

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

Democratie in kinderschoenen

Twee referenda:
Nederlanders stemmen over
hun eerste grondwet
1797-1798

Jos de Jong

© J.de Jong

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Omslag en omslagontwerp: Studio Maud van Rossum, Amsterdam

Afbeelding omslag: Prent van Petrus Groenia: *‘Optocht en verdere plechtigheid op het aannemen der Staatsregeling van het Bataafsche Volk op 19 mei 1798 in Leeuwarden.’* (Historisch Centrum Leeuwarden)

Druk: Ipskamp Printing, Enschede

Van dit proefschrift verschijnt een handelseditie bij Uitgeverij Vantilt, Nijmegen onder de titel *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet.*

ISBN: 978 94 6004 398 7
NUR: 688

Democratie in kinderschoenen

Twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet

1797 - 1798

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus Prof. mr. C.J.J.M. Stolker

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op woensdag 21 november 2018

klokke 16.15 uur

door

Joseph de Jong

geboren te Dongen

in 1954

Promotiecommissie:

Promotoren: Prof. dr. J.J.M. van Holsteijn
Prof. dr. J.Th.J. van den Berg

Overige leden: Prof. dr. G.A. Irwin, Universiteit Leiden
Prof. dr. F.C.J. Ketelaar, Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. R.A. Koole, Universiteit Leiden
Dr. J. Oddens, Universiteit Leiden
Prof. dr. N.C.F. van Sas, Universiteit van Amsterdam

Inhoud

Inhoud	7
Lijst van kaarten	11
Lijst van tabellen	11
Lijst van diagrammen	13
Lijst van bijlagen	13
Lijst van afkortingen.....	13
PROLOOG	15
HOOFDSTUK 1	23
INLEIDING	23
§ 1 Literatuuronderzoek: onbemand maakt onbekend.....	24
§ 2 Archiefonderzoek: verzamelen van gegevens over de uitslagen.....	28
§ 3 Uitslagenonderzoek: de onderzoeksvraag.....	35
§ 4 Historisch onderzoek: beschrijving van de context.....	39
HOOFDSTUK 2	43
‘OM DOOR HET VOLK TE WORDEN ONDERZOGT EN GOED- OF AFGEKEURD.....’	43
§ 1 Een nieuw verschijnsel: een geschreven grondwet	45
§ 2 Het referendum-idee wordt geïntroduceerd	52
§ 3 Het referendum-idee krijgt vorm.....	55
§ 4 Fase één: de totstandkoming van het eerste ontwerp van grondwet	62
§ 5 Fase twee: opnieuw een grondwet schrijven?	71
§ 6 Fase drie: een grondwet schrijven na een parlementaire omwenteling.....	77
HOOFDSTUK 3	89
‘OM ELK, IN ZYNE GRONDVERGADERING, ZYNE BESLISSENDE STEM UIT TE BRENGEN ...’	89
§ 1 De eisen voor het stemrecht	89
§ 2 De introductie van de grondvergadering	99
§ 3 Een systeem van grondvergaderingen	103

§ 4 De grondvergaderingen in werking brengen.....	115
§ 5 De gang van zaken in de grondvergaderingen	124
§ 6 Intermezzo: het aantal stemgerechtigden	128
HOOFDSTUK 4	137
‘ZIET HIER EEN ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’	137
§ 1 ‘Nationaliter of provincialiter’: het debat over het vaststellen van de einduitslag... ..	138
§ 2 De Nationale Vergadering besluit over het referendum.....	143
§ 3 Een grondwet drukken en verspreiden	150
§ 4 Campagnekoorts?	157
§ 5 Het oproepen van de stemgerechtigde burger	166
§ 6 Stemmen: mondeling of schriftelijk, open of geheim?	171
§ 7 De uitslag.....	177
HOOFDSTUK 5	193
‘EEN VRIJE UITSPRAAK TOT AANNEEMING.....’	193
§ 1 De Constituerende Vergadering besluit over het referendum	194
§ 2 De trap van bovenaf schoonvegen: het Uitvoerend Bewind aan de slag.	201
§ 3 Opnieuw een grondwet drukken en verspreiden	212
§ 4 De zuivering van de grondvergaderingen	220
§ 5 De ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’	229
§ 6 Intermezzo: de stemming bij leger en marine	236
§ 7 De uitslag.....	241
HOOFDSTUK 6	257
‘STOFFE TOT EENIGE BESPIEGELINGEN’	257
§ 1 De uitslag per 500 inwoners	259
§ 2 De opkomst	264
§ 3 De opkomst in negen provincies vergeleken.....	270
§ 4 Het referendum van 1797: de uitslag opnieuw in kaart	284
§ 6 Opkomst en uitslagen vergelijken: samenhangen zoeken.....	297
§ 7 Intermezzo: <i>analfabete</i> stembevoegde burgers	302
HOOFDSTUK 7	315
‘EEN GEZUIVERDE STEMMING?’	315

§ 1 Zuivering en opkomst: de aanpak van de analyse.....	316
§ 2 De opkomst en uitslag in Holland	322
§ 3 De binnenring rondom Holland: Zeeland, Friesland en Utrecht.....	330
§ 4 De buitenring rondom Holland: Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland.....	343
§ 5 De ultieme periferie: Bataafs-Brabant.....	354
HOOFDSTUK 8	367
‘VOORNAAME REDENEN EN MOTIVEN....?’	367
§ 1 Ecologisch onderzoek	369
§ 2 Stad versus platteland.....	375
§ 3 Katholiek versus protestant	385
§ 4 Motieven van katholieken	390
§ 5 Motieven van hervormd-gereformeerden.....	394
§ 6 Religie en stad versus religie en platteland	401
HOOFDSTUK 9	419
‘BATAVEN!: THANDS IS DE LUISTERRIJKE DAG GEBOOREN...’	419
§ 1 Een feest organiseren	420
§ 2 Het ‘twee-derde’ besluit en de omwenteling van 12 juni 1798.....	424
§ 3 De afwikkeling van de zuivering	429
§ 4 Het lot van de Staatsregeling 1798.....	435
CONCLUSIES EN NABESCHOUWING	439
ARCHIEVEN	455
GEDRUKTE BRONNEN.....	463
GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	469
INTERNET-BRONNEN.....	490
BIJLAGE 1	491
VERANTWOORDING VAN HET ARCHIEFONDERZOEK.....	491
§ 1 Archiefonderzoek als onderzoeksstrategie	491
§ 2 Het begrip archief.....	492
§ 3 Integriteit en authenticiteit	494
§ 4 Bronnenpublicaties.....	494

§ 5 Archief en context	495
§ 6 Een contextmodel voor archiefonderzoek	496
BIJLAGE 2	499
VERANTWOORDING VAN HET KAARTONTWERP	499
§ 1 Kaartontwerp	499
§ 2 Werkwijze	501
§ 3 Resultaten	502
BIJLAGE 3	503
SELECTIE VAN UITSLAGEN BIJ HET LEGER 23 APRIL 1798.....	503
BIJLAGE 4	504
VERANTWOORDING VAN DE SELECTIE VAN 102 STEDEN.....	504
ABSTRACT	511
CURRICULUM VITAE	523
DANKWOORD	525
KATERN MET AFBEELDINGEN.....	527

Lijst van kaarten

Kaart 1: Uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Kaart 2: Uitslag van het referendum van 23 april 1798

Kaart 3: Referendum 1797: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 4: Referendum 1798: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 5: Referendum 1797: de ja-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 6: Referendum 1797: de nee-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 7: Referendum 1798: de ja-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Kaart 8: Referendum 1797: de nee-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Lijst van tabellen

Tabel 2.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 29 november 1796

Tabel 2.2: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 2 december 1796

Tabel 2.3: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 20 januari 1797

Tabel 3.1: Resultaten van de volkstelling 1795-1796.

Tabel 3.2: Schatting van het aantal apparente stemgerechtigden in 1801/1802

Tabel 4.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 11 maart 1797

Tabel 4.2: De officieel gepubliceerde uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Tabel 4.3: De feitelijke uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

Tabel 4.4: Referendum 1797: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

Tabel 4.5: Referendum 1797: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten.

Tabel 5.1: De officiële uitslag van het referendum van 23 april 1798

Tabel 5.2: De feitelijke uitslag van het referendum van 23 april 1798

Tabel 5.3: Referendum 1798: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

Tabel 5.4: Referendum 1798: opkomst van de stemgerechtigden die de verklaring hebben afgelegd

Tabel 5.5: Referendum 1798: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

Tabel 6.1: De opkomst en de uitslag van de referenda in 1797 en 1798 per 500 inwoners.

Tabel 6.2: De opkomst in 1797 en 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.3: De vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798: stijging of daling

Tabel 6.4a: De *ja*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.4b: De *nee*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.5: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

Tabel 6.6: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

Tabel 6.7a: De *ja*-stemmen in 1798: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.7b: De *nee*-stemmen in 1798: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

Tabel 6.8: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

Tabel 6.9: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

Tabel 6.10: De samenhang van de opkomst in 1797 en de opkomst in 1798

Tabel 6.11: De samenhang van het aantal *nee*-stemmen in 1797 en het aantal *ja*-stemmen in 1798

Tabel 6.12: De top-10 plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797: vergelijking van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798.

Tabel 6.13a: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Bataafs-Brabant.

Tabel 6.13b: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (platteland).

Tabel 6.13c: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (steden)

Tabel 6.13d: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (steden)

Tabel 6.13e: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (platteland)

Tabel 7.1: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.2a: Amsterdam en Rotterdam. De opkomst in absolute cijfers.

Tabel 7.2b: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, in absolute cijfers.

Tabel 7.2c: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, per 500 inwoners

Tabel 7.3: Zeeland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

Tabel 7.4: Friesland: de vergelijking van de opkomst in regio's per 500 inwoners.

Tabel 7.5: Friesland: de opkomst in 1798 van stembevoegde burgers die de verklaring hebben afgelegd.

Tabel 7.6: Groningen: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.7: Overijssel: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 7.8: Gelderland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in regio's per 500 inwoners

Tabel 7.9: Bataafs-Brabant: de opkomst en de uitslag in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

Tabel 8.1: Aantal tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen december 1796 en januari 1797 ter ondersteuning van één en ondeelbaar

Tabel 8.2: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 5 april en 16 mei 1797 ter ondersteuning van artikel 108, Reglement zodat de stemmen 'nationaliter' zouden worden geteld.

Tabel 8.3: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 21 december 1797 en 26 januari 1798 ter ondersteuning van de verklaring van de 43 representanten in de Haagsche Courant

Tabel 8.4: Bataafse Republiek. Stad en platteland: verdeling van het aantal inwoners

Tabel 8.5: Bataafse Republiek: Stad en platteland. De opkomst en uitslag per 500 inwoners

Tabel 8.6: Bataafse Republiek. Stad en platteland. Het aandeel stedelijke en plattelands inwoners als percentage van het totaal aantal inwoners per provincie

Tabel 8.7: Bataafse Republiek. Stad en platteland. De uitslag per 500 inwoners in provincies

Tabel 8.8: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Verdeling van religieuze gezindten per provincie

Tabel 8.9a: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken

Tabel 8.9: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken in provincies met een gemengde samenstelling

Tabel 8.10: Overijssel. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naar de drie kwartieren

Tabel 8.11: Gelderland. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naar de drie kwartieren

Tabel 8.12: Bataafse Republiek. 102 steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Tabel 8.13: Bataafse Republiek. 846 dorpen en plattelandsdistricten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Tabel 8.14 Bataafse Republiek. Het (homogeen) katholieke platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Tabel 8.15 Bataafse Republiek. Het (homogeen) hervormd-gereformeerde platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Tabel 8.16 Holland. Het religieus-gemengde platteland met de kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden.

Lijst van diagrammen

Figuur 6.1 Bataafse Republiek. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.2 Holland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.3 Zeeland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.4 Friesland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.5 Utrecht. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.6 Groningen. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.7 Drenthe. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.8 Overijssel. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.9 Gelderland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.10 Bataafs-Brabant. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 7.1 Bataafse Republiek. Opkomst 1798. Stijging of daling ten opzichte van 1797.

Lijst van bijlagen

Bijlage 1: Verantwoording van het archiefonderzoek.

Bijlage 2: Verantwoording van het kaartontwerp.

Bijlage 2: Selectie van uitslagen bij het leger 23 april 1798.

Bijlage 4: De selectie van 102 steden.

Lijst van afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
HCO	Historisch Centrum Overijssel
KB	Koninklijke Bibliotheek
NA	Nationaal Archief
RA	Regionaal Archief
RHC	Regionaal Historisch Centrum
SA	Stadsarchief

PROLOOG

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werkte ik als archivaris op wat toen nog het Algemeen Rijksarchief heette, naast station Den Haag Centraal. In 1984 zwierf ik door één van de vele depots langs archieven uit de Bataafs-Franse tijd, die toen nog niet in dozen maar in portefeuilles waren opgeborgen. Op de ruggen daarvan stonden trefwoorden, jaartallen en inventarisnummers. Ik zag een opschrift dat mijn aandacht trok: ‘stemrecht, 1798’.¹ Onmiddellijk drongen zich vragen op. Hadden burgers in die periode stemrecht? Wat voor stemrecht was dat dan? Begon de strijd voor het algemeen kiesrecht niet vanaf 1848 om in 1917 te eindigen met het toekennen van algemeen stemrecht aan mannen en in 1919 aan vrouwen?

Ik opende portefeuilles vol akten. Bij het openvouwen kreeg ik lijsten in handen met een opmerkelijk provocatief opschrift: ‘ik verklaar mijnen onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijke bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid’. Daaronder stonden tientallen handtekeningen van tegenstanders van het ancien régime, het regeringssysteem van de Republiek dat in 1795 ten onder was gegaan.

Aan de omvang van de portefeuilles zag ik dat die politieke opinie niet beperkt kon zijn gebleven tot een dunne bovenlaag van regenten. Tientallen kruisjes bij namen van waarschijnlijk mannen die niet konden schrijven, versterkten dat idee. Hoeveel mensen durfden in een dorp of stad een dergelijke politieke verklaring met eigen hand te ondertekenen, zo vroeg ik mij af. Was daar moed voor nodig of gebeurde dat onder dwang en dreiging? Werd een handtekening uit vrije wil geplaatst of was het een vorm van aanpassing aan de sociale omgeving? Waren de ondertekenaars aanhangers van de ideeën van de Franse revolutie: revolutionairen? Of waren het democraten en was de verklaring een uiting van politiek idealisme? Ik knoopte alle linten en touwtjes weer dicht, plaatste de portefeuilles terug in de archiefkast en begon verder te lezen en te studeren in de vaste overtuiging bijzonder materiaal in handen te hebben gehad.

Ik nam het boek van Simon Schama ter hand, op dat moment de meest recente studie over de geschiedenis van Nederland in de periode 1780-1813, zonder evenwel door die kluwen van historische feiten en gebeurtenissen te worden geïnspireerd tot eigen onderzoek. Daarvoor was dit boek te omvattend en te overweldigend.² Ik bestudeerde het boek van De

¹ NA Den Haag. Archief *Departement van Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nrs. 185-194.

² Simon Schama, *Patriots and liberators*.

Wit, dat de lezer in een passieve rol dwingt van toeschouwer door een overmaat aan polemieken.³ Ik las boeken van Colenbrander, Romein en Geyl en concludeerde dat onder historici grote verschillen van mening bestaan over deze periode van de geschiedenis van Nederland.⁴

Geen van hen kon veel waardering of begrip opbrengen voor de handelwijze van regenten, bestuurders of politici. Handlangers, meelopers en marionetten zijn gebruikelijke kwalificaties. Geen van deze schrijvers gaf richting voor de beantwoording van de vragen die ik mij had gesteld over de betekenis van de lijsten met handtekeningen van burgers onder de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’.

Mijn eerste stap was een onderzoek naar de verkiezingen van 1796 voor de Nationale Vergadering, het eerste Nederlandse parlement in moderne zin. Ik hoopte een beschrijving te geven van de opkomst, de uitslag, de kandidaten en de politieke stromingen. Het resultaat was echter teleurstellend, omdat slechts fragmenten van electorale activiteiten in archieven bewaard zijn gebleven. Een beschrijving van de politieke mening van stemgerechte burgers aan de hand van uitslagen bleek onmogelijk. Politieke partijen bestonden niet en parlementaire stromingen hadden zwakke schakels met politiek geïnteresseerde burgers. De regels van het (getrapte) kiesstelsel maakten het ambitieuze politici bijna onmogelijk om zich te presenteren, omdat een formele procedure voor kandidaatstelling ontbrak. Op zoek naar uitslagen in de gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag kwam ik wel in aanraking met wat ik relictten van verkiezingen zou willen noemen. In die archieven zaten oproepingsbiljetten, lijsten van stemmers, tellijsten en processen-verbaal van verkiezingen en referenda.⁵

Hoe organiseer je verkiezingen als nauwelijks voorbeelden bekend zijn? Hoe breng je fraaie filosofische opvattingen over volkssoevereiniteit, (representatieve) democratie en periodieke verkiezingen in praktijk? Alle middelen en procedures die wij heden ten dage kennen bij democratische verkiezingen, zijn ooit door geïnteresseerde burgers of ambtenaren, politici of academici bedacht en uitgeprobeerd. De inrichting van een moderne democratie, waarbij burgers direct of indirect invloed uitoefenen op hun regering, heeft immers niet alleen een politiek-filosofische kant, betreft niet alleen wetgeving waarin spelregels voor verkiezingen zijn vastgelegd, maar is ook een kwestie van organisatie, politieke cultuur en

³ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848*.

⁴ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*; Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee; Een geschiedenis van het Nederlandse volk*; Geyl, *De geschiedenis van de Nederlandse stam*.

⁵ SA Rotterdam. Archief Oud-Archief stad Rotterdam 1340-1813, inv.nrs. 979-1001. Haags Gemeentearchief. Archief gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815, inv.nrs. 1177-1182.

mentaliteit. Iedereen die nu dagelijks via krant, televisie of internet het nieuws bijhoudt over verkiezingen in vele delen van de wereld, kan dat zien en lezen. Niets *lijkt* zo simpel als het uitbrengen van een stem onder de slogan ‘one man, one vote’, maar niets is zo gecompliceerd als de organisatie daarvan, de interpretatie en acceptatie van de uitslag. Achter die gewoonte en vanzelfsprekendheid over stemmen en kiezen in een gevestigde democratie ligt een bijzondere geschiedenis verscholen. Zou het met het bewaard gebleven materiaal mogelijk zijn om die vonk van de geschiedenis van democratie aan te wakkeren tot een vuurtje?

Er waren te weinig gegevens voorhanden om de mening van stemgerechtigde burgers bij verkiezingen voor de Nationale Vergadering in kaart te kunnen brengen, maar in de gemeentearchieven van Rotterdam en Den Haag kwam ik opnieuw in aanraking met omvangrijke registers met duizenden namen van burgers die de eed van onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijke bestuur, het federalisme en de regeringloosheid hadden ondertekend. Dezelfde soort van archiefstukken die ik had aangetroffen in het depot van het Nationaal Archief.⁶

Pas na intensieve studie slaagde ik erin om deze registers en lijsten in een historische context te plaatsen. De politieke opinie van grote groepen burgers zou ermee in kaart gebracht kunnen worden, zo was mijn idee. Daarbij bleken grote verschillen te bestaan tussen regio’s en grote steden, zonder dat ik daarvoor een verklaring had. Dat stimuleerde mij om nog meer gegevens te verzamelen. Teleurstellingen bleven daarbij niet uit. Zo omvangrijk als de archieven in Rotterdam en Den Haag zijn, met unieke details over referenda en verkiezingen, zo schaars zijn bijvoorbeeld de gegevens in het stadsarchief van Amsterdam. In 1802 had het gemeentebestuur aldaar namelijk besloten om ‘de Papieren, relatief de, van tijd tot tijd, gehouden Grond- en Kiezersvergaderingen welke niet meer van dienst kunnen zijn’ te vernietigen.⁷ In het West-Indisch Huis bevonden zich op dat moment zes kisten met rapporten en stemlijsten, enige riemen schrijfpapier, gesneden schrijfpennen en een aanzienlijke hoeveelheid stemkistjes.⁸ Dat materiaal werd in 1802 opgeruimd. Een beschrijving van de ontwikkeling van vroege democratie in één van de grootste steden in het Europa op het

⁶ SA Rotterdam. Archief *Oud-Archief stad Rotterdam 1340-1813*, inv.nrs. 998-1001. Haags Gemeentearchief. Archief *Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1315-1815*, inv.nrs. 1180-1182. Afschriften van deze registers ontbreken in het Nationaal Archief.

⁷ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 511: Notulen van het Intermediair Gemeente Bestuur, 5 februari 1802. *Dagblad van het Intermediair Gemeentebestuur*, Eerste Stuk, oktober 1801-maart 1802, 351-355.

⁸ Het West-Indisch Huis stond aan het Singel ongeveer op de plaats waar in 2018 een gebouw staat van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Het West-Indisch Huis werd in 1819 afgebroken.

grensvlak van de achttiende en negentiende eeuw was daarmee zo goed als onmogelijk geworden.

Het totale resultaat van mijn spitten, verzamelen en tellen bleek niet af te wijken van mijn eerste archiefonderzoek. Niet alleen van Amsterdam, maar van veel steden en dorpen zijn registers of lijsten niet bewaard gebleven. Soms zijn afschriften aanwezig in het Nationaal Archief, maar die collecties blijken verre van compleet. Met al die verbrokkelde gegevens in dozen (en computers) had ik restanten van een politieke opinie in handen, maar het was niet mogelijk om daarvan een enigszins volledig en coherent beeld te schetsen.

De registers en lijsten uit 1798 gaven mij een vluchtig gevoel van historische sensatie, vanaf de allereerste kennismaking in 1984. Door een essay van Tollebeek en Verschaffel over het ontstaan van dat gevoel en de rol die voorwerpen kunnen spelen om mensen het idee te geven direct in contact te komen met het verleden, begreep ik wat mij was overkomen.⁹ Die emotie werd gevoed door nader onderzoek en studie. Eric Ketelaar zou in zijn afscheidscollege als hoogleraar Archiefwetenschap in Amsterdam de spirituele connotaties rondom Huizinga's 'historische sensatie', waarover Tollebeek en Verschaffel hadden geschreven, impliciet verbreken door aandacht te vragen voor sociaalpsychologische inzichten rondom het toekennen van betekenis aan voorwerpen, in het bijzonder archiefstukken. 'In de *affective mode* schenkt iemand aandacht aan een object en selecteert het uit zijn omgeving. Daardoor komt als het ware psychische energie uit het object vrij – en daarmee betekenis'.¹⁰ Anders dan Ketelaar ben ik ervan overtuigd, dat die energie vrij komt uit het subject, de potentiële onderzoeker, en van doen heeft met zijn persoonlijke biografie. Door aan archiefstukken betekenis toe te kennen door die te onderzoeken en te plaatsen in een nieuwe context, kan bijzondere historische waarde worden toegekend en wetenschappelijke kennis worden ontwikkeld.

De registers en lijsten zijn niet of nauwelijks door historici gebruikt, waarschijnlijk ook om ideologische redenen.¹¹ Welhaast vanzelfsprekend, in een land waarin de grote meerderheid van de burgers gehecht is aan de monarchie, met een historische, samenbindende rol van stadhouders en koningen uit het huis van Oranje. Daarom kost het enige extra moeite en inspanning om aandacht te vragen voor een periode waarin die rol van het Oranjehuis niet door iedereen werd gedeeld en gewaardeerd. De historie van de Bataafse Republiek krijgt

⁹ Tollebeek en Verschaffel, *De vreugden van Houssaye*, 15-36.

¹⁰ Ketelaar, 'Levend archief', in: Waalwijk, Weterings (ed.), *Spreken is goud, Oraties en colleges van hoogleraren ... en de archivistiek*, 15-27.

¹¹ De Bruin heeft in zijn proefschrift over de stad Utrecht in de Bataafs-Franse tijd van deze registers gebruik gemaakt, zie *Burger op het kussen*, 120-125.

daardoor nauwelijks een plaats in het beeld dat is gecreëerd van de politieke geschiedenis van Nederland sinds de negentiende eeuw. In een vertoog over nationalisme is het met de geschiedenis van de Bataafse Republiek dan ook treurig gesteld: in 1795 ontstaan als gevolg van de inval van Franse revolutionaire troepen en daarna stapsgewijs ten onder gegaan, met als uiteindelijk resultaat in 1811 de opname in het Napoleontische Frankrijk. Aldus ontstond het beeld van een satellietstaat tegenover de trotse historie van het ontstaan van de Nederlandse staat in de zestiende eeuw. Bovendien een geschiedenis van economisch verval, nadat de Republiek in de Gouden Eeuw een hoofdrol had vervuld in de wereldeconomie.

Pas na de slag bij Waterloo en het Congres van Wenen in 1815 kreeg het Koninkrijk der Nederlanden een andere plaats in een gewijzigde constellatie van Europese staten. De politieke elite die in 1813 aan de macht kwam, had een verhaal over de geschiedenis van een onafhankelijke Nederlandse staat onder leiding van het Huis van Oranje nodig om de onderdanen van het koninkrijk te binden aan een nieuwe politieke realiteit. ‘Oranje Boven!.... De oude tijden keren weerom’, zo luidde de onafhankelijkheidsverklaring van 17 november 1813. Even leek het of de klok werd teruggedraaid.

Achter deze vermeende restauratie stond echter een eenheidsstaat, zoals die sinds 1795 in de steigers was gezet met een bureaucratie, ervaringen met wetten makende ministers, een parlement in statu nascendi, een professionele rechterlijke macht met gecodificeerde wetboeken, een functionerend belastingstelsel, de organisatie van de (genationaliseerde) publieke schuld, een onderwijswet die scholen onder publiek gezag had geplaatst, en een wet die het mogelijk maakte dienstplichtigen voor het leger op te roepen. Met als uitgangspunt de gelijkheid van alle burgers voor de wet.

De geschiedenis van de Bataafse Republiek zou integraal onderdeel gaan uitmaken van een vorm van negentiende-eeuws nationalisme, zoals die overal in Europa was ontstaan als reactie op de Napoleontische oorlogen.¹² Achttiende-eeuwse noties over republicanisme, geschreven constituties, volkssoevereiniteit, of verklaringen over de rechten van de mens en burger waren geschrapt; democratische idealen, die niet pasten in het herstel van de aristocratische en monarchistische orde in Europa na 1815.

De aanvaarding van democratie in Europa zou zich vanaf de Franse Revolutie voltrekken in golfbewegingen. Na een golf van democratisering kwam een terugslag, waarbij een aantal veranderingen werd teruggedraaid naar een niet of minder democratisch regime.¹³

¹² Leerssen, *Vaderlandsliefde, hoorcollege over nationalisme en nationaal gevoel in Europa*.

¹³ Huntington, *The third wave: democratization in the late twentieth century*, 3-30.

Zo bezien heeft de Bataafse Republiek een geschiedenis die enige overeenkomst vertoont met de Republiek van Weimar of de Spaanse Republiek uit de jaren dertig. Geen regimes die toppunten waren van democratie allicht, maar die wel harde leerscholen waren in een overgangsstadium naar relatief stabiele parlementair-democratische regeringsvormen.

Het archiefonderzoek naar verkiezingen en referenda, grond- en kiezersvergaderingen, processen-verbaal en geloofsbrieven, verslagen van parlementaire debatten en stemregisters gaf mij aldus het gevoel op het spoor te zijn van overblijfselen van (vroeg) democratie. Hoe die sporen te begrijpen te beschrijven, en te plaatsen in een samenhangend verhaal? Ik kwam tot de eenvoudige, wellicht aanmatigende conclusie, dat van een gezaghebbende geschiedenis van democratie in Nederland geen sprake is. Zoals Jonathan Israël opmerkte: ‘...there exist scarcely any historical accounts that analyze and narrate the story of the origins and rise of modern equality, democracy, individual liberty, and freedom of thought in their intellectual, social, and political context.’¹⁴

Zo eenvoudig als ik mij door passie liet leiden in de zoektocht naar registers met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, zo lang duurde het voordat ik de draad voor deze studie te pakken had. Door het archiefonderzoek was ik bijna achteloos aangelopen tegen referenda die in 1797 en 1798 waren gehouden om goedkeuring te vragen voor ontwerpen van een grondwet. Het onderzoek naar verkiezingen had mij al in aanraking gebracht met de Nationale Vergadering, die als belangrijkste taak bleek te hebben gehad een grondwet te ontwerpen, die aan stemgerechtigde burgers moest worden voorgelegd. Die burgers verwierpen in 1797 in een referendum het eerste ontwerp van grondwet om in 1798 in een nieuw referendum een tweede ontwerp te aanvaarden. Juist ter voorbereiding van dit tweede referendum hadden in april 1798 burgers hun handtekening geplaatst onder ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhouderlijk bewind, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid’, de verklaring die ik in lijsten en registers had aangetroffen. Zo kon ik deze archiefstukken een plaats geven in een historisch verhaal.

Ik had een hoeveelheid (onvolledige) gegevens in handen over het aantal burgers dat in steden en dorpen in april 1798 bereid was een handtekening te plaatsen onder een politieke verklaring. Als deze lijsten en registers een onderdeel zijn van de voorbereiding van het tweede referendum, dan is het bijna een logische stap om op zoek te gaan naar de uitslagen van het referendum van 23 april 1798 en naar die van het eerste referendum van 8 augustus 1797.

¹⁴ Israël, *Revolution of the mind*, ix.

Aftastend begon ik een onderzoek in archieven naar lokale en regionale uitslagen, met aanvankelijk dezelfde resultaten als bij voorgaande onderzoeken: brokstukken. Tot mijn verrassing vond ik echter voldoende sporen, waarover later meer, die leidden naar een complete verzameling van gedetailleerde uitslagen. Vervolgens slaagde ik erin deze gegevens in kaart te brengen. Ik ontdekte contouren van een geografisch patroon die overeenkomsten vertoonden met de religiekaart van Nederland.¹⁵

Zo leek een beeld te ontstaan van een politieke opinie in Nederland in 1797 en 1798 aan de hand van referendumuitslagen. Het is deze opinie van grote groepen burgers die vervolgens centraal is komen staan in het onderzoek waarvan dit boek verslag doet.

Deze studie is in een bijzondere constellatie ontstaan. Het onderzoek is niet gestart in een academisch milieu, maar in een omgeving van archieven, in rechtstreekse aanraking met historische bronnen, zonder voorafgaande scherpe wetenschappelijke vraagstelling. Ik had en heb het voorrecht om het beroep van archivaris uit te oefenen, zodat ik zowel in niet-academische als academische kringen regelmatig mag uitleggen wat mijn dagelijks werk inhoudt. Daarover bestaan misvattingen. Archivarissen zijn bijvoorbeeld geen historici, zo min als bibliothecarissen romanschrijvers zijn. Rond 1900 is een scheiding ontstaan tussen de archivaris als beheerder van historische bronnen en de historicus als gebruiker daarvan. Archivarissen behoren dienstbaar te zijn aan onderzoekers, die door hun bemiddeling gebruik maken van archieven die aan hun zorgen zijn toevertrouwd.

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de bijzondere mogelijkheid die het archivariaat biedt om rechtstreeks in aanraking te komen met bijzondere en onverwachte historische bronnen. Dat gaf inspiratie. Al het archiefonderzoek heb ik echter in eigen vrije tijd gedaan in studiezalen van archiefdiensten. Beroepsmatig had en heb ik mij niet met dit tijdvak beziggehouden. Deze studie naar de oorsprong van democratie was de zuurstof die ik nodig had om het dagelijks werk te kunnen doen in een tijd waarin onze beroepsgroep voor zware uitdagingen staat: enerzijds de voortgaande digitalisering en automatisering van gegevens en de zorg wat daarvan bewaard blijft voor toekomstig onderzoek, anderzijds de enorme overvloed aan documenten en gegevens die in de naoorlogse verzorgingsstaat zijn ontstaan en waaruit door middel van selectie keuzes moeten worden gemaakt. Archivarissen rekenen in strekkende meters en vatten samen in kilometers als zij toehoorders vertellen hoeveel archieven zij in beheer hebben. Gelukkig is een overstelpende hoeveelheid

¹⁵ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 32, 44.

historische informatie bewaard gebleven, echter te weinig gebruikt voor onderzoek. Deze studie wil de mogelijkheden tonen van niet of nauwelijks gebruikte archieven en laten zien welke resultaten kunnen worden geboekt, zelfs als veel archiefmateriaal in de loop der eeuwen is verdwenen.

Wie het Nationaal Archief binnenkomt, wordt geconfronteerd met een citaat van Thorbecke: 'Openbaarheid, dat is de groote algemeene school van politieke opvoeding'. Een zin die treffend de relatie symboliseert tussen openbare archieven, wetenschappelijke geschiedschrijving en onafhankelijk academisch onderzoek, drie pijlers die een moderne democratie stutten. Ik hoop met de voorliggende studie deze idealen vorm en inhoud te geven door het verhaal te presenteren van twee achttiende-eeuwse referenda in de pioniersfase van democratie in Nederland. Kortom, democratie in kinderschoenen.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

Op dinsdag 8 augustus 1797 namen 136.716 burgers deel aan een referendum over een ontwerp voor een grondwet voor de Bataafse Republiek, naar de omvang ‘het dikke boek’ genoemd. Met 80% van de stemmen *tegen* werd dit voorstel afgewezen. In de politieke crisissituatie die ontstond, moest een nieuw ontwerp worden gemaakt, dat op maandag 23 april 1798 ter stemming werd gebracht. Dat voorstel had een andere inhoud en was veel minder omvangrijk. Van de 165.510 kiezers, onder wie nu ruim 28.000 militairen van leger en marine, stemde 93% *voor* het nieuwe ontwerp.

Deze twee referenda vonden plaats in de eerste golf van democratisering van Nederland, die door een groot aantal nieuwe politieke fenomenen werd begeleid: de eerste parlementsverkiezingen, openbare politieke debatten, plaatselijke en regionale verkiezingen en referenda, petitionnementen, de opkomst van de politieke pers en politieke verenigingen in de vorm van clubs en sociëteiten. Het decor was een gistend Europa, aangestoken door de ideeën en het politieke geweld van de Franse Revolutie. Het oligarchische politieke systeem van de Republiek, dat tweehonderd jaar had gefunctioneerd, werd gesloopt. In 1798 werd het fundament gelegd waarop Nederland zich in de loop van de negentiende en twintigste eeuw kon ontwikkelen tot een parlementaire democratie met de structuur van een gedecentraliseerde eenheidsstaat. Het was een periode met heftige publieke debatten over de grondslagen van een democratische samenleving, die sporen nalieten in de tekst van die eerste geschreven grondwet voor een moderne Nederlandse staat, met als bijzonderheid onder meer een ruime catalogus van burger- en mensenrechten.

In de geschiedenis van de ontwikkeling van democratie in Nederland zijn die grondwet en die twee referenda mijlpalen die in vergetelheid zijn geraakt. Tekenend was de algemene opinie in 2005 als zou het referendum voor een Europese grondwet het allereerste nationale referendum in Nederland zijn geweest. Soms brak in de media even het licht door, als melding werd gemaakt van de historische referenda. Op de uitslagenavond van 1 juni 2005 opende Eric Mouta aan het RTL-nieuws van half acht bijvoorbeeld met de opmerking dat Nederlandse burgers tweehonderd jaar eerder ook hadden mogen deelnemen aan een referendum. Terwijl hij stond voor een stembureau dat op dat moment nog was geopend, vertelde hij iets van die stemming uit de achttiende eeuw.

§ 1 Literatuuronderzoek: onbemind maakt onbekend

Butler en Ranney schreven een standaardwerk over referenda. Zij openen hun boek met een algemene definitie, die in deze studie het uitgangspunt is geweest voor het onderzoek: ‘In a referendum, a mass electorate votes on some public issue.’¹ De auteurs plaatsten Nederland in een rijtje van vijf landen waar (tot 2005) geen landelijk referendum had plaatsgevonden. ‘Five major democracies have never had a nationwide referendum: India, Israël, Japan, The Netherlands, and the United States’. Die omissie kan niet verklaard worden door te weinig aandacht voor de achttiende eeuw in hun boek. In de bijlagen worden gegevens gepresenteerd over referenda die in Frankrijk en Zwitserland zijn gehouden in de periode van de Franse Revolutie.² De Nederlandse politicoloog Joop van Holsteyn nam toen nog de opmerking van Butler en Ranney over: ‘The mere fact that it is possible to devote attention to the Dutch experience with referendums will come as a surprise to some. Two English-language texts [...] do not even mention the referendum, undoubtedly because no national referendum has ever been held in the Netherlands’.³ Stephen Tierney schreef in 2010 in een boek over constitutionele referenda: ‘The 2005 referendum in the Netherlands was the first, and so far only, referendum in Dutch history, ...’⁴

Het is niet duidelijk waarop die onbekendheid in de politieke wetenschap is gebaseerd. Een grote database die via het internet beschikbaar is met gegevens over referenda uit de hele wereld, beheerd door het ‘Research Centre on Direct Democracy/Centre d’études et de documentation sur la démocratie directe’ van de Universiteit van Genève, bevat gegevens over deze referenda, onder het zoekwoord *Bataafse Republiek*.⁵

Historici hebben daarentegen zeker aandacht besteed aan deze referenda. De Nederlandse geschiedschrijving over dit tijdvak, aangeduid met de ‘patriottentijd’ of ‘Bataafs-Franse tijd’, is echter controversieel en gekleurd.⁶ Lange tijd is de politieke

¹ Butler en Ranney, *Referendums around the world*, 1. In een noot beargumenteren zij het gebruik van het meervoud ‘referendums’ in plaats van ‘referenda’, na advies van de redacteurs van de Oxford English Dictionary. In het *Groene Boekje* wordt de spelling van het meervoud in het Nederlands overgelaten aan de schrijver: of ‘referendums’ of ‘referenda’. In deze studie wordt het meervoud ‘referenda’ gebruikt.

² Butler en Ranney, *Referendums around the world*, 258, 265-284.

³ Van Holsteyn, ‘The Netherlands: national debates and local experience’, in: Gallagher, Uleri (ed.), *The referendum experience in Europe*. Joop van Holsteyn is er sindsdien anders over gaan denken en schrijven.

⁴ Tierney, *Constitutional Referendums*, 199, noot 27.

⁵ <http://c2d.unige.ch/int/>.

⁶ Een overzicht van de historiografie: Haitsma Mulier, ‘De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd’, in: Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, 206-227. Veel monografieën over dit tijdvak geven de stand van zaken weer in de geschiedschrijving. Zie meer recent: Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, 12-20. Grijzenhout, van Sas, Velema (ed.), ‘Inleiding’, in: *Het Bataafse experiment, politiek en cultuur rond 1800*. 7-15; Velema, ‘The Dutch, the French and Napoleon. Historiographical reflections on a troubled relationship’, in: Antonio de Francesco (ed.),

geschiedschrijving beheerst door Colenbrander. Hij publiceerde documenten uit archieven in een tiendelige bronnenpublicatie, verschenen tussen 1905 en 1922: *‘Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland 1795-1840’*.⁷ Voor de boeken die hij vervolgens voor een breed publiek schreef, fungeerden deze bronnenpublicaties als wetenschappelijk fundament, als een welhaast complete annotatie bij de door hem gepresenteerde feiten en visies. In 1908 publiceerde hij *De Bataafsche Republiek*, dat door zijn toonzetting van grote invloed is geweest op de beeldvorming over deze periode.⁸ In de opkomende wetenschappelijke geschiedschrijving gaf hij aan negentiende-eeuwse antirevolutionaire en conservatieve maatschappelijke en politieke opvattingen een fundament en daarmee kreeg een stroming de overhand die de ideeën van de Franse Revolutie op principiële gronden verwierp en de deelnemers aan de Bataafse Revolutie diffameerde tot marionetten van Frankrijk. Welwillende opmerkingen over gebeurtenissen in de periode 1795-1805 van negentiende-eeuwse liberalen als de politicus Thorbecke en de historicus Fruin bleven in de marge en kregen geen wetenschappelijke uitwerking. In het werk van Colenbrander komen de twee referenda echter slechts zijdelings aan de orde.

De calvinistische historicus Van Deursen heeft op treffende wijze de opvatting van Colenbrander over bronnenpublicaties beschreven.⁹ Colenbrander wilde historici behulpzaam zijn door een selectie van documenten uit de ‘indigeste archiefmassa’ te publiceren. Aanvankelijk maakte de kolossale reeks publicaties onder auspiciën van de ‘Commissie voor de ’s-Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP)’ grote indruk onder het beperkte gezelschap professionele historici. Zo leek archiefonderzoek niet meer nodig. De invloed van Colenbrander op de algemene beeldvorming over deze historische periode was zodoende groot.

Na de Tweede Wereldoorlog presenteerde de Amerikaanse historicus Robert Palmer een visie waarin hij de Amerikaanse en Franse revoluties beschreef vanuit een trans-atlantisch perspectief. Hij bracht samenhang in de historische gebeurtenissen in de Verenigde Staten en West-Europa door de strijd tussen aristocratie en democratie centraal te stellen. Palmer plaatste de politieke ontwikkelingen in Nederland op een nuchtere en zakelijke toon in een

Da Brumaio ai cento giorni. Cultura di governo e dissenso politico nell’Europa di Bonaparte, 39-52; Velema, ‘Rethinking the Batavian Revolution’, in: Bruijn Lacy, *Dutch Studies in a Globalized World*, 11-24.

⁷ Voor de onderzoeksperiode 1795-1801 is vooral Deel II van belang: Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1940. Tweede Deel. Vestiging van den eenheidsstaat*.

⁸ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*.

⁹ Zie voor een beschouwing over Colenbrander: Van Deursen: ‘Historie en leven. Over de onschuld van historische bronnen’, in: *De Geest meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur*, 97-109.

internationale context.¹⁰ In Nederland werd de these van Palmer uitgewerkt door C.H.E. de Wit. Zijn boek leidde in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw tot een debat over de relatie tussen de politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1795-1810 en de strijd om de grondwetsherziening van 1848.¹¹ Met de visie van Palmer in zijn achterzak ging De Wit de polemieken aan met het werk van Colenbrander, die in 1945 was overleden, in een toonzetting die niet onder deed voor die van zijn opponent zestig jaar eerder. Ook in de studie van De Wit worden de twee referenda aangestipt.

In de periode 1975-1997 verscheen een monumentale serie bronnenpublicaties over de wordingsgeschiedenis van de verschillende grondwetten uit de tijd van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland bewerkt door De Gou.¹² Hij pakte de draad van Colenbrander op, corrigeerde hem op punten, publiceerde nieuwe documenten en gaf lezers de gelegenheid om aan de hand van authentieke bronnen kennis te nemen van democratie-debatten aan het einde van de achttiende eeuw. Zijn project startte op een bijzondere manier: hij begon met het publiceren van de notulen van de eerste constitutiecommissie. Het archief van deze commissie was in 1797 in particuliere handen gebleven, nadat de secretaris geweigerd had om deze documenten aan de tweede constitutiecommissie over te dragen. Zijn nazaten droegen het archief in 1906 over aan het Rijksarchief als gevolg van de eerste bronnenpublicaties van Colenbrander in 1905.

Het werk van De Gou leverde een bijdrage aan een veranderende houding over deze periode en gaf historici de gelegenheid om de integriteit van politici en bestuurders, die door Colenbrander in twijfel was getrokken, te onderzoeken en in voorkomende gevallen te

¹⁰ Palmer, *The age of democratic revolution*, 108, 175-207.

¹¹ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 149, 164-165.

¹² L. de Gou publiceerde zijn bronnenuitgave in opdracht van de 'Commissie voor de 's-Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP)', later het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in de serie Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP), kleine serie (ks). In het vervolg van deze studie maak ik gebruik van de volgende afkortingen:

De Gou 1975: RGP ks 40: 1796: De Gou (ed.), *Plan van Constitutie*.

De Gou 1983: RGP ks 55: 1797 I: De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie I*.

De Gou 1984: RGP ks 56: 1797 II: De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie II*.

De Gou 1985: RGP ks 57: 1797 III: De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie III*.

De Gou 1988: RGP ks 65: 1798 I: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 I*.

De Gou 1990: RGP ks 67: 1798 II: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*.

De Gou 1995: RGP ks 85: 1801: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1801*.

De Gou 1997: RGP ks 89: 1805/1806: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1805-1806*.

De uitgaven zijn volledig gedigitaliseerd en beschikbaar via de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

herstellen en te heroverwegen.¹³ In deze bronnenpublicaties zijn de officieel gepubliceerde uitslagen van de twee referenda terug te vinden.

Nederlandse archiefdiensten maakten sinds de publicaties van Colenbrander een professionele ontwikkeling door. Alle archieven uit de Bataafse-Franse periode zijn ondertussen beschreven en toegankelijk gemaakt; veel inventarissen zijn gepubliceerd en via het internet beschikbaar. Van een ‘indigeste archiefmassa’ is geen sprake meer.¹⁴

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw veranderde de sfeer in de geschiedwetenschap, mede geïnspireerd door de democratiseringsbewegingen op velerlei vlak. De overzichtswerken van de Britse historicus Simon Schama en E.H. Kossmann, hoogleraar in Londen, later Groningen, leverden een belangrijke bijdrage aan de herwaardering van de hele periode 1780-1813. Beide auteurs stippen in het kort zonder veel vooroordelen de twee referenda aan en pogen zelfs de uitslag met de schaars beschikbare gegevens te duiden.¹⁵

Tal van monografieën zijn sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw over de periode 1780-1815 verschenen over sociaaleconomische, lokaal-historische en cultuur-historische onderwerpen zonder al te nadrukkelijke politiek-ideologische deken die het werk van Colenbrander en De Wit bedekken.

Vanuit een ander onderzoeksperspectief promoveerde in 1998 G. van der Tang op een studie over de totstandkoming van grondwetten in internationaal vergelijkend perspectief. Van der Tang had in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw meegewerkt aan de laatste fundamentele herziening van de Nederlandse grondwet, afgerond in 1983. Zijn boek zet het fenomeen *grondwet* centraal. Binnen dat kader schonk hij aandacht aan referenda, in het bijzonder aan de twee achttiende-eeuwse referenda zowel in Frankrijk als in Nederland.

¹³ Het werk van De Gou verliest snel aan betekenis nu bronnen, zoals *Het Dagverhaal van de handelingen van de Nationale en Constitutionele Vergadering*, zijn gedigitaliseerd en doorzoekbaar gemaakt voor onderzoekers op het internet.

¹⁴ Zie een reeks projecten in de jaren tachtig. Gelderland, Gelders Archief Arnhem: reeks inventarissen, *Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd* (BFA) (24 archieven en meer dan 8.500 beschrijvingen); Nationaal Archief Den Haag: reeks inventarissen van alle provinciale besturen van Holland tussen 1795 en 1811. Friesland, Tresoor Leeuwarden: reeks inventarissen, *Gewestelijke Besturen in Friesland in de Franse tijd* (BRF) (40 archieven en meer dan 4.700 beschrijvingen); Noord-Brabant: BHIC Den Bosch: reeks inventarissen, *Gewestelijke en departementale besturen Brabant 1795-1814* (29 archieven, meer dan 1.600 beschrijvingen). Vrijwel alle stadsarchieven zijn beschreven en beschikbaar voor onderzoek. De archieven van Groningen, Drenthe, Overijssel, Utrecht en Zeeland waren al eerder toegankelijk door middel van beschrijvende inventarissen.

¹⁵ Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813*, 269-270, 321. Kossmann, *The low countries, 1780-1940; De lage landen 1780-1940*.

Voor hem was het referendum echter slechts onderdeel van een besluitvormingsproces over een grondwet.¹⁶

In 2013 publiceerden Van den Berg en Vis een overzicht van de parlementaire geschiedenis van Nederland. In tegenstelling tot andere overzichtswerken over de geschiedenis van het Nederlandse parlement, lieten zij de geschiedenis beginnen in 1796 en niet in 1814. Omdat het parlement zijn grondslag vindt in de grondwet, worden die teksten systematisch besproken, evenals de wijze waarop die tot stand zijn gekomen. De twee referenda die leidden tot de *Staatsregeling 1798* komen in dat kader aan de orde.¹⁷

Het ontbreken van gegevens over achttiende-eeuwse referenda in Nederland in de politicologische literatuur is aldus opmerkelijk, omdat kerngegevens, zoals de data van de referenda, het onderwerp en de einduitslagen, in elk standaardwerk over de geschiedenis van Nederland zijn te vinden, ook in Engelstalige wetenschappelijke publicaties.¹⁸ De conclusie is dat uitsluitend historici in overzichtswerken over de politieke geschiedenis van Nederland in de periode 1780-1813, in een beperkt aantal alinea's, aandacht aan dit onderwerp hebben besteed. Summiere gegevens zijn te vinden, meestal in het kader van de beschrijving van het moeizame proces van totstandkoming van de eerste grondwet. Monografieën of wetenschappelijke artikelen over deze referenda ontbreken. Deze gebrekkige stand van zaken vormde voldoende reden om de schijnwerpers op dit onderwerp te richten.

§ 2 Archiefonderzoek: verzamelen van gegevens over de uitslagen

Wie het voornemen heeft onderzoek te doen naar twee referenda in de achttiende eeuw, komt onvermijdelijk voor de primaire vraag te staan naar wat bekend is over de uitslagen. Die uitslaggegevens vormen immers een belangrijke onderdeel van elk referendum. Aan de hand daarvan kunnen vragen over stemgedrag worden gesteld en wellicht uitspraken worden gedaan over de politieke mening van burgers, die al dan niet aan referenda deelnamen. Wat is daarover gepubliceerd? Colenbrander heeft in zijn bronnenpublicaties geen documenten met uitslagen opgenomen. Hij moet deze wel in het toenmalige Rijksarchief hebben ingezien,

¹⁶ Van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*.

¹⁷ Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 56-57, 68-69.

¹⁸ Palmer, *The age of democratic revolution*, II, *The struggle*, 192-204; Leeb, *The ideological origins*, 265, 267; Kossmann, *The low countries, 1780-1940*, 90-92; Schama, *Patriots and liberators*, 269-270, 321.

want hij publiceerde in zijn boek *De Bataafsche Republiek* enkele plaatselijke uitslagen met een korte duiding.¹⁹

De Gou heeft de einduitslagen gepubliceerd door de heruitgave van de officiële documenten.²⁰ Dat betrof de *proclamatie* van de Nationale Vergadering van 13 september 1797 met de uitslagen van de negen provincies waaruit de Bataafse Republiek bestond. De uitslag van het tweede referendum is bekendgemaakt door een *proclamatie* van het Uitvoerend Bewind van 6 mei 1798 met een einduitslag zonder uitsplitsing naar provincies. Door de aanvaarding van deze grondwet was een eenheidsstaat gecreëerd, ‘één en ondeelbaar’. Elke referentie aan negen voormalig autonome provincies moest worden vergeten, zo lijkt het. Omdat de uitslag op 1 mei 1798 was voorgelezen in de vergaderzaal van de Constituerende Vergadering, verschenen gegevens met provinciale uitslagen in kranten. Deze officiële uitslagen zijn in 1799 opnieuw gepubliceerd door Cornelis Rogge in zijn boek over de totstandkoming van de *Staatsregeling* van 1798.²¹ Alle historici en juristen hebben gebruik gemaakt van deze gepubliceerde gegevens.

Gedetailleerde gegevens over uitslagen van steden, dorpen en regio's ontbreken in deze bronnenpublicaties. Onderzoek in bewaard gebleven krantencollecties laat zien dat lokale uitslagen zijn gepubliceerd, maar de gegevens zijn verre van compleet.²² Historici die studies hebben gewijd aan regionale of stedelijke ontwikkelingen geven soms informatie over lokale uitslagen met verwijzingen naar archiefbronnen. Bestudering van deze regionaal-historische literatuur leert, dat meer gedetailleerde gegevens over de uitslagen van de referenda in archieven bewaard zijn gebleven. De verschillende studies bieden echter een gefragmenteerd beeld en de vraag was of een (meer) compleet beeld te verkrijgen zou zijn door onderzoek in archieven naar bewaard gebleven uitslagen. Welke plaatselijke uitslagen zijn in archieven bewaard gebleven en hoe konden die worden opgespoord?

Om die vraag te beantwoorden is archiefonderzoek verricht naar niet gepubliceerde uitslagen. In de politieke wetenschap komt archiefonderzoek naar (kwantitatieve) gegevens

¹⁹ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 86-87 en noot 2. Zie ook de voorpublicatie van Colenbrander op deel II van zijn bronnenpublicatie in *De Gids* met dezelfde voorbeelden en cijfers: *De Gids*, 1906, 70: augustus, 315, noot 2. Zie <http://www.dbnl.nl>; idem Colenbrander, *Gedenkstukken II, Inleiding*, XXXIII, noot 2.

²⁰ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie II*, 575-582; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 454-456. Deze bronnenpublicatie met de uitslag van 1798 bevat drukfouten: 91 noot 50 tabel uitslag Drenthe (vgl. ook Kamphuis, *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek*, 2005, 231 noot 196). idem 456: document 196A: verschillende plaatsen. Juiste gegevens van de uitslag: 454: document 168.

²¹ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 416, 561.

²² Voor deze studie is dankbaar gebruik gemaakt van de website van de Koninklijke Bibliotheek met gedigitaliseerde historische kranten: <https://www.delpher.nl/nl/kranten>. Alle historische kranten die worden geciteerd komen van deze website, behalve de *Dordrechtse Courant* (zie website RA Dordrecht) en de *Zwolsche Courant* (zie micro-fiches in het HCO Zwolle).

als grondslag voor onderzoek relatief weinig voor.²³ De aanpak vereist daarom enige toelichting.

Een dergelijk onderzoek, met als uitgangspunt gepubliceerde gegevens, begint met het stellen van organisatorische vragen. Wie waren bij de organisatie van de referenda betrokken? Hoe werden de uitslagen vastgelegd? Hoe en op welke wijze werd Den Haag geïnformeerd over uitslagen? Hoe en door wie werd de uitslag bekend gemaakt? Vragen die beantwoord kunnen worden door institutioneel onderzoek, waarbij de onderzoeker zich richt op instituties: overheidsorganen en ambtelijke organisaties die bij de organisatie van het referendum betrokken waren. (In sommige wetenschappelijke publicaties worden deze overheidsorganen, besturen of ambtenaren omschreven als ‘actoren’.) De gepubliceerde gegevens dwingen tevens tot onderzoek naar de rol en de functie van de Nationale Vergadering, de Constituerende Vergadering, het Uitvoerend Bewind en naar provinciebesturen, organisaties die als betrokkenen worden genoemd. Vervolgens moet worden vastgesteld of van deze instituties archieven bewaard zijn gebleven en waar die te vinden zijn. Onderzoek richt zich dan specifiek op archiefinformatie, beschikbaar via archiefinstellingen. Beide aspecten van onderzoek zijn nauw met elkaar verweven en interactief toegepast. Het verzamelen van deze contextinformatie is nodig om gegevens over referenda en uitslagen te kunnen opsporen. Voor het verzamelen van gegevens uit archieven is een formeel model ontwikkeld dat de relatie beschrijft tussen institutioneel onderzoek en archiefonderzoek (zie Bijlage 1).

Elk archiefonderzoek begint met een korte oriëntatie naar de mogelijkheden om tot resultaten te komen. De start hangt in hoge mate af van kennis die is opgedaan bij eerder literatuuronderzoek. De gedetailleerde uitslagen van de provincies Holland, Brabant, Gelderland, Utrecht en Zeeland uit 1797 zijn vrij eenvoudig te vinden door een adequate beschrijving in het archief van de constitutiecommissies.²⁴ Het zijn zogenoemde *stemlijsten*, overzichten waarmee de provinciebesturen de Nationale Vergadering informeerden over de uitslag van het referendum.²⁵ Uit de provincie Utrecht bleken brieven aanwezig te zijn van de plaatselijke besturen aan het provinciebestuur met de lokale uitslag. Aanvankelijk was volstrekt onduidelijk waarom de uitslagen van deze provincies juist in het archief van de

²³ Over archival historical research met voorbeeld van kwalitatief onderzoek: Dimitar Toshkov, *Research design in political science*, 143-144.

²⁴ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges* inv.nrs. 801-836, voor de uitslagen in het bijzonder: inv.nr. 829. Van de archieven van de twee constitutiecommissies bestonden aanvankelijk afzonderlijke inventarissen. In 1995 zijn deze archieven geïntegreerd in het bovenstaande archiefblok.

²⁵ Een stemlijst is een overzicht van de uitslag zoals die door provinciebesturen is geformeerd en geordend op basis van plaatselijke uitslagen.

constitutiecommissies zijn te vinden. De vondst van een deel van de gedetailleerde uitslagen was in ieder geval een belangrijke stimulans voor het verrichten van onderzoek naar de overige stemuitslagen. Het onderzoeksresultaat naar gedetailleerde uitslagen van het eerste referendum leidde uiteindelijk tot de conclusie dat die bewaard zijn gebleven.

De uitslagen van het tweede referendum konden, met uitzondering van de provincies Groningen en Overijssel, niet in het Nationaal Archief worden gevonden. De originele stemlijsten en processen-verbaal met de plaatselijke uitslagen zijn – om tot op heden onverklaarbare redenen – uit de archieven verdwenen waarin zij aanvankelijk waren opgenomen. Met behulp van het onderzoekmodel konden echter afschriften van deze lijsten worden gevonden in provinciearchieven. Voor het tweede referendum bleken uiteindelijk eveneens plaatselijke en regionale uitslagen, vrijwel compleet, bewaard te zijn gebleven. Door het onderzoek kwam overigens wel een klein aantal afwijkingen met de officiële uitslag aan het licht, veroorzaakt door correcties, dubbeltellingen of telfouten. Verder bleken uitslagen die te laat in Den Haag waren ontvangen, niet meer in de einduitslagen verwerkt te zijn. Besloten is om die wel mee te nemen in het onderzoek. (Zie verder hoofdstuk 4 en 5)

De verzamelde uitslaggegevens zijn vervolgens geordend in datamatrices, die zijn opgebouwd uit negen provincies en 948 onderzoekseenheden: steden, dorpen en plattelandsdistricten, die voor een groot deel overeenkomen met gemeenten, zoals die vanaf 1850 in Nederland bekend zijn. (De vijf datamatrices worden in deze studie verder aangeduid als *bronnenboek*)

Het grondgebied van de Bataafse Republiek bestaande uit negen provincies komt niet geheel overeen met dat van het moderne Nederland. Limburg, Zeeuws Vlaanderen en enclaves in Brabant en Gelderland maakten geen onderdeel uit van de Bataafse Republiek.²⁶ Daar zijn geen referenda gehouden.²⁷ Over het algemeen komen de grenzen van de negen provincies echter overeen met de huidige provinciegrenzen. De grote uitzondering betreft Holland, waar tussen 1805 en 1818 een reeks grenscorrecties heeft plaatsgevonden met Utrecht en Brabant. (De formele scheiding tussen Noord- en Zuid-Holland kwam pas in 1840

²⁶ Zie Bijlage 2 voor de verantwoording voor het kaartontwerp dat aan de basis heeft gelegen van kaarten die in deze studie zijn opgenomen.

²⁷ Voor Gelderland betreft dit regio's die deel uitmaakten van Pruisen en pas in 1816 zijn overgegaan naar Nederland: ambt Liemers (Zevenaar, Duiven), Wehl, (Stad en ambt), Huisen. Zie hiervoor: Wissing, *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*, met de daarin opgenomen kaarten: 275-281. Voor Brabant zijn dit in het bijzonder de zogenoemde 'Gecedeerde Landen' die in 1800 door Frankrijk zijn overgedragen aan de Bataafse Republiek: Land van Ravestein, Megen, Boxmeer en Gemert. Bijzondere situaties voor Luyksgestel, Oeffelt en Bokhoven. Zie Bos-Rops, 'Van generaliteitsland tot provincie', 15-16, 25-26, in Sanders (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1795-1814*. Ramaer, 'De Fransche Tijd (1795-1813)', in: *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 19-20.

tot stand.) Vooral de situatie in Brabant verdient aandacht. De noordwest hoek van Noord-Brabant, het grootste deel van de Langstraat en het land van Heusden en Altena behoorden in de periode 1795-1798 tot Holland. Omdat het grondgebied van Brabant in deze periode beperkter van omvang is dan die van de huidige provincie Noord-Brabant, wordt in deze studie consequent de aanduiding Bataafs-Brabant overgenomen, zoals in de periode 1795-1805 ook gebruikelijk was.²⁸

De 948 onderzoekseenheden worden in het vervolg van deze studie aangeduid met het begrip plaatselijk bestuur. Dat is de vlag die de lading dekt van een bonte verzameling benamingen van plaatselijke besturen en bestuurders in de periode 1797-1798, zoals municipaliteit, stadsbestuur, gemeentebestuur, parochie, dorpsbestuur, buurmeester, polderbestuurder, dorpsrechter, schout en schepenen, scholtes of intermediair administratief bestuur en zelfs kerkenraad van hervormd-gereformeerde gemeenten op het platteland van Groningen.²⁹ Lang niet overal bestond een algemeen bestuur op lokaal niveau dat gelijkenis vertoont met een gemeentebestuur zoals dat vanaf 1811 of 1850 vorm krijgt als functioneel onderdeel van een georganiseerde (eenheids)staat.

Deze gegevensverzameling maakt vergelijkend onderzoek mogelijk naar uitslagen op het niveau van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten. In de archiefbronnen met uitslagen ontbreken echter essentiële gegevens die in moderne publicaties van verkiezings- en referendumuitslagen vanzelfsprekend zijn. Om de uitslagen beter te kunnen interpreteren, zijn daarom aanvullende gegevens verzameld over het aantal inwoners en het aantal stemgerechtigden. Gegevens die noodzakelijk zijn om een begin van een analyse te kunnen maken. De vraag naar het aantal inwoners kon relatief eenvoudig worden beantwoord. In opdracht van de Staten-Generaal werd door de provinciebesturen in 1795-96 een volkstelling gehouden, waarvan de resultaten nodig waren voor de organisatie van de verkiezingen voor de (eerste) Nationale Vergadering. Het rapport met (summiere) gegevens over het aantal inwoners van de Bataafse Republiek is in 1796 uitgegeven.³⁰ Historici gaan ervan uit, dat deze gegevens betrouwbaar zijn. Op basis van die aanname zijn de aantallen inwoners per

²⁸ Zie voor de beschrijving van het grondgebied van Brabant, met alle grenswijzigingen en -correcties: Sanders (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1795-1814*, in het bijzonder Bos-Rops, 'Van generaliteitsland tot provincie. Noord-Brabants grondgebied in de jaren 1793-1818', 15-47.

²⁹ In deze studie wordt principieel gekozen voor het begrippenpaar hervormd-gereformeerd voor de aanduiding van gemeenten of kerken van het Hervormd-Gereformeerde Kerkgenootschap. Het begrip 'Hervormde Kerk' kreeg pas overal vaste bedding na de invoering van het Reglement voor de Hervormde Kerk in 1816. In de periode 1795-1798 die hier wordt besproken noemden deze kerkelijke gemeenschappen zichzelf of hervormd of gereformeerd, zonder de lading die dat in de negentiende eeuw zou krijgen.

³⁰ *Volks-tellinge in de Nederlandsche Republiek, uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland.*

stad, dorp of plattelandsdistrict opgenomen in de datamatrices met uitslagen (zie *bronnenboek*).

Het vaststellen van het aantal stemgerechtigden was echter een moeizame kwestie. Aan het einde van de achttiende eeuw bestond geen burgerlijke stand of behoorlijk ingerichte bevolkingsadministratie. Pas na het tweede referendum werden stemgerechtigden verplicht zich te registreren in een zogenoemd *stemregister*, conform de nieuwe grondwet. Bij de inschrijving diende de burger echter een politieke verklaring af te leggen, die - in moderne Nederlandse spelling - luidde: ‘ik verklaar te hebben een onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijk bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid’. Deze registratie van stemgerechtigde burgers was aldus bepaald niet neutraal te noemen en feitelijk onbruikbaar om bijvoorbeeld de opkomst vast te stellen. Want hoeveel burgers waren bereid een dergelijke verklaring van loyaliteit af te leggen? Lang niet iedereen, zoveel zal duidelijk zijn.

In de voorbereiding van verkiezingen en referenda was in het achttiende-eeuwse Nederland het begrippenpaar ‘apparente stemgerechtigden’ gangbaar. *Apparent* betekent: schijnbaar, blijkbaar, maar met een positieve connotatie: voor iedereen bijna met zekerheid waarneembaar, *op het oog* stemgerechtigd. Iemand die als burger op een bepaalde manier leefde, woonde en werkte moest wel voor stemgerechtigd worden gehouden. Iedere burger die schijnbaar voldeed aan de eisen van het stemrecht was zogenoemd *apparent* stemgerechtigd. Pas als hij daadwerkelijk wilde deelnemen aan een verkiezing of een stemming werd gecontroleerd of hij daadwerkelijk aan alle eisen voldeed. In 1797 moest de opgekomen burger een mondelinge verklaring afleggen voordat hij werkelijk mocht stemmen. Vóór het eerste referendum bestond dus geen formele registratie van stemgerechtigde burgers. Voor het tweede referendum was de situatie gewijzigd. *Apparente* stemgerechtigden die wilden deelnemen, dienden vooraf een verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen, voordat zij een uitnodiging kregen om aan het referendum deel te nemen. Die ‘verklaring’ liep vooruit op het stemregister dat plaatselijke besturen na aanvaarding van de nieuwe grondwet zouden moeten aanleggen. Cijfers over het aantal *apparente* stemgerechtigden uit de periode 1795-1798 ontbreken dan ook. Na 1798 zijn er cijfers over geregistreerde stemgerechtigden, maar die hadden een politieke verklaring moeten afleggen. Voor het vaststellen van de mogelijke opkomst bij twee referenda zijn de aantallen *geregistreerde* stemgerechtigden niet bruikbaar, te meer omdat er grote regionale verschillen bestonden in de bereidheid om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ wel of niet af te leggen.

Wel zijn gegevens beschikbaar over het aantal stemgerechtigden uit 1801. In het kader van een referendum over de *Staatsregeling 1801* moesten plaatselijke besturen het aantal *apparente* stemgerechtigden, met de uitslag, naar Den Haag opsturen. In 1802 is die opgave nogmaals gevraagd voor de goedkeuring van de reglementen voor provinciebesturen. De aangetroffen cijfers zijn in het vervolg van deze studie echter met grote omzichtigheid gebruikt. Zonder bevolkingsadministratie of burgerlijke stand is het zeer de vraag of plaatselijke besturen in staat waren om het aantal *apparente* stemgerechtigden adequaat te berekenen. Uit onderzoek blijkt dat sommige stadsbesturen, zoals van Den Haag, Rotterdam en Dordrecht, hebben laten tellen; andere, zoals van Amsterdam en Utrecht, hebben geschat. Als de cijfers van het aantal *apparente* stemgerechtigden uit 1801, 1802 en 1805 met elkaar worden vergeleken, dan zijn er soms onverklaarbare verschillen die een uiting moeten zijn van onzekerheid. Met deze kanttekeningen zijn deze gegevens opgenomen in een afzonderlijke datamatrix (zie *bronnenboek*). Voor het vaststellen van de mogelijke opkomst bij de twee referenda kunnen de aantallen *apparente* stemgerechtigden aldus slechts met grote voorzichtigheid worden gebruikt, zeker op plaatselijk niveau.

Dit voorbereidende onderzoek leverde als belangrijke inzicht op dat in de periode 1795-1805 een fundamenteel verschil bestond tussen burgers die op basis van wet- en regelgeving in het bezit van stemrecht waren en zij die dit recht vervolgens daadwerkelijk konden of wilden uitoefenen. Het onderscheid tussen een stemgerechtigde en een stembevoegde burger is belangrijk.³¹ De burger werd pas stembevoegd als hij een (politieke) verklaring had afgelegd, aanvankelijk mondeling, later schriftelijk in een register of op een lijst. Slechts uit de jaren 1801-1805 zijn gegevens gevonden over het aantal *apparente* stemgerechtigden: burgers die het stemrecht bezaten, maar zich niet allemaal hadden geregistreerd.

Op basis van het archiefonderzoek zijn uiteindelijk vijf datamatrices geconstrueerd die in het *bronnenboek* zijn opgenomen en de basis vormen voor het onderzoek naar de uitslagen van twee achttiende-eeuwse referenda in 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten: *datamatrix 1*: de uitslagen van twee referenda in absolute cijfers; *datamatrix 2*: de uitslagen van twee referenda met het aantal voor- en tegenstanders in percentages; *datamatrix 3*: de uitslagen van twee referenda omgezet naar cijfers per 500 inwoners; *datamatrix 4*: het aantal

³¹ Het onderscheid tussen een stemgerechtigde burger en een stembevoegde burger bestaat heden ten dage nog steeds, echter zonder politiek karakter. Een burger die komt stemmen en zijn stempas en/of geldig identiteitsbewijs niet bij zich heeft is stemgerechtigd, maar niet stembevoegd. Hij of zij wordt door het stembureau niet toegelaten tot de stemming.

geregistreerde stemgerechtigden dat de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ in april 1798 heeft afgelegd; *datamatrix* 5: het aantal (apparente) stemgerechtigden 1801-1805.³²

§ 3 Uitslagenonderzoek: de onderzoeksvraag

Aan de hand van de uitslag kan stemgedrag worden beschreven. Uitslagen zijn geaggregeerde gegevens van gedragingen van individuele stemgerechtigden. Aan de hand van de uitslag komt informatie beschikbaar over de politieke mening van het electoraat. In principe *niet* van individuele burgers, maar van een *collectief*, geaggregeerd op het niveau van een stad, dorp of plattelandsdistrict. Het onderzoek richt zich dus op het stemgedrag van burgers samengevat op plaatselijk niveau. Met dit uitgangspunt bevindt deze studie zich in een specifieke niche van electoraal onderzoek: verkiezingsonderzoek gebaseerd op uitslagen.³³

Het kernprobleem van elk electoraal onderzoek is dat weinig bekend is van de motieven van stemmers bij het maken van keuzes. De grondslag van het stemgedrag, de antwoorden op de vraag naar het waarom, hangt veelal in wetenschappelijke mist. Politicologen hebben door enquêtes, interviews en panelgesprekken met individuele stemgerechtigden dat probleem ondervangen. Uitslagenonderzoek wordt daarom door politicologen niet zo vaak toegepast, omdat de mogelijkheden voor verklaringen van stemgedrag beperkt zijn. Hans Anker schreef: ‘Daar waar onderzoekers de keus hebben tussen individuele en geaggregeerde gegevens, geven zij in bijna alle gevallen de voorkeur aan individuele gegevens. Daarmee is het uitslagenonderzoek tot een soort van ‘second best’ optie geworden, het domein van al die onderzoekers die niet de beschikking hebben over gegevens van individuele kiezers. Hierbij kan met name worden gedacht aan historici, geografen en onderzoekers geïnteresseerd in gedrag bij lokale verkiezingen.’³⁴

Ondanks de relatief beperkte mogelijkheden om aan de hand van uitslagen stemgedrag te verklaren is dit onderzoek naar achttiende-eeuwers die over een grondwet stemden doorgezet, in de overtuiging dat gedetailleerde gegevens over stemgedrag beschreven op het

³² Het *bronnenboek* zal samen met dit proefschrift worden gedeponeerd bij de Universitaire Bibliotheken Leiden.

³³ Van Holsteyn en Irwin, ‘Onderzoek van kiezers en verkiezingen’, in: Hout en Pelikaan (ed.), *Leren van onderzoek. Het onderzoeksproces en methodologische problemen in de sociale wetenschappen*, 62-95, in het bijzonder 64; Van der Wusten, ‘Methoden en periodisering van uitslagenonderzoek’, in: *Compendium politiek en samenleving. Onderzoek van verkiezingsuitslagen*, A1500-3-A1500-6.

³⁴ Anker, ‘Over electoraal onderzoek’, in: *Socialisme en democratie*, 51.1 (1994) 3-14, in het bijzonder 4.

niveau van lokale gemeenschappen veel en bijzondere kennis over de publieke politieke opinie boven tafel kan brengen die vooralsnog ontbreekt.³⁵

Deze studie beoogt echter meer te zijn dan slechts uitslagenonderzoek. Dat kan ook niet anders voor een onderwerp dat ruim tweehonderd jaar geleden aan de orde is geweest. De politicoloog dient in een dergelijk geval de historische context van zijn studieobject te beschrijven. Zonder die context kan geen begin worden gemaakt met de interpretatie van de uitslagen. Een belangrijk onderdeel bestaat uit het geven van antwoorden op vragen naar de organisatie van een dergelijk referendum in de achttiende eeuw. Welke invloed had de organisatie op de uitslag? Heeft dat gevolgen voor de interpretatie? Hoe pakken politici en burgers een dergelijk project aan als zij dat voor de eerste keer moeten doen? Daarnaast krijgt communicatie bijzondere aandacht. Hoe werd een stemgerechtigde burger geïnformeerd in een tijdvak waarin media nog niet waren uitgegroeid tot massamedia? Hoe kon de burger zich een mening vormen over voorliggende constitutieontwerpen? Het uitslagenonderzoek is aldus een onderdeel van een brede historische en electorale studie geworden.

De uitwerking van het onderzoek is in belangrijke mate geïnspireerd door Gary King, Robert O. Keohane en Sidney Verba en hun *Designing social inquiry*, waarin grondslagen voor een onderzoeksontwerp zijn geformuleerd. De auteurs houden een pleidooi voor het overbruggen van het scherpe onderscheid dat zou bestaan tussen enerzijds kwantitatief-statistisch en anderzijds kwalitatief-beschrijvend onderzoek. Voor hen zijn dit slechts twee stijlen van onderzoek, die één ‘logic of inference’ hebben: één methode van redeneren, die leidt tot wetenschappelijke gevolgtrekkingen. Ongeacht of het onderzoek kwantitatief of kwalitatief van aard is, staat de onderzoeker voor de vraag om te kiezen uit beschrijvend of verklarend onderzoek. Maar: ‘Description often comes first’.³⁶ Zonder goede beschrijving is verklarend onderzoek onmogelijk. Beide vormen van onderzoek dienen echter aan dezelfde regels te voldoen om te kunnen leiden tot wetenschappelijke conclusies. Beschrijvend onderzoek richt zich naar feiten die onbekend zijn. Uit het literatuuronderzoek is al gebleken, dat weinig bekend is over de twee referenda uit de achttiende eeuw. Deze omstandigheden

³⁵ Zie voor een recente publicatie op basis van uitslagen: De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*. Zie voor een overzicht van het historisch verkiezingsonderzoek gebaseerd op uitslagen: De Smaele, ‘Nieuwe tendensen in het historisch verkiezingsonderzoek’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, 81.2 (2003) 437-445.

³⁶ King, Keohane, Verba, *Designing social inquiry*, 34.

zorgden ervoor dat deze studie, als al een specifiek etiket nodig of wenselijk zou zijn, primair een beschrijvend karakter heeft.³⁷

Door het archiefonderzoek kon de vraag naar de beschikbaarheid van een (complete) verzameling uitslaggegevens op plaatselijk niveau bevestigend worden beantwoord. Op basis van deze verzamelde gegevens zal het stemgedrag worden beschreven en gepresenteerd met behulp van tabellen, diagrammen en kaarten, hulpmiddelen die deels afkomstig zijn uit de politieke geografie.³⁸

De resultaten van het archiefonderzoek geven de mogelijkheid voor vergelijkend onderzoek. In de sociale wetenschappen neemt vergelijkend onderzoek bijna vanzelfsprekend een centrale plaats in bij het verwerven van wetenschappelijke kennis. De uitslagen van twee referenda blijken in voldoende mate vergelijkbaar te zijn, zoals zal blijken. Zo ontstaat de mogelijkheid om historische wetenschappelijke kennis toe te voegen aan wat al bekend is (zie hoofdstukken 6, 7 en 8).

De uitslagen van twee referenda geven de mogelijkheid om de politieke mening in beeld te brengen van stembevoegde burgers over een ontwerp van grondwet dat onderdeel was van een politiek experiment om een nieuwe (democratische) staat te grondvesten. Het experiment betrof in de eerste plaats een fenomeen dat in de achttiende eeuw nieuw was: een document waaraan een bijzondere betekenis werd toegekend. Een geschreven grondwet waarin de inrichting van een politieke gemeenschap was vastgelegd in één uniek document, een schets voor de inrichting van staat en maatschappij die na aanvaarding bindend zou zijn voor alle burgers en voor alle functionarissen die een rol zouden spelen als kiezer, volksvertegenwoordiger, bestuurder, rechter, militair of rekenmeester. Geen constitutie die was gebaseerd op gewoonten, ongeschreven regels of een lange historische traditie, maar een tekst van een constitutie die zou ontstaan door openbaar debat in een speciaal daarvoor gecreëerde conventie, gekozen door stembevoegde burgers. De ontwerptekst zou uiteindelijk aan diezelfde burgers ter beoordeling worden voorgelegd ter finale besluitvorming. Dat was het ideaal van gelijke burgers die binnen een democratische staat, in alle vrijheid, zouden (aan)tonen zichzelf te kunnen besturen door middel van representatie, in het bijzonder in een republiek met een grotere oppervlakte dan de traditionele stadstaat, de enige vorm waarin

³⁷ Ik kan mij volledig vinden in een *voetnoot* van Arnon Grunberg in *de Volkskrant* van 16 augustus 2017: ‘wij moeten het menselijk gedrag nauwkeuriger beschrijven en minder verklaren’, waarbij hij verwijst naar Walter Benjamin.

³⁸ Zie: Taylor, Johnston, *Geography of elections*; Winkler, ‘Historische Wahlforschung’, in: Falter, Schoen (ed.), *Handbuch Wahlforschung*, 543-572.

(directe) democratie in de achttiende eeuw voor mogelijk werd gehouden, totdat de Verenigde Staten en Frankrijk lieten zien dat het ook anders kon.

Kortom, wat vonden de burgers van de Bataafse Republiek van twee ontwerpen van grondwet? De vraag die leidend is geweest in het navolgend onderzoek kan als volgt worden uitgeschreven: *wat was, aan de hand van stemuitslagen van twee referenda, het draagvlak onder stemgerechtigde burgers van de Bataafse Republiek over een geschreven grondwet, die als doel had staat en maatschappij te vernieuwen?*

Op het begrip ‘stemgerechtigde burgers’ dient nog nader te worden ingegaan. Dat betreft de groep burgers die in de Bataafse Republiek het stemrecht bezat en die groter was dan de groep die uiteindelijk stembevoegd was en deelnam aan de twee referenda. Stemgerechtigde burgers omvatten tevens de (grote) groep die *niet* stemde, of om principiële redenen, of omdat politiek hen niet interesseerde. Voor de politicoloog is het welhaast vanzelfsprekend dat in electoraal onderzoek tevens het gedrag van de groep niet-stemmers wordt geanalyseerd, zo ook in deze studie.

De opgave om het draagvlak voor een democratisch experiment vast te stellen, maar vooral ook om uitslagen te begrijpen en te duiden, leidde tot het verzamelen van veel gegevens, vooral uit archieven, die uiteindelijk in deze studie niet of nauwelijks een plaats hebben gekregen. Er was een scherpe afbakening nodig voor een helder betoog. Een aantal onderwerpen komt in deze studie derhalve niet of nauwelijks aan de orde. Dat betreft (1) de vergelijking van de Bataafse referenda met de twee referenda die in 1793 en 1795 in Frankrijk zijn gehouden; (2) de vergelijking van het Franse en het Bataafse kiesstelsel, beide gebruikt voor het organiseren van referenda; (3) verkiezingsuitslagen voor de eerste en tweede Nationale Vergadering; (4) de organisatie en de uitslagen van lokale en provinciale referenda over stedelijke en provinciale reglementen; (5) gegevens over het aantal burgers dat zich na de aanvaarding van de nieuwe grondwet in 1798 en vervolgens in 1803 inschreef in registers; (6) de verspreiding van het idee van democratie en van geschreven constituties; (7) de vergelijking van de politieke ontwikkeling in de periode 1795-1798 met de onderdrukte patriottische beweging in de periode 1784-1787; (8) een gedetailleerde beschrijving van feesten die werden georganiseerd naar aanleiding van de goedkeuring van het *Ontwerp van Staatsregeling* op 19 mei 1798 om zo het verwerven van legitimiteit in beeld te brengen. Allemaal onderwerpen die gelieerd zijn aan de studie van twee referenda in de achttiende eeuw. Genoeg voor vervolgonderzoek.

§ 4 Historisch onderzoek: beschrijving van de context

Om achttiende-eeuws stemgedrag te begrijpen, is een beschrijving nodig van de historische context. Die contextbeschrijving is analytisch opgepakt. Centraal staan stemmende burgers, van wie de stemmen terechtkomen in een uitslag. Daaromheen zijn vier denkbeeldige concentrische cirkels getrokken, die schillen van context betreffen.³⁹

De eerste schil rondom de stemmende burger is de *organisatorische* context. Hoe werden die twee referenda in de achttiende eeuw georganiseerd? Deze schil bevat een zo concreet mogelijke beschrijving van de feitelijke organisatie van de referenda, waarmee de burger in aanraking kwam als hij wilde stemmen (zie hoofdstuk 4 voor het referendum van 1797 en hoofdstuk 5 voor het referendum van 1798).

De tweede schil beschrijft de vormgeving van het electorale proces. Welke regels en procedures golden voor beide referenda? Het betreft de *institutionele* context, waaronder de eisen van stemrecht (zie hoofdstuk 3). De beschrijving van de institutionele context maakt het mogelijk om de vraag te beantwoorden of de uitslagen van de twee referenda met elkaar kunnen worden vergeleken. Welke procedures en regels waren identiek en welke waken af?

Referenda over grondwetten zijn onlosmakelijk verbonden met een besluitvormingsproces dat zich voor een groot deel afspeelt in een parlement of conventie. Daar bepalen politici of een grondwet aan burgers wordt voorgelegd, daar wordt bepaald of de uitslag van een referendum wordt gerespecteerd en de nieuwe grondwettelijke orde wordt geïmplementeerd. De derde schil bevat dan ook een beschrijving van de *besluitvormingscontext* die leidde naar ontwerpen van grondwet die in een referendum kunnen worden voorgelegd (zie hoofdstuk 2 en afsluitend hoofdstuk 9).

Ten slotte is de vierde schil die van de *ideologie* of *politieke theorie*. Waar kwam het idee vandaan om een geschreven grondwet te ontwerpen voor een (democratische) staat om die vervolgens aan burgers voor te leggen? Alleen al het idee dat een mens in staat zou zijn een – volgens sommigen door God gecreëerde – politieke orde vorm te geven, zou voor veel burgers voldoende reden zijn om bij voorbaat af te haken en niet deel te nemen aan een referendum (zie hoofdstuk 2 en de nabeschuiving).

³⁹ De definitie van het begrip context die hier wordt gebruikt is afkomstig uit de Oxford woordenboeken voor de Engelse taal: 'context = the circumstances that form the setting of an event, statement, or idea, and in terms of which it can be fully understood.' Een duidelijke en inspirerende beschrijving van het begrip context, met een beschrijving van de verschillende schillen van context rondom museumobjecten is van de oud-directeur van het Nederlands Openluchtmuseum: Jan Vaessen, 'Over context', in: *Jaarboek 1996 Nederlands Openluchtmuseum*, 1996, 11-29. Archivarissen over context: Horsman, Ketelaar, Thomassen. *Context. Interpretatiekaders in de archivaliek*, Jaarboek 2000, Stichting Archiefpublicaties.

Samenvattend wordt de historische context in deze studie meer analytisch dan chronologisch gepresenteerd: van feiten die dicht bij de stemmende burger liggen tot een abstract politiek idee, dat voor velen wellicht een ‘ver van hun bed show’ was, maar toch invloed kon uitoefenen om wel of niet te gaan stemmen, zelfs voordat een ontwerp van grondwet ter beoordeling lag.

HOOFDSTUK 2

‘OM DOOR HET VOLK TE WORDEN ONDERZOGT EN GOED- OF AFGEKEURD.....’

Zo weinig bekend is over referenda in de achttiende eeuw, zo veel is geschreven over de totstandkoming van de *Staatsregeling 1798*. Die belangstelling stamt al uit de periode 1798-1799. Cornelis Rogge publiceerde in 1799 de *‘Geschiedenis der staatsregeling voor het Bataafsche Volk’*, waarbij hij gebruik maakte van op dat moment beschikbare openbare bronnen.¹ Een boek uniek in zijn soort, omdat de schrijver zich op de eerste plaats richt op de beschrijving van een besluitvormingsproces, en wel over een grondwet.² Zijn belangrijkste bron was het *Dagverhaal van de Handelingen van de Nationale Vergadering*, het eerste papieren monument van de parlementaire democratie in Nederland.³ Het *Dagverhaal* was het resultaat van een particuliere onderneming: journalisten schreven vanaf de publieke tribune een letterlijk verslag van de gebeurtenissen in de vergaderzaal. Het blad werd gedrukt aan de Bierkade in Den Haag door Van Schelle & comp., uitgegeven door Swart & comp. en vervolgens in het hele land verkocht.⁴ Voor de eerste maal konden burgers, niet alleen vanaf de publieke tribune, maar ook via een periodiek verschijnende krant, soms dagelijks, worden geïnformeerd over debatten die in de vergaderzaal plaatsvonden. Al snel was de verslaggeving zo adequaat en efficiënt, dat de representanten in de Nationale Vergadering hun toespraken toestuurden of correcties lieten opnemen.

¹ Cornelis Rogge (Amsterdam 1762-Zoeterwoude 1806) was remonstrants predikant. In 1796 nam hij een beroep aan in Leiden. Hij publiceerde theologische werken en schreef biografieën voor de jeugd over Michiel de Ruyter, James Cook en Hugo de Groot. Vanaf 1798 was hij (eind)redacteur van het nieuwe tijdschrift voor het lager onderwijs, uitgegeven onder auspiciën van ambtenaren van binnenlandse zaken en onderwijs. Het eerste tijdschrift dat zich uitsluitend richtte op het (lager) onderwijs.

² De auteur had al naam gemaakt met een meer journalistieke publicatie over de politieke gebeurtenissen die vooraf gingen aan het voornemen een grondwet te schrijven. Als remonstrants predikant in Leiden had hij uitstekende contacten met de remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg, lid van de tweede en derde constitutiecommissie.

³ Zie: *Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representerende het Volk van Nederland; van de tweede Nationale Vergadering; van de Nationale en Constituerende Vergadering representerende het Bataafsche Volk*.

⁴ Naast het *Dagverhaal* bestaan de *Decreeten van de Nationale Vergadering*. Deze *Decreeten* bevatten de officiële besluiten en rapporten van de Nationale Vergadering en werden gedrukt door 's-Lands drukkerij. Per vergadermaand verscheen één deel. De datum van publicatie liep ver achter bij het vergaderschema van de Nationale Vergadering. De *Decreeten* bevatten geen bijdragen van individuele leden van de Nationale Vergadering in de debatten. Voor de bestudering van de gang van zaken in de vergaderingen dienen beide bronnen gecombineerd te worden gebruikt: voor de debatten het *Dagverhaal* en voor officieel vastgestelde besluiten en ingediende rapporten de *Decreeten*.

Colenbrander bracht in zijn bronnenpublicatie in 1906 documenten in de openbaarheid die iets lieten zien van de gang van zaken achter de schermen. Dat betrof in het bijzonder de tweede en derde fase van de besluitvorming, nadat het *Ontwerp van Constitutie* in het eerste referendum was gesneuveld. De besluitvorming over het *Ontwerp van Staatsregeling* vond achter vrijwel gesloten deuren plaats en daar was weinig over bekend. De invloed van Frankrijk, in het bijzonder de Franse ambassadeur, werd breed uitgemeten, zeker in de populaire samenvatting die Colenbrander in 1908 publiceerde onder de titel *De Bataafsche Republiek*.

De Gou publiceerde in 1975 de notulen van de eerste constitutiecommissie die de secretaris in 1797 mee naar huis had genomen.⁵ Zo kwamen gespreksverslagen in de openbaarheid, die tot dan toe (vrijwel) onbekend waren gebleven. Dat wijzigde het beeld over politici die betrokken waren geweest bij het ontwerpen van de eerste grondwet voor Nederland. Met grote betrokkenheid en motivatie hadden zij in die commissie hun werk gedaan, zo bleek. Als vervolg publiceerde De Gou in de jaren 1983-1997 (deels opnieuw) alle beschikbare bronnen over de besluitvorming over alle grondwetten uit de periode 1796-1806, zodat een meer afgewogen beeld kon ontstaan over de gang van zaken in deze periode van de geschiedenis van Nederland, mede door de inleidende en toelichtende teksten.

Mede op basis van al dit materiaal schreven Van den Berg en Vis een overzicht van de parlementaire geschiedenis van Nederland, die zij in 1796 lieten aanvangen, met een uitstekend overzicht van de besluitvorming die leidde tot de *Staatsregeling* van 1798.⁶ Het proefschrift van Joris Oddens over ‘het eerste parlement van Nederland 1796-1798’ beschrijft in detail de besluitvorming in de Nationale Vergadering, in het bijzonder ook de behandeling van de ontwerpen van grondwet, die vervolgens aan een referendum werden onderworpen.⁷ Voor de beschrijving van het hele besluitvormingsproces dat leidde tot de *Staatsregeling 1798* wordt in deze studie vooral naar deze literatuur verwezen. Hier kan worden volstaan met enkele hoofdlijnen, waarbij op twee aspecten nader wordt ingegaan: waar kwam het idee vandaan om een grondwet aan een referendum te onderwerpen, en op welke wijze kreeg het referendum een plaats in het besluitvormingstraject?

⁵ In internationaal perspectief zijn die notulen met de daarin vastgelegde gedachtenwisseling over tal van constitutionele onderwerpen bijzonder. Van de constitutiecommissies in Frankrijk uit de periode 1790-1800 zijn geen notulen gemaakt of bewaard gebleven. Van de beraadslagingen van de Amerikaanse grondwetcommissie mochten geen verslagen worden gemaakt. De gang van zaken is later gereconstrueerd aan de hand van notities van leden, briefwisselingen en biografische aantekeningen.

⁶ Van den Berg en Vis, *Parlementaire geschiedenis*, 47-94.

⁷ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*.

§ 1 Een nieuw verschijnsel: een geschreven grondwet

Vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw begon de geschreven grondwet aan een opmars. Eerst in Noord-Amerika (de dertien staten en de Unie) en vervolgens via Frankrijk in Europa, zodat na verloop van tijd bijna alle moderne, onafhankelijke staten in het bezit zijn van een dergelijk document. Het startpunt was een prille vorm van democratie: burgers of hun vertegenwoordigers stemden uitdrukkelijk in met nieuw ontworpen constitutieteksten in conventies of door referenda.

Grondwetspecialisten classificeren een geschreven grondwet als een verschijningsvorm tegengesteld aan een ongeschreven constitutie, die bestaat uit een samenstel van ongeschreven regels en gewoonterecht, aangevuld met wetten, die samen de staatsinrichting van een land vormen. Allerlei omschrijvingen zijn in gebruik om dit onderscheid aan te geven: grondwet of constitutie, ‘constitution as function versus constitution as form’, constitutie of constitutionele orde.⁸ Zo had de Republiek vóór 1795 de Unie van Utrecht en daarnaast een reeks regels die de constitutie van de staat bepaalden, waaronder het (betwiste) erfelijk stadhouderschap voor de Oranjes.

In deze studie wordt consequent het begrip ‘grondwet’ gebruikt voor het document waarin de staatsinrichting van een land op papier werd vastgelegd. Het begrip ‘constitutie’ is meer dan dat ene unieke document en heeft mede betrekking op constitutioneel gewoonterecht en constitutionele regels die niet door formele (grond)wettelijke procedures in een grondwet zijn vastgelegd.⁹ Bij de stichting van een nieuwe staat, bij de vaststelling van de eerste grondwet en de creatie van nieuwe staatsorganen spelen deze regels allicht nauwelijks een rol.

In deze studie wordt de ‘gedrukte grondwet’ bovendien gezien als een uitzonderlijk verschijnsel, als een bijzondere vorm van een ‘geschreven grondwet’. Gedrukt om massaal te worden verspreid, bedoeld om buiten de kleine kring van politici en juristen te geraken. Bijzonder omdat in een beginnende democratie de burger moet weten wat de grondregels zijn van de samenleving waarvan hij deel uitmaakt. Uitzonderlijk omdat het referendum over een ontwerp van grondwet deel uitmaakt van de stichtingsakte van een nieuwe staat.

⁸ Elkins, Ginsburg, Melton, *The endurance of national constitutions*, 36-64; Van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*, 15-63; Velema, ‘Revolutie, Republiek en Constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse Grondwet’, in: Van Sas, Te Velde, (ed.) *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, 21-25; Van der Hoeven, *De plaats van de grondwet in het constitutionele recht*.

⁹ Dat betreft bijvoorbeeld *Het Reglement van Orde* voor de Eerste en Tweede Kamer, die tot het constitutioneel recht worden gerekend, maar geen onderdeel zijn van de Grondwet.

Het drukken en verspreiden van grondwetsteksten was in de achttiende eeuw verbonden met een specifiek politiek ideaal. Politici die na oorlog en revolutie op het regeringskussen kwamen, keerden de voorafgaande periode radicaal de rug toe en voelden zich geroepen tot het idee dat zij een nieuwe staat zouden stichten en inrichten. Door te stemmen sloten burgers met die staat in oprichting een sociaal contract of, zoals het wel werd genoemd, een maatschappelijk verdrag. Zij verbonden zich als het ware met die nieuwe staat, accepteerden algemeen maatschappelijke regels en kregen in ruil daarvoor rechten en plichten. Als (in)stemmende burgers gingen zij collectief een overeenkomst aan, een maatschappelijk verdrag, en werkten zo mee aan de constructie en constituering van die nieuwe staat. Dat allen omvattende collectief van burgers droeg een bijzondere naam: *de natie*.

In Frankrijk en in de Franse taal kreeg het woord *nation* een bijzondere en geladen betekenis. De natie van burgers was het (revolutionaire) alternatief voor de politieke orde van het ancien régime. De burgers, de lagere adel en de pastoors stonden als één natie tegenover het verslagen koningschap, de (machteloze en deels gevluchte) adel en de (ingestorte) kerkelijke hiërarchie. De nieuwe natie werden deugden van een hogere orde toegedacht, toegerust met een andere publieke moraal, zichtbaar uitgedragen door een nieuwe militaire macht, die van de militeiegers. Wie als ‘burgerkoning’ daarvan geen deel wenste uit te maken, wie als aristocraat geen afstand wilde doen van adellijke en feodale voorrechten, wie als geestelijke niet ondergeschikt wilde zijn aan de natie door het afleggen van een civiele eed van trouw, wie geen dienst nam in een leger dat het volk moest verdedigen en zijn waarden uitdragen, die was van de natie uitgesloten, en bijgevolg van de staat. Door die combinatie van natie en staat ontstond voor inwoners van een land die zich niet konden of wensten te schikken naar de normen en opvattingen van de nieuwe natiestaat een dreiging van (strafrechtelijke) vervolging, deportatie, emigratie, uitsluiting en zuivering. De Franse revolutie creëerde also met de Franse natiestaat niet alleen democratie en constitutionele orde, maar ook dictatuur en terreur.

Het collectief van burgers kreeg in Nederland als naam: *het Bataafse volk*. Anders dan in het Frans kreeg het begrip *natie* in het Nederlands niet zo’n geprononceerde inhoud met een bijzondere gevoelswaarde, mogelijk omdat in de Republiek geen strijd gevoerd hoefde te worden tegen koningschap, adel en katholieke hiërarchie. Hier was de beweging voor een nieuwe politieke orde gericht tegen de hoofdzakelijk stedelijke aristocratie, de adel op het

platteland, tegen de (erfelijke) functie van stadhouder, tegen versplintering en provincialisme. ‘Het volk’ overheerste in het spraakgebruik ‘de natie’.

Meer was het bijvoeglijk naamwoord ‘nationaal’ in opkomst. Er zou een *Nationale Vergadering* bijeen worden opgeroepen in plaats van een ‘algemene’ vergadering, waarover in 1795 nog werd gesproken, of van een ‘grote’ vergadering zoals in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikelijk was.

Het idee van een natie als drager van een staat was een achttiende-eeuws politiek concept. Er werd één volk onder verstaan, een gemeenschap gegroeid en samengebracht door het historische lot, verbonden door een gedeeld verleden, met een gezamenlijke taal en cultuur. Misschien ook met een gedeelde religie. Het was deze natie die bereid moest zijn op te treden als collectieve drager van die nieuwe staat. De gedrukte grondwet was hierbij de concretisering en visualisering van een maatschappelijk verdrag. Het referendum fungeerde als middel van collectieve acceptatie van dat verdrag. De instemmende burger kreeg daarvoor het contract daadwerkelijk in handen. Hij hielp mee aan de stichting van een nieuwe staat, met een nieuwe politieke orde. Het bezit van een geschreven grondwet was voor een staat het ultieme bewijs dat het verdrag tussen natie en staat bestond. Burgers toonden bereid te zijn die staat in stand te houden door het betalen van belastingen en het verstrekken van leningen, door die gewapenderhand te willen verdedigen en door het vervullen van politieke en bestuurlijke functies. Ook de individuele burger kon dit contract accepteren: op het moment dat hij zijn naam eigenhandig inschreef in een register om zo een volwaardig lid – een staatsburger – te worden van die politieke gemeenschap. Het bezit van een acte van burgerschap en een gedrukte grondwetstekst waren de ultieme bewijsstukken van lidmaatschap respectievelijk het bestaan van de Bataafse natie en het Bataafse volk.

Op het einde van de achttiende eeuw kwam in samenhang hiermee het idee van het volk als grondwetgevende macht op, verbonden met het politieke concept van volkssoevereiniteit. De politieke macht berust uiteindelijk bij het volk, praktisch gezien bij dat deel van het volk dat stemgerechtigd was. Die grondwetgevende macht van het volk kende twee stadia: de *constituerende* of oorspronkelijke grondwetgevende macht en de *geconstitueerde* grondwetgevende macht. De constituerende grondwetgevende macht is het theoretische concept dat de macht bij het volk berust om een ontwerp van grondwet goed te keuren als er nog geen grondwet is. Een situatie die ontstaat na de instorting van een politiek

regime of na het ontstaan van een nieuwe politieke orde als gevolg van oorlog of revolutie.¹⁰ Een situatie die politici in de regel snel willen afsluiten, omdat zij anders moeten regeren en besturen in een machtsvacuüm vol onzekerheid. Een goedgekeurde grondwet maakt een formeel einde aan oorlog of revolutie en moet orde en vrede brengen.

Referenda in politieke onzekerheid en chaos hebben een andere betekenis dan *constitutionele* referenda. Een constitutioneel referendum vindt zijn grondslag in een functionerende grondwet, waarin is vastgelegd hoe die kan worden gewijzigd en op welke andere momenten het volk wordt betrokken bij politieke besluiten in de vorm van referenda. De twee referenda uit de achttiende eeuw behoren echter tot de zeldzame groep van *constituerende* of *grondwetgevende* referenda. Referenda die niet door een grondwet (kunnen) worden geregeld en daarom in het geheel van referenda een uitzonderingspositie innemen.

Aan het idee van een maatschappelijk verdrag voor een staat in oprichting zaten haken en ogen. Want op welk recht is het besluit gebaseerd om personen een ontwerp van grondwet te laten schrijven, als die nieuwe staat niet bestaat en die politieke natie nog gecreëerd moet worden? Op welke manier worden in een overgangperiode personen gevonden die het ontwerp van grondwet kunnen en mogen schrijven? Wie heeft als burger een voldoende zelfstandig oordeel om een sociaal contract te mogen aangaan? Wat te doen met burgers die dat contract weigeren? Hoe kunnen nieuwe generaties aan een grondwet worden gebonden, als zij niet betrokken zijn bij de totstandkoming daarvan? Op verschillende momenten in de periode 1795-1798 kwamen deze en verwante vragen aan de orde tijdens het besluitvormingsproces voor de eerste grondwet voor Nederland.

Het idee van een sociaal contract heeft daarnaast vergaande gevolgen voor de betekenis van een referendum. Een referendum over een grondwet voor een staat in oprichting koerst bijvoorbeeld – bijna dwingend – naar goedkeuring. Afwijzing heeft existentiële gevolgen, omdat een staat in oprichting zonder goedgekeurde en breed geaccepteerde grondwet geen recht van zelfstandig bestaan heeft. Zo'n staat bezit niet de legitimiteit om zich te handhaven in de internationale orde. Wie uitgaat van dit politieke idee, staat voor de noodzaak een goedgekeurde grondwet te creëren, gedragen in een maatschappij van vrije burgers.

Het was daarbij overigens niet noodzakelijk dat *alle* inwoners van een land deelnamen aan een referendum over een grondwet. Het contract moest vooral gedragen worden door de meerderheid van burgers die daadwerkelijk bereid en in staat waren om de nieuwe staat in

¹⁰ Deze politieke theorie is ontwikkeld door de Franse politicus Emmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836).

financieel, militair en politiek opzicht te dragen. Deze *actieve* burgers accepteerden de aanwezigheid van *passieve* burgers die niet in staat waren om één van die rollen te vervullen. Zij vertegenwoordigden hen in de fase van constituering. Door de acceptatie van de nieuwe constitutionele orde, het (kunnen) betalen van (directe) belastingen, het verplicht of vrijwillig opnemen van de wapens, het kunnen lezen en schrijven (van de standaardtaal van de nieuwe eenheidsstaat!), kon de inwoner of burger zijn passiviteit omzetten en deelnemen aan de politieke besluitvorming binnen de grondwettelijke grenzen. De gedetailleerde uitwerking van dit idee van burgerschap is terug te vinden in de regelgeving voor het stem- en kiesrecht en de discussies daarover: wie hoort wel en wie hoort niet tot het Bataafse volk (de natie), wie mag wel of mag niet stemmen?

De grootste illusie van de aanhangers van deze politieke visie was het idee dat het oprichten van de nieuwe staat en de bijbehorende grondwet plaatsvond in een politiek of maatschappelijk vacuüm. Niets was minder waar. In de realiteit bestond een politieke gemeenschap, met regels, tradities en een publieke moraal, die ondanks oorlog en revolutie overeind was gebleven. Voor de Bataafse Republiek was dat de Republiek der Verenigde Nederlanden, die ruim tweehonderd jaar had gefunctioneerd. De generatie politici die in 1795 door nieuwe politieke en democratische ideeën werd aangeraakt, diende vooral een strijd te voeren tegen de last van dit verleden, de gewoontes en de tradities, kortom de geest en de praktijk van het *ancien régime* dat deze politici verfoeiden, maar wel erfden.

In 1797 en 1798 zagen mensen in de Bataafse Republiek een grondwet in gedrukte vorm liggen in winkels en herbergen of aangeplakt aan muren en borden. Een publicitaire campagne begeleidde de referenda, zodat het onderwerp haast niemand kon zijn ontgaan. Aanplakbiljetten met teksten, boekjes voor een paar stuivers te koop in de boekwinkel, terinzagelegging in kerken en kroegen, bijlagen bij kranten, pamfletten, brochures. Als men niet kon lezen, dan kon men de grondwetsteksten wellicht horen voorlezen: stads- en dorpsbodes, onderwijzers of predikanten lazen proclamaties naar oude gewoonte af vanaf puilen van stadhuizen, op kansels in kerken of voor deuren van kerken en gerechtshuizen. Op de dag van het referendum zou het ontwerp van grondwet in de vorm van een boekje in het stemlokaal liggen.

Het eerste ontwerp van 1797, dat werd afgewezen, droeg als titel ‘*Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche volk door de Nationale Vergadering ter goed- of afkeuring aan het zelve volk voorgedragen*’. Het tweede, aanvaarde ontwerp van grondwet uit 1798

droeg als titel: ‘*Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk door de Constitueerende Vergadering, ter goed- of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen*’.

Dat het volk zich aangeduid zag als ‘het Bataafsche volk’ was geen vanzelfsprekende zaak, maar het resultaat van een hoofdelijke stemming. Met 66 stemmen voor en 41 tegen koos de Nationale Vergadering, representerende het volk van Nederland, op 11 januari 1797 voor de titel *Plan van constitutie voor het Bataafsche volk* in plaats van *Plan van constitutie voor het Nederlandsche Volk*, zoals de constitutiecommissie nog had voorgesteld.¹¹ De Brabantse representant Van Hooff formuleerde in dat debat in bondige termen zijn redenen, die ook voor de meerderheid doorslaggevend bleken:

‘ik prefereere ook te stellen het Bataafsche Volk in plaats, voor eerst, om de Vereenigde Nederlanden te vergeeten, ten tweede, om dat wij reeds onder den naam van Bataafsche Republiek bij de Republiek van Frankrijk te boek staan en dat wij, onder de benaming der Bataven, door Frankrijk zijn vrij geworden en de Alliantie hebben gesloten’.¹²

De term ‘Bataafse republiek’ was met de Franse legers, schrijvers en vluchtelingen in 1795 meegevoerd en meegewaaid. Voordat de Fransen in 1792 hun Republiek uitriepen, bestond ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’ al eeuwenlang. De Fransen moesten aan die bijzondere republiek een bijvoeglijk naamwoord toevoegen om die te onderscheiden van hun nieuwe Franse Republiek, *une et indivisible*. En de inwoners van die republiek stonden in Frankrijk nu eenmaal bekend als *Bataves*.

Van Hooff gebruikte overigens nog een ander argument. Hij was in de Nationale Vergadering één van de pleitbezorgers van de eenheidsstaat: geen Verenigde Nederlanden, maar een geünificeerde staat was zijn ideaal. En dan kon die staat maar beter een nieuwe naam krijgen, die niet geassocieerd kon worden met de oude Republiek, zeker niet voor een Brabander die de Republiek had ervaren als bezetter en onderdrukker.¹³ Zo verschenen de woorden ‘Het Bataafsche Volk’ op de titelpagina van het eerste ontwerp van grondwet.

¹¹ Het debat over de titel van de ontwerpgrondwet vond op 11 januari 1797 plaats in de Nationale Vergadering. Voor verslag en besluit: *Dagverhaal* IV, nr. 320 (13 januari 1797), 413-415; Resultaat van de hoofdelijke stemming: 66 voor en 41 tegen in: *Decreeten* Nationale Vergadering, Deel 11 Januari 1797, 11 januari 1797, 161.

¹² *Dagverhaal* IV, nr. 320 (13 januari 1797) debat van 11 januari, 414.

¹³ Eén element kwam in de argumentatie van Van Hooff niet naar voren, maar speelde onderhuids een rol in het debat. Het begrip ‘het Nederlandse volk’ had een ideologische lading, omdat deze aanduiding vooral werd gebruikt door predikanten en daarmee onderdeel was van een zich vormend alternatief protestants natiebesef.

Luuk van Middelaar beschreef een dergelijke overgangspassage naar een nieuwe politieke orde in de Verenigde Staten in 1787: dit is ‘het precieze moment dat het volk de staat schept en de staat het volk’.¹⁴ Eénmaal een overgang passeren was in de Bataafse Republiek echter niet genoeg, want ruim een jaar later, nog steeds in een land zonder grondwet, moest door de parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 dit idee opnieuw worden bevestigd door wijziging van de titel van het hoogste representatieve orgaan voor die staat in oprichting: *De Nationale Vergadering representerende het volk van Nederland* verviel en daarvoor in de plaats kwam *de Constituerende Vergadering representerende het Bataafsche Volk*.¹⁵ Zo werd die overgangspassage naar een nieuwe staat overgedaan, mede als gevolg van de verwerping van het eerste ontwerp van grondwet. Vanzelfsprekend stonden vervolgens de woorden ‘het Bataafsche Volk’ prominent gedrukt op de voorpagina van het tweede ontwerp van grondwet.

De titels van de twee ontwerpen van grondwet zijn veelzeggend: geen grondwet voor een staat, een republiek of een koninkrijk, maar voor het volk. Die opschriften drukken treffend het ideaal van de achttiende-eeuwse democraten uit. Het volk geeft zichzelf een grondwet, richt een nieuwe staat in en bepaalt hoe hij in het vervolg geregeerd wil worden. Dat was het nieuwe idee: het ‘Bataafse volk’ zal de staat constitueren, naam geven aan ‘de Bataafse Republiek’ en vervolgens als creërende natie drager worden van de nieuwe constitutionele orde. De titelpagina’s tonen het politieke gedachtegoed van de grondwetgevende macht van het volk.

Die macht van het volk was trouwens niet absoluut, ongebonden, of onbeperkt. De openingszin van de staatsregeling van 1798 luidt: ‘*Het Bataafsche Volk zig vormende tot eenen ondeelbaaren staat en bezeffende dat het voornaame bederf van alle regeeringen gelegen is in de miskennis der natuurlyke en geheiligde regten van den mensch in maatschappy verklaart de navolgende stellingen als de wettige grondslag waarop het zyne staatsregeling vestigt...*’. De staat in oprichting was niet almachtig, het volk niet oppermachtig en de nieuwe grondwet gaf geen onbeperkte macht. Het besef dat regeringen in hun daden gebonden, ondergeschikt en beperkt horen te zijn aan verklaringen van de rechten van de mens en burger en aan democratische principes, dat was eveneens onderdeel van het achttiende-eeuwse democratie-ideaal.

¹⁴ Van Middelaar, *De passage naar Europa*, 126.

¹⁵ *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 1 Januari 1798, 22 januari.

Hoe werden deze fraaie politiek-filosofische ideeën vorm gegeven in de politiek van alle dag?

§ 2 Het referendum-idee wordt geïntroduceerd

Het Franse leger dat in de winter van 1794-1795 de bevroren rivieren van de Republiek overstak, had een ‘verklaring’ van Franse volksvertegenwoordigers bij zich, die werd gedrukt en verspreid. De ‘représentants-en-mission’, die als politiek-commissarissen Franse legers vergezelden, verklaarden namens het Franse volk als vrienden te zijn gekomen, de wetten van het land te willen respecteren en de onafhankelijkheid van de Republiek te willen handhaven. De publicatie, in vergaderzalen en vervolgens vanaf stad- en gerechtshuizen voorgelezen en aangeplakt, eindigde als volgt: ‘t Bataafsche volk gebruik maakende van zyn oppergezag, zal alleen kunnen veranderen of verbeteren de inrigting van zyne Regering.’¹⁶ Op deze manier werd volkssoevereiniteit en de mogelijkheid van wijziging van de bestaande constitutie geïntroduceerd. Deze grondregel zou verandering van de constitutie mogelijk maken. De Franse Republiek liet het veranderen of verbeteren over aan het volk van Nederland. Pas na het sluiten van het Alliantieverdrag met Frankrijk op 25 mei 1795 wist de Bataafse Republiek zich echter verzekerd van haar zelfstandigheid, overigens tegen betaling van een fors bedrag ter tegemoetkoming voor gemaakte kosten en nog te voorziene (militaire) uitgaven.

In dezelfde maand januari 1795 verscheen in Amsterdam een boekje met de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens, niet de bekende universele verklaring van 1789, maar die van 1793, de preambule van de Franse grondwet uit dat jaar.¹⁷ Tegelijkertijd werden twee affiches met dezelfde tekst te koop aangeboden, de een in het Frans, de ander in het Nederlands.¹⁸ Deze Verklaring verwoordde het principe van grondwetsherziening als een democratisch recht: ‘artikel XXVIII: Een volk heeft altoos het recht zijne Constitutie te kunnen overzien, verbeeteren en veranderen. Het tegenwoordige Geslacht kan de aanstaande Generationen niet aan zijne Wetten onderwerpen.’¹⁹ De tweede zin was het antwoord op de ongeschreven constituties, gebaseerd op conventies en gewoonten, die als vanzelfsprekend

¹⁶ *Aan 't Bataafsche Volk. De vertegenwoordigers van 't Fransche volk, gezonden bij de Legers van 't Noorden, en van Sambre en Maas.* Amsterdam 20 januari 1795. Ondertekend door Gillet, Bellegarde, J.B. Lacoste, Joubert, Portier de l'Oise. Met een kleine wijziging als preambule bij de capitulatievoorwaarden van Zeeland, eveneens gedrukt, voorgelezen en aangeplakt, 3 en 4 februari 1795. Dezelfde verklaring in het Nederlands en Frans gepubliceerd in Zwolle 6 februari 1795 voorgelezen in de vergadering van de representanten. Op verzoek van de Franse generaal publiceert de stad Deventer deze verklaring op 7 februari 1795.

¹⁷ Zie voor de tekst Van der Burg en Boels, *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland*, 59-62.

¹⁸ *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. Verklaaring der Rechten van den Mensch, zoo als dezelve bij de Conventie is Aangenomen, op den 23 Juny, 1793.*

¹⁹ In het Frans: artikel XXVII: ‘Un peuple a toujours le droit de revoir, de réformer, & de changer sa constitution. Une génération ne peut assujettir á ses loix les générations futures.’

golden voor toekomstige generaties en op basis van gewoonten en ongeschreven regels konden worden aangepast. Het artikel formuleerde weliswaar het fundamentele recht van wijziging van een bestaande constitutie, maar een referendum was daarmee nog niet het vanzelfsprekende gevolg. Het artikel bevatte echter de kiem waaruit het referendum zou ontstaan.

Zowel de Verklaring aan het Bataafse volk als de Franse Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger uit 1793 kregen een doorwerking in de politiek van de Republiek. Het begon in Holland. Het nieuwe provinciebestuur, de *Provisionele Representanten van het Volk van Holland*, benoemde na de machtsovername in januari 1795 een commissie van vier personen met de opdracht een tekst te redigeren gericht aan het volk van Holland.²⁰ Op 31 januari 1795 stelde het provinciebestuur de publicatie vast die bekend zou worden als de Hollandse ‘Verklaring van de Rechten van den Mensch en Burger’. Naast een beschrijving en opsomming van grondrechten bevatte de tekst een verantwoording over politieke daden: ‘De provisioneele Representanten van het Volk van Holland, aan hunnen Medeburgen menende schuldig te zyn, een plegtige verklaring van de gronden, op welke hunne daden en handelingen berusten’. Politici wilden hun revolutionair optreden rechtvaardigen en beriepen zich op universele grondrechten. Waar haalden zij immers anders het recht vandaan om de bestaande (deels ongeschreven) constitutie van een land te wijzigen?

Aan de opsomming van grondrechten ging de formulering van democratische principes vooraf. Eerst onderschreven zij het principiële uitgangspunt van een representatieve democratie: ‘Dat wy volkomen overtuigd zijn, dat de magt, welke ons toevertrouwd is, alleenlyk berust, en dat wy die ook alleen hebben ontvangen, van de vrye keuze onzer Medeburgen: dat geen Oppergezag by ons, maar dat de eigenlyke Souverainiteit by het Volk berustende, en wel zodanig, dat het Volk de uitoeffening van het zelve aan zyne Vertegenwoordigers kan toevertrouwen, doch zonder het zelve ooit te kunnen vervreemden.’ Politici erkenden dat hun politieke macht tijdelijk was en uiteindelijk bij het volk berustte, dat door verkiezingen vertegenwoordigers koos.

²⁰ De commissie bestond uit vier personen: Pieter Paulus, de nieuwe voorzitter van de Vergadering van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, die in 1796 ook de eerste voorzitter zou zijn van de Nationale Vergadering. De Leidse advocaat Hahn, die in de jaren 1796-1797 een belangrijke rol speelde in het formuleren van de grondrechten in het eerste ontwerp van de constitutie. De Leidse afgevaardigde F. van Leyden, die een centrale rol zou vervullen in de onderhandelingen over het *Reglement* voor de bijeenroeping van de Nationale Vergadering. Hij was in 1814 notabele in de Grote Vergadering ter goedkeuring van de grondwet van 1814. D. van Laar kwam uit Amsterdam.

De publicatie bevatte vervolgens de aankondiging voor het bijeenroepen van een nationale bijeenkomst voor het uitwerken van een definitieve verklaring van de rechten van de mens en burger en voor het vaststellen van een constitutie: ‘Dat hoe zeer wy meenen, dat de nadere bepaling van die rechten het eerste werk zal moeten zyn van eene Nationaale byeenroeping van Repraesentanten van het geheele Volk, benoemd tot het vaststellen van eenen Regeeringsvorm...’.

Daarna kwam een plechtige erkenning en opsomming van negentien ongenummerde grondrechten. Het laatste principe luidde: ‘Dat het volk ten allen tijde het recht heeft, zynen Regeeringsvorm te veranderen, te verbeteren of eenen geheel anderen te verkiesen’.²¹ Een formulering die nauw aansloot bij de reeds gepubliceerde verklaringen. Al deze besluiten waren tijdelijk ‘en tot zoo lang als daar omtrent door eene daar toe [...] te beroepene Vergadering van Repraesentanten uit het geheele volk gekoozen, nadere schikkingen zullen weezen gemaakt’. Deze passage laat zien dat Holland vanaf het begin streefde naar de bijeenroeping van een conventie voor het vaststellen van een grondwet. De publicatie eindigde met een aanbeveling over de wijze van bekendmaking:

‘Willende en beveelende wy wel uitdrukkelyk ,..., mitsgaders aan alle Regeeringen van Steeden en Plaatsen binnen dezelfde, dat deze onze Publicatie met alle mogelyke plegtigheid, het zy door het geschal van Trompetten, door het luiden en speelen der Klokken, of op zoodanige andere plegtige wyze, als in iedere Stad of Plaats best geoordeeld zal worden, aan alle Ingezetenen dezer Provincie bekend zal worden gemaakt; gelyk dezelve voorts alomme zal worden geafficheerd daar zulks te doen gebruikelijk is.’

De voorlezing en afkondiging maakte op burgers grote indruk. In veel Hollandse steden en dorpen vonden in die koude winterweken van februari 1795 feestelijkheden plaats, die de plechtige Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger begeleidden. Boekhandelaren en drukkers stortten zich op het uitgeven van boekjes en een gekalligrafeerde uitgave met uitsluitend de negentien erkende grondrechten.

De verklaring van de Rechten en de Mens en Burger, gepaard gaande met de afschaffing van het Stadhouderschap, de Ridderschap en diverse gewestelijke erfelijke en adellijke posities, verspreidde zich vanuit Holland over de andere provincies van de Republiek. Gelderland, Friesland, Bataafs-Brabant en Drenthe namen de Hollandse verklaring

²¹ *Publicatie van de provisionele representanten van het Volk van Holland*, Den Haag, 31 januari 1795.

vrijwel letterlijk over.²² Groningen en Overijssel maakten een eigen verklaring. Utrecht en Zeeland erkenden wel de Rechten van de Mens en Burger, maar deden geen enkele poging om die rechten te specificeren, te verklaren of te ontvouwen.²³ Provinciale politici bleken verschil te maken tussen een algemene erkenning of een openlijke en plechtige verklaring met de opsomming en formulering van bijzondere grondrechten.²⁴ In de Staten-Generaal was evenmin een meerderheid te vinden om een uitgebreide Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger vast te stellen. Op 4 maart 1795 besloot men over te gaan tot ‘de erkenning van de eeuwige en onveranderlijke beginselen van gelykheid, vryheid en algemene broederschap, zoowel als van de daaruit voortvloeiende regten en pligten van den Mensch en Burger, mitsgaders van de Souverainiteit van het geheele volk van Nederland’ als onderdeel van de vernietiging van het Stadhouderschap. Het ontwerp van een uitgewerkte verklaring werd overgelaten aan de komende Nationale Vergadering of conventie. De beweging voor de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger nam in het proces van besluitvorming naar een geschreven grondwet een bijzondere plaats in. Waar de negentien grondrechten werden gepubliceerd, werd het idee verspreid dat het volk het recht had zijn constitutie te wijzigen.

De Verklaringen van de Rechten van de Mens en Burger kondigden in 1795 dan wel het recht op wijziging van een constitutie aan, maar daarmee was nog geen sprake van een geschreven grondwet en nog minder van een referendum.

§ 3 Het referendum-idee krijgt vorm

Wat niet door de fluwelen revolutie veranderde, was de politieke besluitvorming binnen de Staten-Generaal. Als permanent forum van overleg tussen de zeven provincies van de Republiek bleef dit orgaan functioneren, met als belangrijkste taken de coördinatie van de defensie en de buitenlandse politiek. Door het vertrek van de stadhouder op 19 januari 1795 en het wegvallen van belangrijke constitutionele elementen uit de structuur van de provinciale Statenvergaderingen was duidelijk, dat een nieuwe of gewijzigde constitutie voor de Republiek als geheel tot stand moest worden gebracht. Maar hoe? Gewoontegetrouw lag het

²² De opvatting dat de Hollandse Verklaring in alle provincies is afgekondigd en voorgelezen is onjuist. Zie o.a. Wissing, *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*, 40.

²³ De stad Utrecht publiceerde op 25 april als reactie een breed exposé, omdat de rechten van de mens niet alleen erkend, maar ook gekend moeten worden. Zie: C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Vervolg van Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's-lands van Utrecht van den vroegsten tijd af tot het jaar 1805*, deel 1, Utrecht 1856, 469-475, nr. 103. Van den Burg en Boels, *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland*, 25.

²⁴ In de literatuur wordt het onderscheid tussen een erkenning en een verklaring van de rechten van de mens en burger onvoldoende onderkend. Zie voor het belang van het woord ‘declaratie’: Hunt: *Inventing human rights. A history*, 113-116.

initiatief bij de provincie Holland. In de Staten-Generaal stelde Holland voor om de Raad van State, het belangrijkste advies- en uitvoeringsorgaan van de Unie, te ontbinden en te vervangen door een ‘comité tot de algemene zaken van het bondgenootschap te lande’.²⁵ Dit nieuwe comité diende voorbereidingen te treffen voor het bijeenroepen van een ‘algemene of nationale vergadering’ die een constitutie zou moeten ontwerpen. Op 4 maart ging de Staten-Generaal akkoord. Op voordracht van de provincies benoemde de Staten-Generaal vervolgens de 21 leden voor dit nieuwe comité, drie uit elk van de zeven gewesten. Zeven leden kregen vervolgens de opdracht om een plan te formeren voor het bijeenroepen van een conventie.²⁶

Op 29 mei 1795, enige dagen na het afsluiten van het Alliantieverdrag met Frankrijk, diende het comité het ontwerpplan bij de Staten-Generaal in, met als titel: ‘*Een Plan, ingevolge waarvan de ingezeetenen van de gantsche Republicq tot een algemene vergadering zouden kunnen worden opgeroepen.*’²⁷ Kort samengevat zou het voorstel bekend worden als het ‘*Plan van oproeping*’. Holland liet het rapport drukken en stuurde het naar de plaatselijke besturen om het bekend te laten maken, zodat iedereen daarvan kennis kon nemen.²⁸ Op verzoek van stadsbesturen publiceerden kranten dit *Plan*.²⁹ Op meer traditionele wijze maakte het provinciebestuur van Overijssel het *Plan* op 9 juni openbaar door voorlezing en aanplakking van een *Publicatie* met het verzoek om vóór 5 juli 1795 bedenkingen,

²⁵ Zie voor de bijzondere relatie tussen Staten-Generaal en Raad van State: Thomassen, *Instrumenten van de macht*, 93-94. Publicatie van de Staten-Generaal van 11 maart 1795 waarbij de Raad van State wordt ontbonden en vervangen door het comité te lande: *Publicatie der Staaten Generaal, wegens de vernietiging van het Collegie van den Raad van Staate der Vereenigde Nederlanden, en de aanstelling van het committé tot de algemeene zaken van het bondgenootschap te lande*. (In het vervolg zal voor dit comité de verkorte aanduiding worden gebruikt: *comité te lande*.)

²⁶ Tot 1794 bestond de Raad van State uit 12, vanaf 1794 uit 13 leden. De Raad van State uit de periode van de Republiek mag niet vergeleken worden met de Raad van State vanaf 1814. Boels merkt op dat de comités die de Staten-Generaal in de periode 1795-96 opzette, zijn opgebouwd volgens eenzelfde stramien: 21 leden, die zich verdeelden in departementen van 7 leden. Zie ook het comité van de marine, het comité van de Oostindische zaken (de voormalige VOC) en het comité van de Westindische zaken (de voormalige WIC): Boels, *Binnenlandse Zaken*, 88. Het comité te lande nam belangrijke taken van de Raad van State over. Het eerste departement was belast met het beheer van de defensie (de landmacht). Het tweede departement was belast met het beheer van de generaliteitsfinanciën. Het derde departement werd belast met het formeren van het plan van constitutie.

²⁷ *Plan van oproeping tot het formeren van eene Nationale Vergaderinge ter vergaderinge van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. Gepraesenteert den 29 May 1795.*

²⁸ *Decreeten Provisionele Representanten van het volk van Holland*. Maandag 1 juni komt het concept reglement binnen en men besluit opdracht te geven het te drukken: ‘na praelecture van het gemelde plan, is gedecreteerd, hetzelfde, zo spoedig mogelyk, ter drukpersse te bezorgen, en aan de Municipaliteiten aftevaardigen, ten einde het, op de best mogelyke wyze, bekend te maken.’

²⁹ *Rotterdamsche Courant* no. 67 van 4 juni 1795 op verzoek van het stadsbestuur; *Haarlemse Courant* no. 59 van zaterdag 6 juni 1795 met daarin de opdracht van het stadsbestuur van Haarlem; *Goudasche Courant* 12 juni 1795 no 70; maandag 15 juni 1795 no 71; *Amsterdamsche Courant* van 9 juni 1795; *Groninger Courant* van 12 juni 1795, *Ommelander Courant* van 12 juni 1795. ‘*s-Hertogenbossche Vaderlandse Courant* 9 juni no. 48, 12 juni no. 49, 17 juni no. 50, 19 juni 1795 no 51. *Leeuwarder Courant* 13 juni 1795 no 2237. Ook: KB, *Knuttel* 22483

verbeteringen en commentaar te leveren via plaatselijke besturen.³⁰ Zo kwam het idee van een conventie met als hoofdtak het schrijven van een grondwet buiten de vertrouwde, gesloten vergadercircuits van de Republiek, zodat politiek geïnteresseerde burgers kennis konden nemen van de inhoud.

Het *Plan* opende met een korte toelichting: ‘Het ontwerp der wijze, op welke wij meenen dat de burgers van Nederland best gebruik zullen maken van het schoonst recht van een Onafhankelijk volk, het bepalen van hunne Regeeringsform.’³¹ Het *Plan* bestond uit acht hoofdstukken en 118 artikelen.³² De helft van de hoofdstukken had betrekking op het stemrecht, de organisatie van de verkiezingen voor een Nationale Vergadering en de eisen waaraan stemmers, kiezers en representanten moesten voldoen als zij aan het electorale proces wilden deelnemen. Artikel 116 van het *Plan* legde een referendum vast, na afronding van de beraadslagingen over de ontwerpconstitutie: ‘Zoo dra zy met het Ontwerp der Constitutie gereed is, zal zy dezelve aan het volk, in iedere Provincie, en het Landschap Drenthe, en in de Generaliteitslanden, ter goed- of afkeuring voordragen.’

Op deze manier werd ‘het referendum’ geïntroduceerd en geformuleerd, niet als een afzonderlijk middel of instrument, maar als een afsluiting van het proces van besluitvorming. Het woord ‘referendum’ werd in de achttiende eeuw nergens gebruikt, zoals onder meer de bovenstaande omschrijving laat zien.³³

De beraadslaging over het *Plan* vond vervolgens plaats achter de gesloten deuren van de Staten-Generaal en (provisionele) vergaderingen van provinciebesturen, opvolgers van de Statenvergaderingen, en concentreerde zich tussen 29 mei en 30 december 1795 vooral op de afbakening van de taken en bevoegdheden van de bijeen te roepen Nationale Vergadering. Eén van de belangrijkste vragen betrof de toekomstige rol van de Staten-Generaal. Bleef de Staten-Generaal functioneren naast de conventie of diende dit overlegorgaan te worden ontbonden? De besprekingen geschieden volgens besluitvormingsprocedures die zich in tweehonderd jaar binnen de Staten-Generaal hadden ontwikkeld. Last en ruggenspraak waren daarvan belangrijke elementen, evenals de gewoonterechtelijke interpretatie van de Unie van

³⁰ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5299: hierin: *Publicatie* van de Provisionele Representanten van het volk van Overijssel van 9 juni 1795. Met het verzoek aan het volk om via municipaliteiten bedenkingen, verbeteringen commentaar te leveren voor 5 juli.

³¹ NA Den Haag. Archief *Staten-Generaal*, inv.nr. 3862 Resolutie van 29 mei 1795, 809-816.

³² Bannier, *Grondwetten van Nederland*.

³³ Pas aan het einde van de negentiende eeuw wordt het begrip voor het eerst in de politiek gebruikt. Dan is het referendum een middel naast indirecte democratie geworden in plaats van de aanduiding van een bijzonder fase in een proces van besluitvorming over een grondwet.

Utrecht, waarbij unanimiteit van de zeven ‘bondgenoten’ en een schriftelijke bewilliging van ieder was vereist bij constitutionele veranderingen.³⁴

In deze maanden bespraken de provinciebesturen het *Plan*. De gedeputeerden ter Staten-Generaal brachten vervolgens het standpunt van hun provincie in. Geheel volgens traditie wachtten de provincies allereerst op de reactie van Holland.³⁵ Op 3 juni benoemden de *Provisionele Representanten van het Volk van Holland* een commissie, die op 14 juli een voorstel indiende, dat op essentiële onderdelen afweek van het *Plan*. De *Nationale Conventie* zou niet alleen een grondwet moeten opstellen, maar ook het algemeen bestuur van het land op zich moeten nemen, in het bijzonder het bestuur over de buitenlandse betrekkingen en over land- en zeemacht. De Staten-Generaal dienden uiteen te gaan op het moment dat de Nationale Vergadering voor de eerste keer bijeen was. Alle provinciale vergaderingen zouden moeten worden ontbonden en de provinciale soevereiniteit diende te worden overgebracht naar de *Nationale Conventie*. Deze voorstellen zouden tot grote beroering leiden bij de andere provinciebesturen.

Het Hollandse plan bevatte opnieuw het voornemen om het ontwerp van grondwet voor te leggen aan het volk. Artikel 107 luidde: ‘De Nationale conventie zal zorgen, dat, zo spoedig mogelijk, uiterlyk binnen een jaar, na hare bijeenkomst, het plan der Constitutie aan het volk ter goed- of afkeuring, worde voorgedragen.’

Het plan van Holland werd door een bijzondere commissie ter tafel van de Staten-Generaal gebracht met het verzoek om daarover voor 1 september te beslissen.³⁶ Op de provincie Utrecht na, die slechts voorstelde om de constitutiecommissie te laten bijeenkomen in de stad Utrecht, verzetten alle andere provincies zich. Friesland en Zeeland wilden in het geheel geen Nationale Vergadering, maar stelden voor een commissie te benoemen die verbeteringen zou moeten aanbrengen in de aloude Unie van Utrecht. Zij verzetten zich principieel tegen de overdracht van de provinciale soevereiniteit.

Nadat de adviezen van alle provincies binnen waren, besloten de Staten-Generaal tot benoeming van een commissie, het ‘[groot] besogne voor de bijeenroeping van een Nationale Conventie’.³⁷ Het besogne diende te zorgen voor eenstemmigheid.³⁸ Op 29 september bracht

³⁴ Zie voor de beschrijving van het besluitvormingsproces in de Staten-Generaal: Thomassen, *Instrumenten van de macht*, 121.

³⁵ Zie voor het overzicht van Holland: Thomassen, *Instrumenten van de macht*, 87-90.

³⁶ Uitgebreide samenvatting van het Hollandse Plan in de *Nationaale Courant* no. 78, 20 juli 1795 no 78.

³⁷ Traditioneel bestond een besogne uit twee leden van Holland en één uit iedere andere provincie, in dit geval aangevuld met vier gecommitteerden uit het *Comité te Lande*.

de voorzitter daarvan een voorlopig rapport uit.³⁹ Een meerderheid was van mening dat de Staten-Generaal ‘kon verklaren dat een algemene Nationale Vergadering bijeen zal worden geroepen’. Na beraadslagingen verklaarden Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel zich in de Staten-Generaal akkoord met deze conclusie. Zeeland wees het rapport af, wilde geen Nationale Vergadering. Friesland wilde evenmin akkoord gaan, maar was bereid het plan in Leeuwarden voor te leggen. Groningen aarzelde en zou al die maanden pogen te bemiddelen tussen Zeeland en Friesland enerzijds en de meerderheid van de overige provincies anderzijds. Een definitief besluit werd veertien dagen uitgesteld, zodat Zeeland, Groningen en Friesland tot 15 oktober de tijd kregen om zich over het rapport te beraden. Op 14 oktober bracht de voorzitter van het besogne het definitieve rapport uit in de Staten-Generaal.⁴⁰ Eenparigheid kon niet worden bereikt door het verzet van Zeeland.

Het rapport bevatte een aangepaste tekst van het *Plan*. Het was een compromis tussen het voorstel van Holland en de bezwaren van de andere provincies. Weinig opgemerkt was de wijziging van de titel van *Plan* naar *Reglement volgens het welke eene algemeene Nationaale Vergadering door het Volk van Nederland zal worden by een geroepen en werkzaam zyn*. Het *Reglement* behield de structuur van het *Plan*, maar met meer details en uitgebreid tot 147 artikelen. In het *Plan van Oproeping*, dat het comité te lande op 29 mei 1796 had aangeboden aan de Staten-Generaal, waren nog geen bepalingen voor een constitutiecommissie te vinden. Het Hollandse plan, op 28 juli aan de Staten-Generaal aangeboden, bevatte voor de eerste keer bepalingen voor een dergelijke commissie. De Nationale Conventie, zoals de bijeenkomst in het Hollandse plan nog heette, zou een commissie van 24 leden benoemen voor het schrijven van een grondwet. Binnen zes maanden zou het ontwerp gereed moeten zijn, om vervolgens te worden aangeboden aan de Nationale Vergadering. Vervolgens zouden de leden daarvan besluiten of het aangeboden ontwerp de basis zou kunnen vormen voor verdere beraadslagingen. Het Hollandse plan introduceerde aldus een constitutiecommissie, maar liet de Nationale Vergadering vrij in de nadere keuze: of uit de meest deskundige leden, of uit leden die overeenstemden met de politieke zienswijze van de meerderheid.

³⁸ Thomassen, *Instrumenten van de macht* over de rol van besognes in het besluitvormingsproces, 99-101. Volgens de vergadertradities van de Staten-Generaal zat Gelderland dit besogne voor. H.H. Vitringa was als extra gedeputeerde afgevaardigd.

³⁹ NA Den Haag. Archief *Staten-Generaal*, inv.nr. 3863, Resoluties van 29 september 1795, 1915-1917.

⁴⁰ NA Den Haag. Archief *Staten-Generaal*, inv.nr. 3863, Resoluties van 14 oktober 1795, 2048-2063.

Deze Hollandse voorstellen zijn in het *Reglement* ongewijzigd terug te vinden, op één belangrijk punt na.⁴¹ De beoogde constitutiecommissie zou gaan bestaan uit 21 leden in plaats van 24, maar *per provincie* gerekruteerd uit de Nationale Vergadering. Iedere provincie zou zo door een vast aantal leden zijn vertegenwoordigd: zes representanten uit Holland, één uit Drenthe en twee uit elk van de overige zeven provincies (waaronder nu dus ook Bataafs-Brabant). Holland had aldus geen meerderheid.⁴² Binnen de constitutiecommissie werd de mogelijkheid van een andere meerderheid ingebouwd, die zich zou inzetten voor het provinciaal belang in plaats van het algemeen belang van het hele ‘Nederlandse’ volk of van de nieuwe republikeinse staat. Zo creëerde men de tegenstelling *federalisme* en *unitarisme* binnen de constitutiecommissie en binnen de Nationale Vergadering, een voorzetting van de aloude spanningen in de Republiek der Verenigde Nederlanden tussen Holland en de overige provincies.

De taken van de Nationale Vergadering werden nauwgezet omschreven. De Nationale Vergadering zou zich niet mogen bemoeien met de interne aangelegenheden van de provincies. De provinciebesturen, opvolgers van de provinciale Statenvergaderingen, zouden blijven bestaan; de Staten-Generaal werden wel ontbonden. Het *Reglement* bevatte tevens een precieze formulering van het besluitvormingsproces over het ontwerp van grondwet, nadat de constitutiecommissie de tekst zou hebben aangeboden aan de Nationale Vergadering. In het allesbepalende nieuwe artikel 108 stond het zo:

‘Indien de Nationale Vergadering het ontwerp, over het geheel genomen, tot een grondslag haarer deliberationen meent te kunnen aanneemen, zal het zelve binnen veertien dagen, na het uitgebragte Rapport, door den druk aan de Natie bekend gemaakt worden, en na verloop van een maand, zal de Vergadering dagelijks over het gemaakte ontwerp, ten minsten vier uren debereeren, en het zelve dus door approbatie of alteratie, hoe eerder zoo beeter, voltooijen; zullende het alzo gedresseerde ontwerp naar de respectieve provintien, het Landschap Drenthe en Bataafsch Brabant verzonden worden, om in ieder van denzelve afzonderlyk door het Volk te worden onderzocht, en goed- of afgekeurd.’

⁴¹ In het plan van Holland, artikel 68 over de commissie van 24 binnen zes maanden; artikel 69 over het in druk uitgeven en het plan tot uitgangspunt nemen van de beraadslagingen. Definitief in *Reglement* artikel 102 en 108. In artikel 102 de commissie van 21 in plaats van de commissie van 24.

⁴² Holland was ondervertegenwoordigd. Zou rekening zijn gehouden met het aantal inwoners van de Bataafse Republiek dat in Holland woonde, dan had Holland recht gehad op 9 leden in plaats van 6.

Andermaal werd het principe vastgelegd dat het ontwerp van grondwet zou worden voorgelegd aan het volk. Later, in de loop van de beraadslagingen binnen de Nationale Vergadering, zou dit artikel aanleiding geven tot een reeks interpretatieproblemen. Hoe moest bijvoorbeeld de uitslag worden vastgesteld? Wat was de rol van de provinciebesturen? Betekende het woord ‘onderzocht’ dat burgers inhoudelijk commentaar mochten leveren op het ontwerp van grondwet en op deze manier aan de debatten mochten deelnemen? Ten slotte legde artikel 144, *Reglement*, overblijfsel uit het oorspronkelijke *Plan*, nogmaals het principe van een referendum vast:

‘De Nationale Vergadering zal zorgen, dat, zoo spoedig mogelijk, uiterlijk binnen één jaar, na haare bijeenkomst, het Plan van Constitutie aan het volk, zoo als hierboven bepaald is, ter goed- of afkeuring worde voorgedraagen.’

Opgemerkt dient te worden dat tijdens de maandenlange onderhandelingen over het *Plan* en het *Reglement* het referendum niet ter discussie heeft gestaan.

De Staten-Generaal besloten op 15 oktober 1795 het rapport en het *Reglement* naar de provinciebesturen te sturen met het verzoek om voor 25 november een besluit te nemen. Op 25 november bleek een unaniem besluit nog steeds onmogelijk door het verzet van Zeeland en Friesland. Een meerderheid nam echter het besluit dat de Nationale Vergadering op 1 februari 1796 zou worden geopend. Zo kwam de conventie een stap dichterbij. In de weken die volgden, zou intensief overleg plaatsvinden op zoek naar unanimiteit, met kleine aanpassingen van de tekst van het *Reglement*. Zonder resultaat. Op 30 december 1795 nam ten slotte de meerderheid bestaande uit de provincies Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel het definitieve besluit om het *Reglement* te accepteren.⁴³ Holland nam vervolgens het initiatief om de uitvoering door te drukken. De Hollandse afgevaardigden in de Staten-Generaal kregen de instructie zorg te dragen dat de tekst van het *Reglement* zou worden gepubliceerd, met de aankondiging dat verkiezingen voor de Nationale Vergadering zouden worden gehouden op 26 en 27 januari 1796.

⁴³ NA Den Haag. Archief *Staten-Generaal*, inv.nr. 3863, Resolutie van 9 december 1795, 2566; Resolutie van 13 december 1795, 2597-2598. Hierin ook het besluit om een missive te sturen aan alle provincies om de indeling te maken in districten van 15.000 en die weer te verdelen in grondvergaderingen van 500 inwoners: ‘om elk in den haaren aanstalte te maken tot de verdeeling van het Volk in vijftien duizend en deezen wederom in dertig deelen, ieder van vijf hondert zielen, uit welke de stemgeregtigden zouden worden byeen geroepen, ten einde de kiezers door dezelve gekozen op den 11 january zouden kunnen bijeen kunnen komen.’

De Nationale Vergadering zou vervolgens op 18 februari in Den Haag kunnen worden geopend, een datum die later (op verzoek van Zeeland) verschoof naar 1 maart 1796.⁴⁴ Echter, de Staten-Generaal besloten het voorstel 'commissoriaal' te maken en het te onderzoeken samen met het comité te lande. Maar Holland wachtte niet langer op de besluitvorming binnen de Staten-Generaal en publiceerde het *Reglement*, schreef de verkiezingen uit en kondigde de opening van de Nationale Vergadering aan. Uiteindelijk, als mosterd na de maaltijd, besloten de Staten-Generaal op 21 januari het *Reglement* te publiceren evenals de verkiezingsdata.⁴⁵

Zeeland en Friesland hadden zich principieel verzet tegen het bijeenkomen van de Nationale Vergadering. Op uiteenlopende wijze zouden zij zich neerleggen bij de ontstane situatie en besluiten om alsnog deel te nemen aan de Nationale Vergadering.

De wijze waarop het *Reglement* achter gesloten deuren tot stand was gekomen, zou een zware wissel trekken op het hele proces van besluitvorming over een nieuwe grondwet. In de Nationale Vergadering namen personen zitting die als gedeputeerde van hun provincie nauw betrokken waren geweest bij de onderhandelingen achter gesloten deuren over het *Reglement*. In de Nationale Vergadering kregen ook personen zitting die juist niet betrokken waren geweest bij die onderhandelingen en zich afvroegen waarom zij, gekozen volksvertegenwoordigers, zich zouden moeten schikken naar een *Reglement* gemaakt door politici zonder mandaat van het (Nederlandse of Bataafse) volk.

§ 4 Fase één: de totstandkoming van het eerste ontwerp van grondwet

Op dinsdag 26 en woensdag 27 januari 1796 vonden de verkiezingen voor de Nationale Vergadering plaats in de provincies Holland, Utrecht en Overijssel. Drenthe en Bataafs-Brabant, die geen zitting hadden in de Staten-Generaal maar op belangrijke momenten waren geïnformeerd over de besluitvorming, stemden eveneens op die dagen. Gelderland liet op maandag 25 januari stemmen in grondvergaderingen, zodat de kiesmannen een extra reisdag kregen om op tijd te zijn voor de kiesvergaderingen van 27 januari. Groningen, dat lang had getwijfeld, stemde pas op 1 en 2 februari 1796, omdat de organisatie van de verkiezingen niet tijdig op orde was. De stad Amsterdam bleek, tot groot ongenoegen van het provinciebestuur van Holland, evenmin in staat om zich aan de afgesproken data te houden. De verkiezingen

⁴⁴ NA Den Haag. Archief *Provisionele Representanten van het Volk van Holland*, inv.nr. 30 *Decreten januari 1796*, 7 januari, 175.

⁴⁵ *Publicatie* van de Staten-Generaal van 21 januari 1796. Deze publicatie werd bijvoorbeeld pas op 29 januari in Rotterdam ontvangen en aangeplakt, na de verkiezingen van 26 en 27 januari. Zie SA Rotterdam, Archief *Oud-Archief stad Rotterdam*, inv.nr. 193 *Resoluties Raden en Wethouders van 29 januari 1796*.

werden uiteindelijk over vier dagen gespreid. Amsterdamse burgers stemden van woensdag 9 tot en met zaterdag 12 februari. In Zeeland vonden de verkiezingen op 9 en 10 maart 1796 plaats, in Friesland eindelijk op 31 maart en 1 april.

Conform het *Reglement* betrof het getrapte verkiezingen. Mannen die voldeden aan de eisen voor stemrecht, waarover later meer, kwamen op de eerste dag in grondvergaderingen bijeen; de aldaar gekozen kiezers (kiesmannen) kwamen op de tweede dag samen in een kiesvergadering voor de verkiezing van een representant en twee plaatsvervangers. De gekozen representant ontving van de kiesvergadering een geloofsbrief, die hij in Den Haag voor onderzoek diende aan te bieden aan een door de Staten-Generaal benoemde commissie voor de geloofsbrieven. Als hij in meer dan één kiesvergadering was gekozen, stelde deze commissie door loting vast voor welke plaats (van de kiezersvergadering) de representant zitting nam in de Nationale Vergadering.⁴⁶ Uit de uitgelote kiesvergadering(en) werd daarna de eerste of tweede plaatsvervanger opgeroepen.

Het kiesstelsel kenmerkte zich door het ontbreken van publieke kandidaatstelling. In de grondvergadering dienden de burgers iemand te kiezen die in de grondvergadering aanwezig was. In de kiesvergadering dienden de kiezers/kiesmannen zonder last en ruggenspraak juist iemand te kiezen, die *niet* aanwezig was. De grondvergadering mocht ook geen kandidaten aanbevelen. Wie koos men dan? In steden betrof het personen die in de eerste maanden van de Bataafse revolutie op de voorgrond waren getreden en dus enige bekendheid genoten onder kiezers (kiesmannen). Op het platteland betrof het personen die men vertrouwde of van wie men afhankelijk was: predikanten, pastoors, rentmeesters, leden van de adel die aan de ‘goede’ kant stonden, dat wil zeggen de ‘patriottische’ of ‘staatste’ partij van vóór 1788 waren toegedaan. Politieke stromingen of partijen konden zich op deze manier echter niet organiseren. Bij deze eerste verkiezingen was geen sprake van enige strijd om ideeën, als men die al zou hebben gehad, over de vormgeving van een toekomstige staat en grondwet.⁴⁷

⁴⁶ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 64.

⁴⁷ Zie voor een onjuiste karakterisering: *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, 298, ‘B: Kaart politieke stromingen in de Eerste Nationale Vergadering’. De kaart is opgebouwd uit onjuiste gegevens en gebaseerd op onvoldoende kennis van het functioneren van het systeem van grond- en kiesvergaderingen. Representanten ontwikkelden hun opvattingen pas in de loop van de vergaderingen van de eerste Nationale Vergadering. Stemmers in grondvergaderingen en kiezers in kiesvergaderingen wisten in 1796 niets van eventueel unitarische of federalistische opvattingen van een representant. Representanten die in meerdere districten waren gekozen, kregen bovendien door loting een district toegewezen. Zijn plaatsvervanger kon een andere opvatting hebben.

Op 1 maart 1796 werd de Nationale Vergadering feestelijk geopend in de voormalige balzaal in het stadhouderslijk kwartier van het Binnenhof. Van de beoogde 126 leden namen op die dag 89 gekozen representanten zitting; de overige leden druppelden dagen en weken daarna binnen.

Het *Reglement* bepaalde dat binnen veertien dagen na opening een constitutiecommissie van 21 leden benoemd moest zijn. De datum van 15 maart kon echter niet worden gehaald. De juist gekozen Zeeuwse representanten waren nog niet in Den Haag gearriveerd en in Friesland moesten de verkiezingen zelfs nog plaatsvinden. Pas op 27 april 1796 kon de constitutiecommissie zich constitueren, zes weken later dan reglementair was voorgeschreven.

De leden van de constitutiecommissie hadden conform het *Reglement* het ontwerpen van een grondwet als hoofdtak. Binnen de commissie hadden de leden alle vrijheid om achter gesloten deuren te vergaderen en te besluiten. Zij mochten door de Nationale Vergadering niet worden beïnvloed. Daartegenover stond dat de commissieleden niet mochten deelnemen aan lopende beraadslagingen of benoemd konden worden in commissies.⁴⁸ Slechts in uitzonderlijke situaties, beschreven in het *Reglement*, mochten zij deelnemen aan debatten. Zolang de constitutiecommissie aan het werk was, werden zij in de Nationale Vergadering vervangen door 21 *plaatsvervangers* die eveneens in de kiesvergaderingen waren gekozen.

Achter gesloten deuren begon de constitutiecommissie op 29 april 1796 met haar werkzaamheden, die zes maanden in beslag zouden nemen. Op 26 oktober 1796, één dag voor de reglementair voorgeschreven einddatum, liet de commissie aan de Nationale Vergadering weten dat de werkzaamheden waren afgerond en dat het ontwerp op 10 november kon worden aangeboden. Tussen 26 oktober en 10 november 1796 werd aan de eindredactie gewerkt.

Op 10 november bood Simon Stijl het ontwerp van grondwet aan in een plechtige zitting van de Nationale Vergadering. In letterlijke zin was dit een voorbeeld van een *geschreven* grondwet: ‘Plan van constitutie, zijnde gelegd in eene Portefeuille met drie couleurse linten toegestrikt’. Rond het *Plan van Constitutie* hangt een gevleugeld woord,

⁴⁸ In zeer bijzondere omstandigheden werd toegestaan om deel te nemen aan (plenaire) zittingen van de Nationale Vergadering, namelijk bij debatten over oorlog of vrede, het aangaan van traktaten of allianties, en het al of niet opleggen van belastingen aan provincies. Tijdens de vergaderperiode van de eerste Nationale Vergadering zou deze situatie zich niet voordoen. In de periode dat de 21 leden uit de Nationale Vergadering zitting hadden in de constitutiecommissie, werden hun zetels ingenomen door plaatsvervangers, waarvan er tijdens de verkiezingen in iedere kiesvergadering voor de zekerheid twee waren gekozen.

waarmee het in de (moderne) geschiedschrijving bekend staat: *het dikke boek*.⁴⁹ Tot verrassing van velen in en buiten de Nationale Vergadering bevatte het ontwerp overigens geen Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger en loste daarmee hooggespannen verwachtingen niet in.

De Nationale Vergadering wachtte op de gedrukte exemplaren van het *Plan van Constitutie* om het debat te kunnen voorbereiden. Op 11 of 12 november kon de drukkerij de eerste 200 exemplaren leveren. Voorafgaand aan de opening van het debat begon de secretaris op maandag 14 november met het voorlezen van de tekst, dat hij op dinsdag 15 november 1796 zou afronden. Dit voorlezen van de volledige tekst, het ‘laten doen van lecture’, behoorde tot de vergadertradities van de Staten-Generaal die de Nationale Vergadering had overgenomen.⁵⁰

Het voorlezen had onverwachte gevolgen. In het *Reglement* was voorzien dat het ontwerp van de constitutiecommissie pas gedrukt mocht worden voor het geïnteresseerde publiek als de Nationale Vergadering had besloten om het voorstel tot grondslag voor de beraadslagingen te nemen.⁵¹ Op verzoek van de constitutiecommissie had de Nationale Vergadering daarom enige dagen voor de opening van het debat zelfs een *decreet* gepubliceerd, waarin het iedereen werd verboden om het *Plan* te drukken en te verspreiden ter voorkoming van vervalste of onnauwkeurige uitgaven. Ondanks de dreiging van een forse geldboete kon dit verbod niet lang worden gehandhaafd. Sinds de opening van de Nationale Vergadering waren de vergaderingen immers openbaar. Journalisten waren aanwezig op de publieke tribune. De debatten werden in extenso vastgelegd en gepubliceerd in het *Dagverhaal*. Door het voorlezen verscheen de tekst van het *Plan van Constitutie* in het *Dagverhaal*. Hadden de journalisten van het *Dagverhaal* nu het *decreet* geschonden, vroegen sommige representanten zich af? De publicatie van het *Dagverhaal* met de laatste delen van de tekst van het ontwerp van grondwet werd enkele dagen opgeschort. Na een korte interventie van de officier van justitie, in dit geval de baljuw van Den Haag, kon de publicatie voortgang vinden en trof journalisten en uitgevers geen blaam.

⁴⁹ Goslinga, *De rechten van den Mensch en Burger*, 119, zag Pieter Vreede als de doopvader van deze kwalificatie. Hij citeerde een bijdrage van Vreede in de Nationale Vergadering in het debat naar aanleiding van de aanbidding van het *Plan van Constitutie*. ‘Ik zal mij niet over de materie uitlaten. Ik zie alleen een dik Boek, dat de Constitutie moet bevatten, maar wat er in staat weet ik niet, en dus kan noch zal ik het niet beoordeelen.’ *Dagverhaal* III, nr. 244 (15 november 1796), verslag van de zitting van 10 november, 596. Ik ben het eens met de opmerking van Joris Oddens, dat het begrip ‘het dikke boek’ in de jaren 1797-1798 niet of nauwelijks is gebruikt. Zie Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 511, noot 94.

⁵⁰ *Decreten van de Nationale Vergadering*. Deel 9 November 1796, 14 november, 273-274; 15 november, 29. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 141-143.

⁵¹ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 108.

Ondertussen had de Nationale Vergadering aan 's-Landsdrukkerij de opdracht gegeven om het *Plan van Constitutie* te drukken voor publieke verkoop.⁵² Op dinsdag 22 november 1796 verschenen de eerste advertenties in kranten met de mededeling dat het *Plan* eerstdaags te koop zou zijn voor 8 stuivers. Het boekje telde 128 pagina's met een ontwerptekst die bestond uit 775 artikelen en twee bijlagen.⁵³ De eerste druk was snel uitverkocht. Op 17 december werd een tweede druk aangekondigd.⁵⁴ Uit bewaard gebleven fragmenten van de administratie van de drukkerij zijn oplagecijfers af te leiden: de eerste druk bestond uit 6.000 en de tweede druk uit 4.000 exemplaren.⁵⁵ Na Kerstmis 1796 moet de publieke belangstelling voor dit boekje snel zijn afgenomen. De belangstelling onder het brede publiek was echter gewekt.

Conform het *Reglement* diende de Nationale Vergadering eerst de vraag te beantwoorden of het aangeboden ontwerp als grondslag zou kunnen dienen voor verdere beraadslagingen. Op donderdag 17 november 1796 begon hierover een parlementair debat, dat dagen in beslag nam. Belangrijke vraag: legde dit ontwerp de basis voor één staat, één en ondeelbaar, of hield het ontwerp vast aan een staatsvorm met federale structuren, overblijfselen uit het ancien régime? In het *Plan* van de constitutiecommissie bleven de bestaande provincies in ieder geval gehandhaafd.

Met een hoofdelijke stemming op 29 november 1796 werd met 66 stemmen voor, 52 stemmen tegen en 6 afwezig, het *Plan van Constitutie* aanvaard als grondslag voor de verdere beraadslagingen (zie tabel 2.1). Van de 21 leden van de constitutiecommissie stemden vier leden tegen het voorstel om het (eigen) *Plan* te aanvaarden als grondslag voor de beraadslagingen.⁵⁶ De helft van de Hollandse en Utrechtse representanten was tegen, evenals de meerderheid van de Brabantse en Friese representanten. De voorstanders waren te vinden in Groningen, Overijssel en Gelderland.

⁵² *Decreten van de Nationale Vergadering*, Deel 10 December, 1 december, 4-5, NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges* 1796-1810, inv.nr. 498, hierin ingezonden facturen van krantenuitgevers met uitgeknipte bewijzen van geplaatste advertenties. Inv.nr. 499 Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land, gedrukte stukken, Rekening november 1796, opdrachtnummer 408. Het verbod op het nadrukken werd vervolgens op 1 december ingetrokken.

⁵³ Het ontwerp is in 1975 opnieuw in facsimile uitgegeven. Zie De Gou (ed.), *Het Plan van Constitutie van 1796*.

⁵⁴ Schneider, *Geschiedenis Landsdrukkerij*, 133.

⁵⁵ NA Den Haag Archief *Wetgevende Colleges* 1796-1810, inv.nr. 499 Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land, gedrukte stukken, Rekening november 1796, opdrachtnummer 409 december 1796, opdrachtnummer 430.

⁵⁶ Dat betreft Van Maanen (Utrecht), Van de Kastele (Holland), Witbols (Holland) en Rabinel (Zeeland). Zie *Dagverhaal* IV nr. 289 (12 december 1796) verslag van de zitting van 29 november 1796, 166-167.

Tabel 2.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 29 november 1796

	Vóór het Plan van de constitutiecommissie	Tegen het Plan van de constitutiecommissie	Absent bij de stemming	Aantal representanten
Holland	26	26	3	55
Gelderland	9	5	1	15
Brabant	6	8	0	14
Friesland	3	5	1	9
Overijssel	7	2	0	9
Groningen	8	0	0	8
Utrecht	3	3	0	6
Zeeland	3	2	0	5
Drenthe	1	1	1	3
TOTAAL	66	52	6	124

NB: Omdat twee gekozen representanten uit Friesland nog niet waren toegelaten tot de Nationale Vergadering, bestond de vergadering op dit tijdstip nog uit 124 leden. Bron: de Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, III: 77-84

Aanvullend besloot de Nationale Vergadering op 2 december 1796 met 75 stemmen voor en 23 tegen als principe te aanvaarden ‘dat het Plan van constitutie het welk den volke van Nederland zal aangeboden worden, gegrondvest zal zijn op de volstreckte één en ondeelbaarheid, zo met betrekking naar buiten als van binnen, onder een en hetzelfde Opperbestuur’ (zie tabel 2.2).

Tabel 2.2: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 2 december 1796

	Voor één en ondeelbaar	Tegen één en ondeelbaar	Absent bij de stemming	Aantal representanten
Holland	43	9	3	55
Gelderland	7	1	7	15
Bataafs-Brabant	9	3	2	14
Friesland	6	1	2	9
Overijssel	4	3	2	9
Groningen	0	5	3	8
Utrecht	3	1	2	6
Zeeland	3	0	2	5
Drenthe	0	0	3	3
TOTAAL	75	23	26	124

NB: Omdat twee gekozen representanten uit Friesland nog niet waren toegelaten tot de Nationale Vergadering, bestond de vergadering uit 124 leden. Bron: de Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, III: 77-84

De stemming laat de verdeeldheid onder de representanten zien. De Hollandse leden ondersteunden in meerderheid dit principe. Tien van de 21 leden van de constitutiecommissie waren bij deze stemming echter niet aanwezig. Van de overige elf leden, stemden zes voor

één- en ondeelbaarheid en vijf waren tegen. Het illustreert dat de constitutiecommissie geen afspiegeling vormde van de politieke verhoudingen in de Nationale Vergadering.

Het debat in de Nationale Vergadering had een landelijk petitionnement tot gevolg van burgers die opkwamen voor een republiek één en ondeelbaar. Meer dan 16.000 burgers steunden de oproep.

Na deze stemming benoemde de Nationale Vergadering op 8 december 1796 een commissie van zeven representanten, onder voorzitterschap van Hahn, die het *Plan van Constitutie* méér in overeenstemming diende te brengen met het principe van ‘één en ondeelbaar’ en met de geest van de meerderheid van de vergadering. Op 29 december diende deze ‘commissie van zeven’ een rapport in met tientallen wijzigingsvoorstellen en met een tekst van een Verklaring van de Rechten en Plichten van de Mens en Burger, die immers had ontbroken in het ontwerp van de constitutiecommissie. Op 2 januari 1797 begon het debat over de rechten van de mens en burger, dat uiteindelijk zou leiden tot een lijst van rechten en plichten voorafgaand aan het *Ontwerp van Constitutie*.

De abstracte ideeën over eenheidsstaat of federatieve structuur spitsten zich toe op een concreet onderwerp dat binnen de constitutiecommissie al tot controverses had geleid: het al dan niet samensmelten van de publieke schulden van de provincies. Vooral de schulden van Holland waren enorm. Rente en aflossing waren door de economische crisis en de oorlog in Europa niet meer verzekerd. De burgers in de (land)provincies dienden mee te gaan betalen aan de aflossing van ‘nationaal gemaakte’ schulden, waarvan een groot deel van de schuldbewijzen zich overigens bevond in de ladekasten van de rijke Hollandse koopmanselite, in het bijzonder die van Amsterdam. De staat in oprichting kreeg aldus een fraaie bruidsschat mee.

Op 5 december 1796 benoemde de Nationale Vergadering een commissie van zeven leden, onder voorzitterschap van Van de Kastele, voor de ‘ineensmelting van de oude gewestelijke schulden’. In de constitutiecommissie had Van de Kastele, lid namens Holland, geen voet aan de grond gekregen voor het ineensmelten van de provinciale schulden. Bij de aanbidding van *Plan van Constitutie* had hij onmiddellijk opgeroepen om het ontwerp van grondwet om deze reden niet in behandeling te nemen. Zijn opinie was duidelijk. Op 9 januari 1797 bood deze commissie het rapport aan, waarin de ineensmelting werd aanbevolen. Na een emotioneel debat werd het amalgaam op 20 januari 1797 met 60 stemmen voor en 45 tegen aangenomen (zie tabel 2.3). De ineensmelting werd gesteund door de representanten uit provincies met de hoogste schulden: Holland, Zeeland en Utrecht. Het verzet kwam vooral uit

de landprovincies: Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Bataafs-Brabant.⁵⁷ Het amalgaam kwam vervolgens ongeschonden in het *Ontwerp van Constitutie* terecht.⁵⁸ Ook in her *Ontwerp van Staatsregeling* bleef het amalgaam staan.

Tabel 2.3: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 20 januari 1797

	Voor het amalgaam	Tegen het amalgaam	Absent bij de stemming	Aantal representanten
Holland	41	6	8	55
Gelderland	3	8	4	15
Bataafs-Brabant	3	10	1	14
Friesland	3	4	4	11
Overijssel	1	6	2	9
Groningen	1	7	0	8
Utrecht	5	1	0	6
Zeeland	3	0	2	5
Drenthe	0	3	0	3
TOTAAL	60	45	21	126

Bron: de Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, III: 77-84

De drie uitslagen van de stemmingen in de Nationale Vergadering laten grote verdeeldheid zien, vaak lopend dwars door de delegatie van één provincie heen. Na eeuwen consensuspolitiek achter gesloten deuren moest een groot aantal representanten wennen aan het nemen van besluiten bij meerderheid. Later, in de zomer van 1797, in de campagne voor de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering, zouden de namen van de voor- en tegenstemmers bij deze stemmingen nog eens in pamfletten worden verspreid, zodat kiezers/kiesmannen wisten wat de representant uit hun district had gestemd.

De tabellen geven tevens de contouren weer van aan de ene kant een stroming die zocht naar een eenheidstaat (*unitarissen*: tegen het plan, vóór één en ondeelbaar, vóór de samensmelting van de schulden) en aan de andere kant de voorstanders van behoud van de provinciale structuren van de Republiek (*federalisten*: vóór het plan, tegen één en ondeelbaar, tegen de samensmelting van de schulden). Overigens contouren, niet meer dan dat. Rondom een harde kern van beide groepen bevonden zich veel representanten die per onderwerp

⁵⁷ In deze provincies zou in het najaar van 1797 een petitie worden georganiseerd die oproep om elk ontwerp van grondwet te verwerpen waarin de ineensmelting was opgenomen. De actie had geen gevolg.

⁵⁸ Zie voor de beschrijving van de discussie over de staatsschuld en een analyse van de stemming in de Nationale Vergadering: L.S. Godefroi, *De eerste fase van de financiële unificatie van Nederland (1795-1801)*, in het bijzonder: 27-32.

wisselden van mening, die het niet allemaal precies wisten en die daarom soms wegbleven van een stemming.

Conform het *Reglement* begon de Nationale Vergadering vanaf 10 januari 1797 met de artikelsgewijze behandeling van het *Plan*, elke dag vier uur. Via het *Dagverhaal* kon het geïnteresseerde publiek de debatten volgen. De meeste traditionele stadskranten publiceerden samenvattingen van debatten en besluiten over belangrijke onderwerpen in een vaste rubriek.

Tijdens die debatten ontwikkelden zich binnen de Nationale Vergadering groepen van representanten, die over sommige onderwerpen een gezamenlijke mening begonnen te delen. Van politieke partijen in moderne betekenis was echter geen sprake.⁵⁹ Van fracties evenmin, al heeft Joris Oddens aannemelijk gemaakt dat een groep rond Pieter Vreede buiten de vergadering gezamenlijk bijeenkomsten hield om opvattingen te delen en af te stemmen. In navolging van zijn betoog is de term *Republikeinen* in deze studie overgenomen, omdat deze representanten zichzelf zo noemden en in de verkiezingsstrijd voor de tweede Nationale Vergadering gezamenlijke punten presenteerden ten aanzien van het voorliggende *Ontwerp van Constitutie*, dat zij overigens afwezen.⁶⁰ Tegenover de *Republikeinen* stond een grote groep gematigde leden, met diverse, gematigde opvattingen, aangeduid als *Moderaten*. Van den Berg en Vis karakteriseren deze groep als volgt: ‘Die ‘grote helft’ wordt in de literatuur steeds ‘moderaat’ genoemd, maar dat suggereert meer overtuiging en coherentie dan er onder de moderaten bestond.’ Dat onderscheidt hen dan ook van de groep Republikeinen.

Rond het vraagstuk van de vormgeving van de nieuwe staat, één en ondeelbaar of meer ‘federatief’ gebaseerd op de bestaande negen provincies, ontwikkelde zich, zoals geschetst, een groep die *unitarissen* werd genoemd, die stond tegenover de *federalisten*. Er bestond binnen de vergadering ook een sociaal onderscheid, dat door sommige representanten werd gecultiveerd: enerzijds *aristocraten*, leden van regentengeslachten die vóór 1795, in het bijzonder vóór 1787, hadden deelgenomen aan het bestuur van de Republiek. Daar tegenover stonden *democraten*, nieuwkomers die door hun sociale positie of door hun leeftijd vóór 1795 nooit aan het bestuur hadden kunnen deelnemen, waaronder een aantal boeren en ondernemers.

En dan waren er predikanten van verschillend pluimage, pastoors, katholieke en doopsgezinde representanten. Sommige representanten behoorden bij één van bovenstaande

⁵⁹ Zie de beschouwing over de samenstelling van de Nationale Vergadering: Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 49-50. Andere woorden voor de groep *Republikeinen* die in de historische literatuur vaak voorkomen zijn ‘democraten’, ‘radicalen’ of ‘jacobijnen’.

⁶⁰ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 197-208, in het bijzonder ook noot 18.

groepen, andere kunnen bij meer dan één groep worden ingedeeld. Binnen een, voor Nederlandse begrippen, getalsmatig grote vergadering van 126 leden, was groepsvorming het (natuurlijke) gevolg. Zo ontstonden verschillende parlementaire groepen, die meer voorstelden dan een factie, maar bepaald geen fractie vormden. Door het formeel ontbreken van publieke kandidaatstelling in het *Reglement* en later de *Staatsregeling 1798* was partijvorming buiten het parlement onmogelijk. Het werd ook niet wenselijk geacht. De acceptatie van de politieke partij binnen een parlementaire democratie zou nog een lange weg te gaan hebben; daar heeft deze vroege parlementaire democratie weinig aan bijgedragen.

Na maanden van debat, waarbij de emoties soms hoog opliepen, kon de voorzitter van de Nationale Vergadering op 30 mei 1797 verklaren dat het grondwetsontwerp was voltooid en kon worden voorgelegd ter goed- of afkeuring aan het volk. De wijze waarop het eerste referendum precies werd georganiseerd, komt verderop gedetailleerd aan de orde.

Ondertussen deed zich een probleem voor. De zittingstermijn voor de Nationale Vergadering liep conform het *Reglement* na 18 maanden af en wel op 1 september 1797. Wat te doen? Zou het ontwerp van grondwet door het referendum worden aangenomen, dan kon de tweede Nationale Vergadering zich concentreren op de implementatie van de aangenomen grondwet. Zou het ontwerp worden verworpen, dan kon men conform het *Reglement* een nieuwe constitutiecommissie benoemen. De Nationale Vergadering besloot om één week voorafgaand aan het referendum over het *Ontwerp van Constitutie* verkiezingen te houden voor een tweede Nationale Vergadering. Op 1 en 2 augustus 1797 vonden die plaats. In samenhang met het eerste referendum vond in het openbaar voor de eerste keer een strijd om ideeën plaats: representanten die het ontwerp van grondwet verwierpen en tegelijkertijd herkozen wilden worden en representanten die vonden dat een beter resultaat niet mogelijk was, immers resultaat van het sluiten van compromissen.

Op 8 augustus 1797 vond dan het referendum plaats en het *Ontwerp van Constitutie* werd met grote meerderheid verworpen. Daarover later veel meer.

§ 5 Fase twee: opnieuw een grondwet schrijven?

De verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* verdiepte de politieke crisis van de Bataafse Republiek. Hoe zouden politici het probleem moeten oplossen om het land aan een grondwet te helpen? Een referendum over een grondwet roept op tot grote verplichtingen en verwerping legt een zware verantwoordelijkheid op de schouders van zittende politici. De Bataafse Republiek kon niet functioneren zonder nieuwe grondwet, omdat de revolutie van 1795

fundamentele elementen uit de eeuwenlang gegroeide, deels ongeschreven constitutie van de ‘oude’ Republiek had verwijderd. De politieke structuur en de wijze van besluitvorming hadden sinds januari 1795 een voorlopig en onzeker karakter gekregen. De (aan)stichters stonden voor het probleem dat deze republiek in zekere zin geen bestaansrecht had, zolang zij zichzelf niet kon voorzien van een aangepaste staatsinrichting, vastgelegd in een grondwet. Om deze reden weigerde Pruisen, één van de belangrijkste buurlanden, de Bataafse Republiek te erkennen.⁶¹ Door de verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* op 8 augustus 1797 bleef een machtsvacuüm bestaan en bestond een reëel gevoel van bedreiging van de nationale zelfstandigheid.

Na de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 en 2 augustus 1797 waren de verhoudingen tussen *unitarissen*, die streefden naar een eenheidsstaat, en *federalisten*, die streefden naar behoud van een min of meer federaal politiek model, niet fundamenteel gewijzigd. Namens Holland zaten nu meer Republikeinen in de Nationale Vergadering, maar de bekende federalisten uit de landprovincies waren allen herkozen. Zolang het *Reglement* bleef bestaan met de vastgelegde getalsverhoudingen van de provincies in de constitutiecommissie waren de federalisten verzekerd van beslissende invloed. Er bestond extra onzekerheid of men wel in staat zou zijn een nieuw ontwerp van grondwet te presenteren, nu de verhoudingen polariseerden tussen aanhangers van een eenheidsstaat en voorstanders van de handhaving van een min of meer federale staatsvorm.

Ook de internationale verhoudingen veranderden snel. In Frankrijk kwam in september 1797 een nieuwe regering tot stand, die haar buitenlandse politiek wijzigde.⁶² Voorafgaand aan die regeringswisseling was Talleyrand in juli benoemd tot nieuwe minister van Buitenlandse Zaken. De Franse politiek begon nadrukkelijk in het politieke proces van de Bataafse Republiek te interveniëren, zeker nadat de Bataafse vloot in de zeeslag bij Camperduin op 11 oktober 1797 door een Britse vloot was verslagen. Frankrijk vreesde dat geen grondwet tot stand zou komen en de Republiek zou terugvallen in de politieke verhoudingen van het ancien régime, met een stadhouder onder Britse politieke invloed aan het roer van staat. Dat wilde men voorkomen. In november benoemde de Franse regering Charles Delacroix, ambtsvoorganger van Talleyrand als minister, tot nieuwe ambassadeur bij de Bataafse Republiek en generaal Joubert tot de nieuwe bevelhebber van het Franse leger in

⁶¹ De Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1798*, I, XII.

⁶² De regeringswisseling op 4 september met gebruikmaking van militaire middelen staat bekend als ‘14^e fructidor’. Royalistisch gezinde leden werden uit het *Directoire* en de twee wetgevende vergaderingen verwijderd.

deze Republiek. Beiden zouden eind december in Den Haag arriveren. Delacroix, een politiek zwaargewicht, had in zijn diplomatieke bagage een plan voor een grondwet, goedgekeurd door leden van de Franse regering en ontworpen door grondwetspecialisten, geënt op de Franse constitutie van 1795. Voor de Franse regering stond het belang voorop van een regering die in staat zou zijn om leger en marine te organiseren en te financieren, opdat de noordelijke grenzen van Frankrijk voldoende zouden zijn beveiligd, vooral tegen de grootste vijand, het maritiem oppermachtige Groot-Brittannië.

Op 1 september 1797 kwam de tweede Nationale Vergadering voor de eerste maal in zitting bijeen. De vergadering werd onmiddellijk met twijfel en onzekerheid geconfronteerd. Een aantal vooraanstaande gematigde leden uit de eerste Nationale Vergadering weigerde om zitting te nemen in de tweede, nadat zij op 2 augustus waren herkozen, onder meer met als argument dat het *Reglement* een blokkade vormde om een voldoende gedragen ontwerp van grondwet tot stand te brengen.⁶³

Een aantal representanten deed één van de eerste zittingen van de tweede Nationale Vergadering een poging om onder de bepalingen van het *Reglement* uit te komen. Op 6 september diende Van Lokhorst een voorstel in om een constitutiecommissie te benoemen van 7 of 9 leden.⁶⁴ Na een debat dat zich over een aantal dagen uitstrekte, oordeelden alle politieke stromingen echter dat de Nationale Vergadering niet de bevoegdheid had om het *Reglement* te wijzigen.⁶⁵ Tegelijkertijd werd gedebatteerd over het voorstel om een commissie te benoemen om dit *Reglement* te herzien. Een gewijzigd *Reglement* zou dan aan stemgerechtigden kunnen worden voorgelegd. Uiteindelijk besloot de Nationale Vergadering een commissie te benoemen, samengesteld uit representanten van alle politieke stromingen, die met een voorstel voor een herzien *Reglement* zou komen als ook deze nieuwe tweede Nationale Vergadering en de nieuwe constitutiecommissie niet tot resultaat zouden leiden.⁶⁶

⁶³ Schimmelpennink, de Rhoer, Teding van Berkhout en anderen geloofden niet dat een constitutie tot stand zou komen, zolang het *Reglement* van kracht was. Zij verlieten de vergaderzaal, nadat zij geweigerd hadden de eed af te leggen die noodzakelijk was om zitting te nemen of te krijgen in de Nationale Vergadering.

⁶⁴ Zie *Reglement*, artikel 102.

⁶⁵ Voorstel Van Lokhorst: *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19, September 1797, 6 september, 131-133. *Dagverhaal* VII. nr. 660 (zitting van 6 en 7 september 1797), 33-38; nr. 661 (zitting van 7 september), 46-48; nr. 662 (zitting van 7 en 8 september 1797), 49-56; nr. 663 (zitting van 8 september), 63-64; nr. 664 (zitting van 8 en 11 september 1797), 65; nr. 669 (zitting van 12 september), 109-112; nr. 670 (zitting van 12 september), 113-120; nr. 671 (zitting van 12 en 13 september), 121-124. *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 20 Oktober 1797, 4 oktober, 68. Na de installatie van de constitutiecommissie werd besloten dat het voorstel geen punt van deliberatie meer zou zijn.

⁶⁶ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, 14 september, 250-252. Hierin het schriftelijke voorstel van Van Hooff dat hij had ingebracht in het debat van 7 september. *Decreeten Nationale Vergadering* Deel 20 Oktober 1797, 18 oktober, 331-334. Rapport van de commissie benoemd 6 oktober om een onderzoek te doen naar het voorstel van Van Hooff van 7 september tot herziening van het *Reglement*. *Decreeten Nationale*

Ondertussen had de Nationale Vergadering op 15 september de tweede constitutiecommissie benoemd, conform het *Reglement*. Op 2 oktober begonnen de 21 nieuwe leden met hun werkzaamheden. Ook deze commissie had geen gezamenlijk politiek uitgangspunt dat kon dienen als basis voor de beraadslagingen. Na toestemming van de Nationale Vergadering werden drie financieel deskundigen aangezocht om een plan te ontwerpen voor een systeem van algemene belastingen ter vervanging van het eeuwenlang bestaande systeem van de quota.⁶⁷ Belastingen die onder meer nodig waren om aflossing en rente van de ineengesmolten staatsschuld te garanderen. De ineensmelting van provinciale schulden was één van de voldongen feiten, waarover niet opnieuw zou worden gediscussieerd.

Terwijl de constitutiecommissie beraadslaagde, zou de verloren zeeslag tussen de Britse en Bataafse vloot, uitgevochten op 11 oktober 1797 in de buurt van Den Helder, de grote katalysator blijken te zijn in politiek Den Haag. De slag bij Camperduin was een militair avontuur, het laatste rituele gevecht om de macht op zee tussen Groot-Brittannië en de Republiek, het einde van het ancien régime op het water. De commissie voor Buitenlandse Zaken uit de Nationale Vergadering had toestemming gegeven voor deze operatie, zonder advies van de Franse bondgenoot. De Nationale Vergadering gaf daarna in een vlaag van eensgezindheid opdracht tot het herstel van de vloot. De financiering daarvan en daarmee de betrouwbaarheid van de Bataafse Republiek stonden immers op het spel. In november debatteerde de Nationale Vergadering over het plan om een belasting van 8% op alle inkomens in de hele Bataafse Republiek te heffen om zo de benodigde miljoenen guldens bijeen te brengen.⁶⁸ Het *Reglement* stond echter belastingheffing door de Nationale Vergadering niet toe. Op 22 november werd het plan met 44 tegen 42 stemmen verworpen.

Een week later volgde een enigszins aangepast rapport. Met 58 stemmen voor en 54 stemmen tegen werd dit plan op 2 december aanvaard. Bijzonder was dat de leden van de tweede constitutiecommissie, overigens in overeenstemming met het *Reglement*, aan de

Vergadering Deel 20 Oktober 1797, 6 oktober, 126, commissie benoemd om het voorstel te onderzoeken. Besluit van 18 oktober, benoeming van een commissie van vijf leden. *Decreeten Nationale Vergadering* Deel 20 Oktober 1797, 9 oktober, 374 besluit dat de commissie zou bestaan uit Van de Kastele, Vreede, Queysen, Van Hooff en Van Manen. Zij krijgen de opdracht een conceptreglement te ontwerpen.

⁶⁷ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, xx-xxi, 24 oktober, besluit van de constitutiecommissie tot het maken van een groslijst. 1 november, voordracht van drie leden: Goldberg, Van Rees en Hora Siccana, plaatsvervanger Palthe. 3 november benoeming. Goldberg weigert. Palthe komt in zijn plaats. Hij treedt na 22 januari 1798 terug.

⁶⁸ Commissie op 30 oktober benoemd. Eerste debat op 21 en 22 november 1797. Tweede debat op 1 en 2 december 1797. Zie de *publicatie* van de Nationale Vergadering van 5 december. Derde debat op 17 januari 1798. Uitbrengen van het rapport 16 januari 1798.

debatten deelnamen.⁶⁹ Provinciebesturen werd gevraagd om de heffing op korte termijn te organiseren. Alle provinciebesturen weigerden echter, behalve dat van Holland, om uiteenlopende motieven. Door de deelname aan het debat en de hoofdelijke stemmingen verscherpten zich de tegenstellingen in de boezem van de constitutiecommissie tussen de leden die streefden naar de creatie van een eenheidsstaat en de leden die stonden voor een sterke provinciale, zo men wil federale, optie.

In deze gepolariseerde politieke situatie publiceerden 43 representanten van de Nationale Vergadering, onder wie de zes Hollandse leden van de constitutiecommissie en het Zeeuwse lid J.P. Fokker, een '*Verklaring aan de Bataafsche natie*' in de *Haagsche Courant* van 12 december 1797. Zij verklaarden zich onvoorwaardelijk voorstander van 'eene onvervalschte volksregeering bij vertegenwoordiging', en formuleerden negen principiële uitgangspunten waaraan het ontwerp van grondwet zou moeten voldoen.⁷⁰ De *Verklaring* sloot af met een dreigende zinsnede: 'Eindelijk verklaaren wij, dat wij *geen* plan van Constitutie zullen helpen daarstellen, decreteeren of aanneemen, waar in niet alle de bovenstaande beginsels, tot EEN toe, gevonden worden.'⁷¹ De actie vormt een illustratie van de blokkade van de besluitvorming binnen de constitutiecommissie. Zeven van de 21 leden formuleerden onwrikbare principes en eisen, die nooit zouden kunnen leiden tot een unaniem gedragen ontwerp van grondwet.

De 'Verklaring van de 43' leidde tot emotionele debatten in de Nationale Vergadering tussen 21 december 1797 en 10 januari 1798, nadat 122 petitie met 4.300 handtekeningen waren binnengekomen ter ondersteuning. Ook het provinciebestuur van Holland en de stadsbesturen van Den Haag, Rotterdam en Leiden ondersteunden de '*Verklaring aan de Bataafsche natie*'. Een stroming van representanten in de Nationale Vergadering organiseerde zich en trachtte een uitweg te vinden uit de diepe politieke crisis.

Op 6 januari 1798 nam de Nationale Vergadering kennis van de stand van zaken over de belastingheffing. Op 17 januari besloot men met 68 stemmen voor en 40 tegen om vast te houden aan het belastingplan. Hoe moest dit decreet echter worden uitgevoerd? Een 'energieke' executieve ontbrak, evenals nationale belastingambtenaren. De Nationale

⁶⁹ In de Nationale Vergaderingen zaten 21 plaatsvervangers voor de leden die deel uitmaakten van de constitutiecommissies. Als de leden van de constitutiecommissie deelnamen aan het debat, dienden de plaatsvervangers de vergadering te verlaten.

⁷⁰ Een parlementaire democratie, met één kamer, het recht van petitie, de mogelijkheid aan burgers in grondvergaderingen om wetten en besluiten te herroepen, een algemeen belastingstelsel en nationaal gefinancierde instellingen, een verantwoordelijk uitvoerend bewind, dat was de kern van deze oproep.

⁷¹ Tekst o.a. in Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 473-480. *Haagsche Courant* 12 december 1797.

Vergadering was voor de uitvoering volledig afhankelijk van de medewerking van de provincies. Buitengewone maatregelen konden niet uitblijven om het gezag van de Nationale Vergadering te handhaven.

Het debat over een belastingheffing voor het herstellen van de vloot en de mislukte poging om die te laten uitvoeren door het verzet van provinciebesturen, de ‘Verklaring’ van de 43 representanten en het debat over de petitie in de Nationale Vergadering verhoogden de crisissfeer in Den Haag. Gematigde leden van de Nationale Vergadering zochten in de eerste twee weken van januari nog naar een uitweg zonder revolutionaire middelen. Tegen de geest van het *Reglement* oefende de Nationale Vergadering druk uit op de constitutiecommissie. Op 11 januari 1798 stelde representant Hugo Gevers voor om op de constitutiecommissie een dringend beroep te doen om te komen tot spoedige voltooiing van de werkzaamheden. Op 12 januari stelde een tijdelijke ad-hoc commissie uit de Nationale Vergadering de constitutiecommissie in kennis van het verzoek om een tijdstip aan te geven waarop het ontwerp van grondwet zou zijn voltooid.

Na intern beraad verscheen de voorzitter van de constitutiecommissie, Ockerse, op dinsdag 15 januari in de vergaderzaal met een politieke en emotionele toespraak als antwoord op de ‘bezending’ van de plechtige deputatie. Hij zei dat de arbeid bijna voltooid was en dat in de laatste week van februari een afgeronde tekst van een grondwet zou kunnen worden aangeboden. Tegelijkertijd was het onmogelijk om een precies tijdstip te geven. Ockerse stelde de Nationale Vergadering voor om een aantal principes te aanvaarden, die als grondslag zouden kunnen dienen voor de nieuwe grondwet en waarover binnen de commissie overeenstemming bestond. Dat tegenvoorstel zou moeten verhinderen dat de Nationale Vergadering maanden over het nieuwe onderwerp zou discussiëren, zoals over het vorige. Bij het debat op 19 januari 1798 waren de leden van de constitutiecommissie opnieuw aanwezig. De gematigde leden uit de Nationale Vergadering formuleerden op andere wijze een aantal principes die aan het ontwerp van grondwet ten grondslag zouden moeten liggen. Geen enkele representant die voorstander was van een grondwet kon het daarmee oneens zijn. Het werd met grote meerderheid aangenomen: 85 stemmen voor en 25 tegen. Dezelfde commissie kreeg de opdracht om dit voorstel uit te werken. Het was het allerlaatste compromis voor de gebeurtenis van maandag 22 januari 1798. Te laat voor een oplossing via een legitieme, fluwelen uitweg, zoals zou blijken.

§ 6 Fase drie: een grondwet schrijven na een parlementaire omwenteling

De Republikeinen geloofden niet in het besluitvormingsproces conform het *Reglement*. Zij forceerden een oplossing met de gewapende macht in de rug, nadat de politieke processen in Den Haag zowel binnen de constitutiecommissie als binnen de Nationale Vergadering waren vastgelopen. Daarvoor werd gewacht op de verkiezing van een voorzitter van de Nationale Vergadering die tot de eigen groep behoorde. De voorzitter had bijzondere bevoegdheden. Staande in de tradities van de Staten-Generaal voerde hij namelijk het oppercommando over het garnizoen van Den Haag. Sinds september 1797 wisselden gematigde en Republikeinse voorzitters elkaar elke veertien dagen af. Republikeinen, die een oplossing wensten te forceren, maakten zo kennis met de manier waarop zij de gewapende macht naar hun hand konden zetten.⁷²

Op vrijdag 19 januari 1798 koos de Nationale Vergadering Midderigh als voorzitter. Na ontvangst van het wachtwoord en in samenspraak met de commandant van het Haagse garnizoen, nam hij in de nacht van zondag 21 op maandag 22 januari maatregelen. Midden in de nacht werden alle leden van de Nationale Vergadering geconvoceerd voor een buitengewone vergadering, die om 8 uur in de ochtend zou beginnen. Vijftig representanten, die in de weken voorafgaand hadden gewerkt aan een doorbraak uit de malaise, verzamelden zich om 6 uur in de ochtend in het Logement van Haarlem aan het Blijenburg. Het Haagse garnizoen had om 5 uur in de ochtend de poorten van de stad gesloten. Niemand kon meer de stad in- of uitkomen. Het gevolg was dat zich spoedig een menigte verzamelde op het Binnenhof in afwachting van de gebeurtenissen. De vijftig verzamelde representanten, met een aantal leden van de constitutiecommissie, liepen vanaf het Logement van Haarlem, geëscorteerd door de Gewapende Burgermacht van Den Haag, door de *Oprechte Haarlemse*

⁷² De president kon de loop van de vergadering sturen en de besluitvorming beïnvloeden door het benoemen van commissies, het formuleren van een preadvies bij een te nemen besluit, door de organisatie van stemmingen over tal van onderwerpen. In de eerste Nationale Vergadering verhinderden machtige aristocraten uit Holland, de zogenoemde *presidentmakers*, de benoeming van Republikeinen tot voorzitter. Zie Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 208-217. Zie voor de lijst van voorzitters tijdens de behandeling van het *Ontwerp van Constitutie*, januari-juni 1797: De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, III, 75. In de tweede Nationale Vergadering blijkt de macht van de *presidentmakers* te zijn gebroken. Zie Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 292. Zie de lijst van voorzitters van de tweede Nationale Vergadering: J.D. Pasteur (1/09/1797-15/09/1797), Adr. Ploos van Amstel (18/09/1797-29/09/1797), J. Nuhout van der Veen (2/10/1797-13/10/1797), Hugo Gevers (16/10/1797-27/10/1797), J. van Manen, Adr.z. (30/10/1797-10/11/1797), Pieter Vreede (13/11/1797-24/11/1797), S.J. van Langen (27/11/1797-8/12/1797), Jacobus Blauw (8/12/1797-22/12/1797), J. B. Auffmorth (27/12/97-05/01/98), J.F.R. van Hooff (8/01/98-19/01/98). Vreede, Van Lange en Blauw waren betrokken bij de voorbereiding van de machtswisseling. Ploos van Amstel, Nuhout van der Veen en Auffmorth behoorden tot de gematigde vleugel van de Republikeinen. Van Hooff was een fervente tegenstander van het streven naar een omwenteling. Zolang hij voorzitter was, kon het plan van de Republikeinen geen doorgang vinden. Zijn benoeming tot voorzitter was een laatste poging van de gematigde leden van de Nationale Vergadering om een greep naar de macht van de Republikeinen te voorkomen.

Courant omschreven als een burgerlijke en militaire erewacht, naar het Binnenhof. Daar werden de representanten toegelaten tot de vergaderzaal om te beginnen aan een zitting achter gesloten deuren. Tweeëntwintig representanten werden echter door schildwachten, die aan de deuren postten, niet toegelaten in de vergaderzaal, maar naar de kamer van de voorzitter geleid, waar zij werden vastgehouden en onder arrest gesteld. Het waren de meest spraakmakende leden uit de Nationale Vergadering, die garant stonden voor verzet tegen de greep naar de macht van de Republikeinen.⁷³ Zes leden van de commissie van Buitenlandse Zaken hadden in de loop van de nacht huisarrest gekregen en konden niet naar het Binnenhof komen.⁷⁴ In de antichambre van het Binnenhof waren de generaals Joubert en Daendels en andere officieren aanwezig.⁷⁵

De 22 leden die in de kamer van de voorzitter werden vastgehouden, verlieten in de loop van de middag het Binnenhof. Hun arrest werd opgeheven. Zij werden vervallen verklaard van het lidmaatschap van de Nationale Vergadering, mochten Den Haag niet verlaten en mochten niet over politieke zaken corresponderen. Zij kregen wat men noemde

⁷³ Veel historici gaan er vanuit dat politieke opvattingen van de representanten leidend zouden zijn geweest voor hun verwijdering uit de Nationale Vergadering. In het bijzonder zouden dan de ‘federalisten’ zijn uitgesloten. Joris Oddens publiceerde een lijst met representanten en hun spreekfrequentie in de eerste Nationale Vergadering. Zie: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 396-404. De 22 representanten die werden verwijderd hadden allen het hoogste woord gevoerd en het waren beslist niet alleen ‘federalisten’. De Republikeinen gingen ervanuit dat spraakmakende leden zich hoe dan ook zouden verzetten tegen hun machtsgreep. Hahn, Van Hooff en Van Manen waren bijvoorbeeld geen ‘federalisten’ en geen ‘moderaten’, maar besliste tegenstanders van de Republikeinse groep.

⁷⁴ Dat betrof de leden Bicker, Hahn, Queysen, De Beveren, Jordens en Gevers. Het verwijt betrof twee elementen. (1) Het laten uitvaren van de vloot in oktober 1797 zonder toe- of instemming van bondgenoot Frankrijk en (2) de weigering op 19 januari 1798 om de nieuwe Franse Generaal Joubert het opperbevelhebberschap over de gecombineerde Franse en Bataafse troepen te verlenen conform het Verdrag van Den Haag.

⁷⁵ In de literatuur wordt voor deze gebeurtenis regulier het woord ‘staatsgreep’ gebruikt. Op het einde van de achttiende en de hele negentiende eeuw werd geschreven over ‘de gebeurtenis’ of over ‘de omwenteling’. Het woord ‘staatsgreep’ wordt pas gebruikt vanaf het einde van de negentiende eeuw. Het woord legt een te groot accent op de inbreng van militairen en suggereert een greep naar de belangrijkste bronnen van de macht die die staat overeind hielden. Zoals beschreven bestond geen centrale staat en de nieuwe machthebbers hadden geen idee van de staat van de centrale overheidsfinanciën. De actie onder verantwoordelijkheid van leden van de Nationale Vergadering was vooral ‘het verzetten van de wet’. Dat was de methode uit het ancien régime, waarbij de gewapende macht (de ‘waardgelders’ van stadhouder Maurits, de stedelijke schutterijen op andere momenten) het stadhuis omsingelde, politieke tegenstanders onder dwang liet vertrekken, waarna nieuwe regenten op het pluche plaatsnamen. Die methode was regelmatig toegepast in de periode 1784-1788, maar ook nog in 1795. De ‘staatsgreep’ van 1798 was vooral ‘het verzetten van de wet’ op nationaal niveau. De grote angst in Den Haag was de mogelijke reactie van de provinciebesturen (behalve dat van Holland, want dat had men onder controle) op de machtsgreep van de Republikeinen. Ook daar was de gewapende macht als dreigend middel aanwezig om provinciebesturen te dwingen zich te schikken, ondermeer in Middelburg (de Franse commandant aldaar) en Groningen (Generaal Dumoncheau was fysiek op de achtergrond aanwezig bij de machtsoverdracht). Ik geef in deze studie de voorkeur aan het gebruik van de term ‘parlementaire omwenteling’ voor deze gebeurtenis, omdat de omwenteling niet door militairen is geïnspireerd en geen van hen vervolgens aspiraties had om een politieke rol te spelen of een politieke machtspositie te verwerven. Zie voor een klassieke studie over het fenomeen ‘staatsgreep’. Luttwak, *Coup d'état. A practical handbook*. In het bijzonder zijn definitie van ‘staatsgreep’ en de bespreking van diverse vormen: hoofdstuk 1, 1-12.

‘stadsarrest’. Op 3 februari 1798, twee weken na hun uitsluiting, werden zij in opdracht van het nieuw gecreëerde Uitvoerend Bewind alsnog gedetineerd en overgebracht naar Huis ten Bosch.⁷⁶ Tot begin juli 1798 zouden de meeste ex-representanten daar verblijven. Zij tooiden zich later met de geuzennaam ‘staatsgevangenen’.

De leden van de Nationale Vergadering die toegelaten werden tot de zitting dienden een verklaring af te leggen van ‘onveranderlijke afkeer van het stadhouderschap, het foederalisme en de regeringloosheid’. Elf leden weigerden en dienden daarop de vergadering te verlaten. In de dagen die volgden, zouden 27 zogenoemde ‘briefschrijvers’, die in eerste instantie wel de verklaring in de besloten zitting hadden afgelegd, zich alsnog terugtrekken uit de vergadering.

De precieze totstandkoming van deze verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ verdient hier enige aandacht, omdat die een belangrijke rol zou spelen bij de disciplineren van de provinciale en plaatselijke besturen. Later zou van stemgerechtigde burgers een ondertekening van dezelfde verklaring worden verlangd als zij wilden deelnemen aan het tweede referendum.

De eerste sporen zijn te vinden bij de Friese afgevaardigde Coert van Beijma, die op 20 september 1797 in de Nationale Vergadering een voorstel had ingediend om alle beambten in de Bataafse Republiek een ‘eed van haat tegen het stadhouderschap, de aristocratie en de regeringloosheid’ te laten afleggen. In Frankrijk hadden in diezelfde periode alle beambten een ‘eed van haat tegen het koningschap en de anarchie’ moeten afleggen na een vermeende royalistische coup. Zijn voorstel werd voor advies doorgeschoven naar een kleine commissie onder voorzitterschap van Pieter Vreede. Door alle verwikkelingen na de verloren zeeslag bij Camperduin en te midden van de parlementaire debatten over de financiering van de herbouw van de vloot, bleef het advies lang uit. Tot teleurstelling van Van Beijma kwam het pas op 29 november 1797 in een kort debat aan de orde. Mede op basis van het advies van deze commissie werd het voorstel afgewezen. Bij voorbaat had Van Beijma alle krediet bij Pieter Vreede c.s. al verloren door zijn fel verzet tegen de voorstellen tot belastingheffing door de Nationale Vergadering voor de herbouw van de vloot. Waarom stond de zinsnede ‘afkeer van

⁷⁶ Het betrof niet alleen deze 22 representanten, maar ook personen in de provincie die zich verzet hadden tegen de omwenteling in hun provincie. Er waren meerdere redenen voor deze opsluiting. Pasteur, één van de 22, met uitstekende contacten in Parijs was bijvoorbeeld in politieke correspondentie getreden met Franse regeringsleden en hield zich aldus niet aan de (opgelegde) afspraak.

federalisme' niet in de verklaring, aldus de wat sarrende vraag aan Van Beijma. En waarom zou een dergelijke verklaring alleen verlangd moeten worden van beampten?⁷⁷

Vrij onopvallend benoemde de Nationale Vergadering op 5 december 1797 een nieuwe commissie van drie personen, allen Republikein, onder leiding van Midderigh. Met omfloerste termen kregen zij de opdracht een meer algemene verklaring te formuleren, die ook van stemgerechtigde burgers kon worden gevraagd, om aldus het vaderland te beschermen tegen allerlei bedreigingen.⁷⁸ Het moet deze commissie zijn geweest, die de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' in de weken vóór 22 januari 1798 heeft voorbereid. Het achterwege laten van de woorden 'eed' en 'haat' moet ongetwijfeld het resultaat zijn geweest van een compromis achter gesloten deuren, met vooral katholieke en doopsgezinde representanten, die van het gebruik van deze termen niet gediend waren.⁷⁹

Tijdens de zitting van 22 januari 1798 vormde de tweede Nationale Vergadering zich om tot Constituerende Vergadering, waarin uiteindelijk zeventig representanten zitting zouden hebben, inclusief de leden van de nieuwe constitutiecommissie. Bij die zeventig behoorden twaalf leden die als plaatsvervangers voor de leden van de tweede constitutiecommissie tijdelijk zitting hadden gehad in de tweede Nationale Vergadering.

Het *Reglement*, dat als struikelblok werd gezien om een grondwet tot stand te brengen, werd vervallen verklaard, gevolgd door de vernietiging van 'alle provinciaale en quartierlijke souverainiteit'. De tweede constitutiecommissie hield op te bestaan. De Constituerende Vergadering benoemde op 22 januari een nieuwe constitutiecommissie van zeven leden, die allen zitting hadden gehad in de vorige.⁸⁰ Verondersteld mocht worden, dat met de nodige energie een ontwerp van grondwet op tafel kon worden gelegd, omdat de commissieleden nu dezelfde politieke visie deelden over de inrichting van een staat, gebaseerd op het principe van 'één en ondeelbaar'.⁸¹ De Constituerende Vergadering benoemde op 23 en 24 januari een uit vijf leden bestaand Uitvoerend Bewind, dat in de weken die volgden *agenten* (voorlopers

⁷⁷ *Dagverhaal* VII nr. 680 (zitting van 20 en 21 september 1797), 197-199, nr. 761 (zitting van 29 november 1797), 841-848, nr. 762 (zitting van 29 november 1797), 849-855, nr. 763 (zitting van 29 november en 30 november), 857-858.

⁷⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 22 December 1797, 5 december.

⁷⁹ Merk ook op dat de formulering 'afkeer van het stadhouderlijk bewind' niet gericht was tegen *de persoon* van de stadhouder maar tegen de wijze waarop de laatste stadhouder zijn bestuur had ingericht.

⁸⁰ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 1 Januari, 22 januari 1798. De commissie bestond uit Ockerse, Konijnenburg, Hoffman, van Zonsbeek, Nolst, Fokker en Guljé. Fokker werd op 24 januari benoemd tot lid van het voorlopig Uitvoerend Bewind. De vacature die ontstond, werd niet meer ingevuld. Zes leden hebben gewerkt aan de nieuwe tekst.

⁸¹ De werkwijze veranderde in vergelijking met de eerste en tweede constitutiecommissies. De leden zonderden zich niet meer volledig af. Zij konden deelnemen aan reguliere zittingen van de Constituerende Vergadering en hadden geen plaatsvervangers.

van ministers) zou benoemen, die ministeriële departementen zouden gaan beheren.⁸² Daarmee kreeg de eenheidsstaat in oprichting een regering met uitvoerende macht, afgescheiden van de Constituerende Vergadering als wetgever.⁸³

De nieuwe constitutiecommissie werd beperkt in haar vrijheid van handelen. De Constituerende Vergadering stelde in het *decreet van 25 januari* de grondslagen vast waaraan het ontwerp van grondwet moest voldoen, bedoeld om de werkzaamheden dwingend richting te geven.⁸⁴ Deze punten waren het resultaat van onderhandelingen die een groep representanten in de voorafgaande weken achter gesloten deuren had gevoerd om een uitweg te vinden uit de impasse. De overeengekomen uitgangspunten waren deels gebaseerd op de ‘Verklaring aan de Bataafsche Natie’ van de 43 representanten van 12 december 1797.⁸⁵ Bij de onderhandelingen was de Franse ambassadeur Delacroix nauw betrokken geweest.⁸⁶ Het *decreet van 25 januari* bond de nieuwe constitutiecommissie aan de opvattingen van de Constituerende Vergadering ten aanzien van de hoofdlijnen van de nieuwe grondwet.

Door de vervallenverklaring van het *Reglement* verdween de formele grondslag voor het houden van een referendum. Het voornemen om het ontwerp van grondwet aan een uitspraak van het volk te onderwerpen werd echter in dit *decreet van 25 januari* opnieuw vastgelegd:

⁸² In de loop van de maanden februari en maart 1798 werden de eerste agentschappen opgericht, die de kiem zouden vormen voor ministeriële departementen: buitenlandse zaken, oorlog, marine, financiën, binnenlandse zaken, waterstaat, justitie, nationale opvoeding, en nationale economie. In de loop van de jaren 1798-1800 trokken de agenten, vanaf 1806 ministers genoemd, gespecialiseerde ambtenaren uit het hele land aan voor het bezetten van nieuwe posten in hun organisaties. Boels, *Binnenlandse zaken*, 139-195, beschrijft de opzet van het centrale bestuur in 1798 en de feitelijke ontwikkeling van de ministeriële departementen, in het bijzonder Binnenlandse Zaken. Pfeil, *Tot redding van het vaderland*, 249-305, beschrijft de ontwikkeling van het departement van Financiën 1798-1801.

⁸³ Overigens moet beslist geen overdreven indruk bestaan van de bevoegdheden en mogelijkheden van het Uitvoerend Bewind om te regeren of te besturen. Een gespecialiseerd ambtelijk apparaat ontbrak, evenals wettelijke en bestuurlijke instrumenten. Zie voor een onophoudelijke stroom van berichten over ambtelijke benoemingen de vanaf 13 maart 1798 verschijnende *Bataafsche Binnenlandsche Courant*.

⁸⁴ Tekst van het *decreet* van 25 januari, Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 37-44; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 20-25; Voor de achtergronden over de totstandkoming van *decreet* en de zogenoemde ‘Points constitutionnels convenus’ en het ‘symbole constitutionnel’: Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 27-29. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 1 Januari 1798. De grondwet moest een tweekamerstelsel bevatten, een *energique* uitvoerende macht van vijf leden, benoemd door het parlement, en voor de feitelijke uitvoering bijgestaan door agenten, niet door commissies in de aloude Haagse traditie. Men bereikte overeenstemming over de overheidsfinanciën. Alle schulden en (bestaande) inkomsten werden nationaal verklaard; een nieuw (nationaal) belastingstelsel, waaronder een heffing op het relatieve vermogen van de inwoners, moest zorgen voor voldoende inkomsten voor aflossing van schulden en rentebetalingen. Het Uitvoerend Bewind moest jaarlijks een begroting indienen; de wetgevende macht kreeg het budgetrecht toebedeeld.

⁸⁵ Ondanks alle stellige bezwaren werden twee markante punten uit het manifest niet overgenomen. Het compromis bevatte een tweekamerstelsel in plaats van één kamer, en van de mogelijkheid om een besluit van het parlement te laten herroepen door stemgerechtigde burgers in grondvergaderingen kwam niets terecht.

⁸⁶ Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de onderhandelingen: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, I, XXXII – XXXVIII; LIV-LVI.

‘De constitutionele Acte, ingevolge deze grondbeginzelen ingesteld, door de Constituerende Vergadering het Bataafsche Volk representeerende, aangenoomen zynde, zal dezelve ter goed of afkeuring aan het Bataafsche Volk gebragt worden, en zal de stemming daar over geschieden bij hoofdelijke telling en niet bij Provinciën of Gewesten, als reeds vernietigd zynde’.⁸⁷

Dat het debat niet heropend zou worden over het ‘nationaliter’ of ‘provincialiter’ vaststellen van de uitslag, kon na de omwenteling van 22 januari iedereen wel bevroeden. Het klonk weliswaar ferm, wellicht overbodig na alle genomen maatregelen, maar was ook een uiting van grote onzekerheid over de gevolgen van de Haagse machtsgreep in de provincies buiten Holland.

De vrijheid van handelen van de constitutiecommissie werd verder beperkt door het optreden van Delacroix. Toen hij op 30 december 1797 in Den Haag zijn opwachting maakte, had hij een ontwerp van grondwet bij zich dat was opgesteld door Daunou, één van de grondleggers van de Franse constitutie van 1795, onder de titel ‘Projet de constitution pour la Republique Batave’.⁸⁸ De ambassadeur diende door overreding te zorgen dat de Bataafse Republiek eindelijk een grondwet kreeg en het meegebrachte ontwerp moest daarbij behulpzaam zijn. In de eerste weken van januari 1798 zou hij grote druk uitoefenen op gezaghebbende representanten om te komen tot een snelle, desnoods geforceerde beslissing. Over de betekenis van het Franse ontwerp, gemodelleerd naar de Franse constitutie van 1795, en de invloed die het heeft gehad op het *decreet van 25 januari* en op het werk van de constitutiecommissie is veel geschreven. De algemene opinie is echter dat het *Ontwerp van Staatsregeling* grotendeels eigen en origineel werk is van de constitutiecommissie en geen kopie van de Franse grondwet van 1795, zoals Colenbrander in 1908 had beweerd.⁸⁹

In contacten met Nederlandse politici en in het bijzonder met de constitutiecommissie liet Delacroix zich bijstaan door een tijdelijke medewerker, (Brahain) Ducange, die zowel het Nederlands als het Frans machtig was.⁹⁰ De ambassadeur sprak periodiek met de voorzitter

⁸⁷ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 1 Januari 1798, 25 januari, bijlage; *Dagverhaal*. VIII, nr. 821 (zitting van 24 en 25 januari 1798), 445; Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 1936, 41.

⁸⁸ Het ontwerp met de daarbij behorende toelichting is afgedrukt in De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, 430-483. Zie hiervoor ook Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 24-30.

⁸⁹ Zie ook: A. Elias, ‘La néerlandicité de la constitution de 1798’, in: *Annales historiques de la Révolution Française* 362, (2001), 43-52.

⁹⁰ Pierre Auguste Brahain Ducange heeft in de literatuur een zeer negatief imago. Onder het ancien régime was hij secretaris op de Franse ambassade in Den Haag en werd daar ontslagen wegens het lekken van berichten naar de pers. Hij was medewerker van de beroemde en gezaghebbende Leidse Franse courant *Gazette de Leyde*. Zie over deze periode: Popkin, *Revolutionary news*, 211, 244. In de periode 1791-1795 was hij journalist, geheim agent en bemiddelde hij tussen Nederlandse vluchtelingen in Parijs en Franse politici. Zie over deze periode

van de constitutiecommissie en rapporteerde de voortgang van werkzaamheden aan de Franse minister van Buitenlandse Zaken.

Op 29 januari 1798 begon de derde constitutiecommissie met haar werkzaamheden. De secretaris van de tweede constitutiecommissie kreeg ontslag, zodat geen notulen meer zijn gemaakt van de beraadslagingen.⁹¹ Het resultaat werd dagelijks vastgelegd in ‘cahiers’ (katernen) met ontwerpteksten van hoofdstukken. Ducange legde door hem vertaalde conceptteksten voor aan Delacroix en voorzag die van commentaar, waarbij het ‘projet’ voor beiden fungeerde als toetssteen.⁹²

Op 6 maart 1798 bood de constitutiecommissie het *Ontwerp van Staatsregeling* aan. De Constituerende Vergadering verzocht de constitutiecommissie, die zij dechargeerde, om een nader advies uit te brengen over de procedurele behandeling van het aangeboden ontwerp van grondwet.⁹³ Ter voorbereiding vond op 8 maart een conferentie achter gesloten deuren plaats, waaraan de zes leden van de gedechargeerde constitutiecommissie, de vijf leden van het Uitvoerend Bewind, de voorzitter van de Constituerende Vergadering en de Franse ambassadeur deelnamen. Zij bespraken de wijze van behandeling in de Constituerende Vergadering en de manier waarop het ontwerp van grondwet aan stemgerechtigde burgers kon worden voorgelegd.⁹⁴ Door een suggestie van Delacroix heeft het houden van een referendum aan een zijden draadje gehangen. Hij wierp de vraag op of het niet beter zou zijn om genoeg te nemen met stilzwijgende goedkeuring door het volk als de Constituerende Vergadering het *Ontwerp van Staatsregeling* had aanvaard.⁹⁵ Voor dit idee kwam echter onvoldoende steun.

Roosendaal, *Bataven!*, 355-358, 372-373, 375-376, 389, 399, 401, 407-408, 418-419, 508, 532, 583. Zie voor een levensbeschrijving van Ducange: http://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Auguste_Brahain_Ducange. Zie voor een uiterst negatieve beschrijving van het karakter van de man en zijn werkzaamheden ook: *Authentique Bijlagen tot de gebeurtenissen van den 12 juni*, no. 7.

⁹¹ De Gou en anderen melden dat het archief van de derde Constitutiecommissie niet bewaard is gebleven. Ik veronderstel dat een dergelijk archief nooit heeft bestaan. De commissie had geen secretaris en door de aanvaarding van de grondbeginselen was een debat binnen de commissie over politieke verschillen ook niet meer aan de orde. De ‘cahiers’ (katernen) die dagelijks zijn gemaakt, bevatten de ontwerpteksten van de nieuwe grondwet, die na afronding naar de drukkerij zijn gebracht om te worden gezet. Zie o.a. de Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, LIX. Zie ondermeer over het ontslag van de secretaris op 29 januari bij de eerste zitting van de commissie: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, LVI.

⁹² De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, XXXI. Zie de correspondentie tussen de constitutiecommissie en de externe adviescommissie.

⁹³ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 7 maart De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 54.

⁹⁴ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 421 no 118. Bijlage 18 van de brief van Delacroix aan Talleyrand; 28 Prairial An VI (16 juni 1798). 18 Ventôse An VI (8 maart 1798): Opinion que j’ai émise sur l’acceptation de l’Acte Constitutionnel dans une conférence où se trouvaient le président de l’Assemblée, la Commission de Constitution et le Directoire.

⁹⁵ Colenbrander (ed.), *Gedenkstukken* II, no 168; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 421 no. 118: ‘ou bien de se contenter de l’approbation tacite qui résulterait de son exécution, par les choix que ferait le peuple des

Eveneens achter gesloten deuren besprak de Constituerende Vergadering vervolgens op 9 maart de plannen.⁹⁶ In de openbare zitting de volgende dag kwamen de voorstellen ter sprake en werd de procedure in een *decreet van 10 maart* vastgelegd. De Constituerende Vergadering zou allereerst de vraag voorgelegd krijgen of de commissie voldaan had – ‘en gros’ – aan het *decreet van 25 januari*. Vervolgens stelde men voor om het *Ontwerp van Staatsregeling* niet artikelsgewijs te behandelen, maar per hoofdstuk of afdeling, waarna een commissie de gelegenheid kreeg om opmerkingen te verwerken. Ten aanzien van de uitvoering van het referendum werden in dit *decreet van 10 maart* een reeks besluiten genomen, waarover later meer.

De leden van de Constituerende Vergadering kregen ter voorbereiding van de besluitvorming op 12 maart de gedrukte tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* uitgereikt. Op 15 maart antwoordde de Constituerende Vergadering eenstemmig en positief op de vraag of het *Ontwerp van Staatsregeling* voldeed aan het decreet van 25 januari 1798 met de daarin opgenomen programmapunten. Vervolgens voegde men zeven representanten toe aan de zes gedechargeerde leden van de constitutiecommissie, die op 16 maart mondelinge en schriftelijke op- en aanmerkingen van individuele representanten in ontvangst nam. Op zaterdag 17 maart kwam het rapport van de commissie met de wijzigingen zowel in een (urenlange) besloten zitting als in een zitting met open deuren aan de orde. Het gewijzigde ontwerp werd vervolgens hoofdstuk voor hoofdstuk voorgelezen en goedgekeurd.⁹⁷ In de avond bracht de voorzitter van de Constituerende Vergadering ten slotte het gehele *Ontwerp van Staatsregeling* in stemming.

‘Of de Vergadering nu dit alzo veranderd Ontwerp van Staatsregeling. verklaart te zijn de Constitutie, welke aan de vrije beslissing der Bataafsche Natie in haare Grondvergaderingen opgekomen zal worden aangeboden. Welke vraag door de leden der Vergadering als uit een [één] mond met ja beantwoord werdt [...] Oogenbliklyk na het vallen van den hamer, waardoor dit Decreet bevestigd werde, weergalmde de geheele Vergaderzaal van het

fonctionnaires publics qu'elle établit. Ce dernier mode d'acceptation n'aurait pas moins de force que l'autre et mettrait la République Batave à l'abri des orages qui accompagnent toujours la convocation des assemblées primaires pour un acte aussi solennel que celui de consentir au pacte social sous lequel un peuple doit vivre.' Ook: Schama, *Patriots and liberators*, 321.

⁹⁶ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 422.

⁹⁷ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 17 maart, 372-375. De wijzigingsvoorstellen en het ontwerp van staatsregeling zijn in die periode niet gepubliceerd, noch in de *Decreeten*, noch in het *Dagverhaal*. De Gou publiceerde de wijzigingsvoorstellen op basis van de minuut-decreten in het archief van de Constituerende Vergadering. De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II. Zie over het voorlezen van de tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* door de secretarissen en de discussie per afdeling ook *Utrechtsche Courant* no. 35, van 21 maart 1798.

onophoudelyk geroep van, *Leve de Republiek, Leve de Constitutie voor het Bataafsche Volk*, zo door de Leeden der Vergadering als door de Toehoorders in de Loges en op de Tribunes.⁹⁸

‘s-Landsdrukkerij kon aan de slag met het drukken van de tekst en de productie van het boekje met het *Ontwerp van Staatsregeling* voor verdere verspreiding. Buiten de kleine kring van de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind was tot 17 maart 1798 niemand op de hoogte van de inhoud. Het Uitvoerend Bewind en de Constituerende Vergadering konden vervolgens aan het werk om het nieuwe referendum daadwerkelijk te organiseren.

Na het referendum van 8 augustus 1797 en in het bijzonder na de parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 speelde de besluitvorming over het nieuwe ontwerp van grondwet zich vrijwel volledig achter gesloten deuren af. Van publieke debatten in de Constituerende Vergadering was, in tegenstelling met de periode november 1796-juni 1797, geen sprake meer. De gebeurtenis van 22 januari 1798 werd in de pers en door proclamaties van de Constituerende Vergadering breed uitgemeten. Het publiek werd tot in detail geïnformeerd over de gang van zaken op het Haagse Binnen- en Buitenhof. Eindelijk was de nieuwe staat gesticht, zo dacht de minderheid van Republikeinen.

De twee referenda die in deze studie centraal staan, zijn onlosmakelijk verbonden met het proces van besluitvorming dat leidt naar de eerste geschreven grondwet voor Nederland. Als *constituerende* referenda nemen zij binnen het hele scala van referenda een bijzondere en uitzonderlijke plaats in. Zij dienden een nieuwe politieke orde te legitimeren, vastgelegd in één uniek document. De *Staatsregeling 1798* creëerde een nieuwe staat, één en ondeelbaar, met een volledig nieuwe staatsinrichting. De overdracht van soevereiniteit vanuit provincies en steden naar Den Haag was de belangrijkste breuk met het verleden, die nooit meer ongedaan zou worden gemaakt. In Den Haag werd de macht geconcentreerd om het land te besturen. Met consensuspolitiek kon die nieuwe orde niet tot stand worden gebracht. Een keten van niet-constitutionele, zo men wil niet-wettige, besluiten begeleidde de overgang van

⁹⁸ *Dagverhaal* IX, nr. 868 (zitting van 9, 10, en 12 maart 1798), 85-86.

besluitvorming bij unanimiteit (met vetorecht) van zeven provincies naar besluitvorming bij meerderheid van representanten.⁹⁹

Binnen de Staten-Generaal konden constitutionele veranderingen conform de interpretatie van de Unie van Utrecht alleen bij unanimiteit van de ‘bondgenoten’ en schriftelijk worden beslist. Die unanimiteitsregel werd zeker driemaal gebroken. Eerst op 29 september 1795 door bij meerderheid te beslissen dat een volkstelling zou worden gehouden ter voorbereiding van de organisatie van verkiezingen voor een Nationale Vergadering, doorgezet op 13 december 1795 waarbij provincies werd opgedragen om het voorgeschreven kiessysteem te organiseren. Op 30 december 1795 besloot een meerderheid van vier provincies om het *Reglement* te aanvaarden. Een Nationale Vergadering zou bijeen worden geroepen en de Staten-Generaal zouden worden ontbonden. Zeeland en Friesland zouden met fluwelen of minder fluwelen middelen worden gedwongen zich bij die meerderheid aan te sluiten. Het vetorecht werd hen uit handen genomen. Binnen de Nationale Vergadering zouden besluiten worden genomen bij meerderheid en zonder last en ruggenspraak.

Als onderdeel van het compromis over het *Reglement* werd de unanimiteitsregel echter (versluisd) gehandhaafd voor de constitutiecommissie.¹⁰⁰ Die werd samengesteld volgens een vaste verdeelsleutel met representanten van negen provincies, die lang niet allemaal hun provinciale soevereiniteit permanent uit handen wilden geven via een nieuwe grondwet. In de zienswijze van diegenen die streefden naar een nieuwe politieke orde moest het *Reglement*, resultaat van het eeuwenoude streven naar unanimiteit van (oorspronkelijk) zeven provincies, van tafel. Noch in maart 1796, noch in september 1797 durfde de meerderheid van de Nationale Vergadering met het *Reglement* te breken. Zelfs in maart 1797 vond de meerderheid van de Nationale Vergadering nog dat de uitslag van het referendum niet op basis van de meerderheid van de uitgebrachte stemmen moest worden vastgesteld, maar op basis van de meerderheid van provincies om vervolgens na onderhandeling te leiden naar een

⁹⁹ De beschouwing over het belang van de overgang van besluitvorming op basis van unanimiteit naar besluitvorming op basis van meerderheid is geïnspireerd door het boek van Luuk van Middelaar, *De passage naar Europa, Geschiedenis van een begin*: 121-131. Hij besteedt aandacht aan de ontstaansgeschiedenis van een staat in het algemeen en in het bijzonder aan de stichtingsacte daarvan met een beschouwing over de politiek-filosofische aspecten van het besluitvormingsproces. Aan de hand van voorbeelden uit de Verenigde Staten in de jaren 1787-1788 laat hij zien dat ook daar op verschillende plaatsen en momenten de bestaande constitutionele orde werd gebroken om tot een grondwet voor de Verenigde Staten te komen.

¹⁰⁰ Het reglement van orde voor de constitutiecommissie bepaalde wel dat besluiten binnen de commissie werden genomen op basis van de meerderheid. Uit de gepubliceerde notulen van de vergaderingen blijkt niet dat die regel is toegepast. Omdat de commissie één rapport met één ontwerp van grondwet moest maken, was unanimiteit in feite de enige mogelijke uitkomst. Zie: de Gou (ed.), *Het Plan van Constitutie van 1796*. Zie voor de besluitvorming binnen parlementaire commissies van de Nationale Vergadering gericht op unanimiteit: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 166-172.

besluit op basis van unanimiteit van negen provincies. De parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 brak definitief met besluitvorming op basis van unanimiteit door het buitenwerking stellen van het *Reglement* en de openlijke concentratie van soevereiniteit en daarmee politieke macht naar Den Haag.

De twee referenda die in deze studie centraal staan hebben drie bijzondere kenmerken. Voor democraten maakte het referendum onderdeel uit van een ideaal waarmee een democratische staat en samenleving werd vormgegeven. Voor de internationaal georiënteerde politici van diverse snit en pluimage was het hebben van een grondwet een noodzaak om de onafhankelijkheid van de staat in de internationale orde te kunnen aantonen. Een referendum was bittere noodzaak, staatsraison, om te laten zien dat die onafhankelijke staat bestaansrecht had. Voor politici die actief deelnamen aan het besluitvormingsproces om tot een grondwet te komen, diende het referendum als ultieme rechtvaardiging van besluiten die zij hadden genomen. Het breken van de bestaande constitutionele orde, gebaseerd op de Unie van Utrecht en daarna het *Reglement*, moest gewettigd worden. Eerst werd het recht om een bestaande constitutie te mogen wijzigen als een democratisch grondrecht geïntroduceerd, onderdeel van de ‘eeuwige en onveranderbare rechten van de mens en burger’. De volgende stap was het omvormen van dit grondrecht naar een concreet onderdeel van het besluitvormingsproces in het *Reglement*. Na de buitenwerkingstelling van dit *Reglement* zochten de Republikeinen naar sanctionering van de besluiten van 22 januari 1798. Het referendum was voor hen het ultieme middel om dat mogelijk te maken.

HOOFDSTUK 3

‘OM ELK, IN ZYNE GRONDVERGADERING, ZYNE BESLISSENDE STEM UIT TE BRENGEN ...’

In de achttiende eeuw kwamen burgers in vergaderingen bijeen voor het uitbrengen van hun stem. Dat onderscheidde het achttiende-eeuwse kiesstelsel van systemen uit de twintigste en eenentwintigste eeuw. Het meest kenmerkende element was de *grondvergadering*, een onderdeel dat van fundamenteel belang was voor de organisatie van de twee referenda. Zonder kennis van dit verschijnsel kunnen uitslagen niet goed worden begrepen en geïnterpreteerd. Wat was een grondvergadering precies? Hoe kwam een systeem van grondvergaderingen tot stand? Hoe gaven provinciale en plaatselijke bestuurders vorm aan het op papier zo fraai omschreven systeem in het *Reglement*? Wie kreeg toegang tot de grondvergadering en had aldus het recht te stemmen? Hoeveel mensen hadden stemrecht en kan dan gesproken worden van algemeen mannenstemrecht?

Vanwege het incidentele karakter hanteren organisatoren van referenda veelal bestaande electorale regels, die onderdeel zijn van een functionerend kiesstelsel. Voor het referendum van 8 augustus 1797 maakte men gebruik van regels die waren vastgelegd in het *Reglement* van 30 december 1795 voor de verkiezingen van de Nationale Vergadering.¹ Na de parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 had de Constituerende Vergadering dit *Reglement* echter voor vervallen verklaard. Als tussenoplossing maakte men voor het referendum van 23 april 1798 gebruik van regels die rechtstreeks waren ontleend aan het *Ontwerp van Staatsregeling*. Die regels werden bekend gemaakt in de *Proclamatie* van 23/27 maart 1798.² De twee referenda blijken desalniettemin in hoofdlijnen op dezelfde wijze te zijn georganiseerd, hoewel verschillen bestaan.

§ 1 De eisen voor het stemrecht

Wie aan een grondvergadering wenste deel te nemen, moest allereerst voldoen aan de eisen voor het stemrecht. Het *Reglement* bevatte een precieze omschrijving. In principe hadden alle mannen die de leeftijd van twintig jaar hadden bereikt, gedurende één jaar vóór de stemming

¹ *Reglement Nationale Vergadering*, in: Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 2-23.

² *Proclamatie van 23/27 maart 1798*, in: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 76-82.

in de Republiek een vaste woonplaats hadden, stemrecht.³ Alle vrouwen en meisjes en alle mannen en jongens jonger dan 20 jaar hadden aldus geen stemrecht.

Volwassen mannen die in principe in aanmerking kwamen voor stemrecht, konden uitgesloten zijn als zij hun burgerlijke rechten kwijt waren geraakt door een rechterlijk vonnis, in de gevangenis zaten, onder curatele waren gesteld of zich in staat van faillissement bevonden. Ook alle mannen die *pro deo* leefden in tehuizen (arm of bejaard zijnde) waren uitgesloten.⁴

Dit mannenstemrecht sloot zeker de helft van de volwassen bevolking uit. Het stemrecht voor vrouwen kwam in debatten in de marge aan de orde. Weduwen en ongehuwde vrouwen met eigen huishouding en belasting betalend, hadden in het voorjaar van 1795 in Leeuwarden, Dokkum en Bolsward aan plaatselijke verkiezingen kunnen deelnemen.⁵ Vrouwen waren trouwens ook politiek actief als deelnemers aan petitionnementen, toehoorders op de publieke tribune van de Nationale Vergadering en als uitgevers van kranten en periodieken.⁶ Het meest radicale pleidooi voor volledige gelijke politieke rechten voor vrouwen, geïnspireerd door de Verklaring van de Rechten van de Mens, verscheen in 1795 in een geanonimiseerd pamflet van de drukker Volkert van der Plaats in Harlingen.⁷ Nog in juli 1798 verscheen in het politieke weekblad *De revolutionaire Vraagstuk* een artikel met de titel

³ Sommige auteurs noemen dit *positieve* eisen, omdat die betrekking hebben op personen aan wie het stemrecht in beginsel wordt toegekend. Zie: Overdijk, 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798', in: Moorman van Kappen en Coppens, *De Bataafse omwenteling en het recht*, 55-77; Kreeft, 'Een neergaande lijn: het stemrecht in de periode 1795-1848', in: *Pro Memorie*, 3.2 (2001) 252-266.

⁴ Alle uitsluitingen van stemrecht worden *negatieve* eisen genoemd. Het *Reglement* was achter gesloten deuren tot stand gekomen, met als gevolg dat de motieven voor toekenning of uitsluiting van het stemrecht niet (altijd) bekend zijn. Opvattingen over het stemrecht in de achttiende eeuw zijn te achterhalen uit brochures en pamfletten. Verder werd in de Nationale Vergadering op 12 januari 1797 in het openbaar gedebatteerd over het stemrecht naar aanleiding van het *Plan van Constitutie*. De daarin geformuleerde eisen voor het stemrecht kwamen in grote lijnen overeen met de bepalingen uit het *Reglement*, die vervolgens voor een groot deel zijn terug te vinden in *de Staatsregeling* van 1798.

⁵ Van den Berg, 'Wie behoorde tot het 'Bataafse volk?', 224.

⁶ M. Everard, 'In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001) 67-87. M. Everard, 'Lieve van Ollefen (1749-1816), Catharina Heybeek (1763-na 1805), een ultrarevolutionaire 'loonschryver', een schrijvende Batavin en een gekwetste natie', in: Anna de Haas (ed.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*, 207-221. L.E. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt', in het bijzonder 53-84.

⁷ KB, Knuttel 22558. *Ten betooge dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land.*: 'ik vraag U, myn vriend ! wanneer ieder mensch recht heeft om te stemmen, en zyne Regenten te verkiezen, om wat reden moeten de vrouwen daar van uitgesloten zyn? Ik betuige het niet te begrypen. Een vrouw, dunkt my, heeft immers hetzelfde recht om te wenschen goed geregeerd te worden. Hoe ysselijk is het niet, wanneer de Man, om met meer gemak te kunnen heerschen, zig durft te uiten: 'eene Vrouw is tot niets ander geschikt dan om de Maatschappij te vermeederen; wanneer zy zo veel verstand heeft, dat zy zich voor water en vuur weet te wachten, heeft zij genoeg'; en wie durft te ontkennen, dat deze spreuk niet bijna een algemeene regel is geworden? Wij beklagden ons over de hardheid der wetten, wij beklagden ons over Despooten. Treedt in uw eigen boezem te rug en ziet dat ysselyk monster in uw zelve.' Nog in 1801 plaatste de drukker Van der Plaats een advertentie in de Leeuwarder Courant om de verkoop van dit pamflet aan te prijzen.

Waarom zouden de vrouwen het land ook niet kunnen regeeren?⁸ In het publieke debat kwamen pleidooien voor gelijke behandeling van vrouwen regelmatig op tafel; stemrecht voor vrouwen maakte echter geen expliciet onderdeel uit van het discours. In de Nationale en Constituerende Vergadering kwam het stemrecht voor vrouwen eveneens nergens serieus ter sprake.⁹ De vroege democratie toonde vroege vormen van feminisme, maar bevestigde tegelijkertijd de man als superieur, althans in de politiek.¹⁰

Voor mannen stond in de jaren 1795-98 de leeftijdsgrens van 20 jaar ter discussie. In sommige stedelijke en provinciale verkiezingsreglementen hadden mannen die vanaf 18 jaar vrijwillige of verplichte schutterijplichten vervulden in de Gewapende Burgermacht stemrecht.¹¹ Het *Reglement* sloot hen echter uitdrukkelijk uit.

Over bepaalde groepen mannen stond niets in het *Reglement* vermeld en dat gaf onzekerheid bij plaatselijke bestuurders die de regels moesten toepassen. Hadden joodse burgers die formeel voldeden aan de eisen bijvoorbeeld stemrecht? Behoorden zij wel tot de Bataafse natie of behoorden zij tot de joodse natie en waren dus uitgesloten? Uit de debatten in juli 1795 over het *Plan* in de vergaderingen van de ‘Provisionele Representanten van het Volk van Holland’ bleek dat joden aan de verkiezingen voor de Nationale Vergadering mochten deelnemen, ondanks verzet van met name Amsterdamse representanten. De Nationale Vergadering maakte in augustus–september 1796 definitief een einde aan de nog lopende discussie. Met het emancipatiedecreet van 2 september 1796 over de ‘gelijkstaat der

⁸ *De Revolutionaire Vraag of den zwaager van den politieke Blixem*, 1798 (14), 105-110: ‘Is het geen vernederend en schandlyk vooroordeel tegen de helft van het Menschlyk Geslacht, dat Uwe vleierende Sexe gewoon is de beminlykste helft te noemen, dat Wij, in het staatkundige, zo glad en gaar vergeeten en voorbygegaan worden, als of wy ongebooren, en geen schepsels van dezelfde God waren? Met wat recht, en op wat gronden, maatigt, Gy Mannen, u de heerschappy aan over de Vrouwen?’ [...] Antwoord in ernst! Zyn de Vrouwen dan ook geen menschen zo wel als gy? Hebben zy, in die onbetwistbare qualiteit, niet dezelfde Rechten, als die gy u beroemd te hebben? Hebben zy ook geen Vaderland, dat hun duurbaar is?’

⁹ Zie voor minimale verwijzingen in de debatten in de Nationale Vergadering: Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 147-150.

¹⁰ De Bataafse revolutie was ook een masculiene revolutie. Door de relatie tussen de vrijwillige wapendragende burger in de schutterij of de gewapende burgermacht enerzijds en de stemgerechtigde burger anderzijds werd dit aspect versterkt. Zie ook Rosendaal, *Bataven!*, 241, noot 63. Patriotten maakten in 1787 bezwaar tegen vrouwen die petitionnementen tekenden.

¹¹ *Reglement voor de Raad der gemeente en burgerij van Leeuwarden*, art. 1: ‘Stemgerechtigden zijn alle Burgers en Ingezetenen, boven de 18 jaaren oud. Hier onder begreepen Zoons bij hunne Ouders, en Dienstknechten bij hunne Meesters inwonende, indien de Wapens dragen, of om wettige redenen vrijgesteld zijn; 3 april 1797. *Reglement voor de wijkvergaderingen der burgery van Rotterdam*, art. 4: Stemgerechtigden zyn alle Burgers, die 20 jaaren bereikt hebben, of reets Schutterlyke diensten presteren, en ten minsten een geheel jaar in deeze stad hun vaste woonplaats gehad hebben; 13 oktober 1795.

joden' kregen de leden van de joodse gemeenschappen dezelfde burgerlijke en politieke rechten als andere inwoners van de Republiek.¹²

Een andere groep waarover onduidelijkheid bestond betrof huisbedienden en knechten. Ook daarover werd regelmatig gediscussieerd. Het *Reglement* sloot hen niet uit, anders dan sommige plaatselijke besturen voor lokale verkiezingen. In januari 1797 was de meerderheid van de Nationale Vergadering van mening dat deze categorie mannen zelfstandig genoeg was om het stemrecht te mogen uitoefenen.¹³ Een deel van hen zou dit recht echter in 1798 verliezen.

Over studenten is weinig bekend. Alleen in Leiden is een aantekening in de notulen van een vergadering van het stadsbestuur te vinden aan de vooravond van de verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering:

‘En word hier na de Raad geslooten, onderwijl nog 3 studenten het woord vraagende en te kennen geëvende, dat zij over de 20 jaaren oud, over 't jaar hier in de stad gewoond en echter niet opgeroepen waaren, dan daar het niet te bepalen was aan wien deeze nalaatigheid was toe te schrijven, moedigde de Raad hun aan echter te stemmen.’¹⁴

In Amsterdam en Utrecht zijn studenten uitgesloten geweest van stemrecht, tenzij zij in het bezit waren van het stedelijke burgerrecht.¹⁵

In de periode 1795-1797 was er één uitzondering op de regel dat een vaste woonplaats voor één jaar een vereiste was. Burgers die in de jaren 1787-1789 gedwongen waren geweest hun woonplaatsen te verlaten en naar het buitenland waren gevlucht, kwamen na terugkomst in aanmerking voor het stemrecht: ‘Deze bepaling [...] van het jaar van inwooning, sluit niet uit de Burgers, die om heerschzucht en geweld hun Vaderland verlaaten hebbende, daar in zyn terug gekeerd, en weder hunne vaste Wooning genomen hebben.’¹⁶ In 1798 kwam deze bepaling overigens niet meer voor in de aangepaste regels voor het tweede referendum: alle

¹² Zie over de emancipatie van de joden in deze periode en hun politiek rol: Michman en Been, *Pinkas*, 65-75; Belinfante en Buijs, *De Gelykstaat der Joden*, 7-14; Van den Berg, ‘Wie behoorde tot het ‘Bataafse volk?’’, 228-237.

¹³ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 11 Januari 1797, 13 januari, 192-193: ‘Op het geproponeerde van den burger Representant van Leeuwen, of ook *huisbedienden* van het stemrecht zouden behoren te worden uitgesloten is, na deliberatie gedeceeteerd, dat dezelve van het stemrecht niet uitgesloten zullen worden.’

¹⁴ Erfgoed Leiden. *Stadsarchief van Leiden* 1574-1826, inv.nr. 550 Notulenboeken van de Provisioneele Raad, 24 november 1795 – 19 mei 1796, notulen buitengewone vergadering 25 januari 1796.

¹⁵ Voor Utrecht: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 118.

¹⁶ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 9.

vluchtelingen uit de periode 1787-1789 hadden blijkbaar tijd genoeg gehad om naar de Republiek terug te keren.

De eis van een vaste woonplaats voor ten minste één jaar sloot mannen uit die tijdelijk verblijf hielden, omdat zij als seizoenarbeider werkten in de landbouw, tijdelijk werk verrichtten in de havens of (reizend) koopman waren in de grote handelssteden. Het trof verder schippers, zeelieden, marskramers en kermisklanten. Over hen is niet of nauwelijks gesproken of geschreven. Eén conflict uit Schiedam met tijdelijke arbeiders is overgeleverd. Dat betrof brandersknechten afkomstig uit Westfalen die in de jeneverstokerijen werkten. Zij klaagden in een petitie aan de Nationale Vergadering dat zij voor de grondvergaderingen van 1 augustus 1797 niet waren opgeroepen, omdat ‘de ondergetekenden hier niet getrouwd zynde, of geen burgerrecht hebbende, als Vreemdelingen geconsidereerd werden’.¹⁷ Zij wezen naar het *Reglement*, waarin slechts de leeftijd van 20 jaar was vereist en de eis om gedurende één jaar voor de stemming een vaste woonplaats te hebben. Daaraan voldeden zij. Het stadsbestuur van Schiedam reageerde heftig op deze petitie. De ondertekenaars waren volgens hen (voor een deel) analfabeet, waren ‘vreemdelingen’ die geen burgerrechten hadden, verbleven in ‘woonsteden’ en hadden geen recht van stemmen. Zover kan worden nagegaan, hebben deze knechten aan beide referenda niet kunnen deelnemen.

Over het algemeen waren ook (beroeps)militairen praktisch uitgesloten van stemrecht. Sommige officieren van het Bataafse leger en de marine hadden formeel stemrecht, maar konden dat feitelijk niet uitoefenen, omdat zij hun garnizoen of schip niet mochten verlaten om deel te nemen aan grondvergaderingen.¹⁸

De omvangrijkste uitsluitingsgrond trof echter mannen die afhankelijk waren van uitkeringen uit de ‘armenkassen’. Armen werden in 1797 uitgesloten als zij binnen één jaar voor de dag van oproeping langer dan drie maanden een uitkering hadden ontvangen. In de *Staatsregeling* 1798 was die termijn gewijzigd naar een *half* jaar voor de dag van oproeping.¹⁹

¹⁷ Het betreft één petitie van 15 augustus van Willem Kruse en anderen en van 23 augustus 1797 van Frans Eilards en anderen. Veel tekenaars konden kennelijk niet schrijven en zetten een kruisje bij hun naam. De tekst over dit conflict in Schiedam is gebaseerd op de *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, bijlagen bij de *Decreeten* van 15 september 1797.

¹⁸ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 10: ‘zullende de Guarnisoenen niet voor de Woonplaatsen der Militairen gerekend worden, ten zy dezelve tevens hunne vaste Woonplaats zyn, en zullen de Militairen, tot Nationale Regimenten behoorenden, alleen recht van stemming hebben; doch om dit Stemrecht uit te oefenen, hunnen post niet verlaten, of zig uit hunne Guarnisoenen naar hunne vaste Woonplaats begeven mogen’.

¹⁹ In het *Ontwerp van Staatsregeling* stond als termijn een *half* jaar voor de dag van stemming. In de *instructie voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen* stond eveneens deze termijn van een *half* jaar. Deze agenten hebben de plaatselijke besturen met deze termijn geïnstrueerd. In de *Proclamatie* van 23/27 maart van de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind was echter sprake van de uitsluiting van armen die *één* jaar voor de dag van stemming een uitkering hadden genoten. Het woordje *half* lijkt bewust of onbewust te zijn

De deelname van armen was zo afhankelijk van het moment van stemming. Het is niet duidelijk wat precies de gevolgen zijn geweest van de aanpassing van deze termijn in 1798. Armen deden vooral in de wintermaanden een beroep op ondersteuning. Zo lijken op 23 april 1798 meer armen uitgesloten te zijn geweest dan in 1797.

Overigens was deze uitsluiting van ‘armen’ niet voor iedereen in de Nationale Vergadering vanzelfsprekend. In de debatten over het stemrecht in januari 1797 verklaarden toonaangevende representanten zich op principiële gronden tegenstander van hun uitsluiting, soms met een verwijzing naar de Verklaring van de Rechten van de Mens.²⁰ De meerderheid hield echter vast aan de uitsluiting van armen, tenminste als zij een deel van het jaar een uitkering ontvingen.²¹ Zij vonden dat behoeftigen, die afhankelijk waren van de ondersteuning door armbesturen ‘veeltijds niet volkomen vrij kunnen gerekend worden te zijn, in het uitbrengen hunner stem.’²² Vooral in de grote steden werden veel mannen op deze grond uitgesloten van deelname aan de grondvergaderingen.

Naast sociale uitsluitingsgronden konden bepaalde burgers het stemrecht niet uitoefenen vanwege hun opvattingen. Hier is het onderscheid belangrijk tussen stemgerechtigd en stembevoegd. Stemgerechtigd was een burger die in het bezit was van stemrecht, omdat hij voldeed aan alle eisen; stembevoegd was iemand die dat stemrecht daadwerkelijk kon uitoefenen, nadat hij een verklaring van loyaliteit had afgelegd. Deze ‘politieke census’

weggefallen. De discrepantie tussen de instructie voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, gebaseerd op het *Ontwerp van Staatsregeling* en de *proclamatie* van 23/27 maart inzake de termijn van uitsluiting van armen heeft geen vragen opgeroepen. Zie ook *Dagverhaal* IX, 887-888, (zitting van donderdag 22 en vrijdag 23 maart 1798), 238-242, in het bijzonder 240: hierin de parlementaire behandeling van de ontwerp-*Proclamatie* met daarin eveneens de termijn van één jaar voor de uitsluiting van armen.

²⁰ *Dagverhaal* IV, nrs. 324-326 (15 en 16 januari 1797), zitting van 12 januari 1797, 439- 454: debat over het stemrecht. In het bijzonder het stemrecht voor armen: 448-450. Betreft bijdragen van Hahn, Van Langen, Vreede, Van Beijma en Van Lokhorst. *Coert van Beyma*: ‘ik zie met de diepste verwondering [...] dat namelijk de leden der maatschappij, die eenig onderhoud van haar genieten, uitgesloten moeten zijn van het stemrecht. Dit denkbeeld contrasteert zoo zeer met die beginsels, die ik mij altijd als een pligt heb gesteld te volgen, dat ik niet kan nalaten mij daar tegen te verzetten...’.

Jacob Hahn: ‘ik ben ook van oordeel, dat deze uitsluiting eene vernedering der armen houdt, en eene krenking der ware beginselen. Ik zie wel in, dat de tegenwoordige staat der armen en armen cassen in ons Vaderland het toelaten der bedeelden gevaarlijk kan maken; maar het mogelijk gevaar doet mij de beginselen niet verloochenen. Ik geloof slechts, dat de staat der armen moet verbeterd worden, dat de maatschappij den behoeftigen werk, en hun die niet werken kunnen onderstand moet schaffen en de uitsluiting van zodanige leden, waaromtrent de maatschappij zodanige heilige plicht heeft, wil er bij mij niet in.’

Pieter Vreede: ‘er zijn brave burgers, goede huisvaders, nuttige leeden der maatschappij, die gedurende 8 of 10 maanden met nyverheid hun eigen brood eten, ’s Lands schatkist helpen styven, en die in den hollen winter alleen, wanneer voor hunne nyverheid geen werk is, kortstondig uit de armen kas geholpen worden – en zullen dan deeze om die kortduurende hulp hun regt ook al moeten verliezen? Neen, Burgers Representanten...’.

²¹ Zie ook Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 145-146. Rutjes gaat ervanuit dat er geen bepaling in het Reglement stond, dat bedeelden uitsloot. Dat is evenwel onjuist.

²² Aldus de formulering van Van Manen, *Dagverhaal* IV, nrs. 325 (16 januari 1797), zitting van 12 januari 1797, 450. Dergelijke argumenten ook door Nieuhoff, Van Hooff, De Leeuw en Van de Kastele.

maakte het Bataafse stemrecht bijzonder.²³ De bedoeling was helder. Door het afleggen van de verklaring konden alleen burgers aan verkiezingen en referenda deelnemen als zij instemden met de grondslagen van de Bataafse revolutie. Voorafgaand aan de formulering van een verklaring in het *Reglement* vroeg men in 1795 om dezelfde reden een ondertekening door burgers van de ‘Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger’, ondermeer in Rotterdam en Leiden, om zo deel te mogen nemen aan plaatselijke verkiezingen. In september 1795 werd in Drenthe in dergelijke ondertekening gevraagd, in sommige dorpen zowel van mannen als van vrouwen.

In de periode 1796-1797 werd de betreffende verklaring mondeling in de grondvergadering afgelegd:

*‘Ik verklaare voor wettig te houden alleen zodanige Regeringsform, welke gegrond is op de Oppermagt des geheelen Volks; en dienvolgende houde ik voor onwettig en daar meede strydende alle erfelyke Ampten en Waardigheeden’.*²⁴

De voorstanders van de oude constitutie van de Republiek en het stadhouderschap van het huis van Oranje werden op deze manier uitgesloten van de politieke besluitvorming. Het al of niet willen afleggen van deze verklaring kan als een vorm van ‘zelfselectie’ worden gezien. Oranjegezinde burgers behoorden zelf het besluit te nemen om een dergelijke verklaring niet te willen afleggen. Het behoorde tot iemand zijn familie-eer en persoonlijke waardigheid om een dergelijke verklaring niet af te leggen als men een overtuigd Oranjeaanhanger was en als zodanig bekend stond. Een grondvergadering kon overigens door stemming bepaalde opgekomen burgers uitsluiten van deelname. De overgeleverde berichten laten echter zien, dat dit in het bijzonder betrekking kon hebben op personen die in 1787 betrokken waren geweest bij plunderingen en andere vormen van (politiek) geweld.

Over nut en noodzaak van het afleggen van deze verklaring zijn felle debatten gevoerd. Het *Plan* van 29 mei 1795 bevatte in ieder geval geen voorstel voor een dergelijke politieke verklaring. Onder druk van Holland kwam deze verklaring in het *Reglement* terecht. De verklaring kan gezien worden als een vorm van verdediging van de vroege democratie.

²³ Volgens Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 160 was de politieke census een kenmerk van het Bataafse kiesstelsel, dat zo op een essentieel punt verschilde van het Franse systeem. Deze opvatting is niet juist. Zie: Tanchoux, *Les procédures électorales en France*, 236-239. Verschillende formules, met het uitdrukkelijke doel om tegenstanders van de Republiek (ondermeer adel en geestelijkheid) uit te sluiten van verkiezingen. De scherpste formule dateerde uit An V en VI (1797 en 1798) en luidt: ‘haine à la royauté et à l’anarchie et la fidélité et l’attachement à la République et à la constitution de l’an III’.

²⁴ *Reglement Nationale Vergadering*, art. 11 E.

Men wilde voorkomen dan aanhangers van de aristocratie en het Oranjestad door deelname aan verkiezingen en referenda de prille democratie een doodsteek zouden toebrengen.²⁵

Burgers die aan al deze eisen voor stemrecht uit het *Reglement* voldeden, mochten aan het eerste referendum deelnemen.

Voor het tweede referendum was de situatie gewijzigd. Door de omwenteling van 22 januari 1798 was het *Reglement* vervallen verklaard. De Constituerende Vergadering besloot om de eisen voor stemrecht grotendeels te ontleen aan het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling*.²⁶ In hoofdlijn kwamen de eisen overeen met die uit het *Reglement*; er zijn echter verschillen.

Ten aanzien van de positieve eis voor het toekennen van stemrecht werden in 1798 zowel beperkingen als uitbreidingen toegevoegd. Een beperking betrof de domicilie-eis: in 1797 was een vaste woonplaats voor ten minste één jaar voldoende om stemrecht te verkrijgen, in 1798 werd dit verlengd naar twee jaar.

Een uitbreiding betrof het stemrecht voor vreemdelingen, die stemrecht kregen als zij ten minste tien jaar een vaste woon- en verblijfplaats in de Republiek hadden. Dit recht was niet opgenomen in het *Reglement*, maar stond wel in het *Plan van Constitutie* van de eerste constitutiecommissie en bleef behouden in het *Ontwerp van Constitutie*. Vreemdelingen die tien jaar in de Bataafse Republiek woonden, konden in augustus 1797 zodoende niet en in april 1798 wel aan het referendum deelnemen.²⁷

Een majeure verandering betrof echter de eis dat stemgerechtigde burgers in de dagen voorafgaand aan het tweede referendum in handen van de voorzitter van het plaatselijk bestuur mondeling en schriftelijk een verklaring dienden af te leggen en te ondertekenen door het plaatsen van een handtekening in een register of op een lijst. Deze verklaring was anders van inhoud dan die uit 1797, had veel meer een politiek karakter en was niet meer een eenvoudige verklaring van loyaliteit aan de Bataafse democratie. De nieuwe verklaring was een integraal onderdeel geworden van het Bataafse burgerschap, een uiting van steun aan de nieuwe eenheidsstaat, één- en ondeelbaar:

*'Ik houde het Bataafsche Volk voor een vrij en onafhankelijk Volk, en beloof aan Het zelve trouw.
Ik verklaar mijnen onveranderlijken afkeer van het Stadhouderyk Bestuur, het Foederalismus, de*

²⁵ In het vervolg komt dit heikele onderwerp nog een paar maal aan de orde, onder andere in een debat in de Nationale Vergadering ter voorbereiding van het eerste referendum op 25 juli 1797.

²⁶ Zie de *proclamatie* van 23/27 maart 1798 die burgers opriep voor het tweede referendum met daarin de eisen voor het stemrecht.

²⁷ Van den Berg, 'Wie behoorde tot 'Het Bataafsche Volk?', 240-242.

Aristocratie en Regeeringloosheid. Ik beloof, dat ik, in alle myne verrigtingen, het zy als stemöeffenend Burger, het zy als Kiezer, alle de voorschriften der Staatsregeling getrouwelyk zal opvolgen, en nimmer myne stem geeven aan iemand, wien ik houde te zyn een Voorstander van het Stadhouderlyk, Foederatief of Aristocratisch Bestuur.'

Het al of niet mogen of kunnen afleggen van deze verklaring en de gevolgen die dat ontegenzeggelijk heeft gehad voor de deelname aan het tweede referendum is één van de onderwerpen van deze studie en zal in het vervolg regelmatig aan de orde komen.

Een verdere beperking van het stemrecht in 1798 betrof de bepaling dat mannen stembevoegd waren als zij 'in de lasten der maatschappij hun aandeel droegen'. Dat leek de introductie te betekenen van de census, kenmerk van het negentiende-eeuwse stemrecht. De vraag hoe die census dan moest worden bepaald bij het ontbreken van een nationaal belastingstelsel, zou tot verwarring en onzekerheid aanleiding geven.²⁸ Zo leken in principe alleen belastingbetalende burgers in aanmerking te komen voor stemrecht. Plaatselijke besturen vulden deze bepaling echter naar eigen inzicht in. Al snel bleek de bepaling dan ook voor meerdere interpretaties vatbaar. Wat te doen met burgers die in de Gewapende Burgermacht hun aandeel als gewapend man in de lasten der maatschappij droegen? Bestuurders, zeker in Holland, bleken van mening dat deze mannen bevoegd waren te stemmen, ook als zij geen (directe) belasting betaalden.

Ten aanzien van de uitsluitingen kwam in de regeling van 1798 één aanpassing en één aanvullende uitsluitingsgrond. Armen waren in 1797 uitgesloten van deelname aan grondvergaderingen als zij binnen één jaar voor de dag van stemming drie maanden een uitkering hadden ontvangen. De termijn werd in 1798 gewijzigd naar zes maanden tot de dag van oproeping. Door deze aanpassing hadden op 23 april 1798 mannen die leefden van seizoensarbeid en in de wintermaanden een uitkering ontvingen, geen stemrecht. Het is niet duidelijk of de omvang van de groep uitgesloten armen in 1798 groter of kleiner is geweest dan in augustus 1797. In ieder geval zijn vooral langdurige ontvangers van uitkeringen in 1798 uitgesloten.

²⁸ De eerste landelijke censusbepaling verschijnt in de *Kieswet van 1807*, onmiddellijk na de introductie van het eerste nationaal belastingstelsel in de periode 1805-1806. Artikel 2c: 'Het stemregt kan slechts worden uitgeoefend door manspersonen, Ingezetenen van het Koninkrijk, welke de volgende vereischten bezitten: [...] Dat zij op de Quohieren der beschrevene Middelen als contribuërende Ingezetenen bekend staan.'

Het is overigens onbekend hoeveel mannen precies werden uitgesloten.²⁹ In Rotterdam werd in de voorbereiding van de nieuwe indeling van de stad in 106 grondvergaderingen in de zomer van 1797 het aantal armen geteld. Men telde 7.562 inwoners die afhankelijk waren van uitkeringen van (grotendeels kerkelijke) armbesturen. En 1.874 Rotterdammers leefden in armen-, werk-, dol-, en bejaardenhuizen. Van de bevolking van 51.572 inwoners was zo 18% afhankelijk van sociale instellingen en voorzieningen. Hoeveel mannen van 20 jaar en ouder ondersteuning ontvingen, is echter niet bekend.³⁰

Een aanvullende uitsluitingsgrond betrof verder mannen die als 'lijf- en huisbedienden' werkzaam waren in de huishouding en inwoonden bij hun 'meesters'. De uitsluiting van deze groep zou eveneens aanleiding zijn voor vragen van verschillende plaatselijke bestuurders in de voorbereiding van het tweede referendum. Een aantal auteurs meent dat de uitsluiting van deze categorie van grote invloed is geweest op het aantal mannen dat stemrecht had. Omdat in 1795 in een rapport een aantal van 40.000 mannelijke bedienden was genoemd die er alleen al in Holland in 1740 zouden zijn geweest, gaan zij ervan uit dat het een groep mannen betrof van ten minste deze omvang.³¹

Er bestaat echter ook een bron die een geheel ander cijfer geeft. In 1806 werd door minister van financiën Gogel het eerste nationale belastingstelsel ingevoerd. Eén van de nieuwe belastingen was het zogenoemde dienstbodengeld. Wie een mannelijke bode in dienst had of inwonende werkboden of tuinlieden, moest extra belasting betalen. In de hele Bataafse Republiek waren in 1807 3.082 mannelijke dienstboden, 396 inwonende werkboden en 1.791 tuinlieden voor wie die belasting werd betaald.³² Ze woonden bijna allemaal in de steden en

²⁹ RA Dordrecht. *Stadsarchieven 1795-1813*, inv.nr. 34c Notulen van de vergaderingen van het stadsbestuur, 1798. Het stadsbestuur van Dordrecht vroeg pas in april in 1798 bij de voorbereiding van het tweede referendum aan de verschillende kerkgenootschappen om een opgave van personen die een uitkering ontvingen van de armbesturen. Op de meeste stadhuizen was in 1797 en 1798 onbekend hoeveel mannen een uitkering ontvingen. Pas na de invoering van de Staatsregeling 1798 werd controle uitgeoefend op het moment dat burgers zich wilden inschrijven in het openbaar stemregister.

³⁰ *Decreten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, Bijlage bij de decreten van 4 september 1797: afschrift van het rapport van *de personeele commissie [...] benoemd tot het regelen der Grondvergaderingen te Rotterdam, die gehouden zyn den 1. en 8. Augustus 1797, aan Den Raad der Gemeente aldaar*.

³¹ De gegevens zijn afkomstig uit een rapport van J.H. van Swinden uitgebracht in de vergadering van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. J. van Swinden, *Advies over de Nationale Conventie*.

³² De gegevens zijn afkomstig uit een publicatie uit 1844 van Gogel, die brieven en rapporten van zijn vader publiceerde. I.J.A. Gogel was minister van Financiën van 1798-1801 en 1805-1810. Hij ontwierp het eerste nationale belastingstelsel. Gogel, *Memoriën en correspondentiën*, 482-503. De belastingwet gaf een scherpe omschrijving van de functie en beroepsuitoefening van dienstboden, werkboden en tuinlieden. Zie 'Ordonnantie waarop binnen de Bataafse Republiek zal worden geheven een belasting op de dienstboden', 9 mei 1806, in: *Alle de Publicatiën en notificatiën betreffende de Algemeene Belastingen; met de generale voordracht*, 1809-1810, 181-197. Hoewel de cijfers uit een betrouwbaar rapport komen, wil dat nog niet zeggen dat deze gegevens volledig betrouwbaar zijn. Als belastingplichtigen aangifte moeten doen, zal dat misschien met

waren nauwelijks te vinden in Drenthe en Brabant. In 1807 ging het om ongeveer 5.200 mannen, van wie de dienstboden nog niet eens bij hun baas hoefden in te wonen. Door de economische achteruitgang in de periode 1798-1806 en de afnemende betekenis van een aristocratische leefwijze, mag aangenomen worden dat het aantal mannen dat in dienst was als bediende, bode of huisknecht tussen 1797-1798 en 1806 was teruggelopen. De categorie van uitgesloten 'lijf en huisbedienden' liep echter zeer waarschijnlijk niet in de tienduizenden, zoals in de literatuur wel wordt verondersteld.

Verder werden bijzondere, maar overwegend zeer kleine groepen in 1798 uitgesloten waarvan de loyaliteit aan de Republiek werd betwijfeld, zoals leden van kloosterorden, die in de Bataafse Republiek in kleine aantallen in de katholieke zielzorg werkten of personen die in dienst waren van een vreemde mogendheid of daarvan pensioen genoten (bijvoorbeeld rentmeesters die onroerende goederen beheerden van buitenlandse vorsten). Symbolisch was de uitsluiting van burgers die zich zonder toestemming van de regering in het buitenland bevonden. Het betrof veelal *émigrés*, burgers die om politieke redenen de Republiek waren ontvlucht. Sommige waren fervente Oranje-aanhangers die verzet tegen de Bataafse Republiek poogden te organiseren.

De eisen voor stemrecht waren in 1798 op sommige punten gewijzigd, maar zoals blijkt niet zo fundamenteel, dat vergelijking tussen de deelname aan de twee referenda op voorhand onmogelijk of zonder betekenis zou zijn.

§ 2 De introductie van de grondvergadering

Op 29 mei 1795 lag het *Plan* voor de bijeenroeping van een *Nationale Conventie* op de vergadertafel van de Staten-Generaal, met daarin regels voor het kies- en stemrecht.³³ In dit *Plan* waren de hoofdlijnen zichtbaar van het kiesstelsel dat men voor ogen had. De bevolking zou worden geteld; per 10.000 inwoners zou één representant worden gekozen. Om dat te realiseren, zouden deze 10.000 inwoners verder ingedeeld worden in 20 parten, elk bestaande uit 500 inwoners. Per 500 inwoners zou één kiezer worden gekozen, die vervolgens in een bijeenkomst van twintig kiezers bijeenkwamen om als kiesmannen één representant te kiezen voor de *Nationale Conventie*, zoals dit grondwetgevend orgaan aanvankelijk werd genoemd.

terughoudendheid gebeuren. Gegevens uit belastingadministraties moeten door historici met voorzichtigheid worden gebruikt.

³³ *Plan van oproeping tot het formeren van eene Nationale Vergaderinge van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden Gepraesenteert den 29 May 1795.*

Het begrip *grondvergadering*, zo typerend voor het kiesstelsel in de periode 1796-1803, kwam in het *Plan* één keer voor en wel in het formulier voor de geloofsbrief die de kiezer van zijn grondvergadering meekreeg als toegangsbewijs voor de bijeenkomst van kiezers (kiesmannen).³⁴ De omschrijving van de bijeenkomst van stemgerechtigde burgers luidde in het *Plan* aldus: ‘*Van de Stemgerechtigden en hunne werkzaamheid.*’

In de vergadering van het voorlopige provinciebestuur van Holland, *de Provisionele Representanten van het Volk van Holland*, werd grondig over dit *Plan* gesproken. Jan Hendrik of Jean Henri van Swinden, professor in de wis- en natuurkunde aan het Atheneum Illustre, was door het stadsbestuur van Amsterdam naar het driedaagse debat afgevaardigd. Hij formuleerde daar het artikel dat, met kleine redactionele aanpassingen, in het definitieve *Reglement* zou worden opgenomen:

‘Elke vyftien duizend zal in dertig deelen, ieder deel, zo na doenlyk, vyf honderd Zielen uitmaakende gesplitst worden, uit welke vyf honderd zoo veelen zullen opgeroepen worden, als *apparentelyk* Stemgerechtigden zyn, en dusdanige Vergaderingen van Stemgerechtigden over vijf honderd Zielen, zullen de Grondvergaderingen uitmaaken.’³⁵

Een bijeenkomst van stemgerechtigde burgers per 500 inwoners zou grondvergadering worden genoemd. Merk op dat hier voor de eerste maal het woord ‘*apparentelyk*’ in de betekenis van ‘op het oog, blijkbaar, schijnbaar’ werd geïntroduceerd. Eén representant per 10.000 inwoners uit het *Plan* was in het *Reglement* gewijzigd in één per 15.000, zodat een kiezersvergadering niet uit twintig maar uit dertig kiesmannen zou bestaan.³⁶

Als gevolg van problemen in Rotterdam en Den Haag, die nog worden aangestipt, werd het begrip *grondvergadering* in de provincie Holland in 1796 aangevuld met een topografische component. Deze gewijzigde omschrijving kwam vervolgens terecht in het *Ontwerp van Staatsregeling* en zou daarna voor de hele Republiek gelden:

‘Tot het geregeld uitbrengen van de Stem der Burgeren, is de geheele Republiek verdeeld in Grond-Vergaderingen, uit de naast bij elkander gelegen Huisen, Buurten of Wijken,

³⁴ *Plan van oproeping*, artikel 35.

³⁵ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 5 Van Swinden, *Advis*, 3.

³⁶ Op basis van de volkstellinggegevens van 1795/96 zouden volgens het *Plan* 187 representanten worden gekozen. De Nationale Vergadering telde 126 representanten conform het *Reglement*.

zaamgesteld, waarin de Stemmende Burgers uit iedere vijfhonderd Zielen, [...], bijéénkomen.³⁷

Deze wijziging lijkt subtiel, maar was fundamenteel. In 1795-1796 was het startpunt nog de verdeling van de bevolking, bij voorkeur zo mathematisch mogelijk, in gelijke parten van 500 inwoners. In het *Ontwerp van Staatsregeling* was dit uitgangspunt echter gewijzigd: het *grondgebied* van een stad, dorp of plattelandsdistrict moest ingedeeld zijn in gelijke parten van 500 inwoners. Toen Van Swinden in 1796 voor de taak stond het door het provinciebestuur van Holland voorgeschreven aantal van 433 grondvergaderingen voor Amsterdam te organiseren, formuleerde hij het zo:

‘Het is, in zich zelf beschouwd, onverschillig tot welke grondvergadering ieder Ingezeet van een District opgeroepen wordt, mits hy slechts een uit vijf honderd zy, daar Grondvergadering niet betekend eene Vergadering welke tot den *Grond* behoort, hoe men ze er toe brengen kan, maar een *Eerste Vergadering* (Assemblée Primaire) die tot samenstelling van andere dient, en daar toe den grond legt.’³⁸

Een grondvergadering was in 1795-1796 dan ook geen vanzelfsprekende geografische eenheid, geen stem- of kiesdistrict in een meer moderne betekenis. Het was in eerste instantie slechts een bijeenkomst van stemmende burgers. En zolang de ene dorps- of stadskerk fungeerde als plaats van samenkomst van de grondvergadering, zolang de dorps- of stadsgrens gold als vanzelfsprekende afbakening van die ene grondvergadering, kwam de vraag of een grondvergadering wel of niet een geografische eenheid was, niet aan de orde. Zelfs als een stad of een dorp qua omvang van de bevolking groot genoeg was om verdeeld te worden in twee, drie, vier of vijf grondvergaderingen, dan nog vroeg dat slechts om praktische maatregelen om de burgers van een ongedeelde plaatselijke gemeenschap administratief te organiseren in meerdere grondvergaderingen met een voor bestuurders hanteerbare omvang in bij voorkeur publieke (kerk)gebouwen. Leerde de ervaring dat te weinig burgers aan de grondvergadering deelnamen, dan werden die in dergelijke dorpen en stadjes gecombineerd. De vraag naar de wezenlijke aard van de grondvergadering ontstond pas bij de inrichting van

³⁷ *Staatsregeling 1798*, artikel 18. cursivering toegevoegd door auteur.

³⁸ *Rapport over de verdeling van Amsterdam in districten en grondvergaderingen*, 12-13. Van Swinden refereert hier aan de assemblée primaire uit het Franse kiesstelsel.

een *systeem* van grondvergaderingen in de grote (Hollandse) steden, mede bepaald door het ontbreken van publieke kandidaatstelling. Immers, de stembevoegde burgers in de grondvergadering dienden bij verkiezingen *uit hun midden* een kiezer (kiesman) te kiezen. Dan moest je je medeburgers wel enigszins kennen om een goede keuze te kunnen maken of met buurt- of wijkbewoners kunnen spreken over mogelijke kandidaten.

In principe was de grondvergadering een electorale institutie, uitsluitend bedoeld om een stemming te organiseren, primair over personen en soms over zaken. Het was geen bijeenkomst waarin gedebatteerd werd aan de hand van een agenda, of waar besluiten werden genomen of petitie's mochten worden opgesteld en ondertekend of notulen werden gemaakt.³⁹ De grondvergadering was niet openbaar en niet toegankelijk voor (niet-stemgerechtigd) publiek.

Deze grondvergaderingen voor *nationale* verkiezingen en referenda moeten worden onderscheiden van in sommige steden bestaande wijkvergaderingen die over politiek spraken, politiek bedreven en politiek handelden.⁴⁰ Van die bijeenkomsten bestaan afbeeldingen met pijp-rokende, drinkende en biljartende, in donkere etablissementen zittende en rondhangende mannelijke burgers. Die wijkvergaderingen vonden in de steden waar zij bestonden regulier in de avonden plaats. Als er een combinatie bestond van wijk- en stedelijke grondvergaderingen, zoals in Utrecht en Dordrecht, dan waren de wijkvergaderingen bedoeld als discussiebijeenkomst over politiek en dan was de grondvergadering de bijeenkomst waar stembevoegde burgers formeel hun stem uitbrachten over personen of soms zaken. Amsterdam was de enige stad die naast nationale grondvergaderingen, ook gebruikt voor provinciale verkiezingen en stemmingen, een systeem had van 85 *stedelijke* grondvergaderingen, die zich met Amsterdamse politiek bezig hielden en meer waren dan een 'electoraal instituut'.

Dit systeem van grond- en kiesvergaderingen uit het *Reglement* zou furore maken. Aangepast aan provinciale omstandigheden zou het getrapte systeem zonder publieke kandidaatstelling worden gebruikt voor de organisatie van verkiezingen voor

³⁹ In 1800 zou Jan Greven dit precies omschrijven in zijn *Beredeneert Constitutioneel Woordenboek*, 53. Onder het trefwoord grondvergadering: 'Deeze Verdeeling [...], waarin de stembevoegde Burgers, tot het geregeld uitbrengen hunner stem, en ter verrigting dier daaden, waartoe zij, het zij bij de Staatsregeling, het zij bij de Wet bepaald worden opgeroepen, bijeen komen, mogende zij aldaar geene andere werkzaamheden verrigten of beraad plegen en besluiten. In derzelven kunnen door de Burgers alleen Staatkundige Rechten worden uitgeoeffend.' Die definitie in 1800 was het resultaat van discussies over de verfijning van het begrip grondvergadering.

⁴⁰ In de volgende steden bestonden uitgewerkte systemen van wijkvergaderingen: Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Dordrecht, Leiden, Groningen, Schiedam, Bergen op Zoom, Middelburg, Vlissingen.

provinciebesturen. In 1795 al in Bataafs-Brabant en in 1796 in Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland. De eisen voor het stemrecht werden overgenomen en in Holland vanaf maart 1796 zelfs voorgeschreven voor alle plaatselijke verkiezingen. Ten slotte kwam dit kiesstelsel vrijwel integraal terecht in de *Staatsregeling van 1798* met als bijzondere vernieuwing dat de grondvergadering niet alleen een kiesman koos, maar een burger kon kandideren als representant. De kiesvergadering koos uit de voorgedragen kandidaten de representant voor het Vertegenwoordigend Lichaam, zoals het parlement na 4 mei 1798 zou gaan heten. Hadden de (40) grondvergaderingen in meerderheid dezelfde burger kandidaat gesteld, dan werd deze bij acclamatie gekozen en stemde de vergadering van kiezers (kiesmannen) niet meer.

De grondvergadering was overigens *niet* rechtstreeks ontleend aan het Franse kiesstelsel en is ook niet door Franse militairen of politici in de winter van 1795/96 geïntroduceerd of opgedrongen. Bij gedetailleerd onderzoek zijn aanzienlijke verschillen vast te stellen tussen de twee getrapte kiesstelsels.⁴¹ Het Bataafse kiessysteem was vooral geschikt voor een kleiner land dan Frankrijk, met een in omvang kleinere Nationale Vergadering. Bij een classificatie van kiessystemen kan dit systeem overigens ongetwijfeld worden geplaatst binnen een ‘familie’ waartoe ook het Franse kiesstelsel behoort, met als belangrijkste kenmerk getrapte verkiezingen, zonder publieke kandidaatstelling, waardoor (politieke) partijvorming vrijwel onmogelijk was.

§ 3 Een systeem van grondvergaderingen

Eén of meer bijeenkomsten van stemgerechtigde burgers organiseren in een dorp of binnen een stad in een kerk of op een plein was in 1795 prima mogelijk, zonder dat daarmee sprake was van een uitgewerkt kiessysteem. Een *systeem* van grondvergaderingen tot stand brengen dat in het hele land kon worden gebruikt en toegepast, vergde een grote inspanning, zeker in een Republiek zonder veel centraal gezag en met landelijke wetgeving in kinderschoenen.

De eerste vraag was hoe een kiessysteem tot stand te brengen dat zou zorgen voor evenredige vertegenwoordiging in de beoogde Nationale Vergadering; voor eerlijke

⁴¹ Een *assemblée primaire* werd niet per 500 inwoners georganiseerd, maar per kanton. De indeling van Frankrijk in kantons als kleinste organisatie-eenheid van de eenheidsstaat was in 1791 tot stand gekomen. Op het platteland bestond een kanton uit circa 5.000 tot circa 7.000 inwoners, afhankelijk van geografische omstandigheden. In totaal telde Frankrijk circa 4.900 *assemblées primaires*. Niet zo gek veel meer in vergelijking met de 3.760 grondvergaderingen. In tegenstelling met de Bataafse Republiek bestonden in Frankrijk registers of lijsten van stemgerechtigde burgers. Een *assemblée primaire* kon worden gesplitst in secties als er meer dan 600 stemgerechtigden waren geregistreerd. Zie: Tanchoux, *Les procédures électorales en France. De la fin de l'Ancien Régime à la Première Guerre Mondiale*; Schaapveld, *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814*, 60-70; Kamphuis, *De invoering van wetgeving*, 374-375, 473-474.

verkiezingen die in het hele land (ongeveer) volgens dezelfde regels zouden worden gehouden met een controleerbare uitkomst als gevolg.

‘Het geheele volk zal geteld worden.’ Met dit artikel, resonerend naar een tekst uit de Bijbel,⁴² openden *Plan* en *Reglement*. De Nationale Vergadering moest het hele volk naar evenredigheid vertegenwoordigen. Wie op basis van ‘populatie’ een grondwetgevende vergadering bijeen wilde roepen, moest echter eerst de bevolkingsomvang kennen. Omdat een bevolkingsadministratie ontbrak, moest geteld worden.

‘Representatie bij populatie’ was echter geen uitgemaakte zaak, maar één van de discussiepunten in de onderhandelingen binnen de Staten-Generaal over het *Reglement*. De voorstanders van een Nationale Vergadering lazen het openingsartikel vooral als een aansporing om aan de slag te gaan. Het provinciebestuur van Utrecht gaf in augustus 1795 bijvoorbeeld al opdracht om te tellen. Holland gebruikte meer tactiek, want men wilde tegenstribbelende provincies niet bruuskeren.⁴³ Onmiddellijk nadat de voorzitter van ‘het besogne voor de Nationale Vergadering’ op 29 september 1795 in de Staten-Generaal een mondeling rapport had uitgebracht met de mededeling dat een meerderheid van de provincies voorstander was van het bijeenroepen van een Nationale Vergadering, besloot men een circulaire naar de provinciebesturen te sturen met het verzoek het volk te tellen, één dag later gevolgd door circulaires aan vier provincies met het verzoek de telling eveneens te organiseren in gebieden die op dat moment niet onder provinciaal gezag stonden.⁴⁴ Holland, Gelderland en Overijssel gingen aan de slag. Bataafs-Brabant, dat geen zitting had in de Staten-Generaal, had op 7 september 1795 al besloten om te tellen.⁴⁵ Groningen nam in

⁴² *Nieuwe Testament, Lucas 2, 1.*

⁴³ Nadat een delegatie in de Staten-Generaal het alternatieve Hollandse plan had aangeboden, kwam op 31 juli 1795 een voorstel op de tafel van de Hollandse representanten om het volk alvast te tellen. De vergadering verdaagde een besluit in afwachting van het beraad in de Staten-Generaal onder meer over dat Hollandse plan. Zie: NA Den Haag, Archief *Provisionele Representanten van het Volk van Holland*, inv.nr. 23 *Decreeten van de Provisionele Representanten van het volk van Holland van july en augustus 1795*, vierde deel / eerste stuk 31 juli 1795, 685-686; inv.nr. 24, *idem* vierde deel / tweede stuk 5 augustus 99-100. NNJ 30/6, 1795, 4553-4554 en NNJ 30/7, 1795, 5036, 5677.

⁴⁴ Groningen kreeg dat verzoek voor Westerwolde, dat als generaliteitsgebied formeel onder beheer stond van de Staten-Generaal. Friesland moest de bevolking op de eilanden Ameland en Schiermonnikoog tellen, Gelderland Culemborg en Buren, en Holland Willemstad en Princenland (daarmee doelde men op Dinteloord). De opdracht aan deze provincies om in die gebieden te tellen is na 1 oktober opgenomen in het *Reglement* door de aanvulling van artikel 2.

⁴⁵ *Resolutiën van de Provisionele Representanten van het Volk van Bataafsche Brabant*. Besluit van 7 september 1795. Besluit van 10 september: vaststelling tekst circulaire voor het houden van een volkstelling binnen 14 dagen te verrichten. Besluit van 11 september: vaststelling van een model-verbaal (- formulier). Besluit van 29 september: ingekomen ‘rescriptien en verbaalen’ commissoriaal: naar het comité van algemeen welzijn. Op 2 oktober ontvingt missive van de Staten Generaal om het volk te tellen. Op 10 oktober: nadere resolutie over de volkstelling. De meeste verbaalen zijn binnen. Opdracht aan het comité voor de indeling in districten en grondvergaderingen. Resultaten: *De Courier van Bataafsche Brabant*, 235-242. *Resoluties Provisionele*

november maatregelen, toen duidelijk werd dat het bijeenkomen van de Nationale Vergadering op basis van ‘populatie’ onvermijdelijk was geworden.⁴⁶ Drenthe, zonder stem in de Staten-Generaal, volgde nu. Zeeland nam een besluit via een omweg. Het provinciebestuur gaf opdracht om het volk te tellen met als motief om een representatief provinciebestuur mogelijk te maken.⁴⁷ Op geen enkele manier refereerden de Zeeuwen aan de circulaire van de Staten-Generaal.⁴⁸ Friesland weigerde op 23 oktober 1795 expliciet om te tellen.⁴⁹ In die provincie zou de volkstelling pas in februari en maart 1796 plaatsvinden, nadat het bestuur was gezwicht voor de druk om deel te nemen aan de Nationale Vergadering.

Met één summiere zin uit de Haagse circulaire gingen de provinciale besturen aan het werk: ‘Om de ingezetenen van Ul. Provincie te willen doen tellen en van het resultaat aan ons een behoorlyke opgave te willen doen’. De aanpak verschilde per provincie. In Holland, Utrecht en Zeeland ontvingen de plaatselijke bestuurders een circulaire met beknopte aanwijzingen. Brabant en Gelderland stuurden een formulier dat gebruikt kon worden bij het invullen van de telresultaten.⁵⁰ Overijssel publiceerde een gedetailleerde instructie, die voor

Representanten van het Volk van Bataafsche Brabant 4 december 1795, 467- 472. Dat besluit was gebaseerd op het *Plan van Tussenbestuur*, dat het voorlopige Brabantse bestuur toestond om voorbereidingen te treffen voor de verkiezing van een provinciebestuur.

⁴⁶ *Publicatie* van de provisionele representanten van het Volk van Groningen, 20 november 1795; *Handelingen Representanten*, Deel III, 15-16. Landdag van 8 januari 1796, Landdag 21 januari, Verdeling in grondvergaaderingen en districten.

⁴⁷ Ook het vroege besluit van Bataafs-Brabant en dat van Overijssel was gemotiveerd om een telling te houden die kon worden gebruikt voor een plan voor een representatief *provinciaal* bestuur.

⁴⁸ Zeeuws Archief. Archief *Gedrukte Notulen*; *Notulen van de provisionele representanten van het volk van Zeeland*, 1 januari-22 juni 1796, 28 februari 1796, 349-360. *Proclamatie* van de Provisionele Repraesentanten van 28 februari 1796. Zie ook: Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1582; Idem, inv.nr. 442, Notulen 20 en 21 november 1795; inv.nr. 844 Notulen van het comité van algemeen welzijn, Brief van het comité van 23 november aan de plaatselijke besturen. Er kan getwijfeld worden of in Zeeland in deze periode daadwerkelijk overal is geteld. In de *Nieuwe Nederlandse Jaarboeken*, mei 1795, wordt een opgave van het aantal inwoners voor de stad Middelburg (zonder ambachten) gegeven, 17.687 inwoners. Dat is het exacte aantal dat verschijnt in de volkstellingsgegevens in 1796. Zie: NNJ deel XXX, vierde stuk, 1795, van 7 mei tot 12 mei 1795, 3248-3256. In het bijzonder 3255. Deze cijfers waren in 1795 nodig voor de indeling van de stad Middelburg in wijken (voor de schutterij).

⁴⁹ Dat was een staaltje bluf, omdat het provinciale bestuur in mei 1795 gekozen was op basis van populatie. Bevolkingscijfers waren voor handen. Zie onder meer: Tresoar, Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 193-194. Telling gehouden tussen 23 maart en 3 april 1795. Missiven van 18 en 23 maart 1795. Niet alle bevolkingscijfers van deze telling zijn bewaard gebleven.

⁵⁰ Het Brabantse bestuur stuurde een formulier voor de opgave van het aantal stemgerechtigde mannen vanaf 20 en 25 jaar en een kolom voor het aantal vrouwen, kinderen en mannen zonder stemrecht. Het is niet zeker of in Brabant daadwerkelijk overal is geteld. Hoewel het formulier met de gegevens in een plaatselijk register moest zijn ingeschreven is dit lang niet overal gebeurd. Dat moet ook de reden zijn geweest waarom de gegevens over het aantal vrouwen en kinderen niet bewaard zijn gebleven of zijn gepubliceerd.

Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 107: hierin de circulaire van 26 september van het Provinciaal comité van Financien, Algemeen Welzijn. Uit de bewaard gebleven opgaven blijkt dat onder meerderjarige manspersonen mannen werden gerekend van 20 jaar of ouder, zoals het concept *Reglement* voorschreef. De gemeentebesturen van Arnhem en Doetinchem gaven het aantal militairen afzonderlijk op, wat geen enkel ander stadsbestuur met een omvangrijk garnizoen deed, zodat de meeste beroepsmilitairen niet zijn geteld. Met als gevolg dat in de gepubliceerde volkstellingsgegevens van Arnhem de

een deel door de provinciebesturen van Groningen en Drenthe werd overgenomen. Friesland telde als allerlaatste provincie, aan de hand van een gedetailleerd reglement.⁵¹

De provinciebesturen lieten de telling verrichten door plaatselijke autoriteiten, die bekend waren met de lokale situatie. Stads- en dorpsbesturen lieten zich bijstaan door (stads)bedienden, stads- of gerechtsbodes. In Amsterdam, Rotterdam, Haarlem en Utrecht telden wijkmeesters.⁵² Op het Drentse platteland was de *schulte* verantwoordelijk.⁵³ Op het platteland van Groningen was een commissie werkzaam bestaande uit een predikant, een kerkenraadslid en een collector (belastinginner) of een volmacht. In Overijssel lieten de schouten en richters op het platteland zich bijstaan door onderschouten, kosters, schoolmeesters en lokaal gekozen bestuurders. Op het platteland van Friesland werd de telling opgedragen aan dorpsrechters en in de steden aan wijkmeesters.

Wat precies geteld en geregistreerd werd, verschilde per provincie. Voor de organisatie van het beoogde systeem van grond- en kiesvergaderingen waren slechts gegevens nodig over het aantal inwoners, zonder enige nadere uitsplitsing of detaillering. Zeeland en Groningen hielden zich als enige provincies aan deze relatief eenvoudige opdracht.

Met de resultaten van de volkstelling op tafel dienden de provinciebesturen de bevolking in te delen: in 15.000-tallen voor de bijeenkomst van kiezers (kiesmannen) en daarbinnen in 500-tallen voor de bijeenkomst van stemgerechtigden. De Staten-Generaal riepen hen op 13 december 1795 op om deze verdeling ter hand te nemen.⁵⁴ Behalve Zeeland en Friesland gingen de provincies aan de slag en benoemden commissies uit hun midden. Bataafs-Brabant had – zonder Haagse circulaire – als eerste een besluit over de indeling genomen in verband met de voorbereiding van verkiezingen voor een provinciebestuur op 20 en 21 december 1795, waarbij gebruik werd gemaakt van het stem- en kiessysteem uit het

militairen zijn meegeteld en die van Doetinchem niet. Arnhem heeft dus in de officiële publicaties een te hoog aantal inwoners.

⁵¹ De resultaten van deze Friese volkstelling zijn (pas) in 1798 gepubliceerd door A. Cuperus, die tot juni 1798 lid was van het provinciebestuur van Friesland. A. Cuperus, *Staat der volkstelling of lijst der inwoonders van Friesland*.

⁵² Noord-Hollands Archief Haarlem. Archief Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 430 Notulen van 15 oktober 1795, 24, missive van de wijkmeesters. In Haarlem zijn 6 wijken met ieder twee wijkmeesters. Zie ook de notulen van die datum in inv.nr. 451.

⁵³ Een ‘pander’ is een deurwaarder. Een ‘schulte’ is een bestuurlijke en rechterlijke functionaris. Hij was het bestuurlijk aanspreekpunt op het platteland van Drenthe. Hij vervulde rollen als notaris, waarnemend officier van justitie en taken op het terrein van de openbare orde. Na 1811 evolueert de functie via ‘maire’ naar burgemeester. Deze functionaris wordt ook wel aangeduid met de begrippen scholt(u)s of schult(e)s.

⁵⁴ NA Den Haag. Archief Staten-Generaal, inv.nr 3863, Resolutie van 13 december 1795, 2600.

Reglement voor de Nationale Vergadering.⁵⁵ Andere provincies namen de indelingsbesluiten in januari 1796; Zeeland en Friesland zouden respectievelijk in februari en maart volgen.

Met uitzondering van Overijssel handelden alle besturen vrijwel identiek bij het indelingsvraagstuk. Dat kon ook nauwelijks anders, want men was beperkt door de wijze waarop de plaatselijke besturen de resultaten van de volkstelling hadden ingeleverd. De grenzen van de provinciale en plaatselijke jurisdicties vormden de barrières waar niet overheen werd gegaan. De commissies deelden zodoende het bevolkingscijfer van een stad, dorp of plattelandsdistrict in 500-tallen, de basis voor de grondvergadering, en combineerden die tot 15.000-tallen, die districten of afdelingen zouden worden genoemd. In Holland kregen die 55 districten namen die waren ontleend rivieren en wateren. Een exact afgebakende eenheid van 500 was overigens vrijwel onmogelijk, omdat de grenzen van steden en dorpen werden gerespecteerd. Evenmin telden om deze reden alle districten precies 15.000 inwoners.

Binnen de grenzen waar het plaatselijk bestuur zeggenschap uitoefende, dienden één of meerdere grondvergaderingen georganiseerd te worden. Het aantal inwoners dat nodig was voor één grondvergadering kon uiteenlopen van 263 (Rozendaal bij Arnhem) tot 798 (combinatie van Kats en Kortgene op Noord-Beveland). Het aantal grondvergaderingen kon voor dorpen met ongeveer evenveel inwoners verschil maken. Zo kreeg Warmond voor 790 inwoners één grondvergadering toebedeeld en kreeg het nabijgelegen Oegstgeest voor 814 inwoners er twee.⁵⁶ Kleine dorpen met veel minder dan 500 inwoners konden worden gecombineerd, soms met een naastgelegen dorp, soms met een stad.⁵⁷ Het was een kwestie van passen en meten, afhankelijk van de plaatselijke situatie.⁵⁸

Op verschillende manieren werden de resultaten van de telling en de indeling in grondvergaderingen bekend gemaakt. Holland drukte het rapport en zond het naar de plaatselijke besturen en naar de andere provinciebesturen.⁵⁹ Vervolgens ontvingen 34

⁵⁵ *Resoluties Provisionele Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant* 4 december 1795, 467- 472.

⁵⁶ De *Staatsregeling van 1798* gaf in artikel 19 een precieze ondergrens: 'Indien er, na de afdeeling der Grond-Vergaderingen, hier of daar, een overschot is van minder dan 500 Zielen, word dat getal, zo het beneden de 250 is, gevoegd bij de naastgelegen Grond-Vergaderingen, en, indien het daar boven is, aangemerkt als eene Grond-Vergadering op zig zelve.' Op basis daarvan kan een grondvergadering minimaal bestaan voor 250 inwoners en maximaal voor 750 inwoners. Pas in het najaar van 1798 vonden op beperkte schaal op basis van dit artikel kleine verschuivingen en herindelingen plaats.

⁵⁷ Bijvoorbeeld: De inwoners van Grafhorst dienden naar Kampen te gaan en die van Klevenskerke naar Veere.

⁵⁸ Na 1796 vonden kleine wijzigingen plaats in de gepubliceerde verdeling van het aantal grondvergaderingen. Bij nader inzien bleek een deel van de bevolking verkeerd geteld of vergeten te zijn; een stad of dorp had te veel of te weinig grondvergaderingen toebedeeld gekregen bij de eerste verdeling in 1796. Over het algemeen echter bleef het systeem van ongeveer 3.760 grondvergaderingen ten minste bestaan tot 1803, met slechts marginale wijzigingen.

⁵⁹ *Rapport van de commissie tot de telling en verdeling van het volk van Holland*, 1796.

(stads)besturen, die als hoofdplaats dienden voor één of meer van de 55 districten waarin Holland was verdeeld, een aanvullende circulaire.⁶⁰ In regionale bijeenkomsten dienden vertegenwoordigers van plaatselijke besturen de implementatie verder te regelen. Zeeland zou in maart dit Hollandse voorbeeld volgen. Soms werden daar nadere afspraken gemaakt over het al of niet combineren van twee dorpen in één grondvergadering, het vaststellen van het openingsuur van de bijeenkomst van kiezers (kiesmannen) met vergaderlocatie en soms ook het openingsuur van de grondvergaderingen. Drenthe en Overijssel lieten een publicatie met de verdeling voorlezen en vervolgens aanplakken. Andere provincies stuurden een circulaire met de indelingsbesluiten en de opgaven van het aantal grondvergaderingen naar de plaatselijke besturen, met het verzoek om die in hun ressort te organiseren. Groningen was de enige provincie waar buiten de steden Groningen en Appingedam niet voldoende plaatselijke bestuurders waren te vinden om grondvergaderingen te organiseren. Het provinciebestuur deed een beroep op predikanten en kerkenraden van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap.⁶¹

De provinciebesturen lieten in steden en plattelandsdistricten met meer dan één grondvergadering de verdere indeling over aan de plaatselijke besturen. De bestuurders van 822 dorpen en kleine steden in de categorie van ongeveer 500 tot 2.500 inwoners, met één tot vijf te organiseren grondvergaderingen, konden dat praktisch zonder veel problemen regelen. Steden en plattelandsdistricten met meer dan 2.500 inwoners stonden voor de taak om de lijnen van de provinciale indelingsbesluiten uit te werken. De bestuurders van grote plattelandsbesturen in Friesland, Gelderland en Bataafs-Brabant, die een district bestuurden met grote oppervlakte en met een verspreid wonende bevolking en meerdere kerkdorpen, hielden rekening met een bestaande verdeling in kerkdorpen, kerspels, gehuchten, rotten of haardgangen.

Het Friese provinciebestuur droeg in 1796 bij de introductie van de grondvergadering aan de plaatselijke besturen op om bij de verdere organisatie in grondvergaderingen te zorgen

⁶⁰ Circulaire van de provisionele representanten van het Volk van Holland van 7 januari 1796: 'Dat Gijl. behoorlijk zorge draagt, dat in uwe stad of Plaats en in de Plaatzen die onder Uw District behooren, zo veele Grondvergaderingen worden gehouden, als voor uw District bij de gemelde verdeeling is bepaald'. Zie voor deze circulaire: Haags Gemeentearchief. Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 216 Ingekomen stukken.

⁶¹ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 471. Hierin: Publicatie van 29 juni 1797 inzake de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.

voor een gelijke verdeling.⁶² Hoe dat precies werd vormgegeven is niet altijd duidelijk, maar het lijkt betrekking te hebben gehad op een verdeling van het aantal stemgerechtigden over het toegewezen aantal grondvergaderingen. Heel vaak hebben Friese grondvergaderingen ongeveer hetzelfde aantal deelnemers. Nog in april 1798 had Bolsward bijvoorbeeld de stemgerechtigden niet vooraf (topografisch) ingedeeld in de zes voorgeschreven grondvergaderingen. Burgers kwamen of op het raadhuis of in de ‘kapelle’ bijeen en werden vervolgens in grondvergaderingen verdeeld door het trekken van een nummer. In Sneek en Workum werden alle grondvergaderingen tegelijkertijd in de Grote Kerken gehouden, waar de verdeling van de opgekomen burgers in 10 respectievelijk 6 grondvergaderingen lijkt te hebben plaatsgevonden.

Zoals aangestipt was Overijssel de enige provincie die het anders aanpakte. De Overijsselse commissie verdeelde de bevolking in grondvergaderingen van nagenoeg 500 inwoners. Bij de indeling hield de commissie *geen* rekening met exacte grenzen van steden en jurisdicties op het platteland. In Overijssel was dit mogelijk door de gedetailleerde wijze waarop de volkstelling was uitgevoerd. De provincie beschikte huis aan huis over de namen van alle bewoners en was in staat een schikking te maken in precies afgebakende eenheden van 500, zonder rekening te houden met lokale grenzen.⁶³ Plaatselijke besturen zijn in deze provincie niet betrokken geweest bij de gedetailleerde indeling in grondvergaderingen.

Dat geldt ook zo voor het platteland van Groningen waar geen plaatselijke besturen bestonden. Elk kerkdorp had daar wel een predikant en een kerkenraad. In Drenthe dienden alleen de plaatselijke besturen van Meppel en Hoogeveen hun ressort nader in te delen; de dorpen waren zo klein dat genoeg kon worden genomen met het indelingsbesluit van de provincie.

Kleine steden, met een inwonertal tussen 2.500 en 5.000, bewogen zich tussen de overgrote meerderheid van plaatselijke besturen met betrekkelijk weinig organisatorische problemen en de grote steden.

⁶² Circulaire van de commissie der volksrepresentanten waarneemende de Zaaken van het Collegie van 29 maart 1796 aan de plaatselijke besturen: ‘zoo zullen er [...] grondvergaderingen in hetzelfde gehouden moeten worden; welke door Uwlieden zoveel mogelyk in gelyke deelen dienen verdeeld te worden.’

⁶³ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, 1580-1810; 003.3 Archief van *de provisionele representanten*, inv.nr. 5320-5371, Staten betreffende de volkstelling van 1795 ingezonden door de municipaliteiten; inv.nr. 5372 Stukken betreffende de verdeling van de provincie in 9 departementen van elk 15.000 zielen en van elk departement in grondvergaderingen van elk 500 zielen: ‘Waarom trent Wy het noodig geoordeeld hebben te doen opmerken, dat de verdeeling in vijftien duizend en voorts in vijfhonderd niet heeft kunnen geschieden zonder de onderscheidene Jurisdictiën en zelfs Marken en Buurschappen hier en daar van elkander af te scheiden, zo dat dien ten gevolge niet bezwaard zullen kunnen of moeten vinden, om op de oproeping van een Municipaliteit of Regeering, onder welke zy in andere opzigten niet behooren, ter aangewezen plaatze te verschijnen en aldaar hun stemregt te oefenen;...’.

Problemen waren er vooral in de steden met meer dan 5.000 inwoners, met meer dan tien te organiseren grondvergaderingen. Zij kregen als aanvullende opdracht de provinciale indelingsbesluiten nader uit te werken voor hun stad en moesten rekening houden met het vinden van voldoende vergaderlocaties. De grootste steden stonden voor de omvangrijkste opgave. Hoe moesten bijvoorbeeld Amsterdam 433, Rotterdam 106, Den Haag 84 en Leiden 62 voorgeschreven grondvergaderingen organiseren? Buiten Holland stonden de stadsbesturen van Utrecht, Groningen en Middelburg voor de aanzienlijke taak om de grote lijnen van de provinciale indelingsbesluiten om te zetten in een uitgewerkte organisatie niet alleen van grond- maar ook van kiesvergaderingen.⁶⁴

De besturen in grote steden maakten bij de verdeling in grondvergaderingen gebruik van bestaande sociale verbanden, waarbij een stad was verdeeld in *wijken*, *(ge)buurten*, *blokken* of *espels*. Zij deden een beroep op een netwerk dat over de hele stad was uitgespreid en waarvan functionarissen hand- en spandiensten konden verrichten, zoals zij dat bijvoorbeeld hadden gedaan bij de telling van de bevolking. Den Haag en Leiden riepen de hulp in van bestuurders van *(ge)buurten*. In Rotterdam, Utrecht en Groningen werden wijkmeesters voor de schutterijen of de Gewapende Burgermacht ingeschakeld. Den Bosch had blokmeesters die verantwoordelijk waren voor de organisatie van de armenzorg in de negen (wijk)blokken. Het systeem van grondvergaderingen werd als het ware uitgerold over één van de bestaande sociale netwerken van een stad.⁶⁵

Amsterdam kende echter een geheel eigen aanpak onder auspiciën van Van Swinden. Hij was al betrokken geweest bij het debat over het *Plan* en het *Reglement* en kende de beoogde opzet van het systeem van grond- en kiesvergaderingen. Het stadsbestuur vroeg hem om de volkstelling te organiseren en om vervolgens de stad in te delen in districten en grondvergaderingen. Als onafhankelijk voorzitter gaf hij leiding aan drie achtereenvolgende commissies. Ook zij maakten aanvankelijk gebruik van functionarissen uit een stedelijk netwerk: in Amsterdam waren dat honderden wijkmeesters voor de armenzorg die hielpen tellen. Van Swinden ontwierp vervolgens een nieuw systeem. Hij koos ervoor een indeling te maken waarbij de grondvergadering wel degelijk ‘tot de grond’ werd gebracht door een minutieuze topografische afbakening van straten, buurten en wijken van elk van de door het

⁶⁴ Amsterdam telde veertien districten van 15.000 inwoners, Rotterdam telde er vier, Den Haag drie, Leiden, Utrecht, Groningen en Middelburg twee. Binnen één district werd één representant voor de Nationale Vergadering gekozen en twee plaatsvervangers.

⁶⁵ In sommige steden, zoals Den Haag, Delft en Leiden, zou het systeem van grondvergaderingen vervolgens invloed uitoefenen op een nieuwe organisatie van de stad in wijken, inclusief openbare huisnummering, die tot diep in de negentiende eeuw zou blijven bestaan. Dat zou in het bijzonder gelden voor Amsterdam.

provinciebestuur voorgeschreven 433 grondvergaderingen, afgebeeld op een bijgeleverde plattegrond. Van Swinden werd geholpen door Cornelis Covens, directeur van één van de grootste cartografische bedrijven uit de achttiende eeuw, die een winkel had, waar hij kaarten uit alle windstreken verkocht.⁶⁶ Hij was een expert op het terrein van de cartografie, hielp de Hollandse en de Amsterdamse commissies met hun geografisch werk en had tegelijkertijd een commercieel belang bij het vervaardigen en verkopen van mede onder zijn auspiciën tot stand gekomen kaarten.⁶⁷

Nadat het stadsbestuur de indeling in districten en grondvergaderingen had goedgekeurd en Covens de toelichtende plattegronden had gepubliceerd, werd ieder huis in Amsterdam voorzien van het nummer van het district en van de grondvergadering waartoe het was ingedeeld. Belangrijker was de aanvulling: ieder huis kreeg een huisnummer dat op kosten van de stad door schilders op de gevels werd aangebracht.⁶⁸ De systematische aanpak en het vele werk dat nodig was om het systeem van Van Swinden in werking te brengen, had tot gevolg dat de eerste verkiezingen voor de Nationale Vergadering in Amsterdam in 1796 pas drie weken later konden plaatsvinden dan in de rest van Holland, ook nog eens uitgesmeerd over vier dagen.

Voor de Amsterdamse burgerij was de structuur van grond- en kiesvergaderingen zodoende zichtbaar gemaakt op de gevellijsten, niet alleen van de chique grachtenpanden (zie afbeelding 1) maar ook in stegen, hofjes en kelderwoningen. Met behulp hiervan werden in Amsterdam verkiezingen en referenda georganiseerd. Iedere burger wist bij welke grondvergadering hij hoorde en in welk district deze grondvergadering was ingedeeld door op de gevellijst van zijn huis te kijken. De introductie van democratie bracht de stad aldus tevens een nieuwe organisatie van de openbare ruimte. Door de systematische huisnummering werden gevelstenen monumenten en verloren hun betekenis als punt van oriëntatie. Huisnummers waren niet alleen efficiënt voor de organisatie van verkiezingen en referenda, maar voldeden ook aan andere behoeften in het sociale en economische verkeer van de stad.

⁶⁶ Zie de monografie over dit bedrijf: Van Egmond, *Covens & Mortier, A map publishing house in Amsterdam, 1685-1866*.

⁶⁷ Van Egmond, *Covens & Mortier*, 459-460, 78 Plan of Amsterdam, State 78.3, variant 3, 1796: 'Nieuwe Platte Grond der Stad AMSTELDAM, nu uitmakende de XIV districten van het Ye en een gedeelte van het district Ye en Meer verdeeld in 433 grondvergaderingen ieder bevattende 500 zielen met aanwyzing der districten waar toe zy behooren'; SA Amsterdam, inventaris d'Ailly (1934), 333. Nieuwe catalogus: Marc Hamelers e.a., *Kaarten van Amsterdam 1538-1865*, 259-266, nr 136, Plan Nouveau & tres exact de la Ville d'Amsterdam. Nieuwe PlatteGrond der Stad Amsterdam, Mortier, Covens en Zoon / Van Baarsel, 1795-1825, 2de uitgave no twee, Advertentie voor deze kaart in de *Amsterdamsche Courant* van 8 maart 1796: voor 7 gulden te koop.

Rapport Verdeling Amsterdam, 14.

⁶⁸ Timp, 'De invoering van de huisnummering', in *Jaarboek Amstelodamum* (71) 1979, 79-92. Broers, *De gevelstenen van Amsterdam*.

Niet alleen in Amsterdam, ook in andere steden kwam juist in deze periode openbare huisnummering in zwang, in samenhang met nieuwe indelingen van een stad in wijken, zoals in Den Haag, Dordrecht en Delft.⁶⁹

Een topografische benadering bij de indeling van een stad in districten en grondvergaderingen was echter niet vanzelfsprekend.⁷⁰ Rotterdam bijvoorbeeld miste een degelijke systematische aanpak. Daar deed het stadsbestuur in januari 1796 een beroep op de wijkmeesters van de schutterij, die in oktober 1795 de bevolking al hadden geteld. Door het ontbreken van een doordacht plan en door geconstateerde lacunes in de lijsten van de volkstelling, verliep de indeling in grondvergaderingen in januari 1796 echter met grote problemen. Het stadsbestuur besloot na evaluatie van de organisatie van de eerste nationale verkiezingen om de bevolking opnieuw te tellen en de 106 grondvergaderingen opnieuw in te delen. De topografische indeling aan de hand van 13 bestaande stadswijken werd losgelaten.⁷¹ Alle ruim tienduizend (*apparente*) stemgerechtigde burgers werden in gelijke parten verdeeld, onafhankelijk van de wijk waarin zij woonden, zodat elke grondvergadering zou bestaan uit gemiddeld 97 stemgerechtigde burgers. Het stadsbestuur zag het corps van stemgerechtigde Rotterdamse burgers als één geheel, dat zij naar believen bij elke verkiezing kon indelen en oproepen. Deze interpretatie was niet in strijd met het *Reglement*, maar lang niet iedere Rotterdamse burger was het met deze opzet eens, omdat het stadsbestuur invloed kreeg op de samenstelling van de grondvergadering en de Rotterdamse burger in onzekerheid verkeerde tot welke grondvergadering hij behoorde. Een grote groep Rotterdammers protesteerde bij het provinciebestuur tegen deze zogenoemde ‘geamalgameerde’ verdeling.⁷² Binnen het provinciebestuur van Holland circuleerde vervolgens een voorstel om het amalgameren in

⁶⁹ RA Dordrecht. Collectie *Keuren en Verordeningen*, inv.nr. 63 1774-1802, hierin *Publicatie van de Provisioneele Raad der Stad Dordrecht en de Merwede*, 13 july 1796. Op verzoek van de Grote Krijgsraad der Nationale Garde, ‘en alle dezelve ingezetenen te verzoeken en te vermanen, de nummering hunner voornoemde panden toe te laten’. In Delft waarschuwde justitie tegen het uitwissen of het plegen van verzet tegen het aanbrengen van wijk- en huisnummers op de posten van de huizen en dreigde met een boete: *Waarschouwing van De Wethouderschap der gemeente van Delft*, 15 januari 1798: Stadsarchief Delft. Archief *Stadsbestuur Delft, tweede afdeling 1795-1813*, inv.nr. 30-31.

⁷⁰ Zie voor de gang van zaken in Rotterdam: SA Rotterdam, *Oud-Stads Archief* inv.nr. 193 Notulen van 1 februari 1796. Inv.nr. 230 Bijlagen bij de notulen van 30 april 1796, Rapport (44).

⁷¹ Achter deze aanpak ging een politieke bedoeling schuil. Tot grote verrassing van de stadsbestuurders was niemand van hen in januari gekozen in de Nationale Vergadering. Juist bekende activisten uit sociëteiten en wijkvergaderingen waren verkozen. Daarover had ongetwijfeld vooroverleg plaatsgevonden tussen stemgerechtigde burgers. Door de grondvergaderingen te mengen kon het zogenoemde cabalieren worden voorkomen. Stemmende burgers die elkaar niet kenden, waren onthand en volgden de adviezen van de stemopnemers die door het stadsbestuur waren benoemd. De gang van zaken in Rotterdam doet denken aan een vroege vorm van *gerrymandering*, waarmee zittende bestuurders een verkiezing naar hun hand poogden te zetten. De precieze gang van zaken in Rotterdam verdient nader onderzoek.

⁷² Amalgameren betekent mengen, samensmelten, ineenschuiven.

(grote) steden toe te staan, maar het werd juist verboden: ‘en dat de grondvergaderingen, [...], mede topographisch of buurtgewijze zullen moeten verdeeld worden.’⁷³ Rotterdam telde enige weken voor de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering en het eerste referendum de bevolking voor de derde keer en deelde de 106 grondvergaderingen opnieuw in, nu weer op basis van de 13 bestaande stadswijken.⁷⁴ De problemen bleken overigens in april 1798 in de voorbereiding van het tweede referendum nog steeds niet allemaal opgelost. Rotterdam amalgameerde opnieuw in de voorbereiding van het tweede referendum.

De Rotterdamse aanpak laat al met al zien, dat een topografische benadering bij de indeling van een stad in grondvergaderingen niet vanzelfsprekend was. Steden als Brielle, Hoorn en Den Haag amalgameerden eveneens. De stad Hoorn zou bijvoorbeeld na een reeks klachten uiteindelijk pas in maart 1798 overgaan naar een systeem waarbij de 19 grondvergaderingen topografisch werden ingedeeld met bijbehorende omschrijving van buurten en straten.⁷⁵

Vrijwel alle steden laten zien dat elk op eigen wijze binnen de stadsgrenzen de grondvergaderingen organiseerde. De stadsbesturen konden daarbij niet anders dan de medewerking vragen van wijk- of blokmeesters of buurtbesturen om de organisatie van de grond te krijgen, omdat een efficiënte of behoorlijk bezette stedelijke administratie ontbrak.

Van het expliciete verzoek van de Staten-Generaal aan de provinciebesturen om ‘een behoorlijke opgaaf te doen’ van het aantal inwoners en de verdeling in grond- en kiesvergaderingen kwam weinig terecht. Vrijwel onmiddellijk na opening van de beraadslagingen verzocht de Nationale Vergadering aan de provinciebesturen om de gegevens.⁷⁶ De toegezonden cijfers zijn vervolgens ter beschikking gesteld aan de constitutiecommissie, die een deel van de resultaten publiceerde. Toen was voor iedereen duidelijk dat de Bataafse republiek 3.762 grondvergaderingen telde en dat er 126

⁷³ NA Den Haag, Archief *provinciebestuur van Holland*, inv.nr. 28, Decreeten Provinciaal Bestuur van Holland, 146.

⁷⁴ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, Bijlage bij de decreten van 4 september 1797: afschrift van het rapport van *de personeele commissie [...] benoemd tot het regelen der Grondvergaderingen te Rotterdam, die gehouden zyn den 1. en 8. Augustus 1797, aan Den Raad der Gemeente aldaar*.

⁷⁵ Hoogeveen en van Zoonen, *Twee eeuwen stadsbestuurders van Hoorn*, 46-49, in bijzonder kaart op 48. Het waren de wijkmeesters van de 22 wijken die blijkbaar de burgers indeelden in 19 grondvergaderingen. Het probleem van het toewijzen van burgers aan een grondvergadering lijkt vooral betrekking te hebben op burgers die in het buitengebied woonden, buiten de stadsmuren. Zie voor de omschrijving en de indeling van de stad: Westfries Archief, Archief *Stadsbestuur Hoorn 1356-1815*, inv.nr. 352, Resolutiën van de Municipaliteit, 5 april 1798.

⁷⁶ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 1 Maart 1796, 8 maart, 171, Missive van 8 maart.

representanten gekozen moesten worden in 126 bijeenkomsten van kiezers (kiesmannen), terwijl men aanvankelijk aan 124 had gedacht.⁷⁷

Tabel 3.1 bevat een samenvatting van de belangrijkste uitkomsten van de volkstelling, waarop in de loop van deze studie regelmatig zal worden teruggekomen. De tabel laat onder meer het overwicht van Holland zien, waar 44% van het aantal inwoners van de Republiek woonde.⁷⁸

Tabel 3.1: Resultaten van de volkstelling, het aantal grondvergaderingen en het aantal representanten in de Nationale Vergadering.

	Aantal inwoners	Aandeel in het totaal aantal inwoners	Aantal grondvergaderingen	Aantal representanten voor de Nationale vergadering
Groningen	114.555	6%	240	8
Friesland	161.513	9%	322	11
Drenthe	39.672	2%	79	3
Overijssel	134.854	7%	270	9
Gelderland	218.041	12%	439	15
Utrecht	93.719	5%	189	6
Holland	826.158	44%	1.646	55
Zeeland	82.212	4%	160	5
Bataafs-Brabant	211.087	11%	417	14
Bataafse Republiek	1.881.811	100%	3.762	126

Het gepubliceerde rapport laat overigens goed zien hoe verschillend de provinciebesturen de uitwerking van het stem- en kiessysteem uit het *Reglement* hadden vorm gegeven, hoe ogenschijnlijk eenvoudig de regels ook leken te zijn. Het vergde een grote inspanning om een landelijk functionerend systeem van grondvergaderingen te realiseren. Pas na de aanvaarding van het *Ontwerp van Staatsregeling* in 1798 zouden regionale en

⁷⁷ *Volks-tellinge in de Nederlandsche Republiek, uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland*. Den Haag, 's Lands Drukkerij, 1796. Zie voor een digitale publicatie: www.volkstellingen.nl.

⁷⁸ De cijfers wijken enigszins af van gegevens die regulier in historische studies voorkomen. Die zijn gebaseerd op de studie van J.C. Ramaer, 'De Fransche Tijd (1795-1815)' in *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 1926. Hij ging uit van de territoriale indeling van Nederland na 1815, dus inclusief bevolkingscijfers voor Limburg en Zeeuws-Vlaanderen die in 1795-1801 geen onderdeel uitmaakten van de Bataafse Republiek. In dit boek heeft Holland de grenzen uit de periode 1795-1798, inclusief delen van de huidige provincie Noord-Brabant (o.a. het Land van Heusden en Altena, delen van de Langstraat en de noord-westhoek (Nassause domeinen). Het overwicht van Holland op basis van de volkstelling van 1795/96 is dus groter dan in recente studies wordt gepresenteerd.

plaatselijke verschillen en onregelmatigheden worden weggewerkt, zodat vanaf dat moment voor de eerste maal gesproken zou kunnen worden van een *nationaal* kiessysteem.

§ 4 De grondvergaderingen in werking brengen.

Het volk was geteld, de indeling in grond- en kiesvergaderingen stond op papier. Plaatselijke bestuurders dienden vervolgens drie maatregelen te nemen om de grondvergaderingen in werking te brengen: locaties aanwijzen; drie stemopnemers per grondvergadering benoemen en beëdigen; de stemgerechtigde burgers oproepen met een convocatiebiljet.

Eerst dienden plaatselijke besturen locaties te zoeken en aan te wijzen voor het houden van grondvergaderingen. In dorpen, plattelandsdistricten met kerkdorpen en kleine steden kwamen kerkgebouwen in gebruik bij het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, bij voorkeur als geschikte locatie in aanmerking. De formele scheiding tussen kerk en staat vond in 1796 plaats, maar een regeling voor de verdeling van de eigendom van de kerkgebouwen zou pas na het tweede referendum in 1798 plaatsvinden als gevolg van de uitvoering van de *Staatsregeling van 1798*. Plaatselijke bestuurders konden zodoende beschikken over publieke kerkgebouwen. Alle nu nog bestaande grote stadskerken in de grote steden zijn bijvoorbeeld in gebruik geweest voor het houden van één of meer grondvergaderingen: de Nieuwe Kerk en de Westerkerk in Amsterdam, de Grote of Laurentiuskerk in Rotterdam, de Grote Kerk in Den Haag, de Dom in Utrecht, de Martinikerk in Groningen, de Grote Kerk in Dordrecht. Vooral in de noordelijke provincies zijn meer in het algemeen vrijwel alle stads- en dorpskerken benut. In Bataafs-Brabant daarentegen was het gebruik van (protestantse) kerkgebouwen een uitzondering, omdat een dergelijk gebouw niet gezien kon worden als vanzelfsprekende plaats van samenkomst voor een in overgrote meerderheid katholieke gemeenschap.

Vanzelfsprekend kwamen stad- en gerechtshuizen en scholen in aanmerking als locatie, maar dan was al een inschatting gemaakt van een matige opkomst in verband met de beperkte capaciteit aan zitplaatsen.⁷⁹ De commissie in Leiden hield bij de voorbereiding in 1796 bijvoorbeeld uitdrukkelijk rekening met accommodaties met voldoende zitplaatsen. In Overijssel, vooral op het platteland van Salland en Twente, waar publieke dorpskerken in verhouding tot de omvang van de bevolking dun waren gezaaid, ongetwijfeld ook door de aanwezigheid van grote katholieke gemeenschappen, zijn naast herbergen boerderijen (erven) aangewezen voor het houden van grondvergaderingen. Op sommige van die erven stond een

⁷⁹ Lang niet altijd werden stadhuizen aangewezen als plaats voor grondvergaderingen. Wel konden de stadhuizen fungeren als plaats van samenkomst van de vergaderingen van kiezers/kiesmannen (bijvoorbeeld in Amsterdam).

zogenoemde kerkschuur voor de katholieke eredienst; op andere waren in de loop van de achttiende eeuw markenschooltjes gebouwd.⁸⁰ Niet uitgesloten kan worden dat in boerenschuren bijeenkomsten zijn gehouden.⁸¹

Met een kerkgebouw, het stad- of gerechtshuis, school of herberg waren in dorpen en kleine steden, met één tot en met vijf grondvergaderingen, voldoende mogelijkheden aanwezig om bijeen te komen. In steden vanaf 5.000 inwoners, dat wil zeggen met tien grondvergaderingen of meer, moest echter een beroep worden gedaan op kerkgebouwen van andere gezindten, zoals van remonstranten, doopsgezinden en katholieken. Zelfs ruimten in synagogen zijn gebruikt, bijvoorbeeld in Rotterdam, Den Haag, Hoorn, Groningen en Utrecht.⁸² Van het gebruik van synagogen in Amsterdam was evenwel geen sprake. De conflicten tussen conservatieve en orthodoxe stromingen binnen de joodse gemeenschappen enerzijds en een kleine kern van liberale joden anderzijds waren daar te groot om dat mogelijk te maken. Een groot deel van de gezeten burgerij van Amsterdam wenste voorts niet dat joden stemrecht kregen, zodat zij ook geen beroep deden op het beschikbaar stellen van ruimten voor het houden van grondvergaderingen.

Opmerkelijk is dat huis- en schuilkerken van katholieken en de ‘vermaningen’ van doopsgezinden althans op het platteland en in de kleine steden weinig of niet zijn gebruikt, behalve in Twente. In steden zijn aldus verschillen zichtbaar, die wellicht een uitdrukking zijn van de verhouding tussen stadsbesturen en kerkelijke gemeenschappen. In Den Haag, Leiden, Rotterdam, Hoorn, Middelburg en Zierikzee zijn katholieke schuil- en huiskerken beschikbaar geweest, in Amsterdam niet en evenmin in Breda, Den Bosch of Nijmegen.⁸³

De symbolische betekenis van de terbeschikkingstelling van kerkgebouwen van ‘dissenters’ mag niet worden onderschat. De Bataafse omwenteling betekende vrijheid van godsdienst, gelijkberechtiging in de verkrijging van bestuur- en rechterlijke functies, toegang tot grote en kleine ambtelijke functies, openstelling van beroepen die door gildebepalingen

⁸⁰ Erve Bolscher onder Bornerbroek was één van de locaties waar een grondvergadering werd gehouden. Op het erve bevond zich een katholieke schuilkerk (8ste afdeling, grondvergadering 27). Hof Espelo onder het landgericht van Enschede (Lonneker) had eveneens een schuilkerk voor een grondvergadering (8ste afdeling, grondvergadering 8).

⁸¹ Zitplaatsen waren in het *Reglement* voorgeschreven, maar voor die boerderijen lijkt dat niet altijd mogelijk te zijn geweest bij een grote opkomst. Daar zou staande gestemd kunnen zijn, wellicht deels in de open lucht bij een grote opkomst. Gegevens daarover in (schaarse) plaatselijke archieven heb ik niet aangetroffen.

⁸² Utrechts Archief, Archief *Stad Utrecht, secretarie 1795–1808*, inv.nrs. 1-9 Notulen van de vergadering van het provisioneel administratief bestuur van de stad Utrecht, 24 april 1798 hierin de uitslag van de 66 grondvergaderingen; GV nr. 39 werd gehouden in de ‘Jooden kerk’.

⁸³ In Breda zijn voor de verkiezingen voor het provinciaal bestuur op zondag 21 december 1795 katholieke kerken opengesteld, maar op 26 januari 1796 en de jaren die volgden, waren deze vervangen door alternatieve, seculiere vergaderlocaties.

waren afgesloten voor religieuze minderheden. De Bataafse revolutie betekende voor hen gerechtigheid en emancipatie.

Naast kerken en scholen werd in de grote steden bijeengekomen in regentenkamers in weeshuizen en oude mannen- en vrouwenhuizen of in kantoren van de VOC en de admiraliteitscolleges. In steden als Leiden, Utrecht, Groningen en Amsterdam beschikten universiteiten over ideale vergadergelegenheden, die dan ook zijn aangewend.

Het alternatief voor publieke en semipublieke gebouwen waren herbergen,⁸⁴ logementen, wijnhuizen en andere drankgelegenheden, vaak tegen betaling van huur. Sommige van die etablissementen dienden al als vergaderlocaties voor dorpsbesturen, sociëteiten, leesgezelschappen, en sommige hadden muzieksalen, zodat het begrijpelijk was om daarop een beroep te doen. Het gebruik van deze gelegenheden was echter niet vanzelfsprekend. In steden als Leeuwarden, Groningen, Leiden, Rotterdam of Middelburg kwamen herbergen en logementen niet of nauwelijks als vergaderlocaties voor. In Amsterdam, Den Haag, en in de provincies Overijssel en Bataafs-Brabant zijn die particuliere gelegenheden juist veel gebruikt.

Voorals Amsterdam en Rotterdam hadden problemen bij het vinden van voldoende accommodaties. Rotterdam loste het probleem in 1796 op door 60 van de 106 grondvergaderingen rond de klok van twaalf uur op te roepen en de overige om vijf uur in de namiddag. Vergadergelegenheden konden zo tweemaal worden gebruikt. Eén jaar later was dat al niet meer nodig. Doordat in Amsterdam de verkiezingen voor de Nationale Vergadering en het Provinciaal Bestuur van Holland in 1796 over vier dagen werden gespreid, konden sommige accommodaties in die stad viermaal worden gebruikt. In sommige locaties vonden meerdere grondvergaderingen plaats. In 1797 en 1798 werd het stadsbestuur van Amsterdam gedwongen om de grondvergaderingen op één dag te houden. De ene helft van de grondvergaderingen werd om 8 uur in de ochtend bijeengeroepen en de andere helft om half 4 in de middag, zodat accommodaties nog tweemaal konden worden gebruikt (zie afbeelding 2).

In Holland werd het vaststellen van de openingstijd voor grondvergaderingen overgelaten aan plaatselijke besturen. Uit een conflict in Schiedam blijkt dat de openingstijd niet alleen werd bepaald door de beschikbaarheid van vergadergelegenheden, maar dat bepaalde groepen burgers zo ‘buiten de deur’ konden worden gehouden. In samenhang met een reeks andere conflicten bestond in die stad een geschilpunt over de openingstijd van de

⁸⁴ Herbergen: bijvoorbeeld grondvergaderingen in Nijkerk: no. 7 en no. 8 in de Roskam, no 9: in Herberg 't Wapen van Gelderland. In Giessendam grondvergaderingen 1 en 2 in herberg de Zwaan, in Hardinxveld: Herberg de Drie Snoeken, grondvergadering no. 1 en Herberg de Roskam grondvergadering no. 4.

grondvergaderingen.⁸⁵ In twee petitieën gericht aan de Nationale Vergadering verzochten ondertekenaars om het stadsbestuur opdracht te geven ‘om de grondvergaderingen te openen, en wel tegen zeven uren ’s avonds, door dien veele Stemgerechtigden te Schiedam ’s-morgens worden verhinderd te compareeren, zonder de Stad aan gevaar bloot te stellen,...’ Zij verwezen naar een voorschrift over brandveiligheid in de jeneverstokerijen:

‘Dat de Asch van de Vuurwerken der Branderyen, des avonds in de Asgaten zal moeten blijven leggen, en behoorlyk worden nat gemaakt, en niet voor des morgens in de Tonnen mogen gedaan worden; gelyk mede, dat altoos, wanneer de Ketel best loopt tot dat de proef afgelopen is, de Meesterknecht of Onderknecht in de Brandery zal moeten blijven, zonder om eenige redenen hoe ook genaamt van daar te mogen gaan, op verbeure van zes gulden...’⁸⁶

Volgens gildebepalingen en stedelijke brandveiligheidsvoorschriften dienden de branders vanaf 8 uur in de ochtend aanwezig te zijn en te blijven bij de vuren die in de branderijen werden aangemaakt onder de ketels voor de jeneverproductie. De openingstijd in Schiedam op 1 en 8 augustus 1797 was echter 9 uur in de ochtend.⁸⁷ Branders konden aldus niet deelnemen aan grondvergaderingen. Uiteindelijk adviseerde de Nationale Vergadering aan het stadsbestuur om openingsuren te hanteren die iedere burger de gelegenheid gaven om deel te nemen aan een grondvergadering. Het stadsbestuur gaf aan dit advies echter geen gehoor. Op 23 april 1798 werden de stemgerechtigde burgers opgeroepen om ‘voor het klokkenslag van half tien uren’ in hun grondvergaderingen aanwezig te zijn.

Sommige plaatselijke besturen riepen grondvergaderingen achter elkaar op. Niet alleen kon zo een aantal malen van dezelfde vergaderlocatie gebruik worden gemaakt, het plaatselijk bestuur kon eenvoudiger zorgen voor een ordelijk verloop. In Nijmegen had het stadsbestuur in 1798 een onderscheid gemaakt tussen de 27 grondvergaderingen binnen en buiten de

⁸⁵ De tekst over het conflict over de openingstijden van de grondvergaderingen in Schiedam is gebaseerd op de *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, bijlage bij de *Decreeten* van 15 september 1797.

⁸⁶ Zie bijlage *Decreeten*, 67. Als er toch brand uitbrak, werden de knechten ontslagen. Het brandvoorschrift was vastgesteld op 9 februari 1797 en gepubliceerd op 1 mei 1797.

⁸⁷ GA Schiedam. Archief *Stadsbestuur Schiedam 1795-1803*, inv.nr. 2838: hierin: *Publicatie van de municipaliteit van de stad Schiedam, 3 augustus 1797*: Burgers worden opgeroepen om ‘tegen Negen Uren des morgens’ aanwezig te zijn in de grondvergaderingen. Niemand wordt nog toegelaten in de grondvergaderingen ‘na de Klokkenslag van Tien Uren van de Grote Kerk.’

⁸⁷ GA Schiedam. Archief *Stadsbestuur Schiedam 1795-1803*, inv.nr. 2838 hierin: *Notificatie van de municipaliteit van de stad Schiedam, 19 april 1798*. Dat de bijeenkomst op 23 april 1798 een half uur later kon beginnen, had van doen met de aanpassing van de regeling. De stemopnemers hoefden niet meer de stembevoegdheid van de opgekomen burgers te controleren. Die hadden immers door ondertekening van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ in het register een bewijs van stembevoegdheid gekregen.

stadsmuren, waarvan een deel in de ochtend en een deel in de middag plaatsvond: '15 grondvergaderingen binnen deze stad des voormiddags te tien uren en 12 derzelve 's namiddags ten 5 uren worden geconvoceerd. 3 grondvergaderingen binnen het stadsschependom 's morgens te 11 uren'.⁸⁸ Zo kon onder meer tweemaal gebruik worden gemaakt van de Grote Kerk, de Lutherse Kerk, het auditorium van de Latijnsche School, een kamer in het Weeshuis en de gemeensliedenkamer en gedeputeerde kamer op het Stadhuis.

Het openen en sluiten van de grondvergadering en het leidinggeven aan de stemming was toevertrouwd aan stemopnemers. In moderne termen zou gesproken worden van een stembureau. De tweede taak van plaatselijke besturen bestond dan ook uit het benoemen van drie stemopnemers voor elke grondvergadering die konden lezen en schrijven en, naar aangenomen mag worden, eveneens konden tellen. De stemopnemers dienden de eisen voor het stemrecht en de voorgeschreven stemprocedure te kennen om leiding te kunnen geven aan een bijeenkomst van tientallen tot meer dan honderd burgers. Na de opening van de grondvergadering werden nog twee stemopnemers gekozen, de jongste en de oudste die konden lezen en schrijven, zodat vijf personen een grondvergadering leidden.

In de grote steden bestond één probleem, dat vooral speelde in 1796 toen het systeem voor de eerste keer op gang moest worden gebracht. De drie stemopnemers die men zocht, moesten behoren tot de grondvergadering die zij zouden leiden. En niet in elke wijk of buurt in een grote stad konden aanvankelijk capabele stemopnemers worden gevonden. Dat was ook één van de redenen waarom de stad Rotterdam 'amalgameerde'. Voor elke grondvergadering waren na amalgamatie wel voldoende gekwalificeerde stemopnemers aanwezig. Er zijn overigens weinig of geen moeilijkheden gemeld voor het vinden van voldoende burgers om die taak op zich te nemen. In Amsterdam vonden burgers het zelfs een eer om als stemopnemer te mogen fungeren.⁸⁹

Enige dagen voorafgaand aan een verkiezing dienden de stemopnemers een verklaring af te leggen in handen van het plaatselijke bestuur, waarbij zij onder meer het geheim van de stemming garandeerden: 'Zy zullen deezen plegtig doen beloven niemand tot kiezer aan de stemmers te zullen aanbeveelen, de stiptste geheimhouding omtrent de stemming in agt te

⁸⁸ RA Nijmegen. Archief *Stad Nijmegen tot 1815*, inv.nr. 422 Notulen van de vergadering van het gemeentebestuur van 18 april 1798.

⁸⁹ Zie voor een verslag over de werving van voldoende capabele stemopnemers in Amsterdam voor de verkiezing van een provinciaal bestuur van Holland op 4, 5 en 6 maart 1796: *Rapport over het bijeenroepen der grondvergaderingen ter gelegenheid van het beoordeelen van het Reglement voor het intermediair provinciaal bestuur van Holland, en het benoemen van leden voor het zelve bestuur*, 7-8.

neemen; en eene behoorlyke orde in de Vergadering nauwkeurig te doen nakomen.⁹⁰ Honderden stemopnemers waren bij deze instructiebijeenkomsten aanwezig: in Amsterdam meer dan 1.200, in Rotterdam 324 en in Den Haag 252 burgers.⁹¹ In Rotterdam werd de instructie voor de grondvergaderingen gedrukt en aan de stemopnemers ter hand gesteld.⁹² Of dergelijke bijeenkomsten zijn gehouden ter voorbereiding van het referendum van 8 augustus kon niet altijd worden achterhaald. Uit Tilburg is wel een verslag bekend over het afleggen van de eed door 51 burgers die als stemopnemers de 17 grondvergaderingen moesten leiden.⁹³ Na beëdiging brachten zij convocatiebiljetten rond. In Den Bosch gingen stadsbestuurders twee aan twee naar de grondvergaderingen en wezen ter plekke de stemopnemers aan. Later bevestigden zij de aanwijzing in een benoemingsbesluit. In de hele Bataafse Republiek moesten ruim 11.000 burgers worden gevonden om als stemopnemer te fungeren. Nergens blijkt dat een onmogelijke opgave te zijn geweest.

In 1798 was er één opmerkelijke verandering: plaatselijke besturen benoemden de drie stemopnemers niet meer voorafgaande aan de stemming. De keuze werd overgelaten aan de aanwezige stembevoegde burgers in de grondvergadering, die onder leiding van de oudste opgekomen burger als voorlopig voorzitter en de jongste opgekomen burger als voorlopig secretaris, bij meerderheid van stemmen *vijf* stemopnemers kozen, waarvan één voorzitter, één secretaris en één van de drie anderen die de contralijst van de stemming bijhield. Blijkbaar was de grondvergadering in 1798 zo ingeburgerd geraakt, dat opgekomen burgers wisten hoe te handelen.⁹⁴

Als derde taak diende het plaatselijk bestuur te zorgen voor het rondbrengen van convocatiebiljetten. Op het biljet behoorde de naam van de burger te staan, de tijd van

⁹⁰ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 14.

⁹¹ Haags Gemeentearchief. Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 191 notulen van vergadering van de Raad van donderdag 27 juli 1797.

⁹² Voor Haarlem zijn voor de eerste verkiezingen voor de Nationale Vergadering en voor Amsterdam voor de verkiezingen voor het provinciaal bestuur van Holland van maart 1796 ook schriftelijke instructies bewaard gebleven. Voor Amsterdam, bijlage bij het *Rapport over de verdeeling van Amsterdam in districten en grondvergaderingen*, Bijlage C, *instructie voor de stemopneemers* 19-22; Haarlem, *Instructie voor de stemopneemers, ter gelegenheid van de benoeming van kiezers. Volgens inhoud der artikelen van het Reglement, op het byeenroepen eener Nationale Vergadering, opgemaakt door een Commissie tot regeling der grondvergaderingen binnen Haarlem*, [Haarlem], 1796.

⁹³ RHC Tilburg. Archief *Dorpsbestuur van Tilburg 1387-1810* inv.nr. 1097.2 notulen van de vergadering van het gemeentebestuur van 5 augustus 1797.

⁹⁴ Deze procedure verhinderde tevens dat de grondvergaderingen een institutioneel karakter kregen. Na de stemming ging de grondvergadering uiteen en kon alleen bijeenkomen op door de Staatsregeling bepaalde data, opgeroepen door het plaatselijk bestuur. Alle min of meer institutionele stedelijke of provinciale grondvergaderingen werden opgeheven. Die van Utrecht al februari 1798; die van Amsterdam: mei 1798, die in Dordrecht juni 1798.

opening van de grondvergadering en de plaats van samenkomst. Door het ontbreken van een registratiesysteem van stemgerechtigde burgers was het convocatiebiljet het communicatiemiddel bij uitstek om de eisen voor het stemrecht in praktijk te brengen. Door uitreiking van een biljet wist de burger dat men hem stemgerechtigd achtte. Door het biljet te accepteren, kon de burger in principe zijn grondvergadering bezoeken.

In mei 1795 gaf het *Plan* nog geen voorschrift voor een convocatiebiljet: ‘De Municipaliteit of plaatselijke Regeering zal de stemgerechtigden uit elke 500 zielen op den bestemden dag byéén roepen, op de daartoe geschikte plaats.’ Die bepaling gaf bestuurders gelegenheid de verkiezingen naar eigen inzicht aan te kondigen en aan te sluiten bij traditionele vormen van communicatie, zoals het voorlezen van een publicatie vanaf de pui van het stad- of rechthuis of het doen van een aanzegging, een mondelinge mededeling, huis aan huis, door de stads-, dorps- of gerechtsbode.

Het voorschrift in het *Reglement* om gebruik te maken van gedrukte biljetten was overgenomen uit het Hollandse plan.⁹⁵:

‘De Municipaliteit of Regeering van de Plaats of het District ter byeenkomst der respectieve Grond-Vergaderingen bepaald, zal de [...] Stemgerechtigden [...], tegen den bestemden dag, door het rond zenden van gedrukte Billetten byéén roepen op de daar toe geschikte Plaats of Plaatsen.’⁹⁶

Het verspreiden van convocatiebiljetten was geen sinecure. In de (grote) steden moesten duizenden stemgerechtigde burgers worden opgeroepen. Op het platteland, met plaatselijke besturen die in omvang beperkt waren en met beperkte ambtelijke ondersteuning, was het rondbrengen van gedrukte biljetten een logistiek probleem; de gerechts- en dorpsboden brachten tientallen tot honderden biljetten rond. Plaatselijke bestuurders hielpen mee, evenals de aangewezen stemopnemers. De uitvoering vergde een goed ontwikkelde organisatie, die vaak was gebaseerd op lokale gewoonten zoals looproutes bij het ophalen van plaatselijke belastingen. Provinciebesturen stuurden een model voor een biljet.⁹⁷ In Holland

⁹⁵ *Plan ter oproeping van de burgers van Nederland tot het verkiezen eener Nationale Conventie, Gearresteerd bij de Provisioneele Representanten van het volk van Holland op vrijdag 24 juli 1795*, artikel 12.

⁹⁶ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 12.

⁹⁷ Tresoor Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 116. Hierin: circulaire van 26 maart 1796 van de commissie der volksrepresentanten waarneemende de Zaken van het College. Circulaire van 6 juli 1797 van het provinciaal bestuur van Friesland.

kregen de stadsbesturen aan de hand van een dergelijk model de opdracht om voldoende convocatiebiljetten te drukken, ook voor het omringende platteland in hun district.⁹⁸

Wie een convocatiebiljet kreeg aangeboden, wist dat hij tot de categorie van *apparente* stemgerechtigde burgers werd gerekend, een burger die *op het oog* in bezit was van stemrecht. Het biljet fungeerde als verbindingsmiddel tussen de eisen voor stemrecht op papier en de feitelijke uitvoering. Het waren buurtknechten, stads- en gerechtsbodes, op het Friese platteland de zogenoemde dorpsrechters, plaatselijke bestuurders of stemopnemers die bepaalden wie in aanmerking kwam voor stemrecht. Als in sommige steden de wijkmeesters voor de armenzorg de convocatiebriefjes rondbrachten, was dat niet zonder betekenis: zij wisten wie in hun wijk armlastig was en wie dus geen recht had op een dergelijk convocatiebiljet. Van de honderdduizenden oproepingsbriefjes die er in de periode 1796-1801 moeten zijn geweest, zijn er overigens slechts enkele bewaard gebleven.

Bij het rondbrengen van biljetten moesten de boodschappers het doel van hun opdracht toelichten, wellicht verdedigen, zodat het idee van een Nationale Vergadering en later van een referendum over een ontwerp van grondwet aan veel huizen in de Republiek werd aangekondigd.

Dat het verspreiden van convocatiebiljetten geen eenvoudige taak was, blijkt uit overgeleverde opmerkingen van een groep Rotterdamse burgers. Tussen woensdag 20 januari en zaterdag 23 januari 1796 werden in Rotterdam ruim 10.000 convocatiebiljetten rondgedeeld voor de verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering.⁹⁹ Hero Hesseling, Hendrik Markschalk en Jacob Bell liepen met honderd convocatiebiljetten langs 60 huizen in hun wijk en noteerden per huis- of wijknummer afwijzende reacties:

‘Nr. 400: Johannes Brandley antw.: Laat mij daar maar buiten, ik bemoei er mij niet mede.

⁹⁸ Haags Gemeentearchief. Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 216 ingekomen stukken: circulaire van het Provinciaal Bestuur van Holland van 7 januari 1796 inzake de organisatie van de verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering; ‘3. Dat al mede in uwe Stad of Plaats en de verdere Plaatzten van uw district, zo vroegtydig mooglyk, aan de apparente stemgerechtigden volgens het nevensgaande model, een Billet worde rondgebracht, om ter bestemder plaatse en uur te verschynen’. Uit die bepaling blijkt dat steden waar in 1796 kiesmannen bijeenkwamen, ook verantwoordelijk waren voor het drukken van oproepingsbiljetten voor het omliggende platteland. Voor Den Haag betreft dat 3 districten, Wassenaar, Voorburg en Leidschendam inbegrepen.

⁹⁹ SA Rotterdam, Archief *Oud Archief Stad Rotterdam* inv.nr. 979. De looplijsten zijn bewaard gebleven. Stemopnemers in district 43 grondvergadering 11: Hero A. Hesseling, Hendrik Markschalk, Jacob Bell.

Nr. 409: Nicolaas van der Hulst antw.: ik heb er mij in 't geheel niet mede bemoeid, het is onnodig dat gij mij een biljet geeft.¹⁰⁰

Nr. 412: Reindert Egbergen antw.: ik wil er mij wel eens op bedenken.

Nr. 419: L. van der Wiel antw.: gij behoeft mij geen biljet te geeven.

Nr. 423: Pieter Verboom antw.: ik ben niet voornemens om te verschijnen.

Nr. 426: Dirk Roos antw.: ik zal er mij nog op bedenken. Pieter de Vos antw.: neen.

Nr. 435: Corn. J. van Duiveland antw.: ik heb geen biljet nodig.

Nr. 439: Fr. Bison: antw.: ik heb er nog niet opgedagt,

Nr. 441: Wilhelmus de Bois antw.: ik ben eens gelast en dank voor de tweede reis; Abraham Hillenaar antw.: de vrouw wilt niet hebben; Huibert van Hoorn antw.: ik kan mijn toestemming niet geven.¹⁰¹

Deze reacties waren redelijk eensluidend in hun gebrek aan animo. Het illustreert tevens dat veel *apparente* stemgerechtigde burgers weigerden om een oproepingsbiljet in ontvangst te nemen.

Uit een bewaard gebleven collectie convocatiebriefjes in het Gemeentearchief van Den Haag blijkt overigens, dat het verspreiden van convocatiebiljetten na verloop van tijd een normale activiteit was geworden. Deze kleine en bijzondere collectie behoorde toe aan Adriaan Leonard van Heteren, die aan geen enkele grondvergadering heeft deelgenomen. Zijn convocatiebriefjes leveren bijzondere informatie op. Zo ontving hij in de periode januari 1796 tot en met december 1797 zeker vijftien keer een oproep (zie afbeelding 3). Het is dan ook niet zo vreemd dat er in februari 1797 in Den Haag klachten waren over het bezorgen van convocatiebiljetten of dat buurtknechten weigerden om biljetten rond te brengen, als dat zo vaak van hen werd verlangd.

Het Haagse convocatiebiljet illustreert overigens hoe in praktijk de interpretatie van het stemrecht uit het *Reglement* werd vormgegeven. Buurtknechten bepaalden in

¹⁰⁰ Van Hulst had aan de ene zijde als buurman stemopnemer Hesseling die woonde op nummer 408 en aan de andere zijde stemopnemer Markschalk, die woonde op nummer 410.

¹⁰¹ Uiteindelijk verschenen op 26 januari 1796 in deze grondvergadering 23 burgers (district 43; GV nr. 11: met 442 bewoners in Wijk I met de huisnummers 394 tot 456).¹⁰² GA Schiedam. Archief *Stadsbestuur Schiedam 1795-1803*, inv.nr. 2838 hierin: *Publicatie van de municipaliteit der stad Schiedam*, 3 augustus 1797; RA Dordrecht. Collectie *Keuren en Verordeningen*, inv.nr. 63, 1774-1802, hierin *Publicatie van de Raad der Burgery der Stad Dordrecht en de Merwede*, 5 augustus 1797.

samenwerking met buurtbestuurders wie een convocatiebiljet kreeg uitgereikt, en de heer of man des huizes bepaalde vervolgens wie in zijn woning werd verwittigd (zie afbeelding 4).

In grote steden kregen burgers die op deze manier geen biljet hadden ontvangen de gelegenheid om naar het stadhuis te komen en daar om een convocatiebiljet te vragen.¹⁰²

In 1798 zal het huis aan huis rondbrengen van een convocatiebiljet minder zijn voorgekomen. De stemgerechtigde burger diende immers voorafgaand de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ te tekenen. In veel steden en dorpen kreeg hij onmiddellijk na het plaatsen van zijn handtekening een bewijs van toegang tot de grondvergadering. Een aan huis afgegeven convocatiebiljet aan een *apparente* stemgerechtigde burger was daardoor niet meer nodig.

§ 5 De gang van zaken in de grondvergaderingen

Hoe ging het toe in een grondvergadering als de stemgerechtigde burger verscheen om deel te nemen aan de stemming? In het *Reglement* was de gang van zaken vastgelegd. Mede aan de hand van citaten uit het bewaard gebleven instructieboekje voor stemopnemers in Rotterdam kan de procedure voor het referendum van 8 augustus 1797 nauwgezet worden beschreven.¹⁰³

Als de deur van de vergaderzaal openging, kwamen de stemgerechtigden naar binnen en dienden zij naast elkaar plaats te nemen. In Rotterdam dienden zij het uitgereikte oproepingsbiljet te laten zien. Elke vergaderzaal beschikte over voldoende banken of stoelen. De instructie voor de stemopnemers begon met een bepaling, waarmee het betreffende hoofdstuk van het *Reglement* eindigde: ‘Niemand zal gewapend in de Vergadering der Stemgeregtigden mogen verschijnen, noch in enig Uniform of Orderkleed.’ Burgers in grondvergadering bijeen waren aan elkaar gelijk; leden van gewapende machten en geestelijken konden deelnemen, maar zonder onderscheid des persoons. Burgers die zich niet aan dit voorschrift hielden, dienden in opdracht van de stemopnemers de vergaderzaal te verlaten.

Vervolgens telden de stemopnemers de aanwezigen en stelden hun stembevoegdheid vast. Zij vroegen de opgekomen burgers of zij 20 jaar oud waren en gedurende het jaar vóór

¹⁰² GA Schiedam. Archief Stadsbestuur Schiedam 1795-1803, inv.nr. 2838 hierin: *Publicatie van de municipaliteit der stad Schiedam*, 3 augustus 1797; RA Dordrecht. Collectie Keuren en Verordeningen, inv.nr. 63, 1774-1802, hierin *Publicatie van de Raad der Burgery der Stad Dordrecht en de Merwede*, 5 augustus 1797.

¹⁰³ SA Rotterdam, Archief Oud Archief Stad Rotterdam (1340-1813) inv.nr. 992: hierin: *De werkzaamheden der Grondvergaderingen, die gehouden zullen worden den 8 Augustus 1797, conform de wyze, voorgeschreven by het tweede hoofdstuk van het Reglement voor de Nationale Vergadering, vastgesteld den 30sten December 1795, en het geene verder behoort te worden verricht*.

de stemming een vaste woonplaats in 'het gemenebest' hadden gehad. De Rotterdamse instructie: 'En hen hierop hoofd voor hoofd, met JA laten antwoorden.' Vervolgens diende één van de stemopnemers de uitsluitingsgronden voor het stemrecht voor te lezen en aan de vergadering te vragen: 'of iemand zich in een dier gevallen bevind, en zullen door een yder, hoofd voor hoofd met NEEN doen beantwoorden.' De mannen die niet voldeden aan de criteria voor het stemrecht dienden de zaal te verlaten. Vervolgens namen de stemopnemers de verklaring af, zoals die was voorgeschreven in het *Reglement*.¹⁰⁴

Met deze verklaring moest iedere aanwezige stemgerechtigde burger mondeling instemmen. De instructie in Rotterdam: 'Deze Verklaring behoorlyk voorgelezen zynde, zullen zy de Vergadering afvragen, of zy bereid is dezelve met JA te bevestigen, en daarop een ieder hoofd voor hoofd JA laten antwoorden, en die zulks mogten weigeren, als van het Stemrecht uitgesloten, de Vergadering mede doen verlaten'. Op verschillende plaatsen ontstonden hierover conflicten. Kon bijvoorbeeld een burger die als ambtenaar al vóór 1795 voor het plaatselijk bestuur werkzaam was of een baantje had met een dergelijke verklaring instemmen? Bij een geschil over stembevoegdheid diende de meerderheid van de grondvergadering een beslissing te nemen. Het afleggen van deze verklaring en de mogelijkheid van stemming bij meerderheid van de aanwezige stemgerechtigden over een geschil was eveneens een bron van conflict.

Na deze fase van registratie en schifting werden de deuren gesloten en mocht niemand de zaal nog binnenkomen of verlaten. Door het sluiten van de vergaderzaal wilde men het geheim van een *collectieve* stemming garanderen.

Vervolgens trok elke stembevoegde burger een nummer. De stemopnemers stelden een lijst samen door achter elk getrokken nummer de naam van de toegelaten burger te plaatsen. Zo kwam een lijst van aanwezige stembevoegden tot stand. Het trio van stemopnemers dat door het lokale bestuur was benoemd, werd vervolgens uitgebreid met twee personen die in de grondvergadering aanwezig waren: de oudste en de jongste in jaren die konden lezen en schrijven.

Die vijf stemopnemers dienden vervolgens naar een afzonderlijke plaats, zo mogelijk een afzonderlijk vertrek, te gaan, waar werd gestemd. Of dat altijd en overal mogelijk was, is niet duidelijk. In het stadsarchief van Amsterdam is een formuliertje uit 1796 bewaard gebleven dat gericht was aan beheerders en eigenaren van gebouwen die vergaderruimten ter

¹⁰⁴ *Reglement Nationale Vergadering*, artikel 11, lid e: 'Ik verklaare, voor wettig te houden alleen zodanige Regeerings-form, welke gegrond is op de Oppermagt des geheelen Volks; en dienvolgens houde ik voor onwettig en daar mede strydende alle erfelyke Ampten en Waardigheeden.'

beschikking stelden: ‘En voorts verzogt, en voor zoveel desnoods gelast, om eene daartoe geschikte plaats tegen dien tijd in gereedheid te houden: Als mede een kleiner vertrek voor zes personen, zo na mogelijk bij het eerste.’¹⁰⁵

Al dan niet in een afzonderlijke ruimte zaten de stemopnemers achter een tafel met papier, inktpotten, pennen, met (soms) een stembus. In Amsterdam en Leiden was sprake van stemkistjes. Eerst dienden de stemopnemers zelf te stemmen, vervolgens werden de stembevoegde burgers één voor één opgeroepen met nummer en naam. Zij kregen een blanco biljet uitgereikt. Op dat biljet werd in de hoek hun getrokken volgnummer geschreven, waarna dat hoekje van het biljet werd dicht- en omgevouwen. Het omgevouwen nummer was nodig om de stemgerechtigde te identificeren als bij het tellen van de stemmen onduidelijkheden ontstonden. De stembevoegde burger schreef bij een verkiezing een naam van een kiezer op het biljet en bij de referenda één van de woorden JA of NEE. Vervolgens diende de stemmer zijn biljet dicht te vouwen en in de gesloten stembus te werpen. Burgers die niet konden lezen en schrijven, deelden hun stem mondeling mee aan de stemopnemers, die dit antwoord op het stembiljet schreven. Dit biljet diende de benoemde stemopnemer te tonen aan de twee stemopnemers uit de grondvergadering die waren toegevoegd om te assisteren. Vervolgens kreeg de analfabete stemmer zijn stembiljet in de hand gedrukt, diende het dicht te vouwen en te deponeren in de stembus (zie afbeelding 5).

Na het uitbrengen van hun stem namen de stembevoegde burgers hun zitplaats weer in, in afwachting van de procedure voor het vaststellen van de uitslag. Als iedereen had gestemd, kwamen de stemopnemers met de stembus naar de wachtende stemmers en werd die geopend. De dichtgevouwen biljetten werden opengevouwen en voorgelezen. Het resultaat werd bijgehouden op tellijsten, waarvan er twee werden aangelegd, één door het trio van benoemde stemopnemers en een zogenoemde contralijst door de twee stemopnemers uit de grondvergadering. Bij een verkiezing kreeg de gekozene een geloofsbrief mee voor de kiesvergadering die hij zou gaan bezoeken. Bij het referendum werd de uitslag vastgelegd in een brief of een proces-verbaal. Daarna gingen alle stembevoegde burgers naar huis. De stemopnemers bezorgden de namen van de gekozen kiezers of de uitslag van het referendum bij het plaatselijke bestuur.

¹⁰⁵ SA Amsterdam, Collectie *Handschriften*: in inv.nr. 101 A. Dat was een innovatie van Van Swinden. Hij had er al in 1795 voor gepleit, maar toen geen meerderheid achter zich gekregen in de vergadering van de *Provisionele Representanten van het Volk van Holland*.

Bij het tweede referendum was de gang van zaken ten opzichte van 1797 niet veel veranderd. De procedure was nu vastgelegd in de *proclamatie* van 23/27 maart. Er waren echter twee belangrijke wijzigingen. Zoals al aan de orde geweest, kozen de stembevoegde burgers nu zelf de vijf stemopnemers. De stemopnemers hoefden niet meer te beginnen met een onderzoek naar de stembevoegdheid van de opgekomen burgers. In de dagen die voorafgingen aan het referendum hadden stemgerechtigden immers de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ moeten tekenen (zie afbeeldingen 6 en 7). De geregistreerde burgers kregen een bewijs van stembevoegdheid en waren in het bezit van een convocatiebiljet of een ander bewijs van toelating. Het plaatselijke bestuur zorgde ervoor dat in elke grondvergadering een afschrift aanwezig was van de lijst van geregistreerde en daarmee stembevoegde burgers. Conflicten op de dag van stemming werden zo vermeden, en de duur van de grondvergadering werd aanzienlijk bekort.¹⁰⁶

De *proclamatie* schreef voor dat de grondvergadering door de voorzitter moest worden geopend met een korte, voorgeschreven toespraak. Dan volgde een kort ritueel, dat de opening van de grondvergadering op 23 april 1798 een min of meer plechtig cachet gaf:

Deze Verklaring behoorde geschreeven te liggen op de Tafel, aan welke de Voorzitter geplaatst is. En ieder der Stembevoegden behoorde, by den aanvang der werkzaamheden, met het leggen van zyn hand op dit geschrift, overluid te zeggen: *dit verklaar ik*.¹⁰⁷

Een mondelinge verklaring zoals in 1797 vereist, was niet meer voorgeschreven, maar blijkbaar was de handtekening onder de afgelegde verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ in de lijst of het register bij het plaatselijk bestuur toch nog niet voldoende.

Het vervolg van de procedure was in vergelijking met die van 1796-1797 niet gewijzigd: het oplezen van de namen van de aanwezige stembevoegden, de plaatsing op een lijst, het trekken van een (volg)nummer, het stemmen bij voorrang door de stemopnemers, regels voor de omgang met analfabete stemmers, een procedure voor het tellen van de stemmen.

¹⁰⁶ Dat wil niet zeggen dat op 23 april 1798 in sommige grondvergaderingen niet toch de stembevoegdheid van een opgekomen en geregistreerde burger werd betwist en vervolgens door een stemming alsnog tot uitsluiting werd besloten. Dat kwam ondermeer in Rotterdam voor. Door amalgamatie (vermenging van burgers die in verschillende stadswijken woonden en in één grondvergadering bijeenkwamen) kenden burgers elkaar niet en ontstonden deze problemen.

¹⁰⁷ *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart 1798, 23 maart, 546.

Eén aspect typeerde de grondvergadering en heeft betekenis voor de interpretatie van de uitslagen: de stemming vond plaats binnen een beperkt en afgebakend tijdsbestek. Provinciale of plaatselijke besturen bepaalden het openingsuur; de diversiteit daarbij was groot: van 8 uur in de ochtend tot 7 uur in de avond, op een doordeweekse (werk)dag, met navenante gevolgen voor de opkomst. Op een vooraf bepaald uur opende de voorzitter de vergadering en na het opmaken van de uitslag en het ondertekenen van het proces-verbaal sloot hij de bijeenkomst. De totale tijdsduur was mede afhankelijk van het aantal opgekomen burgers. Verkiezingen in een grondvergadering, waarvoor maximaal drie stemrondes waren voorzien, konden een paar uur duren. (Er moest één kiezer (kiesman) worden gekozen en één plaatsvervanger.) In vergelijking daarmee duurden de stemmingen over de ontwerpen van grondwet betrekkelijk kort. De gang van zaken in Schiedam geeft een indicatie. Daar werden de grondvergaderingen op 23 april 1798 om 9.30 geopend en hield het stadsbestuur van 11.00 tot 12.00 zitting voor het in ontvangst nemen van de processen-verbaal van de 18 grondvergaderingen.¹⁰⁸ Eén à anderhalf uur, dat zal naar schatting het tijdsbeslag zijn geweest voor de meeste grondvergaderingen bij een deelname van twintig tot vijftig stembevoegde burgers bij de twee referenda.

Een burger kon aldus niet zelf beslissen op welk moment hij stemde. Hij woonde de volledige bijeenkomst bij vanaf de opening tot en met de ondertekening van het proces-verbaal van de stemming of de uitreiking van de geloofsbrief aan de gekozen kiezer (kiesman). Hij stond niet als een hedendaagse stemmer in een rij te wachten, om vervolgens een paar minuten na het uitbrengen van zijn stem weer buiten te staan. De bijwoning van een grondvergadering kon hem daardoor een deel van zijn werkdag kosten.

Er was kortom sprake van een enigszins omslachtige en tijdrovende procedure om in een grondvergadering te stemmen. De reistijd op het platteland, het tijdstip van opening, de tijdsduur van een grondvergadering op een werkdag en het gebrekkige stemgeheim konden al met al voldoende reden zijn om een grondvergadering niet te bezoeken.

§ 6 Intermezzo: het aantal stemgerechtigden

Hoeveel burgers kwamen in aanmerking voor de uitreiking van een convocatiebiljet? Met andere woorden: hoeveel burgers zouden in beginsel in het bezit van stemrecht zijn, voordat zij enige verklaring, mondeling of schriftelijk, hadden afgelegd? Voor het onderzoek naar de

¹⁰⁸ GA Schiedam. Archief Stadsbestuur Schiedam 1795-1803, inv.nr. 2838: hierin *Publicatie van de municipaliteit van de stad Schiedam*, 19 april 1798.

uitslagen van de twee referenda is een antwoord op die vraag gewenst. Zou het onderzoek resultaten opleveren, dan kan de opkomst worden vastgesteld.

Op papier waren de eisen voor stemrecht helder, maar in de praktijk hing zoals is geschetst de uitvoering en interpretatie af van plaatselijke bestuurders, bodes, stemopnemers, wijkmeesters, rotmeesters, buurtbestuurders en hun knechten of Friese dorpsrechters die convocatiebiljetten rondbrachten. Een (landelijke) systematische registratie van stemgerechtigde burgers ontbrak.

Voor de hele periode 1795-1798 zijn slechts sporadisch gegevens beschikbaar over het aantal *apparente* stemgerechtigden. Zo wist het stadsbestuur van Den Haag al in januari 1796 hoeveel stemgerechtigde burgers de stad telde. Rotterdam kende het aantal stemgerechtigde burgers door de intensieve voorbereiding van de verkiezingen van de eerste Nationale Vergadering en door het plan om de grondvergaderingen ‘geamalgameerd’ samen te stellen. Veel kennis kwam echter niet op stadhuizen terecht, maar bleef bij wijkmeesters, buurtbestuurders of stemopnemers hangen, zoals in Amsterdam. Leiden, Groningen of Utrecht.

Gegevens over het aantal stemgerechtigde mannen ontbreken. Gefundeerd schatten is echter mogelijk op basis van beschikbare cijfers uit de periode 1801-1805. Plaatselijke besturen dienden in 1801 aan Den Haag opgave te verstrekken van het aantal *apparente* stemgerechtigden in hun stad, dorp of plattelandsdistrict voor de vaststelling van de uitslag van het referendum voor de *Staatsregeling van 1801*. In 1802 deden zij dat voor de goedkeuring van provinciale bestuursreglementen en in 1805 voor de vaststelling van de uitslag van het referendum voor de *Staatsregeling van 1805*.¹⁰⁹ Een politieke verklaring van loyaliteit was na september 1801 niet meer vereist: men streefde naar verzoening tussen politieke tegenstanders.

In de *proclamatie* van 14 september 1801 waarin het referendum van dat jaar werd aangekondigd, was het aldus geformuleerd: ‘zullende zodanige stemgerechtigde Burgers, welke hunne Stem niet hebben uitgebragt, geacht worden het *Ontwerp van Staatsregeling*, te hebben aangenomen’.¹¹⁰ Voor het vaststellen van de uitslag dienden de plaatselijke besturen

¹⁰⁹ De cijfers die ten grondslag liggen aan de stemming in 1805 zijn niet bruikbaar. Sommige plaatselijke besturen gaven het aantal *apparente* stemgerechtigden op. Andere besturen gaven het aantal *geregistreerde* stemgerechtigden op. In 1803 was een nieuw stemregister aangelegd met een minder ‘politieke verklaring’: ‘ik onderwerpe mij aan de constitutie en aan de wet’. Nog schreven groepen *apparente* stemgerechtigde mannen zich niet in, hoewel dat verplicht was. De opgaven van 1805 bevatten een mengeling van *apparente* en *geregistreerde* stemgerechtigden.

¹¹⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1801*: 274.

de registers met de resultaten van de stemming én een lijst van ‘apparente Stemgerechtigde Burgers hunner gemeenten’ in te zenden naar Den Haag, dus ook het aantal stemgerechtigden dat niet aan de stemming had deelgenomen. Zo kon men in Den Haag de einduitslag bepalen. Wie waren in 1801 stembevoegd? ‘Manspersoonen, 20 jaaren oud, en, volgens Art. 13 van de tegenwoordige Staatsregeling niet van de stemming uitgesloten’.¹¹¹ Met die Staatsregeling werd de *Staatsregeling van 1798* bedoeld. In 1801 kregen burgers dus het recht om te stemmen over een nieuwe staatsregeling als zij niet waren ingeschreven in het openbaar stemregister met daarin de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.

Op 16 oktober 1801 werd de uitslag van dit referendum gepubliceerd. Ruim 52.000 opgekomen burgers verwierpen het ontwerp. Bijna 17.000 burgers stemden voor. Bij deze voorstemmers werden de thuisblijvers, zoals vooraf aangekondigd, opgeteld, zodat een grote meerderheid van 364.200 stemmen ontstond die in de ogen van het Uitvoerend Bewind de *Staatsregeling van 1801* had aanvaard. In 1801 zouden er aldus ruim 416.000 *apparente* stemgerechtigde burgers zijn.¹¹² Op basis van dit cijfer zou 22% van de bevolking van de Bataafse Republiek stemgerechtigd zijn: mannen boven de 20 jaar, met een vaste woon- en verblijfplaats die konden voorzien in hun eigen levensonderhoud.¹¹³

Hoe betrouwbaar zijn deze gegevens? Als het Uitvoerend Bewind op 16 oktober 1801 de uitslag van het referendum moet vaststellen, zijn opmerkingen over de kwaliteit van de ingezonden gegevens opgenomen in de notulen:

‘....dat in de berekening der apparente stembevoegde burgeren ten aanzien van zommige gemeenten aanmerkelijke abuizen zijn ingeslopen. Is goed gevonden, onaangezien dezelve abusive opgaven en berekeningen, de opgaven van gecompareerde burgers, zoals dezelve door ieder Gemeente Bestuur gegeven is, aan te nemen als het resultaat der stemming in iedere Gemeente, gelijk meede het bedragen der opgaven van apparente stembevoegden te leggen ten grondslage der berekening van het aantal apparente stembevoegde burgers, ’t welk zich in deeze Republiek bevindt en over zulks ook voor het getal persoonen ’t welk door non comparantie het Ontwerp van Staatsregeling, stilzwijgend heeft aangenomen’.¹¹⁴

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Dit is het cijfer dat Kossmann heeft gebruikt voor het vaststellen van het opkomstcijfer bij het tweede referendum.

¹¹³ In hoofdtabel 5 van het bronnenboek zijn deze gegevens opgenomen. Er is een berekening gemaakt van het aantal stemgerechtigden als percentage van de bevolking per stad, dorp of plattelandsdistrict. Die percentages blijken te variëren van 2% tot 38%.

¹¹⁴ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1801*: 248.

In 1801 bestond blijkbaar in de hoogste regeringskringen de zekerheid dat niet alle aangedragen gegevens juist waren.

Op de eerste plaats blijken sommige plaatselijke besturen moeite te hebben gehad met het begrip *apparent*. Sinds 1798 was een register van stemgerechtigde burgers aangelegd en werd het begrip niet meer gehanteerd. Het plaatselijk bestuur wist immers aan de hand van dit register wie stembevoegd was. Vooral in de steden wist geen enkele plaatselijke bestuurder precies hoeveel burgers *op het oog* stemgerechtigd waren. Dat was ook al vóór april 1798 het geval, als de vaststelling werd overgelaten aan bodes, wijkmeesters, dorpsrechters of buurtknechten bij de uitreiking van convocatiebiljetten. In september en oktober 1801 bestond te weinig tijd om overal het aantal *apparente* stemgerechtigde burgers te tellen en te registreren.

Hoe moesten verder de eisen zoals in de *proclamatie* vastgelegd worden geïnterpreteerd? Wat te doen met de burgers die geen bijdrage leverden aan de lasten der maatschappij, in 1798 uitgesloten van het stemrecht volgens *artikel 11* van de *Staatsregeling 1798*? In *artikel 11* was echter ook de registratie van burgers in het openbaar stemregister voorgeschreven. Moest daar nu wel of geen rekening mee worden gehouden? De interpretatie van het begrip *apparent* hing aldus af van plaatselijke bestuurders, die weer afhankelijk konden zijn van wijk- en blokmeesters, stads- en rechtsboden of dorpsrechters. De situatie was derhalve niet anders dan in 1797 en 1798.

Dat kan verklaren waarom de plaatselijke gegevens uit 1801 zo variëren, zowel onderling als in vergelijking met cijfers uit 1802 en later. Al met al blijft het schatten hoeveel mannen precies stemgerechtigd waren (zie tabel 3.2). Op basis van de verzamelde gegevens uit de periode 1801-1802 zou, met voorzichtigheid evenwel, geschat kunnen worden dat de Republiek om en nabij 417.000 stemgerechtigde mannen telde.¹¹⁵ Ongeveer 22% van het totaal aantal inwoners zou als stemgerechtigd kunnen worden aangemerkt.¹¹⁶ Dat zijn er iets meer dan de officieel gepubliceerde gegevens uit oktober 1801.¹¹⁷

¹¹⁵ Bij de opgaven van het aantal *apparente* stemgerechtigde mannen zijn geen beroepsmilitairen van leger en marine geteld. Zij hadden geen stemrecht en plaatselijke besturen in garnizoenssteden waren evenmin precies op de hoogte van het aantal militairen in het garnizoen aanwezig. Ook bij de volkstelling in 1795-1796 zijn de beroepsmilitairen niet geteld, behalve in Arnhem en Doetichem.

¹¹⁶ Crook, *Elections in the French Revolution*, 105-108 waarschuwt om voorzichtig om te gaan met opgaven van aantallen stemgerechtigde mannen in dit tijdvak, om basis daarvan een opkomst bij verkiezingen of referenda vast te stellen. Edelstein komt overigens in een recente studie tot vrijwel het zelfde resultaat voor Frankrijk: Edelstein, *Birth of electoral democracy*: 298. Schatting van 22%. Het cijfer van 23% door andere auteurs vindt hij te hoog geschat.

¹¹⁷ Kreeft, 'Een neergaande lijn', *Pro Memorie*, 3.2 (2001) 264-265. Dat er in 1795 wat meer stemgerechtigden zouden zijn dan in 1801 is zeer wel mogelijk. De eisen waren nog niet zo scherp geformuleerd. Kreeft kwam met

Tabel 3.2: Schatting van het aantal stemgerechtigden. in 1801/1802

Provincies	Aantal inwoners in in 1795/96	Aantal stemgerechtigden	Percentage stemgerechtigden van de bevolking
Groningen	113.233	24.097	21,3 %
Friesland	161.513	35.564	22,0 %
Drenthe	39.772	11.074	27,9 %
Overijssel	134.598	34.936	26,0 %
Gelderland	218.209	53.985	24,7 %
Utrecht	91.958	19.209	20,9 %
Holland	825.950	172.508	20,9 %
Zeeland	82.212	17.537	21,3 %
Bataafs-Brabant	211.059	48.392	22,9 %
Bataafse Republiek	1.878.504	417.302	22,2 %

Bron: zie bronnenboek

Als 22% van de bevolking stemgerechtigd zou zijn, hoeveel procent van de mannen van 20 jaar en ouder had dan effectief stemrecht? Niet iedere mannelijke burger die tot deze categorie behoorde had immers stemrecht, zoals al beschreven is bij de eisen. Door gebrek aan gegevens valt die vraag evenmin eenvoudig te beantwoorden. Alleen in Gelderland is bij de volkstelling in 1795-1796 het aantal mannen geteld van 20 jaar of ouder. Het aantal kwam uit op 30% van de bevolking, maar het is niet zeker of een dergelijk cijfer ook van toepassing kan zijn voor het verstedelijkte Holland. Pas bij de volkstelling van 1840 is voor de eerste maal berekend hoeveel mannen in Nederland woonden van 20 jaar en ouder, namelijk 26,33% van de bevolking.¹¹⁸ Dat cijfer blijft in de loop van de negentiende eeuw redelijk constant. Als dat cijfer met terugwerkende kracht wordt toegepast op de volkstelling van 1795-1796, dan zouden in de Bataafse Republiek circa 490.000 mannen hebben behoord tot dat deel van de bevolking dat de stemgerechtigde leeftijd had bereikt. Uitgaande van de schatting van 417.000 mannen zou dan ongeveer 85% van de mannen van twintig jaar of ouder effectief het stemrecht kunnen uitoefenen. Circa 15% was uitgesloten, omdat zij tot de groep mannen behoorden die werden bedeed uit de armenkassen, of knechten of bedienden waren of behoorden tot de groep mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats.

veel minder gegevens tot een schatting van ongeveer 20% in 1801 en 22% in 1795. Het verschil wordt vooral bepaald door de 40.000 knechten etc. die Kreeft (ten onrechte) optelt bij de opgave van het aantal *apparente* stemgerechtigden uit 1801.

¹¹⁸ Berekend, zonder Limburg, volgens gegevens beschikbaar via <http://www.volkstellingen.nl/nl/>.

Kan het stemrecht in de Bataafse Republiek dan gekarakteriseerd worden als algemeen mannenstemrecht, zoals een aantal auteurs meent? Het *Reglement*, artikel 9, gaf alle mannelijke burgers die de leeftijd van twintig jaar hadden bereikt en een vaste woonplaats hadden, stemrecht. Ondanks uitsluitingen in *Reglement*, artikel 10 en 11 kan door deze omschrijving voor de periode 1796-1797 worden gesproken van algemeen mannenstemrecht. De *Staatsregeling van 1798* en de *proclamatie van 23/27 maart 1798* met de eisen voor stemrecht voor het tweede referendum, beperkten het algemene mannenstemrecht echter door de toevoeging dat de burger ‘in de lasten der maatschappij’ zijn aandeel moest dragen en door de aanvulling dat deze burger een (politieke) verklaring moest ondertekenen in een register. Door deze beperkingen bij de toekenning van stemrecht, aangevuld om één jaar na 23 april 1798, de ‘Nederduitsche Taal’ te kunnen lezen en schrijven, kan vanaf 1798 formeel niet meer worden gesproken van algemeen, maar van weliswaar ruim maar beperkt mannenstemrecht. In de hele periode van de Franse en Bataafse revolutie was overigens ‘algemeen stemrecht’ geen leuze of slogan van politieke stromingen zoals in het laatste kwart van de negentiende eeuw. In een democratie in kinderschoenen kwam het stemrecht echter toch verrassend dicht in de buurt van dat ideaal, althans voor mannen.

Het mannenstemrecht was het impliciete gevolg van de acceptatie van het idee van volkssoevereiniteit. Mannen kregen het stemrecht als het ware geschonken, zonder er iets voor te hebben gedaan. Vrouwenstemrecht was geen onderwerp in het debat, hoewel een enkeling zich daarbij niet neerlegde. Zwager schreef: ‘Niettemin was dit kiesrecht van de Bataafse Republiek het ruimste dat tot 1917 heeft gegolden.’¹¹⁹ Die uitspraak kan zondermeer worden onderschreven.

Een ruime meerderheid van mannen van 20 jaar of ouder had stemrecht in de Bataafse Republiek, maar de belemmeringen om dat recht daadwerkelijk te kunnen uitoefenen waren groot. De stappen die door een burger gezet moesten worden om van stemgerechtigd *op het oog*, stembevoegd of geregistreerd te worden, vroegen moed, durf, ambitie en motivatie. Vervolgens diende deze burger zijn stem uit te brengen in een grondvergadering, waar hij kon worden beïnvloed, gestimuleerd of onder druk gezet door zijn medestemmers. Zonder publieke kandidaatstelling kozen vervolgens ongeveer 3.760 kiezers (kiesmannen) representanten zonder formele invloed van stembevoegde burgers in grondvergaderingen. Dat zijn belangrijke en betekenisvolle aantekeningen bij dit bijna algemeen mannenstemrecht.

¹¹⁹ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 161.

‘...[O]m elk in zyne grondvergadering, zyne beslissende stem uit te brengen.’ Die zinsnede drukte het bijzondere karakter van het stemmen aan het einde van de achttiende eeuw uit. Het stemrecht werd uitgeoefend in een vergadering, een bijeenkomst van stembevoegde burgers. In dit hoofdstuk is in het bijzonder aandacht besteed aan de karakteristieke trekken van de grondvergadering, van een bijna organische start naar onderdeel van een systeem. Van dit kiesstelsel maakte de kiesvergadering een essentieel deel uit, waarin kiezers (kiesmannen) bijeenkwamen voor het kiezen van een representant. Dat onderdeel heeft hier geen aandacht gekregen, omdat het niet nodig was voor de organisatie van de twee referenda. Het ontbreken van deze trap bij het referendum geeft de onverwachte mogelijkheid om, ongefilterd door kiesvergaderingen, de mening van het electoraat in beeld te krijgen.

De invoering van dit kiessysteem, dat uiteindelijk in het hele land zou functioneren, was in een versnipperde Republiek zonder al te veel landelijke wetgeving een bijzondere prestatie. Alle provincies hadden immers vóór 1795 eigen politieke systemen die van elkaar afweken. Er kwam heel wat voor kijken om verkiezingen te organiseren voor de Nationale Vergadering en vervolgens referenda over grondwetsteksten. Het *Reglement* maakte de weg vrij naar een Republiek, één en ondeelbaar, door het negeren of opzij schuiven van veel historisch gegroeide obstakels. In het vervolg komen specifieke omstandigheden aan de orde die speelden bij de organisatie van elk van de twee referenda.

HOOFDSTUK 4

‘ZIET HIER EEN ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’

‘En het is op dien dag, op Dingsdag den 8 Augustus aanstaande, dat wy alle stemgerechtigde Burgers oproepen, om elk, in zyne Grondvergadering, zyne beslissende stem uit te brengen.’ Aldus de *proclamatie* van de Nationale Vergadering van 9 juni 1797. Met een temperatuur van 17 graden was dinsdag 8 augustus 1797 een koele, bewolkte zomerdag.¹ De deuren van kerken, scholen en herbergen stonden open voor grondvergaderingen, die op verschillende tijdstippen van die dag zouden worden gehouden. Het initiatief was door de Nationale Vergadering genomen: zij bepaalde de dag van het referendum, zij riep de burgers op om hun stem in grondvergaderingen uit te brengen, zij zou de uitslag vaststellen.

De uitvoering was echter complex. Bestuurders in de achttiende eeuw konden beschikken over personeel op griffies en secretarieën, zeer beperkt in aantal. Op het platteland in het noorden en oosten van de Republiek was het lokale bestuur zo fragiel, dat de provinciebesturen een deel van de praktische uitvoering zelf ter hand namen, zoals zij dat in de winter van 1796 al hadden gedaan. In de grote steden stonden plaatselijke commissies voor de opgave een referendum voor duizenden stemgerechtigden te organiseren in tientallen en in Amsterdam zelfs honderden grondvergaderingen. Dat kon alleen door gebruik te maken van bestaande sociale netwerken van wijkmeesters en buurtknechten, van armbesturen en kerkmeesters, van koffiehuishouders en herbergiers, die er wel een paar centen aan wilden verdienen. Velen van hen hadden overigens in 1796 en daarna al enige ervaring opgedaan met de ondersteuning van het verkiezingswerk.

De regels voor verkiezingen stonden dan wel in het *Reglement*, maar het was niet duidelijk of die allemaal van toepassing waren op een referendum over een ontwerp van grondwet. Sterker nog, het *Reglement* gaf geen enkele aanwijzing hoe een referendum georganiseerd zou moeten worden, zodat de Nationale Vergadering een commissie benoemde om voorstellen te doen. Veel keus had die commissie niet; men nam in ieder geval de regels uit het *Reglement* over, aangevuld met summiere voorschriften van de Nationale Vergadering zelf, gevolgd door aanwijzingen van sommige provinciebesturen. Plaatselijke besturen maakten geen regels, maar probeerden aan de hand van de toegestuurde richtlijnen het referendum zo goed mogelijk te organiseren.

¹ KNMI, weerstation Zwanenburg: de temperatuur was 17 graden, overwegend zuid, zuidwesten wind, zeer betrokken weer.

Voordat aan de organisatie van het referendum kon worden begonnen, moest de Nationale Vergadering het antwoord vinden op een schijnbaar eenvoudige vraag die echter onderdeel uitmaakte van de kern van een politiek conflict dat sinds 1795 speelde. Hoe moest de einduitslag worden vastgesteld?

§ 1 ‘Nationaliter of provincialiter’: het debat over het vaststellen van de einduitslag

Van stond af aan was duidelijk dat het ontwerp van grondwet aan het volk moest worden voorgelegd, op grond van *artikel 108, Reglement*. De laatste alinea van dit artikel had betrekking op wat er diende te gebeuren als de Nationale Vergadering haar werkzaamheden met betrekking tot het ontwerp had afgerond: ‘zullende het alzo gedresseerde ontwerp naar de respective Provincien, het Landschap Drenthe en Bataafsch Brabant verzonden worden, om in ieder van dezelve afzonderlyk door het Volk te worden onderzocht, en goed- en afgekeurd.’

Het woord ‘afzonderlyk’ had in dit artikel bijzondere betekenis. In de onderhandelingen over het *Reglement* in het najaar van 1795 was dit woord in de tekst van dit artikel ingevoegd. Zoveel was duidelijk: de provinciebesturen moesten, ieder afzonderlijk, het ontwerp aan hun burgers voorleggen en waren daarmee verantwoordelijk voor de organisatie van het referendum. Maar hoe werd de uitslag bepaald? Mochten de uitgebrachte stemmen in Den Haag worden opgeteld tot één landelijke uitslag die bepalend was voor aannemen of verwerpen, zoals de meeste Hollandse afgevaardigden voor ogen stond? Of moest gekozen worden voor een provinciale oplossing: de uitslag werd per provincie opgemaakt en vervolgens waren de negen stemmen van ieder van de provincies afzonderlijk beslissend. Dat was de angst van Hollandse politici: de meerderheid van alle burgers in de Bataafse Republiek is voorstander van een grondwet, die toch nog zou worden verworpen omdat dit resultaat niet was bereikt met een meerderheid in elk van de provincies. Omgekeerd was er de vrees van politici buiten Holland: een getalsmatig overwicht van Hollandse burgers, aangevuld met een minderheid van stemmers uit de eigen provincies die een grondwet zou goedkeuren, die inhield dat zij daardoor politieke macht zouden verliezen.

Het werd een debat op het scherpst van de snede tussen diegenen die vonden dat de soevereiniteit bij het volk lag, zeker sinds de verkiezingen voor de Nationale Vergadering in 1796, en diegenen die vasthielden aan de provinciale soevereiniteit, die slechts voor een deel en tijdelijk was afgestaan aan de Nationale Vergadering. Dit vraagstuk beheerste de politieke strijd over de wijze waarop de uitslag zou moeten worden vastgesteld.

Het debat hierover in de Nationale Vergadering vond plaats op 10 en 11 maart 1797 naar aanleiding van een rapport van de commissie van vijf leden die was benoemd om voorstellen te doen over de manier waarop ‘het Ontwerp van constitutie den volke zal moeten worden voorgesteld ter goed- of afkeuring met al het geen daartoe betrekkelijk is’.² De commissie legde aan de vergadering de alternatieven op tafel.³ In emotionele sfeer werd het debat met een hoofdelijke stemming afgesloten. Met een ruime meerderheid van 51 stemmen voor en 34 tegen werd beslist dat de uitslag ‘provincialiter’ zou worden vastgesteld (zie tabel 4.1).⁴

De tabel laat zien dat het vaststellen van de uitslag per provincie vooral steun kreeg van representanten uit Groningen, Drenthe en Overijssel, met relatief veel steun uit Friesland, Gelderland en Bataafs-Brabant. Het vaststellen van de uitslag op nationaal niveau kreeg slechts ruime steun uit Holland en Utrecht. Opvallend is vooral het grote aantal representanten dat wegbleef bij de stemming, in het bijzonder ook uit Holland en Zeeland.

Tabel 4.1: Nationale Vergadering: uitslag van de parlementaire stemming 11 maart 1797

	Vóór het vaststellen van de uitslag per provincie; ‘provincialiter’	Vóór het vaststellen van de uitslag; ‘nationaliter’	Absent bij de stemming	Aantal representanten
Holland	11	21	23	55
Gelderland	8	4	3	15
Brabant	7	2	5	14
Friesland	6	3	2	11
Overijssel	8	0	1	9
Groningen	6	0	2	8
Utrecht	1	3	2	6
Zeeland	1	1	3	5
Drenthe	3	0	0	3
TOTAAL	51	34	41	126

Bron: *Dagverhaal* Nationale Vergadering, Deel 7, no 427, Vrijdag 17 maart, 210-211

² De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 430-431.

³ *Decreeten Nationale Vergadering*, deel 12 Februari 1797, 28 februari, 488-491; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 523-525. De vragen waren: ‘1. Zal by het bestemmen over het ontwerp der Constitutie, het besluit worden opgemaakt by de meerderheid der Grondvergaderingen, of by de meerderheid der Burgers die in dezelve zullen verschijnen? 2. Zal die stemming geschieden Provinciaals gewyze, zoo dat ieder Provincie één stem zal hebben. 3. Of zal die stemming worden opgemaakt by de meerderheid der geheele Bataafsch Natie?’

⁴ Verslag van het debat van 10 en 11 maart met de uitgave van extra nummers: *Dagverhaal* V, nr. 424 (15 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 184; nr. 425 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 185-191; nr. 426 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart en 11 maart, 193-198; nr. 427 (16 maart 1797), verslag van de zitting van 11 maart, 201-208; nr. 428 (17 maart 1797), verslag van de zitting van 10 maart, 209-212 Met de uitslag van de hoofdelijke stemming, 210-211. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, I, 589-594. Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 274-275.

Het besluit werd aangevuld met een passage: de meerderheid van de provincies kon de minderheid niet overstemmen. Dat was een referentie naar de beproefde besluitvormingsprocedure van de Staten-Generaal; het was de formule die door eindeloos onderhandelen moest leiden naar een ontwerp van grondwet dat unaniem door alle provinciebesturen kon worden aanvaard. Uit dit debat blijkt opnieuw dat zelfs de meerderheid *in* de Nationale Vergadering nog geen definitief afscheid had genomen van besluitvorming bij unanimititeit (van zeven of negen provincies). Zelfs de uitslag van het referendum wenste men om te vormen van een meerderheidsbesluit naar een besluit genomen bij unanimititeit.

En passant werd de eerste vraag van de commissie aangevuld met een andere beslissing, zonder dat daarover veel was gedebatteerd. ‘Dat in elk gewest het besluit moet worden opgemaakt by de meerderheid der burgers, die in de grondvergaderingen verschijnen zullen.’⁵ In sommige provincies was eerder voor stemmingen het tellen bij meerderheid van grondvergaderingen toegepast, residu van de aloude procedure van besluiten met last en ruggespraak.

Het *decreet van 11 maart* zou aanleiding geven tot een storm van protest. De politieke weekbladen *De Democraten* en *De Republikein* bestreden in speciale afleveringen het vaststellen van de einduitslaguitslag per provincie.⁶ Zij vreesden dat op deze wijze nooit een grondwet tot stand zou komen. Vanuit een meer principieel democratisch opzicht vonden zij dit decreet onrechtvaardig: de stem van Drenthe met bijna 40.000 inwoners was evenveel waard als de stem van Holland met meer dan 800.000 inwoners.

Het decreet gaf aanleiding tot een petitionnement waarbij duizenden tekenaars verzochten om de interpretatie van *artikel 108, Reglement* dan maar voor te leggen aan stemgerechtigde burgers.⁷ Prompt kwamen in het hele land ‘Sociëteiten voor één en ondeelbaarheid’ van de grond. Rond het ideaal van een democratische eenheidsstaat begon zich een politieke beweging te ontwikkelen. Op 5 april kwamen de eerste van meer dan 200 rekestes in Den Haag binnen.

Ook de provinciebesturen intervenueerden, Holland voorop. Het provinciebestuur maakte gebruik van een procedure uit de periode van de Staten-Generaal door het sturen van een bijzondere ‘bezending’. Op 12 april kreeg een delegatie van tien leden toestemming om de Nationale Vergadering toe te spreken. De woordvoerder zette uitvoerig de

⁵ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 13 Maart 1797, 11 maart 193-194.

⁶ Zie ondermeer: *De Republikein* no. 150 (het weekblad werd niet gedateerd).

⁷ De initiatiefnemers waren leden van sociëteiten in diverse maten en kleuren, politieke (week)bladen, maar ook leden van de Nationale Vergadering of provinciale besturen, die zo hun achterban probeerden te mobiliseren. De organisatie van deze petitie verdient nader onderzoek.

wordingsgeschiedenis van *artikel 108, Reglement* uiteen. Als de ongedeelde soevereiniteit bij het gehele Nederlandse volk berustte, dan sloot dat een uitslag van de stemming per provincie uit, aldus de redenering. Holland riep op tot intrekking van het decreet.⁸

De toespraak namens het provinciebestuur van Holland werd de volgende dag naar de andere provinciale besturen verzonden. Daarop kwamen reacties binnen, eerst van het provinciebestuur van Overijssel en vervolgens van die van Groningen, Drenthe en Bataafs-Brabant, die alle het decreet van 11 maart ondersteunden. De provinciale besturen van Utrecht en Friesland steunden de Hollandse opvatting. Op de landdag in Gelderland leidde het onderwerp tot een breuk tussen de kwartieren van Veluwe en Zutphen, die het decreet steunden, en het kwartier van Nijmegen, dat de Hollandse lijn volgde.⁹ Vanuit Zeeland kwam geen reactie.¹⁰

Op 11 mei stuurde het Hollandse bestuur nog een dreigement als reactie op de brief van Overijssel. Holland en Overijssel dreigden het ontwerp niet voor te leggen aan hun burgers: de één als het zou worden gehandhaafd, de ander als het decreet zou worden ingetrokken. Bijna 10.000 tekenaars ondersteunden de politiek van de minderheid van representanten in de Nationale Vergadering en de provinciebesturen van Holland, Utrecht en Friesland. Meer dan 60% van de rekestten kwam uit Holland, met het zwaartepunt in Amsterdam.

De ontstane situatie vergde manoeuvreerkunst van een nieuwe commissie, die op 5 april was benoemd om advies uit te brengen over de rekestten en de brieven van de provinciebesturen. Haar rapport van 17 mei bevatte twee argumentaties met twee mogelijke uitkomsten.¹¹ De eerste redenering, om het decreet te accepteren, werd zelfs door de grootste tegenstanders verworpen: een uitgebreide explicatie van wat de Nationale Vergadering eigenlijk had bedoeld. Dat leidde tot aanscherping van parlementaire mores: een helder meerderheidsbesluit op expliciete vragen van een commissie kon niet door een deel van de vergadering naderhand worden geïnterpreteerd. De tweede redenering, om in plaats van acceptatie te komen tot een alternatief besluit, kon evenmin rekenen op veel bijval: als in het

⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 14 April 1797, 12 april, 215-216 en bijlage.

⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 14 April 1797, 20 april Overijssel 399-403; 27 april Friesland 611-620; Utrecht 621-625; 29 april Bataafs-Brabant 698-703; Deel 15 Mei 1797, 1 mei Groningen 8-11; 11 mei Holland 238-241; 15 mei Drenthe 296-299; 19 mei Gelderland 382-385; Kwartier van Nijmegen 385-387. De stemming op de landdag in Gelderland werd nog per kwartier opgemaakt evenals voor de omwenteling van 1795. Een meerderheid werd bereikt door twee van de drie stemmen van de kwartieren.

¹⁰ *Notulen Provinciaal Bestuur van Zeeland*, 1 mei 1797, 595-596; 9 mei 1797, 660-661. De brieven van Overijssel en Bataafs-Brabant ter kennisneming aangenomen.

¹¹ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 341-346.

Reglement was voorgeschreven dat het ontwerp per provincie aan het volk moest worden voorgelegd, als datzelfde *Reglement* voorschreef dat de provinciale besturen de uitslag van de stemming aan de Nationale Vergadering zouden meedelen, dan was het logisch gevolg dat die de uitslag ‘nationaliter’ zou vaststellen. Dit rapport werd op 22 mei in de Nationale Vergadering met een meerderheid van 56 tegen 48 stemmen verworpen.

In de slotfase van de besluitvorming over het *Ontwerp van Constitutie* kwam vervolgens een compromis, of beter een non-besluit, uit de bus dat wel kon rekenen op een meerderheid: ‘en vervolgens op de ingekomen voorstellen en adressen betreffende het decreet van 11 maart 1797 [...] te laten buiten beslissing, in afwachting van den uitslag der stemming over het Ontwerp der Constitutie.’¹² De beslissing over de wijze van vaststelling van de einduitslag werd uitgesteld, in afwachting van de uitslag! Ook werd de angel uit het decreet getrokken: ‘om haar gedeclareerde op den 11. Maart laatstleden nopens den zin van het 108. Articul van het *Reglement* [...] te considereeren, als te zijn van geene verbindende kragt.’¹³ Het decreet werd niet ingetrokken, maar beschouwd als opinie van de Nationale Vergadering over *artikel 108, Reglement*. Geen provinciebestuur was daardoor aan deze interpretatie gebonden.¹⁴

Het debat was een confrontatie tussen nieuwe politieke ideeën en traditionele opvattingen. Het nieuwe idee was de ondeelbare soevereiniteit, waarbij de ultieme beslissingsmacht lag bij het hele volk, resulterend in de oprichting van een unitaire staat. Achter de leuze ‘één en ondeelbaar’ ontwikkelde zich een concreet uitgewerkt politiek programma voor een ‘volksregering bij representatie’, een indirecte democratie. Het conservatieve idee was de oude juridische constructie van de ‘statensoevereiniteit’, waarbij de ultieme beslissingsmacht lag bij de provinciale besturen als legitieme opvolgers van de Statenvergaderingen, die een deel van de macht tijdelijk hadden afgestaan aan de Nationale Vergadering als wettige opvolger van de Staten-Generaal. In die juridische constructie had het volk niet veel in te brengen.

Achter de schermen vond een strijd om de macht plaats tussen een zich vormende nationale politieke elite versus regenten met stad of regio als machtsbasis, die veel invloed

¹² *Decreten Nationale Vergadering*. Deel 15 Mei 1797, 22 mei, 495-496.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Verslag van het debat van 22 mei: *Dagverhaal* V, nr. 543 (30 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1135-1136; nr. 544 (31 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1137-1144; nr. 545 (31 mei 1797), verslag van de zitting van 22 mei 1145-1152; nr. 546 (31 mei 1797) verslag van de zitting van 22 mei 1153-1158. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 392-400; Zie verder: Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*: 102-103.

dreigden te verliezen. Het gevecht eindigde in mei 1797 onbeslist, zelfs niet te duiden als een compromis.

§ 2 De Nationale Vergadering besluit over het referendum

Op dinsdagavond 30 mei 1797 verklaarde de Nationale Vergadering dat het *Ontwerp van Constitutie* was voltooid en voorgelegd kon worden aan de burgers van Nederland.¹⁵ Een voorstel van een aantal representanten om de gehele tekst, die in de voorgaande periode per artikel was goedgekeurd, aan een eindstemming te onderwerpen werd verworpen. Op 31 mei en 1 juni debatteerden de representanten vervolgens aan de hand van het eindrapport van de commissie die daarvoor in februari was benoemd over de manier waarop het ontwerp ter goed- of afkeuring zou worden aangeboden.¹⁶ Zij stelden voor om 1 augustus aan te houden als dag voor het referendum, die tevens kon dienen voor de eerste ronde van de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.¹⁷ Het referendum zou echter niet op 1 augustus plaatsvinden. Een bijzondere vraag kwam daarbij aan de orde. Hoe moest een specifiek onderdeel van *artikel 145, Reglement* worden geïnterpreteerd?¹⁸ De tekst daarvan luidde: ‘In gevalle de constitutie binnen drie maanden, na dat dezelve aan het volk is voorgedragen, door het zelve niet is aangenoomen, zal de Nationaale Vergadering [...] het volk doen oproepen ten einde [...] eene tweede Nationale Vergadering [...] te verkiezen.’ Dat riep de vraag op of het referendum niet pas drie maanden *na* publicatie, affichering en verspreiding, georganiseerd mocht worden. Was het niet de bedoeling om burgers drie maanden de gelegenheid te geven om het ontwerp te bestuderen en te beoordelen, aldus een aantal representanten. De meerderheid vreesde echter eindeloze debatten, aangevuurd door tegenstanders van het ontwerp, wat zou kunnen leiden tot verwerping.¹⁹ De tegenstanders van het ontwerp van grondwet, de minderheid, zagen er inderdaad wel brood in om een lange tijd te gebruiken om burgers te overtuigen om dit in hun ogen broddelwerk te verwerpen. Deze interpretatie werd verworpen.

¹⁵ *Dagverhaal* VI, nr. 568, (16 juni 1797), verslag van de zitting van 30 mei 170-171.

¹⁶ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 15 Mei 1797, 23 mei, 574-584; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 486-491. *Dagverhaal* VI, nr. 567 (16 juni 1797), Verslag van het debat van 31 mei en 1 juni; verslag van de zitting van 30 mei 168; nr. 568 (16 juni 1797) verslag van de zitting van 30 mei 169-171; verslag van de zitting van 31 mei 173-176; nr. 569 (17 juni 1797), verslag van de zitting van 31 mei 177-181. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 550-563.

¹⁷ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 1 juni 16-17.

¹⁸ Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 273 en 514, noot 10.

¹⁹ *Dagverhaal* VI, nr. 568 (16 juni 1797): verslag van de zitting van 31 mei 174-176; nr. 569 (17 juni 1797), verslag van de zitting van 31 mei 178-180.

Een geschikte datum was ook afhankelijk van het gereed zijn van de gedrukte tekst van het *Ontwerp van Constitutie*. De drukkerij was begonnen om de definitieve tekst te drukken, maar zowel het tijdstip van afronding van het drukken als het moment van verspreiding waren niet bekend. De meeste representanten achtten het onmogelijk of onwenselijk om vóór of op 1 augustus het referendum te organiseren. Na een verwarrend debat ging men akkoord met het voorstel van de Leidse afgevaardigde Jacob Hahn om 8 augustus 1797 aan te wijzen als dag van stemming.²⁰

Vervolgens debatteerde men over de *proclamatie*, die vooraf zou gaan aan het *Ontwerp van Constitutie*. Die tekst was van groot belang, omdat secretarissen, stads- en dorpsomroepers, bodes, predikanten of onderwijzers de proclamatie zouden voorlezen vanaf de pui van het stadhuis, voor de deur van het rechthuis, vanaf de kansel of voor de kerkdeur. Die oproep moest stemgerechtigde burgers motiveren om te gaan stemmen en had een ideologische inhoud. De Nationale Vergadering zag zich een waardige opvolger van de patriottische en Staatsgezinde partij uit de jaren 1780-1787. In een aantal passages werd teruggegrepen naar hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis: de strijd tegen de Spaanse tirannie, het optreden van Michiel de Ruyter en de succesvolle politiek van Johan de Witt. Eindelijk kon het volk zichzelf een grondwet geven, was de hoge ambitie. Op 9 juni werden de tekst van de *proclamatie* en de begeleidende circulaire voor de provinciebesturen vastgesteld.²¹

De *proclamatie* en circulaire bleven vervolgens ruim veertien dagen liggen in afwachting van het gereedkomen van de gedrukte tekst van het *Ontwerp van Constitutie*. Ondertussen werd op 9 juni nog een tweede *proclamatie* goedgekeurd, die burgers opriep voor de grond- en kiesvergaderingen voor de verkiezingen voor de (tweede) Nationale Vergadering op 1 en 2 augustus.²² Deze oproep bereikte de provinciale en lokale autoriteiten eerder of tegelijkertijd met de oproep voor het referendum van 8 augustus.²³

Voor de organisatie van het referendum bevatte de circulaire drie schijnbaar eenvoudige besluiten, waaraan strak de hand zou worden gehouden: de organisatie op één

²⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 2 juni, 43-49: 'is gedecreteerd dat de grondvergaderingen door de geheele Republiek zullen opgeroepen worden. Tot bestemming van het Ontwerp van constitutie tegen zekeren dag: dat die dag zyn zal de agste Augustus eerstkomende, dat het resultaat dier stemming door de Hoogstgeconstitueerde Magten in de respective Gewesten uiterlyk veertien dagen na den zelve agsten augustus ter Nationale vergadering zal moeten zyn ingezonden; waarbij bevestigd werd 'dat de stemming over het ontwerp van Constitutie niet bij de Grondvergaderingen, maar by hoofden zal moeten worden opgemaakt'.

²¹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni, 7 juni, 82; 8 juni, 113-115; 9 juni 139-144.

²² *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 16 Juni, 8 juni, 116-118; 9 juni, 132-139.

²³ *Proclamatie van de Nationale Vergadering van 9 juni 1797*.

dag, de stemming in grondvergaderingen, en de verzending van de uitslag binnen veertien dagen naar Den Haag, zodat de Nationale Vergadering de einduitslag kon vaststellen.

Niet voor alle provinciale en lokale bestuurders waren dit vanzelfsprekende richtlijnen. De stad Amsterdam maakte bijvoorbeeld bezwaar tegen het besluit om het referendum op één dag te organiseren. In 1796 en 1797 had het stadsbestuur de organisatie van de 433 grondvergaderingen voor nationale en provinciale verkiezingen over drie of vier dagen kunnen uitsmeren. De Raad van Amsterdam schreef dan ook op hoge toon een brief aan de Nationale Vergadering ‘de onmogelijkheid aantonende, om, [...] de Grondvergaderingen op eenen dag te kunnen houden, en verzoekende dat daar omtrent zodanige andere schikkingen mogen worden beraamd.’ De stad kwam tevens met een economisch argument:

‘Doch wanneer men hier alle de districten op een en de zelfde dag oproept, moet er eene stilstand in de Negotie plaats hebben of de meeste Hoofden en bedienden van Negotiehuizen zijn in de onmogelijkheid om te verschijnen. De negotie kan niet geheel blijven stilstaan tenzij op hooge order alle werk op zodanige dag verboden wordt evenals voorheen op Bededagen plagt te geschieden. Buiten dien gaan Beurs, postdagen, affaires van allen aart haaren gang en die gang kan door geen politique magt tegen gegaan worden. Wil men dan niet veelen in de onmogelijkheid brengen om in hunne Grondvergaderingen te verschijnen moet men dezelve op meer dan eenen dag houden op dat lieden die op eene het zelfde Comptoir of aan eene hetzelfde soort van Zaaken arbeiden, aldus op verschillende dagen in hunne vergaderingen opgeroepen wordende’,²⁴

De belangen van de Amsterdamse koophandel stonden voorop en de democratie diende zich te schikken. Het stadsbestuur schreef verder grote problemen te hebben met het vinden van voldoende vergaderplaatsen voor 433 grondvergaderingen. Bij een spreiding over een aantal dagen konden publieke gebouwen twee of drie maal achtereen worden gebruikt. Particulieren konden niet verplicht worden om lokalen af te staan, zodat vergaderruimtes in herbergen, logementen en drankgelegenheden moesten worden gehuurd. Dat betekende een aanslag op de stadsfinanciën. Al met al beschikte men over 230 vergaderplaatsen en zag het Amsterdamse stadsbestuur geen kans er 203 bij te vinden.

²⁴ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 195. Hierin de brief van de Raad van de gemeente Amsterdam van 26 juni 1797. Stadsarchief Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur (1795-1813)*, inv.nr. 367, 79-86.

De Nationale Vergadering weigerde deze brief in behandeling te nemen. Representant Hahn vertolkte in scherpe bewoordingen de mening van de meerderheid: ‘vermits de zaken daarin voorkomende alleen het mechanique der grondvergaderingen specteerende [en] als huishoudelijk beschouwd konden worden. Ook wist hy niet dat de Vergadering in dezen iets met Amsterdam in het byzonder te doen had [...]; alleen in het oog houdende, dat wilde men ’sVolks Oppermacht wesentlyk doen gelden, het dan allernoodzaaklyk was om die Oppermacht op één en hetzelfde tydstip te doen werken. Nu moet men zich naar dat Decreet reguleeren, en alle de bezwaren van de Republiek van Amsterdam kwaamen geheel niet te pas.’ De afgevaardigde Pasteur kwam met een bijzonder argument: ‘dat de Raad van Amsterdam, hoewel geen geld kunnende vinden, tot het huuren van de nodige locaalen, echter wel alle Jaaren eene somms van f. 60.000 aan den Schouwburg kan ten koste leggen, om denzelven in stand te houden,’ Pastoor Witbols, katholiek representant, wees fijntjes op de vrolijke dag van 19 juni 1795: ‘... hoezeer had Amsterdam uitgemunt by het planten van den Vrijheidsboom, en hy wilde aan alle de Leden dezer Vergadering wel vraagen, of er toen ook zo veele Negotie gedreeven was.’²⁵ De brief uit Amsterdam werd geseponeerd en het stadsbestuur moest zich schikken naar het decreet.

En kon Amsterdam in januari 1796 nog landelijke of provinciale regelingen negeren, in de zomer van 1797 was dat zo goed als onmogelijk geworden. De commissie die onder leiding van Van Swinden verkiezingen in Amsterdam had georganiseerd, weigerde echter de verkiezingen van 1 en 2 augustus en het referendum van 8 augustus onder deze voorwaarden te organiseren, zodat het stadsbestuur een nieuwe commissie aanzocht, waarvan Jan van Staphorst de secretaris werd (zie afbeelding 8). Die organiseerde de Amsterdamse grondvergaderingen op één dag, maar wel op twee tijdstippen, één reeks om 8 uur in de ochtend en een tweede reeks om 15.30 in de middag. Zo konden vergaderlocaties in ieder geval nog tweemaal worden gebruikt.

De Nationale Vergadering kreeg het eveneens aan de stok met Bataafs-Brabant.²⁶ Daar riep het provinciebestuur in een publicatie de burgers op om te verschijnen ‘voor eene daartoe uit het Plaatselyk Bestuur benoemde Commissie [...]’ in plaats van te stemmen in een

²⁵ *Dagverhaal* VI, nrs 587-588 (30 juni en 1 juli 1797): verslag van de zitting van 27 jui en het debat over de brief van het stadsbestuur van Amsterdam.

²⁶ Zie voor het debat over de handelwijze van het provinciebestuur van Bataafs-Brabant: *Dagverhaal* VI, nr. 597 (13 juli 1797) 406-408; nr. 604 (18 juli 1797) 457-458; nr. 606 (19 juli) 474-476; nr. 607 (20 juli 1797), 481-482.

grondvergadering (zie afbeelding 9).²⁷ Vrijwel onmiddellijk leidde deze circulaire tot beroering in de Nationale Vergadering. In een missive aan het Brabantse bestuur vroeg men allereerst of het juist was dat het ontwerp op 5 juli nog niet was gepubliceerd en geafficheerd. De voorzitter van het provinciebestuur antwoordde daarop: ‘Dat het Ontwerp niet geschikt was, om zo raauwelijk aan de respective Gemeentens te worden rondgezonden, maar noodwendig verzeld moest zyn van eene behoorlyke bij ons geërresterde Publicatie’.²⁸ De verzending had moeten wachten op het drukken van een Brabantse publicatie die de verspreiding begeleidde en bijzondere richtlijnen gaf voor de organisatie van het referendum. Met dat antwoord ging de Nationale Vergadering niet akkoord. De Brabanders werden tot de orde geroepen: ‘zo hebben wy ons in de onvermydelyke verpligting gevonden, Ulieder volkomen misvatting in dezen te doen opmerken, welke doet vermoeden, dat het Reglement op de Nationale Vergadering, even min als onze conductoire missive, in dato 9 Juny laatstleden door de Hoogst Geconstitueerde Magt in Bataafsch Brabant met geene genoegzaame aandagt schijnt onderzocht te zyn.’

Het grootste struikelblok in Brabant vormden de plaatselijke commissies.²⁹ Het verschijnen van burgers voor een commissie werd geïnterpreteerd als een vorm van verhoor.³⁰ Zo bedoelden de Brabantse bestuurders het echter niet: ‘Ofschoon Wy, [...] niet anders

²⁷ NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 219; hierin: *Publicatie van de Representanten van het Volk van Bataafsch-Brabant*, Den Bosch 5 juli 1797. BHIC Den Bosch, Archief *dorpsbestuur Huisseling en Neerloon*, inv.nr. 42, hierin de circulaire van 5 juli 1797, die deze publicatie begeleidde. ‘Gij zult dezelve doen publiceren en affigeeren, en voorts [...] by publicatie aan den Volke bekend maaken de plaatsen en uren, waarop de Commissie of Commissiën, uit Ulieder midden te benoemen, zitting zullen houden, tot het opneemen der Stemmen; latende Wy aan Ulieden vry, om Uwe Ingezetenen by afdeelingen, zo als meest geschikt voor Uwe Plaats bevonden zal worden, en op verschillende uren, tegen den 8sten Augustus opteroepen: zullende Gylieden zorge moeten draagen, dat de door Ulieden te benoemene Commissiën, formeeren een behoorlyke lyst, overeenkomstig aan het hier nevensgaand *Project*, daarop aantekenende de Naamen der Stemmers, onder die Colom, waartoe zy behooren, naar maate zy gestemd hebben, *Ja* of *Neen*, welke Gy Ons voor den 15den Augustus zult doen in handen komen. zonderlyk op de, door dezelve Commissie [...] te doene Vraag: ‘*Keurd gy het Ontwerp van Constitutie; by de Nationale Vergadering, op den 30sten May dezes Jaars geërresterd, en binnen deze gemeente geëffigeerd, goed?*’

²⁸ *Decreeten Nationale Vergadering* Deel 17 Juli 1797, 13 juli, 211-212.

²⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 14 juli, 241: ‘Uwe Publicatie, Medeburgers ! strekt in tegendeel veel eer, om ieder stemgerechtigd burger *afzonderlyk* voor eene Commissie van het plaatselyk Bestuur te doen compareeren, ten einde als het ware, op verhoor van articulen zyne stemming uit te brengen – dan zodanige oproeping voor Commissarissen, by wyze van een dagvaarding of comparitie, is volstrekt strydig met de oppermagt des Volks, waarvan de eerste en voornaamste uitoefening voorzeker en onwedersprekelyk bestaat, wanneer het souveraine Volk beslist over het aannemen of verwerpen van eene Constitutie. Eene beslissing, dewelke niet anders kan geschieden, dan met volkomen vryheid, in geconstitueerde grondvergaderingen, zonder den minsten invloed van eene staatige en inposeerende Commissie uit een plaatselyk Bestuur, of andere hoe ook genaamde voor Vrijheid en Gelykheid schadelijke belemmering, waar door of het getal der opkomende stemgerechtigden zouden verminderen, of wel de vrye stemming benadeeld worden’.

³⁰ Het verschijnen van stemgerechtigden voor een commissie voor het uitbrengen van een stem kwam niet uit de lucht vallen. Op deze manier waren in de Meijerij van Den Bosch in april-juni 1795 verkiezingen georganiseerd voor plaatselijke besturen. Deze wijze van stemmen werd herhaald voor verkiezingen voor lokale besturen in het westelijk deel van Bataafs-Brabant in 1796.

hebben getragt [...] door het vaststellen eener comparitie voor eene Commissie uit de Plaatselyke Bestuuren, en de eenvoudige beëntwoording, met *Ja* of *Neen*, van eene klaar voorgestelde vraag, [het] zo gemakkelyk mogelyk te maaken'.³¹ Onder grote druk besloot men in Den Bosch om de publicatie van 5 juli in te trekken, met een spoedadvies van het Hof van Justitie op tafel.³² In een nieuwe publicatie werden de stemgerechtigden opgeroepen in grondvergaderingen te verschijnen om hun stem uit te brengen (zie afbeelding 10).³³

Andere provincies gingen evenmin klakkeloos over tot uitvoering van de besluiten van de Nationale Vergadering, nadat de *proclamatie*, de circulaire en de gedrukte constitutieteksten in ontvangst waren genomen. Binnen het provinciebestuur van Holland bestond bijvoorbeeld aanzienlijke oppositie. Een aantal representanten was van mening dat het *Ontwerp van Constitutie* eerst drie maanden ter inzage moest worden gelegd, voordat het referendum kon worden gehouden. Evenals in de Nationale Vergadering een paar weken eerder werd dit standpunt na een hoofdelijke stemming verworpen.³⁴

Het Friese provinciebestuur stuurde een missive naar de Nationale Vergadering met het dringend verzoek om *artikel 145, Reglement* te respecteren en het volk drie maanden de tijd te geven om over het *Ontwerp van Constitutie* 'te denken en hetzelfde rijpelijk te beoordeelen ten einde zich over het zelve te verklaren of men het, alles zamen genoomen en vergeleeken goed- of afkeurt'.³⁵ De Nationale Vergadering nam ook deze brief niet in behandeling.

Binnen het provinciebestuur van Overijssel werd de discussie eveneens gevoerd. De 'Provisionele Representanten' die op 12 en 13 juli in Zwolle bijeen kwamen, kregen de vraag voorgelegd of de Nationale Vergadering bevoegd was om 8 augustus aan te wijzen als datum voor het referendum. Moest het *Ontwerp van Constitutie* niet eerst drie maanden ter inzage worden gelegd, zodat burgers het ontwerp konden beoordelen? Evenals in Holland wees de meerderheid van het provinciaal bestuur deze interpretatie af. Pas hierna werd de *proclamatie* van de Nationale Vergadering naar de plaatselijke besturen verzonden, begeleid door een *publicatie* van de provisionele representanten van Overijssel met nadere richtlijnen.³⁶

³¹ *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 22 juli 1797.

³² BHIC Den Bosch. Archief *Bestuursarchieven 1795-1814*, inv.nr. 44: hierin het advies van het Hof van Justitie van 20 juli 1797. Inv.nr. 100, notulen van 20 juli no. 27: verzoek om advies voor 6.00 uur 's avonds.

³³ BHIC Den Bosch. Archief; *Bestuursarchieven 1795-1814* in inv.nr. 44: *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 22 juli 1797. Exemplaar met wijzigingen en aantekeningen.

³⁴ NA Den Haag. Archief *Provinciaal Bestuur van Holland 1796-1798*, inv.nr. 27, decreten 28 juni 1797.

³⁵ *Friesche Courant* no 79, 4 juli 1797. Brief van het Provinciaal Bestuur van Friesland van 27 juni 1797.

³⁶ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5278, notulen van 12 en 13 juli 1797; inv.nr. 5299: hierin *Publicatie van de provisionele Representanten van het volk van Overijssel*, 13 juli 1797.

In Gelderland kwamen de provisionele representanten van 3 tot 7 juli in buitengewone zitting in Nijmegen bijeen. Zij besloten om de burgers op 8 augustus een extra vraag voor te leggen over de wijze waarop de einduitslag moest worden berekend: ‘zich te declareren, of de stemming over de aanneeming of verwerping van het voorschreven Plan van Constitutie, op den voet van het Decreet der Nationale Vergadering van den 11de Maart l.l., namentlyk Provinciaal, dan hoofdelyk, zal geschieden.’³⁷ Het Gelderse provinciebestuur legde daarmee de interpretatie van *artikel 108, Reglement* voor aan de stemgerechtigde burgers.³⁸

Ten slotte debatteerde de Nationale Vergadering op 24 juli nog één maal over een onderwerp dat van invloed zou zijn op het referendum.³⁹ In een petitie vroegen Jacobus de la Lande en een reeks andere stemgerechtigden uit Amsterdam ‘dat er klaar en duidelyk bepaald werde, dat er by het stemmen, over het *Ontwerp van Constitutie al of niet* eene verklaring zou behoren afgelegd te worden, en dat het ook allernuttigst zyn zou, dat er eene algemeene cynosure of Instructie van wegen deze Vergadering wierd daargesteld, waar na alle de stemopnemers over het geheele Gemeenebest zich zouden moeten gedragen.’⁴⁰ Een dergelijke landelijke richtlijn voor de organisatie van de grondvergaderingen kwam er echter niet; de bepalingen in het *Reglement* werden voldoende geacht. Een commissie uit de Nationale Vergadering adviseerde wel om in deze bijzondere situatie geen politieke verklaring te vragen en alle stemgerechtigden aan het referendum te laten deelnemen. De meerderheid van de Nationale Vergadering verwierp dit advies. Anders zouden Oranjegezinden in staat worden gesteld om deel te nemen aan grondvergaderingen om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen, aldus de redentie van een aantal sprekers. Oranjegezinden waren immers tegen elke grondwet waarin geen rol was weggelegd voor het Huis van Oranje. De meerderheid was van mening dat Oranjegezinde burgers buitengesloten moesten zijn en blijven. Aanvullend op de *proclamatie* verscheen de *publicatie* van de Nationale Vergadering van 25 juli, waarin de eisen voor het stemrecht, ontleend aan het *Reglement*, nogmaals onder de aandacht werden

³⁷ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 107 Register van uitgaande circulaire missives, 1795-1798, hierin circulaire van 8 juli 1797.

³⁸ Aan de uitslag over deze vraag wordt in het vervolg geen bijzondere aandacht gegeven. Voor de provinciale stemming brachten 4.899 burgers hun stem uit. Voor de hoofdelijke stemming brachten 8.299 burgers hun stem uit. De meerderheid van de opgekomen stemgerechtigden stemde in met het ‘nationaal’ vaststellen van de uitslag. Alleen het kwartier van Zutphen telde een aanzienlijke groep burgers die voorstander was van het provinciaal vaststellen van de uitslag. Zie: *Reces landdag*, zaterdag 19 augustus 1797.

³⁹ *Dagverhaal* VI, nrs. 620-621 (2 en 3 augustus 1797), 589-597: verslag van de zitting van 24 juli met het debat over het stemrecht voor het referendum. Rapport van de commissie: *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 435-440; 25 juli, 465-468. Rapport en debat ontbreken bij De Gou.

⁴⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 435.

gebracht, inclusief het afleggen van een mondelinge verklaring door burgers die daadwerkelijk aan het referendum wilden deelnemen.⁴¹

Het Friese provinciebestuur zou dit besluit van de Nationale Vergadering op een bijzondere manier uitleggen door te verlangen dat de verklaring niet mondeling maar schriftelijk door middel van ondertekening in de grondvergadering zou worden afgelegd.⁴² En daar waren lang niet alle Friese burgers het op 8 augustus mee eens, zoals nog zal blijken.

Noch in Bataafs-Brabant, noch in Friesland, Overijssel, Gelderland of Holland werden de *proclamatie*, *publicatie* en missive van de Nationale Vergadering voetstoots aangenomen. Er was debat en nadere besluitvorming binnen provinciebesturen nodig, voordat het *Ontwerp van Constitutie* met begeleidende *proclamatie*, *publicatie* en circulaire kon worden doorgestuurd naar lokale besturen.

§ 3 Een grondwet drukken en verspreiden

Op 18 mei nam de Nationale Vergadering een besluit over de wijze waarop burgers werden geïnformeerd over het *Ontwerp van Constitutie* waarover zij zouden beslissen: aanplakbiljetten met de constitutietekst zouden worden gedrukt, evenals boekjes voor terinzagelegging en verkoop.⁴³

Het informeren van het publiek door middel van aanplakbiljetten behoorde tot de traditie van politieke communicatie uit de tijd van het ancien régime, die na 1795 ongewijzigd werd voortgezet. Het *Reglement* voor de Nationale Vergadering en reglementen voor steden en provincies werden bekend gemaakt door voorlezen en aanplakken, en waren beperkt van omvang. De drukker had één of hooguit twee bladen nodig om teksten af te drukken, en dit in een beperkte oplage.

⁴¹ *Publicatie* van de Nationale Vergadering van 25 juli 1797 inzake de interpretatie van de woorden *stemgerechtigde Burgers*.

⁴² Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 47: hierin de vastgestelde tekst van begeleidende circulaire en de publicatie van 3 augustus 1797. Voor de gedrukte teksten: Archief 346 *Verzameling plakaten, publicaties, enz.*.

⁴³ *Decreten Nationale Vergadering* deel 15, Mei 1797, 18 mei, 372: 'Het Ontwerp van Constitutie zal worden opgelegd, een druk in Plano van negen duizend Exemplaren, om overal te worden aangeplakt waar men gewoon is affixie te doen; een tweede druk in groot Octavo van agt duizend exemplaren om overal ter Secretariën en op de plaatzen waar Grondvergaderingen gehouden worden, of elders, waar de respective Municipaliteiten zullen goedvinden, ter leezing te worden gelegd. En nog een derde druk, mede in groot Octavo van zes duizend Exemplaren om voor een matige prijs verkogt te worden, aan een ieder, die zoude wenschen een Exemplaar van het zelve ontwerp te bezitten.' Plano was het grootste vel papier dat een drukkerij ter beschikking stond en dat niet was gevouwen. Het formaat werd gebruikt voor affiches en aanplakbiljetten.

Groot octavo is de aanduiding van een papierformaat. Het is een formaat voor een boek, waarbij het vel papier driemaal is gevouwen tot octavo (dus in achten). Hieruit kunnen 16 pagina's worden gesneden. Zie: www.bibliopolis.nl.

Negenduizend exemplaren drukken van een *Ontwerp van Constitutie* dat uit meer dan 900 artikelen bestond, was van geheel andere orde. Over de noodzaak van het drukken van aanplakbiljetten ontspon zich dan ook een discussie in de Nationale Vergadering. Representant Nieuhoff vroeg zich af ‘of de druk in plano wel nodig zoude zyn, daar dit zwaare onkosten zoude veroorzaken; hy zoude er eerder voor zyn, dat men een exemplaar [...] aan een bandje hong op zodanige plaatsen, waar men gewoon was affictien te doen, op dat het al daar door een ieder kon worden gelezen’. Krieger merkte op ‘dat, zoo het idee van Nieuhoff doorgong, het dan beter was, het aan een ketting te hangen, en er een schildwagt bij te stellen.’ Ook een aantal andere representanten vond het ondoenlijk om de tekst van de grondwet overal op het platteland aan te plakken. Het voorstel werd echter aangenomen, omdat de meerderheid maximale publiciteit wilde, ook al had Bosveld, één van de commissarissen van de drukkerij, gewaarschuwd dat het lang zou duren voordat dit werk kon worden afgerond, omdat de drukkerij maar één pers had om dit formaat te drukken.⁴⁴

Het drukken, verspreiden en aanplakken van een omvangrijke tekst op afficheformaat was een grote opgave. De tekst werd uiteindelijk gedrukt in 4 kolommen op 16 gesigneerde planobladen (zie afbeelding 11).⁴⁵ Een deel van de productie werd uitbesteed bij andere Haagse drukkers. De drukkosten voor deze affiches bedroegen uiteindelijk 1.980 gulden. De beoogde oplage werd echter niet helemaal gehaald: uiteindelijk verspreidde men ongeveer 8.500 exemplaren om te worden aangeplakt.

’s-Landdrukkerij begon met het drukken van de boekjes na definitieve afronding van de besluitvorming over het ontwerp van grondwet op 30 mei 1797. De tekst was sinds november 1796 alleen maar omvangrijker geworden. Het gedrukte exemplaar telde 198 pagina’s met een *Ontwerp van Constitutie* bestaande uit 918 artikelen en twee bijlagen. Niet voor niets kreeg dit ontwerp in de loop der tijd de bijnaam ‘het dikke boek’. Boekjes in een oplage van 8.000 waren bestemd voor terinzagelegging door plaatselijke besturen en ter verspreiding onder nationale, gewestelijke en lokale politici, bestuurders en functionarissen. Uiteindelijk zijn 6.200 exemplaren daarvan naar de provincies gestuurd; de rest werd in Den Haag verspreid. En dan werden nog 6.000 exemplaren gedrukt voor de verkoop à 8 stuivers per stuk.⁴⁶ Een deel van deze commerciële oplage, bestaande uit 4.500 exemplaren, werd door

⁴⁴ *Dagverhaal* V, nr. 540 (maandag 29 mei), verslag van de zitting van 18 mei over het publiceren van de tekst van de constitutie.

⁴⁵ Een aantal sets van deze aanplakbiljetten is in archieven en bibliotheken bewaard gebleven, inclusief één aan elkaar geplakte serie met achttiende-eeuwse plakkerslijm.

⁴⁶ Een typograaf (zetter of drukker) verdiende ongeveer 1 gulden per dag en had een weekloon tussen 5 en 7 gulden. Loon dat varieerde, omdat het als stukloon werd verdiend. De drukkers verdienden per afgedrukte riem

de Haagse boekbinder Lion Cohen ingenaaid.⁴⁷ Kopers van deze katernen moesten zelf zorgen voor een boekband, als zij dat al wensten.

Pas op 23 juni was het drukken van de *proclamatie* en van de grondwetsteksten *in plano* en *in octavo* klaar voor verzending. Er was grote belangstelling voor de boekjes. De eerste druk was binnen een paar dagen uitverkocht, zodat op 29 juni werd besloten over te gaan tot een tweede druk van 5.000 exemplaren.⁴⁸ Representanten ontdekten overigens fouten in de eerste druk, zodat begin juli verbeteringen moesten worden gepubliceerd.⁴⁹ Vanaf 24 juli werd nog eens een derde druk van 5.000 exemplaren aangekondigd, zodat bij elkaar zeker 24.000 exemplaren zijn gedrukt, gratis verspreid en verkocht (zie afbeelding 12).⁵⁰ Evenals voor het drukken van het aanplakbiljet en het innaaien van de katernen zijn door de landsdrukkerij andere Haagse drukkers ingeschakeld om delen van de tekst te zetten en te drukken.⁵¹ De totale kosten voor het drukken van de boekjes bedroegen uiteindelijk meer dan 5.000 gulden.⁵²

De drukkerij leverde de proclamaties, aanplakbiljetten en boekjes af bij de griffie van de Nationale Vergadering. Jan Washington, klerk-expediteur, meldde in een kort briefje op vrijdagavond 23 juni, half tien, dat de drukkerij de pakketten voor Utrecht, Gelderland,

van 500 vel. In de krantenwereld werd iets beter betaald. Het genoemde cijfer is in overeenstemming met het gemiddelde loon van de Nederlandse arbeider in het algemeen, dat eveneens één gulden per dag bedroeg, een bedrag dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw tot diep in de negentiende eeuw ongewijzigd bleef. In het buitenland en in de provincies buiten Holland was het gemiddeld loon lager. Wagenaar klaagt in 1801 vaak over het lage loon. (Zie Frans A. Janssen (ed.) *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der Boekdrukkunst (1801)*). Het staat vast dat in de tweede helft van de achttiende eeuw bij gelijkblijvend loonpeil de prijzen stegen, zodat een reële inkomensderving plaatsvond, die met de toenemende werkeloosheid een uitbreiding van de armoede veroorzaakte. Er gaan 20 stuivers in een gulden. 8 stuivers is dus gelijk aan 40% van het gemiddelde dagloon van een arbeider. Van een weekloon van 6 gulden is dat ongeveer 5%. Ter vergelijking. De daggeldvergoeding voor leden van de Nationale Vergadering was 10 gulden per dag.

⁴⁷ Lion Cohen (ca. 1756-1802). Hij stond in Den Haag bekend als 'de joodse binder' en is vooral bekend als boekbinder, onder meer voor de Stadhoudelijke Secretarie vóór 1789. Verricht vanaf 1795 bindopdrachten voor het provinciebestuur van Holland en de Nationale Vergadering. Lion Cohen berekende 1 stuiver per stuk voor het inbinden van 4.500 exemplaren van het *Ontwerp van Constitutie* en verdiende daarmee 225 gulden.

⁴⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 29 juni, 464-465.

⁴⁹ *Publicatie van de Nationale Vergadering tot verbetering van eenige fouten in de eerste druk van het ontwerp van constitutie ingeslopen*; 3 juli 1797. Zowel *in plano* als *in octavo* gedrukt. Zie ook: *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 16 Juni 1797, 30 juni, 486-487; Deel 17 Juli 1797, 3 juli, 31-34.

⁵⁰ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 24 juli, 447. Schneider, *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 134-135.

⁵¹ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 499, Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land, gedrukte stukken, Rekening juni 1797: opdrachtnummers: 305 (aanplakbiljetten), 306 (eerste druk), 307 (tweede druk), 308 (derde druk). In 499 ook een omslag met de kwitanties voor geleverd werk van Lion Cohen voor het innaaien van 4.500 exemplaren à 1 stuiver per stuk en de drukkers H.C. Susan, De Erven P. Vos en H. van Tecklenburg van delen van de *plano* en *octavoteksten*. Een aantal van deze drukkers stond bekend als 'Oranjegezind' en had voor de omwenteling bij de landsdrukkerij gewerkt.

⁵² In de achttiende eeuw lag het bestaansminimum op 300 gulden per jaar. Grof gezegd ligt het minimum vandaag de dag op €15.000 per jaar. Omgerekend komen de kosten naar hedendaagse maatstaven uit op €250.000.

Zeeland en Bataafs-Brabant op zaterdag 24 juni gereed had voor verzending. Het werk was klaar, want Holland en de noordelijke provincies waren al eerder voorzien. Op maandag 26 en dinsdag 27 juni 1797 kwam de vracht in de provinciehoofdsteden aan. Over Brabant zijn we precies geïnformeerd: een postiljon met een paard en een gehuurd rijtuig vertrok zaterdag 24 juni uit Den Haag met 825 proclamaties en aanplakbiljetten, dat wil zeggen 14.000 aan te plakken bladen en 700 boekjes van elk 200 bladzijden. Hij bezorgde zijn vracht in Den Bosch op maandag 26 juni om 10 uur in de avond.⁵³

Voor de verdere verspreiding naar de plaatselijke besturen had elke provincie een uitgekiend systeem van bodes, postmeesters, vrachtvervoerders en schippers. In Zeeland zette bijvoorbeeld Willem Oppenoorth, kamerbewaarder en eerste deurwaarder van het provinciebestuur, de *proclamatie* en het *Ontwerp van Constitutie* uit in de steden en op het platteland van Walcheren. Hij verdiende er 8 gulden en 40 cent mee.⁵⁴ In Arnhem werd 300 gulden uitbetaald aan bodes voor het rondbrengen van oproepingsbiljetten, boekjes en affiches.⁵⁵ Soms werden de pakketten begeleid met een publicatie of circulaire van het provinciebestuur. In de laatste twee weken van juli was de verspreiding naar alle steden en dorpen in de Bataafse Republiek echter geheel afgerond.

Plaatselijke besturen dienden de affiches met het *Ontwerp van Constitutie* aan te plakken samen met de *proclamatie* van de Nationale Vergadering. De verspreiding van deze exemplaren *in plano* werd bepaald door tradities. ‘En op dat niemand hier van onkundig zy, zal deze alomme worden gepubliceert en geafficheert ter plaatsen al waar men zulks te doen gewoon is’ was de standaarduitdrukking. Publiceren betekende in de achttiende eeuw in de eerste plaats voorlezen. In steden bestond het gebruik om proclamaties, publicaties en notificaties (dagelijks) af te lezen vanaf de pui van het stadhuis en daarna aan te plakken. Op het platteland werden publicaties door de dominee, de koster of de onderwijzer voorgelezen in of voor de kerk, als gerechtshuizen of andere publieke gebouwen ontbraken. Slechts een paar maal per jaar werden gedrukte exemplaren van publicaties op de kerkdeur geprikt, geplakt op een bord of opgehangen in een kastje.

Het onderscheid tussen publiceren en afficheren blijkt overigens uit een noot in de circulaire van het Brabantse provinciebestuur: ‘...[het] Ontwerp van Constitutie niet behoeft te worden gepubliceerd, maar alleen geëffigeerd en ter leezing gelegd te worden.’ Aanplakken

⁵³ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 juli 1797, 10 juli, 136.

⁵⁴ Zeeuws Archief Middelburg. Archief *Rekenkamer C* inv.nr. 3786 Acquitten: behorende bij de 4^e rekening over 1797.

⁵⁵ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 10 Notulen van het *Provinciaal College van Politie, Financie en Welzijn* 1797 januari – oktober 5.

was in Brabant voldoende, voorlezen van de tekst van het *Ontwerp van Constitutie* was niet nodig, waarschijnlijk mede vanwege de omvang. Deze passage maakte in de Nationale Vergadering deel uit van de beroering over de Brabantse publicatie en circulaire. De commissie belast met het maken van een brief aan het provinciebestuur van Brabant benadrukte, dat de intentie van de Nationale Vergadering steeds was dat het *Ontwerp van Constitutie* zou worden gepubliceerd: om *ter puye te worden afgelezen*.⁵⁶

In Voorst, aan de rand van de Veluwe, moet het ongeveer zo zijn gegaan. In een publicatie van 14 juli aan de burgers en inwoners werd de komst van het *Ontwerp van Constitutie* afgekondigd. Het plan *in plano* zou op zondag 16 juli ‘aan de kerken’ van Voorst, Twello, Terwolde en Wilp worden gepubliceerd en geafficheerd, voorgelezen en vervolgens aangeplakt. De boekjes *in octavo* zouden daarna ter inzage liggen in de verschillende kerkdorpen bij plaatselijke bestuurders, de ambtsbodes, een rotmeester en in het kerspel Voorst bij G.F. Slijkhuijs in de *Gietelsche Brouwerij*, waarschijnlijk een herberg. De boekjes zouden ‘sorgvuldig bewaard moeten worden’, zodat ze nog gebruikt konden worden in de grondvergaderingen van 8 augustus.⁵⁷

Op het platteland waren weinig voorzieningen om te afficheren. Voor zestien vellen met de tekst van het *Ontwerp van Constitutie* was in ieder geval elke kerkdeur of elk bord in een dorp te klein. De meeste aanplakbiljetten gingen zodoende naar de steden. Die bleven overigens niet overal hangen. Catharina Heybeek beschreef in de *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen* de situatie in Amsterdam, waar op veel plaatsen de aangeplakte bladen van de muren waren afgescheurd:

‘werd ik zo wel zuid en noord door onze stad Amsteldam gedreven, en passeerde dus zeer natuurlijk verscheiden plaatsen, als waar [...] dat fraaie plan van Aristocratische Constitutie is aangeplakt – ik zag daar met zeer veel genoegen, hoe op verschillende plaatsen dat wangedrogt, met verdiende schande voor de makers van hetzelfde, behandeld, naamlijk met verachting afgescheurd was; overal zag ik de vellen hangen; weinig blaaden meer die in zijn geheel waren; dat te zien verheugde mijn hart zodanig, dat ik gaarne mijn voorbijgangeren had bekend gemaakt.⁵⁸

⁵⁶ *Dagverhaal* VI, nr. 606 (19 juli), 474-475. In het debat werd erop gewezen dat ook volstaan kon worden met een voorlezing van delen ‘in digniteit’ naar plaatselijke traditie.

⁵⁷ Gemeentearchief Voorst. *Oud-Archief Voorst*, inv.nr. 45 Register van notulen van de vergaderingen van de municipaliteit.

⁵⁸ *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen*, 25 juli 1797. Ook: M. Everard, ‘In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe courant, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (24) 2001, 67-87. L.E.Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*: 66.

De zorg van representanten dat het aangeplakte *Ontwerp van Constitutie* niet overal ongeschonden zou blijven, werd aldus bewaarheid.

De beperkte mogelijkheden voor het aanplakken op het platteland zijn zichtbaar in de ongelijke verdeling over de provincies. Van de 8.500 affiches waren 6.200 exemplaren bestemd voor Holland en Friesland. Dat Brabant relatief veel affiches ontving, namelijk 875, had alles van doen met de oorspronkelijke positie als Generaliteitsland: Brabantse dorpen hadden voorzieningen voor het aanplakken van resoluties van de Staten-Generaal en de Raad van State, hun heren en regeerders vóór 1795.

De verdeling van het aantal boekjes *in octavo* over de provincies was afhankelijk van het aantal grondvergaderingen. Er waren 6.200 boekjes voor 3.760 grondvergaderingen. De meeste besturen stelden ten minste één exemplaar voor iedere grondvergadering ter beschikking, zoals de Nationale Vergadering had bedoeld.⁵⁹ Het Zeeuwse, Overijsselse en Friese bestuur stimuleerden terinzagelegging door de plaatselijke besturen.⁶⁰

Naast publiceren en afficheren namen de plaatselijke besturen praktische maatregelen voor terinzagelegging in etablissementen waar gegeten en gedronken werd, in kerken en andere publieke gebouwen. In Leiden, Schiedam, Delft, Dordrecht, Den Bosch en Steenwijk lieten de stadsbesturen een publicatie aanplakken waarin de burgers attent werden gemaakt op plaatsen waar het *Ontwerp van Constitutie* kon worden gelezen (zie afbeelding 13).⁶¹ In de *Groninger Courant* en de *Ommelander Courant* verscheen een mededeling in welke herbergen en etablissementen in de stad Groningen het *Ontwerp van Constitutie* ter inzage

⁵⁹ 'Dat voorts aan Steden en Plaatsen zoveel Exemplaren van de Constitutie worden gezonden als er Grondvergaderingen onder derselver Ressort moeten worden gehouden, met last om te zorgen, dat aan iedere Grondvergadering het Exemplaar voor dezelve geschikt worde ter hand gesteld'.

⁶⁰ Zeeuws Archief Middelburg, *Notulen van de Vertegenwoordigers van het volk van Zeeland*, 30 juni 1797. 67-69 'Wij laten de middelen om de meeste publiciteit aan het ontwerp te geven door het zelve ter lezing op geschikte plaatsen te leggen geheel over aan Ul. bijzondere en plaatselijke voorziening.' HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5296 net-resoluties van Gedeputeerden Representanten 1797 juni 1-1797, 19 augustus, resolutie van 30 juni: 'voorts ook een proportioneel getal van de exemplaren in octavo te verzenden aan dezelve municipaliteiten of gerichten ten einde dezelve in zoveel en op zodanige plaatsen ter lezingen van de Ingezeten te doen voorliggen als zij best zullen oordeelen om het in deese bedoelde oogmerk te wesen de grootste publiciteit te bereiken'. NOF Dokkum. *Archief Dokkum 1574-1922*, inv.nr. 5, notulen van de vergadering van het stadsbestuur van 1 juli 1797. Inv.nr. 91: hierin: circulaire van het provinciebestuur van Friesland van 29 juni. Het stadsbestuur van Dokkum ontving op 1 juli 18 exemplaren *in plano* om aan te plakken en ter lezing te leggen in herbergen en logementen en 9 exemplaren *in groot octavo*, boekjes voor lezing op andere geschikte plaatsen. Tresoar Leeuwarden. Archief *Gewestelijke Besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 46: hierin tekst van de circulaire van 29 juni 1797.

⁶¹ RA Dordrecht. Collectie *Keuren en Verordeningen*, inv.nr. 63 1774-1802, hierin *Notificatie van de Raad der Burgery der Stad Dordrecht en de Merwede*, 15 juli 1797.

lag. Op het Groninger platteland kon de burger terecht in elk kerkdorp bij de collector, de belastinginner.

Ten slotte drukte de uitgever van het *Dagverhaal van de Handelingen van de Nationale Vergadering* vanaf donderdag 15 juli tot en met zaterdag 29 juli 1797 de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie* nog eens af in dagelijkse afleveringen, naast het reguliere parlementaire verslag.⁶²

Door de massale verspreiding kwamen initiatieven op gang om de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie*, buiten de formele procedure om, op meer informele wijze voor te lezen aan geïnteresseerde burgers. Het Friese provinciebestuur gaf aan de plaatselijke besturen de suggestie mee ‘om voor iedere grondvergadering [...] een boekje ter leezing te geven aan een daar toe gequalificeerd burger, ten einde het zelve Plan, in tegenwoordigheid van de expresselijk tot dat einde van elke grondvergadering, bij elkander versogte Burgers of in eens, of bij gedeeltens, voor de aldus vergaderden geleezen te worden, dus doende zoude niemand dan door vrijwillige afwezigheid zich kunnen beklagen geen gelegenheid gehad te hebben om het maatschappelijk verdrag van zijn vaderland zelfs niet te hebben hooren leezen.’⁶³ Op verschillende plaatsen werd in Friesland het *Ontwerp van Constitutie* aan burgers voorgelezen, opdat niemand onwetend zou zijn over de inhoud. Zo bepaalde het stadsbestuur van Harlingen, dat het ontwerp in de weken voor de stemming op maandag en op donderdag tussen 10 en 20 juli zou worden voorgelezen in de (Nieuwe) Kerk tussen 6 en 8 uur in de avond. In Bolsward bepaalde het stadsbestuur dat het ontwerp op woensdag 5 juli vanaf 4 uur zou worden voorgelezen in de Kleine Kerk.⁶⁴

Buiten Friesland zijn eveneens voorbeelden te vinden van speciale bijeenkomsten. Het stadsbestuur van Elburg riep de burgers op zaterdag 15 juli in de kerk bijeen om kennis te nemen van het ontwerp door middel van voorlezing.⁶⁵ In Montfoort verzocht een aantal leden van de drie grondvergaderingen aan het stadsbestuur om over het *Ontwerp van Constitutie* te

⁶² *Dagverhaal* VI, nr. 599 (13 juli 1797), 419-424; nr. 600 (14 juli 1797), 427-432; nr. 601 (14 juli 1797), 437-440; nr. 602 (15 juli 1797), 445-448; nr. 603 (17 juli 1797), 452-456; nr. 604 (18 juli 1797), 462-464; nr. 605 (19 juli 1797), 468-472; nr. 606 (19 juli 1797), 476-480; nr. 607 (20 juli 1797), 484-488; nr. 608 (21 juli 1797), 494-496; nr. 609 (22 juli 1797), 501-504; nr. 610 (24 juli 1797), 509-512; nr. 611 (25 juli 1797), 518-520; nr. 612 (26 juli 1797), 526-528; nr. 613 (27 juli 1797), 533-536; nr. 614 (27 juli 1797), 540-544; nr. 615 (28 juli 1797), 549-552; nr. 616 (29 juli 1797), 557-558.

⁶³ Tresoor Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 46 notulen, met daarin een afschrift van de circulaire.

⁶⁴ Gemeente Súdwest-Fryslân, Archief *Stadsbestuur Bolsward 1402-1816*, inv.nr. 16 Notulen van de vergadering van het stadsbestuur van 3 juli 1797.

⁶⁵ SA Noordwest-Veluwe, Archief *Stadsbestuur Elburg*, inv.nr 5 Resoluties van het stadsbestuur, 15 juli 1797.

mogen ‘delibereeren’. Dat werd toegestaan, waarna burgers werden opgeroepen bijeen te komen op zondagavond 6 augustus om half vijf in herberg Het Statenwapen.⁶⁶

Er ontstonden particuliere initiatieven. In Gouda organiseerde de directie van de ‘Vaderlandsche Bijeenkomst Vrienden van Een en ondeelbaarheid’ bij de burger Jan Liesen in de zogenoemde Juffertjes-School bijeenkomsten, ’s avonds van 8 tot 10 uur, waarbij het ontwerp werd gelezen, overwogen en bediscussieerd. Iedere stemgerechtigde burger, al dan niet lid van de sociëteit, mocht aan de bijeenkomsten deelnemen.⁶⁷ In Amsterdam werden leden van vaderlandse sociëteiten uitgenodigd op zondagochtend 30 juli om 10 uur bij F. Laeck in de Roemer op het Amstelveld om het *Ontwerp van Constitutie* ‘te hooren voorgelezen, en door de presenten te worden overwogen en bediscussieerd’.⁶⁸ De *Groninger Courant* publiceerde een oproep om bijeenkomsten te bezoeken in de Unie bij de weduwe J. van Bolhuis om te lezen en te discussiëren.⁶⁹ Het zijn slechts enkele voorbeelden van de vele bijeenkomsten die in het land zijn gehouden, waarin burgers met elkaar spraken over het voorliggende *Ontwerp van Constitutie*.

§ 4 Campagnekoorts?

In de weken voorafgaand aan het referendum begon een korte, heftige campagne om stemgerechtigde burgers te overtuigen om het *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen of te verwerpen. Een groep van twaalf representanten uit de Nationale Vergadering speelde daarbij een hoofdrol, met bijrollen voor sociëteiten, couranten en uitgevers van pamfletten.

Misschien begon de campagne wel met de *Nationaale Bataafsche Courant* door Jan Greeven., Hij opende zijn weekblad op 27 juni 1797 aldus: ‘Thans ligt voor my het zo alömme gehaatte en by veelen genaamd een monstreus ONTWERP VAN CONSTITUTIE...’⁷⁰ De toon van de tegenstanders was hiermee gezet; het woord monstrueus

⁶⁶ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard. Archief *stad Montfoort* inv.nr. 54 Notulen van het stadsbestuur, 1797.

⁶⁷ *Goudasche Courant*, woensdag 26 juli, no. 89. *Goudasche Courant* van woensdag 12 juli: dinsdag, donderdag en zondagsavond van 8 tot 10 uur zal één van de leden telkens een gedeelte van het constitutieontwerp voorlezen, waarna het zal worden bediscussieerd zodat iedereen goed voorbereid zal zijn om op 8 augustus zijn besluit te nemen. De advertentie was geplaatst door de directie van de Vaderlandsche bijeenkomst van de Vrienden van een en ondeelbaarheid. De eerste advertentie was gedateerd 10 juli.

⁶⁸ Advertentie in de *Nationaale Bataafsche Courant* van Lieve van Ollefen, 27 juli nr. 89.

⁶⁹ *Groninger Courant* no.59, dinsdag 25 juli: ‘de Leden van de Burgersociëteit hunne bijeenkomst houdende ten huize de Wed. J. van Bolhuis in de Unie, word bij deezen kennis gegeven, dat het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk op de Zaal ter leezing is voorgelegd, zo worden de Leeden bij deezen heden avond te 8 uur verzogt om de voorstellen te aanhooren en uit genodigd, daar van gebruik te maaken, en wel bijzonder des Maandags en Donderdagsavonds te 8 uur te compareeren, ten einde men elkander betrekkelijk dit gewigtig en belangrijk stuk ten nut en voorligting zou kunnen verstrekken.’

⁷⁰ *Nationaale Bataafsche Courant* door Jan Greeven, toegewyd aan waarheid en gezond verstand, Extra-courant 27 juni 1797. Voortgezet in het nummer van 29 juni. Uitgegeven bij J. Verlem & comp. in de Warmoesstraat in

zal regelmatig terugkeren als verwijzing naar de voorliggende tekst. Na een korte schets van het *Ontwerp van Constitutie* zou de redacteur van dit weekblad in een reeks afleveringen argumenten aandragen waarom dit ontwerp zou moeten worden verworpen. De invloed van dit weekblad moet groot zijn geweest, want tot verontwaardiging van Jan Greeven verscheen in Rotterdam half juli een aantal nummers van een weekblad met vrijwel exact dezelfde titel en embleem, qua opmaak en lettertype volledig gelijklopend aan zijn krant, maar met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* vooral goed te keuren. Een niet ingevoerde lezer kon makkelijk op het verkeerde been worden gezet, omdat het uiterlijke verschil tussen de twee periodieken nauwelijks zichtbaar was. Slechts de naam van Jan Greeven ontbrak in de Rotterdamse titel en er stond een andere drukker vermeld.⁷¹

Jan Greeven begon zijn tirade op 27 juni, juist op het moment dat het *Ontwerp van Constitutie* te koop was. Tussen het moment van publicatie van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie en de publicatie van het *Ontwerp van Constitutie* door de Nationale Vergadering had zich een publieke opinie kunnen ontwikkelen, gevoed door in politiek geïnteresseerde burgers. Via het *Dagverhaal* en de parlementaire berichtgeving in de traditionele stadskranten hadden zij het debat over het ontwerp van grondwet kunnen volgen.

In de loop van dat debat, vooral na bepaalde hoogtepunten, begonnen weekbladen te verschijnen die de besluitvorming begeleidden met theoretische en praktische achtergrondartikelen over politiek, democratie, politieke filosofie, rechten van de mens en overheidsfinanciën. De twee meest vooraanstaande weekbladen waren *De Republikein* en *De Democraten*. De remonstrantse hoogleraar Jan Konijnenburg was redacteur van *De Republikein*, het oudste van de twee, dat al verscheen vanaf mei 1795. Vanaf december 1796 verscheen *De Democraten*, juist nadat het *Plan* van de constitutiecommissie in de publiciteit was gekomen. Het weekblad had Ockerse en Gogel als bekende redacteurs. Zowel Ockerse als Konijnenburg zouden trouwens op 2 augustus 1797 worden gekozen in de tweede

Amsterdam. De campagne wordt voortgezet met de nummers van de extra-courant van 10 juli en de reguliere no. 18 van 13 juli; no. 19 van 20 juli; no. 20 van 27 juli; no. 21 van 3 augustus 1797 (het eerste nummer van dit weekblad verscheen op 16 maart 1797). De krant verscheen op donderdag.

⁷¹ *Nationaale Bataafsche Courant, toegewyd aan waarheid en gezond verstand*, Extra-courant nr. 1 van 15 juli 1797 [anoniem, maar zonder de naam van Jan Greeven in de titel, 'Het Plan van Constitutie door de Nationale Vergadering aan het VOLK van NEDERLAND aangeboden, getoetst aan de bezwaaren van den schrijver der Nationaale Bataafsche COURANT; uitgegeven in Rotterdam bij E. van Wolfsbergen. Vervolg nummers: nr. 2 van 22 juli; nr. 3 van 29 juli 1797.

Nationale Vergadering en enige weken later worden benoemd tot lid van de tweede constitutiecommissie namens Holland.⁷²

Deze twee (Amsterdamse) weekbladen manifesteerden zich met hun artikelen als voorstander van de eenheidsstaat. Beide zouden echter op geen enkele manier een bijdrage leveren aan de campagne om het *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen of te verwerpen. Zij bleven in de zes weken voor het referendum opvallend neutraal. Zij hadden hun lezers immers maanden voorgelicht en die konden en moesten nu zelf beslissen en een keuze maken. Redactionele standpunten om vóór of tegen het ontwerp van grondwet te stemmen waren in deze bladen niet te vinden.⁷³ Beide weekbladen manifesteerden zich zo als onderdeel van de gematigde stroming onder de voorstanders van ‘één en ondeelbaarheid’. Intellectueel debat en opinievorming stonden centraal.

De Republikein had vanaf 11 januari 1797 het *Plan van Constitutie* in delen besproken en van commentaar voorzien. In juli 1797 publiceerde de redacteur nog een samenvatting in twee kolommen door argumenten voor aanneming of voor verwerping naast en tegenover elkaar te zetten.⁷⁴ De lezende burger moest zelf conclusies trekken.

De Democraten had het *Plan* van de constitutiecommissie in december 1796 besproken en veroordeeld.⁷⁵ Vervolgens verschenen nummers met tal van hieraan gelieerde politieke, economische en theoretische onderwerpen. Maar in de weken voorafgaand aan de stemming van 8 augustus 1797 zweeg de redactie over het voorliggende ontwerp. De burger was voldoende ingelicht om zelfstandig te beslissen. Zo schreef de redactie in september:

⁷² Konijnenburg werd gekozen in Amsterdam I, Ockerse in Amsterdam II. Konijnenburg werd eveneens gekozen in Amsterdam IX. Na loting nam hij zitting namens Amsterdam I. Omdat de eerste en tweede plaatsvervanger in dit district (Meijer en Bosch) al in andere districten waren gekozen, werden op 27 en 28 augustus in Amsterdam IX nieuwe verkiezingen georganiseerd. Welsman werd gekozen en nam op 1 september zitting in de Nationale Vergadering. Nadat Konijnenburg in de constitutiecommissie was gekozen, werden zijn plaatsvervangers in Amsterdam I, Van Hasselt en vervolgens (zijn schoonzoon) Gogel opgeroepen om (tijdelijk) zitting te nemen in de Nationale Vergadering. Beiden weigerden, zodat in Amsterdam I op 11 en 12 oktober 1797 verkiezingen werden gehouden voor eerste en tweede plaatsvervanger. A. de Haan werd gekozen als eerste plaatsvervanger en nam vervolgens zitting in de tweede Nationale Vergadering. Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 517, noot 87.

⁷³ Vooral de inhoud van de twee weekbladen, bepaald geen voorstanders van het voorliggende ontwerp, was opvallend. *De Republikein* formuleerde een keurige samenvatting van de argumenten om voor of tegen te stemmen. *De Democraten* had het ontwerp van de constitutiecommissie in december 1796 gekraakt, maar deed nu geen enkele uitspraak.

⁷⁴ *De Republikein*, nr. 172 en nr. 173: ‘Korte overziening van het geheele Ontwerp van Constitutie met eene onpartijdige beoordeling der gevaaren van deszelfs aanneming of verwerping.’

⁷⁵ Zie over dit bijzondere weekblad de onuitgegeven masterscriptie, Universiteit van Amsterdam: Allard de Buijzer, *De Democraten, 1796-1798. Een politiek weekblad in roerige tijden*. Hij schat de oplage van het blad op 400 à 500 exemplaren per week: 11, hoofdzakelijk verspreid in Utrecht en de Hollandse steden. Zie voor het weigeren van het geven van een stemadvies: 63-64. Terecht nuanceert Buijzer de positie van het weekblad. Het was veel minder revolutionair dan in de algemene literatuur gekenschetst. Het tijdschrift was unitarisch met veel aandacht voor overheidsfinanciën. Waarschijnlijk was de invloed van Gogel groter dan over het algemeen wordt verondersteld, zeker in vergelijking met Ockerse.

‘maar nimmer deden wij eenen stap om het volk aanteraden of het *aanneemen*, of het *verwerpen* van het Plan’.⁷⁶

De traditionele (stads)kranten poogden min of meer neutraal te blijven en publiceerden geen opinieartikelen. De *Leydse Courant* bijvoorbeeld gaf slechts een samenvatting. Uitzonderingen waren de nieuwe stedelijke kranten: de *Haagsche Courant* en zeker de *Goudasche Courant* (gedrukt in Gouda, uitgegeven in Amsterdam) en de *Friesche Courant*.⁷⁷ Verder zullen de *Nationale* en *Bataafsche Courant*, om en om dagelijks uitgegeven in Amsterdam, een rol hebben gespeeld in de campagne voor verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*.⁷⁸

Naast het genoemde weekblad van Jan Greeven verschenen populaire weekbladen die duidelijk campagne voerden tegen het voorliggende *Ontwerp van Constitutie*. Een bijzondere plaats werd ingenomen door de drie keer per week verschijnende *Nationaale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen*, waarin D.H. Dautun als commentator optrad en diverse artikelen schreef met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen. Deze krant bevat een samenraapsel van allerlei anonieme en suggestieve berichten, van de straat opgepikt lijkt wel, zonder veel structuur. De krant werd gewantrouwd door veel representanten in de Nationale Vergadering, zeker ook door de Republikeinse groep. Lieve van Ollefen zou als ‘broodschrijver’ teksten schrijven in opdracht (van politieke tegenstanders van welke snit dan ook, was de bijkomende gedachte).

Dat uitgevers brood zagen in het oprichten en exploiteren van dergelijke periodieken, blijkt uit de uitgave van het weekblad *De Weerlicht* door boekhandelaar M. Roelofswaard in Delft en het elke veertien dagen verschijnende *De Politieke Blixem* door boekhandelaar Hendrik Coster in Leiden.⁷⁹ Beide bladen waren radicale tegenstanders van het voorliggende ontwerp van grondwet. *De Politieke Blixem* was daarbij cynisch, satirisch en de ‘samenspraken tussen een burger, een bataaf, en een revolutionair’ bevatten informatie uit het binnenste van het politieke circuit in Den Haag. In Groningen liet Leonard Bolt, uitgever van de (neutrale) *Ommelander Courant*, onregelmatig *De Onverwagte Courier* verschijnen. Het

⁷⁶ *De Democraten* nr. 70 van 14 september 1797, 229-230.

⁷⁷ *Goudasche Courant* van 12 juli ‘aan de Bataven’ anoniem. Halve kolom waarom het ontwerp moet worden verworpen. *Goudasche Courant* van 28 juli 1797 no 90 opnieuw een anoniem stuk met de titel geschreven door een voorstander van vrijheid en gelijkheid ‘Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Nederland’.

⁷⁸ Op dit moment zijn weinig exemplaren bewaard gebleven en gedigitaliseerd. Ik ga ervan uit dat in overheidsarchieven en particuliere collecties nog losse exemplaren van deze twee kranten zijn te vinden.

⁷⁹ *De Weerlicht* verschijnt vanaf 9 mei 1797 tot 12 juni 1798; *De Politieke Blixem* verschijnt vanaf 1 juni 1797. Het laatste nummer is van 5 juli 1798.

blad, overal in het noorden te koop, was ferme voorstander van de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, wat in deze regio niet vanzelfsprekend was.

En er verschenen brochures en pamfletten. Enkele hoofdlijnen zijn hierin zichtbaar. De eerste lijn – met grote didactische inslag – waren publicaties die probeerden burgers voor te lichten. Een mooi voorbeeld is de samenspraak, zoals van Klaas en Pieter, die de hoofdlijnen van de *Ontwerp van Constitutie* uitlegde in vraag-en-antwoord spel.⁸⁰ Het was een typische achttiende-eeuwse vorm, die ook voorkwam in bovengenoemde tijdschriften.

De Republiek kende tientallen, wellicht honderden sociëteiten. In veel steden en dorpen kwamen notabelen samen voor gesprek, eten, drinken en lezen. Veel waren uitgerust met namen met daarin het woord ‘vaderlandsche’. Een aantal begon een politieke kleur te krijgen, maar als een kameleon kon die kleur veranderen als de situatie daarom vroeg. In de grote Hollandse steden bestonden ten minste twee groepen van sociëteiten met een duidelijk politiek profiel. Aan de ene kant waren dat de zogenoemde ‘Gemenebestgezinde’ Sociëteiten, waarvan de eerste in 1795 in Rotterdam was opgericht. Vervolgens waren er twee belangrijke zustersociëteiten opgericht, de een in Den Haag, de andere in Amsterdam.⁸¹ Die in Den Haag kwam vanaf 1 mei 1797 met 300 leden samen in het Mauritshuis. Bij deze sociëteiten zaten gematigde (moderate) leden uit de Nationale Vergadering en het Provinciaal bestuur van Holland, die zich verzetten tegen al te revolutionaire ontwikkelingen. Zij ageerden tegen het idee van die ene en ondeelbare Republiek. Sociëteiten van deze signatuur bestonden in ieder geval in Haarlem, Leiden, Hoorn, Schiedam en Weesp.⁸² Zij haalden hun inspiratie uit de moderate leden van de Nationale Vergadering en traden op als voorstanders van het *Ontwerp van Constitutie*. Niet omdat zij zo enthousiast waren over de inhoud, maar om pragmatische redenen. Door middel van overleg en compromissen was dit het maximaal te behalen resultaat: het land had een grondwet nodig en er waren middelen voorzien om na vier jaar deze grondwet te wijzigen. Zij publiceerden brochures en artikelen met daarin nadruk op de vrije burger, die zelfstandig met goede argumenten tot een oordeel moest komen. Een

⁸⁰ KB, *Knuttel* 22851: ‘De zaakelijke inhoud van het ontwerp van constitutie bij wijze van samenspraak tusschen twee burgers, onder de naamen van Pieter en Klaas voorgesteld’, Amsterdam, Hendrik Gartman, 1797.

⁸¹ Zie voor de geschiedenis van deze sociëteiten: H. de Lange, ‘De Gemeenebestgezinde burgersociëteit te Den Haag, 1797-1798’ in: *Jaarboekje Die Haghe* (1970) 42-81. Oprichting in Amsterdam 7 maart 1797; Den Haag 15 maart 1797. Voor de rol van de sociëteit in Amsterdam: Poell, *The democratic paradox*, 91-96.

⁸² Zie voor de statuten van de sociëteit in Leiden: Erfgoed Leiden, *Stadsarchief van Leiden, 1574-1816*: inv.nr. 554: gebonden in het register van notulen: ‘Wetten voor de sociëteit der gemeenebestgezinde burgers onder de zinspreuk nuttig en bedachtzaam, opgericht Leiden 14 april 1797’. Met de aantekening dat de sociëteit in november 1797 was opgeheven.

expliciet advies gaven zij niet, maar de redenering kwam neer op een pleidooi vóór het aanvaarden van het *Ontwerp van Constitutie*.

De voornaamste tegenstanders waren de ‘Sociëteiten voor één- en ondeelbaarheid’. Zij haalden hun inspiratie uit ideeën van leden van de Nationale Vergadering die streefden naar een eenheidsstaat, de zogenoemde unitarissen. De voornaamste sociëteit van ‘*Eén en Ondeelbaarheid*’ zat in Amsterdam. In juli 1797 publiceerde zij een lijvig rapport met argumenten om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.⁸³ Sociëteiten met een dergelijke signatuur verwierpen het voorstel. In kranten maakten onder meer die van Dordrecht en Rotterdam hun opinie bekend. De Haagse ‘Sociëteit voor Eenheid en Orde’ liet één week voor de stemming een brochure drukken die was geschreven door drie gezaghebbende leden van het provinciebestuur van Holland: Goldberg, Verbeek en Scheffer. Zij formuleerden weliswaar scherpe kritiek op het voorliggende ontwerp, maar gaven als advies om het ontwerp toch te aanvaarden.⁸⁴ De secretaris van de sociëteit publiceerde vervolgens in een aantal kranten een bericht dat deze conclusie door de sociëteit niet werd gedeeld.

De felste campagne werd echter gevoerd door de parlementaire tegenstanders van het ontwerp. Dat begon met een oproep van twaalf representanten uit de Nationale Vergadering om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.⁸⁵ Deze Republikeinen uit de Nationale Vergadering lieten hun bezwaren drukken en verspreiden. Het pamflet kan overigens niet alleen gelezen worden als een programmatisch alternatief voor het *Ontwerp van Constitutie*, maar ook als een verkiezingsmanifest van representanten die herkozen wilden worden in de tweede Nationale Vergadering.⁸⁶ ‘De Twaalf’ zouden zich in juli driemaal met een pamflet tot het publiek wenden. Een aantal kranten zou de tekst van het manifest in zijn geheel afdrukken

⁸³ *Aanmerkingen der Sociëteit van Eén-en-Ondeelbaarheid te Amsterdam.*

⁸⁴ KB, *Knuttel* 22867. ‘Rapport van de burgers Goldberg, Verbeek en Scheffer. Uitgebracht in eene Vergadering van de Sociëteit voor Eenheid en Orde in Den Haag, over het Ontwerp van Constitutie. Zo als het zelve, door de Nationaale Vergadering, representerende het volk van Nederland aan het Bataafsche Volk ter goed of afkeuring is voorgedragen’, Den Haag bij L. van Cleef. 27 juli 1797. Goldberg kwam uit Amsterdam, Verbeek uit Dordrecht en Scheffer uit Den Haag.

⁸⁵ KB, *Knuttel* 22864 *Beoordeling van het ontwerp van constitutie voor het Bataafsche volk door de Nationale vergadering ter goed of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen, door eenige burgers, zijnde representanten van het volk van Nederland*, te Leiden by Pieter Trap, Den Haag 1 juli 1797. Van deze twaalf representanten kwamen er tien uit Holland en twee uit Friesland, onder wie J.L. van Beijma, die niet tot de Republikeinse groep wordt gerekend.

Bezwaren tegen dit manifest: KB, *Knuttel* 22866: *Iets aan de burgers [...] zijnde representanten ter nationaale vergadering aangaande hun beoordeling over de kiezers in het ontwerp van constitutie door L. van Rijn*, uitgegeven bij H. van Kesteren te Amsterdam.

⁸⁶ Voor negen van de twaalf lukt dat onmiddellijk, twee werden gekozen of als plaatsvervanger of na een herverkiezing (Nolet). Slechts voor Koene (district Geertruidenberg, tweede poging in het district Wateringen bij een herstemming in september 1797) lukte een herverkiezing niet.

en zich zo voorstander tonen van verwerping.⁸⁷ Door alle commotie werden ‘de Twaalf’ gedwongen om in een tweede pamflet te reageren op alle verwijten. Hadden deze representanten immers niet de plicht om zich neer te leggen bij de meerderheid in de Nationale Vergadering?⁸⁸

Een tegenslag voor tegenstanders van het *Ontwerp van Constitutie* was de nota van de Franse ambassadeur Noëll aan de Nationale Vergadering van 20 juli 1797. Hij feliciteerde de vergadering met het bereikte resultaat en hoopte dat het *Ontwerp van Constitutie* zou worden aangenomen.⁸⁹ In alle (neutrale) kranten werd deze nota gepubliceerd in de rubriek met parlementair nieuws, een hart onder de riem voor de voorstanders van het ontwerp van grondwet.⁹⁰ De Nationale Vergadering diende een omfloerst antwoord te formuleren als reactie op een nota van een buitenlandse diplomaat.⁹¹ De tegenstanders van het ontwerp van grondwet vonden dat de ambassadeur door zijn adviseurs was misleid. ‘De Twaalf’ voelden zich gedwongen om een derde pamflet uit te geven.⁹² Voor de campagnevoerders tegen het ontwerp van grondwet was het kwaad echter geschied.

Een bijzonder felle campagne werd gevoerd in Friesland. Op het moment dat ‘de Twaalf’ hun manifest publiceerden om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen, schreef de Friese representant Huber een pleidooi om het aan te nemen. In Friesland gingen de gebroeders Huber de strijd aan met Coert van Beijma, die de pamfletten van ‘de Twaalf’ mede had ondertekend.⁹³ In de *Leeuwarder Courant* van 5 augustus riep Van Beijma alle burgers op naar de grondvergaderingen te gaan om te stemmen. Hij beargumenteerde nogmaals waarom hij het niet eens was met Huber om voor acceptatie van het ontwerp van grondwet te stemmen.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld de *Goudasche Courant* en de *Friesche Courant*.

⁸⁸ KB, Knuttel 22865 *Wederlegging van eenige der voornaemste, zoo in het openbaer als bedektelijk, aangevoerde drangredenen voor het aenneemen van 't ontwerp van constitutie door eenige burgers zijnde representanten van het volk van Nederland*. 15 juli 1797.

⁸⁹ Colenbrander (ed.), *Gedenkstukken* Deel II, no. 133, 148-158, ‘Exposition de la conduite du citoyen Noëll’; *Dagverhaal* VI, nr. 613 (20 juli 1797), 530-532. Voorgelezen in de zitting van 21 juli *Dagverhaal* VI, no. 618, 672.

⁹⁰ Als mosterd na de maaltijd deelde de nieuwe Franse minister van Buitenlandse Zaken Talleyrand nog mee, dat het bericht van Noëll inderdaad de mening was van de Franse regering. Die brief werd pas gepubliceerd, nadat het referendum was gehouden.

⁹¹ Concept antwoord in: *Dagverhaal* VI, nr. 622 (4 augustus 1797): 605 verslag van de zitting van 25 juli 1797.

⁹² Derde brochure van ‘de Twaalf’, 29 juli 1797 *De vrienden van eenheid, aan hunne Bataafsche Broederen, over de memorie, door den Fransche minister Noël aan de Nationaale Vergadering gepresenteerd*. KB, Knuttel 22869 *Beoordeling van de Nota door den Franschen minister Noël; Friesche Courant* publiceert dit manifest op 29 juli als extra-courant. Die uitgave werd aangekondigd op 27 juli.

⁹³ KB Knuttel 22863. *Brief van J.L. Huber, lid van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland aan zyne Friesche landgenooten over de aanneeming of afkeuring van het aan 't Volk van Nederland aangeboden ontwerp van Constitutie. Den Haag 1 juli 1797*. Johan Huber werd niet herkozen. Zijn broer Ulrich Jan Huber werd nu in de tweede Nationale Vergadering gekozen.

Zelfs op 8 augustus publiceerden kranten nog artikelen over het voorliggende ontwerp. De *Rotterdamsche Courant* publiceerde een oproep van de sociëteit voor *één en ondeelbaarheid* uit Rotterdam om het ontwerp te verwerpen. De krant publiceerde tevens een uittreksel van het rapport van Verbeek, Scheffer en Goldberg uit de Haagse sociëteit voor Eenheid en Orde om het ontwerp aan te nemen. De *Dordrechtsche Courant* was uitgesprokener. In een paginagroot, anoniem artikel werd gepleit om *Ontwerp van Constitutie* aan te nemen:

‘Welaan dan, brave Land- en Stadgenoten ! het is nog tyd om den dreigenden slag te helpen afweren. – Leert de verschrikkelijke gedaante der *onverschilligheid* kennen - EN BEGEEFT U NAAR DE GRONDVERGADERINGEN. Het geluk des Vaderlands dobeert op den oceaan der vertwyffeling tusschen de vervarelyke klippen van regeringloosheid en eigenbelang. ENE ENKELE STEM KAN BESLISSEND ZYN VOOR UW VADERLAND. *Komt dus op! Draagt uwe GOEDKEURENDE stemmen by.*⁹⁴

In de krant verscheen een berichtje van de sociëteit onder de zinspreuk *‘Tot behoud van Vryheid en Gelykheid’* die zich schaarde achter de bezwaren van de 12 representanten en de Amsterdamse sociëteit *‘Voor één en ondeelbaarheid’*. Omdat de grondvergaderingen in Dordrecht aan het einde van de middag werden gehouden, kan deze opinie zeker van invloed zijn geweest op de uitslag. En de opkomst was hoog in Dordrecht!

Aan de vooravond van het referendum liepen de spanningen in het land hoog op. In de Nationale Vergadering ontspon zich een heftig debat naar aanleiding van een artikel in de *Nationale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen* onder de titel ‘Zamenspraak van eenen Clubist met zijne Revolutionaire Vrouw Kaatje’, waarin zelfs met geweld werd bedreigd:

‘Tot narigt der Voorstanders van Oranje, Aristocratie en Foederalisme, of alle de zulken die, op welke naamen ook, zich hebben gedragen, regtstreeks of ter zijde, als haters van Rechten en Vrijheden des Bataafsche Volk ! dient: als dat zij op Dinsdag den 8 Augustus zich wel zullen hebben te wagten van in de Grondvergaderingen te komen, terwijl bij de oprechte Minnaaren des Vaderlands vastelijk beslooten is, als dan dat geene te zullen doen, wat hun het recht en reden op een goede Revolutionaire wijze aan de hand zal geven. Voor het overige kan een ieder der hier boven bedoelde gevaarlijke wezens verzekerd zijn, dat dit gezegde niet zal bestaan in dreigementen, maar in de daad.’

⁹⁴ RA Dordrecht. *Dordrechtsche Courant* no. 94, 8 augustus 1797.

In Amsterdam gingen de autoriteiten tot vervolging over. Lieve van Ollefen werd opgepakt en verdween onder meer naar aanleiding van dit artikel voor drie jaar achter de tralies van het Amsterdamse ‘Verbeterhuis’, samen met zijn schrijvende vriendin Catharina Heybeek.⁹⁵

De Nationale Vergadering nam het dreigement om geweld te gebruiken hoog op en publiceerde in reactie een nieuwe *proclamatie*:

‘Alzo tot onze kennis is gekomen, dat men zich niet ontzien heeft in eene zogenaamde Nationale Bataafsche Courant van Lieve van Ollefen, te plaatsen eene naamlooze Notificatie, waarbij sommige Burgers gedreigd worden, dat zij, zo zij op den 8. Augustus aanstaande in de Grondvergaderingen komen, daar uit met geweld geweerd zullen worden, en op een zogenaamde Revolutionaire wijze zullen behandeld worden; en zulks een snood bestaan niet anders kan worden beschouwd, dan als eene misdaad van gekwetste Natie; terwijl zodanige openlijke of ingewikkelde dreigementen, op zwakke gemoeden indruk zouden kunnen te maken, om in de Grondvergaderingen op te komen.

Zo is het, dat wij bij dezen allen de Ingezeeten en Stemgerechtigde Burgeren der Bataafsche Republiek nogmaals verklaaren, dat wij alle de Grondvergaderingen die Dinsdag den agsten Augustus, zullen bijéén komen, [...] nemen onder onze sauvegarden en protectie, en daar ieder wel waarschuwen, dat alle schending of verstorning van de Grondvergaderingen, en wel gewelddadig weeren van een Stemgerechtigd Burger, hoedanig hunne denkwijze over dit Ontwerp ook zijn moge, uit dezelfde Grondvergaderingen, is eene schending van ’s Volks Majesteit, en als zodanig ten strengste zal gestraft worden.’⁹⁶

⁹⁵ De opmerking van Jensen dat Van Ollefen en Heybeek zouden zijn vrijgesproken, om vervolgens om onbekende redenen in de gevangenis te belanden, is onjuist. Zij werden veroordeeld naar aanleiding van deze publicatie. Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 67. Anders Everard, ‘In en Om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant’ die 18 januari 1798 als datum geeft voor het vonnis van drie jaar opsluiting. Voordat zij het vonnis definitief te horen kregen, schreven zij vanuit de gevangenis verscheidene brieven tegen hun opponenten die werden gepubliceerd in de *Oprechte Nationaale en Oprechte Bataafsche Courant*. Zie voor het competentieconflict tussen de procureur-generaal bij het Hof van Holland en het Comité van Justitie in Amsterdam als gevolg van de opdracht van de Nationale Vergadering om een vervolging in te stellen tegen van Ollefen: *Decreeten van het Provinciaal Bestuur van Holland*, bijlage bij de decreten van 4 oktober 1797, 1-71. De weigering van de Amsterdamse justitie om de Amsterdamse burger Van Ollefen voor vervolging over te dragen aan het Hof van Holland zou wel eens de aanleiding kunnen zijn geweest voor de vervanging van het gehele Comité van Justitie in Amsterdam in maart 1798. Dit competentieconflict verdient nader onderzoek.

⁹⁶ Debat over de oproep in deze krant: *Dagverhaal* VI, nr. 630 (vrijdag 11 augustus), 670-672, Verslag van het debat op vrijdag 4 augustus. Het debat begint met het voorlezen door Van Leeuwen van het artikel namens de Commissie van Binnenlandsche Correspondentie. Het debat werd afgesloten met de vaststelling van een *Proclamatie* van de Nationale Vergadering van 4 augustus 1797: zie De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 572. Tegenover ‘majesteitsschennis’ bestond het idee van ‘schending van de volkssouvereiniteit’ geformuleerd als ‘schending van ’s-Volks majesteit’.

De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 574. Een begeleidende brief maande de provinciale besturen: ‘dat alle Geconstitueerde Machten, zullen doen zorgen, dat de aanstaande Grondvergaderingen in allen opzichte worden en blijven bewaard bij de volmaakte onschendbaarheid, welke aldaar altoos, en vooral bij deze aanstaande

Het provinciaal comité van Holland (het dagelijkse bestuur) stuurde de proclamatie naar alle officieren van justitie met opdracht om toe te zien dat niemand in zijn grondvergadering zal worden gemolesteerd, bedreigd of gehinderd bij het vrij uitbrengen van zijn stem.⁹⁷

Als afsluiting van de campagne verscheen een misleidend pamflet ondertekend door ‘P. Vrede’, waarin Pieter Vreede, de leider van de oppositie tegen het *Ontwerp van Constitutie*, zou beargumenteren dat hij van mening zou zijn veranderd nu hij de uitslag van de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering had gezien. Gesuggereerd werd dat hij opriep om JA te stemmen. Deze ‘vervalsing’ zou onderdeel zijn van een emotioneel debat in de Nationale Vergadering op maandag 7 augustus, één dag voor het referendum. Zijn medestander Vonck las een artikel voor uit de *Leydse Courant*, waarin werd gesuggereerd dat de vredesonderhandelingen in Rijssel tussen Frankrijk en Engeland waren opgeschort in afwachting van de uitslag van de stemming. De suggestie was dat de vrede in Europa in gevaar kwam als het ontwerp zou worden verworpen.⁹⁸ Vonck, gevolgd door Vreede en Coert van Beyma, verzocht de Nationale Vergadering als reactie om opschorting van de stemming van 8 augustus. De meerderheid ging er niet in mee. Pieter Vreede zelf liet door middel van een pamflet en advertenties in kranten weten, dat hij het pamflet niet had geschreven en dat het een pure vervalsing was.⁹⁹ In veel steden en dorpen zal dit weerwoord van Pieter Vreede echter te laat binnen het bereik van stemmende burgers zijn gekomen om hun mening te kunnen beïnvloeden.

§ 5 Het oproepen van de stemgerechtigde burger

Terwijl de burgers debatteerden, representanten campagne voerden en boekhandelaren pamfletten verkochten, dienden de provinciale en lokale besturen de grondvergaderingen van 8 augustus te organiseren. Dat ging hand in hand met de organisatie van de grondvergaderingen van 1 augustus voor de verkiezingen voor de tweede Nationale

plechtige gelegenheid, behoort plaats te hebben, en dat niemand, gerechtigd om daar te verschijnen, op eenige wijze worde gemolesteerd, bedreigd of in eenige opzichte in het uitbrengen van zijne vrije stemme verhinderd.’

⁹⁷ *Amsterdamsche Courant*, no. 94, 8 augustus 1797: hierin zowel de brief van het provinciaal comité van Holland aan alle Bailluwen, als de proclamatie van de Nationale Vergadering.

⁹⁸ Het debat over het artikel in de *Leydsche Courant* no. 94 van 7 augustus. *Dagverhaal* VI, nr. 631 (12 augustus 1797), 679-680, verslag van het debat van maandag 7 augustus; no. 632 (maandag 14 augustus), 681-682 vervolg van het debat.

⁹⁹ ‘ik verklaare op mijn burgertrouw, en ten aanwezen van een alwetend God ! dat het bovenstaand stuk is vals, onecht, en dus een schelmstuk, uitgedagt en te werk gesteld door booswichten, om hunne snoeden oogmerken te bereiken. Ik verklaar –dat mijn gevoelens dezelfde zyn, als ik openlyk heb getoond, en dus dat het ontwerp der constitutie is strekkende tot bederf van Vrijheid en Vaderland, en des niet kan aangenomen worden. Pieter Vreede, Leyden den 6 augustus Pieter Vreede.’

Vergadering. Sinds 1796 was de nodige ervaring opgedaan met drie zaken die zij dienden te regelen: drie stemopnemers per grondvergadering benoemen, vergaderlocaties aanwijzen, en stemgerechtigde burgers met een convocatiebiljet oproepen.

Vrijwel overal werden de grondvergaderingen in dezelfde locaties gehouden als in 1796. Er is één incident bekend. In Bodegraven weigerden predikant en kerkmeesters het kerkgebouw ter beschikking te stellen voor het houden van (vier) grondvergaderingen, met een beroep op de scheiding van kerk en staat. Zij kregen onmiddellijk te maken met de officier van justitie, in hun geval de baljuw van het hoogheemraadschap van Woerden, voor het verstoren van de openbare orde en rust.¹⁰⁰

In Friesland (9 uur), Overijssel (9 uur), Drenthe (10 uur) en Bataafs-Brabant (14 uur) werden de openingstijden voor de grondvergaderingen door het provinciebestuur voorgescreven. In Holland, Utrecht (in de namiddag), Zeeland, Gelderland en Groningen werd dat overgelaten aan de plaatselijke besturen, vaak gerelateerd aan de beschikbaarheid van locaties en stemopnemers. Op veel verschillende tijdstippen van de dag blijken in de hele Bataafse Republiek de grondvergaderingen te zijn geopend. Dat kon lopen van 8 uur in de ochtend in bijvoorbeeld Amsterdam tot 7 uur in de avond in Amersfoort. Die tijdstippen zijn van belang, wanneer geprobeerd wordt de uitslag van steden en dorpen met elkaar te vergelijken. Verondersteld mag worden dat een grondvergadering vroeg in de ochtend, rond het middaguur of laat in de middag of het begin van de avond beter bezocht kon worden dan vergaderingen die midden op de ochtend of de middag werden georganiseerd. Dinsdag 8 augustus was immers een gewone werkdag en niet iedere boer, ambachtsman, koopman, winkelier of arbeider was in de gelegenheid om op elk tijdstip van de dag in zijn grondvergadering te verschijnen.

De locatie en het openingsuur van de grondvergadering stonden op het convocatiebiljet vermeld dat iedere stemgerechtigde burger zou moeten ontvangen. Hoewel voorgescreven in het *Reglement*, blijkt dat lang niet overal te zijn gebeurd. In Holland zond het provinciebestuur een model voor oproepingsbiljetten (zie afbeelding 14).¹⁰¹ De steden moesten zelf zorgen voor het drukken van voldoende exemplaren, ook voor hun omgeving (district) (zie afbeeldingen 15, 16, 17). Stadsdrukker De Groot kreeg bijvoorbeeld van het stadsbestuur van Den Haag tweemaal de opdracht om ‘het gewone getal’ van 13.000

¹⁰⁰ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard. Archief *Hervormde gemeente Bodegraven 1513-1952*, inv.nr. 220-221.

¹⁰¹ NA Den Haag. Archief *Provinciaal Bestuur van Holland 1796-1798*, inv.nr. 27. Decreten 28 juni 1797. Circulaire van het Provinciaal Bestuur van Holland van 28 juni 1797 met daarbij een model van een gedrukt oproepingsbiljet en een model voor een gedrukt proces-verbaal.

oproepingsbiljetten te drukken: voor de verkiezingen van 1 augustus en voor het referendum van 8 augustus 1797.¹⁰²

In Holland stuurde *het provinciaal comité* een aanvullende circulaire aan de lokale besturen met de opdracht om zich stipt te gedragen naar het *Reglement* bij het rondbrengen van convocatiebiljetten zowel voor de grondvergaderingen van 1 als voor die van 8 augustus.¹⁰³

Anders was de gang van zaken in Amsterdam. Het stadsbestuur liet een *publicatie* aflezen en aanplakken waarmee burgers werden opgeroepen voor de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus (zie afbeelding 18). Er werden affiches aangeplakt met lijsten van de locaties van de 433 grondvergaderingen en het openingsuur (zie afbeelding 19). Vervolgens werd een circulaire verspreid om de burgers op te roepen voor de grondvergaderingen. Een op naam gesteld convocatiebiljet naar het model van het provinciebestuur van Holland werd echter niet rondgebracht (zie afbeelding 20). De oproep was voor de Amsterdamse burger niet eenvoudig: hij kreeg een algemene oproep in de vorm van een circulaire, zocht naar een aanplakbiljet in zijn buurt om te weten waar en hoe laat hij moest opkomen in zijn grondvergadering en had daarbij naar de gevel van zijn huis gekeken, waarop het nummer van het district en het nummer van de grondvergadering (en het huisnummer) waren geschilderd. Dat was het systeem dat Van Swinden in 1796 had bedacht en laten uitvoeren, bedoeld om het rondbrengen van convocatiebiljetten te vermijden. Het is bijzonder dat zo weinig incidenten uit Amsterdam zijn gerapporteerd over stemgerechtigden die in de verkeerde grondvergadering opkwamen. Het systeem van Van Swinden moet goed hebben gewerkt.

In de provincies Utrecht, Gelderland en Bataafs-Brabant zijn eveneens convocatiebiljetten voor de grondvergaderingen van 8 augustus rondgebracht (zie afbeeldingen 21 en 22). In Drenthe is de oproep echter zeker niet met convocatiebiljetten gebeurd, maar met een *publicatie* van het provinciebestuur (zie afbeelding 23). In Drenthe bestond *kerkenspraak*, waarbij publicaties van de overheid tegen een kleine vergoeding werden voorgelezen door de predikant, koster of onderwijzer vanaf of voor de preekstoel na

¹⁰² Haags Gemeentearchief. Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 191 Notulen van de Raad 4 juli 1797, 101 en 6 juli 1797, 106.

¹⁰³ Circulaire van het Provinciaal committé van Holland van 18 juli 1797 aan de municipaliteiten: 'dat aan de eenen kant tot de Stemminge niet worden opgeroepen, de zodanigen, welke, volgens het 11e art. van dat Reglement, van het Stemregt zijn uitgesloten, maar dat aan de anderen kant door het rondzenden van gedrukte Billetten aan alle APPARENTE Stemgerechtigden uit elke 500 Zielen, gelegenheid gegeven worde, om des begeerende, en daartoe bevoegd zijnde, hunne stem by deze twee gewigtige gelegenheden te kunnen uitbrengen.'

afloop van de dienst op zondag.¹⁰⁴ Ook in Groningen werden publicaties op het platteland in de kerk afgelezen en bestond *kerkenspraak*.¹⁰⁵ Verder bepaalden de Groninger bestuurders: ‘Om van de Plaats alwaar, en van de tyd wanneer de Grondvergadering zal by een komen, aan de Apparente Stemgerechtigden, tot die Grondvergadering, behorende, behoorlyke aanzegginge te laten doen.’¹⁰⁶ Is het bezijden de waarheid om aan te nemen dat die aanzegging mondeling gedaan zal zijn als vervolg op de afkondiging in de kerk? Predikanten en leden van de kerkenraad waren immers op het Groninger platteland verantwoordelijk voor de organisatie van de grondvergadering in de eigen dorpskerk.

Het Friese bestuur riep de burgers eveneens per *publicatie* op: ‘Dat tegens den 8. Augustus aanstaande, ’s Morgens om *negen uur*, na dat de klokken een half uur zullen geluid hebben, de Stemgerechtigde Burgers worden opgeroepen, zich in derzelver Grondvergaderingen van 500. Zielen te vervoegen ter plaatse waar dezelve zyn vergaderd geweest op den 1. Augustus daar te voeren.’¹⁰⁷ Het oproepen van burgers door klokgelui was een Friese traditie, die stamde uit de tijd van het ancien régime.¹⁰⁸ De *publicatie* verwees verder naar de convocatiebiljetten die wel waren rondgebracht voor de grondvergaderingen van 1 augustus (zie afbeelding 24).¹⁰⁹

Ook in plaatsen buiten Friesland is hier en daar sprake van luiden van de klok. Het stadsbestuur van Montfoort liet de drie grondvergaderingen om 2 uur bijeen komen in de

¹⁰⁴ De socioloog Prakke heeft in de jaren vijftig over het fenomeen ‘kerkenspraak’ gepubliceerd. Veel gegevens zijn afkomstig uit de negentiende eeuw als de Hervormde Kerk een einde probeert te maken aan een verschijnsel dat dan al in betekenis was afgenomen. Kerkenspraak bestond niet in Holland, Utrecht en Zeeland. Prakke, *Kerkgang om nieuws [de kerkespraak]. Praejournalistieke nieuwsvoorziening ter plattelande*.

¹⁰⁵ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 480. Hierin: *publicatie van de representanten van het volk van Stad en Lande* 31 juli 1797, betreft de oproep voor de stemming van 8 augustus met een verwijzing naar de publicatie van 29 juni 1797: ‘En op dat niemand enige onwetenschap hier omtrent mogen voorwenden zal deze alom van de predikstoelen te lande, [...], worden afgelezen en verder aangeslagen ter plaats daar men gewoon is zulks te doen.’

¹⁰⁶ Artikel V in de publicatie van 29 juni 1797. Dezelfde bepaling in de publicatie van 21 januari 1796 voor de oproep voor de verkiezingen van de eerste Nationale Vergadering.

¹⁰⁷ Tresoor Leeuwarden. Archief 346 *Plakaten en publicatiën*. Hierin publicatie van het Provinciaal Bestuur van Friesland 14 juli 1797, artikel 1. Zie voor de formele vaststelling van de tekst: Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 46.

¹⁰⁸ Vóór 1795 werden grondbezitters door het luiden van de kerkklok opgeroepen voor bijeenkomsten in de dorpskerk. Die traditie werd onder meer voortgezet voor de verkiezingen van het provinciale bestuur in juni 1795, 1796 en 1797. Friesland was de enige provincie waar vóór 1795 een vorm van stemrecht bestond, dat echter aan grondeigendom was gebonden. Zie voor deze vorm van stemrecht: Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek*.

¹⁰⁹ NOF Dokkum. Archief *Dokkum*, inv.nr. 91: hierin circulaire van het Provinciaal Bestuur van Friesland van 6 juli 1797: ‘Wij zenden U. Hier nevens het vereischt getal Oproepings-biljetten en Reglementen voor de aanstaande verkiezing van Leden tot eene tweede NATIONALE VERGADERING....’. Archief gemeente Tytsjerksteradiel. Oud-archief *Tietjersteradeel* (Inv. H. Eilers), serie publicaties, circulaire van 26 maart 1796: ‘Wij zenden U dus, op last der Representanten, onze Principalen, benevens gemelde Publicatie (...) het nodig getal exemplaren van het Reglement, volgens welke de verkiezingen (ten stiptste) moeten geschieden, en de biljetten van aanzegging voor de Stem-gerechtigden....’.

Grote Kerk en bepaalde: ‘zullende de stadhuisklok een half uur te vooren luiden ten teken van oproeping’.¹¹⁰

Voor Overijssel zijn geen convocabiebiljetten voor verkiezingen en het referendum in 1797 gevonden.¹¹¹ Het provinciebestuur zond op 13 juli aan de plaatselijke autoriteiten een *publicatie* met instructies (zie afbeelding 25). Verondersteld mag worden dat in Overijssel de stemgerechtigden voor het referendum niet per biljet zijn opgeroepen, maar dat evenals in Friesland en Drenthe de publicatie van het provinciaal bestuur daarvoor in de plaats kwam.

Het Zeeuwse bestuur vroeg de stadsbesturen van Middelburg, Goes, Zierikzee en Kortgene (hoofdplaatsen van de kiesdistricten) om de plaatselijke besturen in hun district te instrueren en ervoor te zorgen dat de stemgerechtigden ‘bij publique advertentie’ werden geïnformeerd over de locatie van de grondvergadering. Zo maakte het stadsbestuur van Goes ‘bij advertentie den volke bekend’ dat op 1 en 8 augustus stemgerechtigde burgers in grondvergaderingen bijeen konden komen. Het plaatselijke bestuur van Oudelande maakte de oproep bekend door ‘affixie van een biljet’. Zowel in Goes als op het platteland van Zuid-Beveland zullen geen oproepingsbiljetten zijn gebruikt.¹¹² In Veere zijn biljetten uitgereikt.¹¹³ Buiten Veere, Vlissingen en Middelburg zullen de stemgerechtigden op het platteland van Walcheren door de bode mondeling zijn opgeroepen. De Zeeuwse circulaire spreekt van ‘het behoorlijk laten dagvaarden der ingezetenen.’

Het oproepingsbiljet was essentieel voor het voorlopig bepalen van het al of niet stemgerechtigd zijn van de burger; een register van stemgerechtigde burgers ontbrak immers. Ieder plaatselijk bestuur dat problemen over het al of niet stembevoegd zijn van een burger in een grondvergadering wilde voorkomen, had belang bij een goed georganiseerde uitreiking. In Rotterdam liet het stadsbestuur zelfs een speciaal besluit aanplakken: burgers dienden het oproepingsbiljet mee te nemen als toegangsbewijs tot de grondvergadering.

In Amsterdam, Drenthe, grote delen van Zeeland en Groningen blijken geen oproepingsbiljetten te zijn rondgebracht. In Friesland en Overijssel gebeurde dat evenmin. Een provinciale publicatie met een oproep die werd voorgelezen en aangeplakt kwam daarvoor in de plaats. Op diverse manieren, schriftelijk of mondeling, en bovenal aangepast

¹¹⁰ RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief *Stad Montfoort*, inv.nr. 54 Notulen van 6 augustus 1797.

¹¹¹ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nrs. 5372-5373: hierin voorbeelden van convocabiebiljetten uit 1796, die in deze banden zijn ingebonden.

¹¹² Gemeentearchief Goes. Archief *Stad Goes*, 1449-1851, inv.nr. 158: Minutele notulen 1797: vergadering van zaterdag 29 juli 1797. Bij advertentie wil zeggen door middel van een openbare aankondiging.

¹¹³ Gebaseerd op de tekst van twee processen-verbaal van de stemming op 8 augustus. Zie Zeeuws archief. Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179.

aan lokale omstandigheden, zijn kortom de stemgerechtigde burgers opgeroepen om op 8 augustus 1797 deel te nemen aan het referendum.

§ 6 Stemmen: mondeling of schriftelijk, open of geheim?

De (algemene) gang van zaken in grondvergaderingen is al aan de orde geweest. Op ten minste één wezenlijk punt verschilden de grondvergaderingen van 8 augustus echter met alle voorgaande bijeenkomsten: het betrof nu een stemming over een tekst in plaats van over personen. En dat blijkt bijzondere gevolgen te hebben gehad. Het *Reglement* schreef voor een referendum geen bijzondere regels voor. De Nationale Vergadering vond nadere regels niet nodig.

Om het probleem dat desalniettemin zou ontstaan goed te begrijpen, moet opgemerkt worden dat voor grondvergaderingen voor de verkiezing van personen vóór juli 1798 geen notulen, verslagen of processen-verbaal waren voorgeschreven. De schriftelijke uitkomst van een grondvergadering was een geloofsbrief voor de gekozen kiezer (kiesman) en zijn plaatsvervanger waarvan een model in het *Reglement* was voorgeschreven. Sommige provinciebesturen realiseerden zich in juni en juli 1797 dat voor de uitslag van een hoofdelijke stemming over een ontwerp van grondwet iets meer geregeld moest worden. Holland ontwierp daarom een model voor een proces-verbaal dat door de stemopnemers moest worden ingevuld en ondertekend (zie afbeelding 26). Gelderland, Overijssel, en Friesland stuurden formulieren voor een proces-verbaal, die de stemopnemers na invulling eveneens dienden te tekenen. Aan de hand van die processen-verbaal dienden de lokale besturen en vervolgens het provinciebestuur de uitslag vast te stellen. De provincies Groningen, Utrecht en Zeeland schreven niets voor.

In samenhang met het al of niet voorgeschreven model of formulier voor een proces-verbaal ontstond een complicatie die niet bestond bij verkiezingen over personen. Moest de stemmer gebruik maken van een stembiljet of kon volstaan worden met een mondelinge stemming? De eerder aangehaalde Rotterdamse instructie voor de stemopnemers was duidelijk: de stemmer schreef op een stembiljet *ja* of *nee*; stembiljetten overigens die men gewoon was te gebruiken voor het opschrijven van een naam bij een verkiezing. Lang niet overal blijkt echter schriftelijk te zijn gestemd. Zelfs in Holland bestond onzekerheid of stembiljetten moesten worden gebruikt. Het Haagse stadsbestuur publiceerde op 3 augustus dan ook een *notificatie* om aan deze onzekerheid een einde te maken: ‘dat by zommigen onzer Medeburgeren twyffel is ontstaan, wegens de wyze van Stemming over het Ontwerp van

Constitutie namenlyk, of zulks mondeling of wel by billietten behoort te geschieden;[...] waaruit het ten allerduidelyksten blykt, dat voornoemde Stemming by Billietten geschieden moet.’¹¹⁴ In Holland lijkt aan deze procedure met een stembiljet te zijn vastgehouden. Daarmee zal het geheim van de stemming zijn bevorderd.

Maar wat in Holland bijna vanzelfsprekend lijkt te zijn geweest, was het beslist niet in andere provincies. Daar gebruikte men andersoortige voorgedrukte formulieren. In Overijssel dienden de stemopnemers alle aanwezige stemgerechtigden te plaatsen op de al voorgeschreven lijst, en: ‘dat zy vervolgens agter de naam van ieder als voorgeschreeven opgeteekende stemgerechtigden volgens de stem die dezelve zal hebben uitgebragt zullen schrijven het woord ‘ja’ of ‘neen’ (zie afbeelding 27).¹¹⁵ Gelderland schreef voor om: ‘hoofd voor hoofd door de Stem-Opnemers te doen afvragen, of zy voor of tegen de aanneming van het gemelde Ontwerp van Constitutie zyn, zullende de Stem-Opnemers, die uitgebragte stemme, benevens de namen der gestemt hebbende burgers, die in de hier by gevoegde lysten moeten invullen.’(zie afbeelding 28). Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in Gelderland, maar ook in Overijssel, geen stembiljetten of stembussen zijn gebruikt. De stemming was mondeling en binnen de grondvergadering niet geheim.

Friesland stuurde eveneens een formulier voor de stemopnemers. ‘Dat twee van de stemopnemers zullen houden eene Lyst of proces-verbaal van de te doene Stemming en een dezelve contra-lijst. [...] Dat de alzo uitgebragte stemmen door de stemopneemers agter de namen der stemmers zullen moeten worden geplaatst op de Lijst’. De stemgerechtigde burger mocht wel kiezen hoe hij zijn stem uitbracht ‘hetzij bij monde, hetzij in geschrifte’. De keuze tussen het gebruik van stembiljetten of een mondelinge stemming werd overgelaten aan burgers in de grondvergaderingen. De bewaard gebleven formulieren van het proces-verbaal zijn echter vrijwel identiek aan die van Gelderland en Overijssel, waaruit blijkt dat het opnemen van de stemmen in Friesland evenmin geheim was, maar open (zie afbeelding 29). Als gebruik werd gemaakt van stembiljetten, dan werden die bij het tellen opgevouwen en het nummer in het extra omgevouwen hoekje werd gerelateerd aan de naam van de stemmer. De uitgebrachte stem werd achter de naam op de voorgeschreven lijst genoteerd. De opgekomen burgers in de grondvergaderingen wisten zo van elkaar wat zij hadden gestemd.¹¹⁶

¹¹⁴ Haags Gemeentearchief; Archief *gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815* inv.nr. 624 Requeil van gedrukte stukken van 1796-1802.

¹¹⁵ *Publicatie* van de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel 13 juli 1797.

¹¹⁶ Het is niet duidelijk of op dat moment in Friesland al sprake was van het gebruik van stembussen. Bij de eerste verkiezingen voor een provinciaal bestuur in juni 1795 werden de dichtgevouwen stembiljetten op een tafel gelegd.

Ook in Drenthe was sprake van een open stemming, bevorderd door het voorgeschreven proces-verbaal. Het provinciebestuur gaf in de *publicatie* van 5 juli een model van een formulier: ‘Gelijk ook de Municipaliteiten of Scholtessen een ieder van zijn district waar in de Grondvergaderingen worden gehouden bij Ons zullen insenden het getal der Stemmen zo voor als tegen het ontwerp der Constitutie zijn uitgebragt door de Stemopnemers ingevolge Stemlijst volgens nevensgaand Voorschrift opgesteld.’ Het model leidde tot een open uitslag, zoals het afschrift van bewaard gebleven processen-verbaal uit Hoogeveen laat zien. Achter elke naam van een opgekomen burger stond ‘ja’ of ‘neen’.¹¹⁷ In Groningen en Zeeland werd alles overgelaten aan lokale besturen en stemopnemers. De stemopnemers maakten gebruik van een brief om het plaatselijk bestuur te informeren over de gang van zaken en de uitslag van de stemming. Die geven soms details over het al of niet gebruiken van een stembiljet.

In Middelburg ontstond een dispuut in een grondvergadering over het mondeling stemmen:

‘Zijnde door veertien leeden deser grondvergaderinge de constitutie per billiet met ja goedgekeurt, en door dertien Leeden derzelve vergadering per billiet met neen verworpen, en door een lid met een duydelijk neen meede verworpen. Dog is door de meerderheid der Leeden verklaard uyt hoofde van bij monde gestemt te hebben, zijne stem vervallen te zijn, en in geen aanmerkinge te neemen...’.¹¹⁸

Het schriftelijk stemmen prevaleerde in Middelburg, zoals in veel steden. Het proces-verbaal van een grondvergadering te Sint-Maartensdijk op het eiland Tholen bevat een passage die duidt op een mondelinge stemming: ‘en verder voorgelezen zijnde het geene ter zaake was dienende, zoo zijn ieder stemgerechtigde hoofd voor hoofd afgevraagd, of zij het ontwerp van constitutie aannaamen dan verwerpen, waar op 63 geantwoord hebben Neen, en een Ja.’ In Zierikzee is eveneens mondeling gestemd: eerst zonderden de stemopnemers zich af, nadat zij de stemgerechtigde burgers hadden geteld, en ‘vraagden aan ijder hoofd voor hoofd, keurt gy dit ontwerp van constitutie voor het Volk van Nederland Goed of af, het welk door Een en

¹¹⁷ Archief gemeente Hoogeveen, Archief *Oud Archief Hoogeveen* 1695-1814, inv.nr. 87 hierin: Proces-verbaal van de stemming van 8 augustus 1797. Drents Archief Assen. Collectie *Plakkaten*, inv nr. 403 *Publicatie* van Gecommitteerde Repraesentanten van het Volk van Drenthe van 1 juli 1797; Archief *Oude Staten Archieven*, inv.nr. 130.

¹¹⁸ Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179 II. Hierin processen-verbaal van de grondvergaderingen van Middelburg.

twintig burgers met Ja werd beantwoord en door Vier en twintig burgers met Neen, zoo dat het Plan van Constitutie in dese grondvergadering met een meerderheid van drie stemmen is verworpen of afgekeurd.¹¹⁹

Evenals in Zeeland was in Groningen geen formulier voor een proces-verbaal voorgeschreven. De wijze van stemmen en verslaglegging werd aan de stemopnemers overgelaten. Het provinciebestuur bepaalde: ‘wordende de Stem-Opnemers ernstig vermaand de stemmen nauwkeurig op te tekenen en daarvan de lijsten behoorlijk door hun vertekend ten spoedigsten aan Ons in het Provincie huis intezenden’.¹²⁰ De stemming in de stad Groningen was schriftelijk en geheim (zie afbeelding 30); op het platteland was de situatie van plaats tot plaats verschillend, hoewel daar een mondelinge stemming de voorkeur had. De brieven met de processen-verbaal bevatten de namen van opgekomen stemgerechtigde burgers met hun stem, *ja* of *nee*, daar achter geschreven (zie afbeelding 31).

De provincie Utrecht hanteerde nog een andere variant: de stemgerechtigden moesten het stembiljet ondertekenen:

‘Verder zult Gylieden zorge dragen, dat ieder Stemgerechtigde Burger van uw district of gerecht, by zo verre hy kan schryven, zyne Stem tot goedkeuring van het Plan van Constitutie met *jaa*- en tot afkeuring van het zelve met *neen* op een Briefje schryve, en dat Briefje met zynen Naam en Toenaam ondertekene; en indien hy de Schryfkunst niet magtig zy, zal hy zulks door de hand van den President of Secretaris der Grondvergadering mogen verrichten, mits hy het zelve met een Kruisje merke, en daar by worde gesteld, *dit is het Merk van*’¹²¹

Bij het opmaken van de uitslag maakten de stemopnemers een lijst en plaatsten achter de woorden ‘ja’ of ‘nee’ de namen van de stemmers: ‘gelastende Wy Ulieden Ons [...] een accurate lyst toetezenden van het getal der Stemmen, met de Naamen en Toenaamen der Gestemdhebbende Persoonen, welke met *jaa* voor het meergemelde Plan van Constitutie, als ook van die, welke met *neen* tegen hetzelfde hebben Gestemd.’ Evenals in Friesland kon stemmen met een stembiljet leiden naar een open, niet geheime uitslag.

¹¹⁹ Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179 II. Hierin proces-verbaal van grondvergadering no. 2 te Sint-Maartensdijk.

¹²⁰ Groninger Archieven. Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nr. 480. Hierin: publicatie van de Representanten van het Volk van Stad en Lande van 31 juli 1797.

¹²¹ Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nr. 18-19. Hierin: circulaire van het provinciaal bestuur 's-Lands van Utrecht van 2 augustus 1797 aan de municipaliteiten met instructies voor de grondvergaderingen van 8 augustus 1797.

De overgang van mondeling naar schriftelijke stemmen is goed te volgen in Bataafs-Brabant. In de publicatie van 5 juli was een open stemming voorgeschreven: ‘wordende de onderscheidene Plaatselyke Bestuuren, op hunne verantwoordelykheid gelast, [...], een exacte Lyst dezer stemming, met opgave der Namen van de voor- en tegenstemmende te doen toekomen’ (zie afbeelding 32). Dat was een formulering en een wijze van werken die niet afweek van Overijssel, Gelderland, Friesland of Utrecht. In de brandbrief van de Nationale Vergadering aan het Brabantse bestuur naar aanleiding van deze publicatie stond een interessante passage: ‘dat elke Grondvergadering het getal der stemmen, zoo voor als tegen in derzelve uitgebragt (zonder dat het nodig is de namen der gestemd hebbende op te geven) [...], overzend.’¹²² Het Brabantse bestuur beargumenteerde vervolgens de eerdere keuze: ‘terwyl het opschryven der Naamen, by dezelve Publicatie geensints was geöordonneerd, om eenige Stemgerechtigden van het uitbrengen hunner Stemmen afteschrikken; maar alleenlyk was ingerigt, om eene meerdere regulariteit in de Verbaalen te veroorzaaken, en te zekerder te zyn van de juistheid der telling’. Het opschrijven van namen met de uitgebrachte stem op een lijst was kennelijk praktisch bedoeld. Nadat de eerdere publicatie onder druk van de Nationale Vergadering was ingetrokken, kregen de plaatselijke besturen een model van een proces-verbaal toegezonden en was de regel gewijzigd: ‘blyvende de respective grondvergaderingen gehouden, het getal der stemmen, niet in cijffers, maar woordelyk in de verbaalen te stellen, zo voor als tegen het Ontwerp van constitutie uytgebragt, [...]; zonder verplicht te zyn de Naamen der Stemgerechtigden daar by te voegen’ (zie afbeelding 33).¹²³ Daarmee was nog niet verzekerd, dat overal een stembiljet zou worden gebruikt. In Eindhoven hield de municipaliteit op maandagochtend 7 augustus nog een vergadering en besloot:

‘Is goedgevonden en met meerderheid van stemmen geresolveert de stemopnemers ter vergadering van eergisteren benoemd voor de te houden grondvergaderingen [...] dezen ter goed of afkeuring van het [...] plan van constitutie, te gelasten in de [...] respectieve grondvergaderingen de stemgerechtigde burgers met woorden af te vorderen of zij het plan voor aannemen Ja dan Neen en also die stemming te effectueren.’

’s Middags werd opnieuw vergaderd, waarbij drie leden protesteerden tegen het genomen besluit en wezen op het *Reglement* en de *publicatie van 22 juli* van het Brabantse

¹²² *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 17 Juli 1797, 14 juli, 241.

¹²³ *Publicatie van Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 22 juli 1797*.

provinciebestuur, waarbij de stemming ‘bij beslooten billetten’ was voorgeschreven. De meerderheid hield echter vast aan het genomen besluit. In Eindhoven vond dus geen schriftelijke maar een mondelinge stemming plaats.¹²⁴

Na afloop van het referendum kwamen bij de Nationale Vergadering bezwaren binnen tegen de open en mondelinge stemming. Uit Gelderland kwamen protesten onder meer uit Zaltbommel. Het stadsbestuur schreef:

‘De stemopneemers die wij tot regeling in elke vergadering benoemd hadden, hebben ons met overbrenging der stemlijsten geïnformeert, dat in de meeste vergaderingen het volk zeer veele bedenkingen maakte, tegens het plaatsen van derselver naemen, bij hunne uijtgebragte stemmen en dat selvs op speciaale begeerte van het volk in de zesde verdeeling, geene naamen, dan die sulx begeerden op de stemlijst aangeschreeven waaren, zoo als Ul. Met meerderen uijt alle deselve hiernevens gaende zullen gelieven te verneemen.

In de eerste en tweede verdeeling, heeft de minderheid der opgekooome Burgers, mede geinsteert om der zelve namen niet bij hunne uijtgebragte stemmen te noteeren, ’t welk door de stemopneemers geweijsert sijnde, deselve de vergadering verlaaten hebben zonder hunne stemmen (...) te weeten met betrekking tot de bij voeging hunner naemen te willen uijtbrengen.¹²⁵

Uit de provincie Utrecht kwamen protesten tegen de verplichte ondertekening van het stembiljet. In de stad Utrecht weigerden honderden burgers te stemmen en stelden daarom veel grondvergaderingen de uitslag door een geheime stemming vast: 229 van de 1.492 stemmen zijn uitgebracht zonder ondertekening van het stembiljet.¹²⁶ Ook op het platteland bestond enig verzet. In het proces-verbaal van Eemnes-Buitendijk formuleerden de stemopnemers op fraaie wijze het bezwaar tegen de open stemming:

‘De vergadering door de municipaliteit gecommuniceert zijnde den inhoud der missive van dato 2 augustus laastleeden, door ul. aan de municipaliteit toegesonden heeft daar op bijnaa met eenparige stemmen geresolveert niet aan den inhoud van voorn. missive te kunnen voldoen, namentlijk met haar stem uijt te brengen op een billet met haar naam ondertekend

¹²⁴ RHC Eindhoven. Archief *Gemeentebestuur Eindhoven, 1437-1810*, inv.nr. 40 Register van resoluties van het stadsbestuur, 1797-1798, vergadering van 7 augustus 1797.

¹²⁵ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 61 Ingekomen stukken augustus 1797, Brief van de Raad van Zaltbommel van 12 augustus 1797 aan het Provinciaal College van Politie, Finantien en Algemeen Welzijn.

¹²⁶ Het Utrechts Archief. Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1146-10: Notulen van 13 augustus 1797: hierin de brief van de Raad van Utrecht van 11 augustus 1797.

etc.. De vergadering veronderstelde dat veel lieden haar stemmen niet volgens haar geweeten zouden durven uijtbrengen, uijt ontzag voor haar land of huijsheeren met wien zij in denkwijzen over het plan van constitutie zouden kunnen verschillen als ook dat het oorszaak zou kunnen zijn van werk of kalanten te verliezen ook dat beschimping van de meerderheid tegen de minderheid van onaangename gevolgen zoude kunnen zijn. Zommige burgers hadden alreeds voor af verklaart om de zelve reden in de grondvergadering niet te zullen verschijnen. [...]¹²⁷

Zo formuleerden de stemopnemers in Eemnes de noodzaak van het stemgeheim, wat in de negentiende eeuw een belangrijk onderwerp van discussie zou zijn.

Een gemêleerd beeld dus van de wijze waarop werd gestemd: geheim met een stembiljet, bevorderd door een voorgeschreven formulier voor een proces-verbaal, of open en mondeling, gestimuleerd door een voorgeschreven formulier met daarop namen van stemmende burgers en hun stemvoorkeur.

§ 7 De uitslag

Op 8 augustus nam Teding van Berkhout, representant voor het district Delft in de eerste Nationale Vergadering, deel aan zijn grondvergadering in Rijswijk. Hij schreef in zijn dagboek:

‘Dingsdag den 8. Dit de dag zynde, waarop door de geheele Republiek de Constitutie aangenomen of verworpen moest worden ben ik niet na den Haag in de Nationaale Vergadering gegaan, maar in myn grondvergadering te Ryswyk 49 sterk, 44 tegen, 5 vóór. Een ander 47 sterk, 45 tegen, 2 vóór, en een derde 55 sterk, 49 tegen en 6 vóór. Uit de houding van allen, die in de myne waren konde ik direct zien, dat dezelve verworpen zoude worden, zoo als ik ook ’s avonds van veele plaatsen hoorde’.¹²⁸

Lang niet alle representanten hebben aan het referendum deelgenomen. De Nationale Vergadering was niet met reces – als dat reglementair al mogelijk zou zijn geweest – en

¹²⁷ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 877.

¹²⁸ De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot*, 221-222. Zijn aantekening heeft betrekking op de drie grondvergaderingen die in Rijswijk werden georganiseerd. Teding van Berkhout woonde in Rijswijk, was gekozen in het district Delft en kon zo zijn grondvergadering bezoeken.

vergaderde op 7, 8 en 9 augustus 1797 in het dagelijkse ritme.¹²⁹ Teding van Berkhout moet een uitzondering zijn geweest door deel te nemen aan zijn grondvergadering.

De volgende dag schreef hij in zijn dagboek: ‘Smorgens met de schuit van halv 9 na den Haag gegaan. In de vergadering geweest, daar men van alle kanten hoorde, dat de Constitutie verworpen was’.¹³⁰ Zijn dagboek aantekeningen laten zien dat het Haagse geruchtencircuit op gang kwam en dat het voor iedereen snel duidelijk was hoe de stemming in het land was afgelopen.

Sommige kranten begonnen met het publiceren van uitslagen, verzameld door vrije nieuwsgaring. De *Haagsche Courant* liep voorop. Op woensdag 9 augustus publiceerde de krant de uitslag van de stad Den Haag en directe omgeving; de nummers van vrijdag 11 en maandag 14 augustus bevatten lange lijsten met uitslagen. De *Goudasche Courant* publiceerde eveneens veel plaatselijke uitslagen. In de krant van maandag 14 augustus deed de krant een poging om de einduitslag te voorspellen en concludeerde dat het *Ontwerp van Constitutie* verworpen zou moeten zijn. Andere stadskranten, zoals de *Oprechte Haarlemse Courant* en de *Rotterdamsche Courant*, publiceerden in een klein bericht de uitslag van Haarlem respectievelijk Rotterdam en van enkele dorpen uit de onmiddellijke omgeving.¹³¹ De *Leydsche Courant* publiceerde niets. De *Amsterdamsche Courant* kwam op donderdag 10 augustus met een minimaal bericht: ‘Men verneemt dat alhier het *ontwerp van constitutie* van over de 400 stemmen is afgekeurd.’¹³² Op zaterdag 12 augustus kwam de krant met de einduitslag van Amsterdam, gevolgd door een opsomming van de uitslagen uit de belangrijkste Hollandse en Friese steden, aangevuld met Tilburg en Arnhem. De *Groninger Courant* publiceerde op vrijdag 11 augustus de uitslag van Winschoten op verzoek van de

¹²⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797. Op 7, 8 en 9 augustus waren 19 representanten absent in de vergadering. Het lijkt erop dat het overgrote deel van de representanten *niet* heeft deelgenomen aan het referendum.

¹³⁰ De Gou (ed.), *Dagboek van een patriot*, 222. Met schuit wordt de trekschuit bedoeld die als openbaar vervoer diende tussen Delft, Rijswijk en Den Haag.

¹³¹ *Rotterdamsche Courant*, donderdag 10 augustus 1797 no. 95: kort bericht met de uitslagen van Rotterdam, Cool en Kralingen.

¹³² Gedeeltelijke plaatselijke uitslagen: *Haagsche Courant* no. 83 van woensdag 9 augustus 1797; no. 84 van vrijdag 11 augustus 1797; no. 85 van maandag 14 augustus 1797. Einduitslag: *Haagsche Courant* no. 108 van 18 september 1797. *Oprechte Haarlemse Courant* no. 95 van donderdag 10 augustus 1797; no. 96 van zaterdag 12 augustus en de einduitslag naar aanleiding van een verslag van de zitting van de Nationale Vergadering van 30 augustus in de krant van 2 september en in de krant van 16 september naar aanleiding van de zitting van 14 september. *Amsterdamsche Courant* no. 96 van donderdag 10 augustus meldt de eerste uitslag uit Amsterdam: no. 97 van zaterdag 12 augustus 1797: Hierin de uitslag van Amsterdam en een reeks Hollandse steden. Ook reeks Hollandse steden, maar nu ook uit de Friese steden Franeker, Dokkum, Harlingen, Leeuwarden en uit Arnhem en Tilburg. Gedeeltelijke landelijke uitslag in de *Amsterdamsche Courant* no. 101 van donderdag 24 augustus naar aanleiding van de zitting van de Nationale Vergadering van 22 augustus.

stemopnemers aldaar.¹³³ In de krant van 15 augustus stond een summier bericht met de einduitslag van de provincie Groningen, Friesland en een deel van Holland. Lokale uitslagen publiceerde deze krant niet. In de *Friesche Courant* stond op zaterdag 12 augustus de (vrijwel) volledige uitslag van Friesland, en een lijst met uitslagen van steden en dorpen in Holland. De krant plaatste een klein commentaar bij de berichten: ‘waar uit dus volkomen blijkt, dat de braave meerderheid, verre de overhand heeft, en waar mede wy, onze Bataafsche broeders, provisioneel geluk wensen’ met de verwerping.¹³⁴ Het was duidelijk waar deze krant stond in het debat over aannemen of verwerpen.

Twee weken na het referendum publiceerde het weekblad de *Nationaale Bataafsche Courant* door Jan Greeven de (vrijwel) volledige lokale uitslagen van Holland en Friesland, de einduitslag van Groningen en Drenthe, en gedeeltelijke lokale uitslagen uit Zeeland, Utrecht, Gelderland en Bataafs-Brabant. Het commentaar van de redacteur was duidelijk:

‘Zie daar bataven, een getal dat niet gewild heeft, dat een monstreus plan, een richtsnoer zoude zyn, waar naar zy zouden moeten leven, en een minder getal hebben gewild, dat het zoude bestaan. Juicht dus bataven over deze gelukkige uitslag; laat het kloppend hart door vreugdebedryven getuigenis geeven. Dat gy den blinddoek welke men u bezig was aantebinden, moedig en fier als vrye bataven hebt afgerukt, de ketenen die men U had bereid, en die omme uwe halsen door het JA zoude gerinkeld hebben, hebt verbroken. Dat wij leven en vrij blijven.’¹³⁵

De campagne die Jan Greeven in zijn weekblad had gevoerd om het ‘monsterlijke’ plan te verwerpen leek tot zijn genoegen effect te hebben gesorteerd.

Het al of niet uitgebreid publiceren van lokale uitslagen zou verband kunnen houden met belangstelling onder het (beperkte) lezerspubliek van deze kranten. De variatie in berichtgeving was evenwel groot. In een democratie in kinderschoenen was het openbaar maken van uitslagen nog geen vanzelfsprekende zaak.

De officiële uitslag van het referendum zou pas weken later worden gepubliceerd. De formele procedure voor het vaststellen was vastgelegd in de circulaire van de Nationale Vergadering aan de provinciebesturen en in de circulaire en publicaties van

¹³³ *Groninger Courant*, no. 64, vrijdag 11 augustus.

¹³⁴ *Friesche Courant*, no. 96, van 12 augustus. De uitslagen van Ameland en Schoterland ontbreken nog. De krant publiceert geen uitslagen uit andere provincies. *Friesche Courant* no. 97 van dinsdag 15 augustus publiceert een lijst van steden en dorpen met uitslagen, vooral uit Holland, een paar plaatsen in Brabant en Arnhem.

¹³⁵ *Nationaale Bataafsche (donderdagse) Courant*, no. 24, 24 augustus 1797.

provinciebesturen met het al of niet geven van een voorschrift voor een proces-verbaal. De stemopnemers uit de grondvergadering werden geacht de uitslag te bezorgen bij het plaatselijk bestuur, dat vervolgens zorg droeg voor verzending naar het provinciebestuur. Het waren de ‘Hoogstgeconstitueerde Magten’ in de provincies die de einduitslag vaststelden en de Nationale Vergadering per brief en met een stemlijst informeerden.¹³⁶ Utrecht en Overijssel publiceerden de provinciale uitslag (zie afbeeldingen 34 en 35).¹³⁷

Op 13 augustus 1797 kwam in Den Haag de eerste brief binnen met het resultaat van de stemming in Drenthe. Op 14 augustus benoemde de Nationale Vergadering een commissie voor het opmaken van de einduitslag.¹³⁸ Druppelsgewijs kwamen de overige resultaten binnen. En op 29 augustus ontving men de laatste uitslag, uit Zeeland. In Holland was het provinciebestuur in augustus met zomerreces. Een speciale commissie verzamelde de gegevens en zond per brief de uitslag en de processen-verbaal naar ‘de overkant’ van het Binnenhof. Formeel werd de einduitslag van Holland pas op 9 september door het voltallige provinciale bestuur, na terugkeer van reces, vastgesteld en vervolgens aangeboden aan de Nationale Vergadering.

Zo kon de commissie op de laatste zittingsdag van de eerste Nationale Vergadering een voorlopig rapport indienen.¹³⁹ Nadat alle binnengekomen brieven en stemlijsten de revue waren gepasseerd en de cijfers in een tabel onder elkaar waren geplaatst, concludeerde zij:

‘Uwe commissie zal nu toch alleen opmerken, dat over de bovenstaande opgave van de stemmen in de onderscheidene gewesten, en door de zamenstelling van die duidelijk gebleekt, dat ’t ontwerp van Constitutie door een onbetwistbare meerderheid voor zoo thands uit de ingekomene stukken is op te maken verworpen moet gehouden worden.’¹⁴⁰

¹³⁶ Drenthe: landdag van 12 augustus; Overijssel: landdag van 16 en 17 augustus; Gelderland: landdag van 16 augustus 1797.

¹³⁷ *Publicatie* van de Provisioneele Representanten van het Volk van Overijssel, 17 augustus 1797.

¹³⁸ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797, 14 augustus. De uitslag in Drenthe werd vervolgens gepubliceerd in het Dagverhaal: *Dagverhaal* VI, nr. 633 (15 augustus 1797): beknopt verslag van de zitting van 14 augustus met de uitslag van Drenthe en van Leerdam. *Dagverhaal* VI, nr. 638 (21 augustus): zitting van 14 augustus met de uitslag van Drenthe en Leerdam. *Dagverhaal* VI, nr. 645 (27 augustus 1797): zitting van 21 augustus: 788-789: uitslag van de provincies Friesland, Overijssel, Gelderland, Bataafs-Brabant en Gelderland. *Dagverhaal* VI, nr. 646 (28 augustus 1797): 794: zitting van 22 augustus met de uitslag van Holland. *Dagverhaal*, VI, nr. 654 (31 augustus 1797): 858: zitting van 30 augustus met de einduitslag van alle provincies en de landelijke einduitslag. *Dagverhaal* VI, nr. 649 (augustus 1797): 824: beknopt verslag van 29 augustus 1797 met de uitslag van Zeeland.

¹³⁹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797, 30 augustus.

¹⁴⁰ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 580.

Er klonk opluchting door in het rapport: zowel verworpen in iedere provincie door een meerderheid van opgekomen stemmers alsook door de meerderheid van alle stemmers in de Bataafse Republiek. ‘Provincialiter’ of ‘nationaliter’, in beide gevallen was de uitslag ondubbelzinnig. Het compromis van 22 mei had gewerkt. Uitstellen en afwachten had geloond.¹⁴¹

Diezelfde commissie had eerder op 25 augustus al een rapport uitgebracht over de verplichte ondertekening van de verklaring in de grondvergaderingen in Friesland.¹⁴² Aanleiding waren petitie ondertekend door 126 burgers uit Leeuwarden, Dokkum, Sneek, Harlingen en Franeker die de grondvergadering hadden moeten verlaten, omdat zij weigerden hun handtekening te plaatsen of die onder protest hadden getekend om in ieder geval aan de stemming te kunnen deelnemen. Beroering ontstond over de zaak van S.E. Sinnema die in de grondvergadering van Oudkerk (district Tietjerksteradeel) door dienaren van justitie was opgepakt en in een arrestantenrijtuig was afgevoerd naar het Blokhuis in Leeuwarden, omdat hij zijn grondvergadering had verstoord door luidkeels te protesteren tegen de schriftelijke verklaring die het Friese provinciebestuur had geëist.¹⁴³

Pas op 11 september behandelde de nieuw gekozen Nationale Vergadering dit rapport. In het debat kwamen niet alleen de gebeurtenissen in Friesland aan bod, maar ook de verplichte ondertekening van het stembiljet in Utrecht, de extra vraag die het Gelderse provinciebestuur had voorgelegd en de verkiezing van leden voor een nieuw provinciebestuur in de grondvergaderingen van Zeeland.

De commissie vond dat het Friese bestuur zijn boekje te buiten was gegaan. De handelwijze was onwettig en daarmee de stemming op 8 augustus, maar een vernietiging van de uitslag en een herstemming durfde men niet aan. De commissie stelde een gedeeltelijke herstemming voor door Friese burgers die de grondvergadering hadden moeten verlaten of die niet waren verschenen alsnog de gelegenheid te geven hun stem uit te brengen.

¹⁴¹ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 577-579 De commissie concludeerde verder dat de provinciale besturen van Zeeland, Gelderland en Bataafs-Brabant geen gedetailleerde stemlijsten hadden ingezonden, maar alleen de einduitslag van hun provincie. Nu bleek dat het ontwerp in alle provincies was verworpen, zonden deze besturen de zogenoemde stemlijsten alsnog in. Op deze manier probeerden deze besturen het vaststellen van een uitslag op basis van het aantal grndvergaderingen dat ja of nee had gestemd te voorkomen. Zeeland en Gelderland hadden ervaring met het grondvergaderinggewijs vaststellen van uitslagen voor provinciale reglementen.

¹⁴² *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 18 Augustus 1797. Bijlage bij de decreten van 25 augustus. Rapport niet opgenomen in de bronnenpublicatie van De Gou.

¹⁴³ Gedetailleerde officiële documenten over deze zaak zijn gepubliceerd in de *Friesche Courant* no. 106 van 5 september 1797. Zie ook Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 375-376.

De Friese rekwestranten kregen weliswaar gelijk, maar het voorstel voor een gehele of gedeeltelijke herstemming werd om principiële redenen verworpen. De commissie kreeg slechts opdracht een circulaire te ontwerpen aan de ‘Hoogstgeconstitueerde Magten’ ‘waarbij aan dezelve wordt te kennen gegeven, dat de Nationale Vergadering met afkeuring vernomen heeft, dat in sommige provincies bij het stemmen over het *Ontwerp van Constitutie* door de Provinciaale Bestuuren, bepalingen en verordeningen gemaakt zijn, die niet bij het Reglement of de Proclamatie dezer Vergadering waren voorgeschreeven, of aan de stemmers vragen voorgelegd, welke op dat tijdstip niet te pas kwamen.’¹⁴⁴ Ter afsluiting stelde de Nationale Vergadering op 20 september 1797 de tekst van deze circulaire vast met een afkeuring over de gang van zaken, zonder werkelijk man en paard te noemen. In deze brief konden alle stromingen in de vergadering zich vinden. De brief was tevens een uiting van het soevereine gezag dat de Nationale Vergadering zich ondertussen had toegeëigend. Op een aantal incidenten na was het referendum overigens in opmerkelijke rust verlopen.¹⁴⁵

¹⁴⁴ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 19 September 1797, 11 september. Debat in: *Dagverhaal* VII, nr. 664 (8 en 11 september 1797), 70-72; nr. 665 (11 september 1797), 73-80; nr. 666 (11 september 1797), 81-88; en 667 (11 en 12 september), verslag van de zitting 11 september 1797). 89-90.

¹⁴⁵ In Gendringen weigerden de burgers in grondvergadering nr. 5 de verklaring af te leggen. Daar is niet gestemd. Uit Amsterdam kwamen klachten over de verstoring van een grondvergadering in de Noorderkerk, door schreeuwen, tumult en vernietiging van meubilair. Zie ook: Poell, Het einde van een tijdperk in: *Geschiedenis van Amsterdam*, II-2, 467. Uit Groningen kwamen klachten over het beïnvloeden van stemgerechtigde burgers door Van Bolhuis in Middelstum. Uit Uithuizermeeden kwam een verklaring van de *collector*, de belastinginner, dat acht burgers, onder wie de predikant, in de kerk waren bijeengekomen en hun stem hadden uitgebracht. De verdeling in de voorgeschreven drie grondvergaderingen had niet plaatsgevonden, er waren geen stemopnemers benoemd en de burgers hadden geen ‘aanzegging’ ontvangen.

De Nationale Vergadering stelde ten slotte het resultaat van het referendum vast en maakte met de *proclamatie* van 13 september 1797 de einduitslag publiek bekend (zie afbeelding 36 en tabel 4.2).¹⁴⁶

Tabel 4.2: De officieel gepubliceerde uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

	Ja stemmen	Nee stemmen	Totaal
Groningen	1.756	2.026	3.782
Friesland	2.605	5.710	8.315
Drenthe	374	2.173	2.547
Overijssel	3.157	10.381	13.538
Gelderland	2.342	13.058	15.400
Utrecht	750	3.460	4.210
Holland	14.609	42.454	57.063
Zeeland	1.791	2.271	4.062
Bataafs-Brabant	571	27.228	27.799
Bataafse Republiek	27.955	108.761	136.716

Bronnen: *Proclamatie van de Nationale Vergadering van 13 september 1797*; De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II: 580; Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*: 416

De gepubliceerde einduitslag was gebaseerd op het voorlopige rapport van 30 augustus 1797.¹⁴⁷ Plaatselijke uitslagen uit Zeeland en Gelderland die te laat in Den Haag waren binnengekomen met aanvullingen en wijzigingen, blijken *niet* in de officiële einduitslag te zijn verwerkt. Een klein aantal afwijkingen van de officiële uitslag kwam verder door het archiefonderzoek aan het licht veroorzaakt door dubbeltellingen of telfouten. De *feitelijke* uitslag, gebaseerd op de gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten, is opgenomen in tabel 4.3. Deze uitslag wijkt enigszins af van de officieel gepubliceerde cijfers, maar de verschillen zijn marginaal: de verhouding tussen het aantal ja- en nee-stemmen per provincie is niet gewijzigd, de onderlinge rangorde van provincies wat betreft de uitslagen evenmin.

¹⁴⁶ De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 580-582. *Proclamatie* van de Nationale Vergadering van 13 september 1797). ‘En alzo uit dezelve aan ons gebleken is, dat het zelve Ontwerp bij een zeer groote meerderheid van stemmen is verworpen; hebben wij gemeend, onzen medeburgers daar van de vereischte kennis te moeten geeven, gelijk wij zulks doen bij deezen; teffens met deeze geruststellende bijvoeging, dat wij, naar inhoud van het Reglement voor onze Vergadering, ten spoedigsten een aanvang zullen maaken om een nieuw *Ontwerp van Constitutie* te doen vervaardigen, ten einde hetzelfde andermaal ter goed- of afkeuring aan het volk voortedragen.’

¹⁴⁷ Bewaard gebleven zijn de processen-verbaal van Groningen, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Zeeland. In plaatselijke archieven in Friesland zijn incidenteel processen-verbaal bewaard gebleven. Van alle provincies zijn de zogenaamde stemlijsten bewaard, die een overzicht van de uitslag per provincie geven.

Tabel 4.3: De feitelijke uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

	Ja stemmen	%	Nee stemmen	%	Totaal
Groningen	1.689	46%	1.957	54%	3.646
Friesland	2.605	31%	5.810	69%	8.415
Drenthe	374	15%	2.173	85%	2.547
Overijssel	3.157	23%	10.381	77%	13.538
Gelderland	2.374	15%	13.286	85%	15.655
Utrecht	763	18%	3.432	82%	4.195
Holland	14.609	26%	42.454	74%	57.063
Zeeland	1.799	44%	2.279	56%	4.078
Bataafs-Brabant	571	2%	27.228	98%	27.799
Bataafse Republiek	27.941	20%	109.000	80%	136.937

Bronnen: Groningen: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nrs. 216, 223, Groninger Archieven, Archief *Staten van Stad en Lande*, inv.nrs. 422, 877; Friesland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 212, 231. Drenthe: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nrs. 218, 234. Overijssel: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 214, 232. RHC Overijssel, Archief *Staten van Overijssel*, inv.nrs. 5376-5377. Gelderland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829. Gelders Archief, Archief *BFA*, inv.nr. 129; Utrecht: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829; Holland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Archief *Provinciaal Bestuur van Holland, 1796-1798*, inv.nr. 54; Zeeland: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1179-II; Bataafs-Brabant: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 829, Archief *Gewestelijke en departementale besturen 1795-1814*, inv.nr. 46.

Van de opgekomen stemgerechtigden verwierp 80% het *Ontwerp van Constitutie*. Per provincie was de uitslag echter uiteenlopend. In Brabant verwierp 98% van de opgekomen burgers het voorstel, terwijl het ontwerp in Groningen en Zeeland met 46% respectievelijk 44% voorstemmers bijna een meerderheid haalde.

Met behulp van gegevens over het aantal stemgerechtigde burgers uit de jaren 1801-1802 kan een voorzichtige schatting worden gegeven van de opkomst (zie tabel 4.4).¹⁴⁸ Naar schatting 33% van het aantal stemgerechtigde burgers kwam op om deel te nemen aan het referendum.¹⁴⁹ Tussen provincies bestaan aanzienlijke verschillen in opkomst. Bataafs-Brabant was de enige provincie waar meer dan de helft van het aantal stemgerechtigden opkwam (57%); Groningen had met 15% de laagste opkomst. Friesland, Drenthe, Utrecht en Zeeland haalden tussen 22% en 24%. In vergelijking met andere provincies was de opkomst met 39% in Overijssel hoog. De opkomst in Holland kwam overeen met het landelijk gemiddelde van 33%, wat niet erg verbazingwekkend is, gezien het (cijfermatige) overwicht van deze provincie in de totale uitslag.

¹⁴⁸ Zie: *bronnenboek*, datamatrix 5.

¹⁴⁹ Deze uitkomst is niet nieuw. Zie bijvoorbeeld in: K.M. van der Sterre, *De Bataafse Republiek in wording, 1795-1801 Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel IX, Zeist, Antwerpen 1956: 22.

Tabel 4.4: Referendum 1797: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

	Aantal <i>apparente</i> stemgerechtigden (In 1801/1802)	Aantal opgekomen stemgerechtigden	Geschatte opkomst
Groningen	24.097	3.646	15%
Friesland	35.564	8.415	24%
Drenthe	11.074	2.547	23%
Overijssel	34.936	13.538	39%
Gelderland	53.985	15.655	29%
Utrecht	19.209	4.195	22%
Holland	172.508	57.063	33%
Zeeland	17.537	4.078	23%
Bataafs-Brabant	48.392	27.799	57%
Bataafse Republiek	417.302	136.937	33%

Bron: zie *Bronnenboek*

Tot nu toe beschikten historici over de gepubliceerde einduitslag zoals die is weergegeven in tabel 4.2. Op basis van de gearchiveerde processen-verbaal, brieven en stemlijsten kan echter een genuanceerder beeld van de uitslag worden gegeven. Van de meeste provincies zijn de uitslagen per grondvergadering bewaard gebleven, behalve voor Holland. Het analyseren van de uitslag op basis van 3.763 grondvergaderingen is daardoor niet mogelijk. De uitslag wordt daarom nader geanalyseerd voor 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten. De bijbehorende verdeling van het aantal ja-stemmen en het aantal nee-stemmen in percentages is opgenomen in het *bronnenboek*. Een samenvatting is weergegeven in tabel 4.5. De uitslag is tevens in kaart gebracht (zie kaart 1).

Kon worden vastgesteld dat het ontwerp in geen enkele provincie de meerderheid haalde, op lokaal niveau is meer nuance zichtbaar. In 210 steden en dorpen haalde het ontwerp de meerderheid, waaronder grote steden als Dordrecht en Middelburg. In 685 steden en dorpen werd het *Ontwerp van Constitutie* in meerderheid verworpen. In 11 dorpen staakten de stemmen: er waren evenveel voor- als tegenstemmen.

Tabel 4.5: Referendum 1797: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

	Totaal aantal plaatsen (steden/dorpen)	Meerderheid JA	Meerderheid NEE	Onbeslist	Niet gestemd of geen uitslag bekend
Groningen	118	57	47	5	9
Friesland	43	11	32	0	0
Drenthe	39	7	32	0	0
Overijssel	45	10	34	0	1
Gelderland	137	21	100	1	15
Utrecht	60	12	44	0	4
Holland	336	71	257	3	5
Zeeland	61	20	31	2	8
Bataafs-Brabant	109	1	108	0	0
Bataafse Republiek	948	210	685	11	42

Bron: *Bronnenboek*

Van 42 plaatsen zijn geen uitslagen binnengekomen. Om uiteenlopende redenen hebben burgers niet gestemd, in de grondvergadering in Nuis (Groningen):

‘behalve de kerkeraad niemand verschenen, behalve één stemgerechtigde, welke betuigde zich bezwaard te vinden het ontwerp van constitutie voor het Bataafsche volk met ja of neen te beantwoorden, als niet genoegzaam daar omtrent verlicht zijnde.’¹⁵⁰

De drie stemopnemers die zitting hielden in de carspelschool van Finsterwolde schreven:

‘En wij voor ons verklaren in dezen geen genoegzaam doorzigt te bezitten onze stemmen deswegens ter aanneming of verwerping de durven uitbrengen.’¹⁵¹

Of de grondvergadering in Godlinze (Groningen):

‘Wij ondergetekende stemopnemers verklaren door dezen dat wij volgens inhoudt van het placcaat van den 31 july, onze functien hebben waargenomen op eene behoorlijke tijd en plaatze, doch dat er niemand voor ons verscheenen is, om ter goetd of afkeuringe van de

¹⁵⁰ Groninger Archieven. Archief Staten van Stad en Lande, inv.nr. 877.

¹⁵¹ Ibidem.

bekende Nieuwe Constitutie hare Stemmen uit te brengen en dus bij ons des aangaande niets is geworden.¹⁵²

Niemand bracht in deze Groninger dorpen een stem uit, ook de stemopnemers niet. Uit brieven met processen-verbaal uit Zeeland is dezelfde terughoudendheid te vinden, zoals in Grijskerke en Hoogelande (Walcheren). In Hoogeveen (Drenthe) werden in drie van de zeven grondvergaderingen slechts één of twee stemmen uitgebracht, zodat ook daar niet alle stemopnemers hebben gestemd.¹⁵³ Met blanco stemmen of niet stemmen werd evenwel geen rekening gehouden bij het opmaken van de uitslag.

De plaatselijke uitslagen zijn op kaart gebracht, die enige (geografische) patronen lijkt te tonen, zoals een duidelijke tweedeling in Holland: het *Ontwerp van Constitutie* werd verworpen in regio's gelegen ten noorden van de Maas en de Hollandse IJssel. Daarbij sluit het westelijke polder- en laagveengebied van de provincie Utrecht aan. Verwerping op de Veluwe, grote delen van Overijssel, Drenthe en Friesland. Massale verwerping, waarbij 99% of 100% van de opgekomen stemgerechtigden *nee* stemde, vooral in Brabant, met een strook die doorloopt via het Land van Maas en Waal in het Gelderse rivierengebied naar de Achterhoek. Het ontwerp werd eveneens massaal verworpen in Overijssel (Salland) en in delen van Drenthe.

In Zeeland en het zuidelijke deel van Holland lijkt een relatie te bestaan tussen het stemgedrag in de steden en het omliggende platteland, dat deels onder politieke of juridische gezag van de stad stond. In Zeeland haalde het ontwerp een meerderheid in de steden Middelburg en Zierikzee plus een reeks dorpen op Walcheren, Noord-Beveland, Schouwen-Duiveland en Tholen. In het zuiden van Holland kreeg het ontwerp de meerderheid in Dordrecht, Gorinchem en Vianen met aansluitend een reeks plaatsen op het eiland van IJsselmonde, in de Zwijndrechtse en de Hoekse Waard en in de Krimpener- en Alblasserwaard. Op kleinere schaal is dat eveneens zichtbaar rondom Almelo en Ootmarsum.

Het ontwerp haalde tevens een meerderheid in een reeks kleine steden: Workum, Hindelopen en Bolsward (Friesland), Coevorden en Meppel (Drenthe). In Overijssel: Steenwijk, Blokzijl en Vollenhove en verder Deventer. In Gelderland: Doetinchem en de Zuiderzeestadjes Harderwijk en Elburg. In de provincie Utrecht stemde de stad Rhenen voor en in Holland Weesp, Schiedam, en Woudrichem. In Brabant betrof het Bergen op Zoom, dat

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Gemeente Hoogeveen, Archief *Hoogeveen*, 1695-1814, inv.nr. 87: Hierin het afschrift van het proces-verbaal van de zeven grondvergaderingen. In de GV 5 en 7 werd maar één stem uitgebracht.

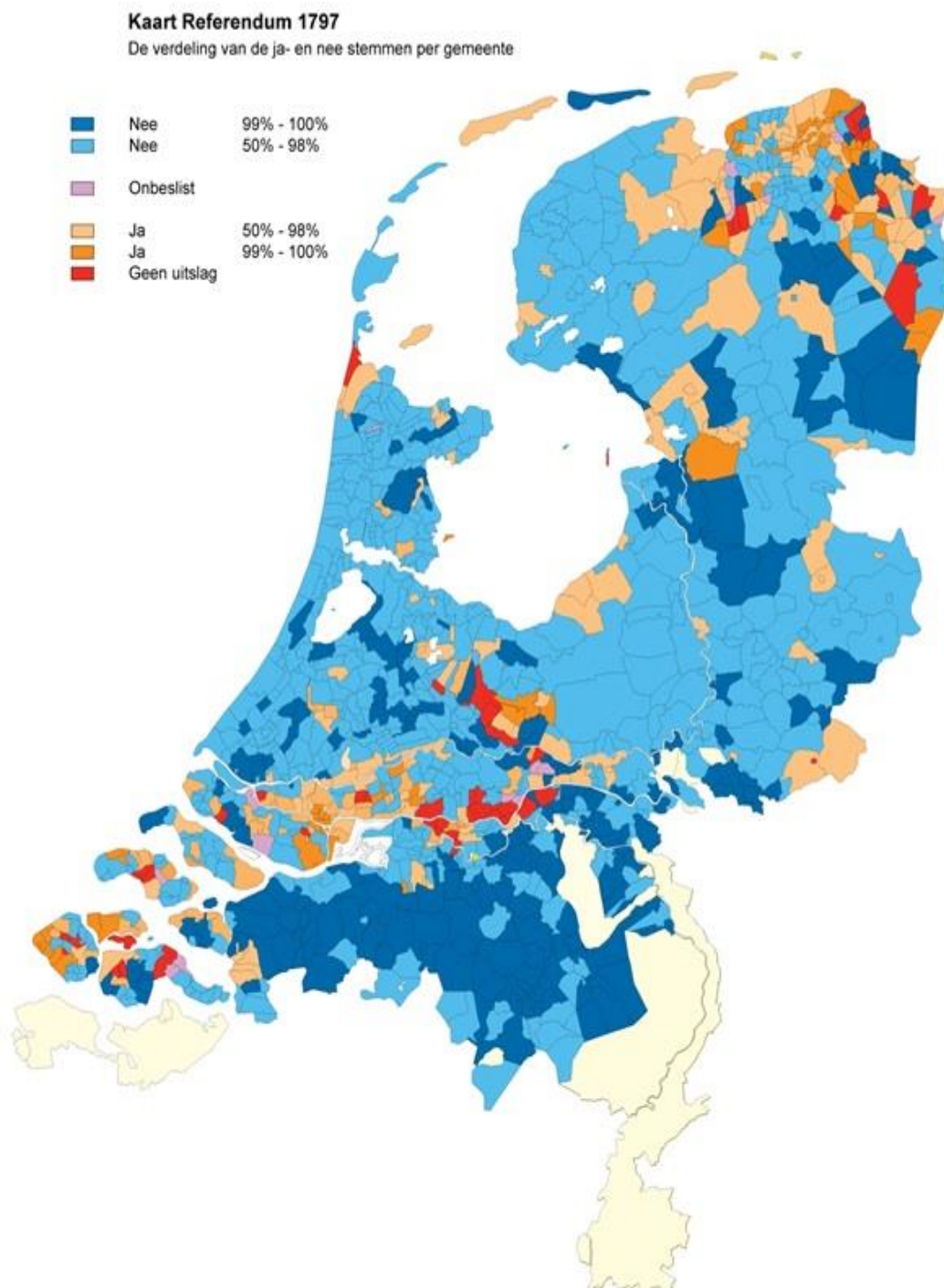
daarmee afweek van het patroon in de rest van Brabant, niet alleen door voor te stemmen, maar ook door de lage opkomst.

Buiten de steden haalde het ontwerp de meerderheid in plattelandsgebieden die fysiek-geografisch zeer geïsoleerd waren: Staphorst (Overijssel), Winterswijk–Aalten (Gelderland), de Bommeler- en Tielerwaard en de Neder-Betuwe in het rivierengebied van Gelderland. In de provincie Utrecht betreft dit een reeks dorpen op de Utrechtse heuvelrug.

De 42 dorpen zonder uitslag zijn voor het merendeel gelegen in Groningen, in het rivierengebied van Gelderland, op de Utrechtse heuvelrug en in Zeeland.

Het stemgedrag, zowel wat betreft voorstemmen als tegenstemmen, lijkt niet gebonden aan provinciegrenzen. De patronen laten vloeiende overgangen zien van regio's met een meerderheid van voorstemmers tussen Groningen en Friesland of wat meer gefragmenteerd tussen de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, tussen de Alblasserwaard (Holland) en de Tieler- en Bommelerwaard (Gelderland) of tussen Meppel (Drenthe) en Staphorst (Overijssel). Massale verwerping van het ontwerp komt zowel voor in Bataafs-Brabant als in de aan Brabant grenzende delen van Holland, zoals de Langstraat en de regio rondom Zevenbergen. Evenzeer geldt dat voor het aan Bataafs-Brabant grenzende Gelderse Land van Maas en Waal. De kaart suggereert dat in bepaalde regio's geen scherp afgebakende provinciale electoraten bestonden, met als uitzondering wellicht Groningen en Drenthe; zie de grens tussen Drenthe en de Groninger veenkoloniën. Al met al toont de kaart een caleidoscopisch beeld dat vraagt om een nadere analyse. In hoofdstuk 6, 7 en 8 zal daartoe een poging worden gedaan.

Kaart 1: Uitslag van het referendum van 8 augustus 1797

De einduitslag die de Nationale Vergadering publiceerde en die later in de literatuur terecht kwam, suggereert een hoge mate van eensgezindheid over de afwijzing van het *Ontwerp van Constitutie*. Dat de uitkomst in 1797 door de Nationale Vergadering in een tabel kon worden gepresenteerd, was trouwens al een opmerkelijk resultaat na het onbesliste debat over het vaststellen van de einduitslag. Het onderzoeksresultaat zoals beschreven, toont een caleidoscopisch beeld, behorend bij een in niet geringe mate verdeelde en gefragmenteerde Republiek. De feitelijke gang van zaken week af van de vastgestelde regels, waarvan Haagse politici hoopten dat ze in het hele land uniform zouden worden toegepast. Niet overal blijken burgers echter schriftelijk te zijn opgeroepen, niet overal is schriftelijk gestemd. In veel provincies was het geheim van de stemming niet gegarandeerd.

De gang van zaken bleek sterk beïnvloed door regels die in de eerste plaats voor verkiezingen waren bedoeld. In veel provincies en steden ging de organisatie van de grondvergaderingen van dinsdag 1 augustus 1797 hand in hand met die van het referendum op 8 augustus 1797.

Ondanks alle verschillen waren er ook overeenkomsten die vergelijkingen van uitslagcijfers mogelijk maken. In alle provincies was de stemming georganiseerd in grondvergaderingen, die tot in de kleinste uithoeken van het land zijn gehouden. De formele gang van zaken, het uiterlijke kenmerk van elk verkiezingsproces, valt op: volgens regels, georganiseerd, ingebed in een overheersende burgerlijke cultuur, democratisch. Een suggestie in een Amsterdamse krant die aanspoorde op 8 augustus 1797 eventueel ‘revolutionair geweld’ te gebruiken tegen politieke tegenstanders, werd met ferme hand aangepakt.

Het resultaat van het referendum was een verworpen ontwerp van grondwet. In samenhang met verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering had het land op weg naar dit resultaat voor de eerste maal iets kunnen zien van een campagne om personen en over ideeën, met rafelrandjes, zoals allicht in elke democratie.

Een zich organiserende politieke minderheid van Republikeinen in de Nationale Vergadering had die verwerping van dit ontwerp van grondwet gewild. De verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering hadden hen echter niet aan een meerderheid geholpen. Hoe gingen politici in de crisis die volgde te werk om goedkeuring voor een nieuw ontwerp te organiseren?

HOOFDSTUK 5

‘EEN VRIJE UITSPRAAK TOT AANNEEMING.....’

Met een temperatuur van 8 graden was maandag 23 april 1798 een frisse, zonnige en onbewolkte lentedag.¹ Mooi weer om als stembevoegde burger naar de grondvergadering te gaan. Een half jaar lang was nauwelijks over een referendum gesproken. Het onderwerp kwam pas weer op de politieke agenda in de eindfase van de besluitvorming over het *Ontwerp van Staatsregeling*, dat de constitutiecommissie op 6 maart 1798 had aangeboden aan de Constituerende Vergadering. Parallel aan de behandeling van dit nieuwe ontwerp van grondwet werden besluiten genomen voor een tweede referendum. Hoe te zorgen dat het ontwerp van grondwet dit keer een veilige haven zou bereiken? Dat was de grote kwestie voor politici die ‘de gebeurtenis’ van 22 januari 1798 hadden georganiseerd en gesteund. Zij konden zich een tweede verwerping niet permitteren. De Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind zouden maatregelen nemen om een ‘vrije uitspraak tot aanneeming’, zoals zij dat weinig subtiel formuleerden, te garanderen.

De sfeer in het land was sinds de zomer van 1797 grondig veranderd. De verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* op 8 augustus 1797 had de Bataafse Republiek in een diepe politieke crisis gestort. De parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 had de blokkades in de besluitvorming doorbroken door de gedwongen uitsluiting van vooral de spraakmakende leden uit de Nationale Vergadering, tegenstanders van de Republikeinen die een eenheidsstaat, één en ondeelbaar, als ideaal hadden en dat onvoorwaardelijk wensten te realiseren. Een circulaire van het intermediair administratief bestuur van Utrecht van 11 april 1798 aan de voorzitters van de grondvergaderingen ter voorbereiding van het tweede referendum illustreert de sfeer van zorg en angst:

Het is op [...] dien dag Medeburgers ! Broeders ! dat Gijlieden, dat Wij, dat alle Stembevoegden zullen moeten beslissen over het lot van deeze zoo lang gefolterde, en door factien geschokte Republiek, [...] dat Gijlieden met alle Uwe Mede-Vaderlanders het Schip van Staat in eene behouden haven zult stieren, of hetzelfde wederom in eene holle Zee aan woedende Winden en Golven zult ten beste geven.’²

¹ KNMI, weerstation Zwanenburg.

² Utrechts Archief, Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1197-5 circulaire van het Intermediaire Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht aan de voorzitters van de grondvergaderingen van 11 april 1798, ter voorbereiding van de stemming op 23 april.

Er werd een dringend beroep gedaan op stembevoegde burgers om het *Ontwerp van Staatsregeling* te aanvaarden, omdat het voortbestaan van de Bataafse Republiek in het geding zou zijn. Daarmee werd de argumentatie overgenomen van de gematigde voorstanders van het *Ontwerp van Constitutie* uit de zomer van 1797. Stemgerechtigde burgers dienden het voortbestaan van de Bataafse Republiek niet in gevaar te brengen door een voorliggend ontwerp van grondwet (opnieuw) af te wijzen! Om dit streven kracht bij te zetten, kreeg niet iedere stemgerechtigde burger die zou willen stemmen daartoe de gelegenheid. Om er zeker van te zijn dat het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangenomen, werden stemgerechtigde burgers buiten het Haagse Binnen- en Buitenhof gemobiliseerd achter een leuze die in modern Nederlands luidt: ‘*ik verklaar te hebben een onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijk bestuur, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid*’.

Met het *decreet van 25 januari* werd het houden van een referendum bevestigd. De Constituerende Vergadering wenste na drie jaar politieke strijd een goedgekeurde grondwet. Om dat te bereiken, zou de organisatie vanuit Den Haag worden geregisseerd.

§ 1 De Constituerende Vergadering besluit over het referendum

Op 6 maart 1798 onderbrak de Constituerende Vergadering de reguliere zitting om de constitutiecommissie gelegenheid te geven voor de plechtige aanbieding van het *Ontwerp van Staatsregeling*. De voorzitter van de constitutiecommissie, Ockerse, sprak de vergadering toe en formuleerde en passant een voorstel voor de verdere besluitvorming over het ontwerp. Hij stelde voor een commissie te benoemen die binnen drie dagen met een advies moest komen, niet alleen over de wijze van besluitvorming in de Constituerende Vergadering, maar ook ‘nopens de geschiktste middelen om hetzelfde [Ontwerp] [...] ter kennis van den Volke te brengen en deszelfs vrije uitspraak tot aanneeming van de Constitutie te verzekeren’.³ Een vrije uitspraak tot aanneming; dat is wat men wilde! Na een kort debat besloot de Constituerende Vergadering de gedechargeerde leden van de constitutiecommissie te belasten met de opdracht om te adviseren over de verdere behandeling van het aangeboden ontwerp van grondwet.

Op 9 maart besprak de Constituerende Vergadering in een comité-generaal, dat wil zeggen achter gesloten deuren, het advies van de commissie.⁴ Met enkele wijzigingen werd

³ *Dagverhaal IX*, nr. 864 Zitting van dinsdag 6 en woensdag 7 maart 1798: 51-54, in het bijzonder 52; *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart, 6 maart 1798; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 50-51, 54.

⁴ De procedurevoorstellen werden samengevat in 14 artikelen. Zie ook De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*: 56.

het rapport vervolgens in de openbare zitting van 10 maart besproken en in de vorm van een *decreet* goedgekeurd.⁵

Het belangrijkste onderdeel van de besluitvorming betrof de zuivering van de grondvergaderingen. Het verzoek om te zuiveren was door petities op de agenda van de Constituerende Vergadering gekomen, die echter had besloten om de behandeling aan te houden.⁶ Ambassadeur Delacroix had op de voorbereidende conferentie van 8 maart eveneens een pleidooi gehouden om de grondvergaderingen te zuiveren, onder leiding van commissarissen die door het Uitvoerend Bewind zouden worden benoemd. Achter gesloten deuren en vervolgens in een openbare vergadering kwam een uitgewerkte procedure op tafel.⁷ Voor de uitvoering dacht men in de eerste plaats aan de commissarissen (agenten) die al belast waren met de (re)organisatie van de plaatselijke besturen. Hun kernopdracht zou zijn

⁵ Het aangepaste decreet bestond uit 11 artikelen. Zie De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II: 56-60. Geschrapt was het artikel dat betrekking had op het vaststellen van de einduitslag: 'Dat de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling zal worden opgenomen, niet bij hoofdelyke opgave, maar bij het getal der Grondvergaderingen', aldus het eerste voorstel. Eenzelfde idee was in maart 1797 aan de orde geweest bij de procedurebehandeling voor het *Ontwerp van Constitutie*. De Franse ambassadeur had zijn bedenkingen geuit tegen deze wijze van vaststellen van de uitslag. Hij was op principiële gronden voor een hoofdelijke stemming. Hij zag de goedkeuring van een grondwet door middel van een referendum als de totstandkoming van een sociaal contract. Een dergelijk contract kon alleen worden aangegaan door individuele burgers. In de openbare zitting van de Constituerende Vergadering kwam de wijze van stemmen tellen per grondvergadering dan ook niet meer ter tafel. Er zou hoofdelijk worden geteld! Het was de Franse ambassadeur blijkbaar gelukt om de aanwezigen op dit punt te overtuigen.

⁶ Alle belangrijke voorstellen die de Constituerende Vergadering besprak, waren eerder ter tafel gekomen door de indiening van petities. Het voorstel om de grondvergadering te zuiveren was afkomstig uit Dordrecht. Op 26 februari kwam een dergelijke petitie binnen: 'met den meest mogelijken spoed gelieve te decreteeren, dat van nu af aan worden uitgesloten buiten alle grond en wijkvergaderingen en in dezelve tot stemgerechtigdheid onbevoegd verklaard:

1. alle inwoonders dezer Republiek, welke geen legaal bewijs kunnen opleveren dat zy tot op den 22 January laatstleden in de grondvergaderingen zijn opgekomen en daar mede naar hun beste weten geconcurrereerd hebben tot behoud der Bataafsche Republiek en tot ondersteuning van derzelver Vrijheid, Gelijkheid, Een en Ondeelbaarheid.
2. alle welke immer geweest zijn leden van eenige Oranje- of zogenaamde Gemeenebestgezinde Societeit, gelijke schadelijke broeynesten van overheersing, geweld, dweeperij om volksbederf en welke niet bij de eerste beschuldiging daarvan zich met plechtigsten eede kunnen of willen zuiveren, of die op eene legale wijze van zodanig lidmaatschap overtuigd worden.'

Uit andere plaatsen kwamen eveneens dergelijke rekestten, maar van een massale campagne was geen sprake. Dergelijke rekestten kwamen binnen uit Delft op 6 februari. Gelijkluidende tekst uit Dordrecht: 2 maart Den Haag; 5 maart Kampen; 9 maart Oisterwijk; 13 maart Spijk; 14 maart Haarlem en Veere; 15 maart Breda en 21 maart Groningen. Zie de Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II.

⁷ Artikel 7. 'dat, om verzekerd te zyn van de goede gesteldheid der Grondvergaderingen, die over het Ontwerp zullen uitspraak doen, dezelve Grondvergaderingen vooraf zullen gezuiverd worden van zoodanige Burgers, van welken men wederstrevig van de heilige grondbeginzelen onser Revolutie verwacht.'

Artikel 8: 'dat, ter bereiking van dit oogmerk, dezelfde Commissarissen, die thans op last van het Uitvoerend Bewind, benoemd zyn, om de Plaatzelyke Bestuuren te reorganiseeren, of wel anderen, die men daar toe geschikt oordeelt, zullen bestemd worden, om op iedere Plaats de presumtive stembevoegde Burgers opteroepen, en hun de bekende verklaring van den 22 January afteneemen, en te doen teekenen.'

om stemgerechtigde burgers de verklaring van 22 januari te laten tekenen.⁸ Dit voorstel werd aangevuld met de eis om voor deze ene keer alleen stemgerechtigde burgers toe te laten tot de stemming als zij eerder grondvergaderingen hadden bezocht.⁹ Na een kort en bondig plenair debat legde de Constituerende Vergadering de bepalingen in het *decreet van 10 maart* vast. Dit definitieve besluit week op onderdelen af van het concept. De artikelen die betrekking hadden op '[...] deszelfs vrije uitspraak met het gelukkigst gevolg te verzeekeren' waren scherper geformuleerd:

‘Artikel 3 Dat om den goeden patriottische geest der Grondvergaderingen te verzeekeren, dezelve vooraf gezuiverd worden van zoodanigen, van welken men met grond verwacht, dat zij de heilige grondbeginselen onzer omwenteling zullen wederstreeven.

Artikel 4 Dat het Uitvoerend Bewind zal worden gelast, ten dien einde, en wel ten spoedigste, commissarissen in alle Plaatsen te benoemen, met last en volmagt, om de apparente stembevoegde Burgers op te roepen, dezelve de bekende Verklaring van den 22. January laatstleeden afteneemen, en door hunne handteekening te doen bekrachtigen.

Artikel 5 Dat echter van deeze eerste voorafgaande oproeping reeds zullen zyn uitgezonderd:

- a. De zoodanigen, die, schoon de verëischten tot stembevoegdheid gehad hebbende, echter tot den 22sten van January daarvan geen gebruik gemaakt hebben.
- b. Gelyk meede die geenen, die openlyk bekend staan als voorstanders en aanhangers van het stadhouderyke en Bondgenootschappelyk Bestuur.
- c. Eindelyk de zoodanigen, die openbaar bekend staan, aan de tegenwoordige orde van zaaken niet te zyn toegedaan.’

⁸ *Dagverhaal* IX, nr. 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798), 85, verslag van de zitting van 10 maart (abusievelijk gedateerd 14 maart). Het rapport van de voormalige leden van de Constitutiecommissie en het decreet van de Constituerende Vergadering van 10 maart: *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart, 10 maart, 197-204.

⁹ ‘Artikel 9 Dat echter tot deeze eerste oproeping zelve niet bevoegd zullen verklaard worden zoodanige Burgers, die tot nu toe niet verscheenen zyn in de Grondvergaderingen, noch ook zoodanigen, die openbaar bekend zyn, aan de tegenwoordige orde van zaaken niet te zyn toegedaan.’ *Dagverhaal* IX, no 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798), 85-86; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 60-62. De suggestie om burgers die nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen niet toe te laten kwam al aan de orde in petities uit Delft en Dordrecht. De kans is groot dat ook dit voorstel rechtstreeks kwam uit de koker van Delacroix. In de wet die de introductie van de Franse grondwet van 1795 begeleidde, stond daarover een artikel. Citaat van het artikel afkomstig uit een vertaling in het Nederlands van de grondwet van 1795: ‘Wet over de middelen om de Revolutie te beëindigen’, 20 augustus 1795: onder de titel: ‘Van de aanbieding der constitutionele acte aan de grondvergaderingen’; ‘2. Alle de franschen die in de laatste grondvergaderingen gestemd hebben, worden er toegelaten.’ Diezelfde grondvergaderingen zouden na het stemmen over de constitutie ook dienen over te gaan tot het kiezen van kiesmannen voor de kiesvergaderingen voor het nieuwe Wetgevend Lichaam. In: *Constitutie der Fransche Republiek, voorgesteld aan het Fransche volk door de Nationaale Vergadering*, Utrecht 1795, 59.

Daarmee was de formele grondslag gelegd voor de zuivering van de grondvergaderingen voorafgaande aan het referendum.

De eis om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te laten leggen, sloot burgers uit die zich verzetten tegen de inrichting van een eenheidsstaat. De dragers van de Bataafse revolutie sinds 1795 begonnen de gelederen te sluiten. ‘Federalisten, moderaten, aristocraten, anarchisten’, etiketten die werden gebruikt om groepen en individuen te identificeren en te classificeren die zich op één of andere manier verzetten tegen de creatie van een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Het waren echter vage politieke concepten, geschikt voor machtsmisbruik en willekeur, geschikt ook om (lokale politieke) meningsverschillen, conflicten en vetes te beslechten. Juist uit kringen die de Bataafse revolutie sinds 1795 hadden gesteund, klonk luid protest bij de daadwerkelijke uitvoering van deze zuivering.

Naast de zuivering legde de commissie een tweede maatregel op tafel om te verzekeren dat het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangenomen. Voor deze ene keer kregen (beroeps)militairen van land- en zeemacht stemrecht.¹⁰ Deze militairen moeten onderscheiden worden van burgers die (vrijwillig of verplicht) diensten verrichtten in de plaatselijke Gewapende Burgermacht. Beroepsmilitairen, zowel officieren als onderofficieren en manschappen, behoorden tot een ‘staand’ leger en een ‘liggende’ vloot.¹¹ Onder hen waren veel vreemdelingen, die uitsluitend dienden voor kost, inwoning en gage.¹² Vóór 1798 hadden militairen aan geen enkele verkiezing of stemming mogen deelnemen. Een beperkte groep officieren had stemrecht, mits zij in de (garnizoens)stad in het bezit waren van een woning buiten de kazerne. Om praktische redenen zullen zij dat recht niet hebben kunnen uitoefenen. Zij dienden immers tijdelijk de dienst te verlaten om vervolgens zonder uniform in de grondvergadering te verschijnen.

¹⁰ Ook dit voorstel was eerder aanhangig gemaakt door middel van petitie. Delacroix stelde het aan de orde op de conferentie van 8 maart. Zie voor de regels om leger- en vlootpersoneel te laten stemmen over de Franse constitutie van 1795: *Constitutie der Fransche Republiek, voorgesteld aan het Fransche volk door de Nationale Vergadering* hierin: ‘Wet over de middelen om de Revolutie te beëindigen’, 20 augustus 1795: onder de titel: ‘Van de aanbieding der constitutionele acte aan de grondvergaderingen’; artikelen 11-14 hebben betrekking op de stemming bij leger en vloot.

¹¹ Leger en vloot van de Bataafse Republiek moeten door de werving en samenstelling scherp worden onderscheiden van het Franse leger en de Franse vloot, die door dienstplichtigen (conscriptie) waren gevuld, waarmee vooral de nieuwe legers een revolutionaire uitstraling hadden.

¹² De Staten-Generaal had beide krijgsmachtdelen in 1795 volledig gereorganiseerd, genationaliseerd (!) en onder controle van de nieuwe Republiek gebracht. Alle officieren werden ontslagen en vervolgens opnieuw aangenomen, als zij bereid waren de eed van trouw aan de nieuwe Bataafse Republiek af te leggen. Officieren van de landmacht die dat weigerden, werden met pensioen gestuurd; marineofficieren verloren hun baan en inkomen. Zie voor de (re)organisatie van het leger: Van Hoof, ‘Militairen in de Bataafs-Franse tijd’, in: *Jaarboek CBG*, 1995 (49), 194-210; Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)*, 319-338. Voor de marine: Roodhuyzen, *In woelig vaarwater*.

In de besloten zitting van 9 maart werd het voorstel als volgt gepresenteerd: ‘om aan alle waardige Bataven, hetzij officiers of Gemeenen, in dienst der Republiek, zoo te water als te lande, gelegenheid te geven om hunne burgerlijke regten uit te oefenen in de grondvergaderingen op de vaste plaatsen hunner wooning en dat intussen onze verdienstelyke Fransche Broeders zullen verzogt worden, dezelve functien zoo lang waar te nemen’. Het idee om militairen de gelegenheid te geven hun garnizoen te verlaten om in grondvergaderingen te gaan stemmen en dat ondertussen Franse manschappen hun taak zouden waarnemen, was wel heel idealistisch. En het personeel op de vloot? In de openbare zitting van de Constituerende Vergadering van 10 maart lag een meer realistisch voorstel op tafel, dat kon rekenen op instemming: voor één maal mochten militairen, zowel land- als zeemacht, stemmen, niet in reguliere grondvergaderingen maar in afzonderlijke bijeenkomsten.¹³ Achter gesloten deuren had een debat over dit voorstel plaatsgevonden, zodat de openbare behandeling kort en bondig kon zijn. Representant Bruins stelde daar wel een belangrijke vraag: moeten de militairen de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ afleggen voordat zij mogen stemmen en moeten zij voldoen aan de overige eisen voor stemrecht? Dat was een relevante vraag voor twee krijgsmachtdelen die vreemdelingen en minderjarige mannen en jongens in dienst hadden. Een beladen vraag ook, want het opgelegd afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ kon leiden tot weigering. Dat zou aanleiding kunnen geven tot tweespalt binnen de gewapende macht.

In februari 1798 had de Constituerende Vergadering al een besluit genomen om de eed voor militairen te wijzigen.¹⁴ Officieren dienden naast de militaire eed ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te ondertekenen. Zo ook officieren van het Haagse

¹³ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 59. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart, 10 maart 1798, 201 ‘Dat het Uitvoerend Bewind zal worden gelast, [...], om, ook ten aanzien onzer Nationaale Troupes, die zich by en na de groote Omwenteling van 22. January laatstleeden uitmuntend van hunnen pligt, en zich aan de tegenwoordige orde van zaken loflyk hebben verbonden, de noodige ordres te stellen, dat Zy, voor dit maal, in afzonderlyke vergaderingen zaamen koomen, ten einde, by de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling, het recht van de vrijen burger uitteöfenen; wordende het voornoemde Uitvoerend Bewind geïnjungeerd, om zulks, insgelyks, ten aanzien van de Officieren en verdere Vlootelingen te doen effectueren.’

¹³ ‘Artikel 10 Dat ook, daar onze Nationale Troupen zich by en na de groote Omwenteling van 22 January laatstleden uitmuntend van hunnen pligt gekweeten, en zich, door haare verklaringen, aan de tegenwoordige orde van de zaken loflyk hebben verbonden, het Uitvoerend Bewind gelast worde, de nodige schikkingen te maken, dat de Officieren en Gemeenen, zo by de Armée te land, als die op ’s Lands Vloot, voor ditmaal, in afzonderlyke Vergaderingen worden opgeroepen, om, by de stemming over het Ontwerp van Staatsregeling, de rechten van den Burger uitteöfenen.’

¹⁴ *Dagverhaal* VIII, nr. 831 (6 en 7 februari 1798), 521 zitting van 6 februari; nr. 833 (7 en 8 februari 1798): 543-544 zitting van 8 februari 1798. Bij het decreet van 8 februari 1798 moesten militairen de volgende eed af leggen: ‘Ik zweere trouw aan het Bataafsche Volk, en aan de Constituerende Vergadering, hetzelve representerende, gehoorzaamheid aan de Wetten, aan het Uitvoerend Bewind, en aan mijne Bevelhebbers, en onderwerping aan de krygstucht, en belove voorts te zullen agtervolgen de beveelen der wettige Administratieve Besturen, tot voorkoming of demping van oproeren, tot handhaving van rust, goede orde en politie.’

garnizoen onder bevel van kolonel Gelderman. Hij stuitte daarbij op bezwaren van een aantal ingehuurd (Duitse) officieren van het 1ste regiment van Waldeck, die wilden weten wat hun vorst ervan vond.¹⁵ Ook zij werden echter geacht onverwijd te tekenen, terwijl de enige officier van dit regiment die pertinent geweigerd had de verklaring af te leggen, werd ontslagen. Zo eenvoudig lag het afnemen van een verklaring dus niet, zoveel was duidelijk. De ‘verklaring’ werd in februari overigens niet verlangd van onderofficieren en manschappen. Konijnenburg, lid van de gedechargeerde constitutiecommissie, loste het dilemma over het al of niet afleggen van de verklaring op door te antwoorden dat dit vraagstuk aan het Uitvoerend Bewind moest worden overgelaten.¹⁶ Dat liet vervolgens procedures vastleggen, waarin over het afleggen van een verklaring door individuele militairen niet werd gerept. Daarmee had de Constituerende Vergadering een tweede maatregel genomen om er ‘zeker’ van te zijn dat het ontwerp van grondwet zou worden aangenomen. Zij rekende immers op steun van de overgrote meerderheid van de militairen, in dienst van de Bataafse republiek.

Het derde voorstel, ogenschijnlijk minder van betekenis, betrof de vaststelling van de datum voor het referendum: vijftien dagen nadat het *Ontwerp van Staatsregeling* was verspreid en algemeen verkrijgbaar was voor geïnteresseerde burgers. Na een advies van het Uitvoerend Bewind besloot de Constituerende Vergadering om maandag 23 april aan te wijzen voor het houden van het referendum. De stemgerechtigde burgers kregen veertien dagen om één van de duizenden boekjes aan te schaffen om kennis te nemen van het ontwerp. Die krappe tijdsperiode was bedoeld om debatteren, discussiëren, publiceren, afficheren en organiseren te voorkomen of althans te beperken. Zoals het ontwerp achter halfopen deuren van de Constituerende Vergadering was behandeld, zo dienden de stemgerechtigde burgers te handelen: er kennis van nemen en vervolgens instemmen. Waar de Republikeinse minderheid er in de zomer van 1797 voor pleitte om de burgers drie maanden de gelegenheid te geven om het *Ontwerp van Constitutie* te bestuderen en te bediscussiëren in de hoop dat het zou worden verworpen, zo besloot de Constituerende Vergadering nu om de burgers veertien dagen de gelegenheid te geven om hun *Ontwerp* te lezen in de hoop dat het zou worden aangenomen. Dus geen publieke debatten, geen discussie, geen bijeenkomsten, geen pamfletten.

In de week die volgde op het *decreet van 10 maart* concentreerde de Constituerende Vergadering zich op beraadslaging en besluitvorming over het voorliggende *Ontwerp van*

¹⁵ *Dagverhaal* VIII, nr. 841 (15 februari 1798), zitting van 15 februari 602-604. Op 7 maart ontving de voorzitter van de Constituerende Vergadering een brief van de vorst van Waldeck die akkoord ging en de vergadering veel succes wenste: *Dagverhaal* IX, nr. 864, zitting van dinsdag 6 en woensdag 7 maart 1798, 54.

¹⁶ *Dagverhaal* IX, nr. 868 (vrijdag 9, zaterdag 10 en maandag 12 maart 1798): zitting van zaterdag 10 maart: 87.

Staatsregeling. Nadat de behandeling op zaterdagavond 17 maart was afgerond, richtte de Constituerende Vergadering zich op de organisatie van het referendum. Representant Rant had al op 15 maart gevraagd om een besluit te nemen over ‘de manier en wijze, op welke de Grondvergaderingen door de geheele Bataafsche Republiek zich behoorden te reguleeren en organiseeren, om over het Ontwerp van Staatsregeling te stemmen, alsmede de wijze van stemming en alles wat daar toe behoord.’ Op 10 maart was immers vastgesteld wie tot de grondvergadering kon worden toegelaten, maar een regeling voor de organisatie en de gang van zaken ontbrak. Het *Ontwerp van Staatsregeling* bevatte bepalingen voor de organisatie van verkiezingen, maar die konden pas na aanneming in werking treden: ‘die Staatsregeling heeft geene Kragt voor de Grondvergaderingen welke zullen gehouden worden om over dat Ontwerp zelve te oordeelen’.¹⁷

De organisatie van het referendum had naar de mening van Rant een grondslag nodig. Zonder dat Rant en zijn medestanders in de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind naar mag worden aangenomen ooit hadden gehoord van het (politiek-filosofische) idee van de *pouvoir constituant originaire* werd dit principe door hem op deze manier feilloos verwoord. Bij de stichting van een nieuwe staat ligt de oorspronkelijke grondwetgevende macht bij het volk. In het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* was een procedure voor grondwetsherziening vastgelegd, die niet kon worden gebruikt omdat de grondwet niet in werking was gebracht. Dan moest gezocht worden naar een buitengewone procedure, zoals voorleggen aan het volk, vertegenwoordigd door stembevoegde burgers, om door middel van een referendum een besluit te nemen.

De Constituerende Vergadering benoemde een commissie om het voorstel van Rant te bespreken en om een *proclamatie* te ontwerpen.¹⁸ De *proclamatie* bevatte naast een ideologisch getinte oproep, die evenals de proclamatie van 9 juni 1797 teruggreep op hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis, de regels voor de organisatie van het referendum, waaronder het stemrecht.¹⁹

De provinciale en lokale besturen kregen de opdracht om de verdeling in grondvergaderingen te handhaven, zoals die was toegepast voor het referendum van 8 augustus. De plaatselijke besturen moesten de burgers ieder ‘in zijne Buurtwyk, bij

¹⁷ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 64.

¹⁸ De commissie bestond uit Rant, Ockerse (de voorzitter van de gedechargeerde constitutiecommissie) en Konijnenburg (oud medelid van die commissie).

¹⁹ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 76-82: Niet compleet door drukfouten. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart 1798, 23 maart, 537-547. Het Uitvoerend Bewind publiceerde het decreet op dinsdag 27 maart; in 1798 viel Pasen op 25 en 26 maart.

Topographische woning' met gedrukte biljetten oproepen. Deze passage was ontleend aan het *Ontwerp van Staatsregeling*, maar was in Holland al in juli 1797 voorgeschreven.

Vervolgens introduceerde de *proclamatie* de eisen voor het stemrecht, rechtstreeks ontleend aan het *Ontwerp van Staatsregeling*. In vergelijking met het *Reglement*, de basis voor het eerste referendum, waren de eisen in hoofdzaak dezelfde, met aanscherpingen en nuanceringen, die al aan de orde zijn geweest, zoals de uitsluiting van knechten en bedienden in de huishouding en het beperken tot burgers die bijdroegen aan het dragen van 'maatschappelijk lasten'. De *proclamatie* bevatte tevens een model van een proces-verbaal dat stemopnemers dienden te gebruiken om de uitslag van de stemming vast te leggen; tevens werd het gebruik van een stembiljet voorgeschreven. Daarmee werd een streep gezet door de mogelijkheid om mondeling en open te stemmen, zoals in 1797.

Wat betreft de gang van zaken in de grondvergaderingen waren er twee verschillen met de procedure uit 1797. In plaats van het plaatselijk bestuur mochten de opgekomen burgers binnen hun grondvergadering nu uit hun midden zelf *alle* vijf stemopnemers benoemen. Deze stemopnemers hoefden vervolgens niet meer de stembevoegdheid van de opgekomen burgers te controleren. Alle burgers hadden immers vooraf de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' afgelegd en waren in het bezit van een bewijs van toegang voor de grondvergadering, verstrekt door het plaatselijk bestuur.

Deze *proclamatie* werd gepubliceerd en geafficheerd.²⁰ Er werden 3.800 exemplaren extra in octavo gedrukt, zodat iedere grondvergadering één exemplaar ter beschikking kreeg. Ter begeleiding stuurde het Uitvoerend Bewind een circulaire naar de provinciebesturen met de opdracht om in samenwerking met de plaatselijke besturen alle maatregelen te nemen die nodig waren voor het ordelijk verloop van de grondvergaderingen op 23 april.²¹

§ 2 De trap van bovenaf schoonvegen: het Uitvoerend Bewind aan de slag.

Voordat het referendum in maart 1798 op de politieke agenda terugkwam, bouwde het Uitvoerend Bewind het staketsel op van de nieuwe eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Provinciale en plaatselijke besturen werden met strakke hand vanuit Den Haag, van boven

²⁰ *Publicatie* van het Uitvoerend Bewind van 27 maart 1798 van de Proclamatie van de Constituerende Vergadering van 23 maart 1798.

²¹ De intermediaire besturen voerden deze opdracht op eigen wijze uit: met een publicatie, zoals in Groningen, Overijssel en Brabant, zodat het publiek extra werd geïnformeerd, of met een circulaire uitsluitend gericht aan het plaatselijk bestuur, zoals in Friesland, Holland, Zeeland, Drenthe en Gelderland. Voor een zeer groot deel bevatten deze publicaties en circularies echter een letterlijke herhaling van de voorschriften uit de Proclamatie.

naar beneden, georganiseerd, gereorganiseerd en gezuiverd. Binnen nieuwe bestuurlijke kaders zou het nieuwe referendum plaatsvinden.

Nadat alle provinciebesturen zich in januari 1798 hadden geschikt naar de Haagse decreten en de Constituerende Vergadering was geïnformeerd over de transformatie van provinciebestuur naar voorlopig ‘intermediaire administratieve bestuur’, ging het Uitvoerend Bewind aan de slag met consultaties voor een meer definitieve organisatie. In overleg met het voorlopige Hollandse interim bestuur werd op 5 februari 1798 het ‘Intermediair Administratief Bestuur van het voormalige gewest Holland’ benoemd, zoals de volledige titel zou luiden, bestaande uit twintig leden. Holland zou het voorbeeld zijn, waarnaar ‘agenten’ van het Uitvoerend Bewind in de overige provincies de provinciebesturen zouden organiseren.

De installatie van de intermediaire administratieve besturen begon zoals gezegd in Zeeland en eindigde op 8 maart in Friesland. Als de agent en de subagent ter plaatse kwamen, maakten zij de aan hen verstrekte opdracht aan het zittende bestuur bekend. Na consultaties ontsloegen zij de zittende bestuurders en benoemden een intermediair administratief bestuur voor het ‘voormalige gewest’. Wie een positie wilde verkrijgen of behouden als lid van dit bestuur, diende onverkort de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen. De agenten kregen de mogelijkheid om een beroep te doen op gewapende of militaire bijstand bij tegenstand. Zo ‘verzetten’ deze agenten ‘de wet’.

De installatie van de intermediaire administratieve besturen begon in Zeeland, waar het provinciebestuur uitdrukkelijk verzet had geboden tegen de besluiten van 22 januari 1798. Het Uitvoerend Bewind stuurde Abraham van Schelle als agent om het provinciebestuur van Zeeland te reorganiseren en om vervolgens te assisteren bij de reorganisatie en zuivering van de stadsbesturen in die provincie. Godschalk, secretaris van het provinciebestuur van Friesland, zou een prominente rol vervullen bij de reorganisatie in Groningen en Utrecht, gebaseerd op ervaringen die hij in 1796 had opgedaan bij het disciplineren van het bestuur en de politiek in Friesland. In Groningen werd hij geassisteerd door J.W. Croné, die vervolgens het bestuur in Drenthe onder handen nam. De uit Holland afkomstige agenten J. Vrijdag en J. Heuvelmans reorganiseerden de provinciebesturen van Overijssel en Gelderland. Vrijdag hielp Godschalk in Utrecht. Heuvelmans werd daarna benoemd tot secretaris van het Hollandse bestuur. C. van der Cocq, lid van het Intermediair Administratief Bestuur van Holland, werd naar Den Bosch gestuurd. De reorganisatie van de provinciebesturen eindigde op 8 maart in Friesland, de provincie met de minste weerstand, althans buiten Holland, tegen

de nieuwe ontwikkelingen. Het werk werd daar verricht door J.W. Croné, die Groningen en Drenthe al had gereorganiseerd, nu geholpen door subagent D. van Dijk uit Groningen. Een klein netwerk van met elkaar samenwerkende agenten, onafhankelijk van mogelijk nog bestaande provinciale belangen, legde door deze benoemingen de grondslag voor ondergeschikte provinciebesturen binnen een eenheidsstaat in wording. Zij genoten het vertrouwen van het Uitvoerend Bewind, maar behoorden tevens tot het tweede echelon bestuurders met weinig (legitiem) gezag of vanzelfsprekende autoriteit. De ontbinding van de provinciebesturen en de benoeming van nieuwe leden daarvan werd grondig voorbereid. In overeenstemming met de gedachte dat de nieuwe besturen niets te representeren en alleen maar te administreren hadden, werd het aantal leden sterk ingekrompen, ongeveer tot wat men vroeger voor de dagelijkse besturen nodig had gevonden.

De agenten stelden deze intermediaire administratieve besturen samen uit leden van de ontbonden provinciebesturen, met een voorkeur voor personen met een weinig uitgesproken politiek profiel. De acceptatie van de eenheidsstaat en het leidinggeven aan een (kleine) ambtelijke administratieve organisatie was hun belangrijkste taak.

Het gevolg van deze ingreep vanuit Den Haag voor de politieke structuur van sommige provincies mag niet worden onderschat. In Groningen werd een einde gemaakt aan tweehonderd jaar tweespalt en verlamming binnen het provinciebestuur tussen stad en ommelanden. In Overijssel raakten de steden Zwolle, Deventer en Kampen hun overheersende politieke rol kwijt. Gelderland kreeg één unitair bestuur voor de hele provincie; de rol van de drie kwartieren met hun parallelle organen voor bestuur en politiek verdween. Groningen, Overijssel en Gelderland waren provincies die vóór 22 januari 1798, ondanks pogingen daartoe, er niet in waren geslaagd om een representatief provinciaal bestuur te laten kiezen.

Vervolgens kregen deze intermediair administratieve besturen de opdracht om de plaatselijke besturen in het gareel van de eenheidsstaat te brengen. Door grote onderlinge verschillen in de structuur van het binnenlandse bestuur, kon de aanpak niet anders dan per provincie verschillen. Eén kenmerk hadden alle provincies echter gemeen: een scherp onderscheid tussen stad en platteland. Het praktische gevolg was, dat in de meeste provincies de intermediaire administratieve besturen zich de eerste weken richtten op de reorganisatie van de stadsbesturen, waarvan een groot aantal drager was geweest van soevereiniteit. Alle zittende bestuurders werden ontslagen; vervolgens werd een aantal van hen herbenoemd. In omvang werden de intermediair (administratieve) gemeentebesturen, zoals zij soms werden

aangeduid, beperkt, soms gehalveerd. Een volledig nieuwe samenstelling, zoals in Amsterdam, bleef een uitzondering. In de regel zochten de agenten steun bij minstens een deel van het zittende bestuur. Allen dienden ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te tekenen.

De aanpak van het platteland hing af van de provinciale situatie. De hoofdlijn was dat tweetallen van bestuurders uit de intermediaire administratieve besturen evenals voor de steden het platteland bezochten en de plaatselijke besturen zuiverden en reorganiseerden. Soms werd het aantal bestuurders verminderd, soms werden lokale conflicten beslecht, soms werden zittende bestuurders allen herbenoemd. Omdat het platteland van Groningen geen plaatselijke besturen kende, formeerde het intermediair administratieve bestuur 45 plaatselijke besturen, met als eerste opdracht de organisatie van het referendum, zodat een beroep op medewerking van de kerkenraden van het hervormd-gereformeerde gemeenten niet meer nodig was.²² Het intermediaire administratieve bestuur in Gelderland formeerde in een unitair patroon 32 gemeentebesturen op het platteland met een meer regionaal dan een plaatselijk karakter, in de plaats van een lappendeken van lokale bestuurders.²³ Het intermediaire administratieve bestuur van Utrecht maakte eveneens van de gelegenheid gebruik om het platteland te reorganiseren door samenvoeging van ‘gerechten’ in grotere bestuurlijke eenheden: men ging daar terug van ongeveer 140 ‘gerechten’ naar 80 intermediair (administratieve) gemeentebesturen.²⁴ Voor 23 april 1798 was die organisatie van plaatselijke besturen in Gelderland en Utrecht overigens niet overal afgerond.²⁵

De nieuwe plaatselijke besturen richtten zich in de weken vóór 23 april op de zuivering van de ambtenaren, maar dat gold vooral de steden. ‘Zij zullen gehouden zijn binnen een maand, alle onnutte, onwaardige [...] Ambtenaren en Bediendens van hunne Posten te ontzetten; derzelve met waardige en kundige Vaderlanders te voorzien; en dadelyk van dezelve aftenemen, dezelve Verklaring, als volgt, en van dit alles, binnen den tijd van 6 weeken, aan het Administratief Bestuur kennis te geven.’ In deze opdracht zaten twee

²² ‘Dat, by gebreke van een plaatselyk bestuur in de Ommelanden, de beide Oldambten, het Gorecht, Hogezaandt en Sapmeer, mitsgaders Westerwoldingerland, door ons in ieder Karspel daar toe behorende of onderscheidene derzelve byeengevoegd, provisioneel en tot nadere beschikking, zyn gecommiteerd en gerequireerd vijf Personen, welke de werkzaamheden van een plaatselyk bestuur ten dezen opzigte zullen vervangen’.

²³ In het riviereengebied kregen bijvoorbeeld het Land van Maas een Waal, de Bommelerwaard, de Nederbetuwe en de Overbetuwe elk één gemeentebestuur. Tegen de herindeling ontstonden vooral op de Veluwe grote bezwaren, zodat een aantal besluiten in 1799 werd teruggedraaid. Zie voor de lijst met namen van leden van de nieuwe gemeentebesturen: *Binnenlandsche Bataafsche Courant* 19 mei 1798 nr. 32. Gegevens over Culemborg ontbreken.

²⁴ Perks, *Geschiedenis gemeentegrenzen provincie Utrecht*.

²⁵ Opmerkelijk is dat de reorganisatie van de steden Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amersfoort pas plaatsvond na het referendum van 23 april.

aspecten verknoopt: een bezuiniging door vermindering van het aantal ambtenaren en een politieke zuivering, waarop veel personen en sociëteiten sinds 1795 hadden aandrongen. Er moest schoon schip gemaakt worden door ontslag van beambten die voor 1795 van het oude regime hun post hadden verkregen en daarna in hun functies waren gehandhaafd. Aan lager wal geraakte burgers die in 1787-1789 door politiek geweld hadden moeten vluchten, moesten waar mogelijk aan een baan(tje) worden geholpen. Het begrip ‘ambtenaar’ had overigens niet alleen betrekking op personen die rechtstreeks het bestuur ondersteunden als secretaris, griffier, schrijver of belastingontvanger. Het gold vooral ook mannen en vrouwen (!) die vergunning of toestemming nodig hadden om bepaalde werkzaamheden te mogen verrichten: sluiswachter, beurtschipper, armendokter, makelaar, advocaat, notaris of vroedvrouw. In zijn analyse van dit onderdeel van de zuiveringspolitiek schatte historicus De Bruin het aantal mensen in de stad Utrecht die tot deze categorie behoorden op circa 1.017.²⁶

In Rotterdam is een register bewaard gebleven met 1.215 ‘beambten’ en bedienden, die de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ hebben afgelegd, met als bijvoeging hun ‘Qualiteiten’, dat wil zeggen hun professie (zie afbeelding 37). Het hele scala aan beroepen in een stad met veel bedrijvigheid passeert de revue: bierdragers, loodsmannen, nachtwakers, korenmeesters, notarissen, procureurs, gerechtsdienaren, voermannen, zakkendragers en schippersknechten. Vrouwen met beroepen als visdraagster, mosselverkoopster, vroedvrouw dienden eveneens te tekenen.²⁷ Het Rotterdamse stadsbestuur disciplineerde als het ware zijn clientèle, waarvan velen niet eens voor stemrecht in aanmerking zouden komen. De mogelijkheid om de verklaring af te leggen verschaftte aan veel ‘beambten’ echter zekerheid.

In Amsterdam daarentegen kregen de vele honderden burgers die op de één of andere manier van de overheid afhankelijk waren of er voor werkten die gelegenheid niet. In tegenstelling met Rotterdam, waar de ‘reorganisatie’ slechts leidde tot een beperking van het aantal leden van het stadsbestuur, werd het Amsterdamse stadsbestuur om politieke redenen afgezet en volledig vernieuwd. Het nieuwe (Republikeinse) stadsbestuur zocht naar mogelijkheden om aanhangers aan zich te binden. Het stadsbestuur bood de mogelijkheid om op (publieke) vacatures te solliciteren, die ondermeer gecreëerd werden door een campagne

²⁶ De Bruin, *Zuivering*, 82-116. In het bijzonder maakte hij een onderscheid tussen 200 personen die strikt kunnen worden beschouwd als beamten en de overigen die voor een ‘vergunning’ hadden betaald, zoals voorlieden en schippers. Het betreft een register uit 1796.

²⁷ SA Rotterdam *Oud-Archief stad Rotterdam*, inv.nr. 5325. Register begint op 28 maart 1798. De laatste inschrijvingen zijn op 8 oktober 1798. Aantal inschrijvingen: 1.215 namen. Veel inschrijvingen op 4 april 1798. Zie ook voor de actieve manier waarop in Rotterdam de zuivering van de ambtenaren is aangepakt: M.C. Hazewinkel, ‘De nieuwe heren van 1797’, *Rotterdams Jaarboekje*, 1965, 286.

van radicale kranten en sociëteiten voor het ontslaan van zogenaamde ‘oranjegezinde’ ambtenaren.²⁸

Het gedwongen afleggen van de verklaring en de mogelijkheid van ontslag zorgden voor angst en spanning onder burgers die afhankelijk waren van de (plaatselijke) overheid.²⁹ Het voornemen om te zuiveren had vooral (enig) effect in (grote) steden; op het platteland waren nauwelijks ‘beambten’ aanwezig die hierdoor werkelijk getroffen zouden zijn. Het lijkt het er al met al overigens wel op, dat de ‘gedwongen’ tekening van de verklaring door iedereen die op de een of andere manier afhankelijk was van het plaatselijk bestuur heeft geleid tot enige extra mobilisatie van stemmers, maar dan dienden deze burgers wel te voldoen aan de overige eisen om toegelaten te worden tot de grondvergaderingen.

In de laatste twee weken van maart en de eerste twee weken van april 1798 stond in een groot deel van het land de nieuwe organisatie van het provinciale en plaatselijke bestuur op poten, juist voor het referendum op 23 april. De geïnstalleerde plaatselijke besturen zouden een belangrijke rol spelen in de organisatie van dit tweede referendum. Alle bestuurders hadden zich daarenboven door het afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ een voorstander moeten tonen van de eenheidsstaat. Daarmee organiseerde men vanuit Den Haag een kern van voorstanders – en voorstemmers – voor het nieuwe ontwerp van grondwet. Vooral op het platteland moet de invloed en voorbeeldfunctie van plaatselijke bestuurders op hun onmiddellijke omgeving niet worden onderschat.³⁰

Na de afronding van de installatie van de negen intermediair administratieve besturen concentreerde het Uitvoerend Bewind zich op de uitvoering van het *decreet* van de Constituerende Vergadering van 10 maart. Wybo Fijnje, één van de vijf leden van het

²⁸ Aan die campagne van intimidatie en het openstellen van vacatures kwam pas een einde na 12 juni 1798 als een nieuw stadsbestuur wordt benoemd, dat begin augustus 1798 na een dreigend oproer een einde maakte aan alle onzekerheid voor de vele honderden beambten in Amsterdam. Zie ook: Poell, *Democratic paradox*, 97-98, in het bijzonder noten 153, 156 en 157 over rol van de sociëteit van ‘Een en Ondeelbaarheid’ bij het opstellen van een lijst van 909 ‘oranjegezinde en federalistische’ ambtenaren. De politieke zuivering door het nieuwe Amsterdamse stadsbestuur bevatte aanvankelijk een lijst van 83 ambtenaren. Zie Poell, ‘Het einde van een tijdperk’, in: *Geschiedenis van Amsterdam*, II – 2, 469.

²⁹ Zie voor de zuivering van het ambtenaren in Rotterdam: F.C. Koch, ‘Rotterdam onder de Bataafsche Republiek (tijdvak 16 maart tot 17 juni 1798)’, in *Rotterdams Jaarboekje* 1947 270-286. Voor de lijst met onwaardige en onnutte ambtenaren in Hoorn: zie West-Friesch Archief. Archief *Stadsbestuur Hoorn*, inv. nr. 352, Resolutiën van de municipaliteit, vergadering van 7 april. Gemeenelands en ambtenaren van Holland. Achter elke naam van een ‘ambtenaar’ staat of hij Oranjegezind is of behoort tot de gemeenebestgezinde sociëteit ‘Voor eenheid en orde’. De lijst bevat 34 namen, waaronder marinepersoneel. Voor een beschrijving van de zuivering in Montfoort, zowel van het stadsbestuur als van de grondvergaderingen en de ambtenaren: K. Vossestein, ‘De zuivering van 1798 in Montfoort’, *Heemtijsdinghen*, 1993(4), 85-104.

³⁰ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 137: ‘De maatregel die de regering wel het meest kwaad heeft gedaan, is nog niet zozeer de zuivering der grondvergaderingen geweest, als wel die der plaatselijke besturen en de afzetting van talloze ambtenaren.’

Uitvoerend Bewind, ging aan de slag. Ten minste voor drie opdrachten dienden uitgewerkte besluiten te worden genomen: de benoeming van agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, de organisatie van het referendum bij leger en marine, en de verspreiding van de boekjes met de tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling*.

Op 13 maart 1798 benoemde het Uitvoerend Bewind de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: vier personen gezamenlijk voor Groningen en Drenthe en twee voor elke andere provincie.³¹ Behalve de Zeeuwse, hadden de andere commissies aanvankelijk één lid afkomstig uit Holland.³² In Friesland trok de uit Amsterdam afkomstige agent Van Laar Mahuet vrijwel onmiddellijk naar Ameland, een Oranje-heerlijkheid, waar sinds 1795 op bestuurlijk gebied weinig was veranderd. Hij had daar de handen vol aan de reorganisatie van het plaatselijk bestuur en liet de zuivering van de Friese grondvergaderingen over aan agent T. Halbes.³³ Een aantal Hollandse agenten werd overigens spoedig vervangen. Voor Bataafs-Brabant was Bode benoemd, maar die bleek het te druk te hebben met zijn activiteiten in Amsterdam. De secretaris van het intermediair administratief bestuur van Bataafs-Brabant, J. Strijbosch, werd als vervanger benoemd. In Utrecht werd Jan Greeve, de redacteur en uitgever van de *Nationaale Bataafsche Courant* en fervent Republikein, benoemd, maar snel vervangen door Brouwer, lid van het intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Utrecht. Het viertal voor Groningen en Drenthe bestond uit J. Croné uit Groningen, de Rotterdammer P. Meijer, de predikant uit Baflo J.F. van der Leij en D. van Dijk uit Groningen.³⁴ Overijssel zou worden gezuiverd door de secretaris van het Friese provinciebestuur Godschalk, samen met de Amsterdammer Boeseker. Gelderland kreeg met

³¹ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*. inv.nr. 9: Notulen van het Uitvoerend Bewind van 13 maart 1798 no. 13. Vaststelling van de instructie: notulen van 14 maart 1798 no. 9. De instructie wordt geantedateerd op 13 maart. Benoemingen: voor Brabant: Bode en Polderman; Bode spoedig vervangen door Strijbosch, lid van het IAB Brabant; Groningen en Drenthe: Croné, Van der Leij, Meijer en D. van Dijk. Zeeland: Ham en Bourdon; Gelderland: Gaillart en van Deventer; Friesland: Halbes en van Laar Mahuet; Overijssel: Godschalk en Boeseker; Utrecht: Bucot en Greeve. Greeve vervangen door Brouwer, lid van het IAB Utrecht.

³² Een aantal Hollandse agenten die aanvankelijk waren benoemd werd vervangen, voordat zij aan het werk gingen, o.a. Bode voor Brabant en Greeve voor Utrecht. Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling* 552 meldt in een noot dat men aanvankelijk van plan was alleen zuiveringsagenten te benoemen voor de provincies met de ‘verkeerde’ politieke geest: Zeeland, Gelderland, Overijssel en Groningen: ‘waar men den geest als het meest gekant tegen de aangenomen beginzelen beschouwde.’

³³ T. Halbes uit Lemmer had zitting gehad in de eerste Nationale Vergadering, maar was niet herkozen in de tweede Nationale Vergadering. Hij behoorde tot de Republikeinse groep in Friesland. Zie voor een korte beschrijving van de gebeurtenissen op Ameland: Deen, *De Waddeneilanden*, 203-205. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 468-472.

³⁴ Van Dijk had Croné geholpen bij de reorganisatie van het provinciebestuur van Friesland. Croné en Van Dijk kenden elkaar als redacteur van de ‘*Onverwagte Courier*’, een blad dat onregelmatig werd gepubliceerd door de uitgever van de *Ommelander Courant* en verspreid in Noord-Nederland. De redactie steunde de politiek van ‘één en ondeelbaarheid’ en pleitte in augustus 1797 voor verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*. Gezien de uitslag in Groningen moet de invloed van dit blad op de publieke opinie beperkt zijn gebleven.

de Hollanders Gaillart en Van Deventer twee agenten, die evenals die van Overijssel niet met de lokale situatie bekend waren.

In Zeeland werd J.B.H Ham benoemd, president van de ‘Vaderlandsche Sociëteit’ in Middelburg. In die sociëteit hadden vanaf 9 januari 1798 rekestten ter tekening gelegen ter ondersteuning van de ‘verklaring van de 43 representanten in de Nationale Vergadering’. Na 22 januari werden daar oproepen gedaan om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ te tekenen; een sociëteit kortom die het centrum was geworden van de politiek van één en ondeelbaar en de Republikeinse stroming in Zeeland. Zijn medeagent J.A. Bourdon zat namens Vlissingen in het provinciebestuur.

Opvallend was dat het Uitvoerend Bewind voor Holland geen agenten benoemde. Het intermediair administratief bestuur van Holland genoot zoveel vertrouwen, dat het de zuivering zelf mocht uitvoeren. En dat deed men grondig. Voor elk van de 55 kiesdistricten van Holland werden agenten benoemd. Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Leiden, steden bestaande uit meer dan één kiesdistrict, kregen een commissie die uit meerdere personen bestond. Die voor Amsterdam telde zelfs twaalf leden, die voor Rotterdam zes. De Hollandse stadsbesturen, juist gereorganiseerd en omgezet in een administratief bestuur, mochten kandidaten voor deze zuiveringscommissie in hun district nomineren. Het intermediair administratief bestuur van Holland benoemde hen vervolgens. Voor het platteland en de kleine steden waren agenten vaak dezelfde personen die de reorganisatie van de plaatselijke besturen hadden uitgevoerd en bekend waren met de lokale politieke situatie.³⁵ De definitieve benoeming werd op 4 april bekend gemaakt, nadat de (re)organisatie en zuivering van de plaatselijke besturen in Holland was afgerond.

De Hollandse stadsbesturen mochten geen leden uit hun eigen bestuur voordragen, maar nomineerden personen die in politiek opzicht dicht bij hen stonden. Sommige agenten waren lid van een plaatselijke sociëteit ‘voor één en ondeelbaar’, andere waren een benoeming in het nieuwe stadsbestuur misgelopen omdat het aantal bestuursposten was verminderd bij de reorganisatie. De benoeming was soms bedoeld als compensatie en erkenning van onmisbaarheid en loyaliteit.

Een instructie, vastgesteld op 14 maart maar geantedateerd op 13 maart 1798, bepaalde de werkwijze van de agenten. Het eerste artikel luidde: ‘Commissarissen tot

³⁵ *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, no. 2 van 15 maart. NA Den Haag Archief *Intermediair Administratief Bestuur Holland*, inv.nr. 15, Besluiten van 4 april 1798 met de benoeming van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Zie voor de lijsten van de agenten benoemd tot reorganisatie van de *municipaliteiten*: besluiten van 5 maart 1798. Zie ook de inv.nrs. 2 en 3.

organisatie der grondvergaderingen zullen van alle de plaatselijke besturen in de hun aangewezen gewesten eene lijst der apparente Stemgerechtigdens in de respective gemeente requireeren.’ Vervolgens somde de instructie de artikelen over het stemrecht op, die rechtstreeks waren ontleend aan het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling*. Burgers die niet voldeden aan die eisen, mochten de plaatselijke besturen niet op de lijst plaatsen. Dat gold ook voor de groep personen die wel aan de eisen voldeden, maar waren uitgesloten omdat zij nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen. Terwijl in de voorbereiding van de zuivering binnen de Constituerende Vergadering nog het accent was gelegd op het tijdelijk karakter van deze maatregel, kwamen de woorden voor ‘deze ene keer’ in de instructie niet meer voor. Dat zou grote gevolgen hebben: burgers die uitgesloten werden van deelname aan het referendum omdat zij nooit grondvergaderingen hadden bezocht, dachten definitief uitgesloten te zijn van het verkrijgen van stemrecht, een belangrijke voorwaarde voor het behoud van ambten en bedieningen.

Daarna kwam het artikel waarover veel beroering zou ontstaan: ‘commissarissen zullen zich nauwkeurig informeerden naar de Perzoonen op die lijsten geplaatst, en alle zodanige roijjeeren, die hun na genoegzaame informatie gebleeken zijn, aanhangers te zijn van het Stadhoudelijk of Bondgenootschappelijk Bestuur, of die in ’t gemeen de orde van zaaken, door de Revolutie van den 22 Januari gevestigd, niet zijn toegedaan en tevens allen die zich zonder voldoende Redenen aan den dienst des Vaderlands onttrekken’. Dit artikel week af van de formulering in het *decreet van 10 maart*: het woordje ‘openbare’ was weggelaten bij de precisering van aanhangers die moesten worden uitgesloten. Aanhanger of openbaar aanhanger, dat maakte verschil. Een openbare aanhanger was een burger die zich in woord en geschrift, in het publieke debat voorstander had getoond van een andere politieke orde. Door weglating van dit woord kon de zuivering ook betrekking hebben op burgers die zich nooit publiekelijk hadden geuit. Plaatselijke vetes en lokale politieke conflicten konden hierdoor onder de vlag van zuivering worden beslecht. En de ‘tegenwoordige orde van zaken’ werd aangescherpt tot voorstanders van de maatregelen die sinds 22 januari 1798 waren genomen. Het Uitvoerend Bewind formuleerde de uitsluitingsgronden daarmee scherper dan in het *decreet van 10 maart* door de Constituerende Vergadering was vastgelegd.

De agenten dienden aan plaatselijke besturen lijsten met *apparente* stemgerechtigden op te vragen, die na te kijken en zich over de samenstelling te laten informeren. De gereviseerde lijsten kregen de plaatselijke besturen terug met de opdracht om de toegelaten burgers te ontbieden. Zij dienden de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en

daaronder een handtekening te plaatsen: ‘De Plaatselyke Bestuuren zullen vervolgens al die Persoonen, dezelve Verklaring in een voor elke Plaats byzonder aangelegd Boek, met hunne Naamteekening doen bekrachtigen’.³⁶ De ingeschreven burgers kregen vervolgens een bewijs van toelating tot de grondvergaderingen van 23 april.

Ten slotte dienden de agenten in een verslag verantwoording af te leggen aan het Uitvoerend Bewind over hun activiteiten, een opdracht die ook gold voor de agenten die waren benoemd door het intermediaire administratieve bestuur van Holland. De meeste commissarissen, die zichzelf al snel presenteerden als agenten, deed inderdaad in de maanden april en mei verslag van hun moeizame, niet altijd als eervol gevoelde taak.³⁷

Deze instructie was overigens niet geheim en verscheen in kranten en werd door de agenten zelf of door provinciale of plaatselijke besturen als circulaire rondgestuurd.³⁸ In de Hollandse steden werden de namen van de benoemde agenten door het stadsbestuur gepubliceerd (zie afbeelding 38).³⁹

Naast deze instructie nam het Uitvoerend Bewind aanvullende besluiten die van invloed zijn geweest op het werk van de zuiveringsagenten. Op 21 maart werden zij gesommeerd om binnen veertien dagen klaar te zijn met hun werkzaamheden, dat wil zeggen op 4 april.⁴⁰ Een onhaalbare zaak, zeker omdat nog meer besluiten volgden. Op 23 maart informeerde het Uitvoerend Bewind de agenten over een misslag in hun instructie: het leeftijdscriterium voor het stemrecht was niet 22 jaar, maar 20 jaar, zoals in het *Ontwerp van*

³⁶ *Instructie* voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, artikel 8.

³⁷ Het begrip ‘commissaris’ lijkt rechtstreeks overgenomen te zijn van de suggesties van Delacroix, gedaan in de conferentie van 8 maart. Daar had hij voorgesteld om de commissarissen te laten benoemen door het Uitvoerend Bewind en daar verantwoording te laten afleggen. In de oorspronkelijke tekst was de zuivering opgedragen aan personen (in de regel leden van de provinciale Intermediaire Administratieve Besturen) die de plaatselijke besturen hadden gereorganiseerd. Artikel 6: ‘dat gemelde Commissarissen, als zynde verantwoordlyk voor dit hun bedryf, zullen gehouden zyn, den aan hun opgedraagen last met de meeste nauwkeurigheid uit te voeren, volgens een byzondere Instructie, door het Uitvoerend Bewind voor hun ten dien einde te vervaardigen, en van hunne verrichtingen aan hetzelfde een gedetailleerd verslag te geeven’. Een ‘commissaris’ is een persoon uit een bestuur die een bepaalde opdracht krijgt en daarover verantwoording aflegt aan zijn medebestuurders. Een ‘agent’ is een persoon die van een bestuur, waaraan hij hiërarchisch ondergeschikt is, een bepaalde opdracht krijgt en aan zijn opdrachtgever verantwoording aflegt.

³⁸ Zie bijvoorbeeld de *Leeuwarder Courant* no. 2382 van 24 maart 1798. *Binnenlandsche Bataafsche Courant* 20 maart 1798 no 5. *Rotterdamsche Courant* 24 maart 1798 no 36. *Bossche Vaderlandsche Courant*, 23 maart no. 24; *Goudasche Courant*, 21 maart 1798 no. 35.

³⁹ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur*, inv.nr. 353 *Notificatie* van de administratieve municipaliteit van Amsterdam, 11 april 1798. RA Dordrecht, Archief *Stadsbesturen 1795-1814*, inv.nr. 33e, 34c notulen, april 1798, hierin: *Bekendmaking* van 10 april 1798: benoeming van drie burgers tot zuivering van de grondvergaderingen.

⁴⁰ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 186 Friesland: Afschrift in het brievenboek van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Friesland.

Staatsregeling was vastgelegd.⁴¹ Op 30 maart kregen de agenten opdracht om de aartspriesters en vicarissen van het rooms-katholieke kerkgenootschap te ontbieden ‘en alle dezelve voor te houden de noodzakelijkheid der aanneeming van het Plan van Constitutie [...] en om tevens de zelve serieuslyk aan te maanen, om alle hunne invloed op hunne Leeden te gebruiken, ten einde dezelve Constitutie door hun niet worden verworpen op grond van de bepaling bij dezelve Constitutie, dat de Leeraars van het zoogenaamd Hervormd Kerkgenootschap noch drie jaaren na de aanneeming van het Plan van Staatsregeling uit ’s lands kas zullen worden betaald.’⁴² Deze vertrouwelijke circulaire om de belangrijkste kerkelijke autoriteiten van het katholieke kerkgenootschap te ontbieden, was blijkbaar een reactie op geruchten als zouden katholieken tegenstemmen, nu predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap hun wedde conform het *Ontwerp van Staatsregeling* voorlopig van overheden bleven ontvangen, daar waar dat formeel gebruikelijk was.

Op 30 maart ontvingen de agenten nog een besluit ‘dat burgers die zich tot het draagen der wapenen onwillig hebben verklaard, en niet vallen in de termen van het Reglement volgens welke zij van de betaling der driedubbele contributie zyn gelibereerd niet in de grondvergaderingen mochten worden toegelaten.’⁴³ De Nationale Vergadering had op 13 september 1796 een plan goedgekeurd dat betrekking had op de organisatie van de burgerbewapening waarbij in principe alle mannen tussen 18 jaar en 45 jaar diensten moesten verrichten in de plaatselijke Gewapende Burgermacht. Diegenen die daarvan waren vrijgesteld dienden als persoonlijke bijdrage een contributie te betalen ter bestrijding van de kosten. Mannen die niet voldeden aan (ruime) criteria voor vrijstelling, weigerden deel te nemen of weigerden de voorgeschreven verklaring af te leggen, kregen een driedubbel contributiebedrag opgelegd.⁴⁴ Waarschijnlijk zijn doopsgezinden die al sinds de zestiende

⁴¹ Besluit van het Uitvoerend Bewind van 23 maart 1798. Afschrift in het brievenboek van de agenten tot zuivering van de grondvergadering in Friesland. Het onjuiste gegeven over de leeftijdsgrens is overgenomen in de *Jaarboeken van de Bataafsche Republiek 1798*.

⁴² De aartspriesters waren aangewezen leidinggevend van de kring van pastoors in hun regio. Hun rol kan vergeleken worden met die van deken in de moderne tijd.

⁴³ Brief van het Uitvoerend Bewind aan de Constituerende Vergadering van 28 maart. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 3 Maart 1798, 29 maart 632-633. Besluit van het Uitvoerend Bewind van 30 maart, met publicatie.

⁴⁴ De plaatselijke Gewapende Burgermacht was een voortzetting van de stedelijke schutterijen. Met het besluit van 22 september 1796 had de Nationale Vergadering geprobeerd een landelijke organisatie op te richten. Dat plan was in 1798 nog niet in alle provincies van de grond gekomen en zou vervolgens onder de nieuwe constitutie worden aangepakt. De verplichte dienstneming door mannen in deze plaatselijke Gewapende Burgermacht was een voorloper van de dienstplicht in een nationaal leger en was een voortzetting van de oude schuttersplicht. In principe waren alle mannen tussen de 18 en 45 jaar verplicht te dienen. Volgens hoofdstuk II, artikel 16 dienden alle mannen die verplicht en gekeurd waren voor de dienst een verklaring en gelofte af te leggen, die zij dienden te ondertekenen in een speciaal aangelegd register. ‘Ik verklare te erkennen de Oppermagt des Nederlandschen Volks. ik beloove deszalfs Vrijheid en Onafhangelijkheid te zullen beshermen,

eeuw om principiële redenen elke vorm van bewapening verwierpen, door deze maatregel het meest geraakt.

Na de benoeming van de zuiveringsagenten en de vaststelling van hun instructie met aanvullende opdrachten, stond het Uitvoerend Bewind voor de taak om de stemming te organiseren bij leger en marine. De besluiten daarover werden voorbereid door de agenten (ministers) van Oorlog en Marine.⁴⁵ Het Uitvoerend Bewind stelde op basis van hun voorstellen een procedure vast die afweek van de gewone gang van zaken in grondvergaderingen, maar prima paste in een militaire organisatie. De commandanten dienden de tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* aan hun manschappen te laten voorlezen en ‘wegens de weinige bedrevenheid van den gemeenen Soldaat in het schrijven, de stemmen bij plaatselijke afscheiding op te nemen’ en daarvan lijsten te maken. De twee agenten kregen vervolgens de opdracht om de organisatie van het referendum binnen de twee krijgsmacht delen nader uit te werken.

Voordat het Uitvoerend Bewind kon beginnen met de verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling* hadden zij aldus alle noodzakelijke maatregelen genomen om een ‘vrije uitspraak tot aanneming’ te verzekeren.

§ 3 Opnieuw een grondwet drukken en verspreiden

In de *proclamatie* van 23/27 maart had de Constituerende Vergadering maandag 23 april aangewezen als dag van stemming met één belangrijke randvoorwaarde: vijftien dagen na de landelijke verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling*. Onmiddellijk na aanvaarding van het ontwerp van grondwet door de Constituerende Vergadering diende de definitieve tekst te worden gedrukt en verspreid, zodat het boekje in de hele Bataafse Republiek op hetzelfde

de wetten te zullen eerbiedigen en handhaven, de geconstitueerde Machten te zullen gehoorzamen, de bevelen van alle die in den Wapendienst boven my gesteld zyn, te zullen nakomen, en my naar de Reglementen op de Burgerbewapening gegeven of nog te geeven, stiptelyk te zullen gedragen. *Dit belove ik op myn Burgertrouw.* In hoofdstuk II, artikel 17 krijgen burgers een boete van een driedubbele contributie opgelegd als zij deze verklaring niet wensen af te leggen: ‘Hy, die tot den Wapendienst bevoegt geoordeeld zynde, de verklaring en belofte, hier boven gemeld, weigerd af te leggen, zal niet tot den Burgerlyken Wapendienst worden toegelaten, maar op eene Jaarlyksche contributie worden gesteld, en wel het drie dubbeld van ’t geen hy anders zouden hebben moeten betalem.’ Zie: *Reglement voor de Bataafsche Gewapende Burgermacht, vastgesteld door de Nationale Vergadering*, 13 september 1796.

⁴⁵ NA Den Haag. Archief Uitvoerend Bewind, inv.nr. 12, Decreet van het Uitvoerend Bewind van 29 maart 1798. Inv.nr. 14- 15 Brieven van de Agent van Marine van 28 maart 1798; inv.nr. 17 Brief van de agent van Oorlog van 27 maart 1798.

tijdstip verkrijgbaar zou zijn.⁴⁶ Het *Ontwerp van Staatsregeling* moest dus vóór zondag 8 april algemeen verspreid en te koop zijn.⁴⁷

Op 10 april 1798 bracht C. Plaat, directeur van ‘s-landsdrukkerij, verslag uit aan de commissarissen uit de Constituerende Vergadering, die toezicht hielden op de drukkerij, waaruit blijkt dat aan die voorwaarde was voldaan:

‘Medeburgers,

De verzending van het ontwerp van Staatsregeling is voorl. Week geheel afgelopen, en zijn daarvan verzonden als volgt:

Aan de gewesten voor de grondvergaderingen	3.772 exx
Nog voor Buuren en Culemborg	90 exx
Voor 't Platteland	2.025 exx
Aan departementen van oorlog	400 exx
Aan departementen van marine	150 exx
Aan de Commissie tot de Dr.[ukkerij] op div. Tijden	312 exx
Aan de Repraesentanten Konijnenburg, Lokhorst en Floh	18 exx
Aan Uitv.[oerend] Bewind	12 exx
Op heden nog voor Bataafsch Brabant	200 exx
	6.979 exx
Tot heden waaren aan Boekverkoopers verzonden	17.425 exx
En uit de winkel zo aan Particulieren als aan Boekverkoopers verkoft	336 exx
	24.740 exx

Nog hebbe 't genoeg uw te berichten, dat ik reeds van de meeste en verafgelegenste plaatsen bericht ontvangen hebbe (als uit Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht) dat de uitgevers de exemplaren te behoorlijker tijd ontvangen als op den 5, 6, en 7 deezer. Dus, Burgers commissarissen, vertrouw ik deeze zaak die mij moeite en zorg genoeg gebaart heeft, na uw genoeg te zullen hebben gedirigeert.⁴⁸

⁴⁶ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 10 maart, 200: ‘Dat, op den vijftiende dag na deeze nauwkeurige en algemeene verspreiding, de grondvergaderingen door de gantsche Republiek zullen zamenkomen, om uitspraak te doen over hetzelfde Ontwerp.’

⁴⁷ *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3 Maart 1798, 23 maart, 540.

⁴⁸ Afgedrukt in: Schneider *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 137; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 447. NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*: inv.nr. 498, hierin de originele brief. Plaat deelde in de brief verder mee dat hij aan een nieuwe drukgang was begonnen, omdat boekverkopers 2.200 exemplaren hadden nabesteld.

Er verschenen advertenties in kranten met de aankondiging dat de boekjes bij de winkel van 's-landsdrukkerij in Den Haag besteld konden worden en met de dag waarop plaatselijke boekhandelaren het *Ontwerp van Staatsregeling* te koop aanboden.⁴⁹

Het drukken van een oplage van 25.000 exemplaren in twee weken was voor achttiende-eeuwse begrippen ongekend. In de loop van februari 1798 begonnen de typografen aan het zetwerk van de gereedgekomen hoofdstukken. Na aanbidding van het manuscript op 6 maart maakten zettters, drukkers en correctoren van 's-landsdrukkerij de tekst klaar voor de leden van de Constituerende Vergadering.⁵⁰ De representanten kregen op maandag 12 maart een gedrukte tekst ter voorbereiding van de beraadslagingen.⁵¹ Na aanvaarding van het *Ontwerp van Staatsregeling* op zaterdagavond 17 maart verwerkten de typografen tientallen tekstwijzigingen. Op 18 of 19 maart begon het drukken van de definitieve tekst.

Het gedrukte exemplaar dat de geïnteresseerde burger in april 1798 in handen kreeg, had een octavo formaat van 128 pagina's, was ingenaaid en had geen band.⁵² Het drukken van een oplage van duizenden exemplaren vroeg om een grote inspanning. Uit een taxatierapport dat is opgemaakt kort na het afronden van de drukopdracht had 's-landsdrukkerij de beschikking had over acht drukpersen, wat overeenkomt met het aantal van zestien drukkers dat periodiek voorkomt in de weeklijsten van uitbetaalde lonen.⁵³ Door de ambachtelijke

⁴⁹ In kranten werd de verkoop aangekondigd: zie de *Rotterdamsche Courant* no. 41 van 5 april 1798. *Leydsche Courant* van 6 april no. 42 bevat een mededeling die de verkoop aankondigt vanaf 8 april tegen 5½ stuiver per stuk. De *Leydsche Courant* van 9 april no. 43 bevat de mededeling dat het ontwerp te koop is bij de boekhandel. De *Oprechte Haarlemse Courant* van 5 april no. 41 bevat een mededeling die de verkoop aankondigt vanaf 8 april bij 's-landsdrukkerij. De *Goudasche Courant* van 4 april no. 41 kondigt de verkoop aan op donderdag 5 april. Idem de *Utrechtse Courant* van 9 april no. 43. De *Groninger Courant* no. 30 van 6 april kondigt de verkoop op heden vrijdag 6 april bij P. Doekema. In no. 31 van dinsdag 10 april staat opnieuw de advertentie met de mededeling dat andere boekhandelaren hun exemplaren daar kunnen verkrijgen. De *Friesche Courant* no. 43 van 10 april meldt dat de staatsregeling te koop is bij boekhandelaren in Leeuwarden, Sneek, Harlingen en Franeker. *Amsterdamsche Courant* van 10 april no. 43; de *Middelburgsche Courant* no. 46 van 10 april 1798 kondigt de verkoop aan vanaf 10 april, 3 uur in de namiddag. Eveneens in Vlissingen, Zierikzee en Goes voor zes stuivers.

⁵⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, I, LIX.

⁵¹ De gedrukte tekst van het ontwerp van de (derde) constitutiecommissie is zeer zeldzaam. De tekst is afgedrukt in De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 105-162, afkomstig uit de collectie Gogel aanwezig in het Nationaal Archief. Eén exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Universiteit Leiden: Bibliotheca Thysiana / Pamfletten, signatuur 17612. Er zijn 160 exemplaren gedrukt voor de conventieleden: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*: inv.nr. 499 Generale Rekeningen der Hollandse drukker wegens voor het Gemeene Land gedrukte stukken, Rekening maart 1798: opdrachtnummer: 207.

⁵² Met dank aan Henk van de Ven, boekbinder en restaurator bij het Gemeentearchief Venlo, die mij geholpen heeft met de boektechnische analyse van het drukwerk van de *Staatsregeling*. Wie een oplage wilde realiseren van 25.000 exemplaren in dit formaat moest 200.000 vel papier aan twee zijden bedrukken. Om een boekje van dergelijke omvang te drukken, waren acht vellen papier nodig, met op ieder vel de mogelijkheid voor zestien pagina's gedrukte tekst: acht pagina's aan de ene en acht aan de andere zijde van het vel papier.

⁵³ Schneider, *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 139-142. *Decreeten Constituerende Vergadering*, Deel 4 April: 24 april, 501-510: Rapport met een taxatie van het gebouw en de inventaris. De drukkerij had twee nieuwe persen, twee persen overgenomen van de vorige statendrukker, een kleine pers en drie persen die door directeur Plaat waren meegenomen van zijn vorige drukkerij. In NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges* 1796-1810,

manier van werken en de vele handelingen die de drukkers moesten verrichten, was sprake van een arbeidsproces dat voortdurend werd onderbroken. Twee drukkers per pers wisselden elkaar ook nog eens op vaste tijden af of na een afgesproken aantal afgewerkte vellen papier. Het drukken in een werkplaats was zware lichamelijke arbeid. Onder leiding van meesterknecht Margadant moet in de drukkerij aan het Binnenhof bijna dag en nacht zijn gewerkt. Technisch en organisatorisch bleek het desalniettemin mogelijk om in kort tijdsbestek 25.000 exemplaren te drukken en klaar te maken voor verspreiding.⁵⁴

Het verschil met de zomer van 1797 was evident: de drukkerij had toen tussen 1 juni en 31 juli 1797 ongeveer acht weken om 24.000 exemplaren in drie gangen te drukken, onderbroken door de last om het *Ontwerp van Constitutie* ook af te drukken als aanplakbiljet. Aangevend dient te worden dat het *Ontwerp van Staatsregeling* met 118 pagina's wel dunner was dan het *Ontwerp van Constitutie* met 196 bladzijden.

De verspreiding kon op maandag 2 april 1798 beginnen, nadat de drukkerij 7.000 constitutieteksten had afgeleverd aan de griffie van het Uitvoerend Bewind: circa 3.800 exemplaren voor elke grondvergadering, 2.000 extra boekjes voor de terinzagelegging op het platteland en ruim 500 exemplaren die waren bestemd voor leger en marine; de rest was bedoeld voor leden van de Constituerende Vergadering, het Uitvoerend Bewind en hoge ambtenaren. Begeleid door een circulaire zond het Uitvoerend Bewind pakketten met constitutieteksten naar de intermediaire administratieve besturen met de opdracht deze door te sturen naar de plaatselijke besturen. Voor elke grondvergadering werd één exemplaar ter beschikking gesteld.⁵⁵ Alle besturen kregen extra exemplaren om die naar eigen inzicht op het platteland te verspreiden en ter inzage te leggen, omdat daar krantenverkopers en boekhandelaars ontbraken.

Anders dan in 1797 was in 1798 geen sprake van enige provinciale besluitvorming over al of niet publiceren en afficheren. De verzending en verspreiding waren administratieve handelingen geworden, waarbij provinciebesturen inderdaad als intermediair fungeerden.

inv.nr. 500 bevinden zich weeklijsten van uitgaven met daarin de 'knechtslonen'. De drukkerij had 8 zetters, 16 drukkers en 6 winkelbedienden in vaste dienst.

⁵⁴ Hoe hoog kon de oplage per dag zijn geweest, die met deze (houten) drukpers kon worden gerealiseerd? Specialisten op het terrein van het boekdrukken hebben geprobeerd een antwoord te formuleren. Steinberg veronderstelt ongeveer 250 vel per uur. Stijnman gaat uit van circa 200 vel per uur en circa 2.500 eenzijdig bedrukte vellen bij een werkdag van 12 uur. Janssen durft bij de toelichting die hij geeft bij de heruitgave van David Wardenaars *Beschrijving der boekdrukkunst (1801)* geen definitieve uitspraken te doen: Janssen, *Beschrijving der boekdrukkunst*, 88-89, 184.

⁵⁵ BHIC Den Bosch, Archief Bestuursarchieven 1795-1814, inv.nr. 103: Notulen van 6 april: op 5 april één exemplaar verstuurd per grondvergadering. Het aantal was echter niet toereikend. Het Brabantse bestuur was zo ruimhartig om tevens één boekje ter beschikking te stellen aan het plaatselijke bestuur, zodat men 200 boekjes tekort kwam, die echter zonder morren vanuit Den Haag werden nagestuurd.

De wijze van bekendmaking wijzigde eveneens grondig. De gratis toegezonden boekjes, één per grondvergadering, waren in principe bedoeld voor terinzagelegging op 23 april. Bladen met constitutieteksten om aan te plakken en voor te lezen werden niet geleverd. Plaatselijke aanplakbiljetten over terinzagelegging in herbergen en kerken werden overigens nog steeds gedrukt, onder andere in Leiden, Schiedam, Delft, Dordrecht, Den Bosch, Steenwijk en Nieuwer-Amstel (Amstelveen) (zie afbeeldingen 39, 40, 41, 42 en 43).⁵⁶ In Amsterdam lag het *Ontwerp van Staatsregeling* ter lezing in de vergaderlokalen van de 85 stedelijke grondvergaderingen.⁵⁷ In Tilburg in de lokalen van de 17 grondvergaderingen.⁵⁸ In Wisch, gelegen in de Achterhoek, maakte de secretaris een aantekening die de publicatie op het platteland aldaar typeerde: ‘Op 15 april te Sillegwolde in beyde kerken nog doen aflesen, dat eene Proclamatie van de N.V. over de stemminge, en ook een ontwerp van staatsregeling er voor een ieder ter lesinge was liggende bij den schoolm[eeste]r. J. Noy en dat ook een ontwerp aan de rotmeesters in de boerschap Sillegwolde hier toe was uitgereijkt’.⁵⁹ De rotmeesters zullen het *Ontwerp van Staatsregeling* naar oude gewoonte onder de boeren hebben laten circuleren.

De intermediaire administratieve besturen stimuleerden terinzagelegging in circulaire aan plaatselijke besturen. Feitelijk waren echter te weinig boekjes voorhanden om breed uit te pakken, of de besturen moesten extra exemplaren uit eigen zak betalen. Een burger die daadwerkelijk kennis wilde nemen van het *Ontwerp van Staatsregeling* moest zijn buidel trekken en tegen betaling van 5½ stuiver een boekje aanschaffen.

De uitgevers van ‘publieke nieuwspapieren’ zaten ondertussen niet stil.⁶⁰ De *Haagsche Courant* van A.D. de Groot, met uitstekende contacten op het Binnenhof, begon onmiddellijk met de publicatie van de volledige tekst van het *Ontwerp van Staatsregeling* in

⁵⁶ GA Schiedam. Archief *Stadsbestuur Schiedam 1795-1803*, inv.nr. 2838, hierin *Publicatie* van de municipaliteit van de stad Schiedam van 16 april 1798. Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief *stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 815, hierin: *Publicatie* van de municipaliteit van Den Bosch van 7 april 1798. SA Amsterdam, Archief *Ambacht Nieuwer-Amstel (Amstelveen)*, inv.nr. 89, hierin *Notificatie* van de administratieve municipaliteit ter Nieuwer-Amstel, vastgesteld 12 april, gepubliceerd 16 april 1798.

⁵⁷ Amsterdam: advertentie in de *Amsterdamsche Courant* van 19 april 1798 no. 47. Van dinsdag 17 tot 22 april. Van 8 tot 11 uur en van 3 tot 7 uur ‘wordende echter een ieder uitdruklyk gewaarschuid, om zorg te draagen dat hetzelfde Exemplaar niet vermist noch verloren worde, ten einde daarvan op gem. dag het noodige gebruik te kunnen maaken’ dd 16 april 1798. Idem in de *Amsterdamsche Courant* van 17 april 1798 no. 46. Zie ook *Dagblad der vergaderingen van de administratieve municipaliteit van Amsterdam*, 15 maart-16 juni, eerste deel: 16 april 1798: 179.

⁵⁸ RA Tilburg. Archief *dorpsbestuur Tilburg*; inv.nr. 1079.4 Notulen 7 april: 17 exemplaren ontvangen die ter inzage worden gelegd. Notulen 16 april. Er zijn nog 9 exemplaren voor de grondvergaderingen van 23 april. Men verzoekt om 8 nieuwe exemplaren. Blijkbaar is een aantal verdwenen.

⁵⁹ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers Doetinchem. Archief *Oud-archief Wisch 1419-1817*, inv.nr. 984.

⁶⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, I, LXV.

een serie ‘extra-couranten’. De eerste bijlage verscheen bij de krant van maandag 19 maart en de laatste op woensdag 28 maart. De publicatie was bijzonder; tot dat moment had de politiek geïnteresseerde burger geen kennis kunnen krijgen van de inhoud van de nieuwe grondwet.⁶¹ Ook de *Groninger Courant* en de *Friesche Courant* drukten het ontwerp van grondwet af als bijlagen in zogenoemde ‘Extra-couranten’.⁶² Van Schelle en comp., de particuliere uitgevers van het *Dagverhaal*, publiceerden vanaf 5 april de volledige tekst in de parlementaire handelingen, zodat zij hun blazen konden oppoetsen na de beperking die de journalisten van het *Dagverhaal* was opgelegd.⁶³ Op 6 maart was bij de aanbidding van *Ontwerp van Staatsregeling* de tekst niet in de vergadering voorgelezen. In het *Dagverhaal* kregen de journalisten zo geen gelegenheid om de tekst te publiceren. Blijkbaar mocht dat ook niet in de openbare zitting van zaterdagmiddag 17 maart, hoewel het *Ontwerp van Staatsregeling* hoofdstuk voor hoofdstuk werd voorgelezen door de secretarissen van de vergadering.⁶⁴ Of had uitgever Stuerman het te druk met zijn nieuwe project om in nauwe samenwerking met Wybo Fijnje de eerste semi-staatscourant uit te geven, onder de titel *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, waarvan het eerste exemplaar op 13 maart 1798 van de pers kwam?

De Amsterdamse uitgever Johannes Allart en de uitgevers Blussé in Dordrecht brachten niet-geautoriseerde uitgaven van het *Ontwerp van Staatsregeling* op de markt.⁶⁵ ‘Het

⁶¹ *Haagsche Courant, Extra-courant*; Maandag 19 maart; Eerste vervolg, dinsdag 20 maart 1798; Tweede vervolg, donderdag 22 maart 1798; Derde vervolg, zaterdag 24 maart 1798; Vierde vervolg maandag 26 maart; Laatste vervolg, woensdag 28 maart. *Collectie Haagsche Courant* in Haags Gemeentearchief in de verzameling ‘s Gravenhaagsche Courant. De verzameling in het Gemeentearchief is compleet. De collectie *Haagsche Courant* in de Koninklijke Bibliotheek op microfilm is niet volledig en bevat deze extra-couranten niet. Deze zijn ook niet gedigitaliseerd.

⁶² *Groninger Courant* no. 28 van vrijdag 30 maart: Plan constitutie of Staatsregeling wordt te koop aangeboden. Ook in Groningen verkrijgbaar als extra-courant. Er zijn zes extra-couranten gedrukt, waarvan het laatste deel uitkomt op woensdag 4 april. Voor 6 stuivers te bekomen, ingenaaid 8 stuivers. *Friesche Courant* no. 36 zaterdag 24 maart, no. 37 dinsdag 27 maart, no. 38 donderdag 29 maart, no. 39 zaterdag 31 maart, met als bijlage een extra-ordinaire courant met het vervolg en het slot. Die krant liet buitenlandse berichtgeving achterwege om plaats in te ruimen.

⁶³ *Dagverhaal* IX, nr. 895 (29 maart 1798), 298-304; nr. 896 (29 maart 1798), 306-312; nr. 897 (30 maart 1798), 314-320; nr. 898 (30 maart 1798), 326-332; nr. 899 (30 maart 1798), 334-340; nr. 900 (30 maart 1798), 346-348. Omdat de publicatie van de zittingsverslagen van het parlementaire debat ongeveer een week achterliep op de daadwerkelijk gehouden zittingen, zijn deze nummers van 5 tot 7 april gepubliceerd (zie o.a. het beknopte verslag van de vergadering van 4 april in nr. 893; 5 april in nr. 894; 6 april in nr. 900). Dat betekent dat de tekst is gepubliceerd nadat de landsdrukkerij klaar was met drukken en verspreiden. Ik ben het niet eens met de opmerking van De Gou over de publicatie op 29 en 30 maart door de redactie van het *Dagverhaal*, omdat de landdrukkerij niet zou hebben kunnen voldoen aan de gevraagde spoed. Zie: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I, LXV.

⁶⁴ Dat de tekst hoofdstuk voor hoofdstuk is voorgelezen, bediscussieerd en vastgesteld, blijkt uit het verslag in de *Utrechtsche Courant* no. 35 van 21 maart 1798, die ook een korte samenvatting geeft van de inhoud. Zie ook de *Leydsche Courant* no. 34 van maandag 19 maart. De tekst is afwisselend door de secretarissen voorgelezen.

⁶⁵ Zie voor een exemplaar uitgegeven door Allart: Universiteitsbibliotheek Leiden en Universiteitsbibliotheek Utrecht. Zie voor een exemplaar uitgegeven door Blussé: Koninklijke Bibliotheek Den Haag. Het zijn drukken in duodecimo formaat, een papiermaat kleiner dan het octavo formaat van de landsdrukkerij. De uitgeverij Vantilt

formaat is zoo ingerigt, dat het een gemakkelijk zakboekje is', aldus de advertentietekst.⁶⁶ Deze boekdrukkers en -handelaren wilden blijkbaar profiteren van de grote publieke belangstelling.⁶⁷ De Utrechtse drukker Van der Schroeff publiceerde een uittreksel.⁶⁸ De Leidse firma van school- en kinderboeken D. Mortier en zonen dacht mee te kunnen profiteren. De uitgever publiceerde de volledige tekst van de preambule van het *Ontwerp van Staatsregeling* met daarin de (democratische) grondrechten, zonder enige toelichting, en plaatste op de titelpagina de tekst: '*Een schoolboek voor de Vaderlandsche Jeugd*'.⁶⁹ Dat paste wel bij het fonds van deze uitgeverij, die in 1795 de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger als schoolboekje had uitgegeven.

De activiteiten van uitgevers in maart en april 1798 zijn opvallend. Immers, in de zomer van 1797 drukte geen enkele krant de volledige tekst van het *Ontwerp van Constitutie* af en publiceerden uitgevers en boekhandelaars geen boekjes met niet-geautoriseerde teksten. Het publiek was in 1797 blijkbaar voldoende bediend door de verslaglegging van het debat in kranten, in het *Dagverhaal* en door de publicatie van het *Ontwerp van Constitutie* door de landsdrukkerij. Was het geïnteresseerde publiek in de lente van 1798 in gespannen afwachting van het resultaat dat in Den Haag achter gesloten en half open deuren was bereikt? Schatten uitgevers en boekhandelaren in dat zij daarvan konden profiteren?

Het geïnteresseerde publiek kon de tekst zoals gezegd voor 5½ stuiver in de boekwinkel aanschaffen, of een geautoriseerde tekst van de landsdrukkerij of een (duurdere) niet-geautoriseerde uitgave van courantiërs of uitgevers. De belangstelling bleef in ieder geval onverminderd groot, zeker als de oplage van dit *Ontwerp van Staatsregeling* in 1798 wordt vergeleken met die van het *Ontwerp van Constitutie* in 1797.

Het boekje met het *Ontwerp van Staatsregeling* lag echter (spaarzaam) ter inzage en moest door geïnteresseerde burgers worden gekocht. Een groot verschil in vergelijking met de zomer van 1797, maar uiting van een bewuste informatiepolitiek vormgegeven door Wybo

in Nijmegen heeft in 2005 een heruitgave verzorgd van de staatsregeling van 1798 met een toelichting van Joost Rosendaal. Zij maakten daarbij gebruik van een niet geautoriseerde uitgave door de drukkerij Van Blussé & comp. uit Dordrecht. Zie het afgebeelde titelblad op pagina 51. Deze uitgaven waren duurder dan die van de landsdrukkerij. De uitgave uit Dordrecht van 8 stuivers wordt al aangekondigd in de *Leydsche Courant* no. 42 van 6 april 1798, die van Allart in de *Leydsche Courant* no. 43 van 9 april 1798.

⁶⁶ *Rotterdamsche Courant* no. 41 van 5 april 1798; idem no. 44 van 12 april 1798.

⁶⁷ Schriks, *Het kopijrecht*, 453-457.

⁶⁸ *Kort Uittreksel uit de ontworpen acte van staatsregeling voor het Bataafsche Volk*. Utrecht: J. van der Schroeff. Het uittreksel was gemaakt door P. Linthorst en werd vanaf woensdagmiddag 4 april te koop aangeboden. In de *Utrechtsche Courant* staan advertenties in no. 41, 42, 44, 47 en 48.

⁶⁹ *De algemeene beginselen der staatsregeling van het Bataafsche volk (Een schoolboek voor de vaderlandsche jeugd)*. Leiden, D. du Mortier en zoon, 1798: UB Utrecht: Br. CCLXXXVI*7 (collectie Kloosterboer).

Fynje, oud-journalist en één van de vijf leden van het Uitvoerend Bewind. Het informeren van burgers maar het verhinderen van publieke debatten, waren daarvan onderdeel.

Kon in 1797 gesproken worden van campagnekoorts om burgers te overtuigen voor of tegen het *Ontwerp van Constitutie* te stemmen, daar was in de korte periode van 8 tot 23 april 1798 geen sprake van. De ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten waren gesloten; feitelijk waren alle sociëteiten met politieke ambities sinds 18 februari 1798 aan banden gelegd. In de korte periode tussen verspreiding van het *Ontwerp van Staatsregeling* en het referendum van 23 april was het onmogelijk of werd het ook onmogelijk gemaakt om campagne te voeren. Toen de voorzitter van de Utrechtse sociëteit van ‘één en ondeelbaarheid’ melding maakte van een bijeenkomst van sociëteiten in Amsterdam, werd die bijeenkomst met groot wantrouwen gevolgd en eveneens feitelijk onmogelijk gemaakt.⁷⁰

De weekbladen *De Democraten* en *De Republiein* bestonden niet meer, omdat de belangrijkste redacteurs in Den Haag in het politieke circuit terecht waren gekomen: Gogel was agent (minister) van Financiën geworden, Konijnenburg en Ockerse waren leden van de tweede en derde constitutiecommissie en fungeerden in april als vooraanstaande representanten in de Constituerende Vergadering. Jan Greeven, redacteur van de *Nationaale Bataafsche Courant*, trouw aanhanger van de beweging van 22 januari, was aanvankelijk benoemd als zuiveringsagent voor Utrecht, maar hij accepteerde zijn benoeming niet.⁷¹ Zijn blad bleef bestaan, maar besteedde geen enkele aandacht aan het nieuwe ontwerp van grondwet. Wat dit weekblad en de andere *Bataafsche* en *Nationale Couranten* deden, was zich richten op beampten door lijsten te publiceren van wie Oranjegezind zou zijn, in het bijzonder in Amsterdam.⁷² De radicale Bataafse en nationale pers lijkt te zijn ingeschakeld in een intimidatiecampagne die zich vooral richtte tegen vermeende Oranjegezinde ambtenaren.

⁷⁰ Colenbrander, *Gedenkstukken* II, 763, nr. 622, Butot aan Fijnje, 26 maart 1798. Idem. De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 439, nr. 144. Vrijheid van vereniging en vergadering stond niet de grondrechten catalogi van de achttiende eeuw. Men moest eigenlijk helemaal niets hebben van clubs en sociëteiten die zich bemoeiden met politiek. Niet alleen de gemeenbestgezinde sociëteiten werden gesloten. Met artikel 18 van de nieuwe Staatsregeling in de hand werden ook de andere spoedig de mond gesnoerd. Zij moesten zich omvormen tot ‘Constitutioneele gezelschappen’. De meest prominente gingen daartoe over. Zij mochten wel vergaderen, maar daar was alles mee gezegd. Na de omwenteling van 12 juni 1798 werden alle politieke bijeenkomsten binnen dergelijke sociëteiten of clubs hoe dan ook verboden. Zie daarvoor de *circulaires* van het Intermediair Uitvoerend Bewind van 29 juni 1798 en 19 juli 1798. Zie Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, 9-11. Zie ook zijn definitie van ‘politieke beweging’ in noot 1 van die studie.

⁷¹ Jan Greeven wordt op 4 juni 1798 benoemd tot commis-notularis bij de Eerste Kamer. Op 12 juni wordt hij samen met enige leden van de Eerste en Tweede Kamer gevangen gezet. Hij wordt op 23 juni vrijgelaten uit militaire preventie. Op 26 juli kondigt hij in een advertentie aan weer per 31 juli met de uitgave van zijn weekblad te beginnen. Er lijken maar twee nummers te zijn verschenen. In de korte periode dat hij als ambtenaar werkzaam is, wordt de krant uitgegeven in Den Haag door J.C. Leeuwestein.

⁷² *Bataafsche Courant* van 16 maart 1798 en 17 maart 1798 publiceerde een lijst van honderden zogenaamde Oranjegezinde ambtenaren in Amsterdam.

Alle traditionele stadskranten liepen net als in de zomer van 1797 in de pas. Zij publiceerden geen enkel opiniërend artikel. Dat gold eveneens voor de nieuwe stadscouranten, maar een aantal kon bijverdienen door de volledige publicatie van het *Ontwerp van Staatsregeling* als extra-courant.

Lieve van Ollefen zat in de gevangenis en hoewel hij samen met Catharina Heybeek een aandoenlijk gedicht schreef om de mannen van 22 januari te eren, werd hij niet uit het Amsterdamse verbeterhuis ontslagen.⁷³

§ 4 De zuivering van de grondvergaderingen

Het sluitstuk van de voorbereiding van het referendum was de zuivering van de grondvergaderingen.⁷⁴ De hele aanpak, waarvan de achtergrond en de grote lijnen hiervoor zijn uiteengezet, veroorzaakte vrijwel onmiddellijk moeilijkheden: hoe was het praktisch mogelijk om binnen vier weken met een tiental personen buiten Holland en met een honderdtal binnen Holland 3.760 grondvergaderingen te zuiveren? Het doel was duidelijk: de uitsluiting te verzekeren van alle Oranje-aanhangers, aristocraten, federalisten, moderaten, ‘gemenebestgezinde’ burgers, twijfelaars, en criticasters uit eigen kring. Achter het laten afleggen van de verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhouderlijk bewind, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid, ging een poging van de Republikeinen in de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind schuil om aanhang te mobiliseren en om rangen te sluiten.

De uitvoering van de zuivering laat twee kanten zien: enerzijds uitsluiting van burgers door hen niet toe te laten tot de grondvergaderingen, anderzijds mobilisatie van burgers die het idee van een eenheidsstaat ‘een en ondeelbaar’ wilden steunen. Het afleggen van de

⁷³ NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 313: hierin de brief en het gedicht gedateerd 29 januari 1798, geschreven ‘in dese gevangenis en onder het vonnis van een 3 jaarig confinement.’ Zie het korte debat over deze petitie in de Constituerende Vergadering: *Dagverhaal* VIII, nr. 825 (Dinsdag 30 en woensdag 31 januari 1798), zitting van 31 januari 1798, 477-478; Representant Van Lokhorst liet in het *Dagverhaal* nog een correctie en aanvulling opnemen bij de weergave van zijn bijdrage aan het debat: ‘Burgers representanten! dat Lieve van Ollefen een Loonschryver is, dat er Leden in deze Vergadering tegenwoordig zyn, tegen wien hy als een Huurschryver van Orange zelfs in Versen gal en alsem heeft uitgebraakt, dunkt my is algemeen genoeg bekend, en zullen wy dus langer ons met hem ophouden; ik proponeere dus, om tot de orde van de dag voort te gaan.’ Zie *Dagverhaal* VIII, nr. 830 (Dinsdag 6 februari 1798), 520. Hierna werd hen door het Amsterdamse Comité van Justitie de mond gesnoerd.

⁷⁴ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling 1798*, 550: ‘Eenmaal bepaald hebbende, dat niemand de bevoegdheid tot uitoeffening van de regten eens Burgers, en het genot der daaraan verknochte voordeelen, kon verkrijgen, dan die de grondbeginzelen van de Staatsregeling van gantscher harte aankleefde, volgde daaruit onvermijdelijk, dat geen anderen ter bestemming van het Ontwerp konden toegelaten worden, dan zoodanigen, wier bekende denkwijze met die gronden instemde’, aldus Cornelis Rogge in zijn geschiedenis van de totstandkoming van de *Staatsregeling*. De zuivering zou volgens Rogge een logisch en onvermijdelijk gevolg zijn van alle maatregelen die vanaf 22 januari 1798 waren genomen.

verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ stootte niet alleen burgers af die om principiële redenen een dergelijke verklaring niet wensten te ondertekenen, maar trok tegelijkertijd burgers aan die het daar juist mee eens waren of er de voordelen van inzagen.

Door het benoemingsbeleid van het Uitvoerend Bewind zou onmiddellijk een verschil in aanpak ontstaan tussen Holland en de overige provincies. De stadsbesturen hadden in Holland immers de agenten kunnen voordragen die vervolgens door het provinciebestuur waren benoemd. Deze agenten werkten min of meer nauw samen met leden van het stadsbestuur en kenden de lokale situatie. Voor de andere provincies had het Uitvoerend Bewind de agenten benoemd. Dit had gevolgen voor de wijze van werken. In Holland werkten de agenten vanuit het stadhuis, ondersteund door de ‘commissie van superintendentie over de reorganisatie van de municipaliteiten’, samengesteld uit leden van het Hollandse intermediair administratief bestuur in Den Haag. In Friesland, Zeeland en Utrecht werkten de agenten vanuit het provinciehuis. Soms maakten agenten korte reizen, in Holland bezochten zij bijvoorbeeld het omringende platteland van hun district.⁷⁵ In Drenthe hielden agenten zitting in Coevorden en Assen en lieten plaatselijke besturen langskomen met de lijsten van stemgerechtigde burgers. De agenten voor Overijssel bezochten Zwolle en Deventer. De Brabantse agenten Polderman en Strijbosch hielden zitting in Breda, Den Bosch en Eindhoven en lieten twee vertegenwoordigers van plaatselijke besturen langskomen met de lijst van apparente stemgerechtigden.⁷⁶ De grootste reizigers waren de twee agenten voor Gelderland, Gaillard en Van Deventer, die van 29 maart tot 11 april de provincie rondreisden. Toen zij zich realiseerden dat het zuiveringswerk op deze manier niet voor 23 april kon worden afgerond, benoemden zij plaatselijke zuiveringsagenten als subcommissies voor het platteland van de Veluwe en de Achterhoek. Veel problemen die door de zuivering zouden ontstaan, lijken te zijn veroorzaakt door deze lokale ‘onder-agenten’.

In Friesland en Gelderland werden de agenten door de provinciebesturen geholpen die per circulaire aan de plaatselijk besturen vroegen om de lijsten van *apparente* stemgerechtigden.⁷⁷ In Zeeland, Utrecht, Overijssel en Brabant stuurden de agenten zelf een

⁷⁵ De agenten van Vliet en Zee (Den Haag) bezochten Wassenaar, Leidschendam en Voorburg. De agenten van Alkmaar bezochten ondermeer Koedijk. De agenten van het district Van de Schie (Schiedam) bezochten de dorpen in hun omgeving.

⁷⁶ Circulaire van de agenten Polderman en Strijbosch van 1 april. Op 7 en 8 april waren zij aanwezig in Breda, op 10 april in Den Bosch en op 15 april in Eindhoven.

⁷⁷ Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 554: hierin circulaire van het Intermediair Administratief Bestuur van Gelderland aan de municipaliteiten van 25 maart 1798.

circulaire met hun instructie.⁷⁸ Opmerkelijk genoeg waren deze circulaires niet eensluidend. De toon en de opgave waren in elke provincie anders.

Het eerste artikel van de instructie van de agenten, hoe eenvoudig en vanzelfsprekend geformuleerd ook, gaf onmiddellijk problemen: ‘Commissarissen [...] zullen van de plaatselyke bestuuren in de hun aangewezen gewesten eene lyst der apparente stemgerechtigden in respective Gemeenten requireeren.’⁷⁹ Die ontstonden door de interpretatie van het fluïde begrip *apparent*, dat al regelmatig in deze studie aan de orde is geweest. Lang niet alle plaatselijke besturen bleken in staat te zijn om een correcte lijst van *apparente* stemgerechtigden te maken, zonder iemand te vergeten of over te slaan. Het probleem werd vergroot door het vierde artikel van de instructie: ‘Ook zullen op gemelde lyst niet gebragt worden zoodanige Personen, die voor den 22 januari laatstleeden volstrekt in geene Grondvergadering zyn opgekomen.’ Veel plaatselijke besturen wisten niet of niet precies wie aan grondvergaderingen had deelgenomen. De stadsbesturen van Amsterdam en Dordrecht bijvoorbeeld waren niet in staat een dergelijke lijst te leveren. Overigens goed te begrijpen: het *Reglement* schreef immers een verslag of een proces-verbaal van een grondvergadering niet voor. De enige voorgeschreven uitkomst van een grondvergadering bij een verkiezing was een geloofsbrief voor de gekozen kiezer (kiesman). De stemopnemers dienden wel een genummerde lijst van aanwezige stembevoegde burgers te maken, maar nergens was bepaald wat met die lijsten na afloop van een grondvergadering moest gebeuren. Moesten die worden gedeponneerd bij het plaatselijk bestuur of bij de plaatselijke commissie die verkiezingen en stemmingen organiseerde, zoals in Amsterdam en Rotterdam? Werden die lijsten opgeruimd en vernietigd na het beëindigen van de grondvergadering? Of hielden de stemopnemers de lijst van stembevoegde burgers in hun grondvergadering onder zich?

Plaatselijke besturen blijken voor het opstellen van de lijst van stemgerechtigden daardoor vaak afhankelijk te zijn geweest van stemopnemers bij het beantwoorden van de vraag wie grondvergaderingen had bezocht.⁸⁰ In Groningen accepteerden de

⁷⁸ Circulaire van Corn. Godschalk en Anth. Boeseken, Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, ter zuivering der grondvergaderingen. Zie Stadsarchief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv.nr. 58: hierin de circulaires van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Overijssel; HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5505 Circulaire van 2 april 1798 van het Intermediair Administratief Bestuur van van Overijssel aan de municipaliteiten met het verzoek om aan de wens van de agenten zo spoedig mogelijk te voldoen.

⁷⁹ *Instructie voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen*. Deze instructie werd ook in kranten gepubliceerd. Zie ondermeer: *Rotterdamsche Courant* 24 maart 1798, no. 36. *Leeuwarder Courant* 24 maart 1798, no. 2382.

⁸⁰ De belangrijke rol van de stemopnemers blijkt bijvoorbeeld uit een advertentie in de *Middelburgsche Courant*. De lijsten van het stadsbestuur van Middelburg waren door de agenten bestudeerd en goedgekeurd. Burgers die

zuiveringsagenten de lijst van stemgerechtigden van het Groninger stadsbestuur bijvoorbeeld niet en lieten de stemopnemers lijsten maken die vervolgens wel werden aanvaard.⁸¹ Amsterdam en Dordrecht laten zien hoe het probleem van ontbrekende lijsten van stemgerechtigden op stadhuizen op geheel verschillende manier kon worden opgelost.

Eerst Amsterdam.⁸² Door de manier waarop het stadsbestuur verkiezingen en het eerste referendum had georganiseerd (onder meer zonder op naam gestelde oproepingsbiljetten) ontbraken gegevens over stemgerechtigden ten enenmale. Niemand op het Amsterdamse stadhuis wist hoeveel *apparente* stemgerechtigde mannen een stad met 217.000 inwoners telde, laat staan dat een centrale (stedelijke) registratie was aangelegd of dat men wist wie wel of niet voldeed aan de eisen voor stemrecht. Als mogelijke oplossing stelde het stadsbestuur de lijsten ter beschikking van burgers die op 1 en 8 augustus 1797 hadden deelgenomen aan de grondvergaderingen.⁸³ De commissie van 12 zuiveringsagenten kreeg een pakket met meer dan 16.000 namen van burgers die op 8 augustus hadden gestemd, ongetwijfeld in diverse hand- en kladschriften, opgetekend door stemopnemers in 433 grondvergaderingen.⁸⁴ Het is niet bekend hoeveel namen hebben gestaan in het pakket dat betrekking had op de grondvergaderingen van 1 augustus 1797. Noodgedwongen besloten de zuiveringsagenten om de lijsten van 8 augustus te hanteren en vervolgens formeerden zij zelf de lijsten van stemgerechtigden voor ieder van de 15 districten waarin Amsterdam was ingedeeld.⁸⁵ Amsterdam is daardoor één van de zeldzame voorbeelden waarbij het zo goed als

niet waren opgeroepen om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te tekenen, kregen de gelegenheid zich te melden, als zij in de voorgaande periode grondvergaderingen hadden bezocht. Zij dienden zich te melden bij de stemopnemers van hun grondvergadering, die vervolgens een aanvullende lijst dienden te overleggen op het stadhuis. De toegelaten burgers kregen alsnog de gelegenheid om een verklaring af te leggen, waarmee zij toegang kregen tot de grondvergaderingen van 23 april.

⁸¹ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken* 1795-1813, inv.nr. 189, hierin het rapport van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Groningen en Drenthe, 2 mei 1798.

⁸² De beschrijving van de gang van zaken in Amsterdam is gebaseerd op: NA De Haag, Archief *Binnenlandse zaken*, 1795-1813, inv.nr. 192, dossier 496. In dit dossier bevinden zich de notulen van de vergaderingen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in de veertien districten van het Ye. De gegevens zijn aangevuld met spaarzame gegevens uit de archieven van het stadsbestuur van Amsterdam: SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur* 1795-1813, inv.nrs. 127-142, 148, 225.

⁸³ Het betreft de grondvergaderingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 augustus en voor het referendum op 8 augustus.

⁸⁴ De lijsten bleken aanwezig te zijn in kisten in het West-Indisch Huis. Het aantal burgers dat op 1 augustus 1797 in Amsterdam heeft deelgenomen aan de grondvergaderingen is niet bekend. Voor Rotterdam en Haarlem zijn wel gegevens beschikbaar. Rotterdam 1 augustus: 3.087; 8 augustus: 3.983 (106 GV binnen de stadsvesten); Haarlem 1 augustus: 1.305; 8 augustus: 2.131. Op basis van deze cijfers zou in Amsterdam tussen de 10.000 en 12.000 burgers hebben deelgenomen aan de grondvergaderingen van 1 augustus.

⁸⁵ Een vergelijking van de lijsten van 8 augustus met die van 1 augustus bleek al snel onmogelijk of te arbeidsintensief. Als alternatief konden deze burgers zichzelf aanmelden. Zie: *Notificatie* van de administratieve municipaliteit van Amsterdam, gearresteerd 12 april en gepubliceerd 13 april 1798. Op advies van de zuiveringsagenten werden burgers opgeroepen om zich bij de agenten te melden als zij wel op 1 augustus, maar niet op 8 augustus 1797 in de grondvergadering waren verschenen. Ook burgers die zich sinds augustus 1797 in

zeker is dat (vrijwel) alle burgers die op 23 april 1798 opkwamen in hun grondvergadering dat ook hadden gedaan op 8 augustus 1797. Vervolgens deed de zuiveringscommissie een beroep op bestuurders van de 85 stedelijke grondvergaderingen om te helpen.⁸⁶ Het (permanente) bestuur van deze Bataafse clubs, zoals zij ook wel werden aangeduid, diende in het bezit te zijn van een lijst van stembevoegde burgers, die voor hun lidmaatschap contributie betaalden.⁸⁷ Op deze manier poogde men armen en armlastigen, waarvan er heel veel in Amsterdam woonden, uit te sluiten van de *stedelijke* grondvergaderingen. Leden van deze besturen werden opgeroepen, wellicht onder druk gezet om zo een bijdrage te leveren.⁸⁸ Zo werden 295 subcommissies benoemd (85 commissies van drie of vijf leden; voor 3, 4 of 5 *nationale* grondvergaderingen liggend binnen het resort van de *stedelijke* grondvergadering). Zij werden beëdigd en vervolgens geïnstrueerd om de lijsten die de agenten hadden gemaakt te reviseren en een streepje te plaatsen bij burgers die niet voldeden aan de eisen voor stemrecht. Nadat de lijsten retour kwamen, begon de (politieke) zuivering door de agenten zelf, nadat zij zonder enige discussie hadden besloten om alle ‘streepjes’ van die 85 commissies te accepteren. Over de verdere aanpak van de zuivering besloot men het diepste geheim te bewaren: ‘En voor altoos van het alsoo door ons verrichte een diep stilswijgen te bewaaren’, aldus een passage in de notulen. Twee leden uit het stadsbestuur assisteerden bij deze (politieke) zuivering. De kern van de bezwaren en protesten tegen de politieke zuivering en de willekeur die werd toegepast werd zo kernachtig in de notulen vastgelegd.⁸⁹ De politieke zuivering werd in een straf tempo afgerond. De lijsten van stembevoegd verklaarde burgers werden vervolgens, district voor district, overgedragen aan het stadsbestuur van Amsterdam, die vervolgens de burgers opriep om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te komen ondertekenen. De Amsterdamse zuivering riep een storm van protesten op.

de stad hadden gevestigd en daarom nooit aan grondvergaderingen hadden kunnen deelnemen, mochten zich melden. Van deze mogelijkheid hebben 97 burgers gebruik gemaakt.

⁸⁶ De stedelijke grondvergaderingen waren groter in omvang dan de nationale en provinciale grondvergaderingen (85 in plaats van 433), georganiseerd op basis van circa 200 stemgerechtigden (in plaats van 500 inwoners).

⁸⁷ Zie: *Reglement volgens welke, provisioneel, de stem der gemeente van de stad Amsterdam zal uitgebragt worden*. 29 augustus 1796. Elke stedelijke grondvergadering bestond uit ongeveer 200 stemgerechtigden. Zie Reglement: 10-11. Artikel 5: ‘In ieder van deze Vergaderingen zal eene Alfabetische naamlijst worden gehouden van alle Burgers, die zich als bevoegd tot het Stemrecht hebben doen aangeeven, met de jaaren van hunnen ouderdom en woonplaatsen.’ Tweemaal per jaar moeten die lijsten worden bijgewerkt en wel in mei en november. De laatste revisie had dus plaats gehad in november 1797. De leden van de grondvergadering betaalde één stuiver bij toelating en vervolgens elke twee maanden. Het lidmaatschap kostte dus 6 stuivers per jaar.

⁸⁸ De zuiveringsagenten waren er niet van verzekerd of al deze personen wilden meewerken. Er werd gedreigd met de sterke arm als zij geen gehoor gaven aan de oproep.

⁸⁹ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 496, hierin de notulen van de vergadering van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam.

In Dordrecht werd een andere oplossing bedacht.⁹⁰ Ook daar was het stadsbestuur niet in staat om aan de agenten een lijst van apparente stemgerechtigden aan te bieden. Daar besloten de drie agenten samen met het stadsbestuur om burgers huis aan huis op te roepen door middel van een circulaire met daarin de eisen voor stemrecht (zie afbeelding 44). De burger die op het stadhuis verscheen moest zelf bewijzen tot welke grondvergadering hij behoorde en of hij die had bezocht. Als hij door de agenten stembevoegd was verklaard, liep hij met een formuliertje in de hand meteen door naar de commissie uit het stadsbestuur om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen. Van een politieke zuivering blijkt niets. Uit Dordrecht kwam geen enkel rekest tegen de ontneming van het stemrecht.

Andere steden konden wel lijsten aanbieden: in Alkmaar stelde het stadsbestuur een *stedelijk* stemregister ter beschikking, in Rotterdam waren op het stadhuis lijsten aanwezig van stemgerechtigden die de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus hadden bezocht.

Protesten over de zuivering waren deels het gevolg van gebrekkige vormen van administratie en registratie: wie was wel en wie was niet *apparent* stemgerechtigd, wie had wel en wie had nooit grondvergaderingen bezocht?

Plaatselijke besturen werden daarnaast geconfronteerd met nieuwe eisen voor stemrecht. Zoals al aangestipt, betrof het de eis dat stemrecht slechts werd toegekend aan diegenen die in de lasten der maatschappij hun aandeel droegen en betrof het de uitsluiting van zogenoemde lijf- en huisbedienden. In verschillende steden en dorpen bestonden vragen wie tot deze categorieën moesten worden gerekend.

De plaatselijke bestuurders in Overijssel ontvingen een circulaire van de zuiveringsagenten met de eisen voor stemrecht. Die gaven een toelichting op de bedoelde uitsluiting van lijf- en huisbedienden: ‘Hier door worden niet verstaan, Boere knechts, of eenige andere Ambagtslieden, welke anderzins stembevoegd zyn.’⁹¹ Het plaatselijke bestuur van Cuyk in Bataafs-Brabant schreef op een lijst van stemgerechtigden deze aantekening: ‘De knechts in voorn. Lijst voorkomende, met een teken van de andere stemgerechtigde

⁹⁰ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795-1813, inv.nr. 191, dossier 482. Het stadsbestuur van Dordrecht was zelfs niet in staat om lijsten van stemgerechtigden aan te bieden die de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797 hadden bezocht. In het stadsarchief van Dordrecht zijn nog steeds veel lijsten van stemgerechtigden aanwezig, maar niet één die betrekking heeft op landelijke grondvergaderingen uit 1796 en 1797.

⁹¹ Circulaire van Corn. Godschalk en Anth. Boeseken, Agenten van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, ter zuivering der grondvergaderingen in overijssel, 31 maart 1798. Zie RCO Zwolle, Archief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv.nr. 58: hierin de circulaire van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Overijssel. Archief *Stadsbestuur Zwolle*, 1230-1813, inv.nr. 1031: lijsten van apparente stemgerechtigden, circulaire van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen en correspondentie over de eventuele uitsluiting van individuele stemgerechtigden.

onderscheyden alsoo voor de al of niet stemgerechtigheid de selve twijfel ontstaan is.⁹² Uit Nieuw-Vossemeer in Zeeland kwam een rekest van 32 landarbeiders, van wie 19 niet konden schrijven, die protesteerden omdat hun het stemrecht op 23 april 1798 was ontzegd: ‘De suplianten hadden verwacht dat volgens ’t voorbeeld van onse nevensleggende gemeenten de boeren knechts soudén hebben opgeroepen om meede haare stem uyt te brengen en zijn volstrekt te huijs gelaten.’⁹³ De municipaliteit van Tilburg vroeg aan de zuiveringsagenten om een toelichting en kreeg als antwoord: ‘dat door lijff en huysbedienden niet anders wordt verstaan dan zulken die men [...] een liverey aantrok en alleen ten dienste waaren van de geene bij welke zij inwoonde en dus geene personen die in den Landbouw, Fabriken, off handwerken gebruykt worden,’⁹⁴ In Breda kwam dezelfde vraag aan de orde in een bijeenkomst met de zuiveringsagenten: ‘Naa dat aan dezelve gevraagd was of voor lijf en huisbediendes ook verstaan wierden, de knechts in een fabriek werkende, en welke bij den geenen, die zij dienen, inwoonen, [...], hebben zij [...] gedeclareerd, dat de bediendens daar door geenzinds begreepen wierden,’⁹⁵ Het plaatselijk bestuur van Ter Aar ontving een brief van het provinciebestuur van Holland na vragen over de toekenning van stemrecht aan boerenknechten en werklieden die tevens lid waren van de plaatselijke Gewapende Burgermacht:

‘[...], men zal dus, bij bedaarde overweeging, [...] zien, dat men grovelijk zouden dwaalen, met alle die lieden, in uwe missive opgegeven, van het stemrecht te berooven! Het is klaar dat noch de instructie, noch in de Proclamatie, kunnen bedoeld worden, Boeren-zoons of knechts, of andere werklieden, schoon by hunne Baazen inwonende vooral indien deze Wapenen dragen. Het kan alleen betrokken worden tot Huis- of Lijf-Bediendens zoo als werklieden niet zijn. En schoon hunne Baazen, voor hun schijnen te betaalen, zoo draagen zij degelijk, zelve de lasten, om dat zy zoo veel minder aan geld winnen. ’ [...].⁹⁶

⁹² BHIC Den Bosch. Archief *Oud-Archief Cuyk*, inv.nr. 1 Register van notulen, 4 april 1798.

⁹³ NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 188, dossier Zeeland, hierin: rekest van J. Tuinders c.s van 18 april, ontvangen 24 april 1798. Het rekest is getekend op 11 april. Dat zal het moment zijn dat de stemgerechtigde burgers de gelegenheid kregen om de verklaring af te leggen en te tekenen. Dit rekest zou nog een belangrijk gevolg krijgen. Bij de afwikkeling in mei 1798 zou het de aanleiding zijn om de eisen voor stemrecht voor boerenknechten en andere te verduidelijken. Zie de circulaire van het Uitvoerend Bewind van 10 juni 1798.

⁹⁴ RHC Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg*, inv.nr. 1097.4. Notulen van 19 april 1798.

⁹⁵ Stadsarchief Breda. Archief *Stadsbestuur Breda 1280-1810*, inv.nr. 96, notulen van 2 april 1798.

⁹⁶ NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief Bestuur van Holland*, inv.nr. 15 Resoluties van het Intermediair Administratief Bestuur van Holland, 17, 18 april 1798.

Deze citaten uit verschillende delen van de Bataafse Republiek duiden op onzekerheid bij plaatselijke bestuurders over de toepassing van deze uitsluitingsgrond. Uiteindelijk vervulden hoofden van huishoudens een cruciale rol in het al of niet verwittigen van hun inwonend personeel en (mannelijke) verwanten over de convocatie om een grondvergadering bij te wonen. De antwoorden op al die vragen waren overigens helder en eenduidig. Gewapende burgers, boerenknechten, arbeiders, allen hadden stemrecht.

Na ontvangst van de lijst van *apparente* stemgerechtigde burgers kon de tweede fase beginnen: de politieke zuivering gebaseerd op artikel 6 van de instructie: ‘commissarissen zullen zich nauwkeurig informeerden naar de personen op die lyste geplaatst, en alle zodanige royeeren, die hun, na genoegzaame informatie, gebleken zyn, aanhangers te zyn van het stadhouderlyk en Bondgenootschappelyk Bestuur, of die in het gemeen de orde van zaken door de Revolutie van den 22 januari gevestigd, niet zyn toegedaan, en tevens allen die zich, zonder voldoende redenen, aan den dienst des Vaderlands onttrekken.’

Hoofdpijnen ten aanzien van de uitvoering van de politieke zuivering zijn nauwelijks te vinden. De actie richtte zich in het bijzonder op individuele burgers, nauwelijks op groepen. De vier agenten voor Groningen en Drenthe bijvoorbeeld concentreerden zich op burgers die in het najaar van 1797 een petitie hadden ondertekend tegen de ineensmelting van de provinciale schulden. Zij haalden een citaat aan uit de tekst van het rekest, waarbij de ondertekenaars hadden verklaard; ‘dat zij nooit zullen of kunnen toestemmen tot een onbepaalde Een en Ondeelbaarheid, noch tot eene amalgaam van schulden.’ Diegenen die een dergelijke petitie hadden ondertekend, konden naar de mening van deze agenten niet gerekend worden tot personen die de ‘tegenwoordige orde van zaken’ waren toegedaan. Van deze zuivering kwam vervolgens overigens weinig terecht, want Haagse ambtenaren waren niet in staat om te voldoen aan hun verzoek om de namen van de tekenaars toe te sturen!⁹⁷

In Holland richtten de pijlen zich op leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten, die sinds februari 1798 waren gesloten. Deze leden moesten worden geschrapt van de lijsten van *apparente* stemgerechtigden, maar ook daar was sprake van aarzeling of nuancering, al was

⁹⁷ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: hierin het rapport van de agenten voor de zuivering van de grondvergaderingen in Groningen en Drenthe, 2 mei 1798.

het maar omdat een aantal van die sociëteiten in het najaar van 1797 was opgeheven of gefuseerd met sociëteiten ‘voor één en ondeelbaarheid’.⁹⁸

Hoe de zuiveringsagenten in individuele gevallen precies handelden, is nauwelijks te reconstrueren. Willekeur, achterklap en plaatselijke politieke afrekeningen maakten wellicht onderdeel uit van de gang van zaken.⁹⁹ Onfrisse praktijken misschien gericht op individuele burgers. Vooral de Hollandse agenten die optraden in de landprovincies waren volledig afhankelijk van informanten. Konden zij die vertrouwen? Er zijn in ieder geval zuiveringsagenten over wie geen enkele klacht in Den Haag binnenkwam en die in samenwerking met het plaatselijke bestuur uitstekend op de hoogte waren van de plaatselijke politieke situatie en hun opdracht zonder veel verzet van medeburgers hebben uitgevoerd.

Echter, honderden rekestten kwamen in Den Haag binnen met bezwaren en protesten tegen de ontneming van het stemrecht. Naast rekestten met een boze of een verontwaardigde toon over het ontnemen van het recht om over het *Ontwerp van Staatsregeling* te stemmen, zijn er met een meer aandoenlijke inhoud. Deze tonen de andere kant van de zuivering: de mobilisatie van burgers die de politiek van de Republikeinse stroming steunden. Burgers die uit vrije wil en zonder eigen belang wilden deelnemen aan een democratie in kinderschoenen. Zoals die van de net twintig jaar geworden François Anne de la Rivière uit Breda, die vóór 22 januari 1798 geen grondvergadering had mogen bezoeken, omdat hij niet stemgerechtigd was, maar ondertussen in het bezit was van een attest van stemgerechtigd burger van het stadsbestuur van Breda, omdat hij de leeftijd van 20 jaar had bereikt.¹⁰⁰ Of die van de 86-jarige burger W. van Leeuwen in Purmerend, die graag in het bezit van het stemrecht werd gesteld, maar door zijn hoge leeftijd nooit grondvergaderingen had kunnen bezoeken.¹⁰¹ Of

⁹⁸ Zo was de toonaangevende ‘gemenebestgezinde’ sociëteit in Rotterdam gefuseerd met de sociëteit van één en ondeelbaarheid. Zie de advertenties in de *Rotterdamsche Courant* van 28 december 1797 en 6 januari 1798. De sociëteit in Leiden was in november 1797 opgeheven.

⁹⁹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194. Hierin: rapport van de agenten Gaillard en Van Deventer belast met de zuivering van de grondvergaderingen in Gelderland, met bijlagen.

¹⁰⁰ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 188, dossier Bataafs-Brabant. Hierin het rekest: ‘bereikte den ouderdom van twintig jaaren, hij verheugde zich dat hij uit de staat van passieve jongeling in die van werkzaam burger overging – hij verlangde na het oogenblik om voor het eerst zijne stem als burger deezer Republicq, over de goed of afkeuring van het ontwerp van Constitutie uit te brengen. Is dit billijk en dit zo hij vermeend rechtvaardig verlangen wierd hij te leur gesteld. Uwe Agenten Strijbosch en Polderman ontnemen hem een Recht, hem door het Wetgevend Lichaam deezer Republicq toegekend, door hem uit de lijst der stemgerechtigde burgers van Breda te royeeren.’

¹⁰¹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 485, district Bedijkte Meeren. Hierin het rekest: ‘Geeft met verschuldigde Eerbied te kennen dat de Ondergetekenden; nu 50 Jaaren Burger en Inwoonder dezer Stede, door hooge ouderdom van nu 86 jaaren, en ligchaams gebrek alleen wederhouden is, om de Grondvergaderingen by te wonen, zijnde anderszins de tegenwoordige orde van zaaken volkomen toegedaan. Om welke reden hij bij deze verzoekt, van het stemrecht niet uitgesloten te mogen worden, maar,

het nu deze jonge of deze oude burger betreft, beiden uitten in hun rekestten steun voor het vroeg-democratische project. Een uiting van democratisch idealisme is eveneens achtergelaten in een register van de stad Groningen. ‘Een blinde man heeft de verklaring afgelegd in handen van de gecommiteerden’, aldus een aantekening in het ‘protocol der stemgerechtigden’. Geert Nienhuis kreeg op 16 april 1798 de gelegenheid om in de Voogdenkamer van het Pepergasthuis in Groningen een kruisje bij zijn naam te zetten in het register onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.¹⁰² Hij kreeg zo de mogelijkheid om op 23 april in zijn grondvergadering te stemmen. Dit voorbeeld toont aan dat de zuivering niet alleen burgers uitsloot, maar dat de registratie tevens burgers betrok bij het politieke proces.

§ 5 De ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’

De dag waarop de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ kon worden afgelegd en ondertekend, was van stad tot stad, van regio tot regio, van provincie tot provincie verschillend (zie afbeelding 45). Alles hing af van de wijze waarop de zuivering was georganiseerd. De vroegste ondertekeningen vonden plaats in de eerste week van april in de provincies Utrecht en Zeeland en in West-Brabant. Late ondertekeningen waren er op zaterdag 21 april, zoals in Voorst op de Veluwe en op zondag 22 april in Rotterdam. Zelfs op de dag van stemming werden in sommige plaatsen nog (individuele) burgers ingeschreven in het register, zoals in Tilburg, Dordrecht, Boxtel en Rhenen.¹⁰³

De dag of in sommige steden en dorpen de dagen die beschikbaar waren voor het ondertekenen zijn van belang om meer begrip te krijgen van een deel van de protesten die ontstonden tegen de zuivering. Waar het afleggen en ondertekenen ruim vóór 23 april over een aantal dagen gespreid plaatsvond, bestonden mogelijkheden tot correctie, zowel door burgers alsnog te schrappen die onterecht zouden zijn ingeschreven, als door burgers toe te laten als die om wat voor reden dan ook waren vergeten, overgeslagen, ziek of op reis waren geweest. Soms corrigeerden agenten gemaakte fouten, soms namen plaatselijke besturen het voortouw.

schoon hij om bovengemelde Redenen geen gebruik van het zelve zal kunnen maaken, evenwel de eer te mogen hebben als Bataafsch Burger te worden aangemerkt en als zodanig ten grave te daale.’

¹⁰² Groninger Archieven. *Oud-Archief stad Groningen*, inv.nr. 1760 Protocol der stemgerechtigden, district 2, grondvergadering 1 – 10; 16 april 1798.

¹⁰³ SA Zuidoost Utrecht, *Archief Stadsbestuur Rhenen, 1337-1851*, inv.nr. 466: hierin lijst met handtekeningen onder de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’. Aanvankelijk zijn door de zuiveringsagenten Butot en Brouwer 17 personen toegelaten. Op 23 april wordt de lijst met 15 personen aangevuld. In Harderwijk werden op 18 april nog 55 burgers ingeschreven die aanvankelijk door de agenten niet waren toegelaten. Zie *Oud-Archief Harderwijk*, inv.nr. 1460 notulen stadsbestuur 18 april 1798.

Het afnemen van de verklaring was een niet te onderschatten administratieve opgave voor plaatselijke besturen. In het hele land zijn zeker meer dan 150.000 burgers opgeroepen. In Dordrecht was het afleggen en ondertekenen over een paar dagen gespreid. Als de Dordtse burger door de zuiveringsagenten stembevoegd was verklaard, kon hij doorlopen naar de tafel waarachter twee leden van het stadsbestuur zaten om het register te tekenen. De twee comités hielden zitting van vrijdag 13 april tot en met woensdag 18 april 1798.¹⁰⁴ Ruim 1.850 burgers maakten van de gelegenheid gebruik. Als de zittingstijden van de twee comités in ogenschouw wordt genomen, dan moeten dagelijks honderden burgers in een doorlopende rij hebben gestaan om het stemrecht te verwerven.

In Amsterdam werden meer dan 11.000 stembevoegd verklaarde burgers met behulp van lopers en ingevulde convocatiebiljetten district voor district opgeroepen om op vrijdag 20 april 1798 de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' af te leggen en te komen ondertekenen op het stadhuis. Ter voorbereiding had het stadsbestuur zich verdeeld in acht commissies van twee personen die in acht zalen van het stadhuis op de Dam zitting hielden. Burgers in het bezit van een oproepbiljet maar niet in de gelegenheid om op vrijdag te verschijnen, kregen de mogelijkheid nog op zaterdag 21 april te tekenen.¹⁰⁵ Het kan niet anders dan dat op die ene vrijdag in april lange rijen burgers op de Dam voor het stadhuis hebben gestaan voor het afleggen en ondertekenen van de verklaring.

Door deze aanpak steeg de spanning in de stad op vrijdag 20 april tot een kookpunt.¹⁰⁶ In de loop van de dag realiseerden burgers zich, dat een deel van hun buurt- en wijkgenoten was uitgenodigd om de verklaring te tekenen en dus een toegangsbiljet voor de grondvergadering op zak had en een ander deel niet. Burgers die voor werk of baan afhankelijk waren van de overheid, vreesden voor het verlies daarvan als zij geen bewijs in handen hadden dat zij de verklaring hadden afgelegd. Burgers die uitgesloten waren, zorgden voor oproer en protest. Op de brug in de buurt van het West-Indisch Huis, waar de zuiveringsagenten vrijwel permanent in vergadering bijeen waren, verzamelde zich in de namiddag van vrijdag 20 april een menigte van 2.000 burgers die hun stemrecht opeisten. Een regiment cavalerie van de plaatselijke Gewapende Burgermacht werd opgeroepen om de orde te herstellen en te handhaven. De zuiveringsagenten werden gedwongen om een

¹⁰⁴ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795-1813, inv.nr. 191, dossier 482. RA Dordrecht, Archief *Stadsbesturen 1795-1813*, inv.nr. 33e, 34c Notulen van 9 en 11 april 1798.

¹⁰⁵ Zie: mededeling in de *Amsterdamsche Courant* van zaterdag 21 april. In de namiddag van 5 tot 8 uur.

¹⁰⁶ De passage over de spanningen in de stad Amsterdam is vrijwel geheel gebaseerd op de notulen van de vergaderingen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795-1813, inv.nr. 192, dossier 496.

noodmaatregel te nemen om een aanstaand oproer te onderdrukken. Zij lieten in de avond en nacht door de hele stad een *notificatie* aanplakken, gepubliceerd in een extra uitgave van de *Amsterdamsche Courant* op zaterdag, waarbij iedere burger die een door zes stembevoegde burgers ondertekende ‘acte van civisme’ kon tonen op zaterdag 21 april alsnog de gelegenheid kreeg om voor de agenten te verschijnen (zie afbeelding 46).¹⁰⁷ Alle ‘beambten’ die niet tot de grondvergaderingen waren toegelaten, behielden voorlopig hun werk, baan of betrekking tot dat nader onderzoek zou zijn gedaan. Op zaterdag waren ongeveer 1.000 Amsterdammers aanwezig rondom het zwaar bewaakte West-Indisch Huis. Tot diep in de nacht van zaterdag 21 op zondag 22 april werden zo alsnog bijna 700 burgers toegelaten tot de stemming. Van ruim 300 burgers werd de aanvraag in advies gehouden. Overigens werden in de nacht van zondag 22 op maandag 23 april door dienaren van justitie ook nog toegangsbiljetten voor de grondvergaderingen teruggevorderd bij burgers die er blijkbaar één ten onrechte in handen hadden gekregen. Ruim twintig jaar later, in 1821, kon de toenmalige secretaris van het Uitvoerend Bewind, S. Dassevael, zich nog herinneren welke koortsachtige spanning in Den Haag ontstond over de dreigende opstand in Amsterdam. Amsterdammers lieten zich niet zomaar van het stemrecht beroven, zoveel was duidelijk.¹⁰⁸

Uiteindelijk verklaarden de agenten 12.113 burgers als stembevoegd.¹⁰⁹ Het stadsbestuur diende hen op te roepen om de verklaring op het stadhuis te komen ondertekenen. Op 23 april kwamen 10.513 Amsterdammers in hun grondvergaderingen op, slechts 87% van het aantal burgers dat door de zuiveringsagenten was toegelaten. De deelname in 1798 was 35% minder dan in 1797 met een opkomst van 16.044 burgers.¹¹⁰ Na

¹⁰⁷ SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 353. Hierin: Notificatie van de agenten tot zuivering en regeling van de grondvergaderingen, 20 april 1798. Ondermeer als speciale bijlage van de *Amsterdamsche Courant* van zaterdag 21 april 1798, no.48: Van zaterdagmorgen 9 uur tot zaterdagavond 10 uur. Nodig waren zes handtekeningen; de burger moest de principes van 22 januari kunnen onderschrijven.

¹⁰⁸ Colenbrander, *Gedenkstukken*, II, document nr. 577 ‘gebeurtenissen van den 12 juni 1798’, gedateerd 31 december 1821. In het bijzonder: 680-681. De tekst geeft een overzicht van de ontwikkelingen in politiek Den Haag, die uiteindelijk hebben geleid tot de omwenteling van 12 juni 1798.

¹⁰⁹ Zie voor de lijsten met namen en het aantal toegelaten burgers per grondvergadering: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken, 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 497.

¹¹⁰ De opmerking van Annie Jourdan die in een studie het resultaat van de zuivering in Amsterdam relateerde, moet beslist van de hand worden gewezen. Annie Jourdan. *Amsterdam en révolution 1795-1798. Un jacobinisme batave?*, 38 en noot c.: ‘et il semblerait qu’il y ait eu en effet nombre d’abus et d’erreur. Pourtant, 10.553 citoyens d’Amsterdam se sont exprimés sur le texte constitutionnel, ce qui représente une vote exemplaire par rapport aux années précédentes et ce qui permet de relativiser la sévérité des fameuses épurations, puisque jusque-là votaient tout au plus 8000 citoyens.’ Jourdan vergelijkt de opkomst op 23 april 1798 met de deelname van burgers aan *stedelijke* grondvergaderingen. De vergelijking met de stedelijke grondvergaderingen is niet juist. In de stedelijke grondvergaderingen werd juist ‘gedelibereerd’, vergaderd over tal van politieke onderwerpen. Dit was de harde kern van politieke activisten in Amsterdam. De opkomst bij allerlei stemmingen, die per kwartaal werden gehouden, lag op ongeveer 7.000 burgers. Omdat het provinciebestuur van Holland had voorgeschreven dat de eisen voor het stemrecht in een stad dienden overeen te komen met die van de provincie

alle commotie was de zuiveringscommissie verbaasd over die lage opkomst. Later zou zij verklaren: ‘Deeze oproeping door de bij de municipaliteit aangestelde ombrengers beantwoorde niet aan de verwagting naar dien door het slordig distribueren der oproepingsbiljetten en door het verhuisen van veel burgers hier uit de grootste erreuren gebooren wierden, en een getal van ca. 1500 burgers niet zijn opgeroepen.’¹¹¹ Een opmerking die eigenlijk niet kan verbazen. Vóór 20 april 1798 was het stadsbestuur van Amsterdam er nooit in geslaagd om op naam gestelde convocatiebiljetten rond te brengen. Achteraf gezien zou in de hele periode 1796–1801 dit de enige keer zijn dat convocatiebiljetten op naam zijn uitgereikt. Amsterdam was te groot, te volkrijk, te dynamisch, om zonder centrale stedelijke administratie dergelijke vormen van electorale democratie goed te reguleren.

Het stadsbestuur van Amsterdam had overigens vóór vrijdag 20 april wel de organisatie van de 433 grondvergaderingen geregeld, de helft in de ochtend, de helft in de middag, geheel gebaseerd op die van 1 en 8 augustus 1797. De affiches met de lijst van vergaderlocaties van de grondvergaderingen waren evenals in 1797 in de hele stad aangeplakt (zie afbeelding 47). Het stadsbestuur kon de rekening opmaken, waardoor een zeldzaam overzicht bestaat van de kosten voor de organisatie van een referendum in één van de grootste steden van Europa. De stad Amsterdam gaf 1.917 gulden uit.¹¹² Meer dan de helft ging op aan huur van lokalen bij verschillende uitbaters van herbergen en cafés voor een standaardbedrag van 4 gulden per grondvergadering. Aan pennen en papier werd 160 gulden uitgegeven. De 102 lopers die in opdracht van het stadsbestuur de oproepingsbiljetten voor de ondertekening van de verklaring hadden rondgebracht kostten 245 gulden; in de regel ontvingen zij 2 gulden per persoon. Bij boekhandels werden voor 34 gulden (extra) boekjes met het *Ontwerp van Staatsregeling* gekocht, één voor elke grondvergadering. Vier klerken

(die weer overeenkwam met de eisen uit het Reglement), waren de eisen voor toelating in de stedelijke grondvergaderingen identiek aan die voor de nationale en provinciale grondvergaderingen. Voor de stedelijke grondvergaderingen moest echter contributie worden betaald om de (vergader)kosten te bestrijden. Het was een verkapte vorm om armen en armlastigen buiten de deur te houden. De 85 stedelijke grondvergaderingen waren gebaseerd op een schatting van het aantal stemgerechtigden. Per 200 stemgerechtigden zou er één grondvergadering zijn. Dat betekent dat ongeveer 16.000 Amsterdammers in potentie toegang hadden tot de stedelijke grondvergaderingen.

¹¹¹ SA Amsterdam, Archief Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813, inv.nr. 353. Hierin: *Publicatie van de agenten tot regeling en zuivering der grondvergadering van de veertien districten aan het Ye aan de gemeente dezer stad* vastgesteld 29 april, gepubliceerd 30 april 1798, met als motto: ‘De revolutie van den 22sten januarij 1798.’ Gelijkluidend: *Amsterdamsche Courant* no. 53, donderdag 3 mei 1798. Als de opkomst in Amsterdam (87%) wordt vergeleken met de gemiddelde opkomst (93%) van de geregistreerde stemgerechtigden in Holland, dan vormen die administratieve problemen maar een beperkt deel van de verklaring voor de lage opkomst. Geregistreerde stembevoegde burgers konden ook wegblijven door ziekte, werk of andere redenen.

¹¹² Dit bedrag zou naar de maatstaven van deze tijd uitkomen op een koopkracht van € 37.500; zie voor de berekening de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php

die het gemeentebestuur hielpen met de inschrijvingen in het register ‘met de verklaring van onveranderlijke afkeer’ verdienden ieder 20 gulden. De overige kosten hadden betrekking op personen, die de zuiveringsagenten hielpen met administratieve taken.¹¹³

Rotterdam kwam eveneens in de problemen door burgers pas op vrijdag 20 april te laten tekenen, met een uitloop naar zaterdag 21 en zondag 22 april om de registratie in goede banen te leiden (zie afbeeldingen 48, 49 en 50). Stadsbestuurders slaagden er niet in om aan de meer dan 2.200 burgers een convocatiebiljet uit te reiken voor de grondvergadering in hun eigen wijk. Rotterdam amalgameerde opnieuw, ondanks het verbod daartoe en het voorschrift in de *proclamatie* om de burgers per buurt of per wijk, topografisch, op te roepen. Zeker de helft van de stembevoegde burgers in Rotterdam werd verdeeld over de 106 grondvergaderingen, ongeacht de wijk, buurt of straat waarin zij woonden (zie afbeelding 51).¹¹⁴

De uitsluiting van het stemrecht werd dus niet alleen veroorzaakt door de (politieke) selectie van de zuiveringsagenten of door inadequate lijsten van *apparente* stemgerechtigden, maar evenzeer door de onmogelijke praktische opgave om op een dergelijke korte termijn het afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ en de registratie in een aantal grote steden goed te laten verlopen.

Overigens kwamen niet alle burgers die opgeroepen waren daadwerkelijk opdagen om de verklaring af te leggen. Ondanks alle voorbereidingen van plaatselijke besturen en zuiveringsagenten waren er zelfs burgers die weliswaar gehoor gaven aan de oproep, maar vervolgens openlijk weigerden de verklaring te ondertekenen.¹¹⁵ Soms werd geaarzeld: ‘Cornelis Schaay, broodbakker in Goudriaan, is wel in het Rechthuis gecompareerd, dog wist niet of hij de verklaring zoude doen of niet, wijl hij van alle menschen moest leeven, zeide hij; eindelijk zou hij er met zijn vrouw eens over gaan spreken, dog toen is hij niet weert in het Rechthuis gekomen, en heeft aldus de verklaring nog niet gedaan’, aldus de schout en secretaris van Goudriaan op 15 april 1798. Een moeilijke afweging voor een middenstander

¹¹³ SA Amsterdam. Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur*, inv.nr. 555: ‘Rekening en verantwoording van de commissie door de municipaliteit benoemd ter regeling van de Bataafsche grondvergaderingen’.

¹¹⁴ Door deze aanpak kunnen de uitslagen van de 106 Rotterdamse grondvergaderingen niet met elkaar worden vergeleken. De samenstelling van de grondvergadering was in 1798 beslist anders dan in 1797.

¹¹⁵ HCO Zwolle, Archief *Stadsbestuur Zwolle*, 1230-1813, inv.nr. 1031: hierin een lijst van 37 burgers, die weigerden de verklaring te tekenen. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 488 zuivering districten 29-30 WesterRhijn (Leiden) hierin een lijst van 82 personen, die niet hebben getekend, soms met aantekening door ziekte afwezig, soms van militairen die (waarschijnlijk) hun garnizoen niet mochten verlaten.

wonend in een dorp in de Alblasserwaard, met weinig burgers die bereid waren de ‘verklaring’ te ondertekenen.¹¹⁶

Voor het oproepen van stemgerechtigde burgers voor de grondvergaderingen bevatte de *proclamatie* hetzelfde voorschrift als in 1797: door middel van een oproepingsbiljet. De gang van zaken was echter anders dan in de zomer van 1797. Na de verklaring te hebben afgelegd en de handtekening geplaatst, ontving de burger een certificaat, diploma, acte of biljet, waaruit bleek dat hij de verklaring had afgelegd. In de meeste provincies kreeg de aldus stembevoegd verklaarde burger onmiddellijk een convocatiebiljet mee (zie afbeeldingen 52 en 53). Slechts in uitzonderlijke gevallen, zoals in Den Haag en Dordrecht, werden na de registratie nog apart convocatiebiljetten rondgebracht.

Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel zorgden voor modellen van ‘een verklaring van stemgerechtigdheid’, uit te reiken door het plaatselijk bestuur aan de burger die de verklaring had afgelegd en getekend, en soms voor modellen van convocatiebiljetten (zie afbeeldingen 54, 55 en 56).¹¹⁷ Brabant verstrekke één bewijs van stembevoegdheid dat meteen diende als convocatiebiljet: ‘Genoegzaame Exemplaren van een Certificaat, of Verklaring van Stembevoegdheid, by wyze van Oproepings biljet,...’ (zie afbeelding 57). In Groningen, Drenthe en Friesland was eveneens één diploma of certificaat voldoende. In opdracht van de zuiveringsagenten had het intermediaire bestuur in Groningen 4.000 diploma’s laten drukken, voor Drenthe 2.600 exemplaren. Het Friese bestuur zond op 2 april een pakket certificaten naar de plaatselijke besturen met de opdracht die uit te reiken aan de personen die door de zuiveringsagent op de stemlijsten waren geplaatst en de verklaring hadden getekend (zie afbeelding 58).¹¹⁸

In de wijze van oproepen van burgers is de scheiding in de organisatie van het electorale proces zichtbaar: eerst een oproep om een verklaring af te leggen, een acte uit te reiken aan een individuele burger die stembevoegd werd geacht, vervolgens een oproep aan de stembevoegde burger om de grondvergadering te bezoeken (zie afbeeldingen 59 en 60). Als het even kon, werd het convocatiebiljet uitgereikt onmiddellijk na inschrijving, zodat

¹¹⁶ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 486 zuivering district 48 Lek en Maas. In Goudriaan tekenden slechts 13 burgers de verklaring. In 1801 telde het dorp 99 *apparente* stemgerechtigden.

¹¹⁷ NA Den Haag. Archief *Intermediair Administratief Bestuur over het voormalig gewest Holland 1798-1799*, inv.nr. 15 *Resolutiën van het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Holland*, deel 2, 28 maart, 121; deel 3, 2 april, 14-15. De plaatselijke besturen moesten zelf zorgen voor het drukken van voldoende exemplaren, zoals in voorgaande jaren. Gelders Archief Arnhem, *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 554 Missiven, circulaire en resoluties 1798-1799.

¹¹⁸ Tresoor Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 116: hierin: circulaire van het Administratief Bestuur van Friesland van 2 april 1798.

stads-, ambts- of dorpsbodes niet nog eens op pad hoefden. Afgifte van een convocatiebiljet aan huis aan de hoofdbewoner (de daar wonende *apparente* stemgerechtigde) of een oproep door middel van een publicatie, zoals in 1797 in verschillende provincies gebeurde, kwam in april 1798 niet meer voor. Als de burger aan de oproep gehoor gaf, verscheen hij op 23 april in zijn grondvergadering. De gang van zaken aldaar week op hoofdlijnen niet af van die op 8 augustus 1797 en was voorgeschreven in de *proclamatie* van 23/27 maart 1798.¹¹⁹

In tegenstelling met het *Reglement* werden in de *proclamatie* echter bijzondere regels vastgelegd voor de stemming over de tekst van het ontwerp van grondwet. Het gebruik van een stembiljet werd voorgeschreven, zodat minder onzekerheid bestond over de waarborging van het geheim van de stemming: ‘De stemming, [...] geschied over het Ontwerp van Staatsregeling by Ja of Nee en by Geschrifte.’ Er moest een stembus staan, waarvan de sleutel berustte bij de voorzitter: ‘Na het inkomen van de briefjens opent de Voorzitter in tegenwoordigheid der stemmers, de busse, neemt de briefjes één voor één daar uit, en stelt dezelve ter hand aan den derden stemopnemer, die dezelve briefjes overluid opleest.’ Ten slotte diende de uitslag te worden vastgelegd in een proces-verbaal, waarvan het formulier en de tekst in de *proclamatie* waren voorgeschreven. Provinciebesturen dienden te zorgen voor voldoende voorgedrukte exemplaren: voor elke grondvergadering één (zie afbeelding 61). De ingevulde exemplaren dienden via het plaatselijke bestuur en het intermediaire administratieve bestuur van de provincie te worden gezonden naar Den Haag, zodat daar de einduitslag kon worden vastgesteld (zie afbeelding 62).

Hoewel het voorgeschreven stembiljet, het gebruik van een stembus en het formulier van het proces-verbaal een geheime stemming bevorderden, zijn toch voorbeelden bewaard gebleven van lijsten met namen van stembevoegde burgers met daarachter hun stemvoorkeur, in het bijzonder in Friesland (zie afbeelding 63), maar ook in Gelderland.¹²⁰

¹¹⁹ *Publicatie* van het Uitvoerend Bewind van 27 maart 1798 van de *Proclamatie* van de Constituerende Vergadering van 23 maart 1798.

¹²⁰ In de archieven van Sneek en Workum zijn lijsten te vinden die vrijwel identiek zijn met de lijsten van de open stemming in 1797: *Archief stad Workum*, inv.nr. 197; *Archief stad Sneek*, inv.nr. 68. Dat in Friesland niet overal schriftelijk is gestemd, blijkt ook uit een kleine passage in de brief van de ‘Commissie van Huishoudelijke Zaken’ aan het Administratief Bestuur van Friesland van 25 april 1798, die de uitslag van Friesland begeleidde: ‘Te Abbega in het district Wymbritseradeel hebben 24 voor het ontwerp van staatsregeling gestemd, waar van 11 conditioneel onverstaaenbaar.’ Zie Tresoar, Leeuwarden. *Archief Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 165.

Gelderland ondermeer te Lochem, Vorden, Wisch en Horssen in het land van Maas en Waal. Zie: RA Zutphen, *Oud-Archief Lochem*, inv.nr 98: processen-verbaal van vier grondvergaderingen van het schoutambt Lochem in de kerk en school in de stad Lochem. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. *Archief gemeentebestuur Vorden*, 1795-1931, inv.nr. 68; *Archief Plaatselijk Bestuur Wisch*, 1419-1817, inv.nrs. 983-984. Gelders Archief Arnhem. *Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA)*, inv.nr. 570: begeleidende brief bij het proces-verbaal van Horssen.

De *proclamatie* bevorderde aldus een uniforme wijze van stemmen in grondvergaderingen. Met een stembiljet, een stembus en een landelijk voorgeschreven formulier voor een proces-verbaal werd een geheime stemming bevorderd. Open of mondeling stemmen werd een uitzondering.

§ 6 Intermezzo: de stemming bij leger en marine

Dat beroepsmilitairen mochten stemmen was uitzonderlijk, maar in dit geval onderdeel van de politiek van het Uitvoerend Bewind en de Constituerende Vergadering om zich te verzekeren van een meerderheid voor het voorliggende ontwerp van grondwet. Het Uitvoerend Bewind had in hoofdlijnen bepaald hoe de stemming bij leger en marine zou plaatsvinden. De voorbereiding en uitvoering zouden binnen de twee krijgsmachtdelen verschillend worden uitgevoerd, aangepast aan de bijzondere organisatie- en bevelstructuren.¹²¹

De agent van Oorlog gaf aan de commanderende officieren een instructie. Op zaterdagmorgen 21 april ontvingen de legeronderdelen een exemplaar van het *Ontwerp van Staatsregeling* ter lezing. Op maandag 23 april werd de tekst voorgelezen en diende elke militair met ja of nee zijn stem uit te brengen door het ondertekenen van één van de twee lijsten: of het Ontwerp van Staatsregeling ‘vrijwillig aan te nemen’ of ‘vrijwillig aftekeuren’.¹²²

Er is een verslag over de gang van zaken dat een fraaie illustratie geeft van de manier waarop de stemming binnen het leger is aangepakt. In Den Haag stond het garnizoen opgesteld op de Koekamp, een (nog bestaand) terrein gelegen naast het Malieveld.

¹²¹ NA Den Haag, Archief *Oorlog voor 1813*, inv nr. 1 en 40. Het archief van het ministerie van Marine is in 1844 voor een deel door brand verwoest, zodat veel gegevens over de marine ontbreken. In het bijzonder de besluiten van de Agent van Marine met bijlagen (het zogenoemde verbaal) over de maanden februari 1798-september 1799 ontbreken, evenals de ingekomen missiven, memories en rapporten van zeeofficieren en schepelingen over deze periode. Afschriften van de processen-verbaal ontbreken, ondanks de opdracht aan commandanten en bevelhebbers in de proclamatie om de uitslag in eigen registers vast te leggen: *Decreeten Constituerende Vergadering*. Deel 3, Maart, 23 maart 1798, 543.

¹²² Citaat uit de circulaire: ‘Gy zult op den 21 dezer maand April aan elk der onderhebbende compagnien, des morgens ten 10 uren een Exemplaar doen bezorgen, ten einde de Officieren en Manschappen, behoorlijk kennis krygen, van den inhoud van dit Ontwerp. Op den 23 des morgens ten 10 uren zult Gy het geheele Garnisoen, op de geschiktste plaats doen bijeen vergaderen, zonder Geweer of Patroontassen, door elke Compagnie een kring doen formeren, en in denzelfden door den jongsten Lieutenant of zodanigen Officier, welke daar toe het best geschikt is, het Ontwerp duidelyk doen voorlezen, en dit gedaan zynde, zult gy Battaillons wyze, Hoofdelyk, beginnende met den eerste Officier in rang, en zo voortgaande, over de goed- of afkeuring van dit Ontwerp doen stemmen, en tekenen op twee door U te formeeren Lysten, aan welker Hoofd gy zult stellen: ‘Wy ondergetekende verklaren, vrywillig aan te nemen en te bekrachtigen, het Ontwerp van Staatsregeling. voor de Bataafsche Republiek, door de Constituëerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, op den 17 Maart laatsleden gearresteerd. Of: Wy ondergetekende verklaren, vrywillig aftekeuren en te verwerpen, het Ontwerp van Staatsregeling voor de Bataafsche Republiek, door de Constituëerende Vergadering representerende het Bataafsche Volk.’

‘Het uitbrengen der stemmen omtrent de staatsregeling is door het Bataafsche Garnizoen alhier op de volgende wyze geschied. Ten half tien uren vergaderde hetzelve in de Koekamp, bestaande uit het 3de Battaillon der 1ste halve Brigade, het 1ste Battaillon der 3de halve Brigade, het 2de Battaillon Artillerie, en een Divisie Ruitery. Vervolgens werd de Grondvergadering aldaar door een Kanonschoot geopend, waar na de Staatsregeling aan iedere Compagnie in het byzonder voorgelezen werd. Deze lezing geëindigd zynde, werden de stemmen van alle de tegenwoordig zynde Officieren en Onder-officieren opgenomen, waar na die der Gemeenen van elk Corps door deszelfs Colonel afgevraagd werden, welke afvraging zo door Officieren, Onder-officieren, als gemeenen eenparig met JA beantwoord, en met derzelve naamtekening bekrachtigd werd.

Deze werkzaamheden dus naar genoegen afgelopen zynde, werd er weder een Kanon gelost ten teken, dat de Staatsregeling in deze Grondvergadering aangenomen was. Een tweede Kanonschoot strekte, om de Vergadering te sluiten, waar na er een algemeen Vreugde-geroep: - Leve het Gemeenebest! - aangeheeven werd, terwyl op een derden schoot de geweeren opgenomen werden, marcherende elk Corps daar op in de beste orde naar zyne Casernes. ’¹²³

In Den Haag stemden aldus 1.612 militairen; één soldaat had de moed tegen te stemmen.¹²⁴ Niet overal stond het garnizoen overigens in het gelid in de open lucht opgesteld. Het garnizoen van Kampen kwam bijvoorbeeld bijeen in de Broederkerk. Voor het leger zijn gedetailleerde uitslagen van de stemming in de verschillende corpsen en garnizoenssteden bewaard gebleven (zie Bijlage 3).

Het mag bijzonder heten, dat ondanks de voorgeschreven en gehanteerde procedure 63 van de 20.625 militairen durfden tegen stemmen.¹²⁵ Eén geval is bekend van een (anoniem gebleven) soldaat in Leiden die voor een paar dagen werd opgesloten, omdat hij pertinent weigerde te stemmen.¹²⁶ Het satirische weekblad *de Politieke Blixem* publiceerde over een dergelijk voorval bij de marine:

‘Men meent van goederhand te weten, dat zeker Matroos op een van ’s Lands Scheepen van Oorlog door zynen Bevelhebber in de boeyen is gezet, om dat hij absoluut is blyven weigeren,

¹²³ *Haagsche Courant* nr. 50 van woensdag 25 april 1798. Grotendeels overgenomen in de *Rotterdamsche Courant* nr. 50 van donderdag 26 april 1798.

¹²⁴ NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 11.

¹²⁵ Ibidem, inv.nr. 11. Hierin het besluit van het departement militair over het opmaken van de uitslag per onderdeel 30 april 1798.

¹²⁶ Op 25 april gaf de agent van Oorlog echter aan de garnizoenscommandant de opdracht hem vrij te laten als hij geen ander delict op zijn conto had staan. NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 40.

zyne stem uit te brengen over het plan van Constitutie, op grond, dat hy een vreemdeling zynde vermeende, dat recht niet te kunnen uitoefenen. – Wonderbaarlyke gebeurtenissen!’¹²⁷

De matroos was kennelijk beter op de hoogte van de eisen voor stemrecht dan zijn meerderen, maar het was blijkbaar niet de bedoeling om dat kenbaar te maken.

De marine vergde overigens een andere aanpak dan het leger. De agent van Marine verzocht het Uitvoerend Bewind om 150 exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling*. ‘om dezelve naar boord van de onderscheiden scheepen te verzenden met last aan de [...] commandanten om dezelve staatsregeling aan de Equipage voor te lezen ende dezelve stemmen wegens de weinige bedrevenheid van het zeevolk in het schrijven bij plaatselijke afscheiding op te neemen, vervolgens van beiden partijen behoorlijke lijsten te maken, die door den commandant en eerste schrijver te doen tekenen en aan den agent der Marine inzenden, om door denzelven ter kennis van het Bewind gebragt te worden.’¹²⁸

Er is een brief bewaard gebleven van de agent aan de commandanten van de marineschepen liggend voor de rede van Amsterdam ter begeleiding van een aantal exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling*:

‘Gij zult zorg dragen, dat door middel van de gewoone looporde aan elk schip twee of drie naar het getal der manschappen, worden uitgereikt, met dezen last, dat de commandeerende officier het genoemde plan van constitutie gedurende den tijd van ten minsten drie dagen voor den 23 April ter leezing zal leggen in eene daartoe te verkiezene plaats of plaatsen, dat op denzelven 23 april al het volk door hem op dek zal worden opgeroepen, en aan elk hoofd voor hoofd zal worden afgevraagd of hij dat Plan goed- dan afkeurd, zullende exacte lijsten van de als dan presente manschappen op iederen bodem gehouden en mij ten spoedigste met den uitslag dezer scheepsvergadering, in behoorlijk verbaal door den commandeerende officier en schrijvers geteekend, moeten worden overgezonden.’¹²⁹

De volgende dagen haalden de schrijvers van de schepen de exemplaren van het *Ontwerp van Staatsregeling* op en schreven de looporder over.

¹²⁷ *De Politieke Blixem*, no. 47, 30 april 1798.

¹²⁸ NA Den Haag. Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 1. Hierin een afschrift van het besluit voor de Marine. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 12, besluit van het Uitvoerend Bewind van 29 maart 1798 nr. 14 en 15. Brieven van de Agent van Marine van 28 maart 1798.

¹²⁹ NA Den Haag. Archief *Admiraliteitscolleges*, XXIX Wolterbeek, inv.nr. 8.

Een aantal scheepsjournalen bevat aantekeningen over de gang van zaken bij de terinzagelegging, het voorlezen van het ontwerp van grondwet en de stemming op 23 april.¹³⁰ De manschappen stonden op het dek in het gelid opgesteld voor het uitbrengen van hun stem in een zogenoemde scheepsvergadering, het equivalent van de grondvergadering op de vaste wal. Bijzonder is het verslag in het scheepsjournaal van *De Batavier*:

‘Maandag 23 april. ’s Morg[ens]’en voorm[iddags] de wind O[oost] en ZO b/z Coelte, heldere lugt, mooy weer.

De parade geformeert zijnde, wierd alarm gemaakt, al het volk op ‘t dek off boven zijnde, wierd publicq voorgeleesen de Proclamatie uijt het ontwerp van Staatsregeling van ’t Bataafsche volk, welk ontwerp reeds eenige dagen publicq voor ieder een gelegen had. Na ’t leesen gedaan was, sprak den eersten officier A. Zuiderstroom de gehele equipage aan en maakten de reeden bekend waarom men thans bij een geroepen was, om dat men nu immediaat de stemmen zoude opneemen, betreffende de voornoemde staatsregeling. De stemmen hoeft voor hoeft volgens de Rol opgenomen zijnde, is gebleeken dat 48 Ja en 253 Neen gestemt hebben, als meede één zonder zijn stem gegeven te hebben. ‘¹³¹

De meerderheid van het bemanning van *De Batavier* stemde dus *tegen* het *Ontwerp van Staatsregeling*! Het scheepsjournaal beschrijft de gang van zaken, nadat schout-bij-nacht Story die uitslag ter ore was gekomen. Die legde zich niet neer bij de verwerping en droeg de bevelvoerend officier op om nadere informatie te verzamelen over de stemming onder het personeel:

‘Ten 5 uren door den S[chout] B[ij] Nagt Story Zein gedaan voor onsen commanderende officier, den zelve daar heenen geweest zynde, weder aan boord komende, wierd het volk off

¹³⁰ NA Den Haag. Archief *Departement van Marine* 1795-1811. Aanhangsel II, inv.nr. 70 Journaal gehouden door Pieter Grootenhuys, eerste schrijver aan boord van ’s-lands schip van oorlog de Unie onder commando van luitenant ter zee Arie de Gelder, 23 maart 1798-10 juni 1799.

Inv.nr. 97 Journaal gehouden door Hendrik Cramer, 1e schrijver aan boord van ’s lands schip van oorlog Kortenaer, onder commando van de kap. Johan Arnold van Grootenray, 22 juni 1797-1 april 1799. Het scheepsjournaal van het fregat *Kortenaer*, voor anker liggend voor de rede van Hellevoetsluis, bevat een aantekening over het voorlezen van het *Ontwerp van Staatsregeling* aan de bemanning: een deel op dinsdag 17 april, de rest op woensdag 18 april.

In 1799 klaagde de commandant van ‘de Kortenaer’, kapitein Grootenray, dat hij niet met zijn manschappen kon communiceren, omdat veel schepelingen afkomstig waren uit Oost-Europa. Terecht maakt Roodhuyzen in een noot de kanttekening over de stemming op de marineschepen: ‘De vraag is of manschappen van buitenlandse herkomst begrepen hebben waar het over ging.’ Roodhuyzen. *In woelig vaarwater*, 206, noot 76.

¹³¹ NA Den Haag. Archief *Departement van Marine* 1795-1813 Aanhangsel II, inv.nr. 67 Journaal gehouden door de eerste schrijver Frederik Willem ten Boom aan boord van ‘s-lands schip van oorlog de *Batavier* onder commando van de kapitein-luitenant J.J. Souter van 1 oktober 1796-30 juni 1798.

wel de geheele Equipage weder opgeroepen. Alle bij elkanderen zijnde, wierd door den commanderende officier uyt order van den S[chout] B[ij] Nagt gevraagd off zij alle bij het gegeevene woord op de stemming bleeven ressiſteeren, waar op door alle eenparig geantwoord wierd, JA, waar op door den commanderende officier verder gevraagd wierd aan de geene die Neen gestemt hadden, wat reeden zij daar voor hebben gehad. Waar op 't grootste gedeelte antwoorde, dat zij haar wel voor vier Jaaren bij 't land geéngageert off verbonden hadden en uyt het boekje begreepen zoo zij JA, gestemd hadden, zij ook verpligt waaren te blijven dienen, zoo lange zulks goed gevonden wierd. En het klijndere off overige gedeelte antwoorden om dat de gilden daar in vernietigt wierden en zij daar onder behoorden en langen tijd de kosten daar voor hadden moeten dragen en opbrengen en dus als dezelve vernietigt wierden, zij zulks niet alleen quijt [=kwijt] waaren maar ook niet in staat waaren, haar brood te kunnen winnen en wel om reedenen de Jooden dan alle ambagten bij de hand zouden neemen en die voor half geld dan zoude werken, om een ander te onderdrukken.¹³²

De meerderheid van de 253 tegenstemmers dacht blijkbaar dat door de aanneming van het ontwerp van grondwet hun tijdelijk contract bij de marine zou vervallen en worden omgezet in een contract voor onbepaalde tijd. Anderen stemden tegen, omdat de gilden zouden worden opgeheven, waaraan zij contributies en opleidingsgeld hadden betaald. De opheffing van de gilden was inderdaad één van de kernpunten van het *Ontwerp van Staatsregeling*. De gilden waren voor de scheepslieden van belang als zij na beëindiging van hun contract op de vaste wal aan de slag wilden gaan. Ten slotte kwam een 'antisemitisch' argument ter sprake: de joden zouden na de afschaffing van de gilden voor de helft van het geld alle ambachten overnemen en hen verdringen van de arbeidsmarkt. Een illustratie van sociaaleconomische motieven die mede een rol speelden bij de individuele afweging om al of niet voor of tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* te stemmen, wellicht om al of niet deel te nemen aan de grondvergaderingen.

De bemanning van *De Batavier* stond trouwens niet alleen. De uitslag op de vloot laat zien, dat ongeveer 15% van het marinepersoneel tegen het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* stemde: 1.200 tegenstemmers en 6.329 voorstemmers. Zo zeker als de Haagse politiek kon rekenen op het leger, zo onzeker was de situatie kennelijk bij de marine.¹³³

¹³² Ibidem.

¹³³ Uitslag van de marine: NA Den Haag. Archief *Departement van Marine 1795-1810*, inv.nr. 346, 97-98. Hierin een afschrift van de brief van de Agent van Marine aan het Uitvoerend Bewind van 28 april met de uitslag: 6.329 stemmen voor en 1.200 tegen.

Hoe dan ook, de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind organiseerden alvast een mooi aantal voorstemmers onder leger- en marinepersoneel voor het *Ontwerp van Staatsregeling*, namelijk 28.154; dat was, zoals zal blijken, 17% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen.

§ 7 De uitslag

Maandag 23 april moet een bijzondere dag zijn geweest die veel mensen moet zijn opgevallen, ook al stemden zij niet. Arbeiders die werkten aan openbare werken of in loondienst waren bij overheidsbedrijven, hadden op kosten van het land een vrije dag gekregen met behoud van loon:

‘ten einde aan alle daartoe bevoegde Burgeren door de geheele Bataafsche Republiek de gelegenheid te geven, om ter bestemder tijd de Grondvergaderingen bij te wonen, zal er op dien dag aan ‘s Lands werken, het zij dan Fortificatien, Magazijnen, Werven of dergelijke, niet worden geërbeid. Dan, daar de nijvere Arbeidsman, door zig van zijnen Burgerpligt te kwijten, zoude ontzet zijn van dat inkomen, vordert de edelmoedigheid der Natie, dat hij zijn gewoon daggeld, ook voor dien dag, zal genieten, waar voor het Uitvoerend Bewind de nodige zorg zal dragen.’¹³⁴

Het stadsbestuur van Leiden legde al het economisch leven op 23 april na half vijf stil, zodat iedere burger, ook arbeiders en handwerkslieden, zou kunnen deelnemen aan hun grondvergaderingen (zie afbeelding 64). En passant vond in Den Haag, maar ook in Sneek en Joure, een verschuiving van de wekelijkse marktdag plaats van maandag naar dinsdag, zoals was aanbevolen in de *proclamatie*.¹³⁵

Zo liep maandag 23 april 1798 uit op een rustige, bijna zondagse dag. Er was geen wanklank te horen na de eerdere beroering in sommige steden over de zuivering van de grondvergaderingen. Veel betrokkenen bij de organisatie van het referendum waren overtuigd, dat de hele gang van zaken zou leiden tot een *Ontwerp van Staatsregeling* dat door de overgrote meerderheid van de stembevoegde burgers zou worden aanvaard. En dat zou inderdaad het geval zijn. De *Oprechte Bataafsche Courant* berichtte:

¹³⁴ *Proclamatie* van de Constituerende Vergadering van 23 maart, gepubliceerd door het Uitvoerend Bewind op 27 maart 1798.

¹³⁵ *Friesche Courant* no. 47 van 19 april 1798. Advertentie van de Raad der Gemeente van Haskerland. Verschuiving voor de weekmarkt van Joure naar woensdag 25 april.

‘Van alle kanten komen by ons berichten in, dat het ONTWERP VAN STAATSREGELING met eene groote meerderheid, ja genoegzaam UNANIEM *goedgekeurd* is, en waarom wy het ook onnoodig geacht hebben, een nauwkeurige opgaave der byzondere stemminge, onzere Lezers mede te deelen.’¹³⁶

Andere kranten publiceerden wel uitslagen. De (traditionele) stadscouranten deelden evenals in 1797 de uitslag van hun stad en onmiddellijke omgeving mee.¹³⁷ De *Haagsche Courant*, de *Goudasche Courant* en de *Friesche Courant* zetten de redactionele lijn voort door in de rubriek ‘ingekomen berichten nopens de stemming over het ontwerp van Staatsregeling’ uitslagen uit het hele land te publiceren. De *Friesche Courant* en de *Utrechtsche Courant* zouden de volledige officiële uitslag van hun provincies publiceren.¹³⁸

In vergelijking met 1797 hoefde geen weken meer op de officiële uitslag te worden gewacht. Het Uitvoerend Bewind had de procedure zo efficiënt ingericht, dat binnen één week de uitslag kon worden vastgesteld.¹³⁹ Vóór 30 april moesten de processen-verbaal in Den Haag via de intermediaire administratieve besturen zijn bezorgd. Zodoende kon het Uitvoerend Bewind op 30 april de einduitslag vaststellen en die op dinsdag 1 mei meedelen

¹³⁶ *Oprechte Bataafsche Courant* no. 50 van 25 april 1798.

¹³⁷ *Groninger Courant* no. 36 van 27 april bevat de uitslag voor de provincie Groningen, volgens de 8 districten waarin de provincies was verdeeld.

Eerste gedeeltelijke uitslag voor de officiële bekendmaking in de *Oprechte Haarlemse Courant* no. 52 van dinsdag 1 mei 1798 met de uitslagen van Holland, Brabant, Groningen en Utrecht en de Zeeuwse steden Middelburg en Vlissingen. Landelijke einduitslag in no. 53 van donderdag 3 mei 1798.

Uitslag in de *Leydse Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. *Zwolsche Courant* no. 37 van woensdag 9 mei 1798. *De Middelburgsche Courant* no. 53 van 26 april meldt de uitslagen van Middelburg en Vlissingen. Het nummer van 28 april no. 54 bevat de uitslag van Den Haag en de einduitslag voor Zeeland.

¹³⁸ Eerste aanzet *Goudasche Courant*, woensdag 24 april no. 50 over Gouda en directe omgeving, Den Haag en Maassluis. Korte samenvatting over de militairen bij de Koekamp; *Goudasche Courant* 27 april no. 51. Den Haag, Rotterdam, Leiden, een aantal dorpen in het Westland. No. 52 opnieuw een aantal plaatsen in Holland, nu ook Zeeland en Brabant. *Goudasche Courant* 2 mei no. 53. Bevat de einduitslagen van Holland, Utrecht, Friesland en Brabant. Volledig officiële uitslag en parlementair verslag *Goudasche Courant* 4 mei no. 54.

Friesche Courant, no. 50 van 26 april 1798 geeft de uitslag van Friesland met een vergelijking met 1797. ‘Thans kunnen wy onze braave Medeburgenen van harte geluk wenschen, dat in dit Gewest, gepasseerde Maandag de Acte van Staatsregeling of Plan van Constitutie, blykens de onderstaande voorlopige opgaave, is AANGENOOMEN.’ Een volledige uitslag van steden en plattelandsdistricten in Friesland: *Friesche Courant* no. 51 van 28 april 1798. *Friesche Courant* no. 55 van 8 mei 1798 bevat een verslag van de bijeenkomst in Den Haag van 1 mei.

Haagsche Courant no. 50 van 25 april. Uitslag van Den Haag en een aantal plaatsen in Holland, no. 51, 27 april: een lijst, schoon de berichten van alle zijden by ons inkomende genoegzaam unaniem het aanneemen van de CONSTITUTIE te kunnen geven, zo voldoen wy aan eenige verzoeken ons gedaan met de volgende opgave:[...]. *Utrechtsche Courant* no. 52. van 30 april 1798: uitslag van de provincie Utrecht.

¹³⁹ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 81: ‘Het Uitvoerend Bewind, de stemming [...], verzameld hebbende, maakt het resultaat derzelve Grondvergaderingswyze op, geeft daarvan ten spoedigsten by missive aan de Constituerende Vergadering, en by Publicatie aan het Bataafsche Volk kennis.’

aan de Constituerende Vergadering. De *Haagsche Courant* van woensdag 2 mei 1798 kon als allerlaatste nieuws de mededeling van het Uitvoerend Bewind brengen:

‘Heden morgen is op eene plechtige wyze onder het lossen van het Geschut het luiden en speelen der Klokken en Trompet-geschal door het Uitvoerend Bewind aan de Constituërende Vergadering kennis gegeven van den uitslag der Stemming over het Ontwerp van Staatsregeling.; waarvan het resultaat is, dat van 165.510 stemmen, 153.913 JA en 11.597 NEEN gestemt hebben; zo dat het zelve met 142.316 stemmen is aangenomen.’¹⁴⁰

De *Haagsche Courant* van vrijdag 4 mei bevat een uitgebreider verslag van de gebeurtenissen van dinsdag 1 mei:

‘Toen de Secretaris van het Uitvoerend Bewind zich na de Constituerende Vergadering begaf om het heuglyk bericht wegens de stemming over te brengen, was dezelve gezeeten in een koets voor gegaan van 12 Trompetters, een Detachement Cavallerie, en vier bodes, werden de train op gelyke wyze beslooten.’¹⁴¹

Het Uitvoerend Bewind was gehuisvest in het Logement van Amsterdam aan het Plein, zodat de ceremoniële stoet slechts een korte route zal hebben gevolgd.¹⁴² Aangekomen op het Binnenhof, deed de journalist verslag vanaf de publieke tribune. De lopende zitting werd onderbroken:

‘Vervolgens communiceert de burger Rant, [...], dat de Secretaris van het Uitvoerend Bewind zich in de Antichambre bevind, en zyne begeerte te kennen gegeven [...] namens dat Bewind Officiëel met de Secretarissen der Vergadering te spreken: waarop drie [...] tot dat einde Gecommitteerd worden, en in de Zaal geretourneerd zynde, zegt [...], dat de Secretaris van het Uitvoerend Bewind hem [...], ter hand had gestelt een pergament, waarop de uitslag der stemming over het ontwerp van Staatsregeling was vermeld: met verzoek om hetzelfde aan den President ter hand te stellen.

De President hetzelfde in handen hebbende. Werden de drie couleurse linten, waar mede het toegestrikt was, los gemaakt; en ontrold zynde, de inhoud door een der Secretarissen

¹⁴⁰ *Haagsche Courant* no. 53 van woensdag 2 mei 1798.

¹⁴¹ *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798. Voor een vrijwel gelijkkluidend verslag: *Goudasche Courant* van 4 mei 1798.

¹⁴² Het Logement van Amsterdam is een nog steeds bestaand gebouw aan het Plein in Den Haag, waarin diensten van de Staten-Generaal zijn gehuisvest.

voorgelezen, waar uit bleek, dat in de Grondvergaderingen waarin opgekomen 165.510 stemgerechtigde Burgers, waar van zich 153.913 VOOR, en 11.597 TEGEN het ontwerp verklaart hadden; zo dat dezelve met eene meerderheid van 142.316 stemmen was aangenomen; en dat dus, hoedanig ook de stemming gerekend werd, het altyd daar op neder kwam, dat het ontwerp van Staatsregeling met eene groote meerderheid was goedgekeurd.¹⁴³

De journalist van het *Dagverhaal* voegde er nog aan toe: 'Terwijl, zo de Vergadering als de tribunes weergalmden van het onophoudelijk geroep: 'Leeve de Republicq!!! Leeve de Constitutie voor het Bataafsche Volk!!!'¹⁴⁴ Buiten luidden kerkklokken en werden 21 schoten door militairen gelost. De *Haagsche Courant* vervolgde:

'Na het scheiden der Vergadering werd de President in statie na zyne woning begeleid, vooraf gingen 12 Musikanten, 6 Bodes van staat, de leden van 't Bureau en eenige uit de Vergadering, 2 Leden uit de Societeit, dragende de Fransche en Bataaffsche vlaggen, gevolgd door de overige Leden 2 aan 2, zynde 's avonds de Societeit verligt en op dezelve Bal en Dansparty, terwyl het Bulderen van 't Kanon, als ook het spelen en luiden der Klokken, tot laat in den avond, by afwisseling duurde.'¹⁴⁵

Het Uitvoerend Bewind publiceerde de einduitslag pas een paar dagen later in de *proclamatie* van 6 mei 1798, zonder uitsplitsing naar provincies (zie afbeelding 65).¹⁴⁶ Door het voorlezen van de uitslag in de Constituerende Vergadering verscheen die gedetailleerde uitslag toch in kranten (zie tabel 5.1).

De officiële uitslag was gebaseerd op de processen-verbaal die vóór 30 april door het Uitvoerend Bewind waren ontvangen. Evenals in 1797 bleken uitslagen die te laat in Den Haag waren aangekomen, niet meer in de einduitslag te zijn verwerkt. Door het archiefonderzoek kwamen verder enkele afwijkingen met de officiële uitslag aan het licht, veroorzaakt door telfouten. De *feitelijke* uitslag, gebaseerd op de gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten, is opgenomen in tabel 5.2.¹⁴⁷ De verschillen met de officiële uitslag

¹⁴³ *Haagsche Courant* no. 54 van vrijdag 4 mei 1798.

¹⁴⁴ *Dagverhaal* IX, nr. 931 (maandag 30 april, dinsdag 1 mei en woensdag 2 mei 1798) zitting van 1 mei: 594-595; De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 90-91.

¹⁴⁵ *Haagsche Courant*, no. 54 van vrijdag 4 mei 1798.

¹⁴⁶ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 457-458.

¹⁴⁷ De cijfers in de tabel zijn gebaseerd op uitslaggegevens die te vinden zijn in de archieven van de Intermediair Administratieve Besturen, de stemlijsten van Overijssel in het Nationaal Archief en de originele processen-verbaal van de provincie Groningen in het Nationaal Archief. Zie bronvermelding onder de tabel. Plaatselijke archieven kunnen gegevens bevatten met kleine afwijkingen van de gegevens die op provinciaal niveau zijn

zijn marginaal: de verhouding tussen het aantal *ja*- en *nee*-stemmen per provincie wijzigt niet, de onderlinge rangorde van provincies wat betreft de uitslagen evenmin. (Voor alle plaatselijke uitslagen wordt verwezen naar het *bronnenboek*.) Verder is de uitslag van Leerdam gevoegd bij Holland en die van Buren opgeteld bij Gelderland.¹⁴⁸

Tabel 5.1: De officiële uitslag van het referendum van 23 april 1798

	<i>Ja stemmen</i>	<i>Nee stemmen</i>	<i>Totaal</i>
Groningen	3.633	100	3.733
Friesland	6.489	231	6.720
Drenthe	1.862	423	2.285
Overijssel	12.915	1.172	14.087
Gelderland	13.236	560	13.796
Utrecht	3.451	506	3.957
Holland	49.382	1.919	51.301
Zeeland	4.972	263	5.235
Bataafs-Brabant	31.004	5.152	36.156
Leerdam	41	4	45
Buuren	37	4	41
Marine	6.329	1.200	7.529
Armée	20.562	63	20.625
Bataafse Republiek	153.913	11.597	165.510

Bronnen: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II: 454; Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 1799: 561; *Jaarboeken der Bataafse Republiek* 1798, deel 39: 253

De uitslagen van leger en marine zijn in tabel 5.2 mede opgenomen. Bij het maken van vergelijkingen met de uitslag van 1797 zullen deze extra 28.154 echter buiten beschouwing blijven. De militairen hadden in 1797 immers niet aan het referendum deelgenomen.

vastgelegd. Dat kan veroorzaakt zijn door tel- of rekenfouten of door correcties van het intermediair administratief provinciebestuur op grond van (niet bewaard gebleven) processen-verbaal. Dat betreft ondermeer **Amsterdam**: de einduitslag in NA Den Haag, Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 10.401 ja-stemmen en 112 nee-stemmen. Totale opkomst 10.513. De einduitslag in SA Amsterdam, Archief *Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813*, inv.nr. 225: 10.439 ja-stemmen en 114 nee-stemmen. Totale opkomst 10.553.

Weesp: de einduitslag in NA Den Haag, Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 155 ja-stemmen en 15 nee-stemmen; RHC Vecht en Venen. Archief *Stad Weesp*, 1795-1813, niet geïnventariseerd, A 14, notulen van 24 april 1798: 155 ja stemmen en 17 nee-stemmen.

Haarlem: de einduitslag in NA Den Haag, Archief *Intermediair Administratief bestuur van Holland*, inv.nr 3: 810 ja-stemmen en 4 nee-stemmen; Noord-Hollands Archief. Archief *Stadsbestuur van Haarlem*, inv.nr. 455: 1840 ja-stemmen en 43 nee-stemmen.

Stad Utrecht: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 320, noot 55: Intermediair Administratief Bestuur van Utrecht:1266 ja-stemmen en 17 nee-stemmen; Stadsbestuur Utrecht:1267 ja-stemmen en -15 nee-stemmen.

¹⁴⁸ Leerdam zond de uitslag rechtstreeks aan het Uitvoerend Bewind. Dat deed het stadsbestuur ook al in 1797.

Tabel 5.2: De feitelijke uitslag van het referendum van 23 april 1798

	Ja stemmen	%	Nee stemmen	%	Totaal
Groningen	3.648	97%	102	3%	3.750
Friesland	6.515	97%	233	3%	6.748
Drenthe	1.862	81%	423	19%	2.285
Overijssel	14.598	92%	1.254	8%	15.852
Gelderland	13.394	96%	565	4%	13.959
Utrecht	3.451	87%	506	13%	3.957
Holland	49.623	96%	1.925	4%	51.549
Zeeland	5.024	95%	265	5%	5.299
Bataafs-Brabant	30.944	86%	5.152	14%	36.096
Marine	6.239	84%	1.200	16%	7.529
Armée	20.562	100%	63	0%	20.625
Bataafse Republiek	155.860	93%	11.688	7%	167.649

Bronnen: Groningen: NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 672; Friesland: Tresor, Archief *BRF*, inv.nr. 165; Drenthe: Drents Archief, Archief *OSA*, inv.nr. 135; Overijssel: NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 23; Gelderland: Gelders Archief, Archief *BFA*, inv.nr. 570; Utrecht: Het Utrechts Archief, Archief *Staten van Utrecht*, inv.nr. 1197-7; Holland: NA Den Haag, Archief *IAB Holland*, inv.nr. 3; Zeeland: Zeeuws Archief, Archief *Staten van Zeeland*, inv.nr. 1185; NA Den Haag, Archief *UB*, inv.nr. 23; Bataafs-Brabant, Archief Gewestelijke en departementale besturen 1795-1814, inv.nr. 57. Marine: NA Den Haag, Archief *Departement van Marine 1795-1810*, inv.nr. 346; Leger: NA Den Haag, Archief *Oorlog voor 1813*, inv.nr. 11.

Van de opgekomen stembevoegde burgers en militairen aanvaardde 93% het *Ontwerp van Staatsregeling*. Per provincie was de uitslag opnieuw wisselend. De tegenstemmen kwamen nu vooral uit Drenthe (19%), Brabant (14%) en Utrecht (13%). In Holland, Zeeland, Friesland en Groningen werd nauwelijks tegengestemd.

De deelname met 139.495 stemmers, zonder militairen, was in 1798 2% hoger dan in 1797. In vergelijking met 1797 verscherpten de verschillen op dit punt zich tussen de provincies. Vooral in Bataafs-Brabant en in mindere mate in Overijssel en Zeeland steeg de opkomst in absolute cijfers, in de rest van de provincies kwamen minder burgers naar de grondvergadering. In hoeverre dit het gevolg zou kunnen zijn van de zuivering van de grondvergaderingen, komt nog aan de orde. Al met al zijn de verschillen wat betreft de opkomst in vergelijking met 1797 echter niet opvallend groot.

Evenals voor 1797 kan voor 1798 een schatting van de opkomst worden gemaakt op basis van gegevens uit 1801-1802.¹⁴⁹ Ongeveer 33% van het aantal stemgerechtigde burgers, opnieuw zonder militairen, kwam op, maar er zijn aanzienlijke verschillen tussen provincies. Bataafs-Brabant is de enige provincie waar een meerderheid, zelfs 75%, van het aantal

¹⁴⁹ Zie bronnenboek.

stemgerechtigden kwam opdagen om te stemmen (zie tabel 5.3).¹⁵⁰ Groningen had opnieuw de laagste opkomst met 15%. De provincies Friesland, Drenthe en Utrecht bleven in de buurt met percentages tussen 19% en 21%, alle drie overigens minder dan in 1797. Ook Gelderland en Holland hadden een lagere opkomst dan in 1797. In Overijssel daarentegen steeg de opkomst van 39% naar 45% en in Zeeland van 23% naar 30%.

Tabel 5.3: Referendum 1798: geschatte opkomst van het aantal stemgerechtigden

	Aantal stemgerechtigden In 1801/1802	Aantal opgekomen stembevoegden	Geschatte Opkomst in percentages
Groningen	24.097	3.750	15%
Friesland	35.564	6.748	19%
Drenthe	11.074	2.285	21%
Overijssel	34.936	15.852	45%
Gelderland	53.985	13.959	26%
Utrecht	19.209	3.957	21%
Holland	172.508	51.549	30%
Zeeland	17.537	5.299	30%
Bataafs-Brabant	48.392	36.096	75%
Bataafse Republiek	417.302	139.495	33%

Bron: zie bronnenboek

Zoals in het voorgaande is betoogd, was in april 1798 het begrip *apparente* stemgerechtigden overbodig geworden. Door de verplichte ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ was voor iedereen die bij de organisatie van het referendum betrokken was duidelijk wie een stembevoegde burger was. De processen-verbaal bevatten echter geen opgaven van het aantal stembevoegde burgers. Omdat de zuiveringsagenten de lijsten van de geregistreerde en toegelaten burgers naar Den Haag moesten sturen, zijn toch gegevens beschikbaar. Helaas hebben niet alle agenten die lijsten opgestuurd of zijn die registers

¹⁵⁰ Het opkomstcijfer van 33% wijkt af van het cijfer van 40% dat regelmatig voorkomt in de historische literatuur. Dat cijfer is afkomstig van E.H. Kossmann, die dit in 1971 publiceerde in zijn studie over de geschiedenis van Nederland en België: ‘Altogether 165.520 men (40 per cent of the adult male population) took part in the referendum; only 11,597 of them voted against the constitution’. Bron en berekening licht hij in een noot summier toe. Dat cijfer is vervolgens een eigen leven gaan leiden, omdat andere historici het overnamen. Kossmann gebruikte de gepubliceerde uitslag van het referendum voor de grondwet van 1801 als bron met daarin een opgave van 416.419 *apparente* stemgerechtigde mannen. Militairen zijn door plaatselijke besturen niet opgegeven. Dat is begrijpelijk, want zij hadden geen stemrecht en plaatselijke besturen hadden geen enkel overzicht van het aantal militairen in garnizoen. De opkomst in relatie tot het aantal stemgerechtigden kan in 1798 alleen correct zijn als de gestemd hebbende militairen niet worden meegeteld of om bij de opgave van 1801 circa 28.000 militairen bij het aantal van 416.419 *apparente* stemgerechtigde mannen erbij te tellen.

bewaard gebleven. In plaatselijke archieven zijn soms nog originele lijsten of registers aanwezig.

In tabel 5.4 is het aantal burgers opgenomen dat bereid was een handtekening te plaatsen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, gerelateerd aan de opkomst op 23 april. Voor driekwart van het aantal plaatselijke besturen, met driekwart van de inwoners van de Republiek, zijn gegevens beschikbaar. Voor de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Gelderland en Holland zijn die lijsten vrijwel compleet. De ingezonden registers en lijsten uit Zeeland zijn in Den Haag - voor zover bekend - verloren gegaan. De zuiveringsagenten uit Overijssel, Utrecht en Bataafs-Brabant hebben geen afschriften ingezonden. Voor Bataafs-Brabant zijn de gegevens verzameld uit bewaard gebleven originele registers in plaatselijke archieven.

Tabel 5.4: Referendum 1798: Opkomst van de stemgerechtigden die de verklaring hebben afgelegd

	N: Aantal plaatsen / lijsten	Aantal ingeschreven burgers	Aantal uitgebrachte stemmen	Opkomst
Groningen	47 van 47	4.011	3.733	93,5%
Friesland	42 van 43 ¹⁵¹	8.117	6.775	83%
Drenthe	39 van 39	2.466	2.285	93%
Gelderland	159 van 169 ¹⁵²	13.825	13.077	95%
Holland	334 van 334	55.773	51.301	93%
Bataafs-Brabant	49 van 152	17.265	15.508	94%
Bataafse Republiek	670	101.457	92.679	91%

Bron: zie bronnenboek

Ongeveer 91% van alle burgers die voorafgaand aan het referendum ‘de verklaring van onveranderlijke afkeer’ hadden getekend, kwam op 23 april naar de grondvergaderingen.¹⁵³ De in vergelijking met andere provincies lage opkomst van de geregistreerde stemgerechtigden in Friesland is opvallend en komt nog aan de orde.

Evenals voor 1797 beschikten historici tot nu toe slechts over de gepubliceerde uitslag zoals die is samengevat in tabel 5.1. Op basis van gearchiveerde processen-verbaal en stemlijsten kan in deze studie een veel genuanceerder beeld van de uitslag worden gegeven.

¹⁵¹ Voor Friesland ontbreekt Schiermonnikoog.

¹⁵² Voor Gelderland ontbreken de lijsten van Ammerzoden, Hengelo, s’-Heerenberg, Zeddam, ambt Doesburg en Geesteren.

¹⁵³ Voor opkomst is hier de definitie gebruikt: aantal opgekomen stemgerechtigden in verhouding tot het aantal geregistreerde stemgerechtigden.

De uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten met de bijbehorende verdeling van het aantal ja-stemmen en het aantal nee-stemmen in percentages is opgenomen in het *bronnenboek*, een samenvatting is weergegeven in tabel 5.5; de uitslagen zijn tevens in kaart gebracht (zie kaart 2).

Tabel 5.5: Referendum 1798: de uitslag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten

	Totaal aantal plaatselijke besturen	Meerderheid JA	Meerderheid NEE	Onbeslist	Niet gestemd of geen gegevens binnengekomen
Groningen	118	117	0		1
Friesland	43	42	1		0
Drenthe	39	34	4	1	0
Overijssel	45	43	1		1
Gelderland	137	131	1		5
Utrecht	60	52	6	1	1
Holland	336	332	3		1
Zeeland	61	61	0		0
Bataafs-Brabant	109	94	15		0
Bataafse Republiek	948	906	31	2	9

Bron: zie *bronnenboek*

In 906 steden, dorpen en plattelandsdistricten (96% van het totaal) haalde het *Ontwerp van Staatsregeling* een meerderheid, in ongeveer de helft van de gevallen zonder enige tegenstem.

Slechts in 31 plaatsen (3% van het totaal) stemde de meerderheid tegen het ontwerp. Dat betrof een aantal dorpen in Bataafs-Brabant, vooral in West-Brabant en in de Kempen in de omgeving van Eindhoven. Bestudering van de stemlijsten en afschriften van processen-verbaal laat zien dat in Bataafs-Brabant in 48 grondvergaderingen de meerderheid tegen stemde. Veel dorpen zijn gelegen aan de nieuwe grens met Frankrijk. In de provincie Utrecht stemde onder meer Wijk bij Duurstede tegen; in Drenthe de dorpen Vries, Westerbork, Beilen en Oosterhesselen; in Emmen staakten de stemmen. In Friesland stemden de burgers in Gaasterland in meerderheid tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*.

Van 9 dorpen zijn geen uitslagen bekend. Voor Ens op het eiland Schokland, Onstwedde in Groningen, de dorpen Vuren en Dalem, Nederhemert en Brakel in de Bommelerwaard was dat in 1797 ook al het geval. Evenals in 1797 zijn op sommige stemlijsten aantekeningen te vinden over blanco stemmen, die echter niet zijn meegeteld bij de opkomstcijfers, zoals 10 blanco stemmen in de kerk te IJhorst (Overijssel).

Bij nadere bestudering van de bewaard gebleven processen-verbaal en stemlijsten blijkt dat 94 grondvergaderingen niet zijn georganiseerd wegens gebrek aan belangstelling: 3 in Groningen, 2 in Friesland (Schurega en Hoornsterzwaag bij Heerenveen), 6 in Overijssel, 46 in Gelderland, 11 in Utrecht, 14 in Zeeland; 12 in Bataafs-Brabant. Bij het rapport van de zuiveringsagenten Gaillard en Van Deventer aan het Uitvoerend Bewind bevindt zich een bijlage met afschriften van brieven van schouten en buurmeesters uit de Bommeler- en Tielerwaard, die meedeelden dat in hun dorpen geen *apparente* stemgerechtigde burgers waren te vinden.¹⁵⁴ Dat betrof naast bovengenoemde dorpen onder meer Neerijnen, Kerkwijk, Munnikenland, Delwijnen, Aalst, Nieuwaal, Poederoijen en Opijnen. Zowel in 1797 als in 1798 nam niemand in deze dorpen aan grondvergaderingen deel.

In veel kerkdorpen op de Veluwe was dit eveneens het geval.¹⁵⁵ Dat betrof onder meer twee grondvergaderingen in Vaassen en de ene in Elspeet. In Loenen werden alle stemgerechtigden in 1798 van de lijst geschrapt, zodat de grondvergadering daar niet kon doorgaan. In 1797 kwamen nog 87 burgers op. In Garderen (één stemgerechtigde), Kootwijk (twee stemgerechtigden) en Voorthuizen (vijf stemgerechtigden), alle gelegen in het ambt Barneveld, werden evenmin grondvergaderingen gehouden, maar zijn wel de stemmen van de weinige stemgerechtigden door het plaatselijk bestuur opgenomen. Vooral de opkomst in de grondvergadering van Voorthuizen is opmerkelijk, omdat daar in 1797 nog 107 burgers opkwamen om een *nee*-stem uit te brengen. Voorthuizen is één van de voorbeelden van dorpen waar in 1797 een ruime meerderheid van de stemgerechtigden deelnam aan de grondvergadering, maar waar vervolgens in 1798 vrijwel iedereen weg bleef.¹⁵⁶ Verder meldde het plaatselijk bestuur van Ede dat de grondvergaderingen van Ede en Otterlo moesten worden gecombineerd door het geringe aantal stemgerechtigde burgers. In 1797 bestond die combinatie overigens al.¹⁵⁷ In Lunteren waren geen stembevoegde burgers, zodat daar in 1798 geen grondvergadering kon worden gehouden.¹⁵⁸

In Gelderland zijn daarnaast door plaatselijke besturen grondvergaderingen gecombineerd, zoals in Buren (één grondvergadering in plaats van zeven), Neede (één grondvergadering in plaats van vier), Lichtenvoorde (één grondvergadering in plaats van vijf) en Aalten (één grondvergadering in plaats van zeven).

¹⁵⁴ Zij interpreteerden het begrip 'apparent' blijkbaar als nooit deelgenomen hebbende aan grondvergaderingen.

¹⁵⁵ Gelders Archief Arnhem; Archief Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), inv.nr. 570.

¹⁵⁶ Zie St. Philipsland in Zeeland, Genemuiden in Overijssel en Hagestein in Utrecht.

¹⁵⁷ Zie voor 1797: Gelders Archief Arnhem, Archief Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), inv.nr. 129 processen-verbaal Ede.

¹⁵⁸ Voor Ede betreft dat de grondvergaderingen 6 t/m 10; voor Barneveld de grondvergaderingen 8 t/m 9.

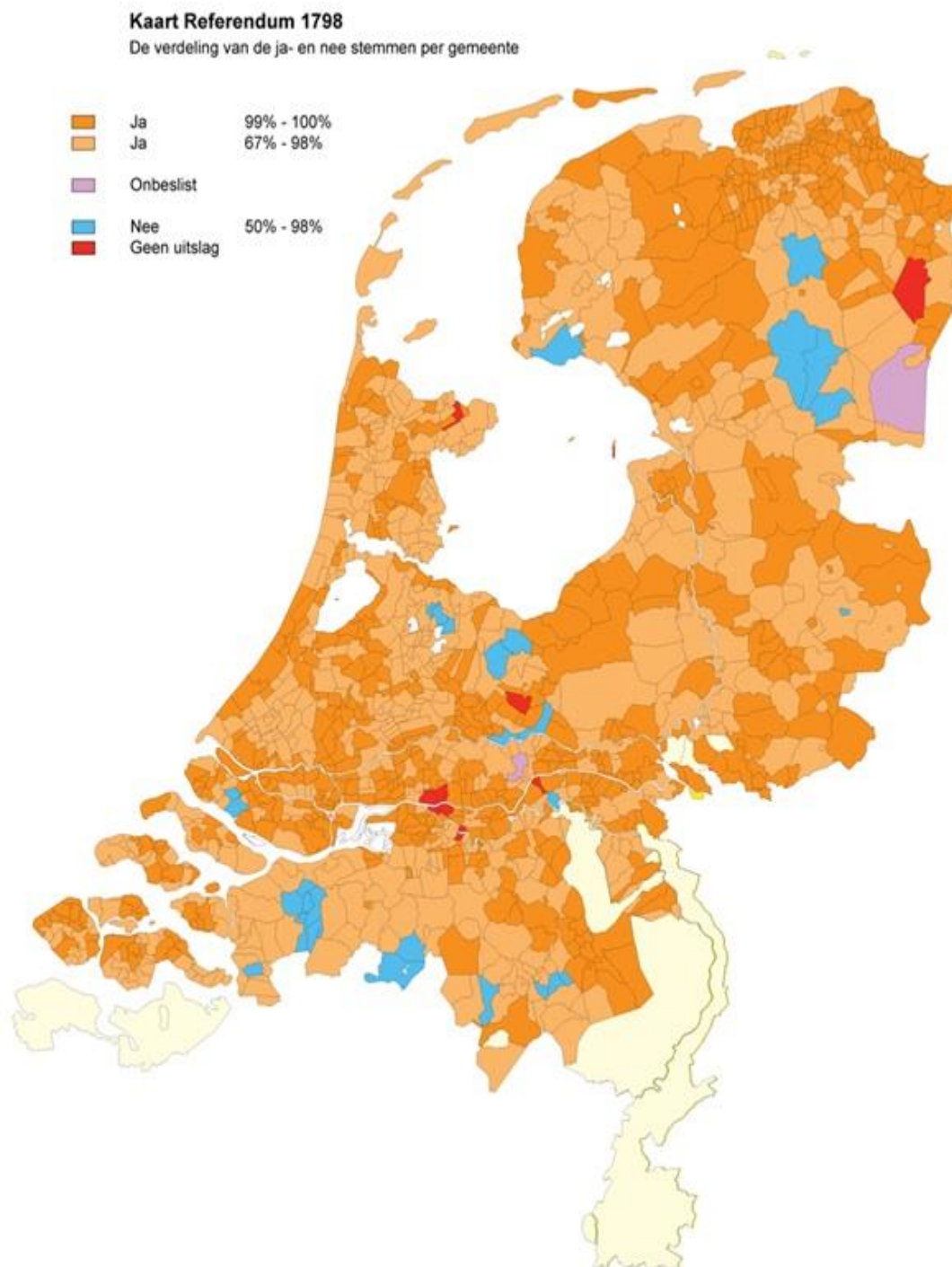
Ook in Utrecht waren grondvergaderingen waar zowel in 1797 als in 1798 niemand opkwam. Het betreft die van Loenersloot onder Baambrugge, Schonauwen onder Houten, Tull in 't Waal onder Schalkwijk, Cothen onder Werkhoven, één van de twee grondvergaderingen van Renswoude. In Maarn werd in 1797 één stem uitgebracht en niemand nam nog deel aan de grondvergadering van 1798.

Ten slotte is in twee dorpen mogelijk een stemming gehouden, maar zijn de uitslagen verloren geraakt. Voor Zwaagdijk in Noord-Holland is wel een afschrift van de lijst met stembevoegde burgers bewaard gebleven, die de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' hebben getekend.¹⁵⁹ Een dergelijke lijst bestaat ook voor Wamel in het land van Maas en Waal, waarvan eveneens een uitslag ontbreekt.¹⁶⁰ Uit Ruurlo ontbreekt eveneens de uitslag van één van de vier grondvergaderingen.

¹⁵⁹ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 193, dossier 526, district Noorderkogge, hierin afschrift van het register van Hoog- en Laag Zwaagdijk met daarin 88 inschrijvingen.

¹⁶⁰ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 187, dossier Gelderland, hierin het register van Wamel (afschrift) met 141 inschrijvingen. RA Nijmegen. Archief *Polderdistrict Maas en Waal 1790-1944*, inv.nr. 3873: hierin het originele register van Wamel met 142 inschrijvingen, dd. 14 april 1798. Onderzoek in plaatselijke archieven heeft geen gegevens opgeleverd over het al of niet houden van de grondvergadering en de mogelijke uitslag.

Kaart 2: Uitslag van het referendum van 23 april 1798

De uitslag van het tweede referendum laat in 1798 een eensgezind electoraat zien. In veel steden en dorpen werd het *Ontwerp van Staatsregeling* vrijwel unaniem aangenomen, bijna zonder tegenstem. Zo lijkt voor de eerste maal een homogeen electoraat zichtbaar te zijn: stemmende burgers die zich voorstander toonden van de omvorming van de Republiek naar een eenheidsstaat. Deze uitkomst lijkt mede het resultaat van een succesvolle politiek van het Uitvoerend Bewind en de Constituerende Vergadering. Zij meenden dat het land zich geen tweede afwijzing van een ontwerp van grondwet kon permitteren. De rode draad in hun politiek was dan ook het sluiten van de (eigen) rijen, het maken van tempo in de besluitvorming en het verhinderen van publieke debatten.

Want ondanks al hun republikeinse en democratische idealen hadden de politici van 22 januari 1798 en hun provinciale en plaatselijke medestanders er weinig fiducie in dat de meerderheid van de burgers bereid was om hun *Ontwerp van Staatsregeling* te accepteren. Een groot deel van de overgeleverde informatie toont achter grote, ferme woorden wantrouwen en onzekerheid. Hoe kon je zekerheid hebben dat stemmende burgers een nieuw ontwerp van grondwet zouden goedkeuren? Zij hadden immers laten zien een grondwet te kunnen afkeuren, zonder dat politici precies wisten waarom, hoewel een aantal Republikeinen onder hen die verwerping in 1797 had aangemoedigd.

Wie waren die stemgerechtigde burgers? Waren onder hen misschien Oranje-aanhangers, die in delen van het land in de meerderheid waren en die door middel van een referendum gelegenheid zouden hebben om de hele revolutie van 1795 te verwerpen? Of waren het aanhangers van het ‘bondgenootschappelijk stelsel’, die in steden rondom een lokale elite waren geschaard? Stedelijke regenten met een clientèle van familiebanden en verwanten, opgebouwd rondom belangrijke functies en ambten, aangevuld met een netwerk van kleine burgers, verlegen om baantjes met bijbehorende inkomsten: bodes, nachtwakers, grafdelvers, zakkendragers en lantaarnopstekers? Of waren de tegenstanders pachtboeren, knechten, dagloners, bedienden of predikanten die op het platteland afhankelijk waren van rentmeesters en adel, jonkers en grietmannen? Wat hadden deze burgers te winnen bij een ver weg in Den Haag zetelende regering en parlement, bestaande uit personen die zij niet kenden, zagen noch konden benaderen? Vóór 1795 hadden deze aristocratische regenten zich voor politieke, bestuurlijke besluitvorming verschanst achter gesloten deuren van Statenvergaderingen, vroedschappen, schepenbanken, colleges van burgemeesters en ridderschappen. Hun families en voorgangers hadden laten zien een aristocratische republiek

zonder stadhouder te kunnen leiden. Een deel van hen had de revolutie van 1795 ondersteund, maar waarschijnlijk toch niet om macht af te staan door het creëren van democratische procedures. Was dit referendum dan geen mooie gelegenheid om de totstandkoming van een eenheidsstaat, gebaseerd op het principe van één en ondeelbaar alsnog te voorkomen?

Alle aandacht van de Republikeinse groep richtte zich daarom op (stemgerechtigde) burgers. Hoe kon voldoende steun worden georganiseerd voor het *Ontwerp van Staatsregeling*? Uitsluiting van tegenstanders, meer dan werving van voorstanders werd het parool. Geen debatten meer om te overtuigen, maar het organiseren van loyaliteit door het afleggen van een politieke verklaring: van boven naar beneden. Vanuit Den Haag via het provinciebestuur en vervolgens het plaatselijke bestuur om zo terecht te komen bij de burger. Zo mobiliseerden de Republikeinen hun aanhang. De politici van 22 januari wilden ieder risico vermijden dat hun ontwerp van grondwet zou worden verworpen. Het verzekeren van ‘een vrije uitspraak tot aanneming’, zoals dat fraai werd geformuleerd, daar ging het om.

Zij besloten de grondvergaderingen te zuiveren door uitsluiting van alle Oranje-aanhangers, federalisten, twijfelaars en criticasters uit eigen kring. Liever dan het risico te lopen op een ‘vrije uitspraak tot verwerping’, waren zij bereid burgers het recht te ontzeggen om te stemmen. Tegelijkertijd zochten zij steun bij burgers op wie zij konden rekenen door hen een politieke verklaring te laten afleggen. De toegelaten, stembevoegde burgers konden in de grondvergadering vervolgens stemmen en hun loyaliteit tonen aan de nieuwe staat in wording en zijn bestuurders. Door het laten afleggen van de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ en de schriftelijke ondertekening daarvan creëerden deze politici als het ware de dragende politieke kracht voor hun project: ‘de creatie van de Bataafse natie’. En passant konden militairen van leger en vloot in het gelid hun loyaliteit betuigen.

De uitslag van 1798 geeft een veel minder gefragmenteerd beeld dan het resultaat van 1797. Eén eensgezinde Republiek, één en ondeelbaar, was door deze aanpak vanuit Den Haag dichterbij gekomen. De procedureregels voor het referendum werden daarbij vrijwel uniform toegepast. Aan de soevereine rol van provinciebesturen was een einde gekomen.

HOOFDSTUK 6

‘STOFFE TOT EENIGE BESPIEGELINGEN’

Nu de context is beschreven en de verdelingen van de *ja*- en de *nee*-stemmen van de twee referenda in kaart zijn gebracht, staat nader vergelijkend onderzoek centraal. Om de uitslagen te analyseren, worden daarvan twee varianten gebruikt.

De eerst variant wordt hier de synchronische analyse genoemd en vergelijkt gegevens van één en hetzelfde tijdstip. Per referendum wordt de provinciale en landelijke uitslag beschreven en voor ieder referendum afzonderlijk komen overeenkomsten en verschillen aan bod. De tweede variant wordt de diachronische analyse genoemd en legt primair de nadruk op overeenkomsten en verschillen door de uitslaggegevens van de twee referenda naast elkaar te leggen. Beide varianten worden gecombineerd, zodat zowel onderlinge vergelijkingen van negen provincies als vergelijkingen in tijd (1797 versus 1798) worden gepresenteerd.

Lange tijd was het niet vanzelfsprekend dat dergelijk onderzoek mogelijk zou zijn, maar als resultaat van intensief archiefonderzoek kan na 220 jaar een beeld worden gegeven van het stemgedrag van Nederlandse burgers in hun grondvergaderingen in de eerste fase van de democratisering van hun land. Dat het zo lang heeft geduurd, werd mede veroorzaakt door een voorgeschiedenis van belemmeringen, die overigens al in 1797 en 1798 was begonnen.

Op 30 augustus 1797, de laatste zittingsdag van de eerste Nationale Vergadering, bracht de commissie belast met het opmaken van de uitslag een voorlopig verslag uit.¹ De commissie rapporteerde het eindresultaat van elke provincie en liet gedetailleerde lokale uitslaggegevens achterwege.² Bij commissieleden leefde blijkbaar het idee dat de uitslagen een bron van informatie zouden kunnen zijn voor bespiegelingen. Op dat moment waren zij echter niet in staat om al die gegevens te overleggen, onder meer omdat de plaatselijke uitslagen van de grondvergaderingen uit Zeeland, Gelderland en Bataafs-Brabant pas na aandringen in de eerste twee weken van september 1797 in Den Haag binnenkwamen, om vervolgens door de tweede Nationale Vergadering ter kennisneming te worden doorgestuurd

¹ *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 18 Augustus, Bijlage bij de decreeten van 30 augustus. De Gou (ed.), *Ontwerp van Constitutie*, II, 576, Voorlopig bericht der personele commissie belast met de opmaking van het resultaat der stemming, 30 augustus 1797.

² De commissie schreef over de details van de uitslag: ‘U lieden op te houden met de stuksgewijze optelling der stemming in ’t geheel en dan die van tegen of voor, in elke der Grondvergaderingen der 126 districten van Nederland, zou een U zoo vervelende, als voor ons ondankbare taak zijn. Over ’t algemeen zelfs komt ’t ons voor, noch de som van kosten daarmede gemoeyd (immers zonder gedrukt te worden, ware zulks niets) noch de moeyte genoeg te beantwoorden, dit geheel beloop in zijne details of bijzonderheden, zelve als bijlagen, hier over te leggen; hoewel uwe commissie niet ontveinzen mag, dat daar uit van de wijsgerige staatkunde stoffe tot eenige bespiegelingen zou te halen zijn.’

naar de nieuwe constitutiecommissie. Daardoor kwamen de uitslagen aangevuld met het (late) officiële rapport van het provinciebestuur van Holland terecht in het archief van de tweede constitutiecommissie. De uitslagen van de andere provincies, die zich hadden gehouden aan de opdracht om de resultaten binnen twee weken naar Den Haag te sturen, werden opgenomen in het archief van de (eerste) Nationale Vergadering. De tweede Nationale Vergadering, die vanaf 1 september 1797 bijeen was, besloot om de landelijke einduitslag en die van de negen provincies te publiceren, gebaseerd op het voorlopige rapport van de commissie uit de eerste Nationale Vergadering. De ingezonden plaatselijke uitslagen bleven verspreid in archieven in Den Haag achter.

In 1798 was de politieke situatie veranderd, maar dat bracht niet met zich mee dat de beschikbaarheid van uitslaggegevens zou verbeteren. Het Uitvoerend Bewind publiceerde alleen de einduitslag, nadat de Constituerende Vergadering was geïnformeerd over de landelijke uitslag en die van de (voormalige) negen provincies.³ De plaatselijke uitslagen raakten zoek. De originele processen-verbaal en stemlijsten blijken – om tot op heden onverklaarbare redenen – uit archieven te zijn verdwenen, nadat het Uitvoerend Bewind deze ter beschikking had gesteld aan de Constituerende Vergadering om deze te laten overschrijven, waarschijnlijk met de bedoeling om te drukken en te publiceren.⁴ Uiteindelijk konden tijdens het onderzoek afschriften worden teruggevonden in provinciale archieven.

Historici hebben zich tot nu toe beperkt tot de gegevens die in 1797 en 1798 waren gepubliceerd. ‘Stoffe tot eenige bespiegelingen’ was op die basis nauwelijks mogelijk. Door archiefonderzoek zijn de plaatselijke uitslagen van deze twee referenda getraceerd, waardoor de mogelijkheid bestaat om meer gedetailleerd op het stemgedrag in te gaan.

Om een adequate beschrijving te kunnen geven, zijn zes kaarten geconstrueerd aan de hand waarvan de uitslagen worden toegelicht.⁵ Speciaal wordt aandacht gevraagd voor een aspect dat tot nu toe onvoldoende gedetailleerd aan de orde kon komen: de opkomst en deelname aan grondvergaderingen. Opkomstcijfers zijn van bijzonder belang, omdat daarmee

³ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798*, II, 457-458.

⁴ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 16 Copieboek Afgezondene Brieven. Aantekening bij de officiële brief van het Uitvoerend Bewind aan de Constituerende Vergadering van 1 mei 1798 met de uitslag: ‘N.B. de originele stukken in deeze missive vermeld zijn op den 2e Mey 1798 aan het Ministerie van de Constituerende Vergadering gezonden ten einde, daarvan naderhand copiën te maken, het geen echter nimmer geschied is.’ Met ‘ministerie’ werd de griffie van de Constituerende Vergadering bedoeld. Iemand moet ze daar hebben weggemaakt of weggehaald, waarschijnlijk vrij kort na de overgave, gelet op de stijl van het handschrift, waarmee de aantekening is gemaakt.

⁵ Zie voor de verantwoording voor het kaartontwerp Bijlage 2.

wellicht het draagvlak onder stemgerechtigde burgers voor dit democratische experiment beter zichtbaar kan worden gemaakt.

De kaarten roepen vragen op die uitgangspunt zijn voor vergelijkend onderzoek. Wat zijn overeenkomsten en wat zijn verschillen, zowel landelijk als op provinciaal en plaatselijk niveau, als de uitslagen van de twee referenda naast elkaar worden gelegd? De kaarten geven de mogelijkheid opnieuw te kijken naar de uitslagen als aanvulling op de al gepresenteerde en besproken kaarten met de verdeling van de *ja*- en de *nee*-stemmen in percentages. Het vergelijkend onderzoek wordt vergemakkelijkt door twee besluiten die de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind in 1798 namen: (1) de opdracht aan provinciale en plaatselijke besturen om de indeling in grondvergaderingen uit 1797 intact te laten en (2) de instructie om alleen burgers toe te laten tot de stemming die vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hadden deelgenomen. De organisatie van de twee referenda is aldus in redelijke mate vergelijkbaar en het electoraat lijkt in 1798 niet wezenlijk anders van samenstelling te zijn geweest in vergelijking met dat in 1797, wat overigens niet betekent dat het identiek was.

§ 1 De uitslag per 500 inwoners

Om plaatselijke opkomstcijfers vast te stellen is een maat ontwikkeld als alternatief voor een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal stemgerechtigden. De gearchiveerde opgaven van het aantal *apparente* stemgerechtigden uit 1801-1802 zijn namelijk een enigszins wankel basis om een adequate inschatting te maken van de plaatselijke opkomst.

Als alternatief voor een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal (*apparente*) stemgerechtigden, is gebruik gemaakt van een opkomstcijfer gerelateerd aan het aantal inwoners, geteld in 1795-1796. Zo onzeker en gevarieerd als de plaatselijke opgaven van het aantal *apparente* stemgerechtigden zijn, zo precies zijn (naar alle waarschijnlijkheid) de gegevens van de volkstelling van 1795-1796. De opdracht voor plaatselijke bestuurders was immers om zonder belemmeringen alle mensen, man of vrouw, jongen of meisje te tellen.

Het absolute aantal burgers dat deelnam aan grondvergaderingen en de door hen uitgebrachte stemmen zijn met gebruikmaking van de volkstellingsgegevens omgerekend naar een opkomst en een uitslag per 500 inwoners voor elk van de 948 steden, dorpen en

plattelandsdistricten.⁶ Behalve de opkomst kan op deze wijze de uitslag van het aantal *ja*-stemmen en het aantal *nee*-stemmen per 500 inwoners worden berekend. De uitkomst geeft een ‘gefingeerde’ uitslag van iedere plaats als zou die bestaan uit exact 500 inwoners of één grondvergadering voor precies 500 inwoners.

Met de keuze om een berekening van de opkomst en de uitslag te maken per 500 inwoners in plaats van bijvoorbeeld per 100 (een percentage) wordt aangesloten bij het verschijnsel ‘grondvergadering’. Zoals zal blijken, zijn uitslaggegevens die het resultaat zijn van de conversie met deze nieuwe maat geschikt of althans bruikbaar om vergelijkingen te maken.

Het idee om de opkomst per grondvergadering vast te stellen is overigens niet nieuw. Al in 1908 schreef Colenbrander in zijn boek over de Bataafse Republiek: ‘Op iedere 500 inwoners kwam een grondvergadering’, om vervolgens in een toelichtende voetnoot te schrijven:

‘Waar men dus, bij voltallige opkomst, en zonder op bedeeden en Oranjeklanten te rekenen, een kleine 100 stemmen zou kunnen verwachten. Ziehier nu werkelijke gemiddelden, zooals zij bij de stemming over de eerste constitutie, in Augustus 1797, voorgekomen zijn: te Poeldijk (zuiver katholiek dorp) 99; te Wateringen (dorp met veel katholieken) 90; te Rijswijk 50; te Amsterdam (veel bedeeden, maar weinig Oranjeklanten) 38; *over de gehele Republiek* 36; in Den Haag (veel Oranjeklanten) 27, te Scheveningen 11; te Katwijk-aan-Zee 5 (...). Over de eerste constitutie stemden 136.716 personen; over de tweede 165.510 doch trekt men hier de militairen af, die over

⁶ Bij die berekening is gebruik gemaakt van een formule, waarmee de absolute cijfers van opkomst en ja- en nee-stemmen zijn omgerekend. De gebruikte formule luidt:

$$N_i = S_{ij} \times 500 / Q_i$$

waarbij:

N_i = Onderzoekseenheid: één van de 948 lokale besturen; of één van de negen provincies of de Bataafse Republiek

S_{ij} = cel in de matrix met een uitslag (variabele) in één van de kolommen opkomst, ja-stemmen; nee-stemmen.

Q_i = Het aantal inwoners per onderzoekseenheid gemeten bij de volkstelling van 1795/96.

Als voorbeeld de toepassing op de uitslagen van Amsterdam en Urk. In Amsterdam gingen in 1797 16.044 mannen naar 433 grondvergaderingen, waarbij 3.721 mannen *ja* en 12.323 *nee* stemden. Door omrekening van deze data naar cijfers per 500 inwoners gingen in Amsterdam 37 burgers naar de stembus, waarbij 9 burgers ja en 28 nee stemden. ($16.044 \times 500 / 217.024 = 37$; Ja-stemmen: $3.721 \times 500 / 217.024 = 9$; Nee stemmen: $12.323 \times 500 / 217.024 = 28$)

Op het eiland Urk bezochten 15 burgers van de 575 inwoners de enige grondvergadering, 5 stemden voor en 10 tegen. Na omrekening per 500 inwoners kan worden vastgesteld dat 13 burgers per 500 opkwamen ($15 \times 500 / 575$), 4 stemden voor ($5 \times 500 / 575$) en 9 stemden tegen ($10 \times 500 / 575$).

Amsterdam en Urk kunnen zo worden vergeleken. Amsterdam zat met een deelname van 37 burgers iets boven het landelijke gemiddelde van 36 en Urk lag daar met 13 ver onder. In verhouding stemden in Amsterdam ook meer burgers per 500 vóór het ontwerp, namelijk 9, dan op Urk, met 4 ja-stemmende burgers.

de eerste constitutie niet meegestemd hebben, dan wordt het getal 137.357; beide keeren 36 per grondvergadering, [...].⁷

Colenbrander moet de gedetailleerde uitslag van het referendum in Holland onder ogen hebben gehad, die te vinden is in het archief van de tweede constitutiecommissie.⁸

Tabel 6.1: De opkomst en de uitslag van de referenda in 1797 en 1798 per 500 inwoners.

	1797: Opkomst	1797: Ja stemmers	1797: Nee stemmers	1798: Opkomst	1798: Ja stemmers	1798: Nee stemmers
Groningen	16	7	9	16	16	0
Friesland	26	8	18	21	20	1
Drenthe	32	5	27	29	23	5
Overijssel	50	12	38	59	54	5
Gelderland	36	5	30	32	30	1
Utrecht	22	4	18	21	18	3
Holland	35	9	26	31	30	1
Zeeland	24	11	14	32	31	2
Bataafs-Brabant	66	1	65	86	73	12
Bataafse Republiek	36	7	29	37	34	3

N.B.: Verschillen tussen de kolommen opkomst en daarbij samenhangende kolommen Ja-stemmers en Nee-stemmers worden veroorzaakt door afronding.

Tabel 6.1 presenteert de uitslag opnieuw.⁹ Gaf Colenbrander slechts enkele voorbeelden van de opkomst per grondvergadering, voor deze studie zijn *alle* uitslagen geconverteerd en in kaart gebracht, om te beginnen de uitslagen op landelijk en provinciaal niveau.¹⁰

⁷ Colenbrander, *De Bataafsche Republiek*, 86-87 en noot 2. Zie ook de voorpublicatie van Colenbrander op deel II van zijn bronnenpublicatie in *De Gids* met dezelfde voorbeelden en cijfers: *De Gids*, 1906, 70, augustus, 315, noot 2. Zie: <http://www.dbnl.nl>. Idem Colenbrander, *Gedenkstukken II, Inleiding*, XXXIII, noot 2. In het bronnenboek zijn deze cijfers niet precies terug te vinden. De indeling in het bronnenboek gaat uit van plaatselijke besturen. Omdat bijvoorbeeld Katwijk aan Zee, Poeldijk en Scheveningen geen zelfstandig plaatselijk bestuur kenden, zijn de cijfers van deze plaatsen verwerkt onder respectievelijk Katwijk, Monster en Den Haag.

⁸ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 160-161 nam in 1958 de voorbeelden van Colenbrander over, maar omschreef de mogelijke verschillen per gemeente iets genuanceerder: 'Rekening houdende met een zeker percentage bedeeden en orangisten, zou men in een grondvergadering op 500 inwoners ongeveer honderd kiesgerechtigden verwachten. Volgens gegevens uit 1797 en 1798, toen dezelfde grondvergaderingen en kiezerslijsten golden bij de volksraadplegingen over de Grondwet, was het gemiddelde aantal opgekomen over alle grondvergaderingen in de republiek echter resp. 36 en 34. Dat zegt iets over het aantal onverschilligen, maar ook over het aantal van hen die weigerden de eed van afkeer van alle erfelijke ambten af te leggen, het aantal slachtoffers van de politieke census dus. Helaas is het vrijwel ondoenlijk de categorieën van bedeeden, orangisten en onverschilligen te onderscheiden.'

Tabel 6.1 laat zien, dat in de Bataafse Republiek in 1797 36 burgers per 500 inwoners aan de stemming deelnamen, van wie 7 voor en 29 tegen het *Ontwerp van Constitutie* stemden.¹¹ In 1798 kwamen 37 burgers per 500 naar de grondvergadering van wie 34 een *ja*-stem uitbrachten en 3 een *nee*-stem over het *Ontwerp van Staatsregeling*.¹²

De verschillen tussen provincies wat betreft opkomst en uitslag zijn groot. In 1797 en 1798 steken Overijssel en Brabant er wat de hoogte van de opkomst betreft met kop en schouder bovenuit. Zowel in 1797 als in 1798 gaat in Groningen het minste aantal burgers naar de stembus. Vanuit landelijk perspectief steeg de opkomst in 1798 ten opzichte van 1797, maar voor provincies is dat beeld genuanceerder. In vijf provincies gaan minder burgers, in Overijssel, Bataafs-Brabant en Zeeland gaan meer burgers naar de grondvergaderingen; Groningen blijft gelijk.

Als grootste provincie is Holland voor een groot deel bepalend voor de uitslag van de referenda in de Bataafse Republiek; er zijn dus veel overeenkomsten met de landelijke einduitslag. Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en daarmee afwijkt van de landelijke trend. Eenzelfde beeld laat overigens de provincie Gelderland zien. In 1797 week de uitslag van Zeeland duidelijk af van het landelijke patroon met naar verhouding veel *ja*-stemmen en weinig *nee*-stemmen en een duidelijk lagere opkomst dan in de rest van de Bataafse Republiek. De uitslag van het referendum in 1798 komt meer overeen met het landelijke beeld. Friesland en Drenthe zijn de provincies waar in 1798 beduidend minder burgers naar de grondvergaderingen gingen dan in 1797, zelfs een daling met 20% in Friesland en 10% in Drenthe.¹³ In de provincie Utrecht blijft de opkomst in

⁹ Er ontstaan verwaarloosbare en betekenisloze afrondingsverschillen, omdat consequent gebruik is gemaakt van hele en afgeronde getallen. Zoals eerder geschreven, zijn, in vergelijking met 1797 voor het referendum van 1798 de beroepsmilitairen niet meegenomen.

¹⁰ Er is wel een kanttekening nodig als vergelijkingen met het in deze studie gebruikte opkomstcijfer per 500 inwoners worden gemaakt. Verondersteld wordt immers dat elke stad, dorp, regio of provincie evenveel burgers met stemrecht telde per 500 inwoners. Dat is bepaald niet het geval. Demografische en sociaaleconomische factoren zorgden voor verschillen tussen stad en platteland. In de grote steden waren door het grote aantal armen of het grotere aantal vreemdelingen (veel) minder mannen per 500 inwoners stemgerechtigd dan op het platteland. In de steden bestond bovendien een vrouwenoverschot, waardoor er per 500 inwoners meer vrouwen woonden dan mannen. Anderzijds konden op het platteland meer burgers met stemrecht wonen door een mannenoverschot. Agrarische gemeenschappen telden meer mannen met stemrecht, omdat (door volwassen mannen) minder een beroep werd gedaan op ondersteuning door armbesturen.

¹¹ Het cijfer bevestigt de opmerking van Colenbrander uit 1907, maar wordt nu aangevuld met provinciale gegevens en de uitslag van het tweede referendum.

¹² De constatering van Zwager over een opkomst van 34 mannen per grondvergadering in 1798 is niet juist. Het is niet duidelijk waarop hij deze berekening heeft gebaseerd, tenzij hij zich heeft vergist en alleen met de voorstemmers heeft gerekend.

¹³ Het rekenen per 500 inwoners kan ook leiden tot enige vertekening van de uitslag. Zo lijkt de opkomst in Drenthe met 32 per 500 inwoners in 1797 en 29 per 500 inwoners beduidend hoger dan Friesland met 26 per 500 inwoners in 1797 en 21 per 500 inwoners in 1798. In Drenthe zijn echter minder mannen afhankelijk van de

1797 zowel als in 1798 duidelijk onder het landelijke gemiddelde en behoort deze tot de laagste van de Bataafse Republiek. Met een opkomst van 50 burgers per 500 in 1797 en 59 in 1798 gaan in Overijssel juist veel meer burgers naar de grondvergaderingen dan in andere provincies. Het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* op 23 april 1798 is met 54 burgers per 500 inwoners groot.¹⁴ Ten slotte toont tabel 6.1 dat Bataafs-Brabant het buitenbeentje is van de Bataafse Republiek, niet alleen in politieke en geografische zin, maar evenzeer in electoraal opzicht.

Met behulp van deze gegevens kan alvast één correctie worden aangebracht op het beeld dat wellicht ontstaan is op basis van louter de uitslag. Dat betreft de steun die het *Ontwerp van Constitutie* op 8 augustus 1797 zou hebben gehad in de provincie Groningen (46% *ja*-stemmen). In Groningen stemden echter slechts 7 burgers per 500 inwoners vóór het *Ontwerp*, evenveel als landelijk. In Groningen is de uitslag in 1797 goeddeels ‘bepaald’ door de thuisblijvers. Iets minder scherp is het beeld voor Zeeland (44% *ja*-stemmen), waar slechts 14 burgers per 500 inwoners naar de grondvergaderingen gingen om *nee* te stemmen, beduidend minder dan landelijk het geval was. In de literatuur ontbreekt overigens de constatering dat de meeste steun met 12 stemmers per 500 inwoners voor het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 in Overijssel te vinden is.

De uitslaggegevens per 500 inwoners van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn te vinden in het bronnenboek. Met deze gegevens zijn ten behoeve van dit onderzoek kaarten ontworpen. Om structuur aan te brengen zijn de uitslaggegevens geordend van laag naar hoog en vervolgens verdeeld in vier groepen van (ongeveer) gelijke omvang, idealiter bestaande uit 237 plaatsen.¹⁵ De analyses die hier en later aan de orde komen zijn primair gebaseerd op deze verdeling van uitslaggegevens in deze kwartielen. Op basis van de verdeling in kwartielen zijn vervolgens zes kaarten gemaakt: drie kaarten voor het referendum van 1797 en drie kaarten voor het referendum van 1798, betrekking hebbend op opkomst, *ja*-stemmen en *nee*-stemmen.

armbesturen dan in Friesland. De opkomst als percentage van het aantal stemgerechtigden in Friesland in 1797 wordt geschat op 23% en in Drenthe op 22% in 1797. Voor 1798 wordt de opkomst in Drenthe op 20% en voor Friesland op 18% van het aantal *apparente* stemgerechtigden geschat. De verschillen in opkomst of deelname tussen deze provincies zijn dus minder groot dan het deelnamecijfer per 500 inwoners suggereert.

¹⁴ Zie voor Drenthe ook: Buist, *Van oude vrijheid naar nieuwe eenheid*, 510: die 21% noemt voor 1797 en 18% voor 1798 van de mannelijke Drenthen van 20 jaar en ouder.

¹⁵ Als een kwartiel iets meer of iets minder dan 237 plaatsen omvat, is dat het gevolg van afrondingen op hele getallen.

§ 2 De opkomst

De analyse van de opkomst gebeurt op basis van de verdeling van opkomstgegevens in kwartielen, de constructie van kaarten, de vergelijking met behulp van doosdiagrammen en het vaststellen van de samenhang met behulp van correlatiecoëfficiënten.

Tabel 6.2 bevat de verdeling van de opkomstcijfers voor de twee referenda in vier groepen (kwartielen) van 948 plaatsen. De afbakening van deze groepen is aangegeven met de begrenzing van ieder kwartiel.

Tabel 6.2: De opkomst: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen 1797	N=*	Kwartiel grenzen 1798	N=*
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 11 per 500 inwoners	241	0 – 13 per 500 inwoners	238
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	12 – 25 per 500 inwoners	232	14 – 27 per 500 inwoners	233
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	26 – 49 per 500 inwoners	238	28 – 55 per 500 inwoners	237
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	50 – 168 per 500 inwoners	237	56 – 154 per 500 inwoners	240

**N= aantal plaatsen per kwartiel*

Kaart 3 toont de opkomst bij het referendum van 8 augustus 1797 en laat een geografische driedeling zien. De gebieden met de hoogste opkomst (het kwartiel met 25% van de plaatsen waar tussen 50 en 168 burgers per 500 inwoners opkwam) liggen voor een deel in de periferie van de Bataafse Republiek. Bataafs-Brabant blijkt overigens niet de enige regio met hoge opkomsten. Het land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen doen hier niet voor onder. Vervolgens loopt een strook vanaf de Overbetuwe en de Achterhoek naar Twente. In Overijssel behoren eveneens dorpen in Salland tot het hoogste kwartiel. In Drenthe liggen dorpen die tot dat kwartiel behoren in het midden en zuidoosten (Emmen, Dalen, Oosterhesselen, Zweeloo, Sleen, Odoorn, Borger, Westerbork en Gasselte) en in het zuidwesten van de provincie (Vledder en Wapserveen).

De tweede regio met de hoogste opkomstcijfers ligt in Holland, in het politieke kerngebied van de Bataafse Republiek en daarbinnen in de (niet-stedelijke) periferie. In het noorden van Holland begint dit gebied met het platteland van West-Friesland lopende naar de steden Alkmaar en Haarlem en directe omgeving en de Zaanstreek. In het midden van Holland loopt de strook langs de kust verder met de dorpen Lisse, Voorhout, Noordwijkerhout, Oegstgeest tot en met Wassenaar. Onmiddellijk valt in deze streek Katwijk op met een afwijkend stemgedrag in vergelijking met omliggende dorpen: een opkomst van 8 per 500 inwoners in 1797 en 10 opkomende burgers per 500 in 1798, uitslagen behorend tot

het kwartiel met de laagste opkomstcijfers. In het ‘groene hart’ van Rijnland zijn hoge opkomsten vastgesteld in dorpen als Zoetermeer, Stompwijk (met hierin Leidschendam) en Zoeterwoude en rond de Haarlemmermeer betreft het Alkemade, Rijnsaterwoude, Leimuider en Nieuwer Amstel (Amstelveen). In het laagveengebied van Utrecht zijn aansluitend hoge opkomsten in Abcoude en Uithoorn. In het midden van Holland eindigt de regio met de hoogste opkomstcijfers in wat later wordt genoemd het Westland, met hoge deelname van burgers aan de grondvergaderingen in Wateringen, Schipluiden en Kethel en Spaland. Ook de kleine steden van het Gooi behoren tot het kwartiel met de hoogste opkomsten: Muiden, Weesp, Naarden en Bussum. Dat geldt ook voor Brielle, Schoonhoven en Schiedam in het midden en zuiden van Holland.

Deze twee kerngebieden met de hoogste opkomsten (het kwartiel met de plaatsen waar tussen 50 en 168 burgers per 500 inwoners opkwamen) zijn omringd door plaatsen met een opkomst op het niveau van het landelijke gemiddelde van 36 burgers (het kwartiel met de plaatsen waar tussen de 26 en 49 burgers per 500 inwoners opkwamen).

De twee kerngebieden met de hoogste opkomst worden ‘doorbroken’ door een strook met de laagste opkomst (het kwartiel met de plaatsen waar tussen de 0 en 11 burgers per 500 inwoners opkwamen), dat loopt van Walcheren en Noord-Beveland in Zeeland, via de Zuid-Hollandse eilanden, delen van de Krimpener- en Alblasserwaard, naar het rivierengebied van Gelderland, langs de Utrechtse Heuvelrug en eindigend op de Veluwe. Ook Groningen heeft lage opkomstcijfers. In deze regio’s liggen dorpen waar nauwelijks aan de grondvergadering werd deelgenomen.

De laagste opkomst die men hier kan verwachten, ligt dan overigens nog altijd op 3 burgers per 500 inwoners. Het plaatselijk bestuur diende immers in 1797 voorafgaand aan de stemming 3 stemopnemers per grondvergadering te benoemen. Een grondvergadering met minder dan drie opgekomen burgers kan als niet georganiseerd worden beschouwd, omdat het voorgeschreven aantal stemopnemers ontbrak. Opkomstcijfers tussen 0 en 3 burgers per 500 inwoners zijn aldus een indicatie voor grondvergaderingen die niet gehouden zijn of eventueel waar stemopnemers die vooraf door het plaatselijk bestuur waren benoemd, zelf geen stem hebben uitgebracht.

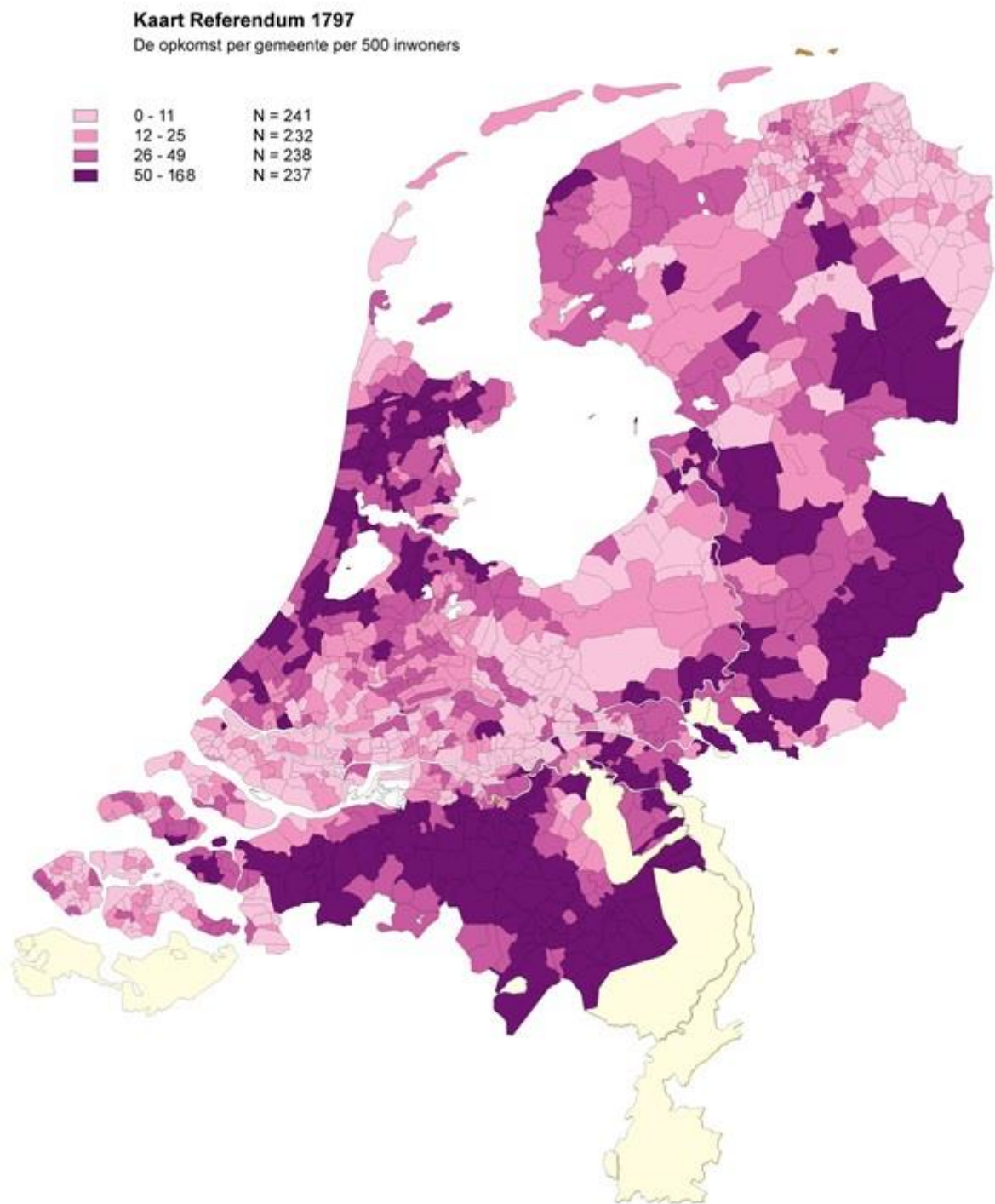
In gebieden met de laagste opkomst (het kwartiel met de plaatsen met een opkomst tussen 0 en 11 burgers per 500 inwoners) zullen voornamelijk plaatselijke bestuurders met hun onmiddellijke entourage van familieleden en beambten aan de referenda hebben deelgenomen. Deze regio’s met de laagste opkomst worden omringd door plaatsen met een

opkomst (ver) onder het landelijke gemiddelde van 36 burgers per 500 inwoners (het kwartiel van de plaatsen waar tussen 12 en 25 burgers per 500 inwoners opkwamen).

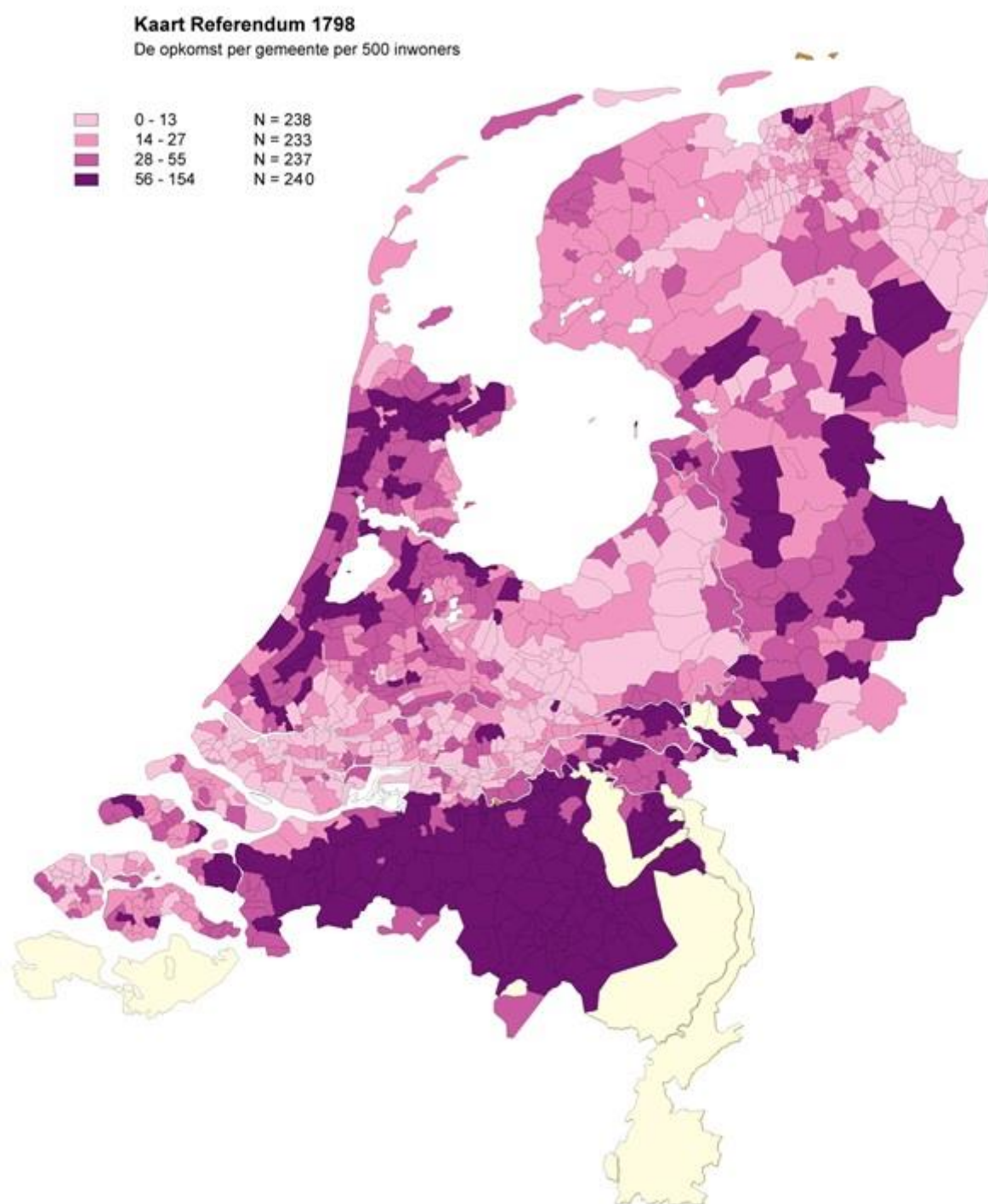
Ten slotte heeft Friesland in vergelijking met andere provincies een compacte verdeling van de scores met veel minder scherpe, plaatselijke en regionale verschillen dan andere provincies.

Kaart 4 toont de opkomst bij het referendum van 23 april 1798. De kaart toont een patroon dat in hoofdlijnen overeenkomt met dat van 1797. De overheersende indruk die de twee kaarten geven, is dan ook de grote mate van overeenkomst tussen de opkomst bij het referendum van 1797 en bij dat van 1798. Deze kaart toont daarmee een ander beeld dan de kaart met de uitslag (zie kaart 2). Die kaart brengt een uitslag met 93% *ja*-stemmen en zeer weinig *nee*-stemmen in beeld en roept vragen op over het democratische karakter van een dergelijk referendum. Kaart 4 toont echter opnieuw een caleidoscopisch beeld, overeenkomend met de uitslag van 1797. Als burgers op 23 april 1798 naar de grondvergaderingen gingen, dan deden zij dat om *ja* te stemmen. Burgers die het niet eens waren met de politieke ontwikkelingen of het voorliggende *Ontwerp van Staatsregeling* bleven thuis, in hoofdlijn met dezelfde variatie als in 1797. Naast een ‘vrije uitspraak tot aanneming’ bestond een ‘vrije uitspraak door thuis te blijven’, vooral mogelijk voor burgers die niet afhankelijk waren van de overheid.

Kaart 3: Referendum 1797: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

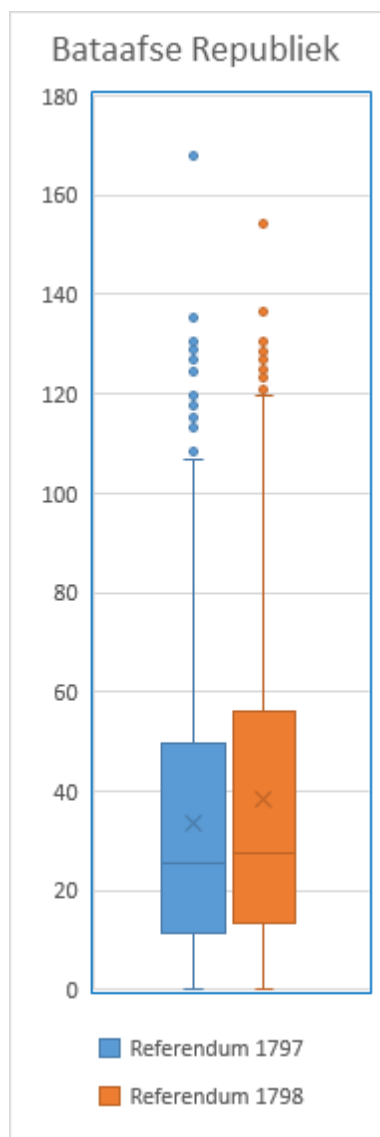

Kaart 4: Referendum 1798: de opkomst per 500 inwoners in 948 steden en dorpen

Aanvullend op deze kaarten wordt voor de analyse van de uitslag gebruik gemaakt van zogenoemde doosdiagrammen om de spreiding van de gegevens te laten zien.¹⁶

Doosdiagram 6.1 Bataafse Republiek. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Doosdiagrammen zijn eveneens gebaseerd op de verdeling van gegevens in kwartielen en sluiten aan bij de kaartbeelden.¹⁷ Het eerste en het vierde kwartiel worden weergegeven door middel van een zogenoemde snaar. Het tweede en derde kwartiel zijn afgebakend in een doos, die de helft van alle uitslaggegevens bevat. Doosdiagrammen geven een genuanceerder beeld van de spreiding van gegevens. Met de techniek van de doosdiagrammen worden extreme waarden (uitschieters genoemd) afzonderlijk weergegeven door middel van bolpunten, gelegen buiten de snaar van in de regel het vierde kwartiel en soms het eerste kwartiel. Uitschieters vragen om bijzondere aandacht, omdat er vaak iets aan de hand is met de betreffende gegevens.

Figuur 6.1 bevat twee diagrammen met de spreiding van de landelijke opkomstgegevens: één voor 1797 en één voor 1798. In één oogopslag is zichtbaar dat de landelijke opkomst in 1798 iets hoger is dan in 1797. De doos van 1797 bevat 50% van de plaatsen met een opkomst tussen 11 en 50 burgers per 500 inwoners; de doos van 1798 bevat 50% van de plaatsen met een opkomstcijfer tussen 13 en 56 burgers per 500 inwoners. In beide dozen bevindt zich de gemiddelde opkomst, aangegeven door middel van een kruis: 34 voor 1797, 39

per 500 inwoners voor 1798.¹⁸ De streep in de doos geeft de mediaan aan: 26 voor 1797, 28 stemmers per 500 voor 1798. De ‘lengte’ van de doos, de afstand tussen de bovenste (top) en

¹⁶ Hier worden de woorden doosdiagram met snaren gebruikt in plaats van de Engelstalige aanduiding ‘boxplot and whiskers’. En bolpunten en uitschieters ipv outliers of uitbijters.

¹⁷ Door afronding kunnen kleine verschillen bestaan tussen de kwartielgrenzen op de kaart en kwartielgrenzen in de doosdiagrammen.

¹⁸ Deze gemiddelden wijken iets af van de landelijke opgaven van 36 resp. 37 per 500 in tabel 6.1 voor de Bataafse Republiek. Die zijn gebaseerd op de einduitslag van individuele stemmen. Bovenstaande gemiddelden zijn gebaseerd op gemiddelden van 948 plaatsen.

de onderste lijn (bodem) van de doos wordt vastgesteld door een cijfer dat die afstand meet (interkwartielafstand). Hoe groter de afstand, des te groter is de spreiding van de opkomstcijfers, hoe kleiner de afstand des te kleiner de spreiding, vaak geconcentreerd rondom het gemiddelde en de mediaan. Voor 1797 is de afstand tussen de top van de doos en de bodem 39, in 1798 neemt de afstand toe naar 43 burgers per 500 inwoners. Het cijfer geeft een indicatie voor tamelijk grote verschillen van opkomst binnen de Bataafse Republiek, die daarenboven in 1798 is toegenomen. Het vierde kwadrant ten slotte, waaruit de extreme waarden zijn afgezonderd, loopt in 1797 van 50 burgers per 500 naar 107; in 1798 loopt de snaar van 56 naar 120.

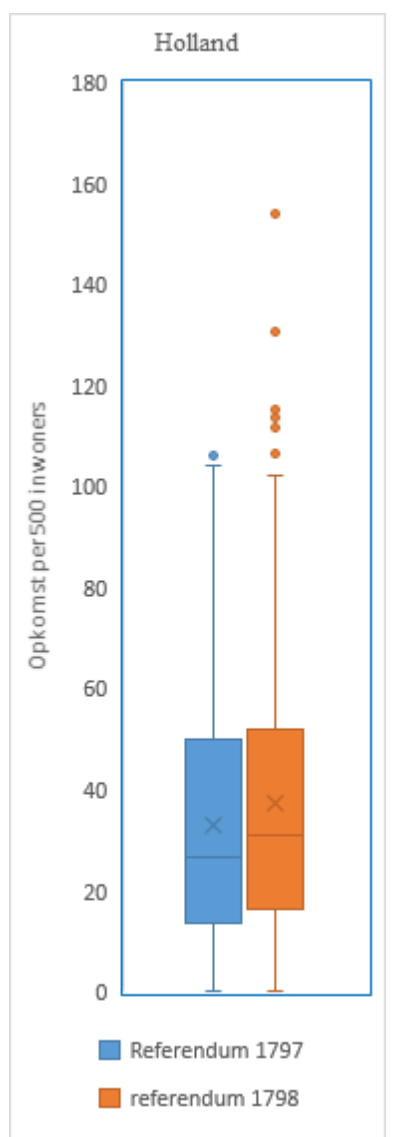
De bolpunten geven de extreme waarden weer. In 1797 ligt de uitschieter in Bataafs-Brabant: 168 burgers per 500, de gemiddelde opkomst in twee grondvergaderingen in het Land van Cuyk: Oploo, Overloon en Maashees, met mogelijk een tel- of interpretatiefout door verwarring over de uitslagen van Overloon en Neerloon. Druten heeft mogelijk hoge opkomstcijfers, omdat de grondvergaderingen zijn gehouden in het ambtshuis van het Land van Maas en Waal, het bestuurscentrum van deze regio, waar wellicht ook stemgerechtigden uit de directe omgeving hebben deelgenomen.

In 1798 heeft Voorhout, in de buurt van Leiden, de hoogste opkomst: 102 burgers namen deel aan een grondvergadering in een dorp met in 1795 331 inwoners, wat na conversie leidt naar een opkomst van 154 burgers per 500. Er zijn meer dorpen met weinig inwoners en veel stemmers die na conversie een relatief hoge waarde tonen. Sint Philipsland in Zeeland is zo'n voorbeeld met een opkomst van 90 burgers in 1797, na conversie 118 burgers per 500. Het eiland telde in 1795 slechts 382 inwoners.

§ 3 De opkomst in negen provincies vergeleken

De Bataafse Republiek bestond uit provincies met een eigen identiteit en politieke cultuur. De eigenheid van iedere provincie is de belangrijkste reden om de opkomst tevens te bezien als resultaat van politieke opvattingen ontstaan binnen de context van zeker tot op dat moment negen (quasi-) onafhankelijke provincies. De provinciale opkomst zal worden beschreven aan de hand van diagrammen.

Diagram 6.2: Holland. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.2 toont de doosdiagrammen van de spreiding van de opkomst in Holland in 1797 en 1798. De diagrammen laten een stijging zien: het gemiddelde stijgt van 33 opgekomen burgers per 500 inwoners in 1797 naar 37 per 500 in 1798. De mediaan stijgt van 27 naar 31 per 500. De interkwartielafstand bedraagt in 1797 37 en daalt licht naar 35 in 1798. Dit is een indicatie van een behoorlijke spreiding van de opkomstcijfers en van redelijk grote (regionale) verschillen.¹⁹

Laat tabel 6.1 een daling van de opkomst in Holland zien, figuur 6.2 toont een stijging als gevolg van een andere berekening. De cijfers in tabel 6.1 zijn op de einduitslag van Holland in absolute cijfers gebaseerd, terwijl figuur 6.2 is geconstrueerd op gemiddelden van de 336 steden en dorpen. Alle plaatsen zijn dan gelijkwaardig gewaardeerd en verschillen in bevolkingsomvang zijn hierdoor genegeerd. De achteruitgang in absolute cijfers is veroorzaakt door een lagere opkomst in een beperkt aantal plaatsen, in het bijzonder de grote steden. In de meeste steden en dorpen in Holland stijgt in 1798 echter de deelname.

De diagrammen tonen voor beide referenda uitschieters. In 1797 betreft het Zwaag, gelegen in het noorden van Holland, met een hoge opkomst van 106 per 500. Zoals alle uitschieters (zullen) laten zien, daalt de opkomst in 1798: van

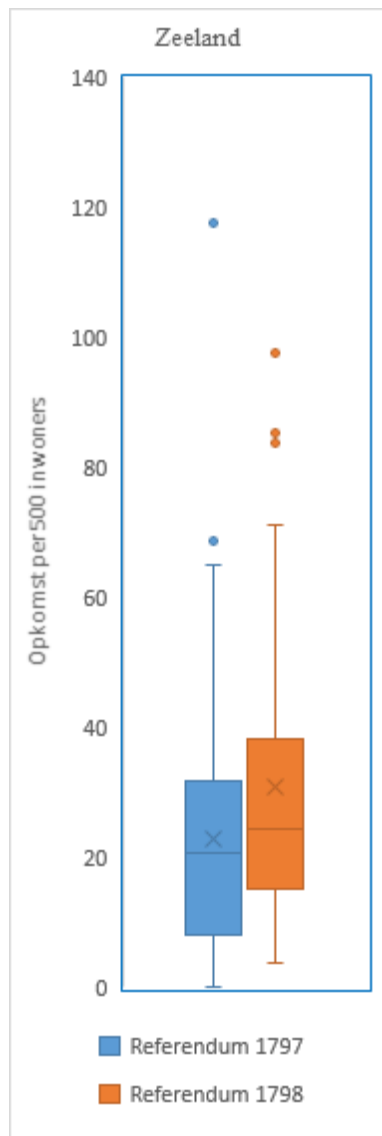
106 naar 90 per 500 inwoners. Deze terugval is overigens niet spectaculair en kan het gevolg zijn van lokale factoren.

In 1798 heeft Voorhout, bij Leiden, de hoogste opkomst per 500 inwoners, zoals al is vastgesteld. Andere extreme waarden in 1798 zijn Vlijmen (131 per 500), Hedikhuizen (115 per 500) en Oud-Heusden (112 per 500), drie katholieke dorpen aan de rand van het Land van Heusden en Altena, en in Holland boven het IJ betreft het dorpen in de directe omgeving van

¹⁹ De interkwartielafstand is het verschil tussen het eerste en het derde kwartiel ($Q3 - Q1$). Het cijfer bepaalt de omvang van de doos. De bodem is $Q1$ en de top van de doos is $Q3$. Het betreft 50% van de waarden die cirkelen rondom het gemiddelde en de mediaan.

Alkmaar: Bergen en Zuid-Scharwoude (beide 114 per 500), Limmen (108 per 500) en Obdam (107 per 500), alle dorpen in meerderheid katholiek.

Doosdiagram 6.3: Zeeland.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.3 brengt de spreiding van de Zeeuwse opkomstcijfers in beeld en toont dat de opkomst in 1798 over de hele linie stijgt: de mediaan stijgt van 21 naar 25, het gemiddelde van 23 opkomende burgers naar 31. Evenals in Holland daalt de interkwartielafstand iets, van 24 naar 23 opkomende burgers per 500 inwoners.

De diagrammen brengen eveneens extreme waarden in beeld. In 1797 is St Philipsland de uitschieter met een opkomst van 118 per 500 inwoners. Zoals andere dorpen met een uitzonderlijke opkomst daalt de deelname in 1798, zelfs extreem, om uit te komen op 8 burgers per 500 inwoners. Daarmee behoort St Philipland tot het kwartiel met de laagste opkomstcijfers van 1798. Het andere dorp met een extreme uitslag in 1797 is Poortvliet. Met een deelname van 69 per 500 inwoners in 1797, die in 1798 steeg naar 87 per 500, behoort Poortvliet in het kwartiel met de hoogste deelnamecijfers. Tot tweemaal toe ging een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers van Poortvliet naar de grondvergaderingen. In Poortvliet bestond al langer een patriottische stemming. In mei 1790 werd Bernardus Bosch beroepen tot predikant, maar de beroeping werd door Gecommitteerde Raden van Zeeland niet geaccepteerd vanwege de politieke opvattingen van Bosch. De beroeping werd vernietigd. Bosch had eerder zijn standplaats Diemen moeten verlaten vanwege zijn patriottische opvattingen. In de

periode 1796-1798 behoorde hij tot de kern van de Republikeinse groep in Den Haag, zowel in de Nationale Vergadering als in de Constituerende Vergadering, overigens niet gekozen in Zeeland, maar in het district Medemblik.²⁰

²⁰ Zie voor de rol van Bosch als leider van de Republikeinse groep in de Constituerende Vergadering: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 363-365.

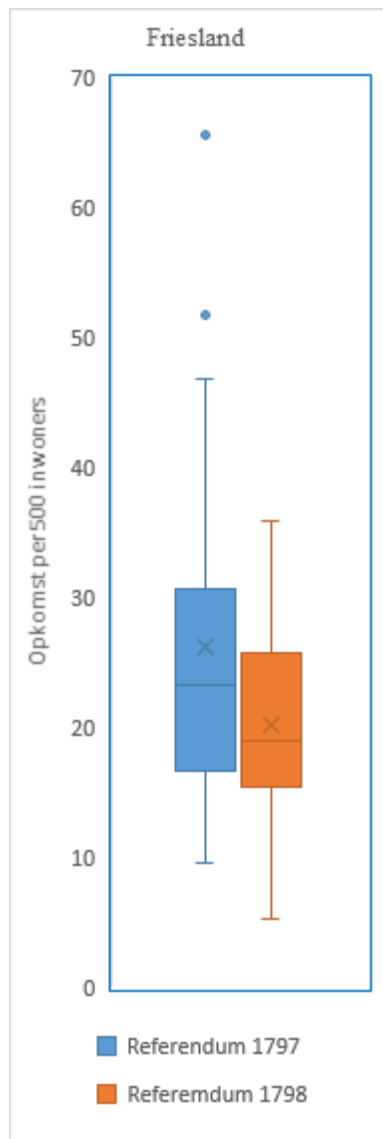
Andere uitslagen die opvallen, liggen in 1798 op het eiland Tholen: de stad Tholen en Oud- en Nieuw Vossemeer.²¹ In deze plaatsen nam een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers deel aan het referendum en was daartoe bereid de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen. Verder valt de sterk gestegen opkomst in Hoedekenskerke op, van 23 per 500 in 1797 met 98 burgers per 500 inwoners in 1798. Deze opkomst is hoog, maar past in een patroon van een gestegen opkomst aan de grondvergaderingen in veel dorpen op Zuid-Beveland.

Figuur 6.3 toont het voor Zeeland afwijkende stemgedrag van de stad Tholen, met een deelname van 84 burgers per 500 inwoners in 1798. Naar schatting 78% van het aantal stemgerechtigde burgers ging daar naar de grondvergaderingen en legde de verklaring ‘van onveranderlijke afkeer’ af. De verklaring kan mogelijk gevonden worden in 1787. In een periode van oplopende spanningen tussen patriotten en Oranjegezinden vonden in diverse Zeeuwse steden in 1787 plunderingen van huizen van patriotten plaats, met name in Middelburg en Zierikzee. Tholen echter, dat niet bijzonder patriottisch was, kreeg te maken met een muiterij van het garnizoen. Staatse troepen, formeel onder opperbevelhebberschap van stadhouder Willem V, plunderden huizen, zeker niet alleen van patriotten. Bijna 90% van de huizen in het stadje liep schade op. Dat optreden van (soldij ontvangende) soldaten tegen een groot deel van de plaatselijke bevolking lijkt grote indruk te hebben gemaakt en zou een reden kunnen zijn voor het latere stemgedrag in Tholen.²²

²¹ Oud- en Nieuw Vossemeer werden gescheiden door de rivier de Eendracht (nu onderdeel van het Schelde-Rijn kanaal). Nieuw-Vossemeer ging in 1809 over van Zeeland naar Brabant.

²² De stad Tholen was niet in het bijzonder patriottisch. Een poging een vrijkorps in 1787 op te richten was onder druk van de magistraat verhinderd. Er bestonden in de zomer van 1787 wel spanningen binnen de magistraat van Tholen over de te volgen politiek. Een scherp onderscheid binnen de stadsregering van Tholen tussen patriotten en prinsgezinden lijkt niet te hebben bestaan. Zie voor de beschrijving van de gang van zaken: A. Romeijn, *De stadsregering van Tholen (1577-1795)*. Digitale publicatie: www.kzgw.nl/wp-content/.../06/Xstuks-11178Tienstuks-Tholen-Deel-1-WEB1.pdf [z.j.] 258-264.

Doosdiagram 6.4: Friesland.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.4 geeft de spreiding van de opkomstcijfers van de 43 steden en plattelandsdistricten in Friesland weer. Het diagram van 1798 laat zien dat de deelname in Friesland over de hele linie daalde, met een lager gemiddelde (van 26 naar 20) en lagere mediaan (van 23 naar 19). De verschillen tussen de plaatsen zijn niet groot, met een interkwartielafstand van 14 in 1797 dalend naar 11 in 1798. De opkomstcijfers van de Friese steden en dorpen liggen daarmee dicht bij elkaar.

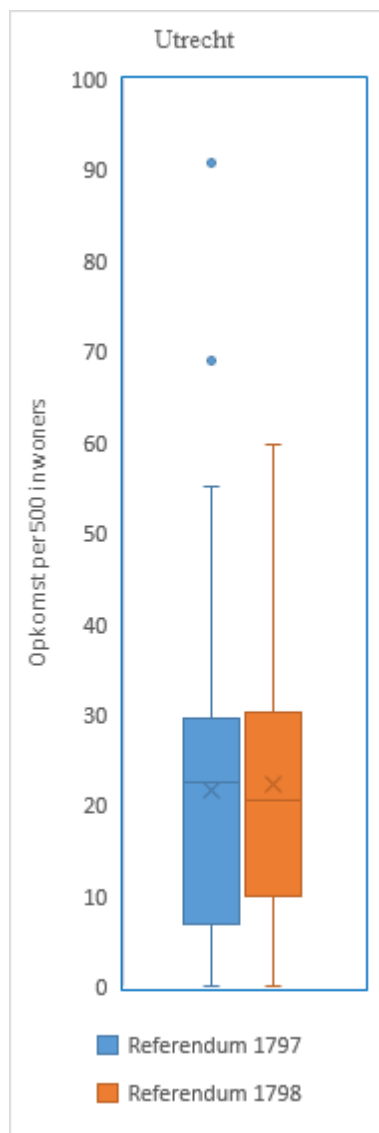
Bij nadere inspectie van de stemlijsten zijn op het niveau van de grondvergaderingen in Friesland eveneens geen bijzondere uitschieters te vinden. Het Friese provinciebestuur had in 1796 bij de introductie van het *Reglement* aan plaatselijke besturen opgedragen om bij de organisatie van de stemgerechtigden in grondvergaderingen te zorgen voor een gelijke verdeling.²³ Hoe dat precies werd vormgegeven, is niet altijd duidelijk. Heel vaak hebben Friese grondvergaderingen zowel in een plattelandsdistrict als in een stad ongeveer hetzelfde aantal deelnemers. Op het platteland telden bijna alle districten acht of meer grondvergaderingen, zodat plaatselijke bestuurders de mogelijkheid hadden om de stemgerechtigden enigszins gelijkmatig te verdelen.

Het diagram voor 1797 toont twee uitschieters: Aengwirden (opkomst van 66 stemmers per 500 inwoners, met een meerderheid van *ja*-stemmers) en Barradeel (55

opkomende burgers per 500 inwoners). Dit zijn de enige twee plattelandsdistricten die in 1797 in het hoogste landelijke kwartiel van opkomstcijfers zijn te vinden. In 1798 zijn er geen extreme waarden meer. Zowel Barradeel als Aengwirden hebben in 1798 een veel lagere opkomst. In vergelijking met andere provincies is het bijzonder dat geen enkele stad of plattelandsdistrict uit Friesland zich bevindt in het kwartiel met de hoogste opkomstcijfers van 1798.

²³ Tresoor Leeuwarden. Archief *Gewestelijke Besturen Franse tijd (BRF)*, inv. nr. 116: hierin: circulaire van de commissie der volksrepresentanten waarneemende de Zaaken van het Collegie van 29 maart 1796 aan de plaatselijke besturen: ‘zoo zullen er grondvergaderingen in hetzelfde gehouden moeten worden; welke door Uwlieden zoveel mogelijk in gelyke deelen dienen verdeeld te worden.’

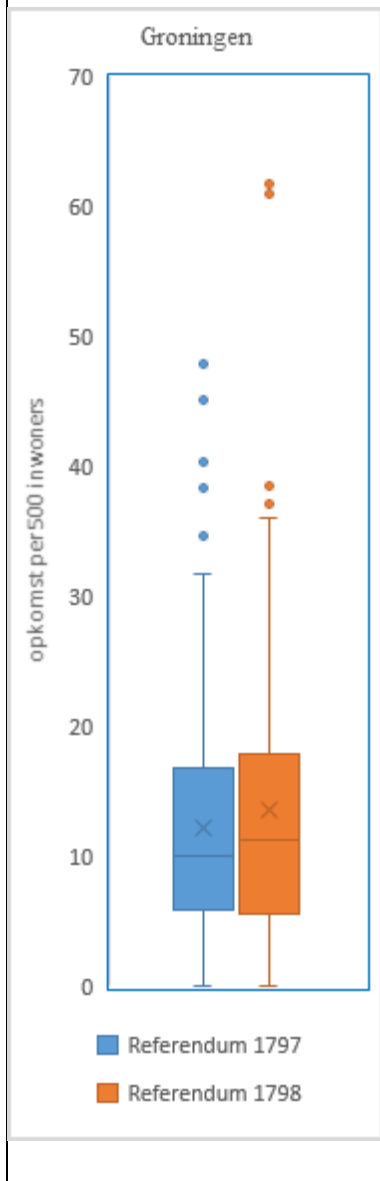
Doosdiagram 6.5: Utrecht.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.5 brengt de spreiding van de opkomst in de provincie Utrecht in beeld. De opkomst is in 1798 in vergelijking met 1797 nauwelijks gewijzigd. De mediaan ligt op 22 per 500 inwoners in 1797 tegen 21 in 1798. De gemiddelde opkomst blijft gelijk: 22 burgers per 500 inwoners. De interkwartielafstand is in 1797 23 en daalt naar 20 in 1798. De spreiding van de opkomstcijfers is wat groter dan in Friesland, maar komt overeen met Zeeland en is verder compact en geconcentreerd. Er zijn weinig (regionale) verschillen in opkomst in Utrecht.

Het diagram laat verder voor 1797 twee uitschieters zien: Hagestein, met een opkomst van 91 burgers per 500 inwoners, en Abcoude met een opkomst van 68 per 500 inwoners. Zoals elders daalde de opkomst van dorpen met extreme waarden in 1798: Hagestein gaat naar 37 en Abcoude naar 54 per 500 inwoners. In 1798 kent de provincie Utrecht geen uitschieters meer.

Doosdiagram 6.6 Groningen.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.6 laat de spreiding van de opkomst zien in de provincie Groningen. De verschillen tussen de 118 plaatsen blijken klein, zeker in vergelijking met andere provincies. De interkwartielafstand bedraagt 10 in 1797 en 12 in 1798. De opkomstcijfers van 50% van de dorpen in Groningen liggen zeer dicht bij het gemiddelde en de mediaan. Er zijn nauwelijks plaatselijke en regionale verschillen, zoals kaarten 6.1 en 6.2 ook laten zien. Wel zijn er in 1797 vijf uitschieters, waarvan het merendeel in 1798 ‘terugvalt’ in een lager kwartiel. Het betreft in het bijzonder de opkomst in Leens/Ulrum met de grootste teruggang in 1798 (van 40 burgers per 500 in 1797 naar 9 in 1798). Verder betreft het Helpen (bij de stad Groningen), Garnwerd, Kropswolde en Zuidwolde. In 1798 zijn er twee uitschieters: Eenrum en Kloosterburen, met een opkomst in het (landelijke) hoogste kwartiel: 62 burgers resp. 61 burgers per 500 inwoners, beide met een lage opkomst in 1797, namelijk 17 per 500 voor Kloosterburen en 25 voor Eenrum. Kloosterburen was een katholieke enclave. Eenrum was in de achttiende eeuw een centrum van de Verlichting, geïnspireerd door plaatselijke dominees.²⁴ In de jaren tachtig van de achttiende eeuw had Jacob Bacot hier zijn standplaats, die hij vanwege zijn patriotisme in 1788 na een vonnis van het Hof van Justitie moest verlaten. Hij zat in de Nationale Vergadering, maar weigerde zitting te nemen in de Constituerende Vergadering.

Twee andere dorpen met een bijzondere uitslag in 1798 zijn Middelstum (39 per 500 in 1798, +7 in vergelijking met 1797) en Baflo (37 per 500 in 1798, +14 in vergelijking met 1797). In beide dorpen waren plaatselijke predikanten nauw betrokken bij de (landelijke) politiek. Middelstum was de standplaats van Hoffman, de enige representant in de twee Nationale Vergaderingen en de Constituerende Vergadering die in alle drie de Haagse

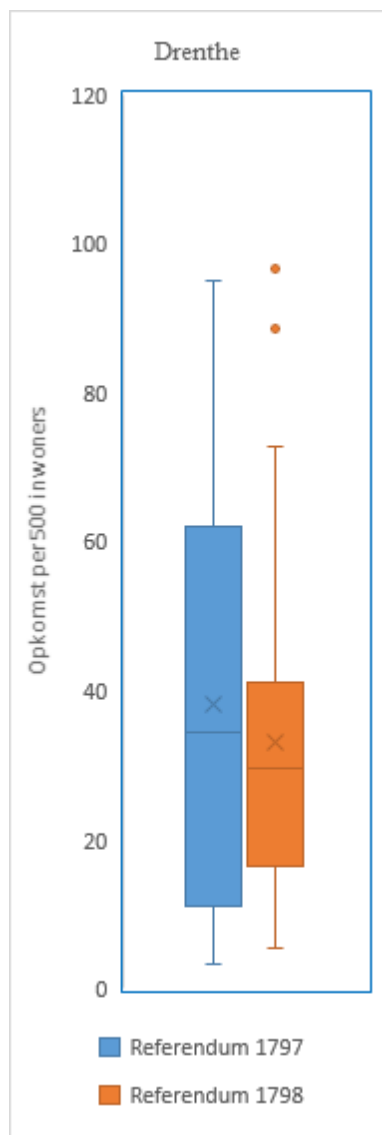
²⁴ Zie voor Eenrum als centrum van de Verlichting op het Groninger platteland: Botke, *Boer en heer*, 53-55, 141-151.

constitutiecommissies heeft gezeten.²⁵ Baflo was de standplaats van J.F. van der Leij, één van de vier leden van de zuiveringscommissie voor Groningen en Drenthe. Hoffman, Van der Ley, Bacot, Bruins, Dekens en Sypkens zijn predikanten die in de periode 1795-98 in de politiek terecht kwamen, nadat zij door burgers waren gekozen in provinciale of nationale vergaderingen.²⁶ Een aantal van hen was in de jaren tachtig al betrokken geraakt bij de patriottische stroming en om die reden door de Hoge Justitiekamer in 1788 uit het ambt gezet en uit de provincie verbannen. In maart 1795 werden deze vonnissen vernietigd en konden zij terugkeren. De betrokkenheid van predikanten typeert de politiek in Groningen, al leidt dat overigens nergens tot deelname van een (grote) meerderheid van burgers aan de grondvergaderingen in hun (ex)standplaatsen (Aduard, Middelstum, Baflo, Scheemda, Zandeweer, Lutjegast).

²⁵ Hij behoorde tot één van de ontwerpers van het *Plan van Constitutie* van 1797 en was één van de zes grondleggers van het *Ontwerp van Staatsregeling* van 1798.

²⁶ B.W. Hoffman: Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Appingedam: wel een proces begonnen niet uit zijn ambt gezet. G.J.G. Bacot: Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Onderdendam; Bacot studeerde midden in de campagne voor het *Ontwerp van Constitutie* af als meester in de rechten en promoveerde aan de Universiteit Groningen op 31 juli 1797. Was in 1795 al lid geworden van het Hof van Justitie, en wordt na zijn politieke functies (tot 1801) raadsheer in het Hof van Justitie; J. Dekens, volmacht en lid van de provisionele Representanten van het Volk van de Ommelanden vanaf 1795. Van der Ley in december 1797 gekozen in het nieuwe provinciaal bestuur van Groningen. B. Bruins, Tweede Nationale Vergadering, district Zuidhorn; Sypkens, Eerste en Tweede Nationale Vergadering, district Scheemda, behoorde overigens niet tot de dominees die in 1788 uit het ambt werden gezet.

Doosdiagram 6.7: Drenthe.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

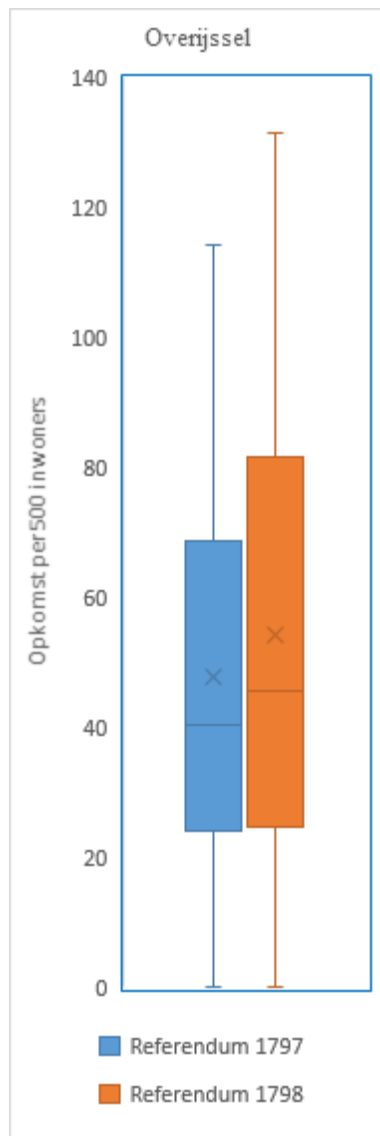
Figuur 6.7 laat de spreiding van de opkomst in Drenthe zien: de gemiddelde opkomst daalt van 38 burgers per 500 inwoners in 1797 naar 33 in 1798. De mediaan daalt van 34 naar 30. De onderlinge verschillen tussen de 39 dorpen zijn in 1797 groot, maar zijn in 1798 aanzienlijk verkleind: de interkwartielafstand daalt van 51 naar 24. In vergelijking met andere provincies laat het diagram een duidelijk afwijkend patroon zien van het stemgedrag in 1798: een daling van de opkomst en minder scherpe plaatselijke verschillen. De daling in opkomst is het resultaat van dorpen met een hoge opkomst in 1797 en een beduidend lagere opkomst in 1798 (bijvoorbeeld Vries, Emmen, Oosterhesselen, Zweeloo en Dalen). Van een achteruitgang in alle 39 Drentse dorpen is echter geen sprake. Dorpen met een sterke stijging zijn bijvoorbeeld Ruinerwold, Vledder en De Wijk. Slechts Gasselte en Westerbork laten, zowel in 1797 als in 1798 een hoge opkomst zien. Beide dorpen hebben in 1798 in vergelijking met de rest van Drenthe zelfs een extreem hoge uitslag. Gasselte is het dorp met de hoogste opkomst, zowel in 1797 als in 1798: 70% van de stemgerechtigden gaat naar de grondvergadering. In Westerbork stemde in 1798 overigens de meerderheid van de opgekomen burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*. Het illustreert de mogelijkheid die stemgerechtigde burgers in 1798 hebben, namelijk opkomen

in grondvergaderingen en *tegen* stemmen of niet opkomen en thuis blijven. De laatste optie is een relatief makkelijke en veilige route vergeleken met de eerste. Overigens stemde 19% in Drenthe tegen.

De opkomst bij beide referenda in de veenkolonie Hoogeveen was laag: in 1797 kwam 6% en in 1798 5% van de stemgerechtigden naar de grondvergaderingen. De beroepsbevolking bestond in 1798 voor 27% uit (veen)arbeiders, 27% uit (turf)schippers en 15% uit ambachtslieden. Slechts 6% was boer, hetgeen uitzonderlijk was in vergelijking met

andere delen van Drenthe.²⁷ Lage deelnamecijfers zijn ook te zien in andere veenkoloniale nederzettingen: Nijeveen en Kolderveen en Smilde (Hijkersmilde en Kloosterveen).

Doosdiagram 6.8: Overijssel.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

Figuur 6.8 toont de diagrammen met de spreiding van de opkomstcijfers in 1797 en 1798 van 44 steden, dorpen en plattelandsdistricten in Overijssel. De gemiddelde opkomst per 500 inwoners stijgt van 48 in 1797 naar 54 per 500 inwoners in 1798. De mediaan ligt op 40 in 1797 en op 46 in 1798. De verschillen tussen de 44 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn in 1798 in vergelijking met 1797 groter geworden. De interkwartielafstand van 45 in 1797 stijgt, in tegenstelling tot andere provincies, zelfs naar 57 in 1798. Er zijn aldus grote regionale verschillen in opkomst, zoals de kaarten 3 en 4 al laten zien. In geen enkele provincie is dat zo scherp vast te stellen als in Overijssel. Aan de ene kant dorpen die behoren tot het landelijke kwartiel met de laagste opkomst, aan de andere kant dorpen die behoren tot het landelijk hoogste kwartiel, waar een ruime meerderheid, soms meer dan 75% van de stemgerechtigde burgers, aan de grondvergaderingen deelneemt. Kaarten 3 en 4 laten zien dat hoge opkomsten zich concentreren in Twente en in delen van Salland.

Eén streek heeft zowel in 1797 als in 1798 de laagste opkomstcijfers van Overijssel: het zogenoemde hoogschoutambt van Hasselt, met daarin het stadje Hasselt en het omringende platteland, in het bijzonder Staphorst. Dit schoutambt Staphorst bestond uit drie kerkdorpen Staphorst, Rouveen en IJhorst. Tussen die drie dorpen bestonden grote

verschillen in mentaliteit en religieuze oriëntatie, met name tussen Staphorst en Rouveen aan de ene en IJhorst aan de andere kant. Het kerspel IJhorst was verbonden met het in Drenthe gelegen kerspel De Wijk. Samen deelden zij de predikant voor hun hervormd-gereformeerde

²⁷ M.A.W. Gerding, De bevolking van Hoogeveen 1625-1815, In: F. Keverling Buisman (ed.), *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813*, 78-82, in het bijzonder Grafiek VII; Tabel XIV.

kerk. Beide dorpen waren patriottisch gezind en in de negentiende eeuw vrijzinnig, anders dan Staphorst en Rouveen, bekend om hun orthodox protestantisme.

In het schoutambt Staphorst gingen in 1797 20 burgers naar de vijf grondvergaderingen, die allen een *ja*-stem uitbrachten op het *Ontwerp van Constitutie* (opkomst 4 per 500 inwoners). Die *ja*-stem paste bij het stemgedrag in het nabijgelegen Meppel en De Wijk, waarop Staphorst was georiënteerd. Overigens kwam geen uitslag binnen van de twee grondvergaderingen in Rouveen; die zijn in 1797 niet gehouden.

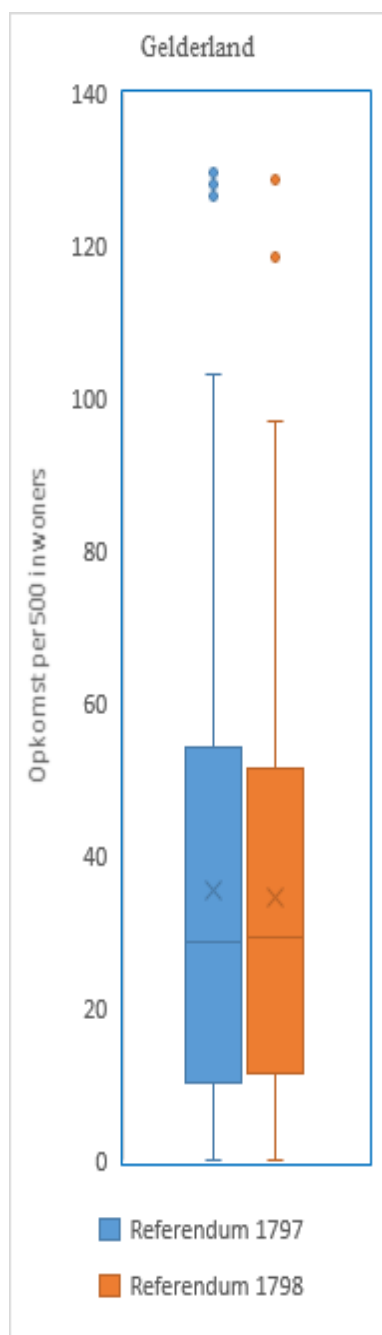
In 1798 steeg de deelname in het schoutambt en gingen 73 burgers naar de vijf grondvergaderingen (opkomst 14 per 500 inwoners). Die stijging komt voor het grootste deel voor rekening van IJhorst, waar aanzienlijke steun bestond voor het *Ontwerp van Staatsregeling*, evenals in het nabij gelegen De Wijk in Drenthe.²⁸ In de twee grondvergaderingen in de kerk van Staphorst kwamen 12 burgers bijeen. In Rouveen kwam één persoon op in de kerk en 12 in Herberg ‘Het Molentjen’; dat is nog geen 5% van het aantal stemgerechtigden.

Het kerkdorp Staphorst heeft een traditie van verzet tegen autoriteit en moderniteit. Staphorst was wellicht niet toevallig het enige dorp waar op 26 januari 1796, de dag van de eerste (democratische) verkiezingen in Nederland, de grondvergaderingen werden verstoord. Een menigte jongens en mannen verhinderde het bijeenkomen van de grondvergaderingen in de kerk van Staphorst. Het oproer was zo omvangrijk, dat de hoofdofficier van justitie (de hoogschout van Hasselt en Hasselterambt) een detachement militairen van het garnizoen van Kampen naar Staphorst stuurde om de openbare orde te herstellen en handhaven. Op kosten van inwoners die betrokken waren geweest bij de baldadigheden, werden de soldaten een paar weken ingekwartierd in hun woningen. De hoofddaders werden vervolgd.²⁹ De aanpak had kennelijk succes: van oproerige bewegingen wordt daarna niets meer vernomen. De grondvergaderingen konden daarna rustig worden gehouden, maar vrijwel niemand nam eraan deel. Enige sympathie voor de Bataafse revolutie kan niet worden waargenomen, zoals de uitslagen van de referenda laten zien.

²⁸ In de grondvergadering van IJhorst (district 5, grondvergadering 30) kwamen 58 personen op. 46 stemden voor, 12 onthielden zich van stemming. Het is één van de zeldzame voorbeelden van blanco stemmen in 1798. De grondvergadering van IJhorst was overigens in een ander district ingedeeld dan de grondvergaderingen van Staphorst en Rouveen.

²⁹ Zie voor een gedetailleerde beschrijving A.H. ten Cate, Staphorst in beroering, 1786, 1787, 1796. Zie www.dboverijssel.nl/archieven/8317. K. Tippe, *Een echte Overijsselschman, Frederik Allard Ebbinge Wubbe (1791-1874), burger, bestuurder en historicus in een rurale omgeving*, in het bijzonder hoofdstuk 4, 50-66.

Doosdiagram 6.9 Gelderland.
Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798.

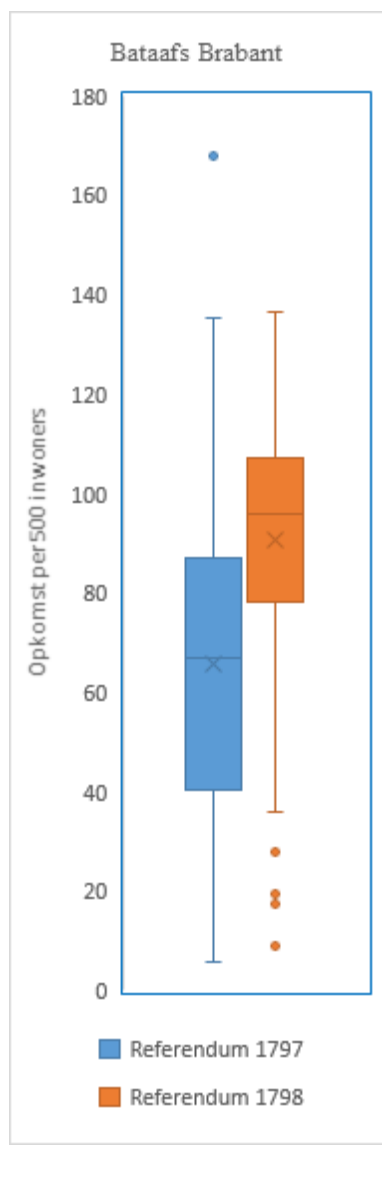
inwoners.

Figuur 6.9 toont de spreiding van de opkomst in Gelderland. De opkomst is in 1798 over de hele linie vrijwel gelijk aan de opkomst in 1797; de gemiddelde opkomst ligt in 1797 en in 1798 op 35 burgers per 500 inwoners. De mediaan stijgt nauwelijks, van 29 in 1797 naar 30 opkomende burgers per 500 inwoners. De spreiding van de opkomst is in vergelijking met andere provincie tamelijk groot: de interkwartielafstand is in 1797 45 en daalt naar 40 in 1798. Het is een indicatie van aanzienlijke verschillen in opkomst van steden en dorpen in Gelderland.

Laat tabel 6.1 een daling van de opkomst in 1798 zien, figuur 6.9 toont stabiliteit. Dit verschil wordt deels verklaard door de wijze van berekening. De cijfers in tabel 6.1 zijn gebaseerd op de uitslag in absolute cijfers, terwijl figuur 6.9 is gebaseerd op de gemiddelden van elk van de 137 steden en dorpen in Gelderland. De daling van de opkomst in Gelderland in absolute cijfers blijkt vooral het resultaat van een sterk gedaalde opkomst in een beperkt aantal streken en plaatsen, zoals ook in Holland het geval was.

Zoals eerdere diagrammen geeft figuur 6.9 extreme waarden weer. In 1797 zijn die te vinden in het Land van Maas en Waal: Malden en Overasselt (130 per 500), Druten (128 per 500), en in de Achterhoek: Rekken (129 per 500), Neede (127 per 500 inwoners). Deze extreme waarden zijn in 1798 verdwenen. Het diagram voor 1798 laat twee uitschieters zien: het dorp Westervoort bij Arnhem met een opkomst van 129 burgers per 500 inwoners en Beltrum in de Achterhoek met een opkomst van 119 burgers per 500

Doosdiagram 6.10 Bataafs-Brabant. Spreiding van de opkomst in 1797 en 1798

Figuur 6.10 toont het diagram van de spreiding van de opkomst voor Bataafs Brabant. De afwijkende structuur van het stemgedrag in vergelijking met de andere provincies is onmiddellijk zichtbaar. Het gemiddelde ligt in 1797 op 66 burgers per 500 inwoners, de mediaan op 67. In 1798 stijgt het gemiddelde naar 91 burgers per 500 inwoners, de mediaan ligt zelfs daarboven op 96. De doos van 1798 laat een sterke stijging zien. De verschillen in opkomst tussen de steden en dorpen zijn in 1798 kleiner geworden in vergelijking met 1797. De interkwartierafstand daalt van 46 in 1797 naar 29 in 1798.

Voor het diagram van 1798 laat een ander beeld zien dan iedere andere provincie: het diagram is ‘omgekeerd’. De extreme waarden liggen niet aan de bovenkant, maar aan de onderkant van de snaar van het eerste kwartiel. De vier plaatsen met voor Brabant extreem lage opkomsten liggen in de noordwesthoek van de provincie: Willemstad (9 per 500), Dinteloord (18), Fijnaart (20) en Bergen op Zoom (28).

Willemstad en Dinteloord maakten in 1795 bezwaar om te worden ingedeeld bij Bataafs Brabant. Zij wensten deel uit te maken van Holland. Zowel door hun geschiedenis als daarmee samenhangend de religieuze samenstelling van de bevolking maakten deze plaatsen geen vanzelfsprekend onderdeel uit van Brabant. Hun opkomst vormt dan ook wellicht een uitdrukking van de wijze waarop de uitslag van

dit referendum kan worden geïnterpreteerd: als uiting van een regionale identiteit, meer dan als een beslissing van individuele burgers over de voorgelegde tekst. Katholieke Brabanders namen deel, omdat zij zich eindelijk vrij voelden in het uitoefenen van hun godsdienst, maar van deze Brabantse identiteit maakten deze plaatsen in de noordwesthoek geen onderdeel uit.

De diagrammen met de opkomst per provincie laten zien dat ook de opkomst in Holland en Gelderland in 1798 steeg. De daling in absolute cijfers in Holland en Gelderland, zoals samengevat in tabel 6.1, komt voor rekening van een beperkt aantal plaatsen. De landelijke stijging is vooral het gevolg van de sterke stijging in Bataafs-Brabant en Overijssel, in het bijzonder in Twente.

Dat beeld wordt bevestigd als (samenvattend) plaatselijke opkomstcijfers als uitgangspunt worden genomen. Tabel 6.3 bevat de uitkomst van de vergelijking van de plaatselijke opkomstcijfers. Dan blijkt dat de opkomst in 1798 steeg in 577 van de 948 plaatsen (61%); in 323 plaatsen daalt de opkomst (34%) en in 48 plaatsen (5%) was de opkomst in 1798 gelijk aan 1797. De tabel laat tevens zien dat in Friesland en Drenthe in 1798 in de meerderheid van de steden en dorpen *minder* burgers aan de grondvergaderingen deelnamen dan in 1797. Dat beeld lieten de diagrammen voor deze provincies eveneens zien. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht of de daling of de stijging eventueel het gevolg is van de zuivering van de grondvergaderingen of dat het veroorzaakt wordt door stemgerechtigde burgers die zelf een keuze maakten om niet aan grondvergaderingen deel te nemen.

Tabel 6.3: Opkomst in 1798 van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten: stijging of daling ten opzichte van de opkomst in 1797.

	1798>1797	1798=1797	1798<1797	Totaal	N=aantal plaatsen
Bataafse Republiek	61%	5%	34%	100%	948
Groningen	58%	10%	31%	99%	118
Friesland	26%	7%	67%	100%	43
Drenthe	44%	5%	51%	100%	39
Overijssel	71%	2%	27%	100%	45
Gelderland	52%	6%	42%	100%	137
Utrecht	58%	2%	40%	100%	60
Holland	64%	6%	30%	100%	336
Zeeland	67%	2%	31%	100%	61
Bataafs-Brabant	79%	1%	20%	100%	109

§ 4 Het referendum van 1797: de uitslag opnieuw in kaart

Met behulp van het aantal *ja*- of *nee*-stemmers per 500 inwoners kan een meer verfijnde analyse worden uitgevoerd van de uitslag van het referendum van 1797 dan enkel de verdeling in percentages. Van de uitslagen van 8 augustus 1797 zijn twee kaarten gemaakt, kaart 5 voor het aantal *ja*-stemmen per 500 inwoners voor alle 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten en kaart 6 voor het aantal *nee*-stemmen. Evenals de opkomst, zijn de *ja*-stemmen en de *nee*-stemmen van laag naar hoog gerangschikt en in vier (ongeveer gelijke) groepen verdeeld. Deze kwartielen vormen de basis voor de gegevens zoals die in beeld zijn gebracht. (Tabel 6.4a voor de *ja*-stemmen, tabel 6.4b voor de *nee*-stemmen.)

Tabel 6.4a: De *ja*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=Aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 0 per 500 inwoners	247
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	1 – 3 per 500 inwoners	251
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	4 – 8 per 500 inwoners	226
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	9 – 65 per 500 inwoners	224

Tabel 6.4b: De *nee*-stemmen in 1797: verdeling van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=Aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 5 per 500 inwoners	249
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	6 – 18 per 500 inwoners	231
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	19 – 44 per 500 inwoners	236
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	45 – 168 per 500 inwoners	232

De meeste aandacht zal overigens worden gegeven aan de *ja*-stemmen, onder meer omdat de verdeling en de spreiding van de *nee*-stemmen veel overeenkomsten vertoont met de al besproken verdeling en spreiding van de opkomstcijfers.

Tabel 6.4a laat zien dat in een kwart van alle steden en dorpen geen enkele *ja*-stem voor het *Ontwerp van Constitutie* werd uitgebracht. Kaart 5 laat de betreffende regio's zien: Bataafs-Brabant, het rivierengebied van Gelderland, delen van Overijssel (Salland) en Drenthe en sommige dorpen in het groene hart van Holland en Utrecht. Gemiddeld brachten in de Bataafse Republiek 7 burgers per 500 inwoners een *ja*-stem uit; tabel 6.4a laat zien, dat 224 steden en dorpen liggen in het hoogste kwartiel, waar tussen 9 en 65 burgers per 500 inwoners een *ja*-stem uitbrachten, boven het landelijk gemiddelde. De kaart laat een caleidoscopisch beeld zien: verspreid over de hele republiek zijn dorpen en steden te vinden die behoren tot dit kwartiel met de meeste *ja*-stemmen.

Tabel 6.5 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen, stadjes en dorpen eveneens verspreid door de hele Bataafse Republiek.

Tabel 6.5: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal ja-stemmen in 1797 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal ja-stemmen per 500 inwoners
Ootmarsum, stad	2	65
Doetinchem, stad	3	58
Weesp	6	55
Oosthuizen	1	51
Steenwijk	5	40
Diepenheim	2	40
Zwijndrecht	2	39
's Gravenmoer	1	37
Harderwijk	7	35
Heerewaarden	1	35

Zoals al beschreven, haalde het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 in 210 steden en dorpen de absolute meerderheid. Slechts 60% van deze plaatsen (125 van 210) bevindt zich in het (hoogste) kwartiel van ja-stemmen van 9 tot 65 per 500 inwoners. De overige 40% is te vinden in de overige twee kwartielen waarin plaatsen met *ja*-stemmen zijn gegroepeerd; in veel van deze dorpen stemde de meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie*, maar kwamen tegelijkertijd heel weinig burgers op in hun grondvergaderingen. Voor de provincie Groningen is dat al geconstateerd; kaart 5 laat zien dat dit stempatroon ook voorkomt op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, de Krimpenner- en Alblasserwaard, de Tielerwaard en de Neder-Betuwe in het rivierengebied van Gelderland en de Utrechtse heuvelrug.

Hoewel kaart 5 misschien een ander beeld suggereert, zijn de *ja*-stemmen geen exclusieve aangelegenheid van het platteland. Ongeveer 45% van de *ja*-stemmen komt uit de 31 steden met meer dan 5.000 inwoners, waar 43% van de bevolking van de Bataafse Republiek woonde. In het kwartiel met het hoogste aantal ja-stemmen (van 9 tot 65 stemmers per 500 inwoners) bevinden zich grote Hollandse steden: Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Buiten Holland behoren Groningen en Arnhem eveneens tot dit kwartiel boven het landelijke gemiddelde van 7. In deze steden voerden ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten met pamfletten en brochures campagne om, op pragmatische gronden, het *Ontwerp van Constitutie* te aanvaarden. Het ontwerp behaalde de meerderheid ook in Schiedam en Weesp,

eveneens steden met een dergelijke sociëteit. In andere Hollandse steden, zoals Haarlem en Dordrecht, stemden relatief veel burgers voor het *Ontwerp van Constitutie*. Het ontwerp haalde zelfs de meerderheid in Dordrecht, nadat de *Dordrechtsche Courant* op de dag van stemming de burgers aanspoorde om te kiezen voor zekerheid, geschreven in een anonieme brief door ‘een oprechte vriend van zijn vaderland.’ Buiten Holland bestond, zover bekend, een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit in de stad Groningen. De aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit stond overigens niet garant voor succes. Het aantal *ja*-stemmen in Leiden en Hoorn (ieder 7 burgers per 500 inwoners) ‘viel tegen’ in vergelijking met andere Hollandse steden.

Behalve de aanwezigheid van deze sociëteiten kenmerkten deze Hollandse steden, evenals de steden Groningen, Arnhem en Middelburg, zich door een zelfbewuste stedelijke aristocratie, onderdeel van de ‘staatsgezinde’ facties uit de oude Republiek, dragers van de regentencultuur. Verwacht zou mogen worden, dat in steden met deze traditionele bestuurscultuur, ondanks de wisseling van de wacht door de verwijdering van de Oranjegezinde regenten uit de stedelijke besturen en de vervanging door patriottische bestuurders, gekozen zou worden voor een pragmatische oplossing, resultaat van de aloude werkwijze om (achter gesloten deuren) compromissen te bereiken.

Kaart 5 laat verder, als aanvulling op kaart 1, zien, dat het *Ontwerp van Constitutie*, behalve op het platteland van Groningen en Zeeland relatief veel steun verwierf in Twente, de omgeving van Arnhem (de Veluwezoom en Elst in de Overbetuwe), de omgeving van Haarlem en het Gooi en Friesland. In Friesland loopt een strook van het zuidwesten naar het noordoosten van de provincie met daarin steden en dorpen die zich bevinden in het kwartiel met het hoogste aantal *ja*-stemmen: Oost-Dongeradeel, Kollumerland, Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Leeuwarderadeel, Rauwerderhem, Wonseradeel (platteland rondom Bolsward dat in meerderheid *ja* stemde en Wymbritseradeel (platteland rondom Sneek met naar verhouding veel *ja*-stemmen).

Kaart 5 toont zo een tweedeling in Friesland tussen enerzijds steden en plattelandsdistricten die behoren tot het hoogste kwartiel van *ja*-stemmen en anderzijds steden en dorpen, zoals Leeuwarden, Franeker, Het Bildt en Lemsterland, waar het ontwerp van grondwet (vrijwel) geen steun verwierf. Dit beeld is mogelijk het resultaat van de felle pennenstrijd die in juli en augustus 1797 in Friesland is gevoerd tussen voor- en tegenstanders van het *Ontwerp van Constitutie*. Zittend representant J.L. Huber riep zijn provinciegenoten op om vooral voor het ontwerp te stemmen. De representanten H.L. van Altena en C.L. van

Beijma behoorden tot de harde kern van de ‘de Twaalf’ en riepen op tot verwerping. De *Friesche Courant* publiceerde in extenso de drie pamfletten van deze representanten en riep in artikelen en ingezonden brieven eveneens op tot verwerping. Representant C.L. van Beijma kreeg de gelegenheid zijn standpunt te verwoorden in de *Leeuwarder Courant*, een traditionele stadskrant die overigens bepaald niet scheutig was met het publiceren van opiniërende brieven en artikelen over politiek. Hij riep nog eens op tot verwerping, omdat hij een tegenstander was van het amalgaam van de (provinciale) schulden.

Zoals in de Friese steden Workum, Hindelopen, Sneek en Bolsward te zien is, zijn ook in andere delen van de Republiek veel *ja*-stemmen afkomstig uit kleine steden: Kampen, Enschede, Delden, Muiden, Purmerend, Schoonhoven, Veere en Vlissingen bevinden zich in het kwartiel met het hoogste aantal *ja*-stemmen. Worden alle kleine steden meegeteld, dan is bijna 60% van de *ja*-stemmen afkomstig uit 102 steden, waar 43% van de bevolking van de Bataafse Republiek woonde.

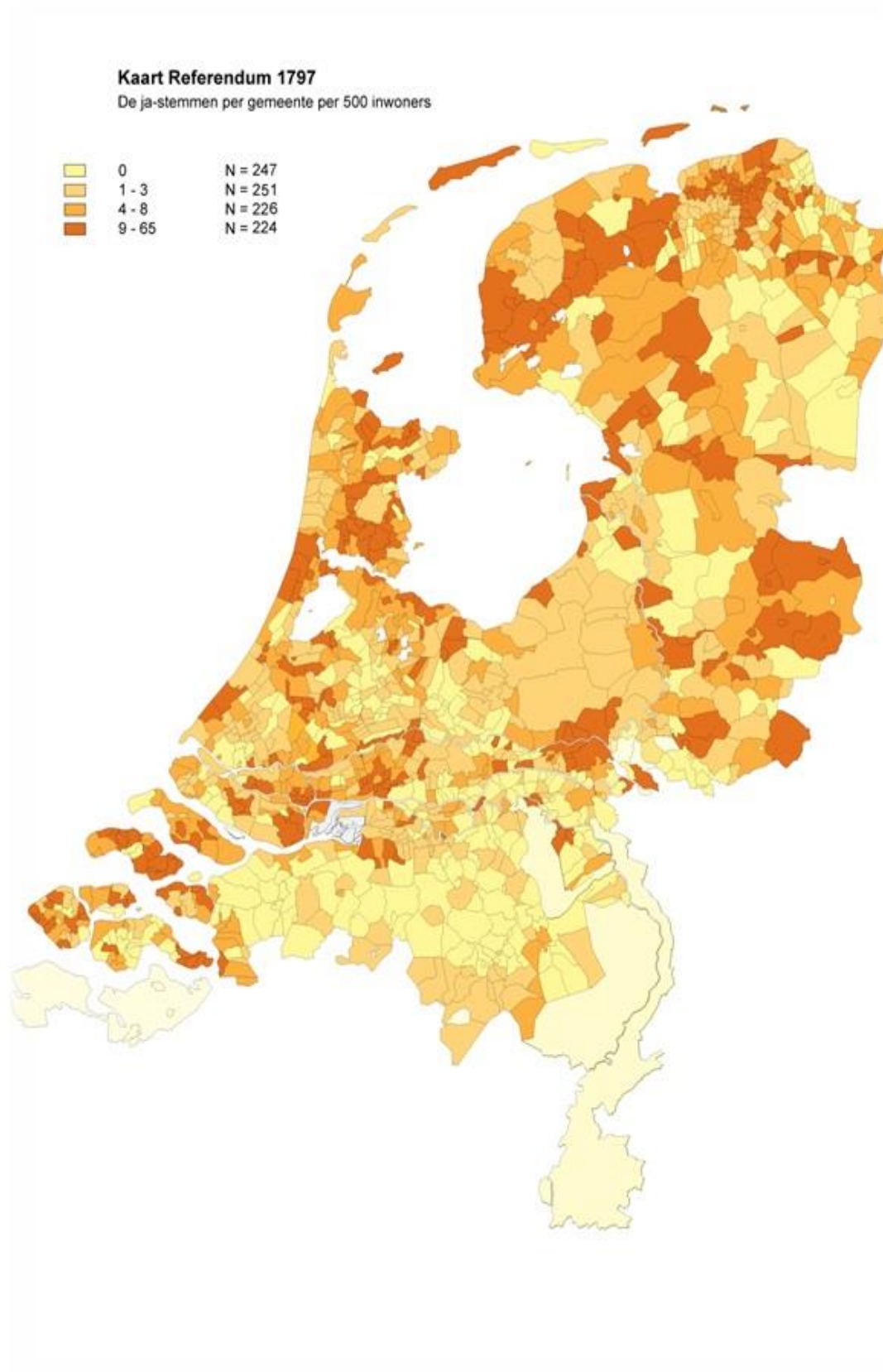
Kaart 6 brengt de *nee*-stemmen in beeld. Als burgers in 1797 naar de grondvergadering komen, dan doen ze dat in ruime meerderheid om *nee* te stemmen. Het geografisch patroon is herkenbaar: Brabant, het Land van Maas en Waal, de Overbetuwe, de Achterhoek en Twente stemmen tegen. Voor delen van Salland en midden en zuidoost Drenthe geldt dat eveneens. Verder vallen in Friesland Barradeel en Het Bildt op, twee plattelandsdistricten waar steeds aanzienlijke steun was te vinden voor de ideeën van de Bataafse revolutie. In Zeeland valt het verschil op tussen het stemgedrag op Walcheren en Noord-Beveland met weinig *nee*-stemmen versus plaatsen op Schouwen-Duiveland en Tholen behorend tot het kwartiel met het hoogste aantal *nee*-stemmen.

Tabel 6.6 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen; dorpen met deze extreme waarden liggen vooral in Bataafs-Brabant en verspreid in Gelderland en Overijssel.

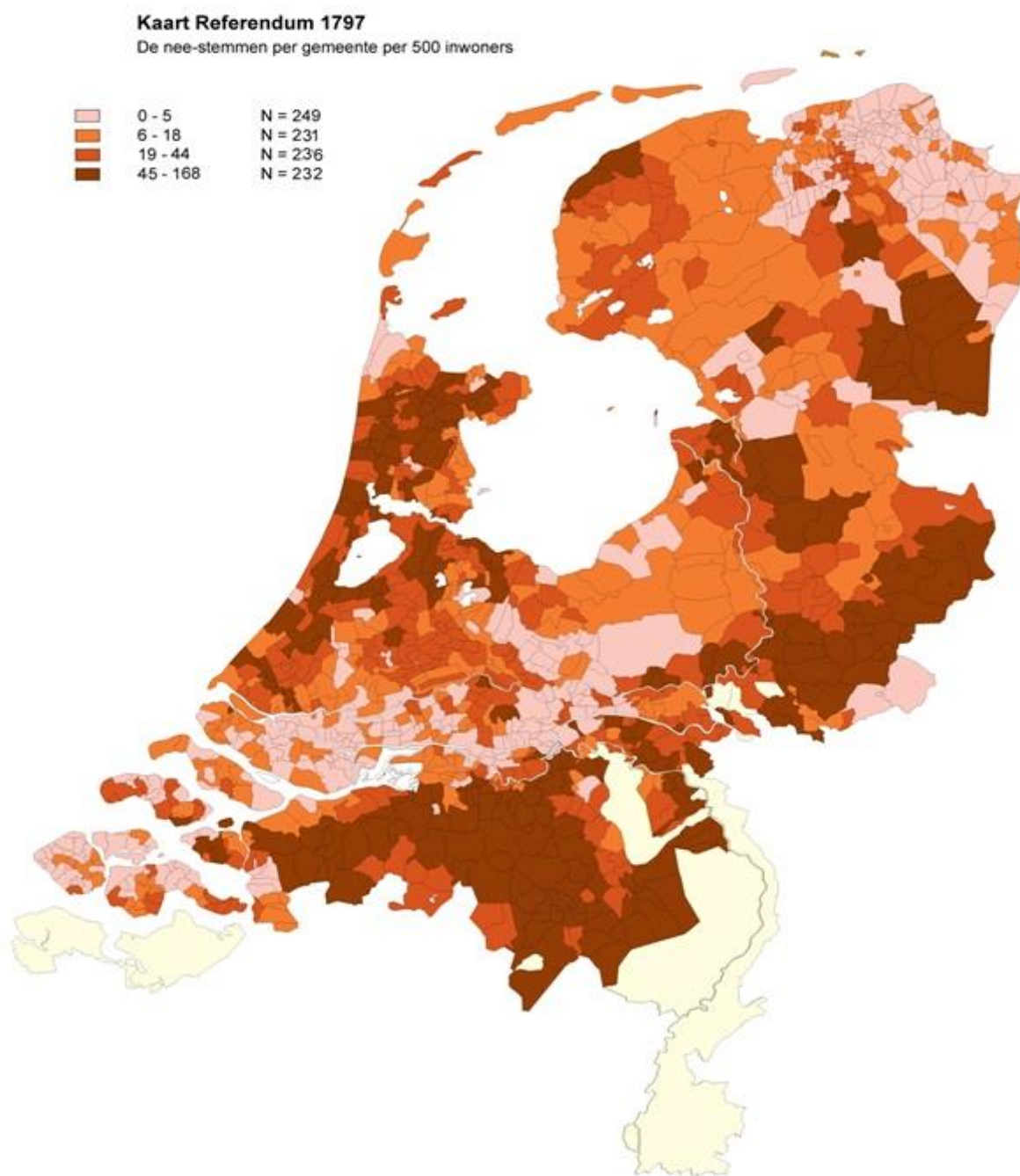
Tabel 6.6: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal <i>nee</i> -stemmen per 500 inwoners
Oploo, Overloon en Maashees	2	168
Beugen	2	131
Malden, Over- en Nederasselt	2	130
Deurne en Liessel	4	129
Druten	2	128
Rekken	1	128
Cromvoirt	1	128
Hoeven en Maartenspolder	2	128
Oudenbosch en Zegge	4	126
Neede	4	123

Kaart 5: Referendum 1797: de *ja*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

Kaart 6: Referendum 1797: de *nee*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

§ 5 Het referendum van 1798: de uitslag opnieuw in kaart

Evenals voor het eerste referendum kan voor het tweede referendum over het *Ontwerp van Staatsregeling* met behulp van het aantal *ja*- of *nee*-stemmen per 500 inwoners een meer uitgebreide analyse worden uitgevoerd van de uitslag. Van de uitslagen van het tweede referendum zijn eveneens twee kaarten gemaakt: kaart 7 met het aantal *ja*-stemmen per 500 inwoners voor elk van de 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten, kaart 8 voor het aantal *nee*-stemmen. De *ja*-stemmen zijn van laag naar hoog gerangschikt en vervolgens in vier gelijke groepen verdeeld. Deze kwartielen vormen de basis voor de presentatie op kaart 7. Voor de *nee*-stemmen is echter een aanpassing aangebracht. In bijna 50% van de 948 steden en dorpen werd namelijk geen enkele *nee*-stem uitgebracht (461 steden en dorpen). Daarom is het vierde kwartiel (25% met het hoogste aantal *nee*-stemmen) gesplitst in twee groepen van ongeveer 12,5%. Op deze wijze zijn de *nee*-stemmen op kaart 8 in beeld gebracht. Tabel 6.7a bevat de verdeling van de 948 plaatsen in vier kwartielen van de *ja*-stemmen, tabel 6.7b de vier kwartielen, in aangepaste vorm, van de *nee*-stemmen.

Tabel 6.7a: De *ja*-stemmen in 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=aantal plaatsen
kwartiel 1 (Q 1): 25% van 948 plaatsen	0 – 12 per 500 inwoners	243
kwartiel 2 (Q 2): 25% van 948 plaatsen	13 – 25 per 500 inwoners	236
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	26 - 49 per 500 inwoners	234
kwartiel 4 (Q 4): 25% van 948 plaatsen	50 – 153 per 500 inwoners	235

Tabel 6.7b: De *nee*-stemmen in 1798: verdeling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten in kwartielen

	Kwartiel grenzen	N=aantal plaatsen
kwartiel 1 en 2 (Q 1; Q 2): 50% van 948 plaatsen	0 per 500 inwoners	461
kwartiel 3 (Q 3): 25% van 948 plaatsen	1 – 2 per 500 inwoners	257
<i>Helft kwartiel 4.1</i> (Q 4): 12,5% van 948 plaatsen	3 – 6 per 500 inwoners	115
<i>Helft kwartiel 4.2</i> (Q 4): 12,5% van 948 plaatsen	7 – 104 per 500 inwoners	115

Wie in 1798 deelnam aan de grondvergaderingen, kwam *ja* stemmen. Zoals gezegd werd in bijna 50% van alle steden en dorpen geen enkele *nee*-stem uitgebracht; slechts in 25% van de plaatsen stemden 3 of meer burgers per 500 inwoners tegen het ontwerp. Tegenstemmen kwamen dus nauwelijks voor.

Kaart 7 brengt de *ja*-stemmen in beeld. Het geografische patroon is bekend van eerdere kaartbeelden, in het bijzonder de opkomst in 1798. Het hoogste aantal *ja*-stemmen is vooral te vinden in de periferie van de Republiek (Bataafs-Brabant, delen van het land van Maas en Waal, delen van de Achterhoek, Twente en Salland, dorpen in Drenthe) en in Holland vooral in het midden en noorden van deze provincie.

Tabel 6.8 geeft de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen, aangevoerd door het Hollandse dorp Voorhout. De meeste dorpen in deze top liggen echter in Bataafs-Brabant. Deurne, Beugen en Cromvoirt staan overigens ook in het lijstje met dorpen met in 1797 het hoogste aantal *nee*-stemmen (zie tabel 6.6). Dat roept de vraag op naar de eventuele relatie tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798. Dat een directe relatie in de zin van een positief verband tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798 niet vanzelfsprekend is, blijkt uit de plaatsen Hoeven en Oudenbosch, die in de top-10 staan van hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 en in de top-10 van het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1798.

Tabel 6.8: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal <i>ja</i> -stemmen per 500 inwoners
Voorhout	1	153
Lierop	3	136
Mierlo	3	136
Vlijmen	4	131
Deurne en Liessel	4	130
Beltrum	3	129
Beugen	2	125
Cromvoirt	1	124
Heeswijk	1	123
Dongen	4	122

Het kwartiel van de steden en dorpen waar toch meer dan 3 burgers per 500 inwoners een tegenstem uitbrachten is, zoals aangegeven, onderverdeeld in twee subgroepen. Kaart 8 laat scherp de concentraties zien van plaatsen waar relatief veel burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* stemden. Die dorpen zijn in een viertal regio's gelegen.

De concentraties betreffen ten eerste een aantal dorpen in West-Brabant, waarvan een aantal zelfs in meerderheid *nee* stemde; in plaatsen zonder meerderheid stemde een

aanzienlijke minderheid tegen. Opvallend is dat een reeks van die dorpen gelegen is aan de nieuwe grens met Frankrijk, zoals Roosendaal, Rucphen, Etten, Zundert, Rijsbergen, Baarle-Nassau en Alphen. Bestudering van de processen-verbaal laat zien, dat die tegenstemmen vaak te vinden zijn in gehuchten of kerkdorpen die ver gelegen zijn van het (bestuurlijk) centrum. Verder concentreerde de *nee*-stem tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zich in Brabant in een aantal dorpen in de Kempen in de omgeving van Eindhoven. Buiten Brabant zijn *nee*-stemmen vooral te vinden in Twente rond het stadje Delden en het omringende platteland en het stadje Hardenberg en omgeving. De derde concentratie ligt in het midden en zuidoosten van Drenthe rond Westerbork en Oosterhesselen. In Friesland stemde Gaasterland tegen. De vierde concentratie ten slotte ligt in de provincie Utrecht en het Gooi. In Utrecht stemden Soest, Hoogland, Kortenhoef, Nigtevecht met Nederhorst den Berg en Wijk bij Duurstede tegen. De kaart laat ook zien, dat er betrekkelijk veel tegenstemmen zijn uitgebracht in Hilversum, Naarden-Bussum en Eemnes.

Op de kaart is Emmeloord, gelegen op het in de Zuiderzee gelegen eiland Schokland, niet goed te zien, maar Schokland vraagt wel om enige aandacht.³⁰ Het eiland kende twee gemeenschappen, die beide leefden van de visserij.³¹ In het in meerderheid protestantse dorp Ens, behorend tot Overijssel en bestuurlijk en politiek onder invloed van de stad Kampen, werd in 1797 noch in 1798 een grondvergadering georganiseerd.³² Emmeloord, een katholieke gemeenschap behorend tot Holland, kende juist een hoge opkomst.³³ Zowel in 1797 als in 1798 behoorde het dorp tot het hoogste kwartiel: in 1797 stemde 70 burgers per 500 en in 1798 95 burgers per 500 inwoners. De meerderheid stemde echter op 23 april 1798, evenals in 1797, *tegen* het voorgelegde ontwerp. Het stemgedrag in Emmeloord vormt een illustratie van het idee dat een (groot) deel van de *nee*-stemmen in 1798 uit katholieke gemeenschappen afkomstig is. Later wordt hierop teruggekomen.

³⁰ Het eiland Schokland is in 1859 in opdracht van de regering ontruimd na herhaalde overstromingen en voortdurende bedreiging van wateroverlast. De bewoners werden naar de vaste land verplaatst. Voor 1795 behoorde Ens tot Overijssel en Emmeloord tot Holland. Het stadsbestuur van Amsterdam was tot 1792 in het bezit van de heerlijke rechten van Urk en Emmeloord en benoemde dus de plaatselijke autoriteiten. Wegens steeds stijgende kosten voor het (dijk)onderhoud gaf Amsterdam het bezit terug aan de Staten van Holland, die het beheer vervolgens toevertrouwde aan Gecommitteerde Raden, inclusief de benoeming van plaatselijke autoriteiten, waarvan de schout-rentmeester de voornaamste was. In 1795 konden de eilandbewoners voor de eerste keer hun eigen bestuurders kiezen. In 1806 werden Emmeloord en Ens verenigd onder één plaatselijk bestuur.

³¹ Zie ook: J. Spitse, *Revolutie in afgelegenheid. Het bestuur van Urk, Emmeloord en Ens tussen 1783 en 1799*.

³² Ens telde in 1809 291 inwoners. 191 waren hervormd (66%). Zie De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 402

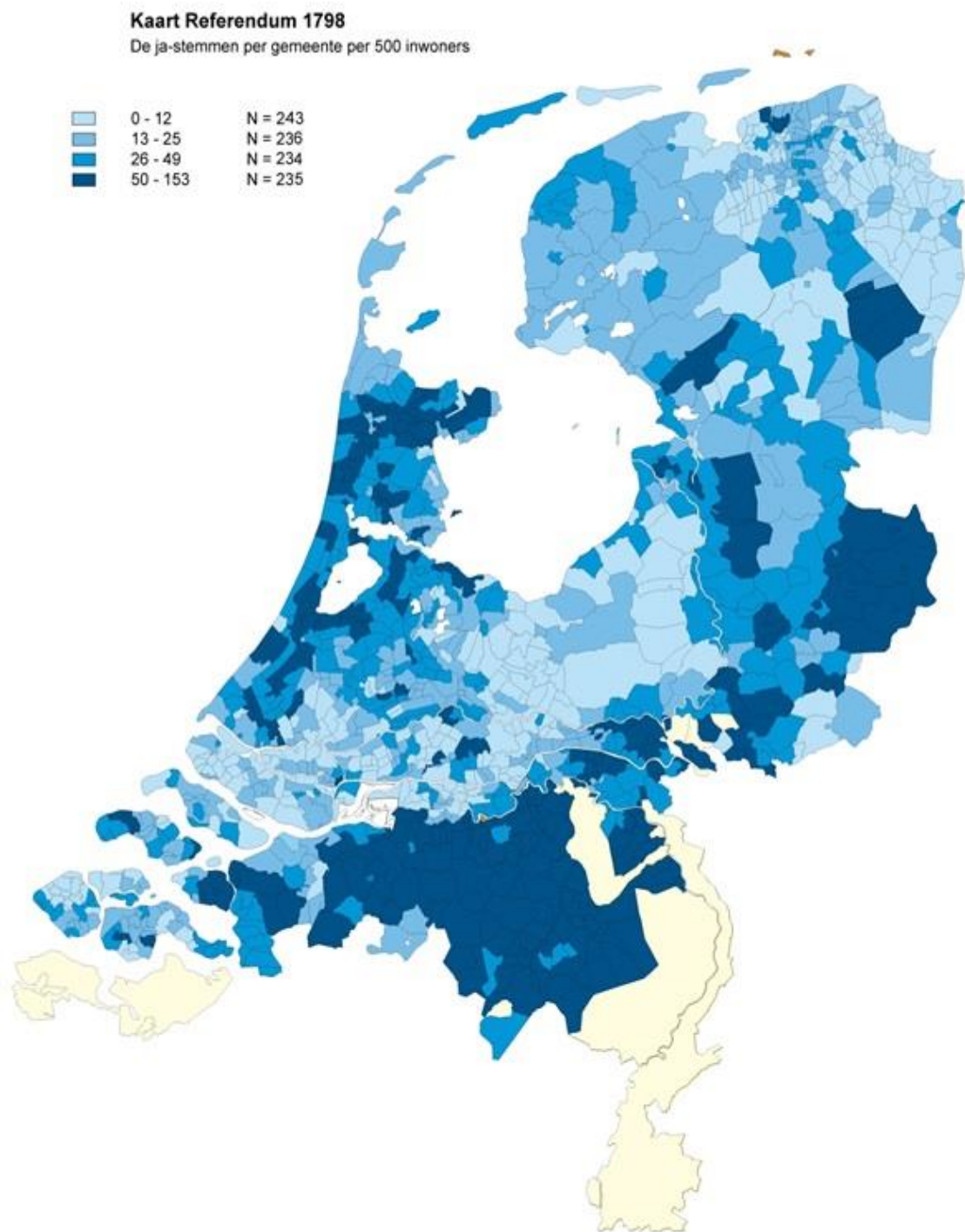
³³ Emmeloord telde in 1809 385 inwoners: 365 waren katholiek (95%). Zie De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 402.

De top-10 van dorpen met de meeste nee-stemmen is weergegeven in tabel 6.9. De lijst bevat uit elke regio met relatief veel tegenstemmen een vertegenwoordiger: West-Brabant, de Kempen, het land van Maas en Waal, Twente en Drenthe.

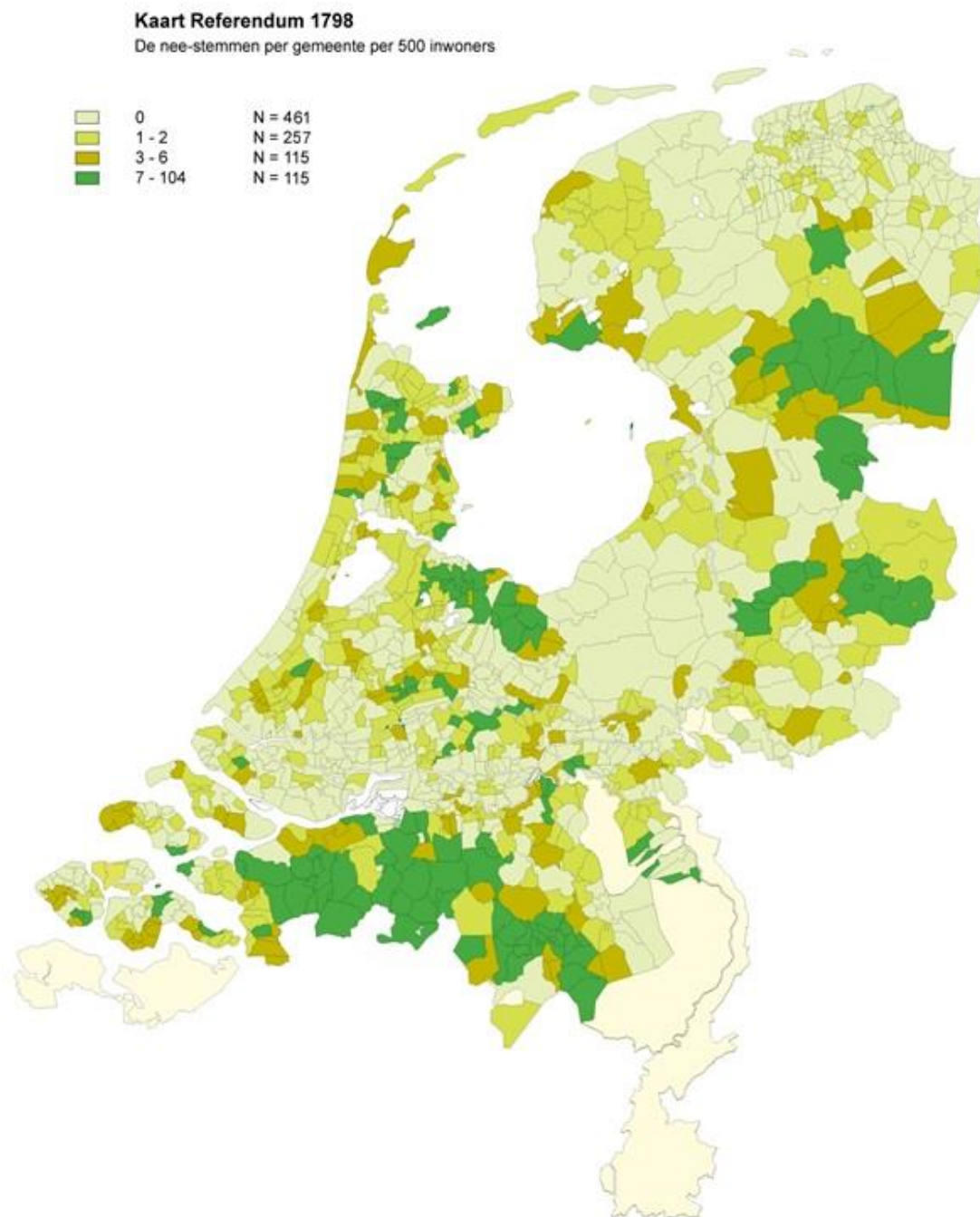
Tabel 6.9: De top-10 van plaatsen met het hoogste aantal nee-stemmen in 1798 per 500 inwoners

	Aantal grondvergaderingen	Aantal nee- stemmen per 500 inwoners
Hoeven	2	104
Oudenbosch & Zegge	4	99
Vessem	1	86
<i>Emmeloord</i>	1	79
Aalst	1	77
Maasbommel	1	72
Hoogeloon	2	65
Westerbork	2	61
Delden, stad	2	61
Oud- en Nieuw Gastel	4	56

Kaart 7: Referendum 1798: de *ja*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

Kaart 8: Referendum 1798: de *nee*-stemmen per 500 inwoners in 948 steden en dorpen en plattelandsdistricten

§ 6 Opkomst en uitslagen vergelijken: samenhangen zoeken

Interessant is de vraag of op het niveau van steden en dorpen een samenhang bestaat tussen het stemgedrag van 1797 en van 1798. De onderliggende vraag daarbij is of burgers die in 1797 naar de grondvergaderingen gingen dat in 1798 opnieuw hebben gedaan. Zoals al beschreven, wordt het zoeken naar een mogelijk antwoord mede mogelijk gemaakt door de handelwijze van de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind: burgers mochten alleen tot de grondvergaderingen van 1798 worden toegelaten als zij die eerder hadden bezocht. Dat konden echter ook andere grondvergaderingen zijn dan die van 8 augustus 1797. De uitkomst van elke vergelijking dient daarom met terughoudendheid te worden gezien. Met als uitzondering Amsterdam is het immers onbekend of alle burgers die in 1798 opkwamen dat ook in 1797 hebben gedaan.

Om de samenhang tussen de opkomst van 1797 en 1798 vast te stellen, zijn twee verschillende correlatiecoëfficiënten gebruikt: de zogenoemde correlatiecoëfficiënt van Pearson en de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman. De resultaten zijn opgenomen in tabel 6.10.

Tabel 6.10: De samenhang van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798

Provincie	Pearson correlatie (r) opkomst (per 500 inwoners) 1797-1798	Spearman correlatie (rho) opkomst (per 500 inwoners) 1797-1798
Groningen	.63	.75
Friesland	.61	.67
Drenthe	.78	.73
Overijssel	.63	.69
Gelderland	.48	.63
Utrecht	.72	.80
Holland	.80	.85
Zeeland	.32	.56
Bataafs-Brabant	.53	.52
Bataafse Republiek	.73	.80

Voor de Bataafse Republiek blijkt een positief verband te bestaan tussen de opkomsten op geaggregeerd niveau van 1797 en van 1798. Plaatsen met een hoge opkomst in 1797 hebben over het algemeen ook een hoge opkomst in 1798, plaatsen met een lage opkomst in 1797 hebben ook een lage opkomst in 1798. Het verband is sterk ($r=.73$; $\rho=.80$). Als de gegevens per provincie worden bekeken, valt de sterke samenhang van de opkomstcijfers

voor Holland op ($r=.80$; $\rho=.85$) en in iets mindere mate voor Utrecht. De zwakste samenhang bestaat in Zeeland, Bataafs-Brabant en Gelderland.

Met voorzichtigheid zou dan geconcludeerd kunnen worden, dat althans op collectief niveau samenhang bestaat van de opkomst in 1797 en 1798, maar die is voor het individueel niveau van de individuele burger niet evident. De globale indruk die de vergelijking geeft, zegt vanwege de aard van de gebruikte gegevens (geaggregeerd), onvoldoende over de relatie tussen het individueel opkomstgedrag van 1797 en 1798.

De tweede vergelijking betreft de *nee*-stemmen van 1797 met de *ja*-stemmen van 1798. De onderliggende vraag hier is of burgers in 1797 het *Ontwerp van Constitutie* verwierpen, om vervolgens in 1798 massaal in te stemmen met het *Ontwerp van Staatsregeling* en of zij aldus de Republikeinen hebben gevolgd. In de literatuur is het vraagstuk van die samenhang eveneens aan de orde gekomen. ‘De Wit en Schama leggen een duidelijke relatie tussen de tegenstemmers uit 1797 en de voorstemmers van 1798. Het is evenwel de vraag hoe sterk dat verband is. De opvattingen van Schama en De Wit gaan uit van een wel erg uniforme samenstelling van het legioen tegenstemmers in 1797’, aldus historicus De Bruin, die dacht dat de samenstelling van het electoraat in 1798 zodanig verschilde met dat in 1797, dat over die samenhang niet makkelijk een dergelijke conclusie kon worden getrokken.³⁴

Bij de bespreking met de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1798 is al geconstateerd dat drie plaatsen eveneens voorkomen op de top-10 van plaatsen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797 (Beugen, Cromvoirt en Deurne en Liessel). Twee dorpen op die top-10 lijst van *nee*-stemmen in 1798 staan echter ook op de top-10 lijst van dorpen met het hoogste aantal *nee*-stemmen in 1797: Hoeven en Oudenbosch (evenals Emmeloord overigens) verwezen tot tweemaal toe een ontwerp van grondwet naar de prullenmand. Voorbeelden die de twijfel van De Bruin lijken te voeden.

Als kaart 6 met de *nee*-stemmen in 1797 gelegd wordt naast kaart 7 met de *ja*-stemmen uit 1798, zijn duidelijk overeenkomsten zichtbaar, zonder dat kan worden vastgesteld dat de kaarten precies passen. De globale indruk die deze vergelijking geeft, zegt echter (opnieuw) onvoldoende over de relatie tussen het individueel stemgedrag van 1797 en 1798.

³⁴ De Bruin, *Burgers op het kussen*, 171. De opvattingen van Schama en De Wit zijn overigens zeer minimaal en terughoudend geformuleerd. Schama, *Patriots and Liberators*, 321. De Wit, *De strijd*, 164-165.

Statistische methoden zijn gebruikt om de vraag naar samenhang enigszins te beantwoorden; die samenhang kan immers worden berekend. De samenhang van de *nee*-stemmen in 1797 en de *ja*-stemmen in 1798 is nogmaals uitgedrukt met behulp van de correlatiecoëfficiënt van Pearson (r) en de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman (ρ). De resultaten zijn opgenomen in tabel 6.11.

Tabel 6.11: De samenhang van het aantal *nee*-stemmen in 1797 en het aantal *ja*-stemmen in 1798

Provincie	Pearson correlatie (r) tussen <i>nee</i> -stemmen 1797 en <i>ja</i> -stemmen 1798 (per 500 inwoners)	Spearman correlatie (ρ) tussen <i>nee</i> - stemmen 1797 en <i>ja</i> -stemmen 1798 (per 500 inwoners)
Groningen	.18	.30
Friesland	.65	.63
Drenthe	.45	.39
Overijssel	.47	.52
Gelderland	.46	.60
Utrecht	.63	.67
Holland	.78	.77
Zeeland	.20	.34
Bataafs-Brabant	.30	.32
Bataafse Republiek	.66	.69

Tabel 6.11 toont allereerst vooral verschillen tussen provincies onderling: de sterkte van de samenhang varieert tussen .18 voor Groningen tot .78 voor Holland (Pearson). Het meest opmerkelijk is wellicht de sterke samenhang in Holland ($r = .78$; $\rho = .77$) en mede daardoor voor de Bataafse Republiek als geheel ($r = .66$; $\rho = .69$). Ook de provincies Utrecht en Friesland tonen een behoorlijk sterk verband ($r = .63$; $\rho = .67$, respectievelijk $r = .65$ en $\rho = .63$). Andere provincies laten een zwakker verband zien. Zwak zijn vooral de verbanden voor Groningen en Zeeland.

De correlaties zijn alle positief: naarmate het aantal *nee*-stemmen tegen het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 hoger was, was het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* in 1798 hoger. Met voorzichtigheid zou dan geconcludeerd kunnen worden, dat op *collectief* niveau samenhang bestaat tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798, maar die samenhang is evenals bij de opkomst van 1797 en 1798 voor het individueel niveau van de individuele burger niet vanzelfsprekend of aangetoond.

Nog ingewikkelder is het antwoord op de vraag naar de relatie van *ja*-stemmen in 1797 en de uitslag van 1798. De onderliggende vraag hierbij is of de *ja*-stemmer van 1797 in

1798 niet naar zijn grondvergadering ging of niet mocht gaan. Op collectief niveau blijkt geen samenhang te bestaan tussen *ja*-stemmen in 1797 en de opkomst in 1798 ($r = .006$). Daar waar wellicht verwacht zou worden dat steden en dorpen met veel *ja*-stemmen in 1797 een veel lagere opkomst zouden hebben, omdat in 1798 nu eenmaal een ander ontwerp van grondwet voorlag, blijkt niet te worden bewaarheid.

Tabel 6.12 geeft een vergelijking van plaatsen in de top-10 van hoogst aantal *ja*-stemmen in 1797 met de opkomst in 1798 (zie ook tabel 6.5).

Tabel 6.12: De vergelijking van de opkomst in 1797 met de opkomst in 1798 voor de top-10 plaatsen met het hoogste aantal *ja*-stemmen in 1797.

	Aantal <i>ja</i> -stemmen per 500 inwoners	Opkomst 1797 per 500 inwoners	Opkomst 1798 per 500 inwoners	Verskil in opkomst
Ootmarsum, stad	65	66	88	+ 22
Doetinchem, stad	58	71	73	+ 2
Weesp	55	89	28	- 61
Oosthuizen	51	75	50	- 25
Steenwijk	40	45	56	+ 11
Diepenheim	40	70	60	- 10
Zwijndrecht	39	43	53	+ 10
's Gravenmoer	37	37	41	+ 4
Harderwijk	35	41	44	+ 3
Heerewaarden	35	36	17	- 19

De tabel toont een gemêleerd beeld. Voor 6 van de 10 plaatsen is echter geen sprake van een lagere opkomst in 1798; Weesp is een uitzondering en komt nog aan de orde. Vooral in kleine steden als Ootmarsum, Doetinchem en Steenwijk met een hoge opkomst en veel *ja*-stemmen in 1797 kan het bijna niet anders of de *ja*-stemmen van 1797 moeten zijn overgegaan naar een *ja*-stem in 1798, mede gezien de gestegen opkomst in 1798. Dat lijkt ook zo te zijn voor de Friese stadjes Workum, IJlst en Hindelopen met een lage opkomst en veel *ja*-stemmen in 1797. Deze uitkomst op collectief niveau kan begrepen worden als de *ja*-stemmen van 1797 worden gezien als steun voor de opvatting die werd uitgedragen door representanten, ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten en daarmee samenhangende periodieken en pamfletten om het *Ontwerp van Constitutie* te aanvaarden als best haalbaar compromis. De uitslag voor de provincie Groningen kan deze redenering helpen onderbouwen. Groningen is de enige

provincie waar een positief en redelijk sterk verband kan worden vastgesteld tussen *ja*-stemmen in 1797 en de opkomst in 1798 ($r=.64$); een provincie waar het verband tussen *nee*-stemmen en de opkomst in 1798 eerder als zwak werd bestempeld ($r=.18$).

Voor de steden Middelburg, Zierikzee, Dordrecht, Gorinchem, Vianen, Deventer, Meppel en Coevorden, waar de meerderheid van de stemgerechtigde burgers in 1797 in hun grondvergaderingen een *ja*-stem uitbracht voor het *Ontwerp van Constitutie*, kan evenmin in 1798 een achteruitgang in opkomst worden vastgesteld (zie bronnenboek). De enige uitzondering is Schiedam. De mogelijke oorzaak, evenals voor Weesp, komt nog aan de orde.

In Friesland lijkt een verband te bestaan tussen een groot aantal *ja*-stemmen op het platteland in 1797 en de duidelijk gedaalde opkomst in 1798. Statistisch bestaat de samenhang echter niet.³⁵ Zuiveringsagent Tjeerd Halbes deed trouwens ook geen fanatieke poging om de *ja*-stemmers van de stemlijsten met stemgerechtigden te schrappen. Dat blijkt uit een brief aan burgers die in Sneek met de zuivering waren belast en hem die vraag voorlegde, waarop het antwoord van Tjeerd Halbes luidde: ‘dat het geen volstreckte wet is dat Burgers die JA gezegd hebben bij de stemming over het vorige Plan van Constitutie van het stemrecht moeten uitgesloten worden’.

Jan Konijnenburg analyseerde in het allerlaatste nummer van zijn weekblad *De Republikein* de uitslag van het referendum en gaf twee mogelijke redenen, waarom burgers een *ja*-stem zouden hebben uitgebracht. Op de eerste plaats waren er groepen burgers die voor het *Ontwerp van Constitutie* hebben gestemd, omdat zij niet geassocieerd wilden worden met het *patriotsch canaille*, dat blijkbaar tegen het voorliggende ontwerp was. Een opmerking die trouwens begrepen kan worden als verwijzing naar de ‘staatsgezinde regenten’ enerzijds en de actieve burgers, vooral in Amsterdam, in wijk- en stedelijke grondvergaderingen, die vóór 1795 niet aan politiek mochten doen. Dan waren er volgens Konijnenburg burgers die beter een gebrekkige grondwet wilden, dan geen grondwet. Uit gevoerde gesprekken stelde hij vast ‘niet één eenigen ontmoetten wij die alle de hoofdpunten als staatskundig waar en goed aannam.’³⁶

Ook Rogge maakte de opmerking dat niemand van de representanten in de Nationale Vergadering had gewaagd om de verdediging van de *Ontwerp van Constitutie* volledig op zich te nemen, zelfs niet de meest gematigden.³⁷ Vanuit het motief ‘beter iets dan niets’ is het

³⁵ De vergelijking tussen de *ja*-stemmen uit 1797 en de opkomst in 1798 levert een correlatiecoëfficiënt op van $r=0.31$. Het verband is zwak.

³⁶ *De Republikein*, no. 176, 529-535, in het bijzonder 530.

³⁷ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 380 – 384.

te begrijpen, dat de *ja*-stem van 1797 in 1798 kon worden omgezet naar een hernieuwde *ja*-stem, als opnieuw maximaal te behalen resultaat. Beter een onvolkomen grondwet dan geen grondwet, om zo een einde te maken aan alle onzekerheid, om de republiek een plaats te verzekeren in het internationale krachtenveld, een verlangen om de ‘revolutie te beëindigen’. Met voorzichtigheid zou geconcludeerd kunnen worden dat de *ja*-stemmers van 1797 in 1798 lang niet allemaal thuis zijn gebleven en een reden hadden om opnieuw te gaan stemmen.

Op het niveau van die individuele stemmer kan helaas niet worden vastgesteld of de burger die in 1797 in zijn grondvergadering opkwam dat ook in 1798 deed. Evenmin kan worden vastgesteld of de burger die in 1797 *nee* stemde in 1798 *ja* stemde en met nog grotere onzekerheid kan worden vastgesteld of een burger die in 1797 een *ja*-stem uitbracht als individu bereid was om in 1798 aan de grondvergadering deel te nemen, en voorafgaand de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen of toch thuis bleef. Uitslagenonderzoek legt nu eenmaal de beperking op dat een geaggregeerde uitslag niet vertaald kan worden naar een individu.

§ 7 Intermezzo: *analfabete stembevoegde burgers*

Voordat overgegaan wordt naar verdere analyses van het stemgedrag, dient aandacht te worden besteed aan een bijzonder aspect dat in zekere zin hoort bij de opkomstcijfers van 1798: het vraagstuk van het analfabetisme.

Kaart 4 geeft niet alleen een beeld van de opkomst op 23 april 1798, maar toont tevens de opkomst bij het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ in de periode die aan het referendum voorafging. Eerder is vastgesteld, dat 91% van de burgers die de verklaring had afgelegd en ondertekend vervolgens opkwam om te stemmen. Dat percentage is een landelijk gemiddelde; er bestaan zeker lokale afwijkingen. Desondanks kan gesteld worden dat kaart 4, naast de opkomst, een indruk geeft van een politieke opvatting en van maatschappelijke betrokkenheid. De verschillen zijn dan toch aanzienlijk: regio’s en dorpen waar een grote meerderheid van de stemgerechtigde burgers bereid was de verklaring te tekenen versus regio’s waar dit beperkt bleef tot een kleine minderheid, waarschijnlijk bestaande uit plaatselijke bestuurders en beambten.

Door het raadplegen van bewaard gebleven originele registers en lijsten met authentieke handtekeningen in plaatselijke archieven, kwam echter nog een aspect naar voren, dat gemakkelijk over het hoofd wordt gezien bij de bestudering van slechts uitslagen, namelijk de mate van analfabetisme onder stembevoegde burgers, in de betekenis van mensen

die niet konden schrijven en wellicht ook niet konden lezen. Vooral in Bataafs-Brabant bleek een groot aantal burgers die de verklaring aflegden en ondertekenden niet te kunnen schrijven. Bijna 45% van de ondertekenaars in Tilburg en 38% in Helmond bijvoorbeeld bleek niet in staat de eigen naam onder de verklaring te zetten (zie afbeeldingen 66 en 67).³⁸

Tilburg en Helmond waren geen uitzondering. Op het Brabantse platteland blijken veel meer plaatsen te zijn, waar een grote groep stembevoegde burgers analfabeet was. Tabel 6.13a. bevat een selectieve lijst van plaatsen, geordend naar de hoogte van het analfabetisme, inclusief de steden Den Bosch en Breda. Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Den Bosch (18%) en Breda (11%), maar ook Grave (9%) en Bergen op Zoom (15%), onderscheidde zich van het omringende platteland. Alfabetiseringsonderzoek wijst op een scherp onderscheid tussen stad en platteland. In de stad waren scholen beter bereikbaar en een stadsbewoner had een grotere noodzaak om in het economisch verkeer als ambachtsman of winkelier over vaardigheden te beschikken als lezen, schrijven en rekenen. De stad stimuleerde de beheersing van lezen en schrijven. De meeste boeren, wevers en ambachtslieden bleven echter in de achttiende eeuw in Brabant ‘buiten de wereld van het geschreven woord’.³⁹ De confrontatie met de gedrukte ontwerpen van grondwet, de (stortvloed) aan publicaties en proclamaties die bij alle (soms veraf gelegen) gerechtshuizen werden voorgelezen en aangeplakt, luidde het begin in van de alfabetisering van Brabant, gestimuleerd door de benoeming van katholieke onderwijzers, nadat de protestantse voorgangers met de Heidelbergse catechismus de schooldeur waren geweest.⁴⁰ In de nieuwe maatschappelijke orde na de Franse en Bataafse revolutie kon niemand meer buiten de school om.

³⁸ RA Tilburg. Archief Dorpsbestuur Tilburg 1387-1810, inv.nr. 1141bis; RHC Eindhoven. Archief Stadsbestuur Helmond, 1300-1810, inv.nr. 243.

³⁹ Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch* (1997) vat de stand van het onderzoek voor de Meierij van Den Bosch samen, 18-25.

⁴⁰ Zie voor de uitwerking van het proces van alfabetisering op lange termijn en op plaatselijk niveau voor het dorp Woensel: Van den Brink, *De grote overgang*, 369-375, in het bijzonder 372: Tabel 12.1: het percentage analfabeten in 1792: 35%, hetgeen overeenkomt met bovenstaande bevindingen. Voor Woensel en Eckhardt zijn geen lijsten of registers uit april 1798 bewaard gebleven om het analfabetisme vast te stellen.

Tabel 6.13a: Analfabetisme onder stembevoegde burgers in Bataafs-Brabant.

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in percentages
Sint Michielsgestel	366	212	58%
Hoeven	241	121	50%
Tilburg	1.124	503	45%
Sint Oedenrode	662	286	43%
Boxtel	435	184	42%
Oudenbosch	432	167	39%
Helmond	375	141	38%
Roosendaal en Nispen	890	332	38%
Etten	831	299	36%
Veghel	655	217	33%
Oosterhout	1.192	395	33%
Helvoirt en Esch	255	78	31%
Steenbergen	772	226	29%
Die Haage	563	158	28%
Ginneken en Bavel	454	109	24%
Fijnaart en Heiningen	183	41	22%
Drunen	271	58	21%
Den Bosch	1.259	229	18%
Bergen op Zoom	255	38	15%
Breda	897	101	11%
Grave	101	9	9%
Dinteloord	48	4	8%

Bronnen: zie noot ⁴¹

⁴¹ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch, 1262-1810*, inv.nr. 3283.

BHIC Den Bosch. Archief *Dorpsbestuur Sint Michielsgestel, 1538-1811*, inv.nr. 377; Archief *Dorpsbestuur Boxtel, 1554-1810*, inv.nr. B048; Archief *Dorpsbestuur Sint Oedenrode, 1315-1811*, inv.nr. 521; Archief *Dorpsbestuur Veghel, 1310-1811*, inv.nr. 814; Archief *Dorpsbestuur Helvoirt, 1340-1814*, inv.nr. 83; Archief *Stadsbestuur Grave 1290-1810*, inv.nr. 148rood.

RHC Eindhoven. Archief *Stadsbestuur Helmond, 1300-1810*, inv.nr. 243;

SA Langstraat en Heusden en Altena. Archief *Dorpsbestuur Drunen, 1369-1811*, inv.nr. 45.

RA Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg 1387-1810*, inv.nr. 1141bis; Archief *Dorpsbestuur Oosterhout, 1500-1810*, inv.nr. 135.

Stadsarchief Breda. Archief *Stadsbestuur Breda 1280-1810*, inv.nr. 2141; *Dorpsbestuur Ginneken en Bavel, 1624-1810*, inv. nr. 752; *Dorpsbestuur Princenhage, 1551-1810*, inv.nr. 166.

West-Brabants Archief Bergen op Zoom. Archief *Dorpsbestuur Etten-Leur, 1430-1810*, inv.nr. 334; Archief *Secretarie Stad Bergen op Zoom, 1397-1810* inv.nr. 2582; Archief *Dorpsbestuur Dinteloord en Prinsenland, 1605-1812*, inv.nrs. 80; Archief *Stad Steenbergen tot 1810*, inv.nr. 261; Archief *Dorpsbestuur Fijnaart en Heijningen, 1518-1810*, inv.nr. 74; Archief *Dorpsbestuur Hoeven, 1415-1810*, inv.nr. 94; Archief *Dorpsbestuur Oudenbosch, 1555-1810*, inv.nr. 148; Archief *Municipaliteit Roosendaal en Nispen, 1795-1810* inv.nr. 71.

Hoge opkomstcijfers bij het referendum in Brabant tellen groepen burgers die geheel of gedeeltelijk analfabeet waren, die in ieder geval hun eigen naam niet konden schrijven onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Dat roept de vraag op of deze burgers konden *lezen*. Intrigerend, omdat ontwerpen van grondwet bestaande uit honderden artikelen in boekjes van meer dan honderd pagina’s ter stemming werden voorgelegd. Een mogelijk antwoord kan gevonden worden in het onderwijsprogramma in het ancien régime. Op scholen leerden kinderen eerst lezen, vervolgens schrijven en daarna rekenen; zij betaalden daar (oplopend) schoolgeld voor.⁴² Niet kunnen schrijven is in dit licht geen sluitend bewijs voor niet kunnen lezen. Omgekeerd levert het kunnen plaatsen van een handtekening nog geen onomstotelijk bewijs voor (goed) kunnen lezen.⁴³ Voor onderzoek naar stemgedrag in de achttiende eeuw moet echter hoe dan ook rekening worden gehouden met de bijzondere omstandigheid dat een (aanzienlijk) deel van het electoraat geheel of gedeeltelijk analfabeet was. Dat is bijzonder, omdat mag worden verondersteld dat analfabete burgers eerder buitengesloten zouden zijn bij referenda dan dat zij betrokken zouden worden bij democratische politiek. Analfabetisme kenmerkt een deel van het electoraat dat in 1798 stemde en waarschijnlijk ook het electoraat dat in 1797 naar de grondvergaderingen ging.

Wellicht is deze gang van zaken wat beter te begrijpen door het bijzondere karakter van stemmen in grondvergaderingen. Als de meerderheid van burgers die konden lezen en schrijven naar de grondvergadering ging om te stemmen, waarom zou je dan als analfabete burger thuis blijven en niet meegaan? Het collectieve karakter van de stemming in grondvergaderingen nodigt de analfabete burger allicht uit om mee te doen.

Voor zover bronnen beschikbaar zijn, blijken in andere provincies (met hoge opkomsten) eveneens aanzienlijke aantallen stembevoegde burgers niet in staat geweest te zijn hun eigen handtekening te plaatsen in lijsten en registers.⁴⁴ Tabel 6.13b laat zien dat in Gelderland in plattelandsregio’s met hoge opkomstcijfers hetzelfde aan de hand is als in

⁴² Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 263. Pas vanaf 1806 werden deze vakken met de invoering van het klassikale onderwijs tegelijkertijd gegeven.

⁴³ Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 263-264. Voor iedere historicus die kwantitatief onderzoek verricht naar de graad van alfabetisering is het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening, meestal onder een ondertrouw- of trouwakte de basis voor onderzoek. Andere bronnen zijn nauwelijks beschikbaar of gebruikt. Van der Woude heeft in een korte beschouwing beargumenteerd waarom het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening een bruikbaar middel is voor het vaststellen van het alfabetiseringsniveau van een stad, provincie of een land.

⁴⁴ Voor Twente zijn vrijwel geen registers of lijsten voor het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ bewaard gebleven, zodat voor deze regio geen empirisch gefundeerde uitspraken kunnen worden gedaan. Van het stadje Ootmarssum is een register bewaard gebleven. *Oud-archief stad Ootmarssum*, inv.nr. 78 aantal inschrijvingen 182. Aantal analfabeten 37. Percentage analfabeten: 20%.

Brabant: in delen van het (katholieke) rivierengebied in het kwartier van Nijmegen en delen van de Achterhoek kon meer dan 30% van de stembevoegden niet schrijven.

Tabel 6.13b: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland (platteland)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Ruurlo	147	66	45%
Ambt Doetinchem	330	128	39%
Rijk van Nijmegen	602	216	36%
Ambt Maas en Waal	761	247	32%
Ambt Wisch	380	104	27%
Vorden	219	56	26%
Steenderen	306	46	15%

Bronnen: RA Nijmegen. Archief *Polderdistrict Maas en Waal*, 1740-1944, inv.nr. 3873; Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. Archief *Richterambt Doetinchem*, 1661-1811, inv.nr. 5; Archief *Plaatselijk bestuur Steenderen*, 1750-1811, inv.nr. 6; Archief *Plaatselijk bestuur Ruurlo*, 1779-1818, inv.nr. 3; Archief *Gemeentebestuur Vorden*, 1795-1931, inv.nrs 67-68. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv. 187: hierin afschrift lijsten Rijk van Nijmegen.

In tabel 6.13c zijn gegevens opgenomen van een aantal Gelderse steden, die deels liggen buiten de regio's met de hoogste opkomst.

Tabel 6.13c: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Gelderland in april 1798 (steden)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Groenlo	276	86	31%
Nijmegen	905	210	23%
Hattem	153	32	21%
Harderwijk	330	58	17%
Stad Doetinchem	208	29	14%
Elburg	112	11	10%
Zutphen	611	55	9%
Tiel	163	15	9%

Bronnen: SA Noordwest-Veluwe. Archief *Oud-Archief Harderwijk tot 1935*, inv.nr. 1511; Archief *Stad Elburg*, 1320-1813, inv.nr. 803. RA Rivierenland Tiel. Archief *Oud-Archief stad Tiel*, 1352-1812, inv.nr. 1319. RA Nijmegen. Archief *Stad Nijmegen tot 1815*, inv.nr. 4073. Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers. Archief *Stadsbestuur Doetinchen*, 1341-1811, inv.nr. 317. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr.187: hierin afschrift van de registers van Groenlo en Zutphen.

Er zijn grote onderlinge verschillen: 30% van de stembevoegde burgers kon in het katholieke stadje Groenlo zijn naam niet schrijven, vergeleken met 9% in Zutphen; het universiteitsstadje Harderwijk zat er met 17% tussenin. Stad Doetinchem (14%) en Ambt Doetinchem (39%) tonen duidelijk het onderscheid tussen stad en platteland. Het register van Nijmegen laat eveneens een groot verschil zien tussen stad en platteland: het betrekkelijk groot aantal analfabeten komt voor rekening van de kleine (katholieke) kerkdorpen buiten de stadsmuren (Hatert, Hees en Neerbosch, dorpen met hoge opkomsten, hoger dan menige grondvergadering in de stad).⁴⁵

Indien het idee zou postvatten dat analfabetisme een kenmerk zou zijn van uitsluitend de regio's in de periferie van de Bataafse Republiek, dan wordt dat gelogenstraft door gegevens uit Holland, vastgelegd in één tabel voor de steden (tabel 6.13d) en één voor het platteland (tabel 6.13e), merendeels dorpen liggend in de strook met hoge opkomsten. Ook hier is duidelijk onderscheid te zien tussen stad en platteland.

Tabel 6.13d: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (steden)

	Aantal geregistreerde stembevoegden in april 1798	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Leiden	1.482	260	18%
Gouda	604	91	15%
Schoonhoven	305	45	15%
Alkmaar	1.287	133	10%
Delft	802	75	9%
Delfshaven	169	16	9%
Dordrecht	1.894	159	8%
Den Haag	1.987	145	7%
Maassluis	271	16	6%
Medemblik	192	5	3%

Bronnen: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 488, districten 29-30 WesterRhijn, hierin afschrift register Leiden; dossier 489, district Kennemer-einde hierin afschrift register van Alkmaar; SA Midden-Holland Gouda. *Oud-archief stad Gouda, 1311-1815*, inv.nr. 528; *Oud-archief stad Schoonhoven, 1271-1813*, inv.nr. 1818. SA Rotterdam. Archief *Plaatselijke besturen Delfshaven en Schoonderloo*, inv.nr. 321. RA Dordrecht. *Stadsarchieven Dordrecht, 1795-1813*, inv.nr. 128. SA Delft, *Archief Stad Delft, 1246-1813*, inv.nr. 744. GA Vlaardingen en Maassluis. *Oud-archief Maassluis, 1602-1813*, inv.nr. 56. Haags Gemeentearchief. *Archief Gemeentebestuur 's-Gravenhage 1313-1815*, inv.nr. 1180. Westfries Archief Hoorn. Archief *Oud-archief Stad Medemblik, 1416-1813*, inv.nr. 1234.

⁴⁵ In de drie grondvergaderingen van die dorpen was de opkomst hoog, hoger dan in de stad: 57 te Hees, 50 te Neerbosch en 36 in Hatert.

Opmerkelijk is dat de grote Hollandse steden betrekkelijk weinig analfabete stembevoegde burgers telden. Is dat tevens een uiting van het feit dat grote groepen arme, verpauperde burgers en vreemdelingen effectief zijn geweerd uit de grondvergaderingen?

Tabel 6.13e: Het percentage analfabeten onder stembevoegde burgers in Holland (platteland)

	Aantal geregistreerde stembevoegden	Aantal analfabeten in absolute cijfers	Analfabetisme in %
Wassenaar	233	94	40%
Noordwijk	199	57	29%
Zoetermeer	90	25	28%
Monster	222	58	26%
Stompwijk	261	61	24%
Voorburg	143	31	22%
Ouderkerk a/d Amstel	147	33	22%
Nieuwer Amstel (Amstelveen)	608	28	22%
Bergen	128	28	22%
Banne Graft	155	31	20%
Rijswijk	173	33	19%
Bloemendaal	165	31	19%
Bennebroek	45	8	18%
Heemstede	165	28	17%
Spanbroek	102	17	17%
De Rijp	229	36	16%
De Beemster	201	28	14%
Zandvoort	39	5	13%

Bronnen: Archief gemeente Wassenaar. *Oud-archief Wassenaar tot 1895*, inv.nr. 70. Noord-Hollands Archief Haarlem. Archief *Ambachts- en gemeentebestuur Zandvoort, 1495-1928*, in: inv.nr. 4; Archief *Ambachtsbestuur Bennebroek, 1654-1811*, inv.nr. 40; Archief *Ambachtsbestuur van Tetterode, Aelberg en Vogelenzang*, in: inv. nr.4. Waterlandsarchief Purmerend. Archief *gemeente Beemster, 1795-1929*, inv.nr. 794-1. NA Den Haag. Archief *Binnenlandse zaken 1795-1813*, inv.nr. 191, dossier 480, district Meer en Amstel, hierin afschrift register van Amstelveen, dossier 481, district Midden Rhijn, hierin afschriften van de registers van Stompwijk en Zoetermeer, dossier 485, district Bedijkte Meeren, hierin afschrift register van De Rijp, dossier 489, district Kennemer-einde hierin afschrift register van Bergen; inv.nr 192, dossier 491 district Westerland, hierin afschrift register Rijswijk, dossier 492, district Noordzee, hierin afschrift Heemstede. GA Amsterdam, Archief *Ambachts- en plaatselijk bestuur Ouder-Amstel 1548-1813*, in: inv. nr. 34. GA Westland. Archief *Monster voor 1930*, inv. nr. 212. Erfgoed Leiden, *archieven gemeente Noordwijk*, in: inv.nr. 15. RA Alkmaar. Archief *Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970*, inv. nr. 153. Archief *Regenten van Oost-Grafdijk*, inv.nr. 10. West-Fries Archief Hoorn. Archief *Heren van Spanbroek en dorpsbestuur Spanbroek, 1399-1923*, inv. nr. 171. Haags Gemeentearchief. *Oud-Archief Voorburg*, inv. nr. 37-4.

Voor het platteland van Holland behorend tot de kwartielen boven het landelijk gemiddelde van 37 burgers per 500 inwoners blijkt dan tussen 20% en 30% van de stembevoegden analfabeet, minder dan in Brabant of in Gelderland, maar toch een aanzienlijk deel. Analfabetisme onder stembevoegde burgers kwam dus niet alleen voor in Bataafs-Brabant of Gelderland, maar zeker ook in Holland, in het bijzonder op het platteland.

Onbekend is of alle analfabete stembevoegde burgers die zich lieten registreren op 23 april 1798 hebben gestemd, al lijkt dat voor de hand te liggen. Voor 1797 ligt dat anders. Voor Friesland kan worden vastgesteld, dat op 8 augustus 1797 analfabete burgers hebben deelgenomen aan het referendum. Daar moesten burgers die opkwamen in hun grondvergadering immers ter plaatse de ‘verklaring’ uit het *Reglement* tekenen. In Tietjerksteradeel bijvoorbeeld, een plattelandsdistrict met een hoge opkomst in 1797, waren 64 van de 520 stemmers in de 11 grondvergaderingen analfabeet (12%).⁴⁶ Er zijn echter te weinig lijsten uit 1797 bewaard gebleven om voor deze provincie algemene uitspraken te kunnen doen. De bewaard gebleven lijsten en registers uit 1798 betreffen vooral steden en laten een patroon zien dat veel overeenkomsten vertoont met Holland (Leeuwarden 6%, Bolsward 13%, Workum 13%, Harlingen 16% analfabeten).⁴⁷

Bovenstaande gegevens zijn vooral bedoeld als illustratie van de constatering dat een aanzienlijke groep stembevoegde burgers genoeg nam met het plaatsen van een kruisje bij hun naam, die door één van de leden van het plaatselijk bestuur in het register of de lijst was opgeschreven. Een uitputtend onderzoek naar een verband tussen de hoogte van de opkomst en de mate van analfabetisme is hiermee niet gedaan. Er ontbreken teveel gegevens voor grote delen van de Bataafse Republiek om daarover een empirisch gefundeerde uitspraak te doen. De beschikbare cijfers laten echter aan duidelijkheid niets te wensen over: in bepaalde regio’s kon een aanzienlijke groep stemmende burgers niet schrijven, en betwijfeld mag worden of zij konden lezen, zeker een zo complexe tekst als een voorstel tot grondwet.

Dat analfabetisme overigens een rol in de maatschappelijke discussie speelde, in ieder geval in de zomer van 1797 in Amsterdam, blijkt uit een pamflet van de ‘Burgerbijeenkomst tot nut van ’t Vaderland’.⁴⁸ De schrijvers van deze sociëteit ageerden tegen de onverschilligheid van (veel) burgers die niet de moeite namen om kennis te nemen van het *Ontwerp van Constitutie*:

‘Tot hier toe burgers ! spraken wij in veronderstelling dat gij het Ontwerp van Constitutie met aandacht gelezen, en met bedaardheid overwoogen hadt. Zouden er onder U zijn die het niet

⁴⁶ Archief gemeente Tytsjerksteradiel. *Oud-archief Tietjerksteradeel* (Inv. H. Eilers), inv.nr. 10.

⁴⁷ Archief gemeente Súdwest-Fryslân. Archief *Stad Workum*, inv.nr. 197; Archief *Stad Bolsward*, inv.nr. 92. Gemeentearchief Harlingen. Archief *Stadsbestuur Harlingen tot 1816*, inv.nr. 190. HC Leeuwarden. Archief *Stad Leeuwarden, 1426-1811*, inv.nr. 1764.

⁴⁸ KB, Knuttel 22853, *Aan het Bataafsche Volk over de redenen ter goed- of afkeuring van het thans aangeboden Ontwerp van Constitutie uitgegeven door de burgerbijeenkomst onder de spreuk tot Nut van ’t Vaderland te Amsterdam*.

beoordeeld, ja misschien nog niet gelezen, wij durven niet zeggen, niet gezien hebben? [...] Burgers!. Gij hebt U door dit verzuim aan groote misdaaden schuldig gemaakt.’

Dergelijke onverschilligheid werd gekarakteriseerd als ‘misdadig’ gedrag tegenover medeburgers en toekomstige generaties. Vervolgens riep het pamflet analfabete burgers op om niet te gaan stemmen als zij geen kennis hadden kunnen nemen van het *Ontwerp van Constitutie*:

‘En gij die zoms niet leezen kund, doch die de geleegeenheid gehad hebt U het Ontwerp te doen voorlezen; en het te onderzoeken; Gij hebt U, zo gij dit onderzoek verzuimt hebt, aan dezelfde misdaaden schuldig gemaakt, en moogt, zult gij U zelven en Uwe nakomelingen recht doen, niet stemmen.

Maar Gij, die niet in de gelegendheid gesteld zijt het Ontwerp te kunnen leezen, of U te laten voorlezen, en dus ook niet om er over te oordeelen, Gij Burgers ! zijt niet misdadig, maar veel meer in dit geval *ongelukkig*. Maakt, doch uw ongeluk niet grooter door op den dag der stemming Uw onherroepelijk *ja !* of *neen !* te schrijven of te laten schrijven. Blijf buiten stemming; daar door doet Gij meer dienst aan Uw Vaderland en aan U zelven, dan dat Gij, onwetende, misschien verkeerd stemt.’⁴⁹

Analfabete burgers konden dus maar beter weg blijven uit de grondvergaderingen, tenzij zij zich goed hadden laten voorlichten door hun medeburgers die wel konden lezen. Het citaat is een illustratie van een (politieke) cultuur waarbinnen voorlezen van teksten nog belangrijk was.

De gegevens voor analfabetisme relativeren enigszins het belang dat tot nu toe is toegekend aan (de verspreiding van) pamfletten, brochures, kranten en constitutieteksten, die immers uitgaan van een publiek dat leest of althans kan lezen. In grote delen van Bataafs-Brabant, delen van Gelderland en (waarschijnlijk) Twente moet deze wijze van informatieverschaffing en daarop gebaseerde opinievorming betrekkelijk weinig invloed hebben gehad. Het voorlezen van publicaties vanaf de pui van het stadhuis of het rechthuis, het voorlezen van constitutieteksten in een kerk, sociëteit of herberg was voor veel (analfabete) burgers een uitkomst om kennis te vergaren en om niet geheel afhankelijk te zijn van de mening van geletterde medeburgers als plaatselijke bestuurders, onderwijzers, pastoors

⁴⁹ Ibidem.

of predikanten.⁵⁰ Bijzonder is dat het voorlezen en vervolgens praten en debatteren onderdeel uitmaakten van de informatiecampa­gne in 1797, maar dat deze vorm van informatie-uitwisseling juist werd voorkomen of onderdrukt in 1798, zoals eerder is vastgesteld. Dat mogelijke gebrek aan informatieverschaffing weerhield analfabeten er echter niet van om op 23 april 1798 te gaan stemmen, nadat zij enige dagen daarvoor al waren gemobiliseerd om een kruis of handmerk bij hun naam te plaatsen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.

In dit hoofdstuk zijn de uitslagen van de twee referenda in kaart gebracht, vergeleken en geanalyseerd. Omdat betrouwbare cijfers over het aantal stemgerechtigde burgers op plaatselijk niveau ontbreken en er nauwelijks gegevens beschikbaar zijn over de samenstelling van de bevolking, is geen gebruik gemaakt van een tegenwoordig in Nederland min of meer gebruikelijke definitie van opkomst als de deelname van formeel als stemgerechtigd geregistreerde burgers. De stemuitslagen van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten zijn hier bepaald per 500 inwoners. Vervolgens zijn de geconverteerde uitslaggegevens verdeeld in kwartielen en de gepresenteerde kaartbeelden, gebaseerd op deze kwartielen, geven een beeld van het stemgedrag en daarmee van de politieke mening van het electoraat in 1797 en 1798. Stemgedrag, niet alleen opgevat als *ja*-stemmen of *nee*-stemmen over een ontwerp van grondwet, maar zeker ook als niet-opkomen, uit desinteresse of uit verwerping van de ideeën van de Bataafse revolutie door de weigering om een politieke verklaring af te leggen. De kaarten tonen duidelijke onderlinge overeenkomsten tussen de uitslagen van de twee referenda, maar leggen tegelijkertijd (menings)verschillen bloot tussen provincies en regio’s van de Bataafse Republiek.

⁵⁰ Het voorlezen van wetsteksten, constitutieteksten etc. vanaf de pui van het stadhuis, het gerechtshuis, voor of in de kerkgebouw verdwijnt aan het begin van de negentiende eeuw. De burger ‘kent de wet’ als deze is gepubliceerd in het Staatsblad of de Staatscourant. Het enige overblijfsel van deze uiting van orale cultuur (voorlezen) was lange tijd de plechtige afkondiging van een (herziene) grondwet vanaf de pui van het gemeentehuis. Deze traditie zou langzaam verdwijnen. De laatste plechtige afkondiging betrof de grondwetswijziging van 1963. Bij de algehele grondwetswijziging van 1983 verdwijnt deze vorm van afkondiging van een herziene grondwet geruisloos uit de Grondwet. Er kwam een einde aan een traditie, die niemand meer begreep of doorgrondde. Typerend was het dilemma over de (onmiddellijke) inwerkingtreding van de grondwet na plechtige afkondiging, mondeling, vanaf de puilen of na publicatie in het Staatsblad. In die bijna tweehonderd jaar heeft het woord *publicatie* een betekenisverandering ondergaan, van primair mondeling bekendmaken naar primair schriftelijk bekendmaken. Zie verder Akkermans, Koekkoek, *De Grondwet, een artikelsgewijs commentaar*, 1206-1207. Van der Pot-Donner, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, bewerkt door Prakke, 187-188.

Met door de beschikbare gegevens afgedwongen gepaste terughoudendheid is tevens vastgesteld dat een (statistisch) verband bestaat tussen de opkomstcijfers van 1797 en 1798 en tussen de nee-stemmen in 1797 en de ja-stemmen in 1798: een (groot) deel van de burgers die in augustus 1797 stemde over het *Ontwerp van Constitutie* en dat in grote meerderheid afwees, lijkt in april 1798 het *Ontwerp van Staatsregeling* te hebben geaccepteerd en aangenomen.

De kaarten die zijn ontworpen en de wijze waarop de uitslaggegevens zijn geanalyseerd, lijken echter enigszins geschreven vanuit een Hollands of ‘unitarisch’ gezichtspunt: één Republiek, nog wel bestaande uit negen provincies; één electoraat, om administratieve en historische redenen ingedeeld in negen provincies; één *Reglement*, één *Proclamatie* met een kiesstelsel dat eenduidig in alle provincies kon worden toegepast bij de organisatie van het referendum. Kaartbeelden van een uitslag die zich niets lijkt aan te trekken van provinciegrenzen, zoals de hoge opkomst in Twente en aangrenzende delen van de Achterhoek in 1797 (zie kaart 3), de lage opkomst op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden in 1798 (zie kaart 4), de meerderheid van *ja*-stemmen in het noordoosten van Friesland en het westen van Groningen in 1797 (zie kaart 5), de weinige *nee*-stemmen op de Veluwe en de Utrechtse heuvelrug in 1798 (zie kaart 6), het hoge aantal *ja*-stemmen in 1798 in Bataafs-Brabant, het land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen in Gelderland in 1798 (zie kaart 7).

Er bestaan redenen om de uitslag van twee referenda te bekijken vanuit een centralistisch gezichtspunt: het geeft overzicht. Maar het vertroebelt tevens en vooral de historische werkelijkheid van een verdeeld land. Hans Daalder vroeg zich zelfs af ‘of er wel een Nederlandse staat was voor 1795. De Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën, welke ruim twee eeuwen bestond, was niet veel meer dan een defensief verbond van in wezen onafhankelijke gewesten, vastgelegd bij de Unie van Utrecht in 1579.’⁵¹ De strijd tussen deze provincies over de totstandkoming van het *Reglement* binnen de Staten-Generaal in 1795, het ontstaan van politieke groepen binnen de Nationale Vergadering, ‘unitarissen’ en ‘federalisten’, tijdens de maandenlange debatten in 1797 over het ontwerp van grondwet, de vestiging van de eenheidsstaat, één en ondeelbaar op 22 januari 1798 met de uitsluiting van alle politieke tegenstanders, het waren uitingen van een fundamentele politieke discussie over de structuur die de nieuwe staat zou moeten krijgen. Hoe moest die verdeelde, corporatistische Republiek worden omgevormd naar een (natie)staat? Had die Haagse

⁵¹ Daalder, *Van oude en nieuwe regenten, politiek in Nederland*, 141.

discussie enige doorwerking op het stemgedrag van de burgers, zowel in 1797 als in 1798? Die vraag kan niet afdoende worden beantwoord, voordat de uitslag vanuit een meer provinciale optiek is besproken. Met dezelfde methoden van vergelijken en analyseren worden daarom in het volgende hoofdstuk de uitslagen opnieuw onderzocht, nu vanuit het gezichtspunt van zeven vrijwel autonome provincies, plus het voormalige Generaliteitsland Staats-Brabant, dat eindelijk mocht deelnemen aan de ‘hoge’ Haagse politiek, en Drenthe, dat (even) gezien werd als een volwaardige gesprekspartner.

HOOFDSTUK 7

‘EEN GEZUIVERDE STEMMING?’

De Bataafse Republiek bestond nog altijd uit provincies met een eigen identiteit en een eigen politieke cultuur. Provinciebesturen waren in 1795 nog in staat een beroep te doen op de ‘Zeeuwse natie’ of ‘het Utrechtse Volk’ bij het nemen van beslissingen, alsof er sprake was van afzonderlijke en te onderscheiden volken. Op Holland na was er bij de andere provincies dan ook verzet tegen het streven om te komen tot een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. In de tweehonderd jaar oude Republiek der Verenigde Nederlanden was de eenheid van spraak, cultuur en politiek echter zeker gegroeid. Maar van een eenheidsstaat was geen sprake, laat staan van een natiestaat.

De eigenheid van iedere provincie is de belangrijkste reden om de uitslagen in dit hoofdstuk opnieuw te onderzoeken en te bezien als het resultaat van politieke opvattingen, ontstaan binnen de context van negen (quasi-) onafhankelijke provincies. Vergelijkend onderzoek wordt hier opnieuw toegepast. De uitslagen van de twee referenda zijn per provincie naast elkaar gelegd, waarbij het onderzoek zich in het bijzonder richt op de zuivering van de grondvergaderingen. Dat de zuiveringspolitiek twee kanten had, is al aan de orde geweest, en wordt hier met behulp van opkomstcijfers nader onderzocht. Is een gedaalde opkomst het gevolg van het optreden van de zuiveringsagenten? Of is een gestegen opkomst het gevolg van de mobilisatie van stemgerechtigde burgers door ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’?

Lang niet elk aspect van stemgedrag, van stijgende of dalende opkomst, kan echter verklaard worden uit zuivering of mobilisatie. Bij elke stemming of verkiezing, zeker in een democratie in kinderschoenen, zijn er incidentele, plaatselijke of persoonlijke factoren, die bepalen of een burger wel of niet komt stemmen. Dagelijkse bezigheden, ziekte, reistijd, weersomstandigheden, de opinie van burens, het midden van politieke keuzes, dergelijke meer of minder structurele factoren kunnen een rol spelen om al of niet deel te nemen aan grondvergaderingen en een stem uit te brengen. Allicht speelde het al of niet ondertekenen van de verklaring van onveranderlijke afkeer door gezaghebbende personen in dorpsgemeenschappen, zoals predikanten en pastoors, een rol bij de afweging om toch niet te gaan stemmen. De beste illustratie daarvan vormt wellicht de opkomst van 91% van burgers die enige dagen voor het referendum de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden afgelegd: 9% kwam niet naar de grondvergadering van 23 april 1798.

Eerst evenwel komt de aanpak van de analyse aan de orde om de vraag naar de invloed van de zuivering op de uitslag op collectief niveau te kunnen beantwoorden.

§ 1 Zuivering en opkomst: de aanpak van de analyse

Bij de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind werden in de periode vanaf 10 april 1798 tot ver in de maand mei 1798 642 rekestten ingediend tegen de ontneming of het niet toekennen van het stemrecht.¹ Het overgrote deel was afkomstig van individuele burgers. Slechts in een paar gevallen zijn rekestten ingezonden door een plaatselijk bestuur of getekend door meerdere burgers.

In dit pakket rekestten komen een paar hoofdlijnen naar voren. Veel bezwaren zijn afkomstig van burgers die publieke functies vervulden of met pensioen waren. Het *Ontwerp van Staatsregeling* schreef voor dat een burger moest zijn ingeschreven in het stemregister om zijn functie of pensioen te kunnen behouden.² Overigens een bepaling die al in 1797 voorkwam in het *Ontwerp van Constitutie*. Bij de inschrijving was het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ een vereiste. Veel burgers zagen het afleggen en ondertekenen van die verklaring, voorafgaand aan het referendum, als de opening van het stemregister dat in de *Ontwerp van Staatsregeling* was voorgeschreven. Veel plaatselijke besturen zagen dat overigens ook zo en schreven op de buitenkant van het boek met handtekeningen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ het woord ‘stemregister’. De *proclamatie* noemde slechts het afleggen van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ als eis om te mogen deelnemen aan het referendum; het begrip ‘stemregister’ werd officieel niet gebruikt. De zuiveringsagenten bevelen in hun circulaire aan de plaatselijke besturen echter het aanleggen van een ‘boek’ aan.

Het uitreiken van een acte of certificaat van stemgerechtigdheid droeg bij aan de zekerheid van burgers met publieke functies of met een pensioen. Voor hun bestaanszekerheid wilden deze burgers in het bezit zijn van een dergelijk document, ook al hadden zij vóór 22 januari geen grondvergaderingen bezocht. (Dat zou ook de belangrijkste reden kunnen zijn voor arbeiders die werkten op de marinewerven in Amsterdam of Vlissingen om per rekest in mei 1798 te verzoeken in aanmerking te mogen komen voor stemrecht.) Plaatselijke besturen, in Rotterdam bijvoorbeeld, losten dat probleem op door van alle burgers met een publieke

¹ Dit hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op de verzameling archiefstukken van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nrs. 185-194.

² *Staatsregeling 1798*, artikel 10, lid b en c.: Om eenigen Post van Bestuur, eenig Ambt of Bediening, in de Maatschappij te kunnen waarnemen. Om eenig Ambt, Bediening of Pensioen te blijven behouden.

functie, mannen en vrouwen, wel of niet voldoende aan de eisen voor stemrecht, afzonderlijk de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te laten afnemen en ondertekenen. In een aantal andere bewaard gebleven registers, die voorafgaand aan 23 april 1798 zijn aangelegd, zijn aparte lijsten te vinden van personen met een publieke functie, bijvoorbeeld vroedvrouwen, die hebben getekend.

Nogal wat klachten waren afkomstig van leden van de Gewapende Burgermacht (uit Rotterdam, Kampen, Dwingeloo, Sint Maartendijk en Tholen), omdat zij veronderstelden voldaan te hebben aan de eis ‘een bijdrage te leveren aan de lasten der maatschappij’. In die gevallen betrof het een dispuut over de interpretatie van de nieuwe eisen voor stemrecht.

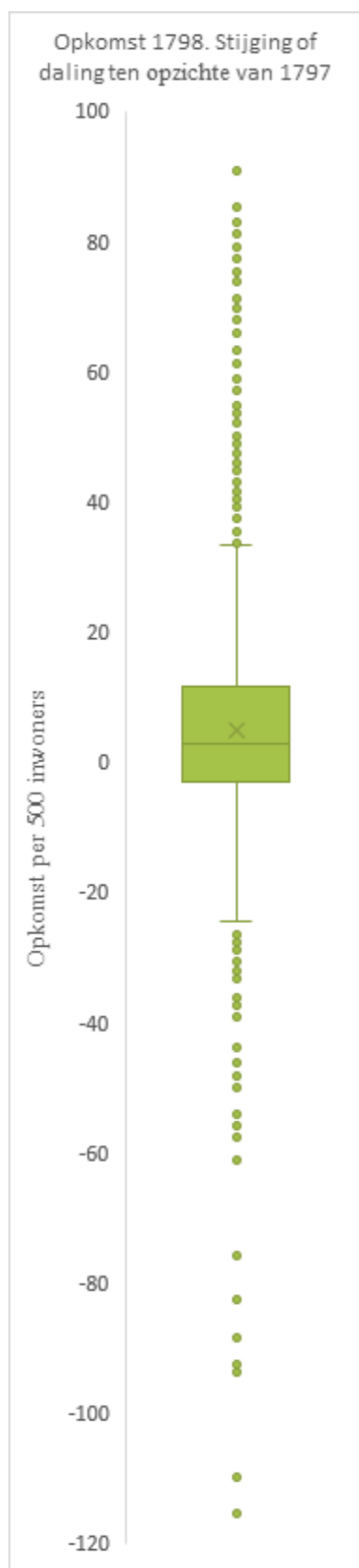
Uit de verzameling rekestes blijkt dat, zowel in Holland als in de overige provincies, veel steden en regio’s zijn te vinden waar geen wanklank of protest over de zuivering werd gehoord, zoals Alkmaar, Dordrecht, Haarlem, Utrecht, Leeuwarden, Middelburg, de Zaanstreek of de Meierij van Den Bosch. Provincies als Utrecht, Friesland, Zeeland, Overijssel en Bataafs-Brabant geven eenzelfde beeld: weinig bezwaarschriften, bovendien lokaal gesitueerd rondom plaatselijke conflicten en incidenten. Anderzijds waren betrekkelijk veel bezwaarschriften afkomstig uit Amsterdam (184 rekestes, 446 tekenaars), Leiden (40 rekestes, 44 tekenaars) en Den Haag (66 rekestes, 71 tekenaars). Uit Rotterdam kwamen slechts 15 rekestes binnen, maar wel met 208 tekenaars, merendeels afkomstig van de Gewapende Burgermacht. De rekestes uit deze steden kunnen gezien worden als uitvloeisel van het optreden van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.

Echter, tussen het aantal rekestes of het aantal tekenaars met protesten tegen de ontneming of niet toekenning van het stemrecht enerzijds en de cijfers voor de deelname aan het referendum van 23 april 1798 anderzijds, kan geen verband worden aangetoond. De rekestes kunnen slechts gebruikt worden als onderdeel van de beschrijving van de aanpak van de zuivering door agenten en plaatselijke bestuurders. Aan de hand van het aantal rekestes of het aantal tekenaars kan niet worden vastgesteld of de zuivering invloed heeft gehad op de uitslag op collectief niveau. De rekestes zijn mogelijk het topje van een ijsberg. Wie een (notarieel) opgesteld rekest wilde indienen, moest rekening houden met kosten, waaronder het betalen van zegelrechten. Een bezwaar bij de overheid indienen was bepaald niet gratis.

Om de vraag te beantwoorden of de zuivering van invloed kan zijn geweest op de uitslag, is opnieuw vergelijkend onderzoek gedaan. De opkomstcijfers van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten van beide referenda zijn naast elkaar gelegd en vervolgens is het verschil berekend. Figuur 7.1 presenteert de stijging of daling. Het diagram toont het resultaat

en laat in één oogopslag zien dat er zowel sprake is van een sterke daling als van een sterke stijging. De doos met daarin de helft van de steden en dorpen (484) is geconcentreerd. De doos heeft een benedengrens van -3 (een beperkte daling) en een bovengrens van +11 burgers per 500 inwoners (een beperkte stijging). Bij de analyse wordt de opkomst voor steden en dorpen in deze categorie als min of meer stabiel gekarakteriseerd. De *aanname* is dat de zuivering van de grondvergaderingen, zowel in de vorm van uitsluiting als door mobilisering in steden en dorpen die zich in deze twee kwartielen bevinden van beperkte betekenis is geweest op de uitslag. De aandacht zal liggen bij steden, dorpen, districten of regio's met opkomstverschillen die liggen *buiten* de grenzen van -3 en $+11$.

Doosdiagram 7.1: Bataafse Republiek. Opkomst 1798. Stijging of daling ten opzichte van 1797.

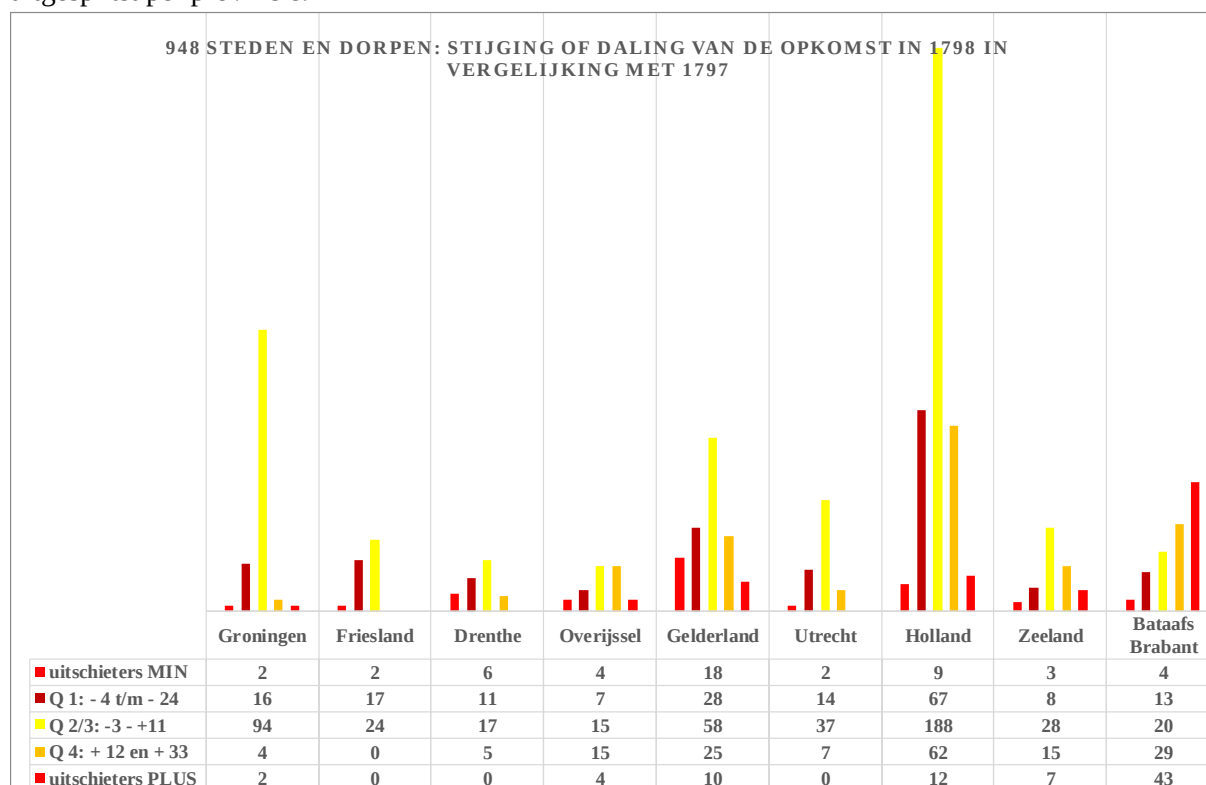
Figuur 7.1 laat zien dat aan beide zijden van de doos zich de snaren bevinden van uitschieters, zowel bij het eerste als bij het vierde kwartiel. In vergelijking met andere tot nu gepresenteerde diagrammen zijn er opvallend veel uitschieters. De snaar van het eerste kwartiel omvat 177 plaatsen waar de opkomst daalde van -4 tot -24 , aangevuld met maar liefst 50 plaatsen met een buitensporige achteruitgang met als uiterste -115 (Rekken in de Achterhoek met een opkomst van 129 stemmende burgers per 500 inwoners in 1797, gedaald naar 14 in 1798).

De snaar van het vierde kwartiel omvat 159 plaatsen waar de opkomst steeg van ten minste $+12$ tot en met $+33$ burgers per 500 inwoners, aangevuld met 78 plaatsen waar de opkomst sterk steeg, van $+34$ met als uiterste $+91$ (Erp in Bataafs-Brabant, met een opkomst van 16 burgers in 1797 naar 107 per 500 inwoners in 1798). Figuur 7.1 illustreert daarmee het caleidoscopische beeld van de uitslagen, hier toegespitst op de mogelijke invloed van de zuivering op de uitslag. Als de zuivering bedoeld zou zijn om grote groepen burgers uit te sluiten, dan moet dat resultaat vooral te vinden zijn in het kwartiel met (sterk) gedaalde opkomstcijfers in 1798. Als de zuivering van de grondvergaderingen (bedoeld of onbedoeld) door de ondertekening van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ de mobilisatie van burgers tot gevolg had, dan moet dat resultaat vooral te vinden zijn in het kwartiel met (sterk) gestegen opkomstcijfers in 1798. Voor de 78 plaatsen met een erg sterke stijging is de veronderstelling dat de zuivering daar is mislukt of althans niet volgens de

instructie van de zuiveringsagenten is geschied. Het is nauwelijks voorstelbaar dat dergelijke grote aantallen stemgerechtigden vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hebben deelgenomen. Het dorp Erp is daarvan een voorbeeld. Na 8 augustus 1797 zijn daar geen grondvergaderingen gehouden en het is nauwelijks voorstelbaar dat in de grondvergaderingen in de jaren 1795-1798 voor de eerste en tweede Nationale Vergadering of het provinciebestuur van Brabant vrijwel alle volwassen mannen zijn verschenen, zoals op 23 april 1798 met een geschatte opkomst van 90% van het aantal *apparente* stemgerechtigden.

Om een nadere analyse mogelijk te ondersteunen zijn de resultaten van de vergelijking van de opkomstcijfers per provincie uitgewerkt in grafiek 7.1

Grafiek 7.1: Grafiek van de stijging of daling van de opkomst in 1798 in vergelijking met 1797, uitgesplitst per provincie.

De gele kolommen omvatten per provincie de plaatsen die zich in het diagram bevinden in de doos met een gedaalde opkomst van –3 tot een gestegen opkomst van +11. De veronderstelling is dat in deze plaatsen de zuivering van de grondvergaderingen weinig of geen invloed heeft gehad op de uitslag.

Het diagram en de grafiek nodigen op de eerste plaats uit om de uitschieters nader te analyseren. In 78 dorpen steeg de opkomst extreem (zie grafiek 7.1 rij ‘uitschieters plus’), wat

een stijging van 34 of meer burgers per 500 inwoners inhield. Meer dan de helft van deze dorpen ligt in Bataafs-Brabant (43 plaatsen). Voor deze plaatsen lijkt de zuivering mislukt, met hetzelfde argument als voor Erp naar voren is gebracht.

In 50 dorpen daalde de opkomst extreem (zie grafiek 7.1 rij ‘uitschieters min’), wat een daling betekent van –4 of meer burgers per 500 inwoners. Anders dan de extreme stijging zijn deze uitschieters meer over provincies gespreid. Zijn dit dan de steden en dorpen die door de zuivering van de grondvergaderingen in het bijzonder zijn getroffen? In ieder geval gaat die vooronderstelling niet op voor twee dorpen. Zwaagdijk in Noord-Holland en Wamel in het land van Maas en Waal hebben hoge deelnamecijfers in 1797 en hoge inschrijvingen in de lijst met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, maar *geen* uitslag. Dit voorbeeld illustreert dat in deze categorie dorpen zijn te vinden met een hoge opkomst in 1797 en geen uitslag in 1798 zonder dat dit enig verband hoeft te hebben met de zuivering. Plaatselijke en incidentele omstandigheden bepalen mede de daling en burgers kunnen van mening zijn veranderd en op eigen initiatief hebben besloten om de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ niet af te leggen of om niet naar de grondvergaderingen te gaan.

In de beschrijving per provincie zal de zuivering en mobilisatie een nadere invulling worden gegeven, waarbij regelmatig zal worden terugverwezen naar diagram 7.1 en grafiek 7.1. De volgorde van de bespreking per provincie wordt daarbij voor een deel bepaald door een indeling die Van Zanden en Van Riel hanteerden in hun economische geschiedenis van Nederland. Zij zien drie concentrische kringen van economische activiteit: (1) het sterk geürbaniseerde Holland, waar 80% van de bevolking in de nijverheid en de dienstensector werkte; (2) een ring rondom Holland van provincies met een hoog productieve en gespecialiseerde landbouw en met een infrastructuur van op Holland georiënteerde vaarwegen (Zeeland, Friesland en Utrecht); (3) een concentrische cirkel daarom heen, merendeels ‘hoog Nederland’ op de zandgronden, agrarisch, minder gespecialiseerd, met een zwakke infrastructuur (Drenthe, Overijssel, Gelderland).³ In economische zin noemen Van Zanden en Van Riel deze laatste provincies de periferie van de Republiek. In deze analyse is de provincie Groningen binnen deze concentrische cirkel geplaatst.

³ Van Zanden & Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 71-81. Omdat deze studie een politieke en geen economische geschiedenis is, heb ik Groningen gerekend tot de periferie, terwijl Van Zanden & Van Riel deze provincie rekenen bij de regio met een hoog ontwikkelde productieve en gespecialiseerde landbouw.

§ 2 De opkomst en uitslag in Holland

Als grootste provincie was Holland voor een groot deel bepalend voor de uitslag van de referenda in de hele Bataafse Republiek; er zijn veel overeenkomsten tussen de landelijke uitslag en die van Holland. Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en daarmee afwijkt van de landelijke trend (zie tabel 6.1). Het diagram corrigeerde deze observatie al en laat een kleine stijging zien (zie figuur 6.1). Komt de daling van de opkomst in absolute cijfers voor rekening van een beperkt aantal plaatsen, zoals Amsterdam?

Voor een gedetailleerd inzicht zijn de opkomstcijfers van Holland uitgewerkt in tabel 7.1. Hierbij is gebruik gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de gegevens ordende en doorstuurde naar respectievelijk de Nationale Vergadering in 1797 en het Uitvoerend Bewind in 1798. Het provinciebestuur ging uit van de indeling in 55 kiesdistricten voor de verkiezingen voor 55 Hollandse leden voor de Nationale Vergadering (en het provinciebestuur). Die indeling kwam in 1796 tot stand en was strikt geografisch, te beginnen met de Waddeneilanden Texel, Vlieland en Terschelling en de kop van het noorden van Holland in district 1 en eindigend met de noordwesthoek van Brabant in district 55.⁴ Omdat een district bestond uit ongeveer 15.000 inwoners, had een aantal grote steden meerdere districten: Amsterdam 15, Rotterdam 4, Den Haag 3 en Leiden 2.⁵ In onderstaande tabel 7.1 zijn de districten in deze steden gecombineerd, zoals dat in 1797 en 1798 werd gedaan door het provinciebestuur. Voor deze 35 (deels gecombineerde) districten werden in april 1798 de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen benoemd.

Tabel 7.1 bevat daarom in totaal 35 (deels gecombineerde) districten met de opkomst van 1797 en 1798 en de verschillen daar tussen. Voor een nadere analyse wordt als richtsnoer genomen dat districten met een opkomstverschil liggend tussen -3 en +11 (burgers per 500 inwoners) een indicatie zijn voor de juistheid van de aanname dat de zuivering geen grote invloed heeft gehad op de uitslag van de stemming. De concentratie van aandacht ligt op de districten die het meest afwijken en die te vinden zijn buiten de grenzen van -3 en +11. Het

⁴ *Rapport van de commissie tot telling en verdeeling van het volk van Holland 1796*. Op basis van de gegevens van de volkstelling heeft deze commissie de bevolking van Holland ingedeeld in 55 districten en 1.646 grondvergaderingen. Deze indeling is gebruikt voor de verkiezingen voor de Nationale Vergaderingen en voor het provinciebestuur van Holland.

⁵ Amsterdam had formeel 14 districten. Het 15de district bestond uit de Westelijke Eilanden binnen de stadswallen en het gebied buiten de Haarlemmerpoort. Verder behoorde tot dit 15de district een deel van het platteland tussen Amsterdam en Haarlem. De vergadering van kiezers kwam bijeen in Halfweg in een gebouw van het Hoogheemraadschap Rijnland. De zuivering in het Amsterdamse deel werd uitgevoerd door de zuiveringsagenten voor Amsterdam. De andere helft (o.a. Spaarnwoude en Haarlemmerliede) werd uitgevoerd door de twee agenten voor Haarlem.

betreft de districten waarvan het merendeel van de steden en dorpen zich bevinden in het eerste of vierde kwartiel en in het bijzonder ook uitschieters bevatten (zie figuur 7.1).

Tabel 7.1: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

	Naam van het district	Hoofdplaats	Aantal GV*	1797	1798	Vershil
1	Het Noorden	Den Helder	30	20	23	+ 3
2	Noorder-Kogge	Medemblik	30	44	47	+ 3
3	Kennemer-eind	Alkmaar	30	51	67	+ 16
4	Zuiderzeegolf	Hoorn	30	38	35	- 3
5	Zuiderzee	Enkhuizen	30	33	41	+ 8
6	Bedijkte Meeren	Purmerend	30	41	42	+ 1
7	Noordzee	Beverwijk	28	52	48	- 4
8	Westzaan	Westzaandam	30	50	49	- 1
9	Oostzaan & Waterland	Oostzaandam	30	42	43	+ 1
10-11	Spaarne & Ye & Meer	Haarlem/Halfweg	49	51	44	- 7
12-25	Van het Ye (15)	Amsterdam	433	37	24	- 13
26	Meer & Amstel	Amstelveen	30	44	46	+ 2
27	Vecht & Zee	Weesp	30	52	40	- 12
28	Zee & Meer	Noordwijk	30	43	49	+ 6
29-30	Wester Rhijn (2)	Leiden	62	26	23	- 3
31	Midden Rhijn	Hazerswoude	29	36	40	+ 4
32	Ooster Rhijn	Bodegraven	29	35	42	+ 7
33	Gouwe & IJssel	Gouda	30	19	28	+ 9
34-36	Vliet & Zee (3)	Den Haag	93	29	26	- 3
37	Van de Delf	Delft	30	31	30	- 1
38	Westerland	Wateringen	27	48	51	+ 3
39	Maasmond	Vlaardingenvliet	30	20	25	+ 5
40	Van de Schie	Schiedam	30	44	25	- 19
41-44	Van de Maas (4)	Rotterdam	120	37	21	- 16
45	Rotte & IJssel	Nieuwerkerk a/d IJssel	30	16	15	- 1
46	IJssel en Lek	Schoonhoven	30	26	27	+ 1
47	Maaseiland	Ridderkerk	27	13	15	+ 2
48	Lek & Merwede	Sliedrecht	30	13	16	+ 3
49	Oosterland	Gorinchem	30	22	23	+ 1
50	Maas & Haringvliet	Brielle	30	19	19	0
51	Maas & Hollands Diep	Strijen	29	9	13	+ 4
52	Van de Merwede	Dordrecht	36	38	49	+ 11
53	Biesbosch & Maas	Heusden	31	31	50	+ 19
54	Zeegaten	Middelharnis	24	18	19	+ 1
55	Van het Zuiden	Geertruidenberg	29	50	67	+ 17
	Holland		1646	35	31	- 4

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Tabel 7.1 toont grote onderlinge verschillen in opkomst tussen delen van Holland, zoals de kaarten overigens al lieten zien. In grote lijnen bestaat een verschil, zowel in 1797 als

in 1798, tussen de Zuid-Hollandse eilanden en waarden (districten 45 tot en met 51 en 54) en de rest van Holland.

Als de opkomstcijfers van de twee referenda naast elkaar worden gelegd, dan zijn in 22 van de 35 districten de verschuivingen beperkt gebleven tussen -3 en $+11$ opgekomen burgers per 500 inwoners. De geringe veranderingen in deze districten zijn waarschijnlijk goeddeels het gevolg van de eerder aangestipte factoren zoals de afwezigheid door werk of ziekte bij één van de twee referenda, maar de uitsluiting van een beperkte groep stemgerechtigde burgers mag niet geheel worden uitgesloten. Zo is de achteruitgang in het district Noordzee (Beverwijk) met -4 niet erg groot, maar wel liggend buiten de marges van -3 tot $+11$. De zuivering kan invloed hebben gehad op de uitslag, omdat de daling in opkomst opvalt in een reeks naast elkaar gelegen dorpen binnen dit district: Bennebroek (-33 per 500), Heemstede (-20 per 500), Bloemendaal (-14 per 500), Spaarndam (-17 per 500) en Velsen (-20 per 500).

Tabel 7.1 toont vier districten met een sterke daling en drie districten met een sterke stijging. Binnen het district Kennemer-eind laat de stad Alkmaar een stijging zien van 59 burger per 500 naar 71 in 1798 ($+12$). Van alle Hollandse steden had Alkmaar de hoogste opkomst, zowel in 1797 als in 1798. Alkmaar is de enige stad die tweemaal voorkomt in het kwartiel met de hoogste opkomst. Een duidelijke meerderheid van de stemgerechtigde burgers ging in deze stad naar de grondvergaderingen, naar schatting 63% van het aantal stemgerechtigden in 1797 en 77% in 1798. In 1798 tekenden 1.287 burgers de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’, terwijl 1.189 burgers vervolgens opkwamen in de grondvergaderingen; een opkomst van 92% van de *geregistreeerde* stemgerechtigden, in overeenstemming met het landelijke beeld. Over de zuivering in Alkmaar zijn geen klachten binnengekomen. De stijging had overigens ook betrekking op een reeks dorpen in dit district (Noord-Scharwoude $+70$, Zuid-Scharwoude $+53$, Bergen $+50$, Heerhugowaard $+33$ en Heiloo $+33$).

District 52 (Van de Merwede) omvat de gehele stad Dordrecht. De stijging van $+11$ valt precies binnen de grenzen van -3 en $+11$, zodat aangenomen wordt dat de zuivering geen bijzondere gevolgen heeft gehad voor de uitslag. Toch verdient Dordrecht nog enige aandacht, omdat de stad in 1797 in meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie* (66%) stemde. In 1798 stemden bijna alle opgekomen burgers voor het *Ontwerp van Staatsregeling* (96%) terwijl de opkomst met 28% sterk was gestegen. Een aanzienlijke groep stemgerechtigde burgers die in 1797 een *ja*-stem heeft uitgebracht deed dat naar alle

waarschijnlijkheid opnieuw. Dordrecht en Alkmaar zijn hiermee misschien voorbeelden van de stelling dat het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ en de wijze waarop de zuivering werd aangepakt zelfs in steden kan leiden tot mobilisatie van stemgerechtigde burgers.⁶ Beide steden hebben ook als bijzonder kenmerk dat de grondvergaderingen, zowel in 1797 als in 1798, in de avonden werden gehouden, zodat meer burgers in staat werden gesteld om aan de referenda deel te nemen.⁷

De sterke stijging in de districten Geertruidenberg en Heusden laat parallellen zien met aangrenzende delen van Bataafs-Brabant. In alle katholieke dorpen steeg de opkomst spectaculair, goed zichtbaar in het Land van Heusden en Altena, met enerzijds de katholieke beneden-dorpen en anderzijds de protestantse boven-dorpen. De zuivering in die katholieke dorpen kan mislukt worden genoemd: het is nauwelijks voorstelbaar dat een dergelijk groot aantal stembevoegde burgers vóór 22 januari aan grondvergaderingen voor de verkiezingen van de Nationale Vergadering of het provinciebestuur van Holland heeft deelgenomen (Hedikhuizen +79, Vlijmen +76, Oud-Heusden +43, Engelen en Herpt +42, Dussen +42, Raamsdonk +48).

De sterke achteruitgang concentreert zich in vier steden: Weesp (district Vecht en Zee), Schiedam (district Van de Schie), Rotterdam (de 4 districten van de Maas) en Amsterdam (de 14 districten van het Y).

In Weesp lijkt de achteruitgang het gevolg van het handelen van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. In 1797 namen 539 burgers aan het referendum deel. Zij stemden in meerderheid vóór het *Ontwerp van Constitutie*. In 1798 was de opkomst gedaald naar 170 burgers. Weesp was een patriottisch bolwerk, trots om als één van de zeer weinige steden succesvol weerstand te hebben geboden aan de Pruisische troepen in 1787. Met een opkomst van 89 burgers per 500 in 1797 behoort de stad tot het kwartiel met de hoogste opkomstcijfers; een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers ging in 1797 naar de grondvergaderingen, naar schatting een opkomst van 74%.

In 1798 manifesteerde zich een conflict tussen het stadsbestuur van Weesp en de twee zuiveringsagenten. De stad was te klein in omvang om enige invloed te hebben gehad op de benoeming van de zuiveringsagenten, zoals in de grote Hollandse steden. In Weesp bestond een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit onder de leuze ‘voor orde en broederschap’, waarvan

⁶ Zie voor de zuivering in Dordrecht: NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795-1813, inv.nr. 191, dossier 482.

⁷ Alkmaar 1 en 8 augustus 1797, half zeven in de avond; 23 april 1798, 6 uur in de avond; Dordrecht, 8 augustus 1797, 5 uur in de middag; 23 april 1798, 7 uur in de avond.

stadsbestuurders lid waren. Deze sociëteitsleden werden, onder protest van het stadsbestuur, door de zuiveringsagenten niet toegelaten om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen. De notulen van de vergaderingen van het stadsbestuur bevatten een lijst met 355 burgers die door de agenten waren geschrapt van de lijst van *apparente* stemgerechtigden die het stadsbestuur had aangereikt, hoewel achter elke geschrapte naam ten minste één van de criteria vermeld stond waaraan de betreffende burger volgens het bestuur had voldaan om het stemrecht te mogen uitoefenen, zoals het bezoeken van grondvergaderingen, het staan op het kohier van de verponding, het leveren van bijdragen als ‘nationale contribuabele’ of het dragen van maatschappelijke lasten als lid van de Gewapende Burgermacht.⁸ De zuivering in Weesp laat zien dat de aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit en veel *ja*-stemmen in 1797 kon leiden tot royerling van burgers om als stemgerechtigden aan het referendum van 1798 te kunnen deelnemen.

Overigens daalde de opkomst in dit district ook aanzienlijk in Muiden (–16) en Hilversum (–19), waarschijnlijk het gevolg van het optreden van dezelfde zuiveringsagenten.

In Schiedam daalde de opkomst van 1.118 opgekomen burgers in 1797 naar 462 in 1798 met 59%. In 1797 ging de meerderheid van stemgerechtigde burgers naar de grondvergadering en een krappe meerderheid stemde voor het *Ontwerp van Constitutie*: 561 *ja*-stemmen, 557 *nee*-stemmen. Maar in 1798 was slechts 22% van de stemgerechtigde burgers bereid of in staat om naar de grondvergaderingen te gaan. In geen enkele stad in de Bataafse Republiek was de teruggang zo groot. Van de 675 burgers van Schiedam die het register met de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ enige dagen daarvoor hadden getekend, namen er 462 op 23 april 1798 deel aan de grondvergaderingen. Slechts 68% van de geregistreerde stembevoegde burgers kwam dus op, wat eveneens sterk afwijkt van landelijke en provinciale opkomstpercentages. De achtergrond ervan is complex en mede de reden om enige extra aandacht aan Schiedam te besteden.

Schiedam had een eenzijdig economisch profiel. De stedelijke economie was gebaseerd op de productie van jenever. Op de stadswallen draaiden korenmolens, er waren

⁸ RHC Vecht en Venen, Breukelen. Archief *Stad Weesp, 1795-1813*, niet geïnventariseerd, nr. A 14 notulen stadsbestuur Weesp, 1796-1798, vergadering 15 augustus 1797: uitslag 8 augustus; inv.nr. A 15 notulen administratieve municipaliteit Weesp, 1798-1800, vergadering van 1 mei 1798, uitslag 23 april 1798: A 15 notulen van 24 april 1798, met een kleine afwijking in vergelijking met de uitslaggegevens in het archief van het provinciebestuur van Holland. Zie voor de zuivering in het district Vecht en Zee met daarin gelegen Weesp: het rapport van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen: NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 22 Ingekomen stukken van 27 april 1798. Merk op dat dit dossier niet aanwezig is in Archief Biza, 1795-1813, inv.nrs. 185-194. Dat is een indicatie voor de problemen die er zijn geweest bij de zuivering in dit district.

tientallen branderijen en kuiperijen die de tonnetjes maakten waarin de jenever werd opgeslagen en vervoerd.⁹ De branderijen waren voor een deel in bezit van katholieke branders en het personeel kwam voor een deel uit de Meijerij van Den Bosch en Westfalen. In Schiedam ontstonden in de periode 1797-98 problemen over stemrecht van deze zogenoemde vreemdelingen.¹⁰

Bij de eerste verkiezingen voor de Nationale Vergadering op 26 en 27 januari 1796 werd de katholieke jeneverbrander Jacobus Nolet gekozen tot representant.¹¹ Deze katholieke Hollander voegde zich in de Nationale Vergadering bij de Republikeinse groep van Pieter Vreede. Hij was één van de ‘de Twaalf’ van het manifest dat in juli 1797 opriep om het *Ontwerp van Constitutie* te verwerpen.

De meerderheid van de Schiedamse burgers dacht er echter anders over. Als reactie stemden de kiesmannen in het district Van de Schie in de kiesvergadering voor de tweede Nationale Vergadering op 2 augustus 1797 voor de uit Amsterdam afkomstige regent Jan Bernd Bicker, leider van de moderate stroming in de eerste Nationale Vergadering. Jacobus Nolet werd weggestemd.¹² Vervolgens ontstond in Schiedam een dispuut over onregelmatigheden in één van de grondvergaderingen van 1 augustus 1797. In opdracht van de Nationale Vergadering vond daarna in het district Van de Schie een herstemming plaats. Bicker was al herkozen in zijn district Halfweg, gelegen tussen Amsterdam en Haarlem. Jacobus Nolet was, na een herstemming, gekozen in het overwegend katholieke district Westerland (Wateringen). Als compromis werd op 20 november 1797 Ary Voogd in de kiesvergadering van het district Van de Schie gekozen, stadsbestuurder, eerder lid van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, Republikein, maar geen katholiek.¹³

⁹ In 1771 waren 122 van de 500 Hollandse branderijen in Schiedam gevestigd. De branderijen waren klein van omvang: een baas en een aantal van ongeveer vier werklieden/knechten. Het waren vooral kleine bedrijven, die weinig behoefte hadden aan kapitaal. Zie verder over branderijen en de ontwikkeling van Schiedam: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 380-383.

¹⁰ In 1809 was 35% van de Schiedamse bevolking katholiek, meer dan in andere Hollandse steden.

¹¹ Zie voor biografische gegevens: www.parlement.com. Jacobus Nolet (Schiedam 1740 – Schiedam 1806), korenwijnstoker.

¹² De tekst over de gang van zaken in Schiedam is voor een groot deel gebaseerd op de *Decreeten Nationale Vergadering*, Deel 19 September 1797, bijlagen bij de *Decreeten* van 15 september 1797.

Nolet kreeg slechts één van de 20 stemmen. Door problemen in grondvergaderingen waren maar 20 in plaats van 30 kiezers (kiesmannen) aanwezig. 17 stemmen waren uitgebracht op Bicker. Bij de stemmingen voor eerste of tweede plaatsvervanger werd helemaal niet meer op Nolet gestemd. Als eerste plaatsvervanger koos men de Amsterdamse regent Cornelis van de Hoop, als tweede plaatsvervanger de uit Leiden afkomstige Jan de Kruijff.

¹³ Zie www.parlement.com voor biografische gegevens. Ary Voogd (Schiedam 1754-Schiedam 1809), makelaar in granen. Hij nam 20 november 1797 zitting. Lid van de provisionele representanten van het Volk van Holland 1795- maart 1796.

Op 19 mei 1797 was in Schiedam een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit opgericht.¹⁴ Nadat de kiesmannen Jacobus Nolet hadden weggestemd en het karakter van een dergelijke sociëteit voor ogen houdend, was het niet zo vreemd, dat (een nipte) meerderheid van de Schiedamse burgers op 8 augustus 1797 voor het *Ontwerp van Constitutie* stemde. Pas na de verkiezing van Ary Voogd kwam onder zijn voorzitterschap een sociëteit voor *Vrienden voor Een- en ondeelbaarheid*, onder de zinspreuk ‘*hier geldt deugd, maar geen geboorte*’ van de grond.¹⁵ In 1797 waren de politieke spanningen in Schiedam aldus hoog opgelopen.

Op 18 februari 1798 werd de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit, naar eigen zeggen vrijwillig, gesloten. Die sluiting was natuurlijk het gevolg van het besluit van het Uitvoerend Bewind van 17 februari 1798. De zuiveringsagenten voor de stad Schiedam, voorgesteld door het stadsbestuur, organiseerden vanuit de sociëteit voor ‘Eén en ondeelbaarheid’ de zuivering. Het kan bijna niet anders, zonder dat veel gegevens beschikbaar zijn om die bewering te staven, dat een deel van de daling van de opkomst in Schiedam wordt verklaard door uitsluiting van leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit. Vanuit Schiedam werd overigens geen enkel rekest ingediend tegen het ontnemen of niet toekennen van het stemrecht.

Een patroon is zichtbaar voor Schiedam dat al voor Weesp is beschreven: de aanwezigheid van een ‘gemenebestgezinde’ sociëteit en veel *ja*-stemmen in 1797 kan leiden tot een forse zuivering met uitsluiting. De lage opkomst van de *geregistreerde* burgers die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden getekend kan wellicht verklaard worden uit het al gesignaleerde conflict met brandersknechten in de jeneverstokerijen, die niet in de gelegenheid werden gesteld om aan de referenda deel te nemen, gezien de openingstijd van de grondvergaderingen om 9.00 uur in 1797 respectievelijk 9.30 uur in 1798 en het hun opgelegde verbod de werkplaats te verlaten.

Behalve in Weesp en Schiedam was de achteruitgang in Amsterdam en Rotterdam waarschijnlijk het gevolg van de zuivering. In 1797 waren de opkomstcijfers van Amsterdam en Rotterdam betrekkelijk hoog, met 39 per 500 voor Rotterdam en 37 per 500 voor Amsterdam, beide boven de landelijk gemiddelden van 36.

¹⁴ *Rotterdamsche Courant* van 13 juni 1797; advertentie. Aankondiging van de oprichting van een Gemeenebestgezinde burgersociëteit onder de zinspreuk Voorlichting, Deugd en Burgertrouw, Zyn zuilen van een Staatsgebouw, mededeling dd. 9 juni 1797. In het voetspoor van Den Haag en andere plaatsen.

¹⁵ *Rotterdamsche Courant* van 15 mei 1798, waarin deze sociëteit zich op 12 mei ontbindt en zich omzet naar een Constitutioneel Gezelschap. In de *Rotterdamsche Courant* van 9 december 1797 staat een advertentie van de burgersociëteit onder dezelfde zinsspreuk die het reglement had herzien en nu een sociëteit van één en ondeelbaarheid, onder voorzitterschap van Ary Voogd. Voogd was representant geworden voor dit district. De advertentie is van 5 december 1797.

In advertenties in de *Rotterdamsche Courant* van 20 februari en 22 februari 1798 maken de leden van de ‘gemenebestgezinde’ burgersociëteit de sluiting bekend.

Voor Amsterdam is de aanpak van de zuivering al voor een deel aan de orde geweest. Een politieke zuivering heeft zeker plaatsgehad, vooral gericht tegen mogelijk ‘Oranjegezinde’ publieke functionarissen (lijsten van ‘beambten’ verschenen in radicale kranten, leden van de ‘gemenebestgezinde’ sociëteit ‘voor vrijheid en orde’, waarvan de ledenlijst werd gepubliceerd in de *Nationale Courant* en leden van het afgezette stadsbestuur.)

Over de gang van zaken in Rotterdam is minder bekend. Daar lijkt het conflict zich vooral af te spelen tussen de zuiveringsagenten en de commandant van de Gewapende Burgermacht, die het stemrecht niet kreeg, evenals een groot aantal manschappen. Naast, in de ogen van de agenten, mogelijk dubieuze politieke opvattingen van de commandant, is het mogelijk dat hij evenals een deel van zijn manschappen, vóór 22 januari 1798 nooit grondvergaderingen had bezocht. In een sterk gepolitiseerde stad als Rotterdam, met conflicten tussen sociëteiten onderling, wijkvergaderingen, stadsbestuur en burgers, was het van belang om als handhaver van de openbare orde neutraal te blijven.¹⁶ Niet alleen kolonel De Monchy verkreeg het stemrecht niet, de hoofdofficier van Justitie, baljuw Johan Busch, was hetzelfde lot beschoren. Beiden dreigden vlak voor het referendum met onmiddellijke ingang hun functies op te geven, omdat zij zich aangetast voelden in hun eer en goede naam, maar dat werd in Den Haag pertinent geweigerd.

Rotterdam en Amsterdam hebben in belangrijke mate een bijdrage geleverd aan de daling van de opkomst in Holland in 1798. Meer in het algemeen was het gewicht van de 18 stedelijke districten op de 55 districten van Holland groot. Tabel 7.2a geeft de absolute cijfers over de opkomst in Amsterdam en Rotterdam. De achteruitgang van deelname aan de grondvergaderingen van 44% in Rotterdam en 34% in Amsterdam is fors en wijkt af van de andere stedelijke districten. Vliet en Zee (Den Haag –11%), Van de Delf (Delft –7%), Wester Rhijn (Leiden –13%), Spaarne (Haarlem –15%). Tabel 7.2b laat de opkomst in absolute cijfers in Holland zien en de uitslag *zonder* Amsterdam en Rotterdam. Zonder deze twee steden zouden in Holland in 1798 meer burgers aan het referendum hebben deelgenomen dan in 1797. Tabel 7.2c vat de resultaten van de tabellen 7.6a en 7.6b samen, met de cijfers per 500 inwoners.

¹⁶ Zie eveneens: F.C. Koch, Rotterdam onder de Bataafsche Republiek (tijdvak 16 maart tot 17 juni 1798) in: *Rotterdams Jaarboekje 1947*, 256-270.

Tabel 7.2a: Amsterdam en Rotterdam: de opkomst in absolute cijfers.

	1797: Aantal stemmers	1798: aantal stemmers	Vershil 1797-1798	Vershil in %
Amsterdam	16.044	10.513	- 5.531	- 34%
Rotterdam	3.983	2.242	-1.741	- 44%

Tabel 7.2b: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, *in absolute cijfers*.

	1797: opkomst	1798: opkomst	Vershil 1797-1798	Vershil in %
Holland met Amsterdam en Rotterdam	57.063	51.549	- 5.514	- 9%
Holland zonder Amsterdam en Rotterdam	36.743	38.597	+ 1.854	+ 5%

Tabel 7.2c: Holland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 met en zonder Amsterdam en Rotterdam, *per 500 inwoners*

	1797: Opkomst	1798: Opkomst	Vershil 1797-1798
Holland met Amsterdam en Rotterdam	35	31	- 4
Holland zonder Amsterdam en Rotterdam	33	35	+ 2

De zuivering in Amsterdam en Rotterdam heeft dus volgens de gepresenteerde gegevens en redenering effect gehad op de totale uitslag van Holland.

Binnen Holland laat de zuivering van de grondvergaderingen verder een wisselend en gemêleerd beeld zien. Een daling mogelijk als gevolg van de zuiveringen in Weesp, Schiedam, Rotterdam en Amsterdam met gevolgen voor de einduitslag van het referendum, een eventuele mobilisatie van stemgerechtigden door de ondertekening van de verklaring in onder meer Alkmaar en Dordrecht en een sterke stijging in de katholieke randgebieden, waarbij verondersteld wordt dat aan het criterium om vóór 22 januari 1798 of zelfs 8 augustus 1797 grondvergaderingen te hebben bezocht, wellicht niet is voldaan.¹⁷

§ 3 De binnenring rondom Holland: Zeeland, Friesland en Utrecht

Rondom Holland lagen drie provincies die economisch het meest met deze provincie waren verbonden. De provinciebestuurders van Zeeland, Friesland en Utrecht onderhielden echter een haat-liefde relatie met deze invloedrijke provincie. Zeeland en Friesland hadden zich

¹⁷ Tussen 8 augustus 1797 en 22 januari 1798 zijn alleen grondvergaderingen gehouden in een beperkt aantal districten waar een herstemming nodig was voor de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.

verzet tegen het bijeenroepen van een Nationale Vergadering, omdat zij verlies van politieke invloed vreesden. Alle drie provincies hadden grote provinciale, publieke schulden, zodat de meerderheid van de representanten uit deze provincies de politiek van de meerderheid van de Hollandse representanten volgde om te komen tot een amalgaam van alle provinciale, publieke schulden tot één ‘nationale’ schuld.

Als kustprovincie was Zeeland gericht op handel, scheepvaart, visserij en maritieme nijverheid. De provincie droeg tot 1792 met 9,1% aanzienlijk bij aan de financiën van de Republiek. De economische malaise in de achttiende eeuw trof Zeeland echter meer dan Holland. Na herziening van de quote-tabel, met de afgesproken percentuele bijdragen aan de financiën van de Republiek, daalde de bijdrage van Zeeland naar 3,9%. De Bataafs-Franse tijd betekende een verdere economische achteruitgang. Door de openstelling van de Schelde verschoven economische activiteiten van Middelburg en Vlissingen naar Antwerpen. Het verlies van Zeeuws-Vlaanderen, met het Haagse Alliantieverdrag van 16 mei 1795 overgedragen aan Frankrijk, betekende een aderlating voor de provincie.

Na Holland was Friesland de rijkste provincie, die 11,5% bijdroeg aan de financiën van de Republiek, in 1792 verlaagd naar 9,3%. Meer dan Holland en Zeeland was Friesland een agrarische provincie. Friesland keek over het water op Holland uit. De economische en sociale verbindingen liepen over de Zuiderzee, onderhouden door beurtschippers en vrachtschippers via Harlingen en Lemmer naar de West-Friese steden Enkhuizen en Hoorn en in het bijzonder naar Amsterdam. De oriëntatie van de politiek en de economie van Friesland was gericht op Holland, en niet zo zeer op de burens in het oosten.

In tegenstelling tot de andere twee provincies volgde Utrecht in 1795 in de Staten-Generaal Holland, ongeveer als enige bondgenoot in deze woelige periode.

Nadat het verzet tegen het bijeenroepen van de Nationale Vergadering was gebroken, kregen deze drie provincies in 1796 provinciale besturen die waren gekozen volgens het model van grond- en kiesvergaderingen, ontleend aan het *Reglement*, vastgelegd in provinciale bestuursreglementen in afwachting van de totstandkoming van een grondwet.

Over het idee van één en ondeelbaar bestond onder bestuurders grote onenigheid. In deze provincies circuleerden wel petitieën onder burgers die hiervoor pleitten, in het bijzonder in steden. Initiatieven werden genomen door sociëteiten die de idealen van één en ondeelbaarheid voorstonden. In de stad Utrecht, evenals in Leeuwarden, bestond een dergelijke sociëteit voor één en ondeelbaarheid, in Middelburg organiseerde de Vaderlandsche Sociëteit politieke activiteiten rond het thema één en ondeelbaarheid. In

Leeuwarden coördineerde de ‘Hoofdvergadering van Verbroederde Sociëteiten en Wapengenootschappen’ het politiek activisme in Friesland.

3.1 De opkomst en uitslag in Zeeland

In 1797 week de uitslag van Zeeland duidelijk af van het landelijke patroon met naar verhouding veel *ja*-stemmen en weinig *nee*-stemmen, en met een duidelijk lagere opkomst dan in de rest van de Bataafse Republiek. De uitslag van het referendum in 1798 komt echter overeen met het landelijke beeld met een duidelijke stijging van de opkomst, ‘ondanks’ de zuivering van de grondvergaderingen. In absolute cijfers steeg de opkomst van 4.078 naar 5.289 stemmende burgers, een stijging van 30%.

De stijging van de opkomst in Zeeland in 1798 kan wellicht mede verklaard worden door de strakkere organisatie van het tweede referendum. De Zeeuwse burger die door de zuiveringsagenten was toegelaten tot het referendum, kreeg na het afleggen en ondertekenen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ een acte van stembevoegdheid die diende als convocatiebiljet. Na het bijwonen van de grondvergadering van 23 april kreeg hij een acte van stemgerechtigheid, waarmee hij in het vervolg kon aantonen een stemgerechtigde burger te zijn (zie afbeelding 68). Wellicht zagen Zeeuwse burgers er het belang van in om in het bezit te zijn van een dergelijke acte. Veel burgers waren als ambtenaar, stadsarbeider, winkelier of dijkwerker afhankelijk van de lokale en provinciale overheid. Het was dan maar beter een dergelijke acte in bezit te hebben als er om zou worden gevraagd. Voor zover kan worden vastgesteld, was Zeeland naast Friesland de enige provincie die een dergelijke acte van stemgerechtigheid heeft verstrekt, aanleunend tegen de beloofde acte van burgerschap die in het *Ontwerp van Staatsregeling* werd aangekondigd en inderdaad in juni en juli 1798 zou worden verstrekt.

Daarnaast was het openingsuur van de grondvergaderingen voor de hele provincie gestroomlijnd en anders dan in 1797 uniform voorgeschreven op een vast tijdstip: aan het begin van de middag, om 12 uur. Het stadsbestuur van Middelburg kondigde aan dat alle stadskantoren op maandag 23 april vanaf elf uur in de ochtend gesloten zouden zijn om ambtenaren en bedienden de gelegenheid te geven aan de grondvergaderingen deel te nemen. De municipaliteit sprak de hoop uit dat ook overige corporaties in de stad bedienden de gelegenheid zouden geven te voldoen aan de intentie van de *proclamatie*.¹⁸ Deze

¹⁸ *Middelburgsche Courant* van zaterdag 21 april no.51, Extract uit de notulen van de Raad van 19 april 1798.

aankondiging zal, gezien de overheersende positie van Middelburg, invloed hebben gehad in de rest van Zeeland.

Voor het verkrijgen van meer inzicht zijn de opkomstcijfers van Zeeland nader uitgewerkt, waarbij gebruik is gemaakt van de 20 districten waarin de provincie was ingedeeld voor de verkiezingen voor het provinciebestuur, een indeling die het provinciebestuur gebruikte om de uitslaggegevens van 1797 en 1798 te ordenen (zie tabel 7.3).¹⁹

Tabel 7.3: Zeeland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners.

	Naam van het district	Hoofdplaats	Aantal GV*	1797	1798	Verschil
1-5	Middelburg	Middelburg	40	22	32	+10
6-7	Vlissingen	Vlissingen	16	34	36	+2
8	Westkapelle	Westkapelle	8	13	16	+3
9	Veere	Veere	8	19	19	0
10	Kortgene	Kortgene	8	8	9	+1
11	Goes	Goes	8	18	33	+ 15
12	Kruiningen	Kruiningen	8	9	17	+8
13	's-Gravepolder	's-Gravepolder	8	15	37	+22
14	Heinkenszand	Heinkenszand	8	9	25	+16
15	Tholen	Tholen	8	45	75	+30
16	St. Maartensdijk	St. Maartensdijk	8	49	36	-13
17-18	Zierikzee	Zierikzee	16	40	39	-1
19	Bruinisse	Bruinisse	8	30	36	+6
20	Brouwershaven	Brouwershaven	8	23	33	+10
	Zeeland		160	24	32	+8

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Als de uitslagen naast elkaar worden gelegd, dan blijven de veranderingen in opkomst in 1798 voor de meeste districten binnen de grenzen van –3 en +11. Alleen het district Sint–Maartensdijk laat een duidelijke daling zien. Daarbinnen toont het stadje Sint–Maartensdijk de scherpste daling (in 1798 –31 per 500 inwoners). Een dergelijke daling is eveneens te zien in het nabijgelegen Scherpenisse (–21 per 500). Beide plaatsen waren ‘Oranje-heerlijkheden’,

¹⁹ Het bestuur ordende de gegevens in de 20 districten van 8 grondvergaderingen voor de verkiezing van leden van het provinciaal bestuur. Zie voor deze indeling: *Proclamatie van de Provisionele Representanten van het Volk van Zeeland*, 26 maart 1796.

waar het plaatselijke bestuur en de beambten werden benoemd door de Raad en Rekenkamer van de Nassause Domeinen, vertegenwoordigd door de rentmeester, die tevens fungeerde als drossaard. Oranje-ambtenaren of Orangisten zijn in dergelijke plaatsen duidelijk en eenvoudig aanwijsbaar en werden wellicht om die reden het stemrecht ontzegd. Uit Sint–Maartensdijk gaan petitiees naar Den Haag tegen de ontneming van stemrecht.

Tabel 7.3 laat zien dat districten met een sterk gestegen opkomst zijn te vinden op Zuid-Beveland. Het betrof bijvoorbeeld dorpen zonder uitslag in 1797 (Kappelle-Biezellinge, Wemeldinge, 's Heerenhoek en Heinkenszand). Plaatselijke bestuurders gebruikten blijkbaar niet alleen lijsten van opgekomen burgers van 8 augustus 1797, zo die bestaan hebben, maar wellicht andere lijsten van burgers die vóór 22 januari 1798 aan grondvergaderingen hebben deelgenomen.²⁰

Districten 1 t/m 5 omvatten de stad Middelburg. De stijging van +10 valt binnen de grenzen van –3 en +11, zodat aangenomen wordt dat de zuivering geen bijzondere gevolgen heeft gehad voor de uitslag. Toch verdient Middelburg enige aandacht, omdat de stad in 1797 in meerderheid voor het *Ontwerp van Constitutie* (59%) stemde. In 1798 stemden bijna alle opgekomen burgers voor het *Ontwerp van Staatsregeling* (98%). De opkomst steeg bovendien met 44%. Het is een patroon dat voor Dordrecht al aan de orde is geweest. In meerderheid *ja*-stemmen in 1797 betekent nog geen achteruitgang in opkomst in 1798; *ja*-stemmers in 1797 hebben waarschijnlijk in 1798 opnieuw een *ja*-stem uitgebracht.

Over het optreden van de twee Zeeuwse zuiveringsagenten komen nauwelijks klachten binnen. Behalve voor Sint–Maartensdijk en Scherpenisse heeft de zuivering waarschijnlijk geen invloed gehad op de uitslag. Anderzijds mobiliseerde de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ mogelijk de stemgerechtigde burgers van Tholen, die nog veel meer dan in 1797 naar de grondvergaderingen gingen. De politieke achtergrond hiervan is eerder al aangestipt.

3.2 De opkomst in Friesland

In Friesland lag de opkomst zowel in 1797 als in 1798 onder de landelijke gemiddelden (zie tabel 6.1). Friesland was één van de weinige provincies waar in 1798 beduidend minder burgers naar de grondvergaderingen gingen dan in 1797, in absolute cijfers zelfs een daling

²⁰ Verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering vonden plaats op 9 en 10 maart 1796; verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 en 2 augustus 1797. Voor verkiezingen voor het provinciaal bestuur werd eveneens gebruik gemaakt van grondvergaderingen.

van 20% van 8.415 stemmende burgers naar 6.748. In alle steden en dorpen kwamen in 1798 minder burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 (zie ook diagram, figuur 6.4).

Het Friese provinciebestuur maakte bij de ordening en publicatie van de uitslagen gebruik van een indeling in steden en plattelandsregio's, ironisch genoeg afkomstig uit het ancien régime dat nou net door de Bataafse Revolutie was weggevaagd: de indeling van het platteland in Westergo, Oostergo en Zevenwouden, met daarnaast de elf steden (zie tabel 7.4). en de eilanden Ameland en Schiermonnikoog die tot 1795 niet onder het provinciebestuur vielen.

Tabel 7.4: Friesland: de vergelijking van de opkomst in regio's per 500 inwoners.

	Aantal GV*	1797: opkomst	1798: opkomst	Vershil
Oostergo	89	25	17	- 8
Westergo	67	30	25	- 5
Zevenwouden	68	22	16	- 6
Steden	90	27	26	- 1
De eilanden	8	16	14	- 2
Totaal	322	26	21	- 5

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Tabel 7.4 laat zien dat de verschillen in opkomst gering zijn; niet groot tussen de drie plattelandsregio's onderling, niet tussen deze regio's en het blok van de elf Friese steden.

Twee plattelandsdistricten onderscheiden zich van het algemene beeld van lage deelname aan de grondvergaderingen. Dat betreft Barradeel (een opkomst van 52 per 500 inwoners in 1797 en 33 per 500 in 1798; geschatte opkomst van 45% in 1797 en 29% in 1798 en Het Bildt (47 opkomende burgers per 500 inwoners in 1797 en 32 opkomende burgers per 500 inwoners in 1798; geschatte opkomst van 44% in 1797 en 30% in 1798). Het Bildt onderscheidde zich trouwens in veel opzichten van de rest van Friesland. Het gebied was in de zestiende eeuw ingepolderd en daarna ontgonnen, bewoond en bebouwd door emigranten uit Holland en Zeeland. Het district had een eigen dialect en de meeste boeren waren geen grondbezitter, maar afhankelijk van het provinciebestuur voor het pachten en huren van hun bouwland en boerderijen. In de achttiende eeuw ontstonden over de hoogte daarvan en de verlenging van contracten regelmatig conflicten met de provincie. In Het Bildt bestond een cultuur van verzet. Grietman Duco van Haren vluchtte, als één van de weinige Friese jonkers,

in 1795 naar Duitsland met achterlating van grote schulden.²¹ Hij was een echte ‘Oranjer-man’.²² Het Bildt was dan ook het enige plattelandsdistrict waar de stadhouder de grietman rechtstreeks kon benoemen zonder dat stemgerechtigde, grond bezittende ingezetenen daarop invloed konden uitoefenen, zoals wel het geval was in andere Friese plattelandsdistricten.²³

In Friesland zijn geen echte uitschieters maar in 1798 is overal van een daling van de opkomst sprake. Juist in de drie plattelandsregio’s ligt de daling buiten de grenzen van –3 en +11. Is de daling op het platteland dan een gevolg van de zuivering van de grondvergaderingen? In Friesland leidde de ondertekening van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ kennelijk niet tot mobilisatie op het platteland, zoals vermoedelijk in andere delen van de Bataafse Republiek. Deze constatering vraagt om bijzondere aandacht. Eerder is al opgemerkt, dat slechts 83% van de burgers die in Friesland de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ tekenden, vervolgens deelnam aan de grondvergaderingen van 23 april 1798 (zie tabel 5.4). Opmerkelijk weinig in vergelijking met andere provincies. Zouden alle Friese burgers die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ ondertekenden aan het referendum hebben deelgenomen, dan zouden de verschillen met de opkomst van 1797 lang niet zo groot zijn geweest (8.066 Friezen tekenden de verklaring in 1798; 8.285 Friezen namen in 1797 deel).²⁴ Kan deze betrekkelijk lage opkomst van geregistreerde stemgerechtigden worden verklaard?

Onmiddellijk na zijn benoeming stuurde de Friese agent Tjeerd Halbes, die was belast met de zuivering, een enthousiaste brief naar Den Haag:

‘De ondergetekenden hebben den goede verwachting van het gewest Friesland, want de Patriotten die aldaar stemgerechtigden mogen genaamd worden, hebben zich reeds van de niet stemgerechtigden onderscheiden door het tekenen van de bekende Friesche Verklaring zodat de lijsten van al of niet stemgerechtigden zeer gemakkelijk zullen op te maaken zijn, niet tegen

²¹ Kuiper, *Adel in Friesland*, 159, 258. Hij stierf in 1801 in Weimar.

²² Kuiper, *Adel in Friesland*, 250-251.

²³ Gabriëls, *De heren als dienaar*, 271.

²⁴ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 186. De opmerking van Kuiper dat de afschriften van de lijsten en registers met de verklaringen van ‘onveranderlijke afkeer’ niet bewaard zijn gebleven, is onbegrijpelijk. De lijsten in inv.nr. 186 zouden naar zijn mening betrekking hebben op de registers van 11 maart 1796. De lijsten in inv.nr. 186 zijn echter vrijwel allemaal gedateerd en kunnen gelegd worden naast bewaard gebleven originele registers. Zie ondermeer Leeuwarden, Bolsward, Harlingen, Workum, Frankeradeel en Oostdongeradeel. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 453-454. De 8.066 stemgerechtigden die hij noemt zijn de personen die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ in april 1798 hebben getekend.

staande er steden en dorpen zijn daar gezegde Friesche Verklaring door geene of zeer weinigen is afgelegd en geteekend geworden.’²⁵

Om hem te helpen, verzocht het provinciebestuur aan de plaatselijke besturen om een lijst van stemgerechtigden op te stellen gebaseerd op de verklaring van 11 maart 1796 die Friese burgers hadden moeten ondertekenen om aan provinciale en plaatselijke verkiezingen te mogen deelnemen.²⁶ Deze verklaring was uitgebreider dan de vanuit Den Haag voorgeschreven verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, maar één belangrijk element ontbrak: ‘afkeer van het federalisme’.²⁷ Het provinciebestuur dat in 1796 na alle bestuurlijke troebelen aantrad, wilde dat Friesland deelnam aan de Nationale Vergadering, maar was daarmee nog geen voorstander van de Hollandse variant van één en ondeelbaar. De Friese verklaring was vooral gericht tegen de invloed van de nog altijd machtig geachte aristocratie met haar clientèle van gerechtssecretarissen, ambtenaren, predikanten, onderwijzers en grote boeren. Voor de Friese Republikeinen bleek deze verklaring goed te werken. Sinds de lente van 1796 bestond het provinciebestuur uit een gemengd gezelschap van kooplieden, fabrikanten, winkeliers, verveners, rijke boeren, sommigen van hen doopsgezind, een enkeling katholiek, allen uitgesloten van enige politieke en bestuurlijke zetel vóór 1795. Hun positie werd bevestigd bij de verkiezingen van juni 1796 en juni 1797, waarbij de Friese verklaring als zeef fungeerde. Met deze verklaring hadden de Friese Republikeinen zich kunnen ontdoen van talrijke (vermeende) politieke tegenstanders: Oranjegezinden, de (oude) Staatsgezinde

²⁵ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795 - 1813*, inv.nr. 186. Hierin missiveboek van het agentschap tot zuivering van de grondvergaderingen in Friesland.

²⁶ Tresoar, Leeuwarden. Archief *Gewestelijke besturen Franse tijd (BRF)*, inv.nr. 116: circulaire van de commissie van correspondentie uit het Administratief Bestuur 23 maart 1798. Zie ook het *Oud-Archief Tietjerksteradeel*, met deze circulaire en een circulaire met een afschrift van de (Haagse) instructie voor de zuiveringsagenten van 13 maart 1798. Zie ook NOF Dokkum, *Archief Dokkum*, inv.nr. 92 met daarin deze circulaire.

²⁷ *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Friesland van 11 maart 1796. De verklaring luidde: ‘Ik verklaare vrijwillig en op mijn woord van eer een Voorstander van de Rechten van den Mensch en Burger; een Vijand van het Stadhoudelijk, Aristocratisch en Eénhoofdig Bestier te zijn; goed en bloed veil te hebben; om, op gronden van Vrijheid en Gelijkheid, het Volks geluk te helpen bevestigen; en nimmer in een Verkiezing van Kiezers, Vertegenwoordigers of Amptenaaren mijne stem te zullen geven aan Perzoonen, die ik oordeel nog Begunstigers of Aankleever van de zogenoemde Oude Constitutie te wezen, maar alleen zodanigen zal verkiezen, welke ik in gemoede vertrouw, Voorstanders van de Rechten van den Mensch en Burger en van ’t waar geluk des volks, en teffens de eerlijksten en kundigsten te zijn, zonder mij om lief of leed door giften of gaven daar in te laten geleiden’. In archieven in Friesland zijn, zover bekend, geen registers bewaard gebleven met deze verklaring en met handtekeningen. Wel zijn er losse vellen, die waarschijnlijk bij elke provinciale en plaatselijk verkiezing of stemming getekend werden.

Deze verklaring werd ook gevraagd van alle leden van het plaatselijk bestuur (‘gerecht’ geheten in Friesland), secretarissen, bediendes, notarissen en procureurs. Al snel werd duidelijk dat de verklaring niet werd gevraagd van predikanten, ouderlingen, kerkvoogden en armbesturen voor het uitoefenen van hun functie. Behalve als zij aan stemmingen en verkiezingen wilden deelnemen.

aristocratie, in het bijzonder de (zeer gematigde) patriottische aristocratie, predikanten die in 1795 in de politiek waren gestapt en de daarmee samenhangende netwerken. Deze Friese verklaring moest worden afgelegd om als *Friese* burger te kunnen deelnemen aan provinciale en plaatselijke verkiezingen. Voor nationale verkiezingen en voor het referendum van 8 augustus mocht deze verklaring niet worden gevraagd.

Tegen het afleggen van de Friese verklaring bestond in Friesland principieel bezwaar, onder meer van doopsgezinden. Op veel plaatsen in Friesland weigerde men die verklaring dan ook af te leggen.²⁸ Hoe gevoelig dat lag, blijkt wel uit een advertentie van het plaatselijk bestuur van Schoterland (Heerenveen) in Friese kranten aan de vooravond van de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797, waarbij de burgers erop attent werden gemaakt dat de *Friese* verklaring niet zou worden gevraagd.²⁹

Tjeerd Halbes en het provinciebestuur kwamen snel op de voorgenomen aanpak terug, waarschijnlijk na overleg met de uit Amsterdam afkomstige medeagent Van Laar Mahuet, die vervolgens naar Ameland vertrok voor de reorganisatie en zuivering van het plaatselijk bestuur aldaar. Plaatselijke besturen kregen een nieuwe circulaire met de opdracht om een lijst te sturen van alle *apparente* stemgerechtigden die vóór 22 januari 1798 grondvergaderingen hadden bezocht, met daarbij gevoegd de instructie voor de zuiveringsagenten van 13 maart 1798. De meeste plaatselijke besturen stuurden als gevolg daarvan twee lijsten naar Leeuwarden: één lijst van burgers die de Friese verklaring hadden getekend en één lijst van *apparente* stemgerechtigden die vóór 22 januari grondvergaderingen hadden bezocht. Tjeerd Halbes deed zijn werk in het Landschapshuis, het gebouw van het provinciebestuur in Leeuwarden. Provinciebestuurders, ambtenaren met kennis over lokale omstandigheden, zullen hem daar ongetwijfeld geadviseerd hebben bij het schrappen van namen. Halbes was, evenals andere zuiveringsagenten, echter afhankelijk van plaatselijke besturen. Slechts drie plaatsen noemde hij met name als probleemgebieden: Kollumerland, Rauwerdehem en Gaasterland. Uit de bewaard gebleven correspondentie blijkt dat Halbes bij moeilijke vragen

²⁸ Zie Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 154–164. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt*, Deel III A, 26–33.

²⁹ *Leeuwarder Courant* no. 2348, 29 juli 1797; *Friesche Courant* no. 90, 29 juli 1797: ‘Het gerechte van Schoterland ontwaar geworden zynde dat zommige snoode rondzwervende Intriguanen, dagelyks hun werk maken, om de goede Ingezeten in onzen bedryve afteschrikken, tot het bywonen der aanstaande Grondvergaderingen [...] door hun wijs te maken, dat in die beide Grondvergaderingen de bewuste Friesche Verklaring van den 11de maart 1796, van hun als Grondstemmers zoude worden afgevorderd, niet tegenstaande de voorgeschreevene Reglementen [...] het tegendeel bevestigen.

Het gerechte van Schoterland, vind zich dus verplicht, alle hunne Stemgerechtigde Ingezeten, by deezen openlyk te verzekeren, dat in de bovengenoemde grondvergaderingen, [...] de Verklaring van den 11de maart 1796, niet mag en niet zal worden afgevorderd.’

omzichtig te werk ging. Uiteindelijk liet hij de beoordeling van individuele gevallen over aan het plaatselijk bestuur.

Tjeerd Halbes stuurde de lijsten van stemgerechtigden naar de plaatselijke besturen retour met de opdracht om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te laten tekenen. Niet iedere burger die volgens Halbes toegelaten kon worden, kwam echter een handtekening plaatsen. Ydaarderadeel (hoofdplaats Grou) is daar een mooi voorbeeld van. Halbes had 210 burgers op de lijst (laten) staan, 182 ondertekenden de verklaring (87%) en vervolgens namen slechts 124 van die geregistreerde burgers aan de grondvergaderingen deel (opkomst 68%).³⁰ De opkomst daalde, allicht niet door toedoen van Tjeerd Halbes, maar door individuele beslissingen van burgers. Eerst om niet te verschijnen om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen en vervolgens, als men dat wel deed, om niet te verschijnen in de grondvergaderingen. Dit gedrag van burgers in Ydaarderadeel kwam op meer plaatsen in Friesland voor.

In tabel 7.5 zijn de opkomstcijfers van de *geregistreerde* stemgerechtigde burgers gepresenteerd door de steden en plattelandsdistricten met een opkomst lager dan 80% onder elkaar te zetten. De relatief lage opkomst blijkt een verschijnsel dat voorkomt in een afgebakend, aaneengesloten gebied in het westelijk deel van Friesland. Het doet zich voor in zowel districten met een naar Friese maatstaven hoge opkomst als met een lage opkomst (zie voor het ene Het Bildt en voor het andere Uttingeradeel). Een afdoende verklaring is niet gevonden. Mogelijk was de Friese burger zich bewust van het belang om in het bezit te zijn van een certificaat van stemgerechtigdheid. Daarna vond hij het wel goed zo en nam hij niet deel aan zijn grondvergadering. Dan komt dat gedrag overeen met de burgers in Zeeland. Die kregen de acte van stemgerechtigdheid echter pas nadat zij aan hun grondvergadering van 23 april hadden deelgenomen, in Friesland werd die op voorhand uitgereikt.

³⁰ RHC Leeuwarden, Archief *Grietenij Ydaarderadeel*, inv.nr. 39. Hierin de naamlijst van stemgerechtigden door de agent toegelaten, gedateerd 12 april 1798. Hierin tevens de processen-verbaal van de stemming op 23 april 1798 in 4 grondvergaderingen, waarbij aantekening is gemaakt van het aantal absente stemgerechtigden. Voor het afschrift van het getekende register van Ydaarderadeel: NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795- 1813, inv.nr. 186.

Tabel 7.5: Friesland: de opkomst in 1798 van stembevoegde burgers die de verklaring hebben afgelegd.

	Aantal burgers dat de verklaring heeft afgelegd.	Opkomst in absolute cijfers	Opkomst
Het Bildt	422	268	64%
Ydaarderadeel	182	124	68%
Stavoren	81	56	69%
Barradeel	336	242	72%
Rauwerdehem	85	62	73%
Franekeradeel	215	160	74%
Ferwerderadeel	211	156	74%
Leeuwarderadeel	432	325	75%
Menaldumadeel	314	237	75%
Wonseradeel	464	348	75%
Hemelumer Oldephart	99	77	78%
Uttingeradeel	68	53	78%

Bronnen: Registers: NA Den Haag, Archief *Binnenlandse Zaken*, 1795-1813, inv.nr. 186; Uitslag: Tresor Leeuwarden, Archief *BRF*, inv.nr. 165.

Kortom, de achteruitgang van de opkomst in Friesland kan naar alle waarschijnlijkheid niet verklaard worden uit de zuivering door Tjeerd Halbes. Friese burgers namen zelf en om andere redenen het besluit om al of niet de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen om vervolgens al of niet op te komen in de grondvergaderingen van 23 april 1798. Eerder is een dergelijke voorzichtige conclusie getrokken met betrekking tot de *ja*-stimmers van 1797 in Friesland.

Ook bezwaarschriften van Friese burgers die in Den Haag protesteerden tegen de uitsluiting van het stemrecht geven geen indicatie voor een mogelijke verklaring van de teruggang. Slechts 27 rekestten kwamen uit Friesland. Geen enkel bezwaarschrift kwam uit de regio’s met een duidelijke daling van de opkomst. De rekestten komen juist uit de steden (Leeuwarden, Harlingen en Sneek), waar publieke functionarissen bezwaar aantekenden en een aantal lokaal bekende politici protesteerde tegen uitsluiting. De inhoud van deze rekestten past in het eerder beschreven landelijk patroon.

3.3 De uitslag van de stemming in Utrecht

De opkomst in de provincie Utrecht lag zowel in 1797 als in 1798 duidelijk onder het landelijk gemiddelde (zie tabel 6.1). De deelname behoort tot de laagste in de Bataafse Republiek, zowel in 1797 als in 1798. In 1798 daalde de opkomst bovendien met 6% van 4.195 stemmende burgers in 1797 naar 3.957. De steden Amersfoort (–4), Montfoort (–7) en Wijk bij Duurstede (–10) laten een daling zien buiten de ondertussen bekende marges, waarbij

in Wijk bij Duurstede de meerderheid een *nee*-stem uitbracht en in Amersfoort relatief veel burgers eveneens tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* stemden (11 *nee*-stemmen per 500 inwoners). Is deze daling mogelijk het gevolg van de zuivering van de grondvergaderingen?

Voor de provincie Utrecht waren door het Uitvoerend Bewind Lucas Butot uit Amsterdam en Pieter Brouwer, lid van het intermediair administratief bestuur van Utrecht, benoemd als agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Zij werkten vanuit het Landschapshuis in Utrecht, de zetel van het provinciebestuur. In een circulaire aan de plaatselijke besturen vroegen zij om ‘de lijsten, waar op de stemgerechtigde burgers, welke leden van de Nationale en vervolgens Provinciaale Grondvergaderingen voor den 22 January [...] zijn geweest, staan opgetekend.’³¹ De 189 grondvergaderingen voor verkiezingen voor de Nationale Vergadering functioneerden in deze provincie sinds het najaar van 1796 tevens als 189 *provinciale* grondvergaderingen.³² *Provinciale* grondvergaderingen waren echter geen tijdelijke bijeenkomsten uitsluitend bedoeld voor verkiezingen. De grondvergaderingen hadden een delibererend en meer permanent karakter. Naast bijzondere oproepingen op initiatief van stembevoegde burgers werd een *provinciale* grondvergadering regulier elke twee maanden op de eerste zondag van de maand gehouden; er mocht over politieke onderwerpen worden gesproken en besloten.³³ De grondvergadering had een vaste voorzitter en twee vaste secretarissen als bestuur. De stemgerechtigden hadden een (politieke) verklaring ondertekend, die voor een groot deel overeenkwam met de verklaring uit het *Reglement*.³⁴ Secretarissen hielden bij wie de verklaring had afgelegd en wie regelmatig grondvergaderingen bezocht. In de provincie Utrecht was duidelijk wie stembevoegd was; de toevoeging *apparent* kwam in deze provincie niet voor. Het permanente karakter van de grondvergadering vormde echter ook een belemmering. Door gebrek aan belangstelling kwam in een aantal dorpen de

³¹ Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nr. 18-19, 627. Hierin de circulaire van de agenten Butot en Brouwer van 21 maart. Het woord *apparente* (stemgerechtigde) komt noch in de circulaire, noch in het extract van de instructie voor.

³² *Reglement voor een intermediair Provinciaal Bestuur van 't volk des Lands van Utrecht*, 22 augustus 1796.

³³ *Reglement Utrecht*, artikel XXII: *Vierde hoofdstuk, Van de verdere werkzaamheden der grondvergaderingen*. Artikel XLIV: ‘De Stemgerechtigden, in Grondvergaderingen bijeen gekomen, zullen moogen raadplegen over alles het geen wordt voorgedraagen ten nutte des gemeenen Vaderlands, deeze Provintie of van een gedeelte derzelve,...’. Zie ook: De Savorin Lohman, *De Bestuursinrichting*, 42-48.

³⁴ *Publicatie der Representanten 's Lands van Utrecht*, inhoudende *Reglement voor een Intermediair Provinciaal Bestuur van 't Volk des Lands van Utrecht*, 22 augustus 1796. De verklaring volgens het reglement voor de verkiezing van een provinciaal bestuur van augustus 1796 luidde volgens artikel IX, lid 4: ‘Ik verklaar als een Man van Eer op verbeurte van mijnen goeden naam, dat ik alleen den Regeeringsvorm, welke gegrond is op de oppermacht des Volks, by wettige Vertegenwoordiging, en op de Rechten en Pligten van den Mensch, zal erkennen, handhaven en verdedigen, zonder ooit of immer eenige erflyke ambten of waardigheden te helpen daarstellen.’

(permanente) grondvergadering niet van de grond met als gevolg dat, zowel in 1797 als in 1798, geen (tijdelijke) grondvergaderingen zijn georganiseerd voor de twee referenda.³⁵

In Utrecht ontstonden geen administratieve problemen, omdat de zuiveringsagenten konden beschikken over lijsten van stembevoegde burgers die vóór 22 januari 1798 grondvergaderingen hadden bezocht. Gezien het vrijwel ontbreken van klachten moet de politieke zuivering van zeer beperkte betekenis zijn geweest.³⁶

De aanpak in de stad Utrecht kan dit illustreren. Twee leden van het Utrechtse stadsbestuur overlegden met Butot en Brouwer. Men besloot om aan de voorzitters van de *provinciale* grondvergaderingen de lijsten te vragen van burgers die aan grondvergaderingen hadden deelgenomen.³⁷ Vervolgens namen de twee zuiveringsagenten deze lijsten door met de 12 wijkmeesters.³⁸ Volgens hun instructie, opgenomen in het *stedelijk* reglement, dienden de wijkmeesters lijsten bij te houden van stemgerechtigde burgers in hun wijk.³⁹ Onder meer door deze aanpak zou in Den Haag geen enkele klacht binnen komen over de zuivering in de stad. Waarschijnlijk bleven Brouwer en Butot bij de uitvoering van hun werkzaamheden dicht bij de oorspronkelijke bedoeling van het Uitvoerend Bewind. En op 7 april 1798 waren zij al klaar, op een moment dat bijvoorbeeld in Holland of Overijssel de zuivering nog moest beginnen. De zuivering in de provincie Utrecht heeft weinig of geen invloed gehad op de uitslag van de stemming, zo is de conclusie.

Wellicht kan de achteruitgang in opkomst deels verklaard worden uit de reorganisatie van de dorpsbesturen in deze provincie. Het intermediaire administratieve bestuur van Utrecht maakte van de gelegenheid gebruik om het platteland te reorganiseren door samenvoeging van ongeveer 160 ‘gerechten’ naar 80 intermediair (administratieve) gemeentebesturen.⁴⁰ Vóór 23 april 1798 was die reorganisatie nog niet overal afgerond. Soms ontstonden fricties tussen samengevoegde dorpen, zodat een aantal opgelegde samenwerkingsverbanden in 1799

³⁵ Zie voor het ontbreken van uitslagen in een tiental grondvergaderingen waar niet is gestemd: kaart 4 en 5 met toelichting.

³⁶ Zie voor de zuivering in Utrecht: De Bruin, *Burgers op het kussen*, 169-171; De Bruin, ‘Zuivering, verkiezing en genoegdoening’ in: *Jaarboek Oud Utrecht* 1983.

³⁷ Zie: Circulaire van de agenten Butot en Brouwer van 21 maart: Het Utrechts Archief. Archief *dorpsbestuur Jutphaas*, inv.nrs. 18-19, 627. Extract uit de instructie van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen. Het artikel 6 over de politieke selectie ontbreekt.

³⁸ Het Utrechts Archief. Archief *Stadsbestuur Utrecht 1795-1808*, inv.nrs. 1-7 Notulen van het intermediair gemeentebestuur, vergadering 23 maart 1798.

³⁹ *Reglement van bestuur voor de stad Utrecht, 1797*. Artikel 29: Met een verwijzing naar de instructie voor de wijkmeesters van 11 januari 1796. Artikel 35: ‘Ieder wijkmeester zal verplicht zijn, eene lijst te houden van alle Stemgerechtigden in zijne Wijk woonachtig, op welke een ieder, die tot stemmen gerechtigd is, zich zal kunnen doen inschrijven.’ Van kracht vanaf 1 september 1797.

⁴⁰ Perks, *Geschiedenis gemeentegrenzen provincie Utrecht 1795-1940*.

weer ongedaan werd gemaakt. Verder had de reorganisatie van de stadsbesturen van Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amersfoort (inclusief het afnemen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ van bestuurders) op 23 april 1798 nog niet plaatsgevonden. Het afwijkend stemgedrag in Wijk bij Duurstede en Amersfoort met veel ‘nee-stemmen’ bevestigt het belang dat moet worden gehecht aan de ‘reorganisatie’ van de plaatselijke besturen, voorafgaand aan het tweede referendum.

§ 4 De buitenring rondom Holland: Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland

Rondom de op financiële dienstverlening, maritieme nijverheid, visserij en handel gebaseerde economie van Holland en zijn deels maritieme buurprovincies, lag een buitenring van vier voor een groot deel uit zand- en veengrond bestaande provincies. Drenthe (1%), Overijssel (3,5%) en Gelderland (5,5%) waren relatief arm en droegen in verhouding tot het aantal inwoners betrekkelijk weinig bij aan de financiën van de Republiek. Groningen was, anders dan deze drie voor een deel bestaand uit kleigrond, relatief welvarend (bijdrage 5,6%). De grote economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen zou echter pas vanaf de Bataafs-Franse tijd plaatsvinden. Terwijl in de meer maritieme provincies de economie en de handel een grote terugslag kenden in de periode 1795-1815, gold dat niet voor deze meer agrarische en minder op buitenlandse handel gerichte provincies. Geen van deze provincies had grote provinciale publieke schulden, zodat de meerderheid van de representanten uit deze provincies zich verzette tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden naar één ‘nationale’ schuld. In het najaar van 1797 kwam in deze provincies een petitiebeweging op gang, waarbij burgers vroegen om het amalgaam niet te laten doorgaan.

Kenmerkend is dat in geen van deze vier provincies een representatief provinciebestuur tot stand kwam. In Groningen en in Overijssel verzetten de steden Groningen respectievelijk Zwolle, Kampen en Deventer zich heftig, omdat zij vreesden voor verlies aan politieke invloed aan het getalsmatig veel sterkere platteland in hun provincie. Gelderland bleef in afwachting van een grondwet en liet het provinciaal bestuur, evenals in Drenthe, voor een groot deel intact volgens de structuren overgeërfd uit het ancien régime. Pas met de installatie van intermediair administratieve besturen in februari en maart 1798 begon de eenheidstaat in deze provincies een uniformerende structuur op te dringen.

In Groningen, Drenthe en Overijssel werd vrijwel niet aan petitie voor één en ondeelbaar deelgenomen. In Gelderland bestond in ieder geval in het universiteitsstadje Harderwijk een sociëteit voor ‘één en ondeelbaarheid’.

4.1 De uitslag in Groningen

De provincie Groningen had de laagste opkomst van de Bataafse Republiek, zowel in 1797 als in 1798, met 16 stemmende burgers per 500 inwoners (zie tabel 6.1). In absolute cijfers gingen in 1798 iets meer burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 (een stijging van +3%), maar dat veranderde weinig aan de geringe belangstelling in deze provincie.

Voor een nadere analyse is de uitslag gespecificeerd (zie tabel 7.6), geordend naar de wijze waarop de provincie de uitslag naar Den Haag stuurde. Het bestuur hanteerde de indeling in acht districten voor de organisatie van de verkiezingen voor de Nationale Vergadering. De gegevens laten vooral het verschil in opkomst zien, zowel in 1797 als in 1798, tussen de stad Groningen (districten 1 en 2) en het platteland (districten 3 tot en met 8).⁴¹ De laagste opkomstcijfers zijn te vinden in het Oldambt, in het bijzonder Veendam en Wildervank. (Veendam 12 grondvergaderingen: gemiddeld 11 burgers in 1797 en 9 in 1798; Wildervank 6 grondvergaderingen gemiddeld 7 burgers in 1797 en 6 in 1798 per 500 inwoners). In het algemeen was de opkomst in veenkoloniën in de hele Bataafse Republiek heel laag: zie Heerenveen, Hoogeveen en Veenendaal.

Tabel 7.6: Groningen: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

	District	Hoofdplaats	Aantal GV*	Opkomst 1797	Opkomst 1798	verschil
1	Groningen	Groningen	30	32	32	0
2	Groningen en 't Gorecht	Groningen	30	29	25	- 4
3	Westerkwartier	Zuidhorn	30	12	13	+1
4	Hunsingo	Onderdendam	30	17	21	+4
5	Fivelingo	Appingedam	30	9	12	+3
6	Oldambt	Scheemda	30	7	9	+2
7	Veenkoloniën	Veendam	29	10	10	0
8	Westerwolde	Winschoten	31	11	12	+1

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

⁴¹ Botke, *Boer en Heer*, 122-125 analyseerde de aanhang in de Ommelanden naar aanleiding van de stemmingen over de ontwerpen van grondwet, maar deed dit niet altijd even adequaat: 'Uit de registratie van kiezers en hun stemgedrag kan in de eerste plaats worden afgeleid dat er van streek tot streek, zelfs van dorp tot dorp grote verschillen waren. Het geringst was de aanhang in het zuidelijk Westerkwartier. Laag was het aantal kiezers in Fivelingo en ook in het Oldambt waren de aantallen klein, met als uitzondering de grondvergadering Beerta. In Hunsingo was en bleef de aanhang van de omwenteling het grootst. Hier steunde haast alle predikanten de revolutie.' De verschillen tussen dorpen zijn – in vergelijking met andere delen van de Bataafse Republiek – echter gering. In Hunsingo zijn zeker dominees politiek actief, maar dat wil niet zeggen dat de dorpsgenoten hun dominee (massaal) volgden. Zie oa. Bruins in het Westerkwartier, Hoffman in Middelstum, Deekens in Zandweer, Van der Leij in Baflo. Een hoog aantal inschrijvingen of deelnemers aan de stemmingen in de grondvergaderingen van Beerta heb ik niet kunnen vaststellen.

Als de resultaten van de twee referenda naast elkaar worden gelegd, zijn er weinig verschillen in opkomst te constateren (zie tabel 7.6). Een kleine achteruitgang in deelname in de stad Groningen en dorpen in de onmiddellijke omgeving, in het bijzonder Helpen (–20) en Haren (–17) (behorend tot district 2) en een kleine vooruitgang op het overige platteland. De tabel laat zien dat de zuivering waarschijnlijk geen noemenswaardige invloed heeft uitgeoefend op de uitslag. De vier agenten voor Groningen en Drenthe concentreerden zich bij de politieke zuivering op burgers die in het najaar van 1797 de petities tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden hadden getekend, maar zij konden de namen niet of nauwelijks achterhalen.

4.2 De opkomst en de uitslag in Drenthe

De opkomst in Drenthe in 1798 was beduidend lager dan in de rest van de Republiek. In absolute aantallen daalde de deelname van 2.547 opgekomen burgers in 1797 naar 2.285 in 1798 (–10%) (zie tabel 6.1 en diagram 6.11). In vergelijking met andere provincies stemden (met 19%) veel burgers tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* (zie tabel 5.2).

In Drenthe traden dezelfde agenten op als in Groningen. De rekestten tegen de ontneming van het stemrecht uit Drenthe laten het ondertussen vertrouwde beeld zien van bestuurders, ambtenaren en (gepensioneerde) militairen die benauwd waren om hun ambt of pensioen te verliezen. De rol van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen lijkt echter van beperkte betekenis te zijn geweest.

De reden voor de achteruitgang van de opkomst in 1798 is niet makkelijk te achterhalen. Speelde het al of niet voortbestaan van de provincie in de eenheidsstaat een rol? Sympathie voor één en ondeelbaarheid bestond in Drenthe niet. Aan petities van voorstanders van één en ondeelbaarheid werd althans niet deelgenomen. In het najaar van 1797 werd wel in verschillende dorpen de petitie getekend tegen het amalgaam van provinciale publieke schulden. Drenthe had een kleine schuld en de Drentse boeren, burgers en buitenlui vreesden belastingverhogingen als dit amalgaam zou doorgaan. De agenten tot zuivering van de grondvergaderingen waren gebrand op personen die deze petitie hadden getekend, maar niet duidelijk is of zij beschikten over de namen van de ondertekenaars. Mogelijk heeft uitsluiting van een aantal van hen in 1798 een rol gespeeld. Een bestuurder van het juist geïnstalleerde intermediair administratief bestuur (IAB) werd in ieder geval aanvankelijk om deze reden het stemrecht onthouden.

Nergens blijkt dat de *ja*-stemmen uit 1797 in 1798 zijn uitgesloten. Plaatsen met een meerderheid van *ja*-stemmen als Coevorden, Meppel en De Wijk hebben in 1798 een hogere opkomst dan in 1797. Dat past in het beeld dat eerder is gepresenteerd over de mogelijke overgang van *ja*-stemmen in 1797 naar *ja*-stemmen in 1798.

Anders dan in Groningen werd in Drenthe, ondanks enige zuivering, naar verhouding veel tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* gestemd (zie kaart 8). De zuivering en het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hebben stembevoegde burgers dus niet weerhouden om in 1798 tegen het ontwerp van grondwet te stemmen.

Er zijn kortom meerdere mogelijke redenen aan te wijzen waarom de opkomst in Drenthe in 1798 lager was dan in 1797; maar de voornaamste reden lijkt vrij simpel. De Drentse stemgerechtigde burgers konden in 1798 niet instemmen met de nieuwe koers die de Republikeinen in Den Haag hadden uitgezet richting de eenheidsstaat: een deel van hen stemde tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, of koos ervoor om niet te gaan stemmen. Hun provincie zou immers bij aanneming ervan niet blijven voortbestaan. Dat maakt de zwakke samenhang tussen de *nee*-stemmen in 1797 en de *ja*-stemmen in 1798 eveneens begrijpelijk (zie daarvoor tabel 6.12).

4.3 De opkomst en uitslag in Overijssel

Het stemgedrag in Overijssel wijkt af van het landelijke beeld. Met een opkomst van 50 burgers per 500 inwoners in 1797 en 59 per 500 in 1798 gingen meer burgers naar de grondvergaderingen dan in andere provincies, overigens nog steeds met 45% niet de meerderheid van de stemgerechtigden. De opkomst steeg met 17% van 13.538 stemmende burgers in 1797 naar 15.852 in 1798. Het aantal *ja*-stemmen voor het *Ontwerp van Staatsregeling* was met 54 burgers per 500 inwoners in 1798 groot. Binnen Overijssel zijn regionale verschillen echter aanzienlijk. Kaarten 3 en 4 laten zien dat hoge opkomsten zich concentreren in Twente en in delen van Salland.

Voor een nadere analyse is de opkomst gespecificeerd (zie tabel 7.7), waarbij gebruik is gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de uitslag ordende en naar Den Haag stuurde. De bestuurders gebruikten de indeling in negen districten, bedoeld voor de organisatie van de verkiezingen voor de Nationale Vergadering. Als deze districten met elkaar worden vergeleken, dan is een duidelijk onderscheid te zien tussen Salland (district 2 Raalte) en Twente (districten 7, 8 en 9) waar twee- tot driemaal zoveel burgers naar de

grondvergaderingen gingen vergeleken met de kop van Overijssel (district 5 Vollenhove) en de min of meer stedelijke districten Deventer, Zwolle en Kampen (districten 1, 3 en 4).

Als de uitslagen van de twee referenda naast elkaar worden gelegd (zie tabel 7.7), is vooral een stijging van de opkomst in 1798 te zien in Twente (districten Oldenzaal, Hengelo en Goor). Voor de Bataafse Republiek zijn regionale opkomstcijfers van 92 per 500, 100 per 500 en 79 burgers per 500 inwoners overigens zeer hoog. De hoge opkomsten in Twente, in het bijzonder de stadjes Oldenzaal en Ootmarsum met het omringende platteland, Borne, Delden en Hengelo aan de ene kant, en de lage opkomsten in de IJsseldelta, in het bijzonder Hasselt, Staphorst, Zwartsluis, Blokzijl, Kuinre en Blankenham, laten een tweedeling in Overijssel zien, die wellicht verklaard wordt door de religieuze oriëntatie van deze lokale gemeenschappen: overwegend katholiek of overwegend protestant. (Zie voor ‘religie’ als mogelijke factor om stemgedrag te begrijpen het volgende hoofdstuk.)

Tabel 7.7: Overijssel: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in districten per 500 inwoners

	Hoofdplaats van het district	Aantal GV*	1797: opkomst	1798: opkomst	Het verschil
1	Deventer	30	29	32	+ 3
2	Raalte	30	64	59	- 5
3	Zwolle	30	44	52	+ 8
4	Kampen	30	35	31	- 4
5	Vollenhove	30	25	32	+ 7
6	Almelo	30	55	49	- 6
7	Oldenzaal	30	65	92	+ 27
8	Hengelo	30	71	100	+ 29
9	Goor	30	61	79	+ 18
	Overijssel	270	50	59	+ 9

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

In een aantal districten lag de stijging of daling van de opkomst in 1798 binnen de grenzen van –3 tot +11 per 500 inwoners. Voor de gedaalde opkomst van meer dan –3 per 500 inwoners is een beperkt aantal plattelandsdistricten verantwoordelijk. De grootste achteruitgang vond plaats in de vijf grondvergaderingen in Hellendoorn (district Almelo) (113 in 1797, 21 per 500 inwoners in 1798) en in de twee grondvergaderingen van Genemuiden (district Vollenhove) (van 109 per 500 in 1797 naar 20 in 1798). De deelname daalde eveneens in Dalfsen (district Raalte), maar dit district blijft met Raalte en Heino behoren tot de streek met de hoogste opkomstcijfers van de Bataafse Republiek (zie kaarten 3 en 4).

Verder daalde de deelname op het platteland rond Kampen in het bijzonder bij de grondvergaderingen in de kerken van Kamperveen en Kampereiland. Aan de andere kant gingen in de twee grondvergaderingen van IJsselmuiden veel meer burgers in 1798 naar de stembus dan in 1797 (van 21 per 500 naar 68 per 500 inwoners).⁴²

De zuiveringsagenten Godschalk en Boeseker begonnen pas op 11 april 1798 met hun werkzaamheden, nadat zij plaatselijke problemen hadden opgelost in Kampen.⁴³ De circulaire aan de plaatselijke besturen had een schappelijke toon en was ruimhartig. Deze agenten gaven zelfs gelegenheid om burgers die nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen om zich op de lijst van stemgerechtigden te plaatsen.⁴⁴ De rekestten die in Den Haag binnenkwamen, hadden in hoofdzaak hetzelfde karakter als in andere delen van de Bataafse Republiek. Zoals uit de opkomstcijfers al bleek, is de zuivering in Overijssel zeer waarschijnlijk van weinig betekenis geweest, wellicht zelfs geheel mislukt in Twente. Zelfs van de plattelandsdistricten met een grote achteruitgang in opkomst kan niet worden vastgesteld of dit verband houdt met de zuivering. Op verschillende plaatsen in Overijssel is wel de petitie tegen het amalgameren van de provinciale publieke schulden getekend. Wellicht heeft dat een rol gespeeld.

Evenmin als voor andere regio's in de Bataafse Republiek met een dergelijke grote stijging van de opkomst kan er overigens vanuit worden gegaan dat vóór 22 januari 1798 of vóór 8 augustus 1797 dergelijke aantallen burgers aan grondvergaderingen hebben

⁴² IJsselmuiden is met Kampen de enige plaats in Overijssel waar in de overgangperiode 1797-1798 de petitie is getekend ter ondersteuning van de verklaring van de '43' representanten in de Haagsche Courant. Zie De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* I: 66. NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges* inv.nrs. 311-313.

⁴³ Afschriften van de registers hebben de agenten niet gemaakt en naar Den Haag verzonden. In een aantal plaatselijke archieven zijn registers met de verklaring van onveranderlijke afkeer bewaard gebleven, Zie onder meer HCO Zwolle. *Stadsarchief Zwolle*, inv.nr. 1027, 13 april 1798, Archief *Stadsbestuur Hasselt*, inv. nr. 125, Archief *gemeente Kuinre en Blankenham*, inv.nr. 223: hierin het register van Kuinre (35 inschrijvingen), inv.nr. 278: hierin het register van Blankenham, 16 april 1798 (8 inschrijvingen). Archief gemeente Dinkelland. Archief *Oud-Archief stad Ootmarssum*, inv.nr. 78 hierin een register aangelegd op 15 april 1798: met 182 inschrijvingen. Archief gemeente Hardenberg. Archief *Oud-Archief stad Hardenberg, 1362-1811*, inv.nr. 107.

⁴⁴ HCO Zwolle. Archief *Staten van Overijssel*, inv.nr. 5498: Notulen Intermediair Administratief Bestuur in Overijssel. Godschalk en Boeseker komen op 10 april 's avonds aan en verschijnen 11 april in de vergadering van dit bestuur dat in deze periode in Deventer vergaderde.

HCO Overijssel, Stadsarchief Deventer. *Stedelijk Archief, Franse Tijd*, inv. nr. 58: hierin circulaire van de agenten C.Godschalk en A. Boeseken, Zwolle, 31 maart 1798: met als bijlage een uittreksel uit hun instructie. Onder die circulaire drukten zij een 'PS' af: 'By aldien zich by Ul. Burgers bevinden, welke, ofschoon nimmer in eenige grondvergadering verschenen, echter bekend zyn voor waare Vaderlanders en voorstanders der tegenwoordige orde van zaaken: verzoeken wy van dezelve eene afzonderlyke Lyst mede te ontvangen. Circulaire van de agenten C.Godschalk en A. Boeseken van 17 april geeft extra gelegenheid om de stemregisters te tekenen: 'vermits zommige, tot het doen en verteekenen der verklaring opgeroepen en stembevoegd geoordeelde Burgeren, om ziekte, afwezigheid of andere wettige verhinderen, niet zyn gecompareerd.' Verder mochten op de lijst burgers worden geplaatst die aan diverse verkiezingen of stemmingen hadden deelgenomen: 'doet formeeren en door Wykbodens, of andere daar toe gebezigde personen [...], ophaalen, alle de lysten, waar in de stemgeregtigde burger van de Nationaale, voorheen Provinciale of wel Plaatselyke grondvergaderingen, staan opgetekent [...]'

deelgenomen. Ook in Twente moet de zuivering feitelijk niet hebben voldaan aan de instructie van de zuiveringsagenten.

Overijssel geeft de mogelijkheid om de vraag te beantwoorden naar de eventuele relatie tussen opkomst- en stemgedrag en opvattingen van representanten in de Nationale Vergadering. Drie leidende en uitgesproken federalisten waren namelijk uit Overijssel afkomstig: Queysen (district Zwolle), Van Marle (district Kampen) en De Mist (district Deventer). Queysen en Van Marle waren lid van de eerste constitutiecommissie geweest en De Mist had zitting gehad in de tweede constitutiecommissie. In de eerste Nationale Vergadering kwamen zij veelvuldig aan het woord, zodat hun kiezers (kiesmannen) op de hoogte kunnen zijn geweest van hun opvattingen.⁴⁵ De Mist zou zelfs campagne hebben gevoerd om burgers te stimuleren een *ja*-stem uit te brengen op 8 augustus 1797. Mogelijk als gevolg van hun optreden werden in Overijssel betrekkelijk veel *ja*-stemmen uitgebracht, met een meerderheid in Deventer, Almelo, Steenwijk en Ootmarsum en bijna een meerderheid in Kampen. Alle drie werden in de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering in hun district herkozen. Alle drie werden zij uitgesloten van de Constituerende Vergadering, kregen huisarrest en werden opgesloten in Huis ten Bosch. Als naar de opkomstcijfers wordt gekeken, dan gaan in twee van ‘hun’ drie districten (Zwolle en Deventer) in 1798 meer burgers naar de grondvergaderingen dan in 1797 en zij hebben dus de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’, met duidelijke anti-federalistische onderdelen, ondertekend (zie tabel 7.7). In het district Kampen was de opkomst dan wel lager, maar die komt voor rekening van het platteland; in de stad Kampen steeg de opkomst van 39 burgers per 500 inwoners naar 45. Tussen de opvattingen van deze drie representanten, hun uitsluiting en opsluiting en het opkomst- en stemgedrag in deze drie Overijsselse districten waar zij in 1796 en 1797 waren gekozen, bestaat gezien de geschetste diversiteit geen aantoonbaar verband.⁴⁶ Met andere woorden: deze drie hoofzakelijk stedelijke districten kunnen niet als ‘federalistische’ bolwerken worden aangeduid.⁴⁷

⁴⁵ Zie Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 396-404: voor de spreekfrequenties: De Mist: 3.87; Queysen: 4.81 en Van Marle: 3.56. De spreekfrequentie is gebaseerd op het gemiddeld aantal pagina's per week dat een lid van de Nationale Vergadering als spreker voorkomt in het *Dagverhaal*. Het *Dagverhaal* voor de eerste Nationale Vergadering telt per week 66,8 pagina's. De gemiddelde spreekfrequentie van alle leden is 1,7. Voor de toelichting voor deze methode en de gebruikte bronnen: Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*: 116, 481, noot 69

⁴⁶ Zie ook Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 133.

⁴⁷ Zie voor een onjuiste karakterisering: *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, 298: ‘B: Kaart politieke stromingen in de Eerste Nationale Vergadering’. De kaart is opgebouwd uit onjuiste gegevens en onvoldoende kennis van het functioneren van het systeem van grond- en kiesvergaderingen. Representanten ontwikkelden hun opvattingen pas in de loop van de vergaderingen van de eerste Nationale Vergadering. Stemmers in grondvergaderingen en kiezers in kiesvergaderingen wisten in 1796 niets van eventueel unitarische

4.4 De uitslag in Gelderland

Het stemgedrag in Gelderland komt in hoofdlijn overeen met het stemgedrag van de Bataafse Republiek (zie tabel 6.1). Eén opmerkelijk punt vormt echter de opkomst, die in 1798 lager was dan in 1797 en met 11% daalde van 15.655 opgekomen burgers in 1797 naar 13.959. Als 137 steden, dorpen en plattelandsdistricten in Gelderland met elkaar worden vergeleken, dan is er nauwelijks verschil in opkomst en wordt de absolute daling toegeschreven aan een beperkt aantal plaatsen. Welke plaatsen zijn dit en wordt de daling misschien veroorzaakt door de zuivering van de grondvergaderingen?

Voor het verkrijgen van meer inzicht zijn de opkomstcijfers nogmaals uitgewerkt op basis van de indeling die het provinciebestuur hanteerde, waarbij gebruik werd gemaakt van een indeling in drie kwartieren die stamde uit het ancien régime. Tot 30 januari 1798 had elk van die kwartieren nog een eigen bestuur, onder de benaming van ‘provisionele representanten van het Volk van, respectievelijk Veluwe, het kwartier van Nijmegen of het kwartier van Zutphen’. De uitsplitsing naar drie kwartieren (tabel 7.8) geeft een genuanceerder beeld dan de cijfers in tabel 6.1 en diagram 6.5 wat betreft de opkomst.

Tabel 7.8: Gelderland: de vergelijking van de opkomst in 1797 en in 1798 in kwartieren, per 500 inwoners

Kwartieren	Aantal	1797:	1798:	Verskil
	GV*	Opkomst	Opkomst	
Het kwartier van Zutphen	142	52	43	- 9
Het kwartier van Nijmegen ⁴⁸	164	29	32	+ 3
Het kwartier van Veluwe	133	26	19	- 7

*Aantal GV = aantal grondvergaderingen

In het Kwartier van Nijmegen steeg de opkomst in 1798, maar blijft deze binnen de grenzen van -3 en +11. De gedaalde opkomst in 1798 komt voor rekening van het Kwartier van Veluwe en vooral het Kwartier van Zutphen. In beide kwartieren bevinden zich veel plaatsen die behoren tot het kwartier met dalende opkomstcijfers van -4 tot -24 en uitschieters die daar boven liggen. Ondanks de achteruitgang in opkomst komen in het Kwartier van Zutphen

of federalistische opvattingen van een representant. Representanten die in meerdere districten waren gekozen, kregen bovendien door loting een district toegewezen.

⁴⁸ Het kwartier van Nijmegen, inclusief de uitslagen van Buren en Culemborg. Beide plaatsen stonden vóór 1795 niet onder het bestuur van Gelderland.

zowel in 1797 als in 1798 overigens tweemaal zoveel burgers naar de grondvergaderingen als in het Kwartier van Veluwe. Het Kwartier van Nijmegen neemt een middenpositie in.

De zuivering in Gelderland werd uitgevoerd door twee agenten uit Holland: Gaillard en Van Deventer. Zij reisden de hele provincie door. Anders dan in andere provincies was het provinciebestuur bij de aankomst van de twee agenten nog niet begonnen met de organisatie, reorganisatie en zuivering van de plaatselijke besturen. De agenten moesten dan ook noodgedwongen samenwerking zoeken met een scala aan plaatselijke bestuurders, die lang niet allemaal aanhangers waren van één en ondeelbaar. Commissarissen uit het provinciebestuur gingen vervolgens in april 1798 over op een grootscheepse reorganisatie van de plaatselijke besturen voor het platteland. Zij creëerden 32 zogenoemde ‘ambtsgemeentebesturen’, die meer een regionaal dan een plaatselijk karakter hadden. Veel van die besturen werden pas kort voor 23 april 1798 geïnstalleerd. Hun rol bij het aanleggen van de lijsten en registers van stembevoegde burgers of de organisatie van de grondvergaderingen van 23 april is onduidelijk. Gelderland was de enige provincie in de Bataafse Republiek die de organisatie en zuivering van de plaatselijke besturen niet had afgerond voor de komst van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.

In Arnhem, Nijmegen en het rivierengebied onderzochten de agenten zelf de aangeboden lijsten van stemgerechtigden, in samenspraak met informanten. Er zijn geen bijzonderheden te melden. Toen Gaillard en Van Deventer zich realiseerden dat op deze wijze de zuivering niet op tijd klaar zou zijn, veranderden zij van werkwijze. Zij bezochten steden of grote plaatsen in de Achterhoek en de Veluwe, zuiverden daar zelf en benoemden en instrueerden vervolgens subagenten om het omringende platteland te zuiveren.⁴⁹

De lage en gedaalde opkomst in het kwartier van Veluwe wordt veroorzaakt door het platteland, dat behoort tot de streken met de laagste opkomstcijfers van de hele Bataafse Republiek (zie ook de kaarten 6.1 en 6.2). Daar daalde de opkomst van 25 burgers per 500 inwoners in 1797 naar 10 in 1798. Eerder is al geconstateerd dat in veel Veluwse kerkdorpen geen grondvergaderingen konden worden georganiseerd vanwege gebrek aan belangstelling. In de steden Arnhem, Harderwijk, Hattem, Elburg en Wageningen bleven de verschillen in opkomst echter binnen de grenzen van –3 en +11; daarenboven was de opkomst er beduidend hoger dan op het platteland. De achteruitgang in opkomst op het platteland van de Veluwe is niet het directe gevolg van het optreden van de twee zuiveringsagenten. Van Deventer

⁴⁹ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194 met daarin het rapport van Gaillard en Van Deventer.

zuiverde de grondvergaderingen in Harderwijk en Hattem en benoemde vervolgens in ieder van die steden een tweetal subagenten, die het platteland dienden te zuiveren. De rol van deze subagenten is onduidelijk.

De opkomst en daling in het kwartier van Zutphen is divers en nauwelijks goed te duiden. Er is een duidelijke achteruitgang van de opkomst in Zutphen (–16) met het omringende platteland (Brummen en Warnsveld) en Doesburg (–19). Gaillard en Van Deventer hebben daar zelf met behulp van plaatselijke informanten de zuivering uitgevoerd. In een rekest tekenden 105 verontwaardigde burgers uit Zutphen protest aan tegen de ontneming van hun stemrecht. In Doetinchem daarentegen had de zuivering van de twee agenten geen gevolgen. Bij beide referenda nam een meerderheid van de stemgerechtigden deel aan de grondvergaderingen (een schatting van 53% in 1797 resp. 54% in 1798). In 1797 bracht een ruime meerderheid een *ja*-stem uit voor het *Ontwerp van Constitutie*. Voor de opkomst in 1798 had dit geen evidente gevolgen, want de meerderheid stemde in Doetinchem in 1798 voor het *Ontwerp van Staatsregeling*. Op het platteland rond Doetinchem steeg de opkomst in 1798 sterk van 74 per 500 inwoners naar 97 (+23).

De grootste achteruitgang in dit kwartier vond plaats in een reeks dorpen behorend tot de domeingoederen van de Oranjes, de streek rondom Borculo, Eibergen en Aalten. (Neede –109, Gelselaar –54; Eibergen –38, Borculo –37, Geesteren –37, Dinxperlo –39). Dat kan zowel het gevolg zijn van de zuivering door de subagenten als door de installatie van regionale gemeentebesturen, waarbij plaatselijke bestuurders aan de kant werden geschoven. In het kwartier van de Zutphen hadden in het najaar van 1796 verkiezingen plaatsgevonden voor plaatselijke besturen, municipaliteiten, conform een reglement. Die gekozen municipaliteiten zouden door de installatie van benoemde ambtsgemeentebesturen van hun taken worden ontheven.⁵⁰ Ongenoegen over het ontslag van gekozen plaatselijke bestuurders en een zwakke organisatie van de grondvergaderingen spelen wellicht een rol om de achteruitgang te begrijpen.

⁵⁰ SA Zutphen. Archief *Oud-Archief Lochem 1233-1813*, inv.nr. 1076 notulen ambtsgemeentebestuur Lochem, notulen 21, 22 en 24 april 1798. Het nieuwe bestuur, op zaterdag 21 april geïnstalleerd, verzocht per missive d.d. 22 april aan de ontbonden municipaliteitsbesturen om een bijdrage te leveren aan de organisatie van de grondvergaderingen van 23 april. Het district van dit nieuwe bestuur omvatte Ambt Lochem, Eibergen, Borculo, Rekken, Verwolde, Laren en Oolde, Geesteren, Beltrum, Neede en Gelselaar. Behalve in Ambt Lochem (geen groot verschil in opkomst), Verwolde, Laren en Oolde en Beltrum is in de overige dorpen de deelname aan de grondvergaderingen in 1798 beduidend lager dan in 1797. In het notulenboek zijn afschriften van de processen-verbaal van de stemming in Ambt Lochem, Eibergen, Borculo, Rekken, Verwolde, Laren en Oolde, Geesteren, Beltrum, Neede en Gelselaar vastgelegd.

Anderzijds steeg de opkomst duidelijk in het katholieke stadje Groenlo (+34 per 500 inwoners, van 55 in 1797 naar 89 in 1798) en het nabijgelegen Beltrum. Er zijn meer dorpen met een sterke stijging zoals Westervoort (+66), Didam (+44) en Zelhem (+36).

Wat de gevolgen van zuivering en reorganisatie zijn geweest, blijkt uit twee rekestten van plaatselijke besturen van Rekken en Lichtenvoorde. De municipaliteit van Rekken (gelegen in het domein Borculo, in de omgeving van Eibergen) had aan de zuiveringsagenten een opgave verstrekt van 163 stemgerechtigden, maar de agenten lieten slechts 17 burgers toe om 'de verklaring van onveranderde afkeer' af te leggen.⁵¹

Aandacht verdient de achteruitgang in Lichtenvoorde, een katholiek plattelandsdistrict waar in 1797 gemiddeld 100 burgers per 500 inwoners opkwamen in de vijf grondvergaderingen. In 1798 was de deelname gekelderd naar gemiddeld 6 burgers per 500 inwoners. De Rigter van Lichtenvoorde gaf in een brief aan het Uitvoerend Bewind in Den Haag een opsomming van maar liefst 444 burgers die waren uitgesloten van de stemming.⁵² Op 17 april 1798 was Lichtenvoorde door twee commissarissen uit het intermediair administratief bestuur in het kader van de reorganisatie van de plaatselijke besturen in Gelderland tot onderdeel gemaakt van het nieuwe ambtsgemeentebestuur van Bredevoort. De Rigter raakte zijn bestuursfunctie in Lichtenvoorde kwijt. In het nieuwe gemeentebestuur was één lid afkomstig uit Lichtenvoorde, dat betrokken werd bij de zuivering.⁵³ Het voorbeeld van Lichtenvoorde laat zien, dat de reorganisatie van de gemeentebesturen door het intermediaire provinciebestuur van Gelderland invloed kan hebben gehad op de opkomst, zeker als daardoor op lokaal vlak spanningen ontstonden.⁵⁴

Meer dan voor andere provincies kan voor Gelderland gelden dat in een aantal plaatsen de zuivering inderdaad een negatieve invloed heeft gehad op de opkomst en de uitslag van de stemming. De twee Hollandse agenten gingen af op lokale informanten. De organisatie van de zuivering was zwak, de voorbereiding van de grondvergaderingen liet te

⁵¹ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: no. 51: Brief van de municipaliteit van Rekken van 27 april, ontvangen in Den Haag op 10 mei.

⁵² NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 189: no. 58: Brief van de Rigter en landschrijver Van der Meer de Walcheren aan het Uitvoerend Bewind van 15 mei, ontvangen op 22 mei. Vanaf 17 april 1798 is Lichtenvoorde een onderdeel van het (nieuwe) ambtsgemeentebestuur van Bredevoort.

⁵³ Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers; *Archief Ambtsgemeentebestuur Bredevoort* [--] Notulen 1798 20 april-oktober 1813. Dit gemeentebestuur werd op 20 april geïnstalleerd, nadat de gekozen municipaliteiten in de dorpen waren ontbonden. Zie ook conflicten tussen de Rigter van Lichtenvoorde en het nieuwe ambtsgemeentebestuur over het afstaan van archieven. In het notulenboek zijn afschriften van de processen-verbaal van de stemming in Aalten, Bredevoort, Lichtenvoorde, Winterswijk en Dinxperlo vastgelegd.

⁵⁴ NA Den Haag. *Archief Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194. In bijlage B van het rapport staan de namen van de personen die verantwoordelijk zijn geweest voor de zuivering van de grondvergaderingen in Rekken en Lichtenvoorde.

wensen over, sommige grondvergaderingen werden niet georganiseerd, van andere kwam de uitslag niet of te laat in Arnhem aan. Maar zoals in andere provincies zijn er ook aanwijzingen van mobilisatie van stemgerechtigde burgers door de ondertekening van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Dit wisselende beeld correspondeert met de zwakke samenhang tussen de opkomst van 1797 en die van 1798 (zie tabel 6.10) en de zwakke samenhang tussen nee-stemmen in 1797 en ja-stemmen in 1798 (zie tabel 6.11) in vergelijking met andere provincies.

§ 5 De ultieme periferie: Bataafs-Brabant

Bataafs-Brabant was het buitenbeentje in de Bataafse republiek. In het ancien régime had Staats-Brabant geen provinciebestuur. Als Generaliteitsland stond Brabant onder bestuur van de Staten-Generaal en de Raad van State. De macht van de Generaliteit was echter beperkt in streken die onder bestuur stonden van de Raad en Rekenkamer van de Nassause Domeinen: het Land van Cuyk, de Baronie van Breda en Eindhoven en omgeving. De Raad, vertegenwoordigd door rentmeesters, benoemde de plaatselijke besturen, onderwijzers en predikanten van de hervormd-gereformeerde gemeenten, inde pacht- en tolinkomsten, de tienden en inkomsten behorende tot de vele rechten van feodale herkomst.

De intocht van de Franse troepen in 1794 betekende voor de meeste Brabanders een bevrijding. Vrijheid van godsdienst en de mogelijkheid eigen katholieke lokale bestuurders te kiezen, leidden tot een sfeer van euforie.⁵⁵ Het verlangen naar een eigen provinciebestuur kon pas (stapsgewijs) gerealiseerd worden na de sluiting van het Haags Alliantieverdrag met Frankrijk van 16 mei 1795. Door dit vredesverdrag tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek ging Staats-Brabant niet naar Frankrijk over, maar bleef het een deel van de Republiek.

De Staten-Generaal benoemden na onderhandelingen met Brabantse vertegenwoordigers een voorlopig tussenbestuur, maar de Brabanders bedongen dat zij vóór 1 januari 1796 een provinciebestuur mochten kiezen. In november 1795 kwam een bestuursreglement tot stand, waarvan de belangrijke onderdelen waren ontleend aan het *Reglement* voor de Nationale Vergadering.⁵⁶ Op 20 en 21 december 1795 werden in Bataafs-Brabant verkiezingen gehouden voor een *departementaal* bestuur. Het kiesstelsel was

⁵⁵ De Franse representant Ramel gaf dorpen in de Meijerij van den Bosch op 10 april 1795 al de mogelijkheid om plaatselijke besturen te kiezen.

⁵⁶ *Resolutien provisionele representanten van Bataafsch Brabant*, 4 december 1795, 467-472: verdeling van Bataafs-Brabant in districten.

gebaseerd op het systeem voor de verkiezingen voor de Nationale Vergadering met grond- en kiesvergaderingen.

Op 26 en 27 januari koos Bataafs-Brabant vervolgens 14 representanten voor de Nationale Vergadering en werd volwaardig onderdeel van de Bataafse Republiek. Het merendeel van deze representanten werd op 2 augustus 1797 herkozen voor de tweede Nationale Vergadering. Bij belangrijke stemmingen over het al dan niet in behandeling nemen van het *Plan van Constitutie* van de Constitutiecommissie, het decreet over één en ondeelbaarheid als uitgangspunt voor het ontwerp van grondwet en zelfs het besluit over het amalgaam van de provinciale publieke schulden, stemden de Brabantse vertegenwoordigers verdeeld. Toen zij op 22 januari 1798 een definitieve keuze moesten maken om al of niet de Republikeinse zaak te volgen, gingen acht leden over naar de Constituerende Vergadering, vijf vertrokken alsnog nadat zij op 22 januari de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ hadden afgelegd (de zogenoemde briefschrijvers) en de onafhankelijk unitaris Jan Van Hooff behoorde tot de leden die onder arrest werden gesteld. Geen eensgezind (stem)gedrag van de Brabantse representanten in de Nationale Vergadering dus.

Voor een nadere analyse van het opkomst- en stemgedrag in Brabant zijn de uitslaggegevens nader gespecificeerd in tabel 7.9, waarbij gebruik is gemaakt van de wijze waarop het provinciebestuur de uitslag ordende en toestuurde naar Den Haag. Men hanteerde de indeling in districten bedoeld voor de organisatie van nationale en provinciale verkiezingen. Omdat Brabant een opmerkelijk aantal *nee*-stemmen in 1798 had, zijn in onderstaande tabel eveneens de uitslaggegevens opgenomen.

Voor de verklaring van de massale *nee*-stem in 1797 in Bataafs-Brabant zijn weinig rechtstreekse getuigenissen of historische feiten voor handen.⁵⁷ Wellicht speelde de publicatie van 5 juli 1797, waarover zoveel beroering ontstond in de Nationale Vergadering, een rol. De Brabantse burgers werden opgeroepen om te gaan stemmen ‘... daar van het aanneemen of verwerpen van voorzeggd *Ontwerp van Constitutie* het wel- of kwalykvaaren van de meeste Provinciën dezer Republiek, en in ’t byzonder de opkomst of ondergang van Bataafsch-Brabant, moet afhangen,’⁵⁸ De hint moet voor de toehoorder wellicht duidelijk zijn

⁵⁷ *Bossche Vaderlandsche Courant* van 1 augustus 1797 no. 67 bevat een krachtig pleidooi van een anonieme burger om het ontwerp van constitutie te verwerpen. Er moet een grondwet komen van 150, hoogstens 200 artikelen, verstaanbaar voor burgers en boer en verder vage referenties naar de pamfletten van de ‘Twaalf’: Vier maal per jaar een grondvergadering over de algemene politiek. Tegen de almachtige staatsraad. Tegen de handhaving van het bestaande belastingstelsel op consumptieve goederen.

⁵⁸ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 814: hierin *Publicatie* van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van 5 juli 1797.

geweest. In het *Ontwerp van Constitutie* werd Brabant immers gesplitst in twee nieuwe provincies en daarmee zou Bataafs-Brabant inderdaad ten ondergaan.

In Brabant bestonden geen ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten die propaganda konden voeren om het *Ontwerp van Constitutie* om pragmatische redenen te aanvaarden. Het amalgaam van provinciale publieke schulden, één van de kernpunten van de Republikeinse groep in de Nationale Vergadering, riep verontwaardiging op. Waarom moest het ‘arme’ en ‘zwaarbelaste’ Brabant een bijdrage leveren aan de aflossing van nationaal gemaakte provinciale schulden, aan de totstandkoming waarvan het part noch deel had gehad?⁵⁹ Na de verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* zou in de maanden oktober en november in Brabantse dorpen voor de eerste keer worden deelgenomen aan een landelijke petitiecampagne, meer bepaald die tegen het amalgaam. Er moest met andere woorden veel werk verzet worden om de *nee*-stem van 1797 om te zetten in een *ja*-stem in 1798.

Tabel 7.9: Bataafs-Brabant: de opkomst en de uitslag in 1797 en in 1798 in districten, per 500 inwoners

	Hoofdplaats	Opkomst 1797	Ja- 1797	Nee- 1797s	Opkomst 1798	Ja- 1798	Nee- 1798	Vershil opkomst 1797-1798
1	Grave	62	2	60	81	78	2	+ 19
2	Oss	51	0	50	89	85	3	+ 38
3	Tilburg	92	0	92	74	64	9	- 18
4	Oisterwijk	77	0	76	90	77	12	+ 13
5	Den Bosch	57	2	54	55	52	2	- 2
6	Veghel	48	0	47	104	102	1	+ 56
7	Helmond	81	1	79	102	99	2	+ 21
8	Leende	69	2	67	100	80	19	+ 31
9	Eindhoven	71	0	71	92	72	19	+ 21
10	Oirschot	81	0	80	96	87	8	+ 15
11	Breda	60	4	55	80	68	12	+ 20
12	Etten	63	0	62	94	74	20	+ 31
13	Steenbergen	57	0	57	73	33	39	+ 16
14	Bergen op Zoom	45	2	43	66	49	16	+ 21
	Bataafs-Brabant	66	1	65	86	73	12	+ 20

⁵⁹ Schama, *Patriots and Liberators*: 270 kenschetst Brabant als unitarisch bolwerk op basis van deze uitslag. Deze opmerking zou gebaseerd kunnen zijn op het stemgedrag van Brabantse representanten in de Nationale Vergadering in december 1797 (zie tabel 2.1 en tabel 2.2). Mijns inziens is er geen reden om te veronderstellen dat Bataafs-Brabant een unitarisch bolwerk was. Men was in Brabant ontevreden over tal van onderwerpen, waaronder de halfslachtige positie van de predikanten van het hervomd-gereformeerd kerkgenootschap, het amalgaam van provinciale schulden en wellicht de splitsing van de provincie in twee delen.

Tabel 7.9 geeft de verschillen in opkomst weer. Als de bedoeling zou zijn geweest om de grondvergaderingen te zuiveren van politieke tegenstanders, dan heeft dat in Bataafs-Brabant geen zichtbaar gevolg gehad. De opkomst steeg met +20 per 500 inwoners aanzienlijk, zoals eerder vastgesteld. Tabel 7.9 laat zien dat de stijging vrijwel in alle districten plaatsvond. Slechts in de districten Den Bosch en Tilburg daalde in 1798 de opkomst. In het *district* Den Bosch komt de daling voor rekening van de *stad* Den Bosch; in het district Tilburg betreft het de dorpen Tilburg, Waalwijk en Moergestel.

De zuivering werd uitgevoerd door Polderman en Strijbosch. Laatstgenoemde was secretaris van het Intermediair Administratief bestuur van Bataafs-Brabant. De twee agenten hielden zitting in Breda, Den Bosch en Eindhoven en lieten delegaties van twee personen, door plaatselijke besturen aangewezen, bekend met de lokale situatie, langskomen met een lijst van stemgerechtigden. In de circulaire aan plaatselijke besturen vroegen de agenten om hulp bij de politieke selectie:

‘Ook zult gy op die lysten met een kenbaar teken agter hunne Naamen aanstippen, Persoonen die by u verdagt gehouden worden van te zyn aanhangers van het Stadhouderlyk en Foederalisties of Bondgenootschappelyk Bestuur, of die in het gemeen de orde van Zaaken, door de Revolutie van 22 January [...] gevestigd, niet zyn togedaan; en tevens alle, die zich zonder voldoende redenen, aan den dienst van het Vaderland onttrekken.’⁶⁰

Hoe stevig geformuleerd ook, het is nauwelijks voor te stellen dat in Brabantse dorpen voorstanders waren te vinden van het stadhouderschap of het federalisme volgens Overijsselse of Gelderse snit, of het Bondgenootschap dat hen voor 1795 had onderdrukt. Behalve in Den Bosch blijkt de zuivering nergens tot problemen te hebben geleid. In absolute aantallen daalde de opkomst in die stad van 1.405 burgers in 1797 naar 1.185 in 1798 (van 55 naar 46 per 500 inwoners).⁶¹ Op 14 april 1798 kregen 1.259 burgers de gelegenheid om de verklaring ‘van

⁶⁰ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 819: hierin de circulaire van de agenten Polderman en Strijbosch van 1 april 1798.

⁶¹ Daarmee bevindt Den Bosch zich in het kwartiel van plaatsen met een gedaalde opkomst tussen –4 en –24. (Zie figuur 7.1.) De uitslaggegevens van de stad Den Bosch zijn in de studie van Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud* niet juist vermeld: 231: De uitslag van 8 augustus 1797 was 76 stemmen voor en 1.349 stemmen tegen en *niet* 56 stemmen voor en 1.311 stemmen tegen. De fout is ontstaan door een onjuiste optelling. 233-234: De uitslag van 23 april 1798 was 1.113 voor en 72 tegen en *niet* 1.582 stemmen voor en 80 stemmen tegen. Deze fout is ontstaan door de uitslag van het *district Den Bosch* over te nemen. Tot dit district behoren ook Vught en Nieuwkuijk. Deze onjuiste cijferopstelling heeft gevolgen over de conclusies over de uitslag van de stemming in Den Bosch en de betekenis van de zuivering.

onveranderlijke afkeer' af te leggen en het register te tekenen (opkomst op 23 april 1798 van 94% van het aantal geregistreerde stemgerechtigden) (zie afbeeldingen 69 en 70).⁶²

Door de aanpak van de zuivering ontstond een gespannen sfeer in de stad. Personen die hadden meegeholpen aan de zuivering werden op straat beschimpt en beledigd. De hoogschout, de benaming voor de hoofdofficier van justitie, en het stadsbestuur vaardigden op 17 april 1798 een publicatie uit met de waarschuwing dat iedereen vervolgd zal worden die medeburgers bedreigde.⁶³ Men nam het op voor burgers die in opdracht hadden gehandeld door de twee agenten te adviseren 'en zich [...] als Mannen van Eer te hebben gedraagen, en wel verre van eenige hunner Medeburgere[n] te hard te hebben beoordeeld, integendeel, al hun vermogen hebben in 't werk gesteld, om de Agenten [...] tot zagtheid en gemaatigdheid over te haalen, tot staaving van 't welk, zy het getuigenis van dezelve Agenten gerustelyk durven inroepen.' Den Bosch is de enige plaats in Bataafs-Brabant waar de zuivering van de grondvergadering een negatief effect gehad kan hebben op de uitslag.⁶⁴

In het *district* Tilburg had de lagere opkomst allicht een andere achtergrond dan de zuivering, maar deze is moeilijk met feiten te onderbouwen.⁶⁵ Met de zuivering van de grondvergaderingen heeft het weinig of niets van doen.⁶⁶ De achteruitgang in dit district is niet vanzelfsprekend: Pieter Vreede, de voorzitter van het Uitvoerend Bewind, had in Tilburg een fabriek voor de productie van wollen stoffen. Hij beschikte over een netwerk van plaatselijke bestuurders en fabrikanten; een (onzekere) machtsbasis. Zijn kompaan Pannebakker uit Waalwijk was als plaatsvervanger in de tweede Nationale Vergadering

⁶² Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 3283.

⁶³ Erfgoed 's-Hertogenbosch. Archief *Stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, inv.nr. 757 resolutieregisters 1798; inv.nr. 819: hierin publicatie van de Municipaliteit van Den Bosch, 17 april 1798: '... dat veele Ingezetenen dezer stad, uit hoofde dat dezelve voor als nog niet als stemgerechtigden zyn opgeroepen, zich niet ontzien, om hun Gecommitteerdens, zo wel als de by hun geassummerde Burgers uit de respective Blokken met hoonende woorden en laesive uitdrukkingen te bejeegenen; Ja de zelve met verregaande bedreigingen te verzellen, en daar door openlyk aan den dag te leggen, hunne waen en presumptie als of zy Gecommitteerdens en Geassummeerdens van deze niet gedane Oproeping zouden zyn de oorzaken en bewerkers'.

⁶⁴ In Bergen-op-Zoom werden de twee personen die door het stadsbestuur waren aangewezen om met de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen de lijst van apparente stemgerechtigden door te nemen, eveneens in het openbaar bedreigd, nadat de resultaten bekend werden. Dat is niet verwonderlijk gezien de zeer lage opkomst bij het referendum van 8 augustus 1797. Ondanks de zuivering steeg de opkomst in de stad Bergen-op-Zoom echter op 23 april aanzienlijk. Een ruime verdubbeling van de deelname van 116 stemgerechtigden in 1797 naar 292 in 1798, overigens nog steeds laag in vergelijking met de rest van Bataafs-Brabant. Zie Archief West-Brabant. Archief *Stadssecretarie Bergen op Zoom*, inv. nr. 144 resoluties van de municipaliteit 1798, april.

⁶⁵ Tilburg: -36; Moergestel: -29; Waalwijk: -23. In verhouding met andere plaatsen in de Bataafse Republiek zijn het overigens nog steeds plaatsen met hoge opkomstcijfers per 500 inwoners.

⁶⁶ In Tilburg is de procedure via de notulen van het dorpsbestuur goed te volgen. Zie RHC Tilburg. Archief *Dorpsbestuur Tilburg* inv.nr. 1097.4. De 'capitains' van de haardgangen maakten de lijsten van apparente stemgerechtigden. Een delegatie ging met de lijsten naar Den Bosch voor de bijeenkomst op maandag 10 april. Op 11 april werden de toegelaten stemgerechtigden door het dorpsbestuur opgeroepen de verklaring te ondertekenen. De inschrijving in het register vond plaats op 12 april 1798.

gekozen in het district Leende. Zijn katholieke medefabrikant Dams zat namens het district Tilburg in de tweede Nationale Vergadering. Pannebakker en Dams namen zitting in de Constituerende Vergadering. Alle reden om aan te nemen dat juist het *district* Tilburg een hoge en gestegen opkomst zou hebben met zoveel representanten die stonden achter de zaak van één en ondeelbaar.

Die *nee*-stemmen in 1798 hebben mogelijk een relatie met de kerkelijke politiek in de ‘Neuf départements réunies’, dat in de toekomst België zou gaan heten, die vanaf 1 oktober 1795 een integraal onderdeel uitmaakten van de Franse Republiek.⁶⁷ Bataafs-Brabant werd daardoor geconfronteerd met de strijd tussen kerk en staat in Frankrijk en in deze geannexeerde gebieden. De Franse politiek legde restricties op aan de katholieke kerk. Vanaf 1 september 1796 werden in die nieuwe departementen de kloosters gesloten, zoals dat jaren eerder in Frankrijk was gebeurd.⁶⁸ Goederen, eigendommen en inkomsten werden geconfisqueerd en kwamen in handen van de Franse staat. De kloosters van Sint-Bernard (aan de Schelde te Hemiksem), Tongerlo en Postel hadden in veel Brabantse dorpen zogenoemde ‘patronaatrechten’.⁶⁹ Dat wil zeggen dat de abt het recht had de pastoor te benoemen, die in de regel uit de kloostergemeenschap afkomstig was. De Brabantse en Vlaamse pastoors die diensten verrichtten in deze parochies, verloren door die kloostersluitingen hun thuisbasis. Juist Tilburg, Moergestel en Waalwijk hadden Norbertijnen afkomstig van het klooster Tongerlo als pastoor. In hun pastorieën werden tijdelijk confraters opgenomen die de kloosters gedwongen hadden moeten verlaten en geen gebruik wensten te maken van het aanbod van de Franse overheid om ‘bons’ in ontvangst te nemen, een soort obligaties die te gelde gemaakt konden worden ten behoeve van het levensonderhoud buiten het klooster.

Vóór 1796 genoten de pastoors die behoorden tot deze (rijke) abdijen van hun oversten een vast inkomen en waren zij aldus niet afhankelijk van de giften van parochianen voor hun levensonderhoud. De sluiting van de kloosters moet uiteindelijk als gevolg hebben gehad dat een beroep werd gedaan op parochianen om bijdragen te leveren aan het

⁶⁷ Pastoors van abdij van Tongerlo: Alphen (meerderheid tegen); Chaam (veel hogere opkomst in 1798, weinig tegenstemmen), Klein Zundert (veel tegenstemmen zowel in Groot als in Klein Zundert), Roosendaal en Nispen (twee pastoorsplaatsen, veel tegenstemmen), Riel (Goirle en Riel geen grote verandering zichtbaar), Drunen (geen verandering in stemgedrag zichtbaar), Waalwijk (minder stemmen), Moergestel (minder stemmen), Tilburg (minder stemmen), Hoogeloon en Hapert (meerderheid tegen).

⁶⁸ 1 september 1796: opheffingsdecreet voor de kloosters in de ‘herenigde departementen’ met uitzondering van instellingen voor ziekenzorg en onderwijs.

⁶⁹ Hamans, *Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 361, noot 53. De abt van de Norbertijnen in Tongerlo was patroon van 28 parochies, die van Postel van 7, van het adellijke Stift Thorn van 5 en de abt van de Norbertijnen van Hemiksem (Sint Bernard) begaf 4 parochies. De abdijen van Tongerlo en Sint Bernard (Hemiksem bij Antwerpen) droegen eigen leden voor.

levensonderhoud van pastoor en kapelaans.⁷⁰ Voor veel (kleine) dorpsgemeenschappen een aanzienlijke lastenverzwaring.

Vanaf september 1797 kwam de ontwikkeling verder op scherp te staan naar aanleiding van een verijdelde, vermeende royalistische coup in Parijs. De spanning tussen kerk en staat steeg in Frankrijk opnieuw. Het toezicht op de handel en wandel van de geestelijkheid werd versterkt, vooral in de ‘Neuf départements réunies’, waar een groot deel van de wetgeving nog niet was toegepast of zelfs ingevoerd. Vanaf het voorjaar van 1797 hadden pastoors en onderpatoors al een verklaring moeten afleggen van trouw aan de Franse natie.⁷¹ Vanaf september 1797 werd die verklaring aangescherpt en aangevuld door ‘de eed van haat tegen het koningschap en de anarchie’.⁷² Het afleggen van een ‘eed van haat’ werd door bisschoppen als ongeoorloofd bestempeld, hoewel een deel van hun medebestuurders in de bisdommen (vicarissen) daar anders over kon denken. Bisschoppen vluchtten naar het buitenland, de Bataafse Republiek, Duitse bisdommen of Rome.⁷³ Zo dreigde een schisma te ontstaan onder de geestelijkheid. Sinds 1791 kende Frankrijk al de scheuring binnen de kerk tussen ‘jureurs’ en ‘non-jureurs’ als gevolg van het wel of niet accepteren van de ‘constitution civile du clergé’. Het kernvraagstuk was de erkenning van de ondergeschiktheid van de geestelijkheid aan de Franse staat, respectievelijk de Franse natie en het afzweren van de suprematie van de Paus. De Paus had in 1792 het afleggen van een dergelijke verklaring of eed verboden. Bisschoppen herinnerden pastoors en onderpatoors aan dit verbod. Pastoors die vervolgens toch weigerden de eed af te leggen, mochten hun parochiële taken niet meer

⁷⁰ Hamans, *Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*: 361. Over het voorzien in het levensonderhoud van de pastoors, die werden benoemd door de abdis van Thorn: Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III: 93.

⁷¹ De verklaring luidde als volgt: ‘Je reconnais que l’universalité des citoyens français est le souverain, et je promets soumission et obéissance aux lois de la République.’

⁷² De cultusvrijheid werd in Frankrijk hersteld op 21 februari 1795 met belangrijke beperkingen. De godsdienstvrijheid werd aan het einde van de zomer in 1797 beperkt ten gevolge van de politieke crisis die leidde tot de staatsgreep van 18 fructidor (4 september 1797), ter onderdrukking van een op handen zijnde (vermeende) royalistische staatsgreep. Er kwam een verbod op alle openbare godsdienstoefeningen. De viering van de decadi en de republikeinse feesten werd weer dwingend voorgeschreven. Weerbarstige priesters werden gevangen genomen en verbannen naar Cayenne (Frans Guyana) of gevangen gehouden op de eilanden Ré en Oléron. De hevigheid van de vervolging is per departement anders. Velen vluchtten naar de Bataafse Republiek. Op 29 november 1799 werden tegen de priesters gerichte deportatiedecreten voor een deel ingetrokken. Na de machtsgreep van Napoleon kregen de kerken meer bewegingsvrijheid. De kerken werden weer opengesteld op 28-30 december 1799. Zie Ubachs en Evers, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk, 1794-1814*: 62-70. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*: 201-205, 219, 226.

⁷³ Op 24 augustus 1797 werd besloten tot bewegingsvrijheid voor alle priesters, beëdigde en ombeëdigde. Alle eden werden afgeschaft. Kerkklokken mochten luiden. Op 4 september 1797 werd een vermeende royalistische coup in Parijs onderdrukt. Als gevolg daarvan werd op 30 september 1797 elk uiterlijk teken van godsdienst verboden. De universiteit van Leuven wordt gesloten. Vanaf 7 oktober 1797 diende de geestelijkheid de eed van haat tegen het koningschap af te leggen. (Wet van 19 Fructidor an V; artikel 25; Wet van 5 september 1797.)

uitoefenen en hun parochiekerken werden door de plaatselijke overheid gesloten. Omdat deze weigeraars werden bedreigd met verbanning naar Frans Guyana, vluchtten zij naar het buitenland, soms naar de Bataafse Republiek, en vonden zij onderdak bij hun confraters, vaak in de grensstreken. Zo werden Brabantse pastoors en naar mag worden aangenomen ook parochianen rechtstreeks geconfronteerd met de kerkelijke politiek van de Franse Republiek.⁷⁴

In samenhang daarmee ontstond in het bijzonder in Bataafs-Brabant in kerkelijke kring een debat achter de gesloten deuren van pastorieën rond het al dan niet geoorloofd zijn om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen.⁷⁵ De aandacht van leidende kringen in de rooms-katholieke kerk richtte zich echter eerst op de geestelijkheid; later in april 1798 begon men zich zorgen te maken over de (katholieke) burgerij. Toen de vraag op 29 januari 1798 in Den Bosch door theologen van de gesloten universiteit van Leuven op tafel werd gelegd, was de angel er in Den Haag al uitgetrokken, ongetwijfeld door onderhandelingen achter gesloten deuren. Pieter Vreede bijvoorbeeld wist als doopsgezinde man uitstekend het verschil tussen een eed (waarbij God werd aangeroepen) en een verklaring.⁷⁶ Voor de leidende kringen in de katholieke kerk, zogenoemde aarts priesters boven de grote rivieren en vicarissen onder de grote rivieren, was een ‘verklaring’ acceptabel, zolang het geen ‘eed’ was. Evenals het woord ‘afkeer’ aanvaardbaar was zolang het geen ‘haat’ betrof. Voor pastoors, evenals voor de predikanten overigens, was in de Bataafse Republiek het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ niet verplicht voor het mogen uitoefenen van hun kerkelijke functies, zo verstandig was de overgrote meerderheid van politici en bestuurders wel in de Bataafse republiek. Diegenen die geen verklaring wilden afleggen, hadden als burger geen recht van stemmen en konden niet gekozen worden, maar daarover zullen heel wat representanten en bestuurders in Den Haag niet rouwig zijn geweest.⁷⁷

⁷⁴ Niet alleen in Bataafs-Brabant kregen deze Franse priesters onderdak, maar zij waren bijvoorbeeld ook actief in de zielzorg in Twente. De Franse ambassadeur Delacroix vroeg in februari 1798 om maatregelen tegen de uit België afkomstige ‘gedeporteerde’ priesters. Zie *Decreeten* Constituerende Vergadering, Deel 2 Februari 1798, 213-215. Het Uitvoerend Bewind zou de intermediaire administratieve besturen aanschrijven en aandringen op verwijdering van deze emigranten van het grondgebied van de Bataafse Republiek.

⁷⁵ De beschrijving van de ontwikkelingen in katholieke kerkelijke kringen is gebaseerd op: Van der Heijden, *Emancipatie der katholieken*, 326-345. Hij baseerde zijn beschrijving in de jaren veertig van de twintigste eeuw in belangrijke mate op archieven van het bisdom ‘s-Hertogenbosch die op dit moment (2018) niet of nauwelijks te raadplegen zijn.

⁷⁶ Al in de zeventiende en achttiende eeuw waren doopsgezinden in de Republiek vrijgesteld van het afleggen van een eed. Zij waren principiële tegenstanders van het afleggen van een ‘eed’, waarbij een beroep werd gedaan op God.

⁷⁷ In het *Ontwerp van Staatsregeling* was bepaald dat personen die een kerkelijke functie uitoefenden (pastoor, predikant, kerkelijk hoogleraar of leraar aan een opleidingsinstituut voor geestelijken zoals het Remonstrants Seminarie in Amsterdam) geen zitting konden hebben in het nieuw te verkiezen Vertegenwoordigend Lichaam. In de Nationale en Constituerende Vergadering hadden predikanten en pastoors zitting.

De theologen uit Leuven, van wie de uit Tilburg afkomstige Antonius van Gils de meest bekende was, waren in Den Bosch belast met de oprichting van een seminarie voor de opleiding van priesters voor het vicariaat Den Bosch, nu dat in Leuven niet meer kon. Zij vreesden dat het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ het startsein zou zijn voor vervolging van de kerk, zoals in Frankrijk. Zij vroegen om solidariteit: wat voor een ergernis zou het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ kunnen oproepen bij priesters in Frankrijk die de ‘eed van haat’ hadden geweigerd en diensengevolge waren ondergedoken of gevlucht? Zouden de ‘jureurs’, de minderheid van priesters die de ‘eed van haat’ wel hadden afgelegd, zich niet gesterkt voelen door het gedrag van priesters in de Bataafse Republiek?

Onder leiding van vicaris Van Alphen (de vicaris is belangrijkste kerkelijke functionaris bij ontstentenis van een bisschop) vergaderden de pastoor-dekens van het vicariaat van Den Bosch, met Van Gils, op 22 februari en 17 april 1798 in Schijndel. Van Alphen, die in nauw contact stond met aartspriester Van Hulscher van Holland en Zeeland, hield het afleggen van de verklaring voor geoorloofd. De hele Bataafse revolutie werd door katholieken als een bevrijding ervaren, zodat elke vergelijking met Frankrijk mank ging, aldus de redenering van leidende katholieken. Noch onder de Hollandse geestelijkheid, noch onder die van Utrecht of Gelderland bestond enige twijfel of discussie over de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’.

De mening van vicaris Van Alphen was van grote betekenis, omdat de priesters van het Bossche vicariaat en geestelijken uit de andere gewesten tegen hem opzagen. Hij had persoonlijk gezag in het bijzonder ook in het Bataafs-Brabantse deel van het bisdom Antwerpen.

West-Brabant stond sinds de zestiende eeuw onder de jurisdictie van de bisschop van Antwerpen. De Antwerpse bisschop De Nelis verbleef tussen 1785 en 1794 regelmatig op het hof Bovendonck onder Hoeven. Als gevolg van de politiek van de Franse Republiek jegens de katholieke kerk vluchtte hij en stierf in 1798 in Italië. Na vertrek van bisschop De Nelis werd het bestuur van het bisdom waargenomen door een college van vicarissen met Anthonius Oomen, de secretaris van de (vertrokken) bisschop, als secretaris-generaal. Zijn broer Adrianus Oomen, pastoor in Breda, fungeerde als contactpersoon tussen Antwerpen en het Bossche vicariaat. De Antwerpse vicarissen verwierpen de ‘eed van haat’ en diensengevolge ook de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. Adrianus Oomen volgde aanvankelijk de

opvatting van vicaris Van Alphen. Pas na 23 april 1798 trok men in West-Brabant een harde lijn door en werd de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ als ongeoorloofd beschouwd.⁷⁸

Zouden de kloostersluitingen, de aanwezigheid van priester-émigrés en de doorwerking die dat had in sommige parochies, de discussies onder pastoors over het al dan niet geoorloofd zijn van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ en het principieel verzet tegen de ideeën van de Franse revolutie en de daaruit voortspruitende politiek van de Franse Republiek mede een verklaring vormen voor de *nee*-stemmen of het mijden van de grondvergaderingen in sommige plaatsen van Bataafs-Brabant?

Het gefragmenteerde beeld van de zuivering en eventuele gevolgen ervan dat in dit hoofdstuk is geschetst, wijkt sterk af van de manier waarop Colenbrander in 1908 de zuivering karakteriseerde en de gevolgen die dat zou hebben gehad voor de opkomst: ‘De verklaring moet hierin gelegen zijn, dat de partij van Vreede, in ’98 regeering zijnde, in haar talloze betaalde agenten over een meer geperfectioneerd apparaat beschikte om de lieden naar de vergadering te drijven, dan in ’97, toen zij nog maar oppositie was. Ook stond tegenover het schrappen van gematigden ongetwijfeld het toelaten van personen die in ’97 geweerd waren als bedeeiden.’⁷⁹

Voor deze verklaring is onvoldoende bewijs gevonden. De eis om armen buiten te sluiten van deelname aan de grondvergaderingen was in 1798 scherper geformuleerd dan in 1797. Zeker in de grote steden wist geen stadsbestuur precies wie wel of geen uitkering kreeg van één van de (veelal kerkelijke) armbesturen. Wie had dan wie moeten mobiliseren?

Er was evenmin sprake van een geperfectioneerd apparaat, zo het al bestaan zou hebben in de Bataafse Republiek. De aanpak van de zuiveringsagenten, plaatselijke en provinciale bestuurders was van regio tot regio en van stad tot stad verschillend en geeft opnieuw het beeld van een verbrokkelde Republiek. Pragmatisme, lichte chaos, improvisatie, onzekerheid, gebrekkige informatie, achterklap en lokale politieke afrekeningen, maar ook

⁷⁸ Zie voor de opvattingen in het vicariaat Breda: Stadsarchief Breda: *Archief Bisdom Breda*, Deel III, gedeponeerde archieven, particuliere archieven van de gebroeders Oomen, dozen 19, 21, 22, 23. De bestudering van deze archieven toont overigens de precieze werkwijze van Van der Heijden in zijn boek *Emancipatie der katholieken* uit 1947.

⁷⁹ Zie ook de bespreking van deze paragraaf door De Wit: *De strijd tussen aristocratie en democratie*: 164-165, die de opvatting van Colenbrander afwijst, maar geen verklaring geeft anders dan dat burgers uit vrije wil deelnamen aan een geheime stemming. Het ‘geheim’ van de stemming is in hoofdstuk 3, 4 en 5 aan de orde geweest. In veel delen van de Bataafse Republiek voldeed de toepassing van het criterium ‘geheime’ stemming niet aan hedendaagse normen.

idealisme en inzet bepaalden de zuivering. Een klein aantal agenten diende in een beperkte tijd van twee tot drie weken de zuivering door te voeren in niet minder dan 3.760 grondvergaderingen. Een onmogelijke opgave, ontoereikend voor een perfecte zuivering. De *instructie* voor de zuiveringsagenten werd op dezelfde creatieve en pragmatische wijze geïnterpreteerd als het *Reglement* voor de Nationale Vergadering dat aan de basis had gelegen van de organisatie van het eerste referendum. Heldere regels op papier volgens Haagse inzichten, stuitend op de weerbarstige werkelijkheid buiten het Binnen- en Buitenhof, ook nog eens uitgevoerd met een diversiteit aan mensen en nog niet ‘behept’ met een bureaucratische mentaliteit, die de beginnende eenheidsstaat nog moest gaan voortbrengen.

De agenten behoorden tot de kern van de Republikeinse stroming, waarvan Pieter Vreede de politieke leider was, maar waren gezocht buiten de Haagse politieke kringen en geholpen door provinciale en plaatselijke bestuurders om als tweede echelon het ‘vuile’ politieke werk op te knappen. En de agenten kregen betaald, maar niet volgens het suggestieve beeld dat door de beschrijving van Colenbrander werd geschapen, als zouden zij betaalde agenten zijn in dienst van de Bataafse Republiek. De agenten hadden politieke, bestuurlijke of ambtelijke functies en waren gemotiveerd om een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een eenheidsstaat, één en ondeelbaar. Hun reis- en verblijfskosten werden inderdaad in augustus 1798 door het Uitvoerend Bewind vergoed, na een onderzoek over hun handel en wandel. Een vergoeding overigens die voor en na 1798 usance is als opdrachten op verzoek van de overheid worden uitgevoerd.

Nergens blijkt dat burgers door de agenten naar de grondvergaderingen zouden zijn ‘gedreven’.⁸⁰ Uit idealisme, pragmatisme of opportunisme kozen burgers zelf om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ te ondertekenen als zij door de agenten waren toegelaten, aan de hand van lijsten van *apparente* stemgerechtigde burgers die plaatselijke bestuurders hadden opgemaakt. Juist dat mobiliserende karakter van de registratie zou een verklaring kunnen zijn voor de gestegen opkomst in delen van de Bataafse Republiek bij het tweede referendum. Vooral burgers die op één of andere manier afhankelijk waren van de overheid, belangrijke betrekkingen, grote opdrachten, werk op marinewerven of kleine baantjes als aanvulling op een karig loon, hadden belang om in het bezit te zijn van een bewijs van stembevoegd burger.

⁸⁰ Zie voor deze conclusie eveneens Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, die verder zeer kritisch is en zeer gedetailleerd ingaat op de zuiveringen in Friesland: 452-457, in het bijzonder 457 voor zijn oordeel. Hij steunt de conclusie van De Bruin, *Burgers op het kussen*, 173.

Met de vaststelling dat de zuivering van de grondvergaderingen op beperkte schaal, zowel in negatieve als in positieve zin, door daling of stijging, van betekenis is geweest om de opkomst en de uitslag te begrijpen, wordt deze analyse afgesloten.

Door de beschrijving van opkomst en uitslag te verrijken met provinciale en lokale details is bewust het risico genomen dat samenhang deels aan het zicht is onttrokken. Een diversiteit aan motieven, ondersteund met het schaars beschikbare bewijs op grond van aanvullende (gearchiveerde) historische informatie, is het resultaat. Al met al een gefragmenteerd beeld van politiek gedrag van achttiende-eeuwse burgers, passend bij een sterk verdeelde samenleving.

In het volgende hoofdstuk wordt geprobeerd om sommige ‘scherven’ aan elkaar te lijmen. De ‘ecologie’ van lokale gemeenschappen, de karakterisering van de omgeving waarin de burger in zijn grondvergadering ging stemmen, wordt dan het kader waarbinnen samenhang wordt gezocht in de uitkomsten van stemgedrag. Daarbij wordt gebruik gemaakt van drie mogelijke maatschappelijke scheids- of breuklijnen waarmee getracht wordt het stemgedrag een plaats te geven: stad versus platteland, katholiek versus protestant, centrum versus periferie. Als op die wijze stemgedrag wordt onderzocht, vindt een accentverschuiving plaats van beschrijven in de richting van verklaren. Kan het stemgedrag worden begrepen vanuit belangrijke scheidslijnen die zijn te ontwaren in de achttiende-eeuwse maatschappij van de Bataafse Republiek? Dat is de vraag die in het volgende hoofdstuk centraal staat.

HOOFDSTUK 8

‘VOORNAAME REDENEN EN MOTIVEN....?’

‘Zyn wy ook genoegzaam geïnformeerd van de voornaame redenen en motiven, waarom dit ontwerp door het Bataafsche Volk is afgekeurd?’¹ Pieter Toens wierp deze vraag begin oktober 1797 op in een zitting van de Nationale Vergadering. De Groninger representant wilde onderzoek doen naar de motieven van burgers die hadden geleid tot verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*.

De onderzoeksmethode die hij voorstelde, paste in zijn tijd. Pieter Toens wilde de burgers per proclamatie oproepen om ‘de bezwaren en bedenkingen, welke ieder zoude gehad hebben, voor en tegen het onlangs aangeboden en verworpen Plan van Constitutie’ op papier te zetten. De ingezonden rekestten zouden dan ter beschikking worden gesteld aan de nieuwe constitutiecommissie. Zo wilde Toens voorkomen, dat een ontwerp van grondwet opnieuw zou worden verworpen; de nieuwe constitutiecommissie kon dan immers rekening houden met de opvattingen en wensen van de burgers van de Bataafse Republiek. Zijn voorstel werd evenwel niet overgenomen, bang als men was voor nieuwe vertragingen in het besluitvormingsproces naar een nieuwe grondwet.²

Zou het voorstel van Toens geheel of gedeeltelijk zijn uitgevoerd, hoe primitief ook, dan was materiaal ter beschikking gekomen om stemmotieven van individuele burgers te onderzoeken. Deze informatie is echter helaas niet beschikbaar, waardoor stemgedrag alleen kan worden bestudeerd aan de hand van bewaard gebleven uitslagen en door archiefonderzoek.

Uitslagenonderzoek is aan beperkingen onderhevig, omdat de uitslag in beginsel niet of althans niet zonder aanzienlijke problemen kan worden uiteengehaald naar motieven van individuele burgers. Zelfs als in processen-verbaal was vastgelegd wat iedere burger had gestemd, zoals in 1797 in Gelderland, Overijssel en Friesland, dan nog helpt dat niet om individueel stemgedrag te verklaren, omdat ook dan individuele motieven ontbreken.

Uitslagenonderzoek richt zich bovenal op collectief en niet op individueel stemgedrag. De omgeving van de stemgerechtigde burger, het collectief of de gemeenschap waarvan hij

¹ Pieter Toens in de Nationale vergadering. Zie: *Dagverhaal* VII, nr. 696 (zitting 4 oktober 1797), 328.

² Zie voor het voorstel van Toens, het debat, het advies van de commissie die het voorstel onderzocht en de definitieve besluitvorming: *Dagverhaal* VII, nr. 696 (4 oktober 1797) verslag van de zitting van 4 oktober, 328; nr. 697 (4 oktober 1797) verslag van de zitting van 4 oktober, 329-330; nr. 732 (3 november 1797), zitting van 3 november, 611.

deel uitmaakt, staat in het onderzoek centraal. In de classificatie van electoraal onderzoek wordt uitslagenonderzoek daarom ook wel de *ecologische* variant genoemd.³ De gemeenschap waarvan de burger deelgenoot is, bepaalt althans deels zijn stemgedrag, is het idee. De analyse-eenheid bij ecologisch onderzoek is veelal geografisch van aard: een land, een stad, een dorp of een district. Op deze niveaus zijn uitslagen vastgesteld en gearcheerd. Onderzoek moet dan wel gedaan worden naar ‘collectieve motieven’ om al dan niet deel te nemen aan referenda, om al of niet *ja* of *nee* te stemmen. Als belangrijkste ondersteunende bron voor het vaststellen van dergelijke collectieve motieven zal in het navolgende overigens aan een aantal landelijke petitiecampagnes worden gerefereerd.

De administratieve vormgeving van het referendum door middel van grondvergaderingen per 500 inwoners maakt het extra gecompliceerd om relaties te leggen tussen de uitslag en (andere) gemeenschappen waar de burger deel van uit maakte. Het voornemen om onderzoek te doen naar juist deze vormen van collectief stemgedrag sluit echter aan bij de manier waarop in de achttiende eeuw naar uitslagen werd gekeken. De grondvergadering was immers de manier om de mening van een plaatselijke gemeenschap te vernemen. De uitslag van een grondvergadering, of van enkele opgetelde plaatselijke grondvergaderingen, werd gezien als gezaghebbende neerslag van de opinie van een lokale gemeenschap. Blijft wel de vraag, welke specifieke kenmerken aan lokale gemeenschappen kunnen worden toegekend om die betekenisvol van elkaar te onderscheiden voor nader onderzoek naar uitslagen.

Voor uitslagenonderzoek staat in het bijzonder de sociologische verklaringsrichting ter beschikking. Dergelijk onderzoek richt zich nadrukkelijk op de relatie tussen stemgedrag en structuur van de maatschappij. In deze studie betreft dat de structuur van de maatschappij van de achttiende-eeuwse Republiek, waarover, als complicerende factor, weinig gegevens voor handen zijn. Ook statistiek stond nog in kinderschoenen.⁴

³ Zie voor een korte omschrijving van diverse soorten van verkiezingsonderzoek: <https://www.politiekcompendium.nl>

⁴ Taylor en Johnston, *Geography of elections*, 107-218. De macro-sociologische benadering moet overigens worden onderscheiden van micro-sociologische modellen, die gebaseerd zijn op kennis over sociologische kenmerken van individuele kiezers: Harrop en Miller, *Elections and voter*, 173-216; Evans, *Voters & Voting*, 42-67.

§ 1 Ecologisch onderzoek

De sociologische onderzoekstraditie is waar het gaat om collectief electoraal gedrag beïnvloed door het werk van Stein Rokkan, in samenwerking met Seymour Lipset.⁵ In vergelijkende studies van partijpolitieke systemen in West-Europa poogden zij een verklaring te vinden voor de diversiteit aan partijsystemen. Zij zochten die in een historische context: politieke partijen vormden zich langs breuklijnen, die waren ontstaan in een langdurig proces van staat- en natievorming. In deze theorie staat het begrip ‘cleavages’ centraal, in het Nederlands wel vertaald als breuklijnen of breukvlakken.

Breuklijnen verdelen de maatschappij in (sociale) groepen en bepalen de structuur daarvan en zouden zijn ontstaan als gevolg van ingrijpende sociale, economische en religieuze veranderingen en daarmee gepaard gaande (gewelds)conflicten. Als deze breuklijnen aan de basis zouden liggen van een partijstelsel van een land, dan moeten politieke partijen en maatschappelijke organisaties zich langs die lijnen willen en kunnen organiseren. Onder anderen Hans Daalder heeft gebruik gemaakt van aspecten van deze theorie bij de beschrijving van de ontwikkeling van het partijpolitieke systeem in Nederland, waarbij het ontstaan en de ontwikkeling van de zogenoemde verzuiling belangrijke ingrediënten zijn. Zijn inzichten vormen een inspiratiebron voor het betoog dat poogt om referendumuitslagen te begrijpen in relatie tot de maatschappelijke structuur van de Bataafse Republiek.⁶

Allereerst moet gewaarschuwd worden, dat bij een beginnende democratie de eventueel aanwezige maatschappelijke breuklijnen slechts matig en gedeeltelijk geactiveerd zullen zijn. Activering of mobilisering is een belangrijk criterium voor politicologen om te bepalen of één of meer maatschappelijke breuklijnen invloed hebben op de organisatie van een later ontwikkeld partijstelsel van een land. Daarom zal in het vervolg behoedzaam met het wellicht enigszins anachronistische concept van breukvlakken worden omgesprongen. Bij voorkeur wordt in het vervolg overigens gesproken van scheidslijnen, naast breuklijnen.⁷

De uitslagen van de twee referenda zijn geanalyseerd langs twee maatschappelijke scheidslijnen, die in het voorgaande al herhaalde malen zijn aangestipt. Op de eerste plaats betreft dat de scheidslijn tussen stad versus platteland en op de tweede plaats die van kerk en staat, voor de Bataafse Republiek uitgewerkt naar een onderscheid tussen protestant versus katholiek, preciezer geformuleerd tussen hervormd-gereformeerd versus rooms-katholiek.

⁵ Lipset en Rokkan, *Cleavage structures, party systems and voter alignments*.

⁶ Daalder, ‘Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands’ in Daalder, *Politieke en historie*, 21-63.

⁷ Voor definitie en afbakening van de begrippen politieke tegenstelling, politieke scheidslijn en breuklijn is gebruik gemaakt van: Bovens, Pellikaan, Trappenburg (ed.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, 10.

Iedere stemgerechtigde burger behoorde tot een stedelijke of een plattelandsgemeenschap en kon wellicht een deel van zijn identiteit daaraan ontleen. Vrijwel iedere burger behoorde tot een kerkelijke gemeenschap, kerk of gemeente, parochie of statie, die hem eveneens identiteit kon verschaffen. Rokkan formuleerde in zijn theorie het belang van overlapping van gemeenschappen en identiteiten, kruisende breuklijnen, die energie leveren voor mobilisatie. Een Brabantse katholiek van het platteland zou anders op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen kunnen reageren dan een katholieke Amsterdammer, bijvoorbeeld.⁸

Eén breuklijn die regelmatig in de theorie van het uitslagenonderzoek aan de orde komt en die in het werk van Rokkan een belangrijke plaats in neemt, wordt niet expliciet uitgewerkt. Dat betreft het onderscheid centrum versus periferie. Die scheidslijn kan ontstaan in het proces van staat- en natievorming tussen enerzijds een dominante politieke cultuur in het centrum van de (politieke en economische) macht en anderzijds een ondergeschikte politieke cultuur die onafhankelijkheid en autonomie wil bewaren en zich bevindt in de (geografische) periferie van een staat. Vaak onderscheidt de periferie zich van het centrum door het cultiveren van etnische, taalkundige en/of religieuze verschillen ten opzichte van de dominante volksgroep, taal en/of religie. In de theorie van Rokkan is de periferie de omgeving waar de oppositie zich ontwikkelt tegen de overheersende partij in het politieke centrum.

De vorming van de Bataafse Republiek en de nieuwe eenheidsstaat zijn cruciale wisselpunten in de staat- en natievorming van Nederland. In het bijzonder de spanning tussen Holland en de andere provincies was aan de orde. Vóór 1795 was de stem van Holland in de politieke arena van de Staten-Generaal overheersend. De Hollandse elite bepaalde de politieke besluitvorming in de Republiek. Drijvende kracht achter de opbouw van de eenheidsstaat na 1795 was opnieuw Holland, zoals in het voorgaande regelmatig is betoogd.

De provincies Drenthe en Bataafs-Brabant behoorden in deze constellatie allereerst tot de periferie van de Republiek, omdat zij in het ancien régime waren uitgesloten van politieke besluitvorming. Pas in 1796 kregen vertegenwoordigers uit deze provincies toegang tot de Nationale Vergadering, en als symbolisch gebaar ook nog in de laatste zitting van de Staten-Generaal. In de periode 1795-1796 verzetten de provincies Zeeland en Friesland, in mindere mate Groningen, zich het langst tegen de vorming van een Nationale Vergadering. Zij manoeuvreerden zich als het ware in de periferie van Holland, hoewel zij economisch lange tijd als kustprovincies nauw met Holland verbonden waren. In de Nationale Vergadering

⁸ Zie voor de verdere ontwikkeling van dit concept: Deegan-Krause. 'New dimensions of political cleavage', in: Dalton, Klingemann (ed.), *The Oxford handbook of political behavior*, 538-556.

ontstonden vervolgens ten minste twee politieke stromingen: de unitarissen, die streefden naar de eenheidsstaat, en de federalisten, die streefden naar (het behoud van) een federatief staatsverband, zoals dat vóór 1795 bestond. De federalisten kwamen vooral uit Overijssel en Gelderland.

In het vorige hoofdstuk is de periferie rondom Holland verdeeld in een binnen- en een buitenring. De binnenring bestond uit provincies die nauw waren verbonden met de op handel gerichte economie van Holland, in het bijzonder Zeeland, Friesland en Utrecht. De buitenring bestond uit Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, minder verbonden met de maritieme en commerciële economie van Holland, met voor deze provincies nadruk op de agrarische sector. Bataafs-Brabant is steeds beschouwd als de ultieme periferie.

Als Holland streeft naar het amalgameren van de publieke provincieschulden, gesteund door Zeeland, Utrecht en Friesland, dan zal het verzet komen van provincies in de buitenring. Als het besluit tot amalgamatie in januari 1797 definitief wordt genomen, zal in het najaar van 1797 een petitiecampagne starten in provincies in de buitenring om dat besluit te laten terugdraaien.⁹ Dat zal echter niet meer gebeuren.

Alle provincies, behalve Utrecht, waren in de periode 1795-1798 kortom op de één of andere manier betrokken bij een tegenstelling tussen het politieke centrum Holland en de periferie bestaande uit de overige provincies.

Op drie cruciale momenten in het besluitvormingsproces rond de totstandkoming van een ontwerp van grondwet werden petitiecampagnes georganiseerd om de minderheid in de Nationale Vergadering die streefde naar een staat, één en ondeelbaar, te steunen.¹⁰ Het eerste petitionnement vond plaats tussen december 1796 en januari 1797, als de Nationale Vergadering als uitvloeisel van de debatten over het al of niet tot grondslag nemen van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie daarover besluiten moet nemen. Meer dan 16.000 ondertekenaars steunden de representanten die het plan van de constitutiecommissie

⁹ Zie voor petitie tegen het amalgaam van publieke schulden: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 871. Petities uit Drenthe: o.a. Emmen, Vries, Diever, Eelde, Gieten, Hogersmilde, Koekange, Oosterhesselen, Roden, Roderwolde, Sleen, Wapsterveen, de Wijk, Zuidlaren. Uit Overijssel: Schoutambt Dalfsen, Haarst, Heino, Zwolle. Uit Gelderland: Apeldoorn, Barneveld, Beltrum, Ermelo, Heerde, Netterden, Nijbroek, Uit Bataafs-Brabant: West-Brabant: Hoeven, Oudenbosch, Standaardbuiten; Meijerij van Den Bosch: Berlicum, Liempde, Lierop, Lieshout, Nuland, Nuenen, Vessem, Mierlo, Stiphout, Veghel. Oirschot, Someren, Beek en Donk, Rosmalen, Geffen; Land van Cuyk: Beugen, Overloon, Maashees en Holthees, Vierlingsbeek, Sambeek. Oploo. Baronie van Breda: Dongen. En verder uit de provincie Groningen.

¹⁰ Er zijn in de periode 1795-1798 veel petitie ingediend bij de Nationale Vergadering. Deze drie campagnes waren echter zo massaal, dat zij werden geassocieerd onder de zoekterm 'volk van Nederland' in de indices op de *Decreten* van de Nationale Vergadering.

verwierpen, omdat het ideaal van één en ondeelbaar daarin onvoldoende was vastgelegd (zie tabel 8.1).

Tabel 8.1: Aantal tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen december 1796 en januari 1797 ter ondersteuning van één en ondeelbaar.

Aantal tekenaars	
Holland	14.330
Friesland	924
Zeeland	519
Utrecht	709
TOTAAL	16.482

Bron: 'Naamlyst'. 's-Landsdrukkerij 1798¹¹

Het overgrote deel van de rekesten was afkomstig uit Holland. Als er in deze of volgende campagnes rekesten afkomstig zijn uit Zeeland, dan betreft dat trouwens met name Middelburg en Vlissingen. In Friesland werden de rekesten getekend in Het Bildt en Barradeel.

Een tweede cruciale fase speelde zich af in maart en april 1797, toen de meerderheid in de Nationale Vergadering besloot om de uitslag van het referendum per provincie op te maken in plaats van nationaal. Er kwam een petitiecampagne tot stand die de minderheid in de Nationale Vergadering steunde om de uitslag 'nationaliter' vast te stellen.

Meer dan 9.500 burgers waren bereid deze petitie te tekenen, het merendeel opnieuw uit Holland afkomstig. De andere rekesten zijn afkomstig uit Friesland en Utrecht, die Holland steunden in het verzet tegen het decreet van de Nationale Vergadering over het vaststellen van de einduitslag van het referendum.

¹¹ De gegevens zijn afkomstig uit een publicatie van de 's-landsdrukkerij uit juni 1798: *'Naamlyst der geen en welke hunne hoop en verwagting, dat eene Constitutie op gronden van een en ondeelbaarheid gebouwd, aan het Bataafsche volk zal aangeboden worden, by requeste aan de eerste Nationaale Vergadering, representeerende het gemelde volk, hebben te kennis gegeven.'* Dit boekje van 250 pagina's verdient nader onderzoek. De ingediende rekestes uit de periode december 1796-januari 1797 bevinden zich niet meer op de geëigende plaats in het archief. (NA Den Haag, Archief *Wetgevende colleges*. Ontbreken in de serie chronologisch geordende rekestes: inv.nr. 293-294.) Kwam deze publicatie dan in plaats van de voorgenomen publicatie van de uitslag van het tweede referendum?

Het aantal personen in de tabel wijkt enigszins af van de opsomming in de *Naamlijst*: 17.392 tekonaars. Het verschil is het gevolg van telfouten in de achttiende eeuw.

Tabel 8.2: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 5 april en 16 mei 1797 ter ondersteuning van artikel 108, Reglement zodat de stemmen ‘nationaliter’ zouden worden geteld.

	Aantal rekest en	Aantal tekenaars
Holland	151	6.145
Utrecht	20	861
Friesland	35	1.106
Gelderland	7	720
Zeeland	5	250
Overig	5	299
TOTAAL	218	9.665

Bron: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 300.

De derde cruciale fase ontstond in december 1797, toen de besluitvorming binnen de (tweede) constitutiecommissie volledig was vastgelopen. Op 13 december 1797 publiceerde de *Haagsche Courant* de ‘Verklaring aan de Bataafsche Natie’ van 43 representanten, met eisen waaraan de nieuwe grondwet zou moeten voldoen, wilden zij kunnen instemmen. De realisatie van een republiek, één en ondeelbaar, was hun ultieme doel. Deze ‘verklaring’ voorafgaand aan de parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 werd ondersteund door een petitiecampagne waarin burgers hun steun uitspraken voor de ‘verklaring van de 43’.

Tabel 8.3: Aantal rekest en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 21 december 1797 en 26 januari 1798 ter ondersteuning van de verklaring van de 43 representanten in de *Haagsche Courant*

	Aantal rekest en	Aantal tekenaars
Holland	114	5.409
Overijssel	2	151
Zeeland	3	345
Bataafs-Brabant	2	220
Onbekend	1	46
TOTAAL	122	6.171

Bron: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 311-313.

Het overgrote deel van de rekest en kwam opnieuw uit Holland. Rond 18% van alle tekenaars was uit Amsterdam afkomstig, maar er waren veel ondertekenaars uit Noord-Holland, Leiden en Delft en het omringende platteland van Rijnland en Delfland. Uit Bataafs-Brabant kwam de steun uit Bergen op Zoom, het district waarvoor Pieter Vreede tot tweemaal toe zitting had in de Nationale Vergadering. In Overijssel werd in Kampen en het nabij gelegen IJsselmuiden getekend.

Deze drie handtekeningenacties kregen niet of nauwelijks steun uit de Drentse en Sallandse dorpen, Twente, de Achterhoek of Bataafs-Brabant, streken en dorpen met hoge

opkomstcijfers bij beide referenda, geografisch gelegen in de periferie van de Bataafse Republiek. Daar zullen andere motieven gespeeld hebben dan die van één en ondeelbaar, om een meerderheid van burgers te laten deelnemen aan grondvergaderingen.

De drie petitiecampagnes geven een indicatie van waar zich de kern bevond van de Republikeinse stroming buiten de Nationale Vergadering, die streefde naar een republiek, één en ondeelbaar. Holland (zonder de Zuid-Hollandse eilanden en waarden!), en daarbinnen Amsterdam, was het onmiskenbare middelpunt van dit politiek streven en activisme.

De drie petitiecampagnes geven wellicht tevens een indicatie van een scheidslijn tussen centrum en periferie. Onderzoekstechnisch is het echter onmogelijk om de relatie tussen tekenaars en opkomst te onderzoeken. Niemand weet bijvoorbeeld of alle ondertekenaars stemgerechtigde burgers waren. Soms lagen adressen op een bepaalde plaats ter tekening en kon iedere burger die langs liep een handtekening plaatsen, ongeacht zijn of haar (!) woonplaats.

Voor de twee scheidslijnen die worden onderzocht, stad versus platteland en katholiek versus protestant, was het voor iedere burger in de Bataafse Republiek helder aan welke kant hij stond. Voor een onderzoeker naar referendumuitslagen geldt dat in principe ook. Maar waaruit zou moeten blijken dat iemand zich in de achttiende eeuw een burger voelde van het politieke centrum of van de periferie en dat bovendien uitte in zijn stemgedrag? In de theorie van het uitslagenonderzoek wordt regelmatig aan etniciteit een betekenisvolle rol toebedeeld bij het beantwoorden van deze vraag. Stemde een burger als Fries of als Zeeuw of als Hollander? Op basis van referendumuitslagen valt een dergelijke vraag niet goed te beantwoorden. Uit de context van de twee referenda blijkt ook niet dat burgers zijn opgeroepen om als Fries, Zeeuw of Hollander wel of niet te gaan stemmen, wel of niet een *ja*- of een *nee*-stem uit te brengen.

Slechts één provincie heeft kenmerken om als periferie te kunnen worden aangeduid en dat betreft Bataafs-Brabant. Als katholiek en als Brabander voelde men zich achtergesteld, zowel op religieus gebied als bestuurlijk en politiek. De afwijkende uitslagen voor deze provincie rechtvaardigen en ondersteunen het vermoeden dat een scheidslijn tussen centrum versus periferie, tussen het overgrote deel van de Bataafse Republiek versus Bataafs-Brabant, daarvoor verantwoordelijk is.

De provincie Drenthe kan veel minder tot de periferie van de Republiek worden gerekend. Drenthe had een eigen (provinciaal en lokaal) bestuur en rechtspraak. De bevolking was vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd. Bij belangrijke beslissingen in Den Haag

werd de provinciale elite over de besluitvorming geïnformeerd. De provincie had vooral te weinig economische potentie (en dus te weinig belastingopbrengsten), geen gezaghebbende (oude) adel en geen stedelijke patriciaat om in de Staten-Generaal volwaardig aan de besluitvorming te kunnen deelnemen. Drenthe verkeerde aldus vóór 1795 in een andere situatie dan het *Generaliteitsland* Staats-Brabant.

Als het vraagstuk centrum versus periferie beperkt blijft tot de mogelijke spanning tussen Holland en de andere provincies, dan is dat onderscheid in het voorgaande reeds voldoende aan de orde geweest. Uit de vergelijking van de uitslagen van Holland versus andere provincies kunnen overigens geen conclusies worden getrokken over een eventuele spanning tussen het politieke centrum versus de periferie. Binnen de Nationale Vergadering waren die spanningen er zeker tussen federalisten en unitarissen, maar het gehanteerde systeem van grond- en kiesvergaderingen zonder publieke kandidaatstelling en met loting gaf geen mogelijkheid om politieke of maatschappelijke organisaties langs deze eventueel bestaande scheidslijn tot ontwikkeling te laten komen. De scheidslijn centrum versus periferie wordt kortom in het navolgende niet afzonderlijk belicht, al wordt het vraagstuk in beschouwingen aangestipt.

§ 2 Stad versus platteland

‘Rond 1800 had elke stad nog grenzen die de overgang van buiten naar binnen zeer goed ervaarbaar maakten. Op enkele uitzonderingen na hadden ze nog hun vestingwallen, vestinggrachten en poorten. De bewoners van het buitengebied konden de stad niet onopgemerkt betreden,’ aldus Van der Woud in zijn studie over de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland.¹² Wie een almanak uit de jaren 1795-1798 openslaat, ziet tijdstippen waarop in steden de stadspoorten na het luiden van de stadsklok werden geopend en gesloten, afhankelijk van het tijdstip van zonsopgang of zonsondergang. Zo wist iedereen wanneer hij binnen of buiten moest zijn.¹³ Zo zag iedere burger concreet de scheidslijn tussen stad en platteland.

Het idee om collectief stemgedrag volgens het onderscheid stad versus platteland te onderzoeken, kan nader worden gemotiveerd. De stad kon centrum zijn van bestuur en rechtspraak, van handel en nijverheid, van communicatie en cultuur; de stad wordt gekenmerkt door een stedelijke economie. Op het platteland overheerste de landbouw, voor

¹² Van der Woud, *Het lege land*, 308.

¹³ Zie bijvoorbeeld voor Leeuwarden: in *Bataafsch comptoir almanach, of tydwyzer voor het jaar 1798*, Leeuwarden, z.j., niet gepagineerd: ‘het Luiden der poortklok binnen Leeuwarden’.

sommige gemeenschappen de visserij of de turfwinning, en waren mensen werkzaam in beroepen die daaraan waren gerelateerd. De aan seizoenen gebonden agrarische of maritieme economie bepaalde de leefomstandigheden en het ritme van het dagelijks leven op het platteland.

In de jaren van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ werd in meerdere opzichten aan een onrechtvaardig onderscheid tussen stad en platteland een einde gemaakt. Om die reden zouden stemgerechtigden op het platteland andere motieven kunnen hebben om deel te nemen aan referenda dan burgers in de steden. Bewoners van het platteland hadden iets te winnen, bijvoorbeeld gelijke politieke rechten als burger van een nieuwe staat; burgers van een stad hadden wellicht iets te verliezen, zoals het stedelijk burgerschap dat ingeruild moest worden voor een nationaal burgerschap van een nieuwe staat, zonder bijbehorende emolumenten of voorrechten.

De analyse die volgt, richt zich op alle steden, ook die zonder politieke rechten maar met stedelijke functies. In de Republiek hadden 57 steden vóór 1795 zitting in Statenvergaderingen; bijna zoveel grote en kleine steden hadden vóór 1795 geen toegang tot dergelijke vergaderingen en waren uitgesloten van de circuits van politieke besluitvorming. De stad Den Haag is daarvan wellicht het bekendste voorbeeld.

Bestond er verschil in opkomstgedrag tussen stad en platteland? Om te beginnen zijn 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten geclassificeerd in twee groepen: aan 102 is het predicaat ‘stad’ gehangen, de overige 846 plaatsen behoren dan tot het platteland.¹⁴ Om voor dit onderzoek gekwalificeerd te zijn als stad, dient de plaatselijke gemeenschap te voldoen aan één of meer van de volgende criteria: (1) juridisch: in het bezit van politieke rechten en stadsrechten; (2) ruimtelijk: geconcentreerde bebouwing, afgebakend met wallen of muren, grachten of singels met daarbinnen een stadhuis; (3) economisch: marktplaats en een geordende middenstand en nijverheid door middel van gilden; (4) knooppunt van communicatie en educatie: aanlegplaats voor trekschuiten en koetsen, met kranten en boekwinkels en onderwijsvoorzieningen. Kortom, de stad onderscheidt zich van het platteland door een concentratie van stedelijke functies. Het platteland rond 1800 is door Van der Woud treffend omschreven ‘als iets wat het mankeerde, aan een gebrek: het was de uitgestrekte niet-stedelijke rest van Nederland, eeuwenlang achtergesteld bij de steden [...]’.¹⁵ In navolging

¹⁴ De keuze is in sommige gevallen enigszins arbitrair, vooral wat betreft kleine plaatsen met minder dan 1.000 inwoners, die zich nauwelijks onderscheiden van een dorp. Zie bijlage 4: Verantwoording van de selectie van 102 steden.

¹⁵ Van der Woud, *Het lege land*, 64.

van deze karakterisering zullen alle plaatselijke gemeenschappen die niet voldoen aan de criteria om als stad te worden beschouwd, tot het platteland worden gerekend.

Conform de indeling in 102 steden en 846 dorpen en plattelandsdistricten volgens bovengenoemde criteria, geeft tabel 8.4 de verdeling van de bevolking van de Bataafse Republiek in 1795-96: 43% woonde in steden, 57% op het platteland.¹⁶

Tabel 8.4: Bataafse Republiek. Stad en platteland: verdeling van het aantal inwoners.

	Aantal plaatsen	Aantal inwoners 1795/96	% van het aantal inwoners
STEDEN	102	807.731	43%
PLATTELAND	846	1.076.367	57%
Bataafse Republiek	948	1.884.098	100%

Tabel 8.5 vat de opkomst van de twee referenda samen, verdeeld naar stad en platteland. De tabel laat zien dat de opkomst in de steden enerzijds en op het platteland anderzijds in 1797 niet veel van elkaar verschilt. Op het platteland gaan 37 burgers per 500 inwoners naar de grondvergaderingen, in de steden 35. In 1798 zijn de verschillen aanmerkelijk groter. In de steden daalde de opkomst naar 31 burgers per 500 inwoners en op het platteland steeg de opkomst naar 42 burgers per 500 inwoners. De zuivering door uitsluiting van stemgerechtigde burgers heeft wellicht vooral gevolgen gehad voor (een aantal) steden. De mobilisatie van burgers door te stimuleren om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te ondertekenen had wellicht vooral positieve gevolgen voor delen van het platteland.

Tabel 8.5: Stad en platteland. De opkomst en uitslag per 500 inwoners

	1797: opkomst	1798: opkomst
STEDEN	35	31
PLATTELAND	37	42
Bataafse Republiek	36	37

¹⁶ Zie voor de aantallen en de verdeling van de bevolking tussen stad en platteland op basis van de volkstelling van 1795: Van der Woude, ‘De demografische evolutie’, AGN 5, 123-156, in het bijzonder tabellen 3, 4, 5. De berekeningen in deze studie wijken op punten af, omdat hier gebruik is gemaakt van de grenzen van de Bataafse Republiek en daarbinnen van de grenzen van de provincies. Van der Woude en andere auteurs maken bij de presentatie van hun gegevens gebruik van de indeling van Nederland in provincies vanaf circa 1850.

Over het geheel bezien kan geconstateerd worden, dat op het niveau van de Bataafse Republiek geen groot verschil bestaat in opkomstgedrag tussen stad en platteland. Maar deze conclusie lijkt niet overeen te komen met de kaartbeelden en is misschien voorbarig. Het politieke onderscheid tussen stad en platteland was in het ancien régime vooral zichtbaar in provinciale Statenvergaderingen. Daar hadden steden stemrecht en werd het platteland gerepresenteerd door de adel. Als er al sprake zou zijn van een verschil in stemgedrag als gevolg van conflicten en belangentegenstellingen tussen stad en platteland, dan moet dat allicht op provinciaal niveau worden onderzocht en gevonden. Dat vergt een nadere precisering. Tabel 8.6 vouwt daarom de verdeling van het aantal inwoners tussen stad en platteland uit naar de negen provincies, met een extra uitsplitsing voor Gelderland naar de drie kwartieren van die provincie.¹⁷

Tabel 8.6: Stad en platteland: het aandeel stedelijke en platteland inwoners als percentage van het totaal aantal inwoners per provincie.

	STEDEN		PLATTELAND	
<i>PROVINCIES</i>	N = aantal plaatsen	% van het aantal inwoners	N= aantal plaatsen	% van het aantal inwoners
Groningen	2	22%	116	78%
Friesland	11	28%	30	70%
Drenthe	3	15%	36	85%
Overijssel	12	33%	33	67%
Gelderland	16	27%	122	73%
<i>Gelderland /Kw. van Zutphen</i>	6	19%	32	81%
<i>Gelderland /Kw van Veluwe</i>	5	29%	20	71%
<i>Gelderland Kw. van Nijmegen</i>	5	33%	70	67%
Utrecht	5	49%	55	51%
Holland	35	60%	301	40%
Zeeland	9	51%	52	49%
Bataafs-Brabant	9	19%	100	81%
Bataafse Republiek	102	43%	846	57%

¹⁷ Elk kwartier in Gelderland had vóór 1795 een eigen Statenvergadering bestaande uit steden en ridderschap. Na 1795 bleef die bestuursstructuur bestaan. In plaats van de adel verschenen vertegenwoordigers van plattelandsbesturen in vergaderingen van ‘provisionele representanten’.

Wat betreft het aantal inwoners dat in een stad of op het platteland woonde, waren de verschillen tussen provincies groot. In Holland woonde de meerderheid van de inwoners in een stad (60%), in Utrecht en Zeeland hielden stad en platteland elkaar in evenwicht, en in de overige provincies liep het meer bescheiden aandeel stedelijke inwoners van 15% in Drenthe tot 33% in Overijssel.¹⁸ In deze landelijke provincies woonde een ruime meerderheid van de inwoners op het platteland.

Bestaat er nu verschil in stemgedrag tussen stad en platteland, uitgesplitst naar provincie? Zie tabel 8.7.

Tabel 8.7: Stad en platteland. De opkomst per 500 inwoners in provincies, verdeeld over stad en platteland.

		1797	1798
Groningen	Steden	30	28
	platteland	12	13
Friesland	Steden	26	25
	platteland	26	19
Drenthe	Steden ¹⁹	20	24
	platteland	34	30
Overijssel	Steden	40	50
	platteland	55	63
Gelderland	Steden	38	37
	platteland	35	30
<i>Gelderland/Zutphen</i>	Steden	58	52
	platteland	50	41
<i>Gelderland/ Veluwe</i>	Steden	43	41
	platteland	19	10
<i>Gelderland/ Nijmegen</i>	Steden	23	26
	platteland	32	35
Utrecht	Steden	23	20
	platteland	22	23
Holland	Steden	36	28
	platteland	33	36
Zeeland	Steden	30	36
	platteland	19	28
Bataafs-Brabant	Steden	49	54
	platteland	70	93

¹⁸ Zie ook: Kloek en Mijnhardt: *1800, blauwdrukken voor een samenleving*, 37-41, in het bijzonder 38.

¹⁹ Het provinciebestuur van Drenthe kende voor 1795 geen onderscheid tussen stad en platteland. De plaatsen die in deze analyse tot stad zijn gerekend betreffen Meppel en het vestingstadje Coevorden.

Tabel 8.7 laat zien dat die verschillen inderdaad bestaan, maar niet in elke provincie zijn deze even groot of even gelijkmatig verdeeld. Zoals vaker vastgesteld, komen de cijfers van Holland overeen met het landelijke beeld. Het onderscheid tussen stad en platteland lijkt er niet groot te zijn. Voor Utrecht is zowel in 1797 als in 1798 vrijwel geen onderscheid vast te stellen in stemgedrag tussen stad (Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Rhenen en Montfoort) en platteland. In Friesland bestond in 1797 geen verschil, maar de opkomst in 1798 laat een aanzienlijke achteruitgang op het platteland zien, waarvan de mogelijke oorzaak eerder aan de orde is geweest. Ook in het kwartier van Zutphen zijn de verschillen tussen stad (Zutphen, en de kleine steden Groenlo, Lochem, Doesburg en Doetinchem) en platteland niet groot.

In andere provincies zijn verschillen duidelijker. Aan de ene kant een stedelijk ‘overwicht’ in de provincies Groningen (stad Groningen) en Zeeland (Middelburg, Vlissingen, Veere, Zierikzee, Goes en Tholen) en in het kwartier van Veluwe (Arnhem, Harderwijk, Elburg, Hattem en Wageningen) en een deel van het kwartier van Nijmegen (Tiel en Zaltbommel). Aan de andere kant gaan in de steden van Overijssel (Zwolle, Deventer en Kampen), Bataafs-Brabant (Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch en Grave) en een deel van het kwartier van Nijmegen (Nijmegen) veel minder stemgerechtigden naar de grondvergaderingen dan op het omringende platteland. Dit onderscheid laten de kaarten 3 en 4 ook zien. Door de hoge opkomst op het platteland worden de steden in deze regio’s als het ware overvleugeld.

De eerdere voorlopige algemene conclusie dat geen onderscheid bestaat tussen stad en platteland moet dan ook worden genuanceerd. Óf er bestaat wat betreft de opkomst in provincies een overwicht van de steden óf van het platteland. In het landelijke beeld zorgt dit ervoor, dat de verschillen tussen stad en platteland wegvallen. Die nuancering geldt wel beschouwd zelfs voor Holland, waarvoor aanvankelijk werd vastgesteld dat nauwelijks een onderscheid bestond tussen stad en platteland. Op de Zuid-Hollandse eilanden en in de waarden gaan in steden (Dordrecht, Gorinchem, Gouda, Brielle, Schoonhoven en Vianen) beduidend meer burgers naar grondvergaderingen dan op het omringende platteland. In Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel is het omgekeerde patroon zichtbaar. Beduidend hogere opkomsten op het platteland van Delfland, Rijnland en in Noord-Holland boven het IJ dan in de grote steden (Leiden, Den Haag, Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen en Vlaardingen). Slechts Alkmaar, Haarlem en Delft komen wat betreft opkomst overeen met het omringende platteland.

Tabel 8.7 laat tevens zien dat de stijging van de deelname op het platteland in 1798 lang niet overal plaatsvond. In Friesland, het kwartier van Veluwe en het kwartier van Zutphen heeft de zuivering en het al of niet afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ wellicht eerder demobiliserend dan mobiliserend gewerkt, zoals al aan de orde is geweest.

Politieke spanningen tussen stad en platteland op provinciaal niveau bestonden in de periode 1795-1798 zeker. Door het vertrek van de adel en de opheffing van de ridderschappen ontstond in verschillende provincies in 1795 een politiek vacuüm. Wie moest het platteland vertegenwoordigen in de voorlopige provinciebesturen? Na een aantal provisorische maatregelen in 1795 werd in een aantal provincies de oplossing gevonden in het vaststellen van een reglement voor de verkiezing van een voorlopig provinciebestuur. Het *Reglement* voor de Nationale Vergadering werd als voorbeeld en leidraad genomen. Het systeem van grond- en kiesvergaderingen per 500 inwoners werd overgenomen voor de verkiezing van een provinciebestuur. Politieke conflicten tussen stad versus platteland die in 1795 aan de oppervlakte kwamen, mede door het vertrek van de adel, werden zo beslecht. Dergelijke reglementen kwamen tot stand in Holland, Zeeland en Utrecht, drie provincies waar de stedelijke belangen niet werden geschaad door de invoering van een representatief provinciebestuur.²⁰

Conflicten rondom de hervorming van het provinciebestuur ontstonden wel in Groningen en Overijssel. In die provincies konden de invloedrijke en machtige steden Groningen respectievelijk Zwolle, Deventer en Kampen alleen macht en invloed verliezen, omdat zij wat betreft het aantal inwoners duidelijk in de minderheid waren ten opzichte van het platteland. In de jaren 1796-1797 zouden de steden in deze provincies zich hardnekkig verzetten tegen een representatief provinciebestuur. Pas de introductie van intermediair administratieve besturen in 1798 maakte een einde aan spanningen tussen stad en platteland, die in deze provincies overigens een lange traditie hadden.

In sommige provincies bestonden aldus wel degelijk politieke spanningen langs de scheidslijn stad versus platteland. Is verschil in stemgedrag in bepaalde provincies dan het gevolg van dergelijke politieke conflicten? Zijn er collectieve motieven bij plattelandsgemeenschappen om deel te nemen aan de grondvergaderingen, nu beide ontwerpen van grondwet gelijkheid boden en het politieke en economische verschil tussen

²⁰ Het systeem van grond- en kiesvergaderingen per 500 inwoners voor de verkiezing van een voorlopig provinciebestuur werd overigens ook overgenomen in Bataafs-Brabant (1795) en in Friesland (1796). In deze provincies bestonden geen spanningen tussen stad en platteland.

stad en platteland zouden opheffen? Voorwaarde voor collectief stemgedrag lijkt wel de aanwezigheid van personen of organisaties die bereid waren om die motieven te formuleren en te articuleren en de burgers langs die lijn te organiseren. Het ontbreken van gescheiden belangenorganisaties voor stad en platteland op het einde van de achttiende eeuw maakt een verklaring vanuit collectieve motieven op basis van deze scheidslijn echter minder waarschijnlijk. Er zijn evenmin petitiecampagnes georganiseerd langs deze lijn. Voor een mogelijke verklaring voor uiteenlopend opkomst- en stemgedrag moeten andere motieven aanwezig zijn geweest dan die welke gerelateerd kunnen worden aan een politiek onderscheid tussen stad en platteland. Wellicht is het ontbreken van de aanwezigheid van dergelijke motieven trouwens een aanwijzing dat er weliswaar een fysieke scheidslijn bestond tussen stad en platteland, maar geen maatschappelijk breukvlak.²¹ De conflicten in de provincies Groningen en Overijssel tussen de steden en vertegenwoordigers van het platteland over de totstandkoming van een representatief provinciebestuur zijn eerder uitingen van politieke tegenstellingen dan van een breuklijn tussen bevolkingsgroepen.

Concluderend kan worden vastgesteld, dat in het opkomstgedrag bij de twee referenda op het niveau van de Bataafse Republiek geen scheidslijn zichtbaar is tussen stad en platteland.²² Verschillen zijn er, maar dan op provinciaal niveau. Collectieve motieven voor opkomst- en stemgedrag, als uiting van burgers verbonden met hun stad versus gedrag van inwoners van het platteland, strevend naar economische en politieke gelijkheid, kunnen echter niet worden vastgesteld of aannemelijk worden gemaakt. Andere motieven dan de tegenstelling stad versus platteland bepalen derhalve het verschil in opkomst- en stemgedrag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten.

Voor steden stond bijvoorbeeld een bijzonder onderwerp op de politieke agenda, dat veel stedelijke burgers raakte en dat wellicht invloed heeft gehad op het opkomst- en stemgedrag. Zowel het *Ontwerp van Constitutie* als het *Ontwerp van Staatsregeling* kondigde

²¹ Daalder, 'Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands'. gebruikt de term 'the urban-rural nexus'.

²² Zie voor eenzelfde conclusie toegespitst op Zeeland: Brusse, Mijnhardt: *Towards a new template for Dutch history*, 43-44: 'Perhaps the most remarkable finding of the study reviewed here is that there was no fierce struggle between Zeeland's cities and its rural districts between 1750 and 1850. The cities continued to dominate the political institutional structure, and the countryside continued to accept it. Many contemporaries saw this institutional supremacy as a natural feature of the social order, and there was such a strong desire to preserve this order that the relations between city and countryside were not interpreted in terms of a struggle for hegemony.'

namelijk de afschaffing van de gilden aan, die in alle steden een belangrijke rol vervulden in de stedelijke economie.²³

Het voornemen om de gilden op te heffen zou in de maanden oktober 1797-januari 1798 leiden tot een landelijk petitionnement, waarbij de leden van de gilden uit de grote steden een pleidooi hielden voor behoud. De gildebroeders realiseerden zich na het eerste referendum, dat de politici in Den Haag de daad bij het woord zouden voegen. Vrijheid van bedrijfsuitoefening was één van de idealen in beide ontwerpen van grondwet.

Het plan om de gilden op te heffen leidde in veel steden tot beroering. Het voornemen was trouwens voor veel gildebroeders in eerste instantie een verrassing, omdat het idee geen deel uitmaakte van het programma van de patriotten in de jaren tachtig van de achttiende eeuw.²⁴ In 1795 woei echter de wind van de economische vrijheid. Onder politici en bestuurders die in 1795 een rol speelden in de nationale politiek bestond dan ook vrijwel geen verschil van mening over de noodzaak tot opheffing. In de Nationale Vergadering bestond weinig sympathie om gilden te behouden. Het protest van duizenden leden van gilden in 1797-1798 zou dan ook geen enkel gevolg hebben: de gilden zouden worden opgeheven, al zou het vervolgens twintig jaar duren, voordat dit besluit definitief was geëffectueerd.

Uit recent onderzoek naar het aantal leden van gilden en het aantal gilden per stad blijkt, dat er tussen de meeste grote steden geen grote onderlinge verschillen bestonden wat betreft dit aantal gilden en gildeleden. Bijna vanzelfsprekend bestaat enige relatie met de bevolkingsomvang van een stad. Steden met veel ambachtsgilden waren economische centra: Leiden (58 gilden), Rotterdam (57), Amsterdam (55), Den Haag (55), Haarlem (49), Middelburg (46), Utrecht (41), Dordrecht (41), Zierikzee (31). Duizenden mensen (vooral mannen, maar ook vrouwen) waren lid van deze gilden. De schatting is dat ongeveer 30% van de mannelijke beroepsbevolking in dertig grote steden (waarover gegevens beschikbaar zijn) in gilden was georganiseerd.²⁵

Hoe emotioneel dit onderwerp kon zijn, bleek al uit de aangehaalde opmerking van een matroos bij de marine, die op 23 april 1798 verklaarde dat hij juist om deze reden tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* had gestemd. Toch moet tegenstemmen om deze reden

²³ Zie voor een overzicht: P. Lourens, J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994), 34-62. Op het platteland bestonden, op een paar uitzonderingen na, geen gilden.

²⁴ Slokker, *Ruggengraad van de stad*, 209: 'Vóór 1789 was het vraagstuk van de gilden in de Republiek nooit actueel geweest.'

²⁵ Van Genabeek, 'De afschaffing van de gilden', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994), 69-71. Van Genabeek baseert zijn schatting op ledentallen van 30 gilden in 1811.

weinig zijn voorgekomen. En als gildebroeders pertinent tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zouden zijn geweest, dan hebben zij wellicht niet aan grondvergaderingen deelgenomen, gezien het beperkt aantal *nee*-stemmen op 23 april 1798 in (grote) steden met veel gilden en veel gildebroeders. In (grote) steden was de opkomst trouwens zo laag, vaak minder dan 25% van het aantal stemgerechtigden, dat het goed mogelijk is dat leden van de gilden in het geheel niet aan het referendum hebben deelgenomen.

In publicaties in de periode 1797-1799 wordt de opheffing van de gilden als één van de redenen opgegeven, waarom het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 zo massaal zou zijn verworpen.²⁶ Hieraan mag worden getwijfeld. Gilden uit Middelburg en Dordrecht bijvoorbeeld namen in het najaar van 1797 het initiatief voor de organisatie van een petitie tot behoud van de gilden, twee steden met een ruime meerderheid van *ja*-stemmers in 1797. Beide steden kenden in 1798 opnieuw een ruime meerderheid *ja*-stemmen, en een stijging van de opkomst. Leden van de gilden hebben de opheffing ervan waarschijnlijk een belangrijk onderwerp gevonden, maar andere stemgerechtigde burgers zijn daarvan niet overtuigd geweest.

Het voornemen om gilden op te heffen kan eventueel een rol gespeeld hebben om niet aan de referenda deel te nemen, maar het kan onderlinge verschillen in opkomst tussen steden niet verklaren. Dat is een relevante constatering, omdat in de literatuur de steun voor de patriottische beweging gezocht wordt in ‘middengroepen’ van een stedelijke samenleving.²⁷ De gildeleden behoorden hier ongetwijfeld toe. Hun mogelijke absentie in de grondvergaderingen verzwakte de steun voor het *Ontwerp van Staatsregeling*. Er zullen overigens groepen in de stad zijn geweest, die juist profiteerden van de afschaffing van de gilden. Joodse burgers bijvoorbeeld, die geen toegang hadden tot de gilden en daardoor waren uitgesloten van de uitoefening van een scala aan beroepen.²⁸

Er zijn kortom geen bijzondere motieven gevonden die het verschil in opkomst tussen steden onderling verklaren. Of het verschil tussen steden wellicht wordt verklaard door de religieuze samenstelling van de bevolking, zal blijken als de tegenstelling katholiek versus protestant nader wordt geanalyseerd.

²⁶ *De Democraten*, no. 70, 31 augustus 1797, 229-234, in het bijzonder 231. In dit nummer wordt drie keer gerefereerd aan de opheffing van de gilden als één van de motieven om het ontwerp te verwerpen.

²⁷ Prak, *Republikeinse veelheid, democratische eenvoud*, 91-92. Op basis van een indeling in welvaarts- en inkomensklassen toont Prak aan dat de meeste leden van gilden in Den Bosch tot de middengroep behoorden. Zij hadden allemaal stemrecht.

²⁸ Hoewel de opheffing na de aanvaarding van het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangepakt, zou het verzet daartegen twintig jaar duren, totdat Koning Willem I in 1816 het lot van de gilden definitief bezegelde.

§ 3 Katholiek versus protestant

Het idee om stemgedrag volgens het onderscheid katholiek versus protestant te onderzoeken kan goed worden gemotiveerd. In de jaren van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ werd in meerdere opzichten een einde gemaakt aan veel discriminerende bepalingen ten aanzien van de positie van katholieken, doopsgezinden, remonstranten, lutheranen en joden. De staat werd neutraal en de Bataafse Republiek nam afscheid van de ‘heersende’ publieke kerk. Katholieken en protestantse dissenters hadden met de Bataafse revolutie iets te winnen, hervormd-gereformeerden raakten hun bevoorrechte positie in staat en maatschappij kwijt. De heersende kerk was het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, dat vóór 1795 zich als enige kerk in de publieke sfeer mocht vertonen. Het kerkgenootschap genoot voordelen en voorrechten die andere kerkgenootschappen werden onthouden. Met de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger kwam er echter vrijheid van godsdienst.

Nog voor de constitutiecommissie het *Plan van Constitutie* in november 1796 had aangeboden, had de Nationale Vergadering op 5 augustus 1796 al een besluit genomen over wat werd aangeduid als de scheiding van kerk en staat. Het begrippenpaar ‘kerk en staat’ was echter een overtrokken uitdrukking: er bestond niet of nauwelijks één staat, evenmin één (hervormde) kerk. Vóór 1795 was de regeling van de godsdienst een provinciale aangelegenheid. Er kan dan ook beter gesproken worden van een herziening van de relatie tussen seculiere overheden en kerkgenootschappen, dan van de scheiding van kerk en staat. Als er in deze jaren wordt gesproken en geschreven over betalingen uit ‘s-Lands Kas’, dan betrof dat kassen van provinciale en stedelijke besturen.²⁹ Er bestond geen nationale schatkist waaruit het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap geheel of gedeeltelijk werd gefinancierd.

Aan de bevoorrechte positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap moest een einde komen. De staat werd neutraal. Katholieke, doopsgezinde, remonstrantse, lutherse en joodse burgers kregen gelijke maatschappelijke en politieke rechten. Maar dat ging niet zonder slag of stoot.

Bij de discussies over de scheiding van kerk en staat speelden twee vraagstukken een prominente rol: de traktementen van de predikanten en hoogleraren van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, en het eigendom van kerkgebouwen. Bataafse politici wilden het onderhoud van ambtsdragers en het beheer van kerkgebouwen overlaten aan kerkgenootschappen, zodat in het bijzonder regelingen moesten worden getroffen met

²⁹ Den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde*, 165.

hervormd-gereformeerde gemeenten. Door de debatten over de verhouding tussen de (neutrale) staat en het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap en tussen de kerkgenootschappen onderling, liepen de spanningen zo hoog op, dat die mogelijk van invloed zijn geweest bij het opkomst- en stemgedrag bij de referenda over ontwerpen van grondwet die regelingen op dat terrein in het vooruitzicht stelden.

Wordt het verschil in opkomst bepaald door de religieuze gezindheid van burgers, middels het onderscheid tussen katholiek en protestant is, kortom, een belangrijke vraag. In grote delen van de Bataafse Republiek, in het bijzonder in de steden en in delen van het platteland van Holland en Utrecht, bestond de situatie van steden en dorpen met in religieus opzicht een gemengd karakter. Hervormd-gereformeerden, katholieken, doopsgezinden, lutheranen, remonstranten en joden woonden bij elkaar in stad of dorp, maar behoorden tot verschillende kerkelijke gemeenschappen, die weinig met elkaar van doen hadden. In deze steden en regio's kan strikt genomen aan de hand van de geaggregeerde uitslagen geen uitspraak worden gedaan of religie een rol heeft gespeeld om al dan niet deel te nemen aan grondvergaderingen. Een uitslag van een stad of dorp kan niet worden uiteen gesplitst naar religieuze gezindten. Wel bestaat de mogelijkheid om die relatie te onderzoeken voor stads- en vooral dorpsgemeenschappen die (vrijwel) homogeen katholiek of vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd waren.

Om toch te proberen voor de Bataafse Republiek als geheel de eventuele samenhang vast te stellen tussen opkomst en religie zijn allereerst gegevens verzameld over de religieuze gezindheid van de inwoners. De volkstelling die in 1809 is gehouden, biedt uitkomst; de resultaten van deze religietelling zijn door De Kok in 1964 gepubliceerd.³⁰ In de analyse die volgt, is er vanuit gegaan, dat de verhouding tussen het aantal hervormd-gereformeerden en het aantal rooms-katholieken op landelijke en provinciaal niveau tussen 1796 en 1809 niet of nauwelijks is gewijzigd. Op basis van deze veronderstelling is een schatting gemaakt van het aantal hervormd-gereformeerden en het aantal rooms-katholieken in 1795-1796.

Tabel 8.8 geeft de verdeling van katholieken en protestanten per provincie en voor de Bataafse Republiek als geheel in percentages, tevens omgezet naar het aantal hervormd-gereformeerden en rooms-katholieken per 500 inwoners in 1795-1796. De tabel laat zien dat in de drie noordelijke provincies en Zeeland minder dan 10% van de bevolking behoorde tot het rooms-katholiek kerkgenootschap. In Bataafs-Brabant was de situatie omgekeerd: 5%

³⁰ De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 300-448, met daarin de cijfers voor de volkstellingen van 1829 en 1849. De Kok publiceerde de telling van het aantal katholieken, hervormden, remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, oudkatholieken en joden per 'gemeente'.

behoorde tot het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, de rest was rooms-katholiek. De andere vier provincies tellen een ruime meerderheid van protestanten met een forse minderheid katholieken. Voor de Bataafse Republiek zijn de cijfers duidelijk: afgerond twee derde van de inwoners was hervormd-gereformeerd, bijna een derde was katholiek.³¹

Ten behoeve van de analyse bevat tabel 8.8 de omrekening van de percentages katholieken en protestanten naar het absolute aantal katholieken of hervormd-gereformeerden per 500 inwoners, volgens de volkstelling van 1795-1796. Op basis van deze berekening waren 328 van de 500 inwoners van de Bataafse Republiek hervormd-gereformeerd, 156 rooms-katholiek en 16 personen behoorden tot één van de kleinere kerkgenootschappen.

Tabel 8.8: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Verdeling van religieuze gezindten per provincie³²

	Hervormd-gereformeerd	Rooms-Katholiek	Hervormd-gereformeerd per 500 inwoners in 1795/96	Rooms-katholiek per 500 inwoners in 1795/96	Overige gezindten per 500 inwoners in 1795/96
Groningen	92%	4%	458	21	21
Friesland	81%	9%	404	45	51 ³³
Drenthe	98%	1%	489	3	8
Overijssel	68%	29%	341	144	15
Gelderland	60%	39%	300	195	5
Utrecht	57%	41%	283	204	13
Holland	69%	26%	347	132	21
Zeeland	90%	9%	450	47	3
Bataafs-Brabant	5%	94%	27	471	2
Bataafse Republiek	66%	31%	328	156	16

³¹ In het vervolg van de analyse zal aan remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, oudkatholieken of joden geen aandacht worden geschonken vanwege hun beperkte omvang en spreiding over het land.

³² Deze tabel wijkt op onderdelen af van door De Kok en Knippenberg gepubliceerde tabellen. Zij hebben de gegevens uit de volkstelling van 1809 geordend op basis van de indeling van gemeenten in provincies in 1850. Zij hebben aanvullend gegevens verzameld voor onder meer Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Zeeland is in bovenstaande tabel gebaseerd op de grenzen van 1795 en 1809. Zeeuws-Vlaanderen behoorde (met veel katholieken) in deze hele periode tot Frankrijk. Voor Bataafs-Brabant zijn de grenzen gehanteerd uit de periode 1795-1799. De delen die vanaf 1805 of 1814/15 van Holland naar Brabant zijn overgebracht, worden gerekend tot Holland, dus inclusief het Land van Heusden en Altena en de Noordwest hoek van de huidige provincie Noord-Brabant. Voor Knippenberg, *De religieuze kaart*, 23 tabel 2.2 kolom 1809; 61 tabel 2.7. Voor De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 292-299. Zie voor afwijkende cijfers Daalder, *Politiek en historie*, 46, tabel 4, die zich baseert op cijfers van het CBS. Doordat deze auteurs Limburg en Zeeuws-Vlaanderen meenemen in hun tabellen zijn er procentueel meer katholieken geteld en naar verhouding minder hervormd-gereformeerden. Daalder bijvoorbeeld 38% RK en 55% hervormd-gereformeerd in 1809.

³³ In Friesland woonden naar verhouding veel doopsgezinden.

Vervolgens is het aantal hervormd-gereformeerden en katholieken per 500 inwoners per stad of dorp gerelateerd aan de opkomst per 500 inwoners bij de twee referenda. Middels het correlatiecoëfficiënt van Pearson is de samenhang berekend van de opkomst bij de twee referenda en de religieuze gezindheid van de inwoners (zie tabellen 8.9a en 8.9b).

Tabel 8.9a: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken

	Opkomst 1797 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N=aantal plaatsen dat gecorrleerd is
Bataafse Republiek	-.58	.58	-.75	.76	948

Tabel 8.9b: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken in provincies met een gemengde samenstelling

Provincie	Opkomst 1797 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N=aantal plaatsen dat gecorrleerd is
Overijssel	-.44	.46	-.71	.72	45
Gelderland	-.44	.40	-.63	.63	137
Utrecht	-.51	.52	-.54	.57	60
Holland	-.72	.70	-.75	.75	336

Tabel 8.9a laat zien dat voor de Bataafse Republiek als geheel een duidelijk verband bestaat tussen religie en opkomst: hoe meer katholieken, des te hoger de opkomst, en hoe meer hervormd-gereformeerden des te lager de opkomst. In 1797 is het verband redelijk sterk met correlatiecoëfficiënten van $r = .58$ voor katholieken en $r = -.58$ voor hervormd-gereformeerden. In 1798 is het verband sterker met $r = .76$ voor katholieken en $r = -.75$ voor hervormd-gereformeerden. Deze gegevens laten zien dat langs de scheidslijn katholiek versus protestant de polarisatie tussen augustus 1797 en april 1798 duidelijk lijkt te zijn toegenomen.

Tabel 8.9b laat zien dat voor provincies met een gemengde samenstelling van de bevolking wat religie betreft, samenhangen gevarieerder zijn.³⁴ Zo valt opnieuw de positie van Holland op, waar de samenhang tussen religie en opkomst in 1797 al sterk was en in 1798 in overeenstemming met de landelijke trend (die tot op zekere hoogte door Holland wordt

³⁴ Voor provincies met een vrijwel homogene samenstelling van de bevolking wat betreft religie, is er onvoldoende variatie en spreiding om te komen tot een zinvol gebruik van berekende correlatiecijfers van katholieken en hervormd-gereformeerden en opkomst.

bepaald) verder is versterkt. De polarisatie is overigens vooral zichtbaar buiten Holland, in het bijzonder in Overijssel en Gelderland.

Tabel 8.10 bevat dan ook de uitsplitsing van de gegevens van Overijssel. De samenhang tussen religie en opkomst is in 1797 zwak, met een sterkere samenhang in 1798, vooral in Twente, maar ook in Salland. Voor het kwartier van Vollenhove, veel homogener protestant dan Salland en Twente, bestaat nauwelijks of geen verband tussen opkomst en religie. Door de overheersende samenstelling van de bevolking wat betreft religie (rond 83% is in dit kwartier hervormd-gereformeerd) is sprake van onvoldoende variatie en spreiding om te komen tot een zinvolle analyse aan de hand van correlatiecijfers van de spanning katholiek versus protestant in deze regio.³⁵

Tabel 8.10: Overijssel. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naar de drie kwartieren.

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal plaatsen
Kwartier van Vollenhove	-.11	.19	.21	.55	7
Kwartier van Salland	-.31	.31	-.57	.57	18
Kwartier van Twente	-.39	.39	-.69	.68	17
<i>Overijssel</i>	-.44	.46	-.71	.72	42

In Gelderland zijn eveneens regionale verschillen zichtbaar (zie tabel 8.11). De samenhang tussen religie en opkomst is sterk in het kwartier van Nijmegen in 1797 en nog sterker in 1798. Dat hangt samen met een geografische tweedeling in dit kwartier wat betreft religie: vrijwel homogeen katholiek is het platteland van het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen (91% katholiek) met een katholieke meerderheid in de Overbetuwe (71% katholiek), en anderzijds het homogeen hervormd-gereformeerde gebied van de Neder-Betuwe (93% hervormd-gereformeerd), de Tielerwaard (88% hervormd-gereformeerd) en de Bommelerwaard (62% hervormd-gereformeerd, met een scherp onderscheid tussen de katholieke rand en het overige homogeen protestantse deel van de waard). In de kwartieren van Veluwe en Zutphen is de samenhang zwak.

³⁵ Het afwijkende correlatiecijfer vindt wellicht ook zijn oorzaak in het aantal doopsgezinden, in bijvoorbeeld in Giethoorn, die nauwelijks aan deze referenda zullen hebben deelgenomen.

Tabel 8.11: Gelderland. Platteland en de kleine steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken.³⁶

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal plaatsen
Kwartier van Zutphen	-.16	.17	-.49	.49	37
Kwartier van Nijmegen	-.61	.62	-.75	.74	72
Kwartier van Veluwe	-.24	.22	-.25	.20	22
<i>Gelderland</i>	-.44	.40	-.63	.63	137

Holland, Gelderland en Overijssel zijn de provincies waar de samenhang tussen religie en opkomst, in het bijzonder in 1798, kan worden vastgesteld; het gaat hier om provincies met een gemengde samenstelling van de bevolking wat betreft religieuze gezindheid. In die provincies lijkt sprake van tegenstellingen tussen katholieken en hervormd-gereformeerden, die in 1798 zijn versterkt. De provincie Utrecht, eveneens met een gemengde samenstelling, laat overigens een verband zien dat minder overtuigt en waarvoor bovendien in 1798 anders dan bij de landelijke trend nauwelijks van een toegenomen polarisatie sprake lijkt te zijn geweest.

Achter de landelijke cijfers die een sterke samenhang laten zien tussen religie en opkomst zitten kortom uiteenlopende cijfers voor verschillende provincies en regio's. Bestonden dan (collectieve) motieven van katholieken om te gaan stemmen en van hervormd-gereformeerden om dat maar niet te doen?

§ 4 Motieven van katholieken

Katholieken hadden vanaf januari 1795 de wind mee. De Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger schonk hun vrijheid van godsdienst. Zij konden niet meer geweerd worden uit politieke en bestuurlijke functies. Zolang die rechten gehandhaafd bleven, waren katholieke burgers in principe bereid om voor elk ontwerp van grondwet te stemmen. In de Nationale Vergadering streefden katholieke politici, samen met protestantse dissenters overigens, naar gelijkberechtiging van hun kerkgenootschap. Er moest een einde komen aan de bevoorrechte positie van de 'voormaals' heersende kerk, zoals zij dat noemden. Zij

³⁶ Het kwartier van Zutphen is zonder de stad Zutphen. Als de stad Zutphen wordt meegenomen in de correlatieberekeningen heeft dat geen noemenswaardige invloed op bovenstaande uitkomst. Het kwartier van Veluwe is zonder de steden Arnhem en Harderwijk. Als Arnhem en Harderwijk worden meegenomen in de berekening, dan leidt dat tot andere resultaten. Het kwartier van Nijmegen is zonder de steden Nijmegen, Zaltbommel en Tiel. Als deze steden in de correlatieberekening worden meegenomen heeft dat geen noemenswaardige invloed op bovenstaande uitkomst.

streefden ernaar dat hervormd-gereformeerden de verantwoordelijkheid op zich zouden nemen voor de betaling van predikanten en het onderhoud van kerkgebouwen uit eigen middelen. Wat katholieken voor ogen stond, was een positie voor het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap die overeenkwam met de manier waarop zijzelf hun voorgangers en kerkgebouwen financierden.

Het kiessysteem voor de Nationale Vergadering en voor de provinciebesturen van Bataafs-Brabant en Holland gaf aan katholieken de mogelijkheid om zich te organiseren. Als in vrijwel homogeen katholieke plaatsen in grondvergaderingen kiezers (kiesmannen) werden gekozen voor kiesvergaderingen, dan was het vervolgens bijna vanzelfsprekend dat katholieke kiesmannen een katholieke representant kozen.³⁷ Wie daar met grote frustratie in zijn memoires over vertelde, was Pieter Vreede, naar aanleiding van verkiezingen voor het provinciebestuur van Bataafs-Brabant op 21 en 22 december 1795. Hij schreef over zijn ervaringen in zijn woonplaats Tilburg:

‘Ik moet het herhalen, met verbazing, melden: ik had geen enkele stem. Maar was het wonder? [...] Die meute dat zeg maar altijd regt door zee ging; al het munnikgespuis in Tilburg was dus van de vroege morgen der verkiezing op de been om van huis tot huis te lopen en elk uitdrukkelijk te vermanen, dat zij verkiezen mochte wie zij wilde, maar dat het Roomschegezinde zijn moest, dat dit het belang van hunne godsdienst vorderde. Ik heb ze met eigen oog van huis tot huis met die boodschap zien ronddraven en volmaakt slagen.’³⁸

Pieter Vreede, doopsgezind, had ondanks zijn inspanningen in 1795 om Bataafs-Brabant een gelijkwaardige plaats te bezorgen binnen de Bataafse Republiek geen schijn van kans om in het eerste provinciebestuur van Bataafs-Brabant te worden gekozen. Het systeem van grond- en kiesvergaderingen zorgde voor katholieke representanten in het provinciebestuur en vervolgens in de Nationale Vergadering, als het kiesdistrict in overwegende mate katholiek was. In provincies waar katholieken een grote of kleine minderheid vormden van de bevolking hielp dit getrapte kiessysteem niet bij het verkrijgen van politieke invloed. Daar richtten zij hun energie op de versterking van katholieke gemeenschappen door het oprichten

³⁷ In de eerste Nationale Vergadering hadden 30 katholieken zitting, waarvan 11 uit Bataafs-Brabant, 24% van 126 representanten.

³⁸ Van Boven, Fafanie, Steijns (ed.), *Pieter Vreede, Mijn levensloop*, 91. De term ‘munnikgespuis’ moet betrekking hebben op pastoor en kapelaans in Tilburg, die allen lid waren van de Norbertijnenorde van het klooster van Tongerlo (gelegen in de Belgische Kempen). Dit klooster leverde sinds de zestiende eeuw de zielzorgers voor de parochie Tilburg.

van (nieuwe) parochies en het bouwen van kerken en pastorieën en onthield men zich van politiek.³⁹

Waren pastoors en kapelaans personen die collectieve motieven voor katholieke geloofsgenoten formuleerden en articuleerden? Hoe stond het met de organisatie van de katholieken, en was het katholieke kerkgenootschap feitelijk in staat om collectieve katholieke belangen te behartigen?

In de Bataafse Republiek bestond niet één rooms-katholiek kerkgenootschap. Zoals vanaf 1798 de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, moest worden opgebouwd, zo zouden in de periode 1795-1853 verbrokkelde katholieke gemeenschappen worden omgevormd tot één rooms-katholiek kerkgenootschap, één en ondeelbaar.

Hoe zag die versnipperde kerkelijke organisatiestructuur er dan uit? De fundamenten van de katholieke kerkorganisatie stamden uit de zestiende eeuw. In 1559 kwam een kerkelijke indeling van bisdommen in de Nederlanden tot stand op basis van een besluit van de Paus in Rome en koning Philips II, heer der Nederlanden. Deze nieuwe indeling zou één van de aanleidingen zijn voor het uitbreken van de Opstand.

In de noordelijke Nederlanden zou deze kerkelijke organisatie nooit werkelijk van de grond komen. Als gevolg daarvan bestond in de Republiek een heterogene kerkelijke bestuursstructuur. Boven de grote rivieren, dat wil zeggen boven de Waal en de Scheldemonding, lag het gebied dat bedoeld was als Utrechtse kerkprovincie. Nadat het onmogelijk was gebleken om het beoogde bisschoppelijke bestuur tot stand te brengen, kwam dit gebied onder gezag van Rome, bestuurd door de nuntius (pauselijke ambassadeur, tot 1794 in Brussel) onder toezicht van het departement voor de missiekerken, de *Congregatio de Propagande Fide*. Het gebied kreeg de aanduiding ‘Hollandse Zending’. In 1795 was de Hollandse Zending georganiseerd in zeven kerkelijke districten met aan het hoofd een zogenoemde aartspriester.

Beneden de Waal bestond een relict van het bisdom Den Bosch, bestuurd door een vicaris en daarom aangeduid als het vicariaat van Den Bosch. Behalve de Meierij van Den Bosch behoorden tot dit vicariaat het Land van Heusden en Altena, de Langstraat, de domeinen van de Nassau’s in de Noordwesthoek van Noord-Brabant en de Bommelerwaard. De vicaris, die aan de geestelijken in zijn vicariaat leiding moest geven, had aldus van doen met drie provinciebesturen, wat buitengewone flexibiliteit en behoedzaamheid vergde, omdat

³⁹ Zie bijvoorbeeld de oprichting van de statie/parochie ’s-Heerenhoek op Zuid-Beveland. De eerste pastoor zou Joannes Fronhoff zijn, afkomstig uit Noord-Holland. Hij was lid van de tweede Nationale Vergadering en van de tweede constitutiecommissie. In 1798 nam hij afscheid van de politiek en vertrok naar Zeeland.

elk provinciebestuur zowel voor als na 1795 een eigen kerkelijke politiek ten aanzien van de rooms-katholieken kon voeren.

Dan waren er nog katholieke regio's die onder het gezag stonden van 'buitenlandse' bisschoppen, zoals West-Brabant, dat behoorde tot het bisdom Antwerpen. Vanaf 1797 werd dit gebied eveneens geleid door een vicaris, nadat bisschop De Nelis Antwerpen had verlaten als gevolg van de kerkpolitiek van de Franse staat. Het land van Cuijk en het Land van Maas en Waal waren onderdeel van het bisdom Roermond. In de Achterhoek behoorden zeven staties, waaronder Groenlo, tot het bisdom Münster.

Als gevolg van de bezetting van de Oostenrijkse Nederlanden in 1794-1795 en de incorporatie vanaf 1 oktober 1795 van dit gebied in de Franse Republiek en de daarop ingevoerde wetgeving aangaande de katholieke kerk, verlieten de bisschoppen van Antwerpen en Roermond hun residentie. Het zal niet verbazen dat zij pertinente tegenstanders waren van de ideeën van de Franse revolutie.

Vanuit deze over het geheel gezien versnipperde kerkelijke organisatie kon uiteraard geen krachtige mobilisatie worden verwacht van katholieke burgers voor katholieke belangen. Behoedzaamheid was het adagium in deze kringen. Wel hadden in de Nationale Vergadering en in de provinciebesturen van Holland en Bataafs-Brabant pastoors zitting, maar van een gecoördineerde politiek van deze representanten richting katholieke burgers was geen sprake.⁴⁰

Een mogelijk motief voor katholieken om deel te nemen aan grondvergaderingen betrof de salariëring van predikanten van hervormd-gereformeerde gemeenten. In het *Ontwerp van Constitutie* uit 1797 behielden predikanten met een vaste benoeming hun rechten en werd het traktement beschouwd als 'pensioen'. Het zou in katholieke regio's een reden kunnen zijn geweest om tegen dit ontwerp van grondwet te stemmen. In het *Ontwerp van Staatsregeling* van 1798 behielden de predikanten voor drie jaar hun traktement uit 's-lands kassen, tot 23 april 1801. Daarna zouden de hervormd-gereformeerden moeten zorgen voor eigen financiering van hun voorgangers.

⁴⁰ De bekendste was M.H. Witbols, pastoor te Naaldwijk, die zowel in de Eerste als in de Tweede Nationale Vergadering in het district Bodegraven was gekozen. Verder had zitting C.N. Reyns, pastoor te Standdaarbuiten, gekozen in het district Steenberghe. Hij overleed 16 juli 1797. In de tweede Nationale Vergadering hadden naast Witbols drie pastoors zitting: J. Fronhoff, pastoor in Wognum, gekozen in het district Enkhuizen, F. Derks, pastoor in Haps, district Grave en H.A. Vesters, pastoor in Ammerzoden, district Zaltbommel.

Hoe gevoelig dat punt lag, blijkt uit de vertrouwelijke circulaire van het Uitvoerend Bewind van 30 maart 1798 aan de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.⁴¹ Zij moesten de aartspriesters en vicarissen ontbieden en hun meedelen ervoor te zorgen, dat vanaf de preekstoelen om deze reden niet tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden gepreekt.⁴² In 1801, toen duidelijk werd dat de uitvoering van veel van deze grondwetsartikelen stokte, zou een petitionnement van katholieke kerkbestuurders uit de hele Bataafse Republiek worden georganiseerd tegen een uitstel van deze voornemens.

Motieven voor katholieken om deel te nemen aan de twee referenda waren dus zeker aanwezig, overigens met de mogelijkheid om *nee* te stemmen omdat de voorstellen in de ontwerpen van grondwet wellicht niet ver genoeg gingen. Zover kan worden nagegaan heeft de (gezamenlijke) geestelijkheid echter geen overtuigende rol gespeeld om katholieken in het openbaar te organiseren of te mobiliseren voor of tegen de voorliggende ontwerpen van grondwet. Van collectief leiderschap van aartspriesters, vicarissen en pastoors lijkt geen sprake te zijn geweest. Het handelen van katholieke burgers vond plaats binnen een versnipperde kerkstructuur, afhankelijk van plaatselijke omstandigheden. Hoewel positieve samenhang bestaat tussen het aantal katholieken en de hoogte van opkomst, waren er desalniettemin grote verschillen tussen katholieke gemeenschappen onderling wat betreft de bereidheid om deel te nemen aan grondvergaderingen en vervolgens *ja* of *nee* te stemmen.

§ 5 Motieven van hervormd-gereformeerden

Als er één groep niet was voorbereid op de Bataafse revolutie, dan waren het wel de hervormd-gereformeerden en hun predikanten en ouderlingen. Vanaf het laatste kwart van de

⁴¹ Zie voor een afschrift: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr.186, dossier Friesland. Hierin brievenboek van de agent tot zuivering van de grondvergaderingen met daarin de circulaire van het Uitvoerend Bewind aan de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen met een uittreksel uit het register van besluiten van het Uitvoerend Bewind van 30 maart 1798.

⁴² De aartspriester voor Holland en Zeeland, Ten Hulscher, werd ontboden bij de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam, evenals bisschop Broekman van de oud-bisschoppelijke clerezie (vanaf de negentiende eeuw aangeduid als oud-katholieke kerk), zie: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 496, dossier Amsterdam, notulen van de vergaderingen. De aartspriester voor Friesland, L.I. Pluym, pastoor in Sneek, werd ontboden, kwam niet opdagen en liet een doktersattest bezorgen met medische gronden voor zijn afwezigheid, zie NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 186, dossier Friesland, hierin brievenboek. Voor Gelderland: zie NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194, dossier Gelderland, Rapport van de agenten: Pastoor Roest te Arnhem, tevens aartspriester in Gelderland, verschijnt voor de zuiveringsagenten en zegt medewerking toe. Ten aanzien van het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal wordt gezien zijn leeftijd van 87 jaar één en ander schriftelijk afgedaan met de aartsdiaken, tevens pastoor te Niftrik. De aartspriester voor Utrecht, Joannes van Engelen, werd ontboden bij de zuiveringsagenten in Utrecht; zie hiervoor een verslag van die bespreking, Colenbrander, *Gedenkstukken* II, 764, no. 624, Butot aan Fijnje 7 april 1798. Ook Van der Heijden, *Emancipatie der katholieken*, 331-332. Voor Bataafs-Brabant, ibidem, 332, noot 154.

zestiende eeuw waren zij verzekerd van een bevoorrechte positie in staat en samenleving. De synode van Dordrecht van 1618-1619 regelde hun kerkorde, dat wil zeggen de kerkelijke organisatie en de verhouding tot de overheid. Predikanten konden zich met ouderlingen en diakenen geheel richten op hun kerkelijke taken: het geloofsonderricht, de instandhouding van hun gemeenten, het onderwijs en de armenzorg. De plaatselijke en provinciale overheid stelden de materiële zaken ter beschikking, zodat zij deze opdracht konden vervullen: de kerkgebouwen en pastorieën en het bijbehorende onderhoud, in veel gevallen schoolgebouwen en in de steden voorzieningen voor weeskinderen, armen en ouden van dagen. Een belangrijk onderdeel van de overheidstaak was de zorg voor een gegarandeerde uitbetaling van salarissen aan predikanten en andere kerkelijke medewerkers zoals ziekentroosters, organisten, catechiseermeesters en hoogleraren aan de universiteiten.

Eén hervormd-gereformeerd kerkgenootschap bestond niet. Zoals vanaf 1798 de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, moest worden opgebouwd, zo zou vooral in de periode na 1816 één Nederlands-Hervormde Kerk worden gevormd. In tegenstelling met het katholieke kerkgenootschap was de invloed van de overheid zeer aanzienlijk en overheersend om dat met vaste hand te regelen.

Primair bestond het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap uit classes: regionale samenwerkingsverbanden: periodieke bijeenkomsten van predikanten, soms aangevuld met ouderlingen, afhankelijk van de kerkorde en traditie. Alle acht provincies hadden binnen hun grondgebied een aantal classes. Jaarlijks (driejaarlijks in Drenthe) kwamen per provincie synodes bijeen voor beraad, behalve in Zeeland waar de overheid dit niet toestond. Door de omvang had Holland twee synodes, één voor Noord-Holland en één voor Zuid-Holland. In de loop van de achttiende eeuw was de onderlinge samenwerking gegroeid, doordat delegaties van predikanten elkaars synodale vergaderingen bezochten. De controle van de overheid bestond erin, dat commissarissen-politiek naar de synodale vergaderingen werden gestuurd om toezicht te houden op de handel en wandel van deze vergaderingen van predikanten. Zoals te verwachten was, had Staats-Brabant classes die onder het ressort van een andere provincie behoorden: Holland (classis Breda), Zeeland (classis Bergen op Zoom en Tholen) en Gelderland (classis Peel- en Kempenland).

Toen de Nationale Vergadering een einde had gemaakt aan de bevoorrechte positie van de publieke kerk, de commissarissen-politiek zich terugtrokken, de adel en de aristocratie zich in sommige regio's niet meer kon bemoeien met het beroepen van predikanten, voelden

predikanten en kerkenraden zich ontheemd. Het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap had een kerkelijke structuur, maar geen burgerlijke schil.

De hervormd-gereformeerden vormden een bevoorrechte, een publieke kerk. Alleen leden van dit kerkgenootschap konden functies vervullen in het bestuur van stad en land. De overheid vergoedde de verblijfs- en vergaderkosten van de bijeenkomsten van predikanten en ouderlingen, de classicale en synodale vergaderingen.

In 1795 kwam aan die bevoorrechte positie een einde. Dat begon onmiddellijk bij de afkondiging van de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger: 'Yder mensch heeft het regt van God zoodanig te dienen als hij wil of niet wil, zonder daar in op eenigerley wyze gedwongen te kunnen worden'. Vanaf 31 januari 1795 werd op deze manier de vrijheid van godsdienst geformuleerd en vervolgens geproclameerd door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Het is deze formulering die vervolgens letterlijk werd overgenomen door andere provinciebesturen, zoals die van Friesland en Bataafs-Brabant. Sommige provinciebesturen, zoals Gelderland, lieten de zinsnede '...of niet wil' uit hun provinciale verklaring weg.

Vervolgens stond in de Verklaring: 'daar alle Menschen gelijk zijn, zijn zij ook allen verkiesbaar tot alle Ampten en Bedieningen, zonder eenige andere redenen van voorkeur dan die van deugden en bekwaamheden.' Daarmee kwam een einde aan de uitsluiting van katholieke en protestantse dissenters van overheidsfuncties.

Deze Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger luidde weliswaar een nieuw tijdperk in, maar betekende nog geen directe aanval op de voorrechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. De eerste confrontatie daarover vond plaats in de Nationale Vergadering. Terwijl de representanten in afwachting waren van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie, begon in de zomer van 1796 een heftig debat over de verhouding tussen de nieuwe staat en de kerkgenootschappen. Blijkbaar waren de spanningen al zo hoog opgelopen dat niet gewacht kon worden op het werk van de constitutiecommissie. Op 5 augustus 1796 nam de Nationale Vergadering een *decreet* aan dat een einde zou moeten maken aan de bevoorrechte positie van een heersende of bevoorrechte kerk. Zoals uit de aanhef van het decreet blijkt, bestond er binnen de Nationale Vergadering overigens geen tegen de godsdienst gerichte stemming: 'Geen Maatschappij kan blyven bestaan, veel min bloeien, waarin de Godsdienst niet word geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeeden niet worden bevorderd.' Tegelijkertijd overwoog men 'dat een heerschende en bevoorrechte Kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste grondbeginselen van Gelijkheid,

waarop de waare Vrijheid en Broederschap gebouwd is.’ Men besloot: ‘Er kan, of er zal geen bevoorrechte noch heersende Kerk in Nederland meer geduld worden.’ Vervolgens werden maatregelen afgekondigd, die later in het *Ontwerp van Constitutie* en het *Ontwerp van Staatsregeling* zouden worden opgenomen. ‘Leraars’ of kerkelijke ambtsdragers mochten buiten het kerkgebouw geen ambtsgewaad dragen, klokken mochten niet meer worden geluid om de aanvang van de godsdienstoefening aan te kondigen en alle kerkelijke diensten moesten binnen het kerkgebouw worden gehouden, met open deuren.⁴³ Deze maatregelen zeggen als zodanig nog weinig over de nieuwe verhouding tussen overheid en kerkgenootschappen, maar dienden blijkbaar om maatschappelijke spanningen tussen plaatselijke kerkgenootschappen te reguleren.

Het decreet en de begeleidende circulaire richtten zich vooral op provinciebesturen. In ieder van die provincies was de (financiële) steun voor de ‘bevoorrechte’ of ‘heersende’ kerk anders georganiseerd. Provinciebesturen moesten een einde maken aan bijdragen die katholieken en protestantse dissenters moesten opbrengen via een diversiteit aan (vooral indirecte) belastingen voor het onderhoud van kerkgebouwen in gebruik bij hervormd-gereformeerden. Provinciebesturen werd overigens gevraagd om de bestaande rechten van predikanten en hoogleraren te respecteren.

De eerste constitutiecommissie stelde in het *Plan van Constitutie* voor dat de staat zou zorgen dat ‘alle kerkelijke leeraars behoorlijk betaald worden.’⁴⁴ Dit artikel zou in de debatten in Nationale Vergadering geen stand houden. Het *Ontwerp van Constitutie* dat in 1797 aan stemgerechtigde burgers zou worden voorgelegd, ging van een ander principe uit. Alle kerkgenootschappen zouden zelf verantwoordelijkheid dragen voor de betaling van alle ambtsdragers. Predikanten, hoogleraren en andere kerkelijke functionarissen van de ‘voormaals heersende kerk’ die in vaste dienst waren, behielden in dit ontwerp van grondwet nog hun traktementen ‘als pensioen’, als verworven recht, naast andere financiële voordelen die zij genoten zoals kindergeld, uitkeringen voor weduwen en wezen en pensioenen voor predikanten met emeritaat.⁴⁵ Voor alle predikanten en ambtsdragers echter die in dienst werden genomen, dienden hervormd-gereformeerden gemeenten zelf te zorgen voor

⁴³ Deze bepalingen zouden terecht komen in *de Staatsregeling 1798*: Artikel 22: De gemeenschappelijke Godsdienst-oefening wordt verricht binnen de daartoe bestemde Gebouwen, en wel met ontsloten deuren. Artikel 23: Niemand zal met eenig orde's-Kleed, of teeken, van een Kerklijk Genootschap, buiten zijn Kerkgebouw verschijnen.

⁴⁴ De Gou (ed.), *Plan van Constitutie*, artikel 705.

⁴⁵ De fondsen waaruit de traktementen van predikanten in verschillende provincies werden betaald zouden worden aangewend voor financiering van publiek onderwijs en armenzorg.

financiering en traktementen.⁴⁶ In de ogen van veel katholieke kerkelijke bestuurders en die van protestantse dissenters was dit overigens een halfslachtige regeling. Dat zou één van de redenen kunnen zijn waarom zoveel stemgerechtigde burgers uit die kringen het *Ontwerp van Constitutie* zouden verwerpen.

In de loop van 1797 zagen hervormd-gereformeerde predikanten welke richting de Nationale Vergadering insloeg tijdens de debatten over de verhouding tussen kerk en staat. Zij organiseerden zich vervolgens landelijk in een zogenoemd ‘coetus’, een benaming voor een kerkelijke vergadering buiten de gewone kerkelijke structuren. Uit alle provinciale synodes (behalve Drenthe!) kwamen vertegenwoordigers in Utrecht bijeen om zich te beraden over de situatie, die in hun ogen een aanval inhield op de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. Na kennisgenomen te hebben van de bepalingen zoals die in de laatste dagen van mei 1797 in het *Ontwerp van Constitutie* werden opgenomen en met het referendum voor ogen, besloten zij om de leden van hun kerkgenootschap te mobiliseren door middel van een landelijk petitionnement, tegen de aantasting van de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. Twee typen van voorgedrukte rekestten ter ondertekening kwamen in omloop. Het eerste type mobiliseerde alleen de hervormd-gereformeerden: ‘...de Ondergeteekenden, hoofden der huisgezinnen, alle behorende tot het Godsdienstig Genootschap der Hervormden in deeze Lande.’, was de openingszin.⁴⁷ Het tweede type kon niet alleen ondertekend worden door hervormd-gereformeerden, maar ook door anderen. De aanhef luidde: ‘... de ondergetekende Burgers en ingezetenen van...’⁴⁸ Dit tweede type kwam in omloop in Noord-Holland.

Onder leiding van provinciale synoden en vervolgens classicale vergaderingen werden de handtekeningen ter plaatse opgehaald door predikanten, ouderlingen en diakenen. De bewaard gebleven rekestten laten een gemêleerd beeld zien. Sommige rekestten zijn niet alleen getekend door hoofden van huisgezinnen, maar door alle lidmaten van de kerk, dus ook door vrouwen en andere leden van het huisgezin. In sommige classes tekende alleen de kerkenraad namens de plaatselijke kerkelijke gemeente (Classis Gouda en Schoonhoven bijvoorbeeld).

⁴⁶ Niet overal in de Republiek had dit principe grote gevolgen. Op het platteland van Friesland werden de predikanten betaald uit de ‘floerenbelasting’ die werd opgebracht door eigenaren van onroerende goederen, ongeacht hun godsdienst. Ook in de Ommelanden van Groningen en in Drenthe bestond over het algemeen geen financiering uit overheidskassen of bijzondere fondsen. Voor sommige delen van Noord-Holland gold dat evenzeer. De traktementen werden daar plaatselijk geregeld. Stadsbesturen financierden vaak de salarissen van predikanten of gaven extra subsidie bovenop kerkelijke inkomstenbronnen om de beste predikanten naar de stad te halen.

⁴⁷ Voor de volledige tekst: Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, bijlage 9: 298-299.

⁴⁸ Ibidem: 300-302.

Een aantal classes heeft trouwens aan het petitionnement niet deelgenomen (Classes Schouwen-Duiveland, Edam, Hoorn, Meppel en Assen).

In de maanden oktober, november en december 1797 zouden 235.307 handtekeningen worden opgehaald en aangeboden aan de Nationale Vergadering.⁴⁹ Dat was een overweldigend resultaat, zeker als men de opkomst van de twee referenda ernaast legt. Complete dorpsgemeenschappen in Friesland en Groningen, de Veluwe, de Achterhoek, Utrecht en op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en waarden tekenden de rekestten. Ook in de grote steden van Holland en Zeeland, zoals Rotterdam, Amsterdam en Middelburg werd massaal getekend.

De handtekeningenactie zou tot grote beroering leiden. Het provinciebestuur van Zeeland verbood predikanten om vanaf de kansel op te roepen om de rekestten te tekenen.⁵⁰ Nadat een katholieke tegenbeweging met een eigen handtekeningenactie ‘antidotaal’ op gang kwam, reageerde de Nationale Vergadering als door een wesp gestoken toen de massaal getekende rekestten binnen kwamen:

‘worden geseponneerd opdat niet de vrugten der Bataafsche Revolutie door secten twisten vernield en Neerlands Inwooners worden bloot gesteld aan de onderlinge haat en parthijenschappen die door de Vijanden des Vaderlands gekoesterd, uit het doen van zodanige verzoeken noodwendig moeten resulteren.’⁵¹

De petitiecampagne van hervormd-gereformeerden droeg bij aan de verdieping van de crisissfeer in Den Haag in de laatste maanden van 1797. De handtekeningenactie heeft overigens geen invloed uitgeoefend op de constitutiecommissie die uiteindelijk, onder leiding van Ockerse, tot 1796 predikant te Wijk bij Duurstede, het *Ontwerp van Staatsregeling* schreef, dat nog wat scherper was bij het formuleren van de verhouding tussen overheid en kerkgenootschappen. Artikel 21 legde de grondslag voor de nieuwe verhouding tussen overheid en kerken: ‘Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen Eerdienst,

⁴⁹ Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 142, die verwijst naar de acta van de provinciale synode van Zuid-Holland van 3 juli 1798. Zie voor deze petitie: NA Den Haag, Archief *Wetgevende colleges*, inv.nrs. 851-863.

⁵⁰ Zeeuws Archief Middelburg. Archief *Gedrukte Notulen*, Notulen van de vergadering van de representanten van het volk van Zeeland, 14 en 16 november 1797.

⁵¹ *Decreeten Nationale Vergadering*. Deel 22 December 1797, 4 december 43. Zie voor deze petitie: NA Den Haag, Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 864-866. Vrijwel alle katholieke gemeenschappen in Gelderland hebben getekend. Daarnaast uit Bataafs-Brabant: Waalwijk, Drunen, Baardwijk en Besooyen, Dongen. Uit Holland: Avenhorn, Heiloo, Goorn (bij Hoorn), Hoogwoud, Medemblik, Oudorp, Scharwoude, Ursem, Warmond, Geertruidenberg, Brielle, Amsterdam, Rotterdam, Haarlem. Uit Overijssel: Deventer.

deszelfs Bedienaaren en Gestigten.’ Deze bepaling had uiteraard grote financiële gevolgen voor de ‘voormalig heersende kerk’. Daar kwam nog bij dat ‘Alle Kerk-Gebouwen en Pastorij-huizen der voormaals Heerschende Kerk worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselyk Bewind om deswege tussen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen’.

De Staatsregeling van 1798 stelde de hervormd-gereformeerden voor de opgave om binnen drie jaar de betaling rond te krijgen van salarissen van predikanten en hoogleraren. Zij dienden hun eigen kerkgebouwen te gaan beheren en de financiering te regelen van hun kerkelijke beambten als kosters, ziekentroosters, organisten en catechiseermeesters. Sommige kleine gemeenschappen wisten dat zij hun kerken zouden moeten afstaan aan katholieken.

Motieven voor hervormd-gereformeerden om niet deel te nemen aan de twee referenda waren dus zeker aanwezig, overigens met de mogelijkheid om *nee* te stemmen omdat de voorstellen in de ontwerpen van grondwet op het terrein van hun kerk allicht veel te ver gingen. Oproepen van predikanten om *tegen* de voorliggende ontwerpen van grondwet te stemmen zijn echter niet aangetroffen. De organisatie van het petitionnement was voor een groep predikanten in 1797 de eerste reactie op het *Ontwerp van Constitutie*. De verplichte ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ in 1798, zal mede een rol hebben gespeeld om een eventuele verwerping van het *Ontwerp van Staatsregeling* uit hervormd-gereformeerde kring te verhinderen. Hervormd-gereformeerde ‘hoofden van huisgezinnen’ dienden dan onveranderlijke afkeer te hebben van het ‘stadhouderlijk bewind’ en dat zal in deze vaak overtuigd Oranje-gezinde gemeenschappen een onoverkomelijk stap zijn geweest.

Predikanten en ouderlingen, georganiseerd in provinciale synoden en classes, waren onder leiding van de Utrechtse ‘coetus’ in staat om motieven van hervormd-gereformeerde geloofsgenoten te formuleren en naar buiten te brengen. Zij hebben een overtuigende rol gespeeld om hervormd-gereformeerden in het openbaar te organiseren en te mobiliseren om op te komen voor de belangen van hun kerkgenootschap. Hervormd-gereformeerde burgers en gemeenten lieten in grote delen van het land door tekening van het petitionnement zien, dat zij zich emotioneel verbonden voelden met hun kerkgenootschap, dat op dat moment nog geen landelijke structuur of uitstraling kende. Hoewel negatieve samenhang bestaat tussen het aantal hervormd-gereformeerden en de hoogte van opkomst, waren er desalniettemin grote (regionale) verschillen tussen hervormd-gereformeerde gemeenschappen onderling wat betreft de bereidheid om deel te nemen aan grondvergaderingen en vervolgens *ja* of *nee* te stemmen.

Er konden immers andere motieven doorslaggevend zijn dan de positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, die lang niet in elke provincie werd bedreigd.

§ 6 Religie en stad versus religie en platteland

Landelijk gezien bestond geen onderscheid tussen stad en platteland en motieven daarvoor konden niet worden gevonden. Langs de scheidslijn katholiek en hervormd-gereformeerd bestond op landelijk niveau echter wel degelijk een onderscheid. Katholieken hadden zowel voldoende algemene als specifieke motieven om aan de twee referenda deel te nemen. Hervormd-gereformeerden hadden veel minder positieve motieven. Van de mogelijkheid om *nee* te stemmen, in het bijzonder tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, maakten zij echter niet of nauwelijks gebruik, omdat de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijk bewind’ wellicht een dam opwierp. De bedreigingen voor hun kerkgenootschap waren allicht ook niet groot genoeg om daar overheen te stappen. De massale deelname aan het petitionnement toont wel aan, dat in grote delen van het land het gevoel bestond dat de positie van hun kerkgenootschap werd bedreigd. De mobilisatie van de hervormd-gereformeerden door de massale ondertekening van het petitionnement voor de handhaving van de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap en de reactie daarop van katholieken versterkten het belangenconflict tussen katholieken en protestanten.

In deze afsluitende paragraaf wordt onderzocht of de scheidslijn katholiek – protestant voor een deel een verklaring geeft voor het onderscheid dat in sommige provincies bestond tussen stad en platteland. De analyse wordt afgerond met het stemgedrag in Bataafs-Brabant, waarbij het vraagstuk centrum en periferie nader wordt uitgewerkt.

6.1 Religie en stad

Voor de analyse naar samenhang tussen religie en opkomst zijn de 102 steden ingedeeld naar grootteklassen, waarbij de 15 steden met meer dan 10.000 inwoners zijn samengebracht in één klasse.⁵² Tabel 8.12 laat zien dat de samenhang tussen opkomst en religie vooral sterk is voor steden met minder dan 2.500 inwoners, in 1798 meer nog dan in 1797. Vaak zijn het steden waar één geloofsgemeenschap domineerde. Voor steden tussen 2.500 en 5.000 inwoners is de samenhang zwakker, zeker in 1797, maar de toegenomen polarisatie komt in 1798 tot uiting in een sterkere samenhang tussen religie en opkomst. De belangrijkste conclusie is echter dat

⁵² Zie Bijlage 4 voor de specificatie van de 102 steden en de indeling in grootteklassen.

in steden met meer dan 5.000 inwoners geen of slechts een zwak verband kan worden vastgesteld tussen opkomst en religieuze gezindheid.

Tabel 8.12: Bataafse Republiek. 102 steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Grootteklasse	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal steden.
> 10.000	-.42	.38	-.10	.21	15
5.000.-10.000	-.10	.12	-.26	.25	16
2.500 – 5.000	-.44	.40	-.58	.62	24
< 2.500	-.57	.58	-.62	.63	47
Steden	-.48	.48	-.54	.56	102

Wellicht illustreren de vier steden met meer dan 5.000 inwoners en een overwegend katholieke signatuur deze uitkomsten: Bergen op Zoom (70% RK; opkomst 1797 8% en in 1798 21% van de stemgerechtigden); Nijmegen (62% RK; opkomst 1797 26% en in 1798 35%), Breda (80% RK; opkomst 1797 45% en in 1798 43%) en Den Bosch (80% RK; 1797 64% en in 1798 54% van het aantal *apparente* stemgerechtigden). In die steden bestaat geen overtuigende relatie tussen het aantal katholieken en opkomst. Vooral andere factoren en plaatselijke omstandigheden bepalen de hoogte van de opkomst, zo zou een conclusie kunnen zijn, die overigens ook eerder is getrokken.

6.2 Het katholieke en protestantse platteland

Tabel 8.13 geeft een samenvatting van de gegevens van de 846 dorpen en districten die tot het platteland worden gerekend. De samenhang tussen religie en opkomst blijkt sterk in 1797, nog sterker in 1798.

Tabel 8.13: Bataafse Republiek. 846 dorpen en plattelandsdistricten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal dorpen en platteland- districten
Platteland	-.59	.59	-.76	.77	846

Het verschil in opkomstgedrag tussen katholieken en hervormd-gereformeerden speelde zich kennelijk in het bijzonder af op het platteland en de kleine steden. Dat verklaart dan ook voor een deel het verschil in opkomstgedrag tussen stad en platteland.

Het opkomstgedrag op het platteland is nader gespecificeerd, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen het vrijwel homogene katholieke en het vrijwel homogene hervormd-gereformeerd platteland. Tabel 8.14 vat de opkomst samen voor het vrijwel homogene katholieke platteland (meer dan 85% van de bevolking is er katholiek).

Tabel 8.14: Bataafse Republiek. Het (homogene) katholieke platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798

	Percentage katholieken	Percentage hervormd- gereformeerden	Opkomst 1797	Opkomst 1798
Land van Maas en Waal / Rijk van Nijmegen	94%	6%	41%	38%
Land van Cuyk (incl. Grave)	95%	5%	58%	72%
Meijerij van Den Bosch	97%	3%	62%	80%
Baronie van Breda	96%	4%	62%	90%
Land van Bergen op Zoom	89%	11%	47%	63%

Zoals te verwachten was, ging in de vier plattelandsregio's van Bataafs-Brabant een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers naar de grondvergaderingen, terwijl meer dan 90% van de bevolking rooms-katholiek was. Het platteland van West-Brabant wijkt enigszins af; naast een lagere opkomst, stemden in dit gebied veel burgers in 1798 tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, zoals al vastgesteld. De enige andere regio waar meer dan 90% van de bevolking katholiek was betreft het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen. Toch ging de meerderheid van de stemgerechtigde burgers in 1797 (41%) noch in 1798 (38%) naar de grondvergaderingen. Hoe meer katholieken, hoe hoger de opkomst wil niet zeggen dat *alle* katholieken deelnamen aan het referendum. Dat hing zeker ook af van plaatselijke omstandigheden en andere dan religieuze motieven.

Tabel 8.15 vat de opkomst samen voor het vrijwel homogene hervormd-gereformeerde platteland (rond 85% van de bevolking was er hervormd-gereformeerd).

Tabel 8.15: Bataafse Republiek. Het (homogene) hervormd-gereformeerde platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798

	Percentage katholieken	Percentage hervormd- gereformeerden	Opkomst 1797	Opkomst 1798
Groningen				
Ommelanden	4%	92%	12%	15%
Oldambt	5%	88%	8%	9%
Westerwolde	1%	95%	10%	11%
Friesland				
Oostergo	3%	89%	21%	14%
Westergo	9%	83%	26%	21%
Zevenwouden	8%	82%	17%	13%
Drenthe	1%	95%	23%	21%
Overijssel				
Hoogschoutambt Hasselt	0%	98%	3%	9%
Gelderland				
De Veluwe	11%	88%	15%	9%
Nederbetuwe	7%	92%	8%	11%
Tielerwaard	10%	88%	5%	9%
Holland				
Krimperwaard	10%	90%	14%	14%
IJsselmonde/Zwijldrechtse waard	3%	97%	10%	11%
Alblasserwaard/Vijfheerenlanden	3%	95%	13%	14%
Voorne-Putten	3%	95%	8%	9%
Hoekse Waard	1%	97%	8%	11%
Goeree-Overflakkee	9%	89%	13%	15%
Zeeland				
Walcheren	2%	98%	13%	17%
Noord-Beveland	0%	100%	7%	6%
Schouwen-Duiveland	3%	96%	24%	29%
Tholen/St.Philpsland	12%	88%	39%	46%

In zijn beschrijving van de religieuze kaart van Nederland laat Knippenberg zien, dat de sterkste concentratie van hervormd-gereformeerden (meer dan 75% van de bevolking) te vinden is in een band die loopt van het zuidwesten (Zeeland) naar het noord-oosten

(Groningen en Friesland).⁵³ De opkomstcijfers liggen tussen de 5% en de 20%, met duidelijke uitzonderingen in Zeeland. Deze lage opkomstcijfers, zowel in 1797 als in 1798, zijn te vinden op Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, het rivierengebied van Holland, overgaand in het rivierengebied van Gelderland en de Veluwe. Opkomstcijfers van rond de 10% zijn eveneens te vinden op het platteland van Groningen. In Friesland wijkt de opkomst in sommige plattelandsdistricten rondom Dokkum (Oost- en West-Dongeradeel, Ferwerderadeel en Dantumadeel) en in de Friese Wouden (Haskerland, Schoterland, Opsterland en Lemsterland) daar niet ver van af. Overigens had Utingeradeel, met de hoofdplaatsen Akkrum en Oldeboorn, bij beide referenda de laagste opkomst in Friesland. Utingeradeel was één van de weinige plaatsen in de Bataafse Republiek waar de meerderheid van de inwoners doopsgezind was. Rijke doopsgezinde kooplieden en fabrikanten namen in deze periode zowel in Friesland als elders zitting in bestuursorganen, maar dat wil niet zeggen dat overwegend doopsgezinde gemeenschappen deze burgers volgden en participeerden in de referenda.

Evenmin als voor het homogeen katholieke platteland kan voor het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland worden gesproken van een eenduidig opkomstgedrag. Naast plaatselijke, zijn er regionale uitzonderingen, met veel hogere opkomsten dan de geschatte 5% tot 20%. De uitzonderingen zijn aan de orde geweest, zoals Tholen in Zeeland, aangevuld nu met Schouwen-Duiveland. In verschillende Drentse dorpen op het zand was de opkomst hoog, hoewel de provincie homogeen hervormd-gereformeerd was. De positie van Drenthe in de nieuwe staat zal ongetwijfeld een belangrijker motief zijn geweest om deel te nemen aan de referenda dan de positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, dat in deze provincie nauwelijks werd bedreigd.

Kaarten 3 en 4 met daarin de opkomst bij de twee referenda op het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland, roepen associaties op met politieke en religieuze ontwikkelingen van het Nederlands protestantisme in de negentiende en twintigste eeuw. Voor die beeldvorming moet echter worden gewaarschuwd. In 1797-1798 bestond geen scherp onderscheid tussen hervormd of gereformeerd, orthodox of modern, vrijzinnig of bevindelijk. Pas in de negentiende eeuw konden hervormd-gereformeerde gemeenschappen

⁵³ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 40-45, in het bijzonder figuur 2.10. Deze kaart heeft een bijdrage geleverd aan de introductie van het begrip 'protestantenband' in de historische en geografische literatuur. Het begrip is niet identiek aan *bible belt*. In de *bible belt* wonen orthodoxe protestanten, in het bijzonder bevindelijk gereformeerden, overigens als significante minderheid en niet als meerderheid. Zie voor een scherpe afbakening van deze begrippen: Jan Dirk Snel, 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenvand', in Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*.

uiteenvallen in kerkelijke groepen of konden een herkenbare kleur of ligging krijgen. Hervormd-gereformeerde burgers moesten zich allereerst bevrijden van de kluisters van het ancien régime. Liberalen, vrijzinnigen, modernen, orthodoxen, hervormden, gereformeerden, bevindelijken, antirevolutionairen, christelijk-historischen zijn allen een schepping van de negentiende eeuw. Vanaf de periode 1795-1816 maakten de hervormd-gereformeerde gemeenschappen twee belangrijke ontwikkelingen door. Enerzijds de organisatie en opbouw van de Hervormde Kerk als nationale kerk met de achterlating van grote delen van de kerkelijke structuren uit de zestiende en zeventiende eeuw en van kerkelijke gemeenschappen die zich daarin niet konden vinden. Anderzijds de ontwikkeling van de individuele geloofsvrijheid voor hervormd-gereformeerden om zelf keuzes te maken tot welke kerkelijke gemeenschap of richting men wilde horen en tot welke predikant men zich aangesproken voelde.⁵⁴ Het onderscheid tussen het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland en het vrijwel homogeen katholieke platteland wat betreft de opkomst is evenwel duidelijk. Voor het Land van Heusden en Altena en de Bommelerwaard is zelfs een scherpe grens zichtbaar tussen de katholieke dorpen aan de zuidrand, gericht op Bataafs-Brabant, en de hervormd-gereformeerde dorpen verderop in de polders en de waard.

Ten slotte verdient Twente hier enige aandacht. Twente is, naast Bataafs-Brabant, de enige regio waar in 1798 de meerderheid van de stemgerechtigde burgers naar de grondvergaderingen ging. De opkomst steeg van 45% in 1797 naar 61% in 1798. Twente is echter geen homogeen katholieke regio. Slechts 55% van de bevolking was katholiek.⁵⁵ Hoewel er duidelijk verschillen in opkomst zijn tussen de zuiver katholieke stadjes Ootmarsum en Oldenzaal met het omringende platteland en overwegend hervormd-gereformeerde plaatsen als Vriezenveen, Markelo, Wierden, Rijssen en Goor, is de opkomst over het geheel genomen hoog. Dat relativeert en nuanceert de betekenis van een correlatiecoëfficiënt. Hoe meer hervormd-gereformeerden hoe lager de opkomst zegt iets over de *richting* van de samenhang, niet veel over de hoogte van de opkomst. In de meeste gevallen lagen die in Twentse stadjes en plattelandsgemeenschappen boven het landelijke gemiddelde van 42 opgekomen burgers op het platteland in 1798. Andere factoren dan religie hebben in Twente een rol gespeeld bij de hoge opkomst. De strijd die de boeren in de jaren tachtig van de achttiende eeuw hadden moeten voeren tegen de verplicht te leveren (feodale)

⁵⁴ Zie voor deze benadering: Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, in het bijzonder 169-199.

⁵⁵ Zie voor een gedetailleerde analyse van de religieuze verhoudingen in Twente ook: B.H.A. te Lintelo: *Ketters en papen, De Reformatie en de Katholieke herleving 1580-1640*, in het bijzonder 137-165 voor een analyse op het niveau van buurtschappen.

diensten aan de drost van Twente zou zo'n factor kunnen zijn. Plaatselijke en streekgebonden omstandigheden, anders dan religie en daarmee samenhangende motieven, bepaalden een deel van de uitkomst.

6.3 Holland: het gemengde platteland

Naast plattelandsgebieden die getypeerd kunnen worden als (vrijwel) homogeen katholiek of (vrijwel) homogeen hervormd-gereformeerd zijn er regio's die gekenschetst kunnen worden als gemengd wat betreft religieuze gezindheid (De Achterhoek, Twente, het land van Heusden Altena, de Overbetuwe, de provincie Utrecht, Salland in Overijssel, Zuid-Beveland in Zeeland).

Het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel verdient hier echter enige extra aandacht om (nogmaals) te laten zien dat opkomst niet volledig door de tegenstelling katholiek versus hervormd-gereformeerd werd bepaald.

Kaarten 3 en 4, tabel 7.1 laten een geografische scheidslijn zien tussen de Zuid-Hollandse eilanden en waarden, met Schieland en het overige deel van het platteland van Holland. Het gebied ten zuiden van de Maas en de Hollandse IJssel is vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd en zou door de slechte verbindingen naar de politieke en economische centra van de provincie gerekend kunnen worden tot de periferie van Holland. De grens van Delfland met Schieland blijkt de scheidslijn te zijn.

Tabel 8.16 bevat de opkomstcijfers voor verschillende delen van het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel. Vanaf West-Friesland tot en met Delfland lagen de opkomstcijfers op het platteland beduidend hoger dan landelijke en provinciale gemiddelden. De opkomst lag tussen de 35% en de 50% van het aantal stemgerechtigden. In 1798 ging in West-Friesland en het platteland rond Amsterdam (Amstelland) zelfs de meerderheid van de stemgerechtigden naar de grondvergaderingen.

Het platteland van Rijnland, Delfland, Kennemerland en Holland boven het IJ had wat religie betreft een gemengde samenstelling van de bevolking: 37% was katholiek, 57% was hervormd-gereformeerd. De hoge opkomst hier zal voor een deel bepaald zijn door de aanwezigheid van katholieke gemeenschappen, maar dat is zeker niet de enige factor. Als er petitieën worden getekend voor één en ondeelbaarheid dan was dit, buiten grote steden, bijvoorbeeld het geval in dorpen die in deze regio zijn gelegen.

Holland boven het IJ had bovendien een ander karakter dan het hoofdzakelijk agrarische platteland van Rijnland en Delfland.⁵⁶ De economie was verbonden met de haven van Amsterdam en activiteiten die daarmee samenhangen: opslag en handel, scheepsbouw en scheepsonderhoud. Langs beide zijden van de Zaan had zich een pre-industriële cultuur ontwikkeld waar met behulp van tientallen windmolens koloniale waren werden verwerkt, hout werd gezaagd, papier gemaakt of verf geproduceerd. In de dorpen langs de Zaan bestond een sfeer van vrijheid en vrijhandel, vrij van gildebepalingen die in Amsterdam voor bepaalde sectoren van de economie golden. Vrij ook van gewetensdwang, gekoesterd door naar verhouding veel doopsgezinden die er woonden en werkten.

Tabel 8.16: Holland. Het religieus gemengde platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798.

	Aantal GV*	Aantal stemgerechtigden 1801-1802	Percentage stemgerechtigden t.o.v de bevolking	Opkomst 1797 in percentages	Opkomst 1798 in percentages
West-Friesland I ⁵⁷	37	3.904	22%	46%	52%
West-Friesland II ⁵⁸	21	2.349	22%	34%	42%
Nieuwburgen ⁵⁹	15	1.687	22%	50%	48%
Zaanstreek	38	4.131	22%	45%	44%
Waterland	10	1.417	21%	35%	37%
Amstelland	18	1.906	21%	53%	55%
Het Gooi	30	3.355	21%	48%	37%
Kennemerland	52	6.139	23%	40%	40%
Rijnland	94	10.632	23%	36%	39%
Woerden/ Bodegraven	15	1.636	21%	32%	43%
Delfland ⁶⁰	39	4.654	24%	35%	38%
Schieland	32	3.427	23%	12%	11%

* Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Als het provinciebestuur van Holland rond 1730 ‘heerlijke’ rechten in de etalage zet om publieke schulden te delgen, kopen samenwerkende groepen rijke burgers in de hele regio boven het IJ deze rechten op. Vervolgens waren zij in staat zelf plaatselijke bestuurders te

⁵⁶ Van Der Woude, *Het Noorderkwartier*.

⁵⁷ West-Friesland I staat onder politieke en juridische controle van de steden Hoorn en Enkhuizen: Drechterland en de Vier Noorder Koggen.

⁵⁸ West-Friesland II staat onder politieke en juridische controle van de stad Alkmaar: Geestmerambacht en Schager- en Niedorper Koggen.

⁵⁹ ‘Nieuwburgen’ is de naam die in deze regio wordt gegeven aan het district waarin onder meer de zeventiende - eeuwse nieuwe inpolderingen zijn gelegen: de Purmer en de Beemster.

⁶⁰ Delfland is zonder de visserij-steden Maassluis en Vlaardingen.

benoemen.⁶¹ Grote delen van Holland boven het IJ waren al vóór 1795 vrij van invloed van adel en stedelijke patriciërs. Op 29 januari 1795 vroegen Oost- en Westzaandam als eersten om toegang tot het provinciebestuur. Zij kregen zitting in de vergaderingen van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, de opvolger van de Staten van Holland. Hun initiatief zou worden nagevolgd door grote delen van het platteland van Holland.

In dit gebied en in het bijzonder langs de Zaan en de uitlopers daarvan, lagen dorpen waar zowel in 1797 als in 1798 de meerderheid van de stemgerechtigde burgers opkwam in grondvergaderingen, terwijl slechts een minderheid van rond de 10% van de bevolking katholiek was (bijvoorbeeld De Rijk, Wormerveer en Zaandijk). Andere factoren bepaalden daar aldus de hoogte van de opkomst.

In Rijnland en Delfland zouden boeren en agrarische gemeenschappen zich in de periode 1795-1796 ontdoen van aristocratische invloeden, van zowel de adel als van stedelijke patriciërs, door de hervorming van de besturen van de hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland.⁶² Vanaf eind 1795 kozen grondeigenaren, waaronder vooral boeren, via een getrappt kiessysteem, gebonden aan de hoeveelheid belastbaar land dat zij in bezit hadden, hoofdingelanden, hoogheemraden en dijkgraaf.⁶³ De introductie van democratie zorgde (eindelijk) voor een zekere invloed van (grote) boeren op waterschapsbesturen. Zij hadden in

⁶¹ Beekhuis, 'Bezit verkocht. De verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland en West-Friesland 1722-1741'.

⁶² Zie voor de ontwikkelingen in Delfland: Cremers, *Het bestuur van Delfland*, 17-26; Rijnland: Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap Rijnland*, 236-249.

⁶³ Op 6 maart 1795 lieten de Provisionele Representanten van het Volk van Holland een *publicatie* uitgaan om ten aanzien van het bestuur van waterschappen en polders geen veranderingen te laten plaatsvinden. Artikel 11 'Dat alle Collegien, die het opzigt hebben over Dyken en Waterwerken, provisioneel, zullen blyven op den vorigen voet, tot den tijd toe, dat hieromtrent een nadere voorziening zal zyn gedaan'.

Op 7 oktober 1795 verschijnt een nieuwe *publicatie*: 'Dat de verkiezing der Heemraden, Poldermeesters, Waardsmannen, Hoofd-Ingelanden, Secretarissen, Penningmeesters, of hoedanig die Persoonen ook mogten genaamt worden, voor het vervolg zal geschieden door de Ingelanden van elke Polder of District, welke voor hunne dat daar in gelegene Landen betaalen in de Lasten, die onder den naam van Dyk, Sluys- en Molengelden worden omgeslagen, of welkers Landen met het onderhoud van zeeker gedeelte Dyks, Wetering, Kade of eenige ander zyn belast, onder welke Landen ook begrepen worden die geen, welke ofschoon uitgeveend, echter met de gewoone Polderlasten bezwaard gebleeven zyn.'

'Dat de Stemming niet zal geschieden hoofd voor hoofd, maar by Morgentaalen op deeze wyze; dat er zoo veele Stemmen zullen zyn, als er lastdraagende Morgen Lands in die Polder zyn geleege, en dat elk der Ingelanden by een beslooten Billiet, waar op zal moeten aangetekend zyn Naam, het getal der lastdraagende Morgen Lands, welke hy binnen den ring van dien Polder in eigendom bezit, de plaats, waar dezelve zyn geleege, als mede de Persoonen die hy verkiest; welke Billietten by de opneeming der Stemmen, zullen gerekend worden naar mate het montant der lastdraagende Morgen Lands mogt bezitten, zich op een Billiet met een ander mogen combineeren, om alzoo eene stem uittebrengen, doch anderzints van de Stemming zyn uitgesloten.'

Deze wijze van stemmen binnen waterschappen zou in de negentiende en twintigste eeuw leidend zijn.

In de discussies over een nieuwe grondwet werd in de periode 1795-1805 overigens geen aandacht besteed aan de positie van de waterschappen.

de eeuwen daarvoor de gelden mogen opbrengen voor het onderhoud en het beheer van dijken, sluizen en polders zonder veel invloed te hebben op de besteding daarvan. Na 1795 zou dat anders worden georganiseerd, waardoor het voortbestaan van de (grote) waterschappen werd verzekerd.

Terwijl religieuze gezindheid zeker een factor is geweest om het stemgedrag in Holland te begrijpen, is dat even zo zeker niet de enige verklaring waarom in grote delen van het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel zoveel burgers aan grondvergaderingen hebben deelgenomen.

6.4 De periferie: het katholieke platteland van Bataafs-Brabant

Bataafs-Brabant behoorde tot de periferie van de Bataafse Republiek. De opkomst bij beide referenda week hier duidelijk af van de rest van het land. De massale *nee*-stem in 1797 werd gevolgd door een massale *ja*-stem in 1798. Eerder is al aan de orde geweest, dat het verband tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798 echter zwak was (zie tabel 6.10). In verschillende regio's van Bataafs-Brabant werd in 1798 zelfs een *nee*-stem uitgebracht of besloten burgers om niet aan grondvergaderingen deel te nemen. Haagse politici moesten werk verzetten om de *nee*-stem van 1797 om te zetten naar een *ja*-stem in 1798. En dat gebeurde op een bijzondere manier.

Er stond namelijk één bijzondere bepaling in het *Ontwerp van Staatsregeling* die waarschijnlijk heeft gezorgd voor de steun van katholieken in Bataafs-Brabant.⁶⁴ Het betrof artikel 6 van de *additionele artikelen*, een bijlage bij het *Ontwerp van Staatsregeling*, betreffende 'de verdeeling der kerk-gebouwen en pastorie-huizen'. Voor veel stads- en dorpskerken, gebouwd in de late middeleeuwen, was de eigendom niet expliciet geregeld. Beheer en onderhoud vielen onder het plaatselijk bestuur, dat kerkmeesters benoemde die verantwoordelijk waren voor kerkgebouw en pastorie en de inventaris met de daaraan gerelateerde inkomsten en uitgaven. Na de Reformatie in de zestiende en zeventiende eeuw stelde het plaatselijk bestuur de kerkgebouwen ter beschikking voor de hervormde eredienst.

⁶⁴ In de *additionele artikelen* stond nog een artikel speciaal gericht op Bataafs-Brabant. 'Artikel 8. Ter bevordering van den Landbouw en Koophandel, zorgt het Vertegenwoordigend Lichaam, dat zoodanige Rivieren, Vaarten en Doorsnijdingen gemaakt worden, als zullen dienen, om de woeste Gronden ten voordeele der Republiek te bereiden. Bijzonderlijk zal zulks plaats grijpen, ten opzichte van de Rivieren *de Dommel* en *de Aa*; zullende die bevaarbaar gemaakt worden, opwaards de *eerste* van *den Bosch* tot *Eindhoven*, en de *laatste* van *den Bosch* tot *Helmond*, als mede *de Run* of *de Lij* tot *Oosterwijk*. Ter bevordering van dit ontwerp zal, uit 's Lands Kas, jaarlijks, besteed worden eene som van ten minsten *vier-honded-duizend* Guldens, tot zoo lang de gemelde Rivieren bevaarbaar zullen wezen.' Op deze manier werd de stemming in Bataafs-Brabant mede beïnvloed. Door overheidsinvesteringen zou een einde worden gemaakt aan de economische achterstelling van deze provincie.

In Bataafs-Brabant, meer in het bijzonder in de Meierij van Den Bosch, zou de overdracht aan hervormde predikanten pas na de Vrede van Münster na 1648 definitief plaatsvinden.

In het *Ontwerp van Constitutie* en het *Ontwerp van Staatsregeling* werden regelingen aangekondigd voor in gebruik zijnde kerkgebouwen. Alle kerken en pastorieën die niet in het bijzonder eigendom waren van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, zouden worden verdeeld onder de verschillende kerkgenootschappen, onder regie van het plaatselijke bestuur.⁶⁵ Binnen zes maanden na inwerkingtreding van de *Staatsregeling 1798* moest tussen de plaatselijke kerkgenootschappen een schikking zijn getroffen. De grondslag voor het vergelijk zou het aantal leden van ieder kerkgenootschap ter plaatse zijn: het grootste kerkgenootschap mocht een keuze maken bij de naasting van kerk en pastorie. Koos men voor de ‘grote’ (dorps)kerk, dan moest men wel een uitkering verstrekken aan de overige kerkelijke gemeenten ter plaatse, op basis van een taxatie van het kerkgebouw met de bijbehorende inventaris, naar evenredigheid van het aantal leden van het overblijvende kerkgenootschap. Daarna zou van iedere aanspraak afstand zijn gedaan en zou definitief de eigendom van een kerkgebouw zijn geregeld. Het kerkgenootschap dat het gebouw in eigendom aanvaardde, was vanaf dat moment verantwoordelijk voor onderhoud en beheer. Was het onmogelijk om tot een onderling vergelijk te komen, dan diende het voorstel te worden voorgelegd aan het Vertegenwoordigend Lichaam, het nieuwe tweekamer parlement dat vanaf 1 augustus 1798 in Den Haag zitting zou houden.

Zolang de plaatselijke gemeenschap in overgrote meerderheid hervormd-gereformeerd was, waren er wat de toewijzing betreft geen problemen te verwachten.⁶⁶ Anders was dat in dorpen en steden met meerdere kerkgenootschappen, die tot een onderlinge schikking moesten komen. Het meeste effect zou de regeling echter hebben in vrijwel homogeen katholieke dorpen in het bijzonder in Bataafs-Brabant en het aangrenzende rivierengebied van Gelderland, beneden de Waal. Daar stonden kerkgebouwen die vóór de Reformatie in gebruik waren geweest voor de katholieke eredienst geheel of gedeeltelijk leeg of waren in gebruik bij getalsmatig zeer kleine hervormd-gereformeerde gemeenten.

⁶⁵ *Staatsregeling 1798*, additionele artikelen artikel 6 ‘Alle kerkgebouwen en Pastorij-Huizen der voormaals Heerschende Kerk, voor zo verre zij, door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente, geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes Maanden na de aanneming der Staatsregeling’.

⁶⁶ Er is geen studie die een overzicht geeft of en hoe deze toewijzing is geschied in homogeen protestantse regio’s van Nederland. Den Ouden, *Kerk onder Patriottenbewind*, 232-235, besteedt aandacht aan een aantal incidentele gevallen in samenhang met het functioneren van gemeentecommissies. Zie voor een gedetailleerde plaatselijke studie met aandacht voor dit onderwerp: Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder, een kerk in de Hoeksche Waard*, 482-491.

De inkt van de *ja*-stemmen op 23 april 1798 was amper droog of in veel Brabantse dorpen begon de procedure om door middel van naasting in bezit te komen van de dorpskerk, overigens zonder instemming van de geestelijkheid, in het bijzonder de vicarissen van Den Bosch en Breda; soms verzette de dorpspastoor zich eveneens. Zij vreesden op langere termijn conflicten met predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap of zagen op tegen extra financiële lasten om bouwvallige kerken te renoveren en geschikt te maken voor de katholieke eredienst.⁶⁷

In vrijwel geen enkel dorp in Bataafs-Brabant en het aangrenzende Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen bleek overigens een vergelijk of een minnelijke schikking in de periode 1798-1800 haalbaar. Dat is begrijpelijk. Want de hervormd-gereformeerden moesten het kerkgebouw verlaten als zij getalsmatig in de minderheid waren en elders onderdak zoeken. De katholieken zaten in een veel betere onderhandelingspositie, want zij waren in het bezit van een schuil- of huiskerk. Zij konden er slechts op vooruitgaan, al waren veel van de oude middeleeuwse kerkgebouwen in verval en sinds 1648 niet of nauwelijks meer in gebruik. Over tientallen acties van naasting en inbezitneming heeft het Vertegenwoordigend Lichaam in de periode 1798-1801 definitieve besluiten moeten nemen.⁶⁸ Lang niet overal slaagde de procedure van verdeling en naasting, vaak door fel verzet van hervormd-gereformeerde gemeenten.⁶⁹

Behalve in Bataafs-Brabant is de verdeling en naasting gerealiseerd in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen.⁷⁰ Al in de jaren 1795-1796 speelde in dit gebied het vraagstuk van het gebruik van leegstaande kerken. Sinds april 1798 functioneerden in het

⁶⁷ Noordeloos: De houding van den Apostolisch Vicaris A. van Alphen ten opzichte van het ingebruik nemen der genaaste kerken, in *Bossche Bijdragen* XIV, 1936.

⁶⁸ Kerken in Bataafs-Brabant die na een besluit van de Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam overgingen naar katholieke gemeenschappen: Land van Cuyk: Grave (1799), Cuyk (1799), Beers (1800), Sambeek (1800), Beugen (1800), Vierlingsbeek (1800) Vicariaat van Den Bosch: Sint Michielsgestel (1799), Helmond (1799), Deurne en Liessel (1799), Mierlo (1800), Someren (1800), Eindhoven (1799), Lage Mierde (1799), Hilvarenbeek (1799) Berchem (1800), Boxtel (1799); Erp (1799), Geffen (1800), Heesch (1799), Kessel (1799), Maren (1800), Lith (1800), Lithoijen (1800), Maarheeze (1799), Mierlo (1800), Oss (1800). Vicariaat van Breda: die Haage (Princenhage) (1800), Terheijden (1799), Etten (1800), Sprundel (1799), Wouw (1800), Oudenbosch (1799), Halsteren (1799), Hoeven (1799-1800), Oud- en nieuw Gastel (1799), Standaardbuiten (1799). Er zijn ook kerkgebouwen overgedragen door een minnelijke schikking (Woensel bijvoorbeeld). Veel procedures zijn mislukt. Zie verder voor een overzicht: Noordeloos, *De restitutie*, 503-524.

⁶⁹ Zie voor een gedetailleerde studie vanuit katholiek gezichtspunt: P. Noordeloos, *De restitutie der kerken in den Franschen tijd*. Er zijn veel lokaal-historische studies met betrekking tot de overdracht van kerkgebouwen. Voor een breder perspectief: Rooijackers, *Rituele repertoires*: 205-293, in het bijzonder 237-248.

⁷⁰ Rijk van Nijmegen: kerken van Wijchen (1799), Ewijk (1799), Niftrik (1799), Beuningen (1799). Land van Maas en Waal: kerken van Winssen (1799), Maasbommel (1799), Horssen (1800), Druten (1800), Afferden en Balgoy (1800), Alphen en Hernen (1800), Ooyen (1800), Appelteren (1800), Nederasselt (1801). Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingen in het land van Maas en Waal: H. van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, 201-245, in het bijzonder voor de overdracht van kerkgebouwen: 236-240.

Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen bovendien ambtsgemeentebesturen, die in dit gebied krachtig genoeg waren om de procedures van naasting en verdeling in de periode 1798-1799 voor katholieke gemeenschappen tot een goed einde te brengen.

Artikel 6 van de *additionele artikelen* zou één van de redenen zijn waarom de *Staatsregeling 1798* zo'n betrekkelijke korte tijd heeft bestaan. Onmiddellijk na de invoering van de *Staatsregeling 1801* werden de lopende procedures opgeschort en beëindigd. De spanningen tussen katholiek versus protestant waren te hoog opgelopen.⁷¹

Eén overblijfsel van de *Staatsregeling 1798* is overigens heden ten dage in sommige steden en dorpen nog zichtbaar, ten minste als het kerkgebouw nog bestaat en men de afgelopen 220 jaar verder niets heeft geregeld: de kerktoren bleef buiten de verdeling en naasting en werd eigendom van het plaatselijk bestuur. Klokken in de torens hadden niet alleen een religieuze functie, maar waren ook van belang in tijden van brand, watersnood, onraad of oorlog. En dan diende de burgerlijke overheid daarover te kunnen beschikken.⁷²

Artikel 6 van de *additionele artikelen* zal het resultaat zijn geweest van onderhandelingen achter gesloten deuren, met name tussen de Republikeinen en katholieke representanten in de periode december 1797-februari 1798. Het *Ontwerp van Constitutie* bevatte in 1797 immers soortgelijke bepalingen.⁷³ Kerken en pastorieën vóór 1581 gebouwd, zouden eigendom worden van gezamenlijke ingezetenen van een stad of dorp, die vervolgens onderling tot billijke schikkingen zouden moeten komen. Tussen het ontwerp van grondwet van 1797 en dat van 1798 bestond geen principieel verschil in visie. Het *Ontwerp van Staatsregeling* bevatte echter een uitgewerkte procedure, die in ieder geval voor dorpsgemeenschappen in Bataafs-Brabant uitzicht gaf om snel in bezit te komen van hun

⁷¹ Evenals voor het vraagstuk van de gilden zou de verdeling van kerkgebouwen overigens pas definitief worden geregeld na 1815, vooral door het toekennen van subsidies voor nieuwbouw of renovatie. De regeerperiode van Lodewijk Napoleon, in het bijzonder de jaren 1807-1809, is van richtinggevende betekenis geweest om de openliggende vraagstukken van traktementen van predikanten en andere ambtsdragers en de eigendom van kerkgebouwen te regelen, zodat de regering onder koning Willem I het onderwerp uiteindelijk kon afronden.

⁷² De Hoge Raad heeft in een arrest van 22 september 2000 deze situatie nog eens bevestigd, nadat een aantal gemeenten probeerde onder de onderhoudsplicht uit te komen. Zie arrest nr. C 98/309 HR, RvdW 2000/187c/. Zie voor een samenvatting: Lassche, 'Kerktorens ze blijven aandacht vragen': in: *Kerkbeheer* nr. 1. 2015. De toewijzing van de kerktoren heeft overigens niets van doen met Napoleon, die in Frankrijk in 1798 nog niet eens aan de macht was. Zie diverse berichten op het internet, die dit suggereren.

⁷³ *Ontwerp van Constitutie*, art 746 'Alle kerkgebouwen en pastoryhuizen, welke voor den jaare 1581 binnen deze Republiek aanwezig geweest zijn, met de goederen en fondsen, bestemd tot derzelver onderhoud, worden door de natie erkend, te zijn eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zijn, zonder onderscheid van eenig kerkgenootschap.'

Art. 747 'Ten aanzien van het gebruik der kerkgebouwen en pastoryhuizen, welke, ingevolge het laatst voorgaand Articul, door de natie erkend te zijn, te wezen eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, maaken dezelve ingezetenen onderling zodanige schikkingen, als met de rechtvaardigheid en billykheid overeenkomen.'

‘grote’ dorpskerken. De verwerving had voor katholieke burgers grote symbolische betekenis. Zij wilden beschikken over een oorspronkelijk middeleeuws kerkgebouw, vaak midden in hun gemeenschap, voor samenkomsten verbonden met leven en dood en voor de viering van de kerkelijke hoogtijdagen.

Artikel 6 van de *additionele artikelen* moet welhaast één van de belangrijkste middelen zijn geweest waarmee men vanuit Den Haag heeft geprobeerd om de massale *nee*-stem in Bataafs-Brabant in 1797 te beïnvloeden en om te zetten in een *ja*-stem, in ieder geval om een nieuwe massale *nee*-stem te voorkomen. Want op een aantal essentiële punten die gevoelig lagen in Bataafs-Brabant was de situatie sinds 1797 niet veranderd: het amalgaam van de provinciale schulden, de invoering van een nationaal belastingstelsel en de splitsing van Bataafs-Brabant stonden opnieuw in het voorliggende ontwerp van grondwet.

Er was voor katholieken reden genoeg om voor deze grondwet van 1798 een *ja*-stem uit te brengen, in het bijzonder in Bataafs-Brabant, ondanks aarzelingen over de geoorloofdheid van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ of het ongenoegen in kringen van kerkbestuurders en geestelijken over de voortgaande betaling voor drie jaar van predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap door overheden.

Al met al kan het stemgedrag en de hoge opkomst in Bataafs-Brabant worden gezien als uiting van een perifeer gebied van de Bataafse Republiek met een eigen identiteit, dat rechtdoening vroeg, en door middel van deze *Staatsregeling* kreeg, voor eeuwenlange achterstelling. De twee referenda en de *Staatsregeling 1798* leverden een niet te onderschatten bijdrage aan de integratie van Brabant in de Republiek, zodat later, toen dat in de periode 1830-1839 met de Belgische kwestie nog éénmaal op de politieke agenda kwam, aan de loyaliteit van Noord-Brabant aan de Nederlandse staat niet meer echt kon worden getwijfeld.

Een analyse van stemgedrag op basis van uitslagen geeft bescheiden mogelijkheden tot nadere duiding. In dit hoofdstuk is het stemgedrag geanalyseerd langs twee belangrijke maatschappelijke breuklijnen zoals die in de tijd van de Bataafse Republiek bestonden: stad versus platteland, en rooms-katholiek versus hervormd-gereformeerd. Een helder onderscheid op landelijk niveau tussen stad en platteland kan niet worden vastgesteld. Als er op provinciaal niveau tussen stad en platteland een verschil in stemgedrag bestaat, dan wordt dat wat betreft het platteland en de kleine steden voor een deel verklaard door religieuze gezindheid. Over het algemeen komen stemgerechtigde burgers op het (vrijwel) homogeen

katholieke platteland (meer dan 85% katholiek) meer naar grondvergaderingen dan burgers in de (vrijwel) homogene protestantenband (meer dan 85% hervormd-gereformeerd). Een groot petitionnement onder leiding van predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap leidde tot verscherping van de polarisatie tussen deze twee religieuze groepen in de samenleving, die tot uiting kwam in sterkere samenhang tussen religie en opkomst bij het tweede referendum van 23 april 1798. Plaatselijke en regionale verschillen zijn en blijven echter groot en van aanzienlijk belang om het stemgedrag bij de twee referenda te kunnen begrijpen.

De analyse laat een breuklijn zien langs de religieuze scheidlijnen die in de Republiek in de zestiende eeuw waren ontstaan en die zich in de loop van de zeventiende eeuw hadden uitgekristalliseerd en verdiept. De katholieken hadden vrijheid van godsdienst te winnen. *De Staatsregeling* van 1798 beloofde een gelijke behandeling wat betreft de salariëring van kerkelijke ambtsvoorgangers en een regeling voor de verdeling en teruggave van kerkgebouwen. Katholieken hadden veel te winnen, weinig te verliezen. Een meerderheid van de katholieken stemde dan ook waarschijnlijk niet zozeer over de staatsrechtelijke kern van de ontwerpen van grondwet als wel om godsdienstvrijheid en in sommige regio's om de verdeling en teruggave van kerkgebouwen, zoals in 1798 in het *Ontwerp van Staatsregeling* was voorzien.

Lage opkomstcijfers zijn vooral te vinden in een deel van de zogenoemde protestantenband, de regio's waar de overgrote meerderheid van de bevolking hervormd-gereformeerd was: delen van de Zeeuwse eilanden, de Zuid-Hollandse eilanden en waarden, een deel van het rivierengebied van Gelderland, een deel van het platteland van Utrecht, de kern van de Veluwe, en ook wel delen van het platteland van Groningen en Friesland. Maar de cijfers zijn lang niet zo eenduidig als voor de katholieke periferie. In de overwegend protestantse regio's op het platteland van de Republiek werden de ontwerpen van grondwet allicht als een bedreiging gevoeld voor de tot dan toe bevoorrechte positie van de hervormd-gereformeerde kerk. Het afleggen van een verklaring van 'onveranderlijke afkeer', onder meer van het 'stadhouderlijke bewind', zal ongetwijfeld een bijdrage hebben geleverd aan de weerzin in deze regio's van burgers, bekend om hun Oranje-gezindheid, tegen deze ontwikkelingen. Het ontwerp verwierf hier nauwelijks steun.

De conclusie is dat de godsdienstige scheidlijn of breuklijn tussen rooms-katholieke en hervormd-gereformeerde gemeenschappen in de maatschappij van de Bataafse Republiek een deel van de verklaring vormt voor in het bijzonder het opkomstgedrag bij deze twee

referenda, meer in 1798 dan in 1797. Zo toont deze vroege democratie de bedding waarbinnen in de loop van de negentiende eeuw politieke partijen tot ontwikkeling kunnen komen en waarbinnen de zuilen zich kunnen of laten ontwikkelen die zo kenmerkend zijn geweest voor de periode 1918-1971.

HOOFDSTUK 9

‘BATAVEN!: THANDS IS DE LUISTERRIJKE DAG GEBOOREN...’¹

De burgers hadden op 23 april 1798 gestemd, maar wat nu? Frankrijk had laten zien dat het niet vanzelfsprekend was, dat een aangenomen grondwet een ingevoerde grondwet zou worden. Immers, nadat de Franse burgers in 1793 hun eerste republikeinse grondwet per referendum hadden goedgekeurd, werd de tekst in een glazen vitrine in de vergaderzaal van de Nationale Conventie geplaatst in afwachting van de totstandkoming van een algemene vrede in Europa.² Ondertussen hadden in Parijs twee parlementaire comités de macht in handen genomen. Zij organiseerden een dictatuur en waren in oorlog met andere Europese mogendheden. Ingevoerd werd er niets. Maar in 1795, na de val van Robespierre, mochten de Franse burgers opnieuw stemmen. Nu voor de tweede republikeinse grondwet. Een grondwet die waarborgen inhield tegen dictatuur en terreur, maar ook moest verhinderen dat monarchie en aristocratie zouden worden hersteld.

Zo kwam voor het voetlicht dat het volk weliswaar per referendum een grondwet kan aannemen, maar dat politici nodig zijn om een dergelijk besluit uit te voeren. Wie moest dat in de Bataafse Republiek doen? Over de wijze van transitie naar de nieuwe constitutionele orde waren Haagse politici diep verdeeld.

Wie stonden op 3 mei 1798 klaar om aan de slag te gaan na het bekend worden van de einduitslag van het referendum? Niet de *Constituerende Vergadering*, een rompparlement met 70 leden, bestaande uit een minderheid van gekozen leden uit de tweede Nationale Vergadering aangevuld met plaatsvervangers, oorspronkelijk bedoeld om zitting te hebben zolang de constitutiecommissie aan het werk was en bedoeld om op te stappen als de constitutiecommissie klaar was. De verwachting was dat de Constituerende Vergadering uiteen zou gaan als de *Staatsregeling* zou zijn aangenomen.

Sinds januari 1798 functioneerde het Uitvoerend Bewind, bestaande uit vijf leden, door werk overstelpt, dagelijks in vergadering bijeen, met een zwakke administratieve organisatie in opbouw. De door hen benoemde agenten (ministers) organiseerden in Den Haag hun departementen, op zoek naar geld, bekwaam personeel en geschikte gebouwen. Zou het Uitvoerend Bewind de implementatie van de Staatsregeling ter hand nemen?

¹ Openingszin van de officiële toespraak voor het *Nationale Feest* van 19 mei 1798, ontworpen door het Uitvoerend Bewind en toegestuurd naar alle plaatselijke besturen om te worden voorgelezen.

² Van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*, 107-108.

Intermediaire administratieve besturen waren in provincies en steden in de plaats gekomen van met soevereiniteit beklede stads- en provinciebesturen en hadden weinig legitimiteit en gezag. Waren zij immers niet in afwachting van een geheel nieuwe organisatie van het binnenlands bestuur geschoeid op de *Staatsregeling*? Welke rol wilden en konden zij spelen in deze overgangperiode?

In de Bataafse Republiek ontbrak het *alle* politici en bestuurders eigenlijk aan voldoende politiek en maatschappelijk draagvlak. Voor zittende politici was er reden genoeg om algemene verkiezingen te vrezen. Bestond dan niet de mogelijkheid en zelfs het gevaar dat die nieuwe *Staatsregeling*, waarvoor zij als pioniers hun reputatie hadden ingezet, na verkiezingen van tafel zou verdwijnen, als zij niet zouden worden herkozen? Hoe zouden de Republikeinen in het Uitvoerend Bewind en in de Constituerende Vergadering en in de provincie- en stadsbesturen in het zadel kunnen blijven?

Recent is literatuur beschikbaar gekomen die de politieke gang van zaken in Den Haag na goedkeuring van de *Staatsregeling* in detail beschrijft. Hier kan worden volstaan met het trekken van enige lijnen om het lot van deze *Staatsregeling* beter te begrijpen.³ Voordat deze politieke beslommingen in Den Haag aan de orde komen, wordt echter eerst de gang van zaken beschreven rondom de organisatie van een *Nationaal Feest* ter viering van de acceptatie van de *Staatsregeling*. Slaagden de Republikeinen erin om voldoende steun en draagvlak en misschien zelfs feestvreugde te verwerven voor *hun Staatsregeling*?

§ 1 Een feest organiseren

Enige dagen nadat de Constituerende Vergadering het *Ontwerp van Staatsregeling* op 17 maart 1798 had goedgekeurd, beraadde het Uitvoerend Bewind zich al over een voorstel voor de organisatie van een feest als het *Ontwerp van Staatsregeling* zou zijn aangenomen. Er is geen fraaier voorbeeld te vinden van de politiek van 'vrije keuze tot aanneming' dan de besluitvorming rond dit *Nationaal Feest*. Op 24 maart 1798 had geen stemgerechtigde burger buiten het Haagse vergadercircuit kennis kunnen nemen van het nieuwe ontwerp van grondwet, maar blijkbaar waren de Republikeinen vol vertrouwen dat de uitslag van het referendum in hun voordeel zou uitvallen na de maatregelen die zij hadden genomen. De agenten (ministers) Van Kooten van Nationale Opvoering, LaPierre van Inwendige Politie (Binnenlandse zaken) en Pijman van Oorlog kregen opdracht een plan voor de viering uit te

³ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 352-380; Postma, *Alexander Gogel*, 111-115. In het bijzonder ook zijn houding ten opzichte van het stadsbestuur van Amsterdam, 105-111.

werken. Ook Alexander Gogel, de agent van Financiën, schoof bij de beraadslagingen aan en drong aan om het feest ‘niet met groote en kostbaare plegtigheden’ te vieren, gezien de staat van de schatkist. Op 16 april 1798 aanvaardde het Uitvoerend Bewind het rapport van deze agenten, één week vóór het referendum. Zaterdag 19 mei werd als feestdag aangewezen. Twee motieven om voor die dag te kiezen stonden op papier. Ten eerste zou na het bekend worden van de uitslag voldoende tijd beschikbaar zijn om het feest voor te bereiden en ten tweede ‘op zulken dag [...], dat ieder Vaderlander, de denkbeelden, waar mede hy, op het verneemen dier gedenkwaardige gebeurtenis, vervuld was, zich nog levendig voor den geest kunne brengen, en aan dezelve, als dan de vryën loop kunne geven....⁴ Het mocht met andere woorden niet te lang duren na 23 april en na de bekendmaking van de landelijke uitslag op 1 mei, zodat de veronderstelde vreugde na het horen van de resultaten niet zou zijn weggeëbd.

Het Vertegenwoordigend Lichaam werd om goedkeuring gevraagd en de intermediair administratieve besturen in de provincies werden per circulaire geïnformeerd, die vervolgens de plaatselijke besturen in kennis stelden over de opzet van het feest dat zij moesten organiseren. Muziek, vlaggen, een militaire parade en een afsluiting van de dag met vuurwerk waren de voornaamste componenten.⁵

Zaterdag 19 mei 1798 was een zwaar bewolkte dag met een temperatuur van 13 graden en een (stevige) zuidwesten wind.⁶ In de avond regende het in Amsterdam, terwijl in Gouda en Tilburg door de harde wind de feestverlichting rond de Vrijheidsbomen niet kon worden aangemaakt. In Den Haag waaide een deel van de verlichting in de lampions uit die de Tempel van de Vrijheid op het Malieveld een feestelijk aanzien had moeten geven.⁷ Geen weer voor een vrolijk feest, zou men denken.

Van alle kerken en publieke gebouwen waaide op die dag de nationale vlag. Schepen vlagden eveneens. De klokken van kerken en raadhuisen zouden één uur lang luiden en wel om 8 uur, 12 uur en 4 uur. Op carillons werden tussen 11 en 12 uur en van 1 tot 2 uur in de middag vaderlandse liedjes gespeeld. Daar waar kanonnen ter beschikking stonden van de Gewapende Burgermacht of het Bataafse of Franse leger, werden om 8 uur, 12 uur en 4 uur ertesloten gelost. Vrijheidsbomen werden versierd of opnieuw opgericht.

Centraal stond een militaire parade door een detachement gewapende burgers en militairen, leden van het Bataafse en Franse garnizoen en de plaatselijke Gewapende

⁴ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798* II, 98.

⁵ Zie voor de beschrijving van het feest van 19 mei 1798 en de besluitvorming daarover: Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 172-181.

⁶ KNMI, weerstation Zwanenburg.

⁷ Voor Den Haag: *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, no. 33, 22 mei 1798.

Burgermacht in elke stad of dorp waar dat mogelijk was. De parade werd afgenomen door het plaatselijk bestuur. Om 12 uur las de voorzitter daarvan aan de toegestroomde burgers en militairen een toespraak voor, die door het Uitvoerend Bewind was opgesteld en toegestuurd. Aan het einde van de dag werden alle militairen en (gewapende) burgers op kosten van de regering volgens oudhollandse traditie vergast op witbrood, kaas en een halve fles wijn. Het scheepspersoneel op de vloot kreeg een ‘verkwikking’ aangeboden.

Publieke ‘vreugde-bedrijven’ zouden mogen worden georganiseerd als die met de aard van de plechtigheid overeenkwamen en er maatregelen waren genomen voor handhaving van de rust en openbare orde. In Middelburg waren alle winkels gesloten. In Den Haag werd toestemming gegeven voor publieke bals, waar gedanst kon worden. In veel steden verschenen overigens waarschuwingen van het plaatselijke bestuur dat de jeugd op die dag geen vuurwerk mocht afsteken op straffe van een boete.

In een aantal steden buiten Holland vonden optochten plaats, onder meer in Leeuwarden, Boxtel, Tilburg, Breda, Bergen op Zoom en Goes.⁸ In Den Haag hadden de festiviteiten vooral een officieel karakter.⁹ Daar trok een militaire parade door de stad bestaande uit detachementen Franse en Bataafse infanterie, cavalerie en artillerie met voorop de Gewapende Burgermacht van de stad Den Haag en een peloton matrozen. Zij defileerden vanaf het Lange en Korte Voorhout langs de ambtswoning van het Uitvoerend Bewind op het Plein naar het Malieveld. Daar waren de leden van het corps diplomatique genodigd, de leden van het Vertegenwoordigend Lichaam, de Agenten van Oorlog en Marine, Justitie, Binnenlandse Zaken en Nationale Opvoeding, de Agent van Financiën, en alle Bataafse en Franse Generaals, echter op één na ‘zijnde de generaal Daendels als zich gisteren uit de residentie hebbende geabsenteerd niet tegenwoordig geweest’, aldus de notulen van het Uitvoerend Bewind van 19 mei.¹⁰

Fijnje en Van Langen, leden van het Uitvoerend Bewind, vertrokken met de stoet genodigden naar het Malieveld, waar Fijnje om 12 uur een toespraak voorlas te midden van de opgestelde militairen. Na afloop defileerden de militairen langs Fijnje en Van Langen, die

⁸ Goes: Van Dijk, *De revolutie van 1795 in Zeeland en de moeilijke geboorte van ons eerste parlement*, 88-90. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 347-348. Leeuwarden: *Bataafsche-Leeuwarder Courant* 19 mei 1798 no. 1.

⁹ Zie een beschrijving van het officiële programma in Den Haag: De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*: Brief van het Uitvoerend Bewind van 6 mei 1798 en de besluitvorming in de Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, 95-98; fragment uit de notulen van de vergaderingen van het Uitvoerend Bewind van 19 mei 1798 met het verslag, 464-465.

¹⁰ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 465.

het defilé namens het Uitvoerend Bewind afnamen. Op het einde van de middag mochten alle militairen terugkeren en zich verpozen op het Malieveld.

In veel steden, zoals in Den Haag en Amsterdam, werd de dag afgesloten met een vuurwerk, terwijl misschien het mooiste vuurwerk te zien was in Zwolle. De *Zwolsche Courant* bevat een verslag van het vuurwerk op de Grote Markt in Zwolle, dat onder begeleiding van muziek zo'n anderhalf uur duurde. Het bestond 'uit meer dan honderd Vuurpylen die de eene nog hoger dan de ander zig in de lugt verdeelden, dan kleine lugtballen, dan zwermers of andere vuurwerken uitwierpen, welke het oog van den toeschouwer op de heerlijkste wyze vermaakten, dan zag men eenige groote vuurraden, die met groot geweld ronddraaiende allerhande schoone couleuren daargestelden; de letteren EEN EN ONDEELBAAR, brandde in verschillende couleuren; enige zwarpotten en andere zwermen maakten de sterke slagen.'¹¹

Geen burger kon het ontgaan zijn, dat de Bataafse Republiek in het bezit was een grondwet. Het leek echter toch enigszins een feest te zijn van opgeklopte en gekunstelde vrolijkheid. Eén van de representanten die behoorde tot de kern van de Republikeinse groep in de Constituerende Vergadering, de Amsterdamse apotheker Theodorus van Leeuwen, schreef op 20 mei aan Wybo Fijnje, lid van het Uitvoerend Bewind, over de sfeer in Amsterdam: 'Dezen geheelen nacht heb ik te midden van de menigte gaan observeeren. Belangnemende vreugde vond ik nergens: geen dronken mensch, geen zang, noch dans; stille aanschouwing was het al.'¹²

Rogge schreef in zijn geschiedschrijving over de totstandkoming van het *Ontwerp van Staatsregeling*: 'en hoe zeer ook een openbaar Feest geschikt scheen, om dien ongunstigen indruk uittewisschen, beantwoordde de uitkomst geenszins aan zoodanige verwachting.'¹³ Hij doelde op de poging om tegenstanders te verzoenen door middel van een groots opgezet feest. Het leek mislukt. Het feest was veeleer een poging van de Republikeinen om legitimiteit te verwerven voor hun politiek van voldongen feiten en om draagvlak te creëren voor de nieuwe *Staatsregeling*.

Het feest leek dan ook misschien eerder de eerste aankondiging van het onfortuinlijke einde dan het begin van een glorieuze toekomst, ondanks alle fraaie woorden op die dag. Van een luisterrijke feestdag ter viering van de eerste moderne grondwet voor Nederland lijkt, ondanks alle inspanningen, weinig terecht te zijn gekomen. De Republikeinen die het *Ontwerp van Staatsregeling* voor een eenheidsstaat, één en ondeelbaar, als minderheid hadden

¹¹ *Zwolsche Courant* van 23 mei 1798.

¹² Colenbrander, *Gedenkstukken II* no. 642 Theodorus van Leeuwen aan Fijnje, 20 mei 1798, 786-787.

¹³ Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 572.

doorgedrukt, stuitten bij hun pogingen feestvreugde op te wekken op de grenzen van hun mogelijkheden.

§ 2 Het ‘twee-derde’ besluit en de omwenteling van 12 juni 1798.

Vele deelnemers aan de officiële onderdelen van het feestprogramma van 19 mei 1798 in Den Haag moeten onder grote spanning aan de bijeenkomsten hebben deelgenomen. Eén belangrijke en gezaghebbende hoogwaardigheidsbekleder was niet aanwezig: de luitenant-generaal Daendels, opperbevelhebber van het Bataafse leger. Hij was op eigen initiatief en zonder toestemming van het Uitvoerend Bewind in de nacht van donderdag 17 op vrijdag 18 mei naar Parijs vertrokken om gesprekken te voeren over de politieke situatie in Den Haag. Het conflict over de wijze van transitie had zich namelijk binnenskamers verscherpt. Hij, die door sommigen als ‘peetvader’ werd gezien van het zittende regime, nadat onder zijn militaire bescherming op 22 januari 1798 de parlementaire omwenteling had plaatsgevonden, was niet aanwezig bij de festiviteiten op zaterdag 19 mei, die een hoogtepunt en tegelijkertijd een afsluiting hadden moeten zijn van alle provisionele maatregelen die de Republikeinen vanaf 22 januari 1798 hadden genomen.

Het Uitvoerend Bewind had in de avond van vrijdag 18 mei de nog in vergadering bijeen zijnde Eerste Kamer (van het nieuwe parlement) met een brief en met een ontwerp-*proclamatie* geïnformeerd over de situatie die was ontstaan door de reis van Daendels en de maatregelen die waren genomen. De advocaat-fiscaal was verzocht een gerechtelijke procedure te starten wegens desertie van de generaal, een zeer ernstige beschuldiging tegen de hoogste militaire gezagsdrager in de Bataafse Republiek. De Tweede Kamer (van het nieuwe parlement) was vervolgens om elf uur, tegen middernacht, in buitengewone zitting bijeen geweest om de brief en proclamatie te bespreken om vervolgens de handelwijze van het Uitvoerend Bewind goed te keuren, nadat de Eerste Kamer dat al had gedaan.¹⁴

Alle personen die op zaterdag 19 mei aanwezig waren in de ambtswoning van het Uitvoerend Bewind en later bij het aangeboden middagmaal, de leden van het Uitvoerend Bewind, de leden van de Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam, de zes agenten met hun secretarissen, die later de aanstichters bleken te zijn van de op handen zijnde omwenteling, de generaals van het Bataafse leger, de Franse ambassadeur en zijn

¹⁴ *Dagverhaal van het Vertegenwoordigend Lichaam* 1 nr. 18 (zitting van vrijdag 18 mei, Eerste Kamer), 142-143; nr. 19 (zitting van vrijdag 18 en maandag den 21 Mey 1798; Eerste Kamer, vervolg) 145-146; (Tweede Kamer) 146-147.

naaste medewerkers, de opperbevelhebber van het Franse Leger in de Bataafse Republiek Joubert, die Daendels rugdekking had verleend voor zijn reis naar Parijs, allen waren op de hoogte van de ontstane situatie, die tot veel geruchten en onzekerheid aanleiding zou geven.

Buiten de Haagse politieke en militaire elite wist overigens op dat moment niemand iets van de politieke crisis. De *proclamatie* van het Uitvoerend Bewind en informatie over het vertrek van Daendels naar Parijs en de aanleiding daartoe bereikten het publiek pas in de week van 21 mei, op het moment dat kranten daarover publiceerden.

Deze politieke crisis was ontstaan, nadat het Uitvoerend Bewind de Constituerende Vergadering op 1 mei 1798 had geïnformeerd over de uitslag van het referendum en de vraag hoe de transitie naar de nieuwe constitutionele orde moest plaatsvinden. Daar worstelden de Republikeinen mee. Niet echter de Franse ambassadeur Delacroix. Hij kende een remedie die in Frankrijk was toegepast. Haagse politici had hij vóór 3 mei 1798 niet kunnen overtuigen om daarvan gebruik te maken.

Wat die oplossing zou zijn, bleek maandag 6 mei 1798. Het Uitvoerend Bewind publiceerde op die dag de einduitslag van het referendum van 23 april 1798 en maakte en passant bekend dat de Constituerende Vergadering zichzelf op 4 mei had ontbonden en had omgezet in een uit twee kamers bestaand Vertegenwoordigend Lichaam.¹⁵

De nieuwe *Staatsregeling* schreef inderdaad voor dat er een Vertegenwoordigend Lichaam zou zijn, bestaande uit een Eerste en een Tweede Kamer, waarvan jaarlijks één-derde van het aantal leden zou aftreden, waarna verkiezingen zouden worden gehouden voor de opengevallen zetels. Voor de meeste buitenstaanders en direct betrokkenen was deze tekst van de *Staatsregeling* duidelijk: de Constituerende Vergadering zou uiteengaan, waarna verkiezingen zouden worden gehouden voor alle 94 zetels waaruit het Vertegenwoordigend Lichaam zou bestaan. Wellicht speelde in dit scenario de Constituerende Vergadering of een commissie daaruit nog een rol in het transitieproces, maar dat was minder duidelijk.

Op voorstel van Delacroix zouden echter de zittende leden van de Constituerende Vergadering die aan de kwalificaties van de *Staatsregeling* voldeden, overgaan naar het nieuwe te creëren Vertegenwoordigend Lichaam.¹⁶ Voor één-derde van het aantal zetels (31 of 32 van de 94 zetels) zouden dan aanvullende verkiezingen worden gehouden. Naar analogie van de maatregelen die in 1795 in Frankrijk waren genomen, werd dit het ‘twee-derde besluit’

¹⁵ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1798 II*, 457-458.

¹⁶ Representanten die een kerkelijke functie vervulden konden conform de *Staatsregeling* geen zitting hebben in het Vertegenwoordigend Lichaam. Pastors, predikanten en (kerkelijke) hoogleraren namen afscheid van de vergadering, tenzij zij hun kerkelijke functie opgaven.

genoemd: twee-derde van de leden die zitting hadden in de Constituerende Vergadering zouden overgaan naar het nieuw te installeren Vertegenwoordigend Lichaam, voor één-derde van de zetels zouden verkiezingen worden gehouden.

Een eerder voorstel van Delacroix om de implementatie en de uitvoering van de *Staatsregeling* te verzekeren, was op 17 maart 1798 wel aangenomen en uitgevoerd. De Constituerende Vergadering benoemde toen het Uitvoerend Bewind dat op 25 januari nog als voorlopig was aangesteld als definitief. Dat was een daad die haaks stond op de letter van de *Staatsregeling*, want het Uitvoerend Bewind kon eigenlijk pas worden benoemd na verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam.

De *Staatsregeling* bepaalde verder dat ieder jaar slechts één van de vijf leden van het Uitvoerend Bewind zou aftreden, een lid dat vervolgens niet herkiesbaar was. Door een stemming in het Vertegenwoordigend Lichaam zou jaarlijks in deze vacature worden voorzien. Zo zou pas in het derde regeringsjaar een eventueel nieuwe meerderheid binnen het Uitvoerend Bewind tot stand kunnen komen voor het voeren van een andere politieke koers. Door het besluit van 17 maart bleef het zittende Uitvoerend Bewind aan de macht en werd de Republikeinse politiek voor ten minste drie jaar gegarandeerd.

Een ander voorstel van Delacroix om de *Staatsregeling* veilig te stellen was het voorgenoemde ‘twee-derde besluit’. Partiële verkiezingen voor één derde van de zetels van het Vertegenwoordigend Lichaam zouden niet onmiddellijk een gevaar betekenen voor voortbestaan van de *Staatsregeling*. De Franse politici waren in 1795 echter zo verstandig geweest om dat besluit afzonderlijk te laten goedkeuren in het referendum voor de nieuwe grondwet. Tot tweemaal toe heeft Delacroix achter gesloten deuren geprobeerd een dergelijk besluit te laten nemen. De meerderheid van de Constituerende Vergadering durfde dat niet aan.¹⁷ Een poging om het onderwerp via petitie uit het hele land op de agenda van de Constituerende Vergadering te krijgen mislukte wegens een gebrek aan animo.

Pas op vrijdag 4 mei nam de Constituerende Vergadering onder grote politieke druk van het Uitvoerend Bewind en ambassadeur Delacroix alsnog het zogenoemde ‘twee-derde besluit’. Twintig leden werden gekozen tot lid van de Tweede Kamer en de overige 42 leden zouden deel uitmaken van de Eerste Kamer. Het besluit was controversieel en werd door velen ervaren als een daad die niet in overeenstemming was met de zojuist aangenomen

¹⁷ Over het optreden van Delacroix en de parlementaire besluitvorming met alle details en verwijzing naar de bronnen: Oddens *Pioniers in schaduwbeeld*, 352-361. Zie ook Postma, *Alexander Gogel* voor de rol van de agenten van het Uitvoerend Bewind, in het bijzonder Gogel.

Staatsregeling. Het zou dit doorgedrukte voorstel zijn, dat tot grote beroering aanleiding zou geven en uiteindelijk zou leiden tot de val van het Uitvoerend Bewind op 12 juni 1798.

Het waren de nieuwe ministers, met de agent van financiën Alexander Gogel voorop, die het ‘twee-derde besluit’ niet wensten te accepteren. Samen met zijn collega-agenten streefde hij naar de verwijdering van de harde kern van Republikeinen uit het Uitvoerend Bewind en de twee Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam. Gogel wilde tevens de volledige vervanging van het (Republikeinse) stadsbestuur van Amsterdam, dat na de ‘reorganisatie’ van 15 maart 1798 onvoldoende gezag en aanzien genoot in financiële en handelskringen van de stad. Op 13 juni zou die omwenteling in Amsterdam daadwerkelijk worden uitgevoerd.

Voor het wijzigen van de politieke koers werd generaal Daendels ingezet. Het verzet was niet alleen gericht tegen het Uitvoerend Bewind, maar evenzeer tegen de politiek van ambassadeur Delacroix en zijn medewerker Ducange. Zowel binnen de politieke elite in Den Haag, als binnen de kleine groep van vertegenwoordigers van de Franse Republiek in de Bataafse Republiek, bestond blijkbaar tweespalt over de politiek die moest worden gevolgd.

De gesprekken van Daendels in Parijs leidden tot het terugroepen van de Franse ambassadeur Delacroix op 30 mei 1798, nadat hij op 20 mei al een opdracht had gekregen om zich te ontdoen van Ducange, die als medewerker van de ambassadeur een cruciale rol had vervuld in de communicatie met het Uitvoerend Bewind, de Constituerende Vergadering en de (derde) Constitutiecommissie. Ducange kreeg de schuld in de schoenen geschoven aanstichter te zijn van het ‘twee-derde besluit’.

Generaal Daendels verkreeg in Parijs carte blanche om op eigen gezag en verantwoordelijkheid een einde te maken aan het beleid van het Uitvoerend Bewind en de Republikeinen. De volle politieke steun kreeg hij echter niet. Men wachtte in Parijs de gebeurtenissen af.

Op 10 juni was Daendels terug in Den Haag, waarna de crisissfeer op een hoogtepunt kwam. Een ‘wisseling van de wacht’ werd verwacht. In de middag van 12 juni poogden militairen de drie Republikeinse leden van het Uitvoerend Bewind gevangen te nemen, terwijl die aan een maaltijd zaten met ambassadeur Delacroix, nadat hen te verstaan was gegeven dat aftreden beter zou zijn. Alleen De Lange werd daadwerkelijk gevangen genomen; in de chaos konden Pieter Vreede en Wybo Fijnje vluchten. Ambassadeur Delacroix protesteerde hevig tegen het optreden van Daendels. De twee leden van het Uitvoerend Bewind met het minste Republikeins profiel, Wildrik en Fokker, kregen huisarrest, dat overigens in de loop van de

avond werd opgeheven. De deuren van de Eerste en Tweede Kamer werden gesloten. De Eerste Kamer was al niet meer in vergadering bijeen. De Tweede Kamer weigerde te zwichten en de vergadering werd in de avondzitting door militairen onderbroken en publiek gesloten. Elf leden van zowel de Eerste als de Tweede Kamer, de harde Republikeinse kern, werden gevangen genomen en naar Huis ten Bosch overgebracht.¹⁸ Daendels dwong met militaire middelen het Uitvoerend Bewind tot aftreden en liet de Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam sluiten.

Op 12 juni namen vijf agenten (ministers) het voorlopige bewind in handen. Als Intermediair Uitvoerend Bewind bereidden zij de (algemene) verkiezingen voor. Aanvullend openden zij op 13 juni de zitting van een Intermediair Wetgevend Lichaam, waarvan onder meer Fokker en Wildrik, twee leden van het gevallen Uitvoerend Bewind, deel uitmaakten, naast elf leden van de gesloten Eerste en Tweede Kamer die zich hadden verzet tegen het ‘twee-derde besluit’ en een aantal personen uit de tweede Nationale Vergadering en provinciale en stedelijke besturen die in januari, februari en maart 1798 waren ontslagen of zich vrijwillig hadden teruggetrokken. Uiteindelijk bestond dit interim Intermediair Wetgevend Lichaam uit 44 leden. Deze uitkomst laat zien, dat de omwenteling geïnitieerd werd door de vijf agenten (ministers) en dat Daendels slechts een uitvoerende rol had. Evenals na 22 januari verdween hij na 12 juni vrijwel meteen en geheel uit beeld.¹⁹

Op 12 juni 1798 was de val van het Uitvoerend Bewind en de sluiting van de twee Kamers door middel van een tweede omwenteling noodzakelijk om de kern van de Republikeinse groep uit te schakelen en te vervangen door gematigde politici en bestuurders in de hoop de *Staatsregeling* te redden uit de handen van een minderheid. Het Intermediair Uitvoerend Bewind en het Intermediair Wetgevend Lichaam organiseerden vervolgens op 10 en 13 juli 1798 verkiezingen voor alle 94 zetels in het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam, dat vervolgens op 17 augustus 1798 de leden van het Uitvoerend Bewind koos, dit alles conform de aangenomen *Staatsregeling*.

Kort voor de verkiezingen werden de meeste ‘staatsgevangenen’ in het Huis ten Bosch, zowel die van 22 januari als die van 12 juni, vrijgelaten, maar dat was te laat om nog aan verkiezingen te kunnen deelnemen. Nadat het nieuwe regime op meer constitutionele wijze in het zadel kwam, volgde de rest van de gevangen representanten in augustus 1798.

¹⁸ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 365.

¹⁹ Hij was begin juli evenwel nog aanwezig in Leeuwarden om het nieuwe Friese provinciebestuur te helpen bij het verzetten van de bakens en het breken van de republikeinse politiek van het administratieve bestuur in Friesland.

Het gevolg was dat noch de spraakmakende moderate en federalistische politici uit de Nationale Vergadering noch de harde kern van Republikeinen uit de Constituerende Vergadering gekozen kon worden in het Vertegenwoordigend Lichaam, omdat zij zich niet hadden kunnen inschrijven in het stemregister, voorwaarde voor iedere burger die aan verkiezingen wilde deelnemen. Een gematigd samengesteld Vertegenwoordigend Lichaam koos vervolgens een politiek tandeloos Uitvoerend Bewind.

De actie van de vijf agenten (ministers) tegen het Uitvoerend Bewind legde onmiddellijk de zwakte bloot van de tweeledige structuur van de uitvoerende macht, die in de *Staatsregeling 1798* was voorzien. De uitvoerende macht berustte constitutioneel bij het Uitvoerend Bewind, maar de werkelijke politieke macht bleek te berusten bij de agenten (de ministers) van Oorlog, Marine, Financiën, Binnenlandse Zaken en Justitie. Zij keerden in augustus 1798 naar hun departementen terug. Het Uitvoerend Bewind bleek vervolgens meer als administrateur op te treden dan als ‘*energique*’ onderdeel van de uitvoerende macht, waar de hoofdlijnen van de politiek werden bepaald.

De omwenteling van 12 juni 1798 leidde tot een relocatie van de politieke macht, maar anders dan de *Staatsregeling* bedoelde: namelijk van het Uitvoerend Bewind naar agenten (ministers). Door de verwijdering van de harde kern van Republikeinen uit de Haagse politiek, verloor de *Staatsregeling* tevens haar ‘founding fathers’, de politici die zouden moeten instaan en zich inzetten voor het behoud van deze grondwet.

§ 3 De afwikkeling van de zuivering

Zowel bij het Uitvoerend Bewind als in de sinds 4 mei 1798 geformeerde Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam was het voor iedere politicus en bestuurder duidelijk dat veel was mis gegaan bij de voorbereiding van het referendum, in het bijzonder de zuivering van de grondvergaderingen. Hangende de besluiten over de afhandeling van de klachten besloot men om iedere burger die aan de eisen voor stemrecht voldeed, de gelegenheid te geven om zich in te schrijven in het openbaar stemregister dat volgens de nieuwe *Staatsregeling* door het gemeentebestuur moest worden aangelegd. Wellicht kon deze maatregel problemen oplossen die door de zuiveringen waren ontstaan. Zo kregen in ieder geval burgers de gelegenheid zich in te schrijven die niet aan het referendum hadden mogen deelnemen, omdat zij nooit grondvergaderingen hadden bezocht. En voorts zouden klachten worden gesmoord van burgers die bang waren voor het behoud van hun pensioen of hun ambtelijke betrekking. Het Uitvoerend Bewind besloot aldus tot een vlucht naar voren,

voordat alle bezwaarschriften tegen de ontneming van stemrecht zorgvuldig zouden zijn afgehandeld.²⁰

Op 7 en 8 mei 1798 stemden Eerste en Tweede Kamer in met het voorstel van het Uitvoerend Bewind om *TITUL II* van de *Staatsregeling* in werking te brengen, het hoofdstuk met de regels voor het aanleggen van het openbaar stemregister. Op 10 mei 1798 publiceerde het Uitvoerend Bewind de oproep aan de plaatselijke besturen om stemregisters te openen.²¹ Bij de inschrijving dienden stemgerechtigde burgers eigenhandig, in het bijzijn van bestuurders, een handtekening te plaatsen onder de inmiddels bekende politieke verklaring, wilden zij stembevoegd worden. Het was dezelfde verklaring die burgers vóór 23 april hadden moeten ondertekenen als zij aan het referendum hadden willen deelnemen. Voor dinsdag 29 mei werden verkiezingen in grondvergaderingen aangekondigd voor de vacante zetels en conform de staatsregeling zouden de kiezersvergaderingen, drie dagen later op 1 juni moeten plaatsvinden.²² Al heel snel bleek dat echter een onhaalbare kaart.

De belangrijkste reden daarvoor was dat de politieke uitsluiting niet van de baan was. Het grote struikelblok voor plaatselijke besturen betrof de toepassing van artikel 15 van de *Staatsregeling*:

‘Geduurende den tijd van ten minste tien volgende Jaaren, na de aanneeming der Constitutie, worden tot de inschrijving in ’t stemregister niet toegelaaten de openbaare Aanhangers van het Stadhouderlijk en Foederatief bestuur, nog ook alle bekende Wederstreevers van de groote beginzelen der Omwenteling van 1795’.

Hoe moesten plaatselijke besturen deze regel toepassen? Was dit artikel niet de grondslag geweest voor de zuiveringspolitiek? Plaatselijke besturen waren nu zelf verantwoordelijk voor het onderzoek naar de politieke gezindheid van hun burgers. Er waren geen zuiveringsagenten om achter te verschuilen, zoals in april. Vragen die aan het Uitvoerend Bewind werden

²⁰ NA Den Haag. Archief *Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 14 Notulen van 5 mei 1798. Hierin een afschrift van de brief van de agent van politie van 3 mei; het besluit van 5 mei en een afschrift van de brief van het Uitvoerend Bewind aan het Vertegenwoordigend Lichaam.

²¹ *Publicatie* van het Uitvoerend Bewind ‘tot het in werking brengen van de tweede titul der acte van staatsregeling, de uitoeffening van het stemvermogen der burgers betreffende; 10 mey 1798.’

²² *Besluiten Eerste Kamer 4 mei-12 juni 1798*, 7 mei:16-17; *Besluiten en decreeten Tweede Kamer 4 mei-12 juni 1798*, 8 mei 10-11. *Staatsregeling*, ‘Titul II Van de uitoefening van het stemvermogen der burgeren, in grond- en districtsvergaderingen. Eerste afdeeling Van de Stem-bevoegdheid der Burgeren,’ artikel 9-17.

gesteld over de toepassing, werden beantwoord door een verwijzing naar de letter van de *Staatsregeling*.

Na afloop van het *Nationaal Feest* begon in verschillende steden en dorpen de inschrijving, op maandag 21 mei en volgende dagen. Veel plaatselijke besturen aarzelden echter. Spoedig liep de uitvoering van de inschrijving dan ook vast, zodat de datum voor de verkiezingen één maand moest worden opgeschoven naar dinsdag 26 juni.²³ Geen aarzelingen lijken er trouwens te zijn geweest in steden en dorpen waar de zuivering in april geen controverses had opgeleverd.

Twee groepen van besturen hadden problemen bij de uitvoering van de inschrijving. Op de eerste plaats intermediair administratieve provinciebesturen en stadsbesturen met een duidelijke *Republikeinse* groep. Zij wensten strikte uitvoering te geven aan artikel 15 van de *Staatsregeling* en werden gesteund door het Uitvoerend Bewind en het Vertegenwoordigend Lichaam. Burgers konden in die plaatsen bijvoorbeeld ‘aangifte’ doen en dan zouden plaatselijke bestuurders vaststellen welke burgers ‘waardig’ waren om als stembevoegde burger te worden ingeschreven in het openbaar stemregister. Dit was de handelwijze van ondermeer het stadsbestuur van Leiden. De andere groep bestond uit steden en dorpen waar juist grote ophef was geweest rond de zuivering en het plaatselijk bestuur zich geen nieuwe problemen op de hals wilde halen voordat de klachten waren afgehandeld. Dit was de afwachtende aanpak in ondermeer Rotterdam. En dan waren er nog steden en dorpen die zich afvroegen waarom eigenlijk een nieuw register moest worden aangelegd. De lijsten en registers met de ondertekende ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ waren toch in april aangelegd? Was het niet voldoende om die aan te vullen met burgers die voor 23 april geen verklaring hadden mogen of kunnen afleggen? Waarom burgers voor de tweede keer dezelfde politieke verklaring laten ondertekenen? Dit was de zienswijze van het gemeentebestuur van Den Haag, dat onmiddellijk een conflict kreeg met het intermediaire provinciebestuur van Holland.

Op 12 juni, de dag van de regeringswisseling, was de registratie in delen van de Bataafse Republiek volledig vastgelopen, zonder dat iemand wist hoe die weer op gang te krijgen. De inschrijving was opgeschort in de provincie Friesland, evenals in de stad Utrecht. In Rotterdam, Leiden, Nijmegen, Middelburg, Alkmaar, Den Bosch, Breda en Bergen op Zoom waren de stemregisters om uiteenlopende redenen (nog) niet geopend. En als de

²³ *Proclamatie* van het Uitvoerend Bewind van 24 mei 1798 ‘wegens de oproeping der grondvergaderingen. Tegen de 26 juny aanstaande.’

plaatselijke besturen de registers wel hadden geopend, bestond in Den Haag of bij de intermediair administratieve besturen in de provincies twijfel of zij de politieke gezindheid van hun burgers conform artikel 15 wel actief controleerden.

Het idee om met een aantal snelle besluiten aanvullende verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam te organiseren, kwam in het politieke moeras terecht. In de Kamers liep de noodzakelijke besluitvorming voor de aanwijzing van 32 districten voor die partiële verkiezingen vast. In stad en land raakte de inschrijving in de stemregisters geblokkeerd, in het bijzonder in provincies en steden waar het Uitvoerend Bewind en het Vertegenwoordigend Lichaam, de Republikeinse stroming met name, konden rekenen op de meeste politieke steun. Hoe konden op 26 en 29 juni de verkiezingen voor één derde van de zetels in het Vertegenwoordigend Lichaam nog op een goede manier worden georganiseerd, als de voorbereiding zo stroef liep? Hing een tweede uitstel van de verkiezingen in de lucht?

De val van het Uitvoerend Bewind en de sluiting van de Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam op 12 juni luidden het begin in van een nieuwe politiek voor de inschrijving in stemregisters. Het Intermediair Uitvoerend Bewind richtte zich immers op de organisatie van de verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam. Op 22 juni kwam de aankondiging dat op 10 juli de grondvergaderingen en op 13 juli de districtsvergaderingen van kiezers (kiesmannen) zouden worden gehouden voor een volledig nieuw te kiezen Vertegenwoordigend Lichaam. Alle tegenstand van Republikeinen in de intermediair administratieve provincie- en stadsbesturen werd gebroken door hen uit die besturen te verwijderen. Vaak waren de nieuw aangezochte personen in februari of maart 1798 uit die besturen verwijderd door de agenten ter reorganisatie van de plaatselijke besturen. Het werd eufemistisch opnieuw een reorganisatie genoemd, maar was in feite de aloude methode uit het ancien régime: ‘het verzetten van de wet’, het verwijderen van politieke tegenstanders en het vervangen door medestanders.

Het probleem van de politieke selectie bij de inschrijving in de stemregisters werd beslecht door de publicatie van het Intermediair Uitvoerend Bewind van 18 juni 1798.²⁴ Het Intermediair Uitvoerend Bewind bood een ingenieuze oplossing voor het probleem rond de toepassing van artikel 15 van de *Staatsregeling*. De interpretatie diende in de tekst van de *Staatsregeling* zelf gezocht te worden, waarbij verwezen werd naar de *Algemeene Beginselen*,

²⁴ *Publicatie* van het Intermediair Uitvoerend Bewind wegens de herstelling in het stemregt van alle zodanige burgers, welke daar van zyn uitgesloten geworden, niet tegenstaande zy de by de Staatsregeling bepaalde vereischten bezitten. Den 18 juny 1798.

die aan de Staatsregeling vooraf gingen. Daarin stond als grondrecht artikel 5: ‘*dat de Wet zich alleenlyk uitstrekt tot daden, en nimmer tot gevoelens.*’

Aldus geïnterpreteerd waren burgers uitgesloten, die sinds de revolutie van 1795 in het openbaar, en in hun gedrag, zich aanhanger hadden getoond van het stadhoudelijk en het federatief bestuur of zich in gedrag hadden verzet tegen ‘de grote beginselen’ van de omwenteling. Deze uitleg had gevolgen. Ten eerste kon en mocht een plaatselijke bestuurder de politieke mening van een burger niet meer toetsen; het criterium betrof uitsluitend zijn gedrag. Alle bezwaren tegen de inschrijving van burgers die onder het stadhoudelijk bewind vóór 1795 functies en ambten vervulden, waren eveneens van geen betekenis. Meer emoties riep de vaststelling op dat personen die op de één of andere manier betrokken waren geweest bij het geweld en de plunderingen in 1787 of daarvan sinds 1795 regelmatig waren beschuldigd, mochten worden ingeschreven. Het betrof immers gedragingen vóór het jaar 1795. Verwijzingen naar 22 januari 1798 waren al helemaal uit den boze.

Daarmee trok het Intermediaire Uitvoerend Bewind de angel uit artikel 15. In feite werd het artikel buiten werking gesteld, nu plaatselijke besturen gedrag moesten beoordelen in plaats van denkbelden en opinies.

Dezelfde redenering werd gevolgd om gemoedsbezwaren van burgers te weerleggen over het afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’. De plaatselijke besturen dienden die burgers eveneens te wijzen op hetzelfde artikel 5 uit de *Algemeene Beginselen*. De hele *Staatsregeling* was doordrenkt, aldus de redenering, van de afkeer van het Bataafse volk van het stadhoudelijk bewind, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid. De zinsnede ‘de onveranderlijke afkeer van ...’ richtte zich op het doen van een belofte om zich niet door daden te verzetten tegen de aangenomen *Staatsregeling*. Of deze redenering voor gewetensbezwaarde burgers voldoende was, mag overigens worden betwijfeld.

Aan elke willekeurige ontneming van stemrecht diende een einde te komen. Elke burger die niet uitdrukkelijk op te bewijzen gronden naar de letter van de *Staatsregeling* was uitgesloten, diende te worden erkend als stembevoegd burger, als hij dat zelf wilde. Niemand mocht nog van de inschrijving in het stemregister worden geweerd. Alle ‘eigendunkelyke’ bepalingen of opschortingen van de inschrijving werden vervallen verklaard. De verantwoordelijkheid voor de inschrijving lag op de eerste plaats bij de burger, niet bij een plaatselijk bestuur dat hem ‘waardig’ zou moeten verklaren om stembevoegd te zijn.

Ten slotte kreeg de burger die bij de inschrijving door het plaatselijk bestuur niet werd toegelaten het recht om binnen 24 uur een schriftelijke en getekende opgave te verzoeken van

de reden van afwijzing. Volgens de *Staatsregeling* kon de afgewezen burger vervolgens beroep aantekenen bij het Vertegenwoordigend Lichaam.

Niet alle uitsluitingsgronden waren echter van de baan. Plaatselijke besturen werd met nadruk verzocht te controleren of burgers zes maanden voor de inschrijving een uitkering hadden genoten van de armbesturen of in staat van faillissement verkeerden. Sommige stadsbesturen zouden op deze gronden ingeschreven burgers alsnog schrappen.

Alle plaatselijke besturen kregen opnieuw de opdracht om de stemregisters te openen of te heropenen. In provincies en steden die vóór 12 juni begonnen waren met de inschrijving bestonden geen problemen. De nieuwe uitleg van artikel 15 moet voor de meeste plaatselijke besturen alle belemmeringen hebben weggenomen. Problemen bestonden bij provincie- en stadsbesturen met een sterke *Republikeinse groep*, die voorstander waren van de toepassing van artikel 15. Pas na ‘reorganisatie’ van de stadsbesturen in steden als Leiden en Rotterdam en het provinciebestuur van Friesland konden de stemregisters aldaar worden geopend.

Vanaf 18 juni 1798 zouden daarmee alle klachten uit april en mei 1798 over de ontneming van stemrecht van tafel zijn. Iedere burger die zich wilde inschrijven, kon dat immers doen. Nergens blijkt vervolgens dat de rekesten die sinds april 1798 op de Haagse bureaus lagen, daadwerkelijk individueel zijn afgehandeld.

Wel stelde het Intermediair Uitvoerend Bewind op verzoek van het Intermediair Wetgevend Lichaam een onderzoek in naar het gedrag van de zuiveringsagenten. Waren de agenten hun instructie te buiten gegaan en hadden zij zich ‘schuldig gemaakt aan mishandeling hunner medeburgeren’? Om er onmiddellijk aan toe te voegen: ‘om de zodanigen die zig daar aan mogen te hebben schuldig gemaakt, daadlyk te doen arresteeren, en aan hunner competente rechter over te geven.’ Dergelijke geluiden waren al te horen geweest in de Constituerende Vergadering van 17 en 18 april 1798. Drie ambtenaren van het Agentschap van Inwendige Politie, dat onder leiding stond van LaPierre, kregen een onderzoeksopdracht. De commissie onderzocht gedetailleerd alle rekesten en rapporten van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen en liet een omvangrijk archief achter.²⁵

In het eindrapport maakte de commissie een onderscheid tussen ‘gemotiveerde’ en ‘ongemotiveerde’ klachten. Gemotiveerde klachten waren expliciet gericht op de handelingen van agenten, die vervolgens om een reactie werden gevraagd over de klacht. Met de antwoorden nam men in Den Haag genoegen. Het overgrote deel waren ongemotiveerde klachten, die zich in het algemeen richtten tegen de instructie van de agenten en daarmee

²⁵ NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1796-1813*, inv.nr. 185-194.

tegen de politiek van het afgezette Uitvoerend Bewind. Vaak waren die afkomstig van beambten of van burgers met pensioen die nooit aan grondvergaderingen hadden deelgenomen en daarom niet hadden mogen deelnemen aan het referendum. Zij vreesden voor hun baan of inkomen, omdat zij niet in de gelegenheid waren gesteld de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ af te leggen. In de dagen na 18 juni konden zij zich inschrijven, althans als zij voldeden aan de overige eisen voor stemrecht.

Gearresteerd werd er niemand. De agenten vormden slechts een ‘schakel’ in de keten van besluitvorming van het afgezette Uitvoerend Bewind, aldus de motivering om hen vrij te pleiten van alle aanklachten. Zou een juridische procedure tegen hen in gang worden gezet, dan zou dat ook moeten gelden voor anderen, onder wie de voormalige leden van het Uitvoerend Bewind. Het probleem zat eerder in artikel 6 van de instructie dan in het gedrag van de agenten bij de uitoefening van hun opdracht, aldus de commissie.²⁶

De commissie adviseerde om de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen niet te vervolgen. Op 16 augustus 1798 nam het Intermediair Uitvoerend Bewind de conclusies over, zodat het nieuwe Uitvoerend Bewind, constitutioneel gekozen op 17 augustus, met een schone lei kon beginnen.²⁷ Alle ingediende declaraties voor reis- en verblijfkosten van de zuiveringsagenten werden vervolgens betaalbaar gesteld.

§ 4 Het lot van de Staatsregeling 1798

Begin juli 1798 kreeg ‘s-landsdrukkerij de opdracht om 5.000 exemplaren te drukken van de aangenomen *Staatsregeling*. Burgers konden zo in het bezit komen van een officieel exemplaar. Het publiek kon een exemplaar aanschaffen voor de prijs van 14 stuivers; provinciale en plaatselijke besturen hadden bij aankoop korting: 11 stuivers ‘voor het land’.²⁸ Bij dit exemplaar behoorde een gegraveerde titelpagina. Kopers werden zo impliciet uitgenodigd om de tekst na aanschaf in te binden.

²⁶ Artikel 6 van hun instructie luidde: ‘commissarissen zullen zich nauwkeurig informeerden naar de personen op die lyste geplaatst, en alle zodanige royeeren, die hun, na genoegzaame informatie, gebleken zyn, Aanhangers te zyn van het stadhouderyk en Bondgenootschappelyk Bestuur, of die in het gemeen de orde van zaken door de Revolutie van den 22 januari gevestigd, niet zyn toegedaan, en tevens allen die zich, zonder voldoende redenen, aan den dienst des Vaderlands onttrekken.’

²⁷ NA Den Haag. *Archief Uitvoerend Bewind*, inv.nr. 32, notulen van 16 augustus 1798, Rapport van de Agent van Inwendige politie. Inv.nr. 47, Rapport van de Agent bij het departement van Inwendige Politie en Toezicht op den staat van Dijken, Wegen en Wateren, aan het Intermediair Uitvoerend Bewind van 15 augustus 1798.

²⁸ Schneider, *Voorgeschiedenis Landsdrukkerij*, 137; NA Den Haag. *Archief Wetgevende Colleges*, inv.nr. 498, korte notulen 9 juli 1798.

Op dinsdag 10 en vrijdag 13 juli 1798 werden de verkiezingen gehouden voor het Vertegenwoordigend Lichaam. De 94 gekozen representanten kwamen op 31 juli 1798 bijeen op het Binnenhof, in de zaal die vanaf 1 maart 1796 al in gebruik was, eerst voor de eerste en tweede Nationale Vergadering en later voor de Constituerende Vergadering en zeer kort van 4 mei tot 12 juni 1798 voor de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Het Vertegenwoordigend Lichaam splitste zich in een Eerste en Tweede Kamer. De Eerste Kamer van 64 leden ving in dezelfde zaal met haar wetgevende werkzaamheden aan; de Tweede Kamer vertrok met 30 leden in optocht naar de aloude vergaderzaal van de Staten van Holland aan ‘de overkant’ om aldaar de vergadering te openen, overigens volgens het zelfde stramien als op 4 mei 1798.

Conform de *Staatsregeling* kozen de nieuwe representanten de vijf leden van het nieuwe Uitvoerend Bewind. De constitutionele raderen kwamen op gang. Het grote werk om een staat, één en ondeelbaar, op te bouwen, kon beginnen.

* * * * *

Geen enkele grondwet kan langdurig en duurzaam functioneren zonder steun van de ruime (zwijgende) meerderheid. Grondwetten zijn geen gewone wetten en kunnen diensgevolge allicht niet met gewone meerderheden worden aangenomen of gewijzigd. Er zijn niet voor niets veelal gekwalificeerde meerderheden nodig voor acceptatie en wijziging. Verzoening en compromisbereidheid tussen politieke hoofdstromingen en tussen politieke hoofdrolspelers zijn overigens essentiële voorwaarden om een constitutionele orde duurzaam te kunnen ontwikkelen.

Juist deze door ervaring ontwikkelde inzichten maakten de *Staatsregeling van 1798* tot een kwetsbare grondwet. Ontworpen en goedgekeurd door een minderheid van Republikeinen en hun geestverwanten in de Constituerende Vergadering, goedgekeurd door een ruime meerderheid van *stembevoegde* burgers, waarvan het merendeel nog in augustus 1797 een ontwerp van grondwet had afgekeurd. Maar genegeerd door een ruime meerderheid van *stemgerechtigde* burgers, die niet deelnam aan de referenda. Met ophef bestreden door honderden burgers die niet het recht hadden gekregen om aan het referendum deel te nemen en daarom rekestten naar Den Haag stuurden.

Het ‘twee-derde’ besluit dat op 4 mei 1798 werd doorgedrukt, versmalde de steun voor de *Staatsregeling* onder Haagse politici verder. De omwenteling van 12 juni hielp gematigde politici en bestuurders in het zadel. Onder hen juist personen die in de turbulente periode na

het referendum van 8 augustus 1797 geen zitting hadden willen nemen in de tweede Nationale Vergadering, terwijl zij wel gekozen waren. Alexander Gogel, bijvoorbeeld, die in september 1797 (als plaatsvervanger) weigerde zitting te nemen namens een Amsterdams district. Zijn schoonvader J.W. van Hasselt, die eveneens (als plaatsvervanger) het lidmaatschap in september 1797 weigerde, werd de eerste voorzitter van het Uitvoerend Bewind dat op 17 augustus 1798 aan het roer van het schip van staat kwam. Rutger Jan Schimmelpenninck, die met veel ‘misbaar’ geen zitting wenste te nemen in de tweede Nationale Vergadering, maar na 12 juni als nieuwe ambassadeur in Parijs de spil werd van de diplomatieke en politieke verhoudingen tussen Frankrijk en de Bataafse Republiek. Drie voorbeelden van Amsterdamse bestuurders die na 12 juni 1798 een belangrijke politieke rol vervulden, maar in de periode daaraan voorafgaand het ontwerpen en besluiten over een nieuwe grondwet hadden overgelaten aan de harde kern van Republikeinen, die na 12 juni 1798 van het politieke toneel werden gestuurd om er nooit meer terug te keren.

Geen enkele grondwet kan langdurig en duurzaam functioneren in een turbulente internationale omgeving. Het belang dat Frankrijk hechtte aan stabiele ‘zusterrepublieken’ aan zijn grenzen, de invloed die Franse politici uitoefenden op de totstandkoming van grondwetten in de staten die hen omringden, zijn daarvan voorbeelden. Het door oorlogen geteisterde Europa als gevolg van de Franse Revolutie en de opkomst van Napoleon betekende chaos en onzekerheid in de Bataafse Republiek. De eerste Nederlandse grondwet kon in een dergelijke turbulentie niet tot volle wasdom komen. Hoe mooi ook geschreven, hoe goed ook bedoeld.

CONCLUSIES EN NABESCHOUWING

Het was aan het einde van de achttiende eeuw een bijzondere onderneming om tot tweemaal toe een referendum te organiseren over een ontwerp van grondwet. Samen met verkiezingen voor de Nationale Vergadering waren dit de eerste experimenten in Nederland met democratie op nationaal niveau. Burgers maakten kennis met de wijze waarop democratie in praktijk kon worden gebracht, in een land waar ervaring met dit verschijnsel ontbrak.

In een land zonder verharde wegen, met huizen zonder huisnummer, straten zonder straatnaam, steden en dorpen zonder bevolkingsadministratie, werd een eerste vorm van democratie uitgetoetst. De cijfers zijn veelzeggend: honderdduizenden stemgerechtigden die door mondelinge of schriftelijke oproepen moesten worden bereikt; meer dan 136.000 burgers die in 1797 en meer dan 139.000 burgers die in 1798 kwamen stemmen; 28.000 militairen van leger en marine die onder leiding van officieren in 1798 een stem moesten uitbrengen; 3.760 vergaderlocaties die op één dag beschikbaar moesten zijn; meer dan 11.000 burgers die als stemopnemer hebben gefungeerd; circa 2.000 bestuurders die de stemming moesten organiseren; meer dan 8.000 aanplakbiljetten en 24.000 boekjes met constitutieteksten die in 1797 zijn verspreid; 25.000 boekjes in 1798; extra-bijlagen bij kranten. Publicaties die door drukkers in vaak vieze en onhygiënische werkplaatsen met een handpers moesten worden afgedrukt. Het drukken en verspreiden van duizenden exemplaren in een land waar de communicatiemogelijkheden nog zo beperkt waren, waar het vervoer met trekschuiten en koetsen plaatsvond, kan een prestatie van formaat worden genoemd. Het kan bijna niemand ontgaan zijn, dat de Bataafse Republiek een grondwet nodig had.

De gang van zaken bij de twee referenda was volgens regels georganiseerd. Veel formele attributen die inmiddels typerend zijn geworden voor democratische verkiezingen en referenda, zijn daarbij gebruikt: convocatiebiljetten, stembiljetten, pen en papier, stemopnemers, stembussen en stemkistjes en processen-verbaal. Een aantal bekende elementen ontbrak, zoals een stemhokje waarin voor niemand zichtbaar de burger zijn stem kon uitbrengen. In Amsterdam en Friesland zijn echter wel aanzetten gedaan om de tafel met de stemopnemers en de stembus in een aparte ruimte te plaatsen, afgezonderd van zittende en wachtende stembevoegde burgers. Voor het eerste referendum ontbrak een register van stemgerechtigde burgers; voor het tweede referendum bestond een dergelijk register wel, maar het had een politiek karakter. Burgers dienden een ‘verklaring’ te ondertekenen als zij zich wilden inschrijven.

Eén onderdeel laat echter de afstand met onze tijd duidelijk zien en dat betreft de oproep aan burgers voor het bijwonen van een vergadering, een bijeenkomst uitsluitend bedoeld om te stemmen, de zogenoemde grondvergadering. Algemene verkiezingen en referenda worden in onze tijd niet meer op deze manier georganiseerd, al vinden ook heden ten dage nog steeds verkiezingen en stemmingen voor representatieve organen plaats in vergaderingen. Zo vreemd is het stemmen in een grondvergadering dus ook weer niet.

Toch blijkt de grondvergadering een overgangsverschijnsel te zijn geweest. Geïntroduceerd in 1795-1796, raakte de grondvergadering na de zomer van 1801 in onbruik. Bij volgende referenda over nieuwe grondwetten in 1801 en in 1805 kwamen burgers niet meer in vergaderingen bijeen, maar konden zij hun stem uitbrengen door het plaatsen van een handtekening in een register dat op bepaalde, publieke plaatsen ter tekening lag. Als na 1801 verkiezingen worden gehouden waarin stemgerechtigde burgers een rol spelen, dan worden stembiljetten aan huis uitgedeeld en later door bodes opgehaald. Voor het uitbrengen van een stem door een individuele burger was geen vergadering of bijeenkomst meer nodig, zo zou de ervaring uitwijzen. In de ogen van veel achttiende-eeuwse burgers was de grondvergadering echter een essentieel onderdeel van democratie, een typerend kenmerk vooral van deze ‘vroege democratie’.

De grondvergadering blijkt overigens een ‘beperking’ op te leveren die wellicht inherent is aan collectieve besluitvorming. Het individueel stemgeheim was niet gegarandeerd, althans onvoldoende in moderne ogen. Want in veel steden en dorpen, in het bijzonder buiten Holland, vooral in 1797 en sporadisch nog in 1798, was de stemming ‘open’ en niet geheim. In het bijzijn van stemopnemers schreven burgers hun stem op een stembiljet. Al stond er een stembus, dan nog kon de uitslag vervolgens ‘open’ worden vastgesteld, door het openvouwen van het dichtgevouwen hoekje van het stembiljet, met daarachter genoteerd het getrokken nummer van de burger die zijn stem had uitgebracht. Achter volgnummer en naam van de burger die had gestemd, werd door stemopnemers zijn ‘ja’ of zijn ‘nee’ op een lijst geschreven. Binnen een dergelijke grondvergadering wisten burgers van elkaar wat zij hadden gestemd; naar buiten toe was de stemming echter geheim. Er was geen individueel maar zoiets als een collectief stemgeheim gecreëerd.

De organisatie van de twee referenda geeft zo een beeld van de eerste stappen op weg naar een electorale democratie in ontwikkeling. *Electoral democracy*, weliswaar een minimale vorm van democratie volgens politicologen, vraagt evenwel grote inspanning en

groot organisatievermogen van burgers, bestuurders en politici.¹ Vanuit democratisch perspectief is het aantal van 136.000 burgers in 1797 en 139.000 in 1798 dat bereid en bevoegd was om aan de grondvergaderingen deel te nemen, een boeiend gegeven. De politieke betrokkenheid bleef evident niet beperkt tot de maatschappelijke bovenlaag van die dagen. Op papier was welhaast sprake van algemeen mannenstemrecht. Een ruimhartige toekenning van stemrecht. Dit algemene stemrecht werd de mannelijke burger als het ware in de schoot geworpen, zonder dat hij daarvoor veel had hoeven doen. En het blijft zeer de vraag of politici en bestuurders, voor een deel staande in een lange regententraditie, na deze ‘gift’ wel zo opgetogen waren, zeker wat betreft de uitkomst van verkiezingen en referenda als burgers van dit stemrecht gebruik maakten. Hier moet wellicht de oorzaak te vinden zijn waarom dit algemeen mannenstemrecht zo snel vanaf het begin van de negentiende eeuw toch weer stap voor stap naar de achtergrond werd gedrukt. Maar stemrecht bleef voor een beperkte groep (belastingbetalende) mannen in de hele negentiende eeuw bestaan en zou nooit meer verdwijnen. Zwager stelde al vast dat het kiesrecht in de Bataafse Republiek het ruimste was dat tot 1917 heeft gegolden.² Dat kan hier nog eens worden bevestigd en benadrukt.

Op basis van cijfers uit 1801 en 1802 telde de Bataafse Republiek naar schatting 417.000 stemgerechtigden, circa 22% van de totale bevolking. Dat waren mannen van 20 jaar en ouder. Gemiddeld 15%, in sommige steden meer dan 25%, van de mannen in die leeftijdscategorie had wellicht stemrecht, maar was daarmee nog niet stembevoegd, omdat zij ten minste een deel van het jaar afhankelijk waren van uitkeringen van armbesturen. Op papier bestond algemeen mannenstemrecht, maar in de praktijk valt daar op af te dingen.

¹ Diamond, *Developing democracy. Toward consolidation*, 7-17. In het bijzonder 8-10. Binnen het kader van onderzoek naar democratisering is het voor politicologen noodzakelijk om diverse vormen van democratie te classificeren. Diamond en anderen onderzoeken vooral democratisering van landen in de door Huntington beschreven ‘derde golf’ ontstaan na 1974. Veel landen met verkiezingen voldoen om die reden nog niet volledig aan de normen van een ‘liberal democracy’. Voor landen in de eerste fase van democratisering wordt de term ‘electoral democracy’ gebruikt. ‘Electoral democracy’ is dan een land met een politiek systeem waar wel competitieve verkiezingen worden gehouden, maar waar de voorwaarden om dat te kunnen doen niet optimaal aanwezig zijn of onvoldoende worden gewaardeerd. Dat betreft vooral de eisen voor politieke vrijheid in de vorm van vrijheid van vergadering, vrijheid van drukpers en vrijheid van communicatie. De classificering is gebaseerd op de definitie van Schumpeter van democratie uit 1942: ‘a system for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of a competitive struggle for the people’s vote’. ‘Electoral democracy’ als fase naar de ontwikkeling van een optimale ‘liberal democracy’ heeft in deze onderzoekstraditie een normatieve ondertoon.

Daarnaast bestaat onderzoek door politicologen naar ‘electoral democracy’ zonder een normatieve ondertoon specifiek gericht op kiesstelsels en de invloed die de vormgeving daarvan heeft op het politieke systeem van een land.

² Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa*, 160-161.

Kan aan de hand van de uitslagen van de onderzochte referenda het maatschappelijk draagvlak worden vastgesteld voor een geschreven grondwet, die als doel had staat en maatschappij te vernieuwen? Aldus de kernvraag van dit onderzoek.

Allereerst de vernieuwende aspecten van de geschreven grondwet. De *Staatsregeling 1798* en het verworpen *Ontwerp van Constitutie* uit 1797 brachten inderdaad een volledige nieuwe staatsinrichting. De staat werd op nieuwe leest georganiseerd. De creatie van een parlement en bovenal van een regering met ‘*energique*’ uitvoerende macht ondersteund door een deskundige bureaucratie was het centrale thema in die dagen, onder de leuze ‘*één- en ondeelbaar*’. De ontwerpers van de grondwet scheidden en organiseerden, na lange discussies en grote onenigheid, de wetgevende en de uitvoerende macht. Nieuwe verhoudingen moesten worden gecreëerd tussen de nieuwe organen van de centrale overheid in Den Haag en de aloude provinciebesturen en steden, met soevereine macht, tot 1798. De rechterlijke macht werd met rust gelaten, maar moest wel worden ingebed binnen de nieuwe inrichting van de staat. Het zou tientallen jaren vergen, met soms nieuwe grondwetten als tussen-etappes, voordat de verhoudingen tussen de verschillende spelers in die nieuwe staat naar ieders tevredenheid waren uitgekristalliseerd.

Geraakt door de vernieuwingsdrang waren vooral burgers die op de één of andere manier met die nieuwe overheid in aanraking kwamen als beambten, als neringdoenden met eenvoudige overheidsbaantjes om het hoofd boven water te houden, als arbeiders die werkten aan dijken, wegen en vestingwerken, als leveranciers van producten en diensten. Kortom, de clientèle rondom plaatselijke bestuurders. Wat hadden zij te verliezen of te winnen met die nieuwe grondwet en de nieuwe verhoudingen?

De *Staatsregeling 1798* en het verworpen *Ontwerp van Constitutie* vernieuwden de maatschappij echter niet. Het lag anders en eerder omgekeerd. De maatschappij, gerepresenteerd in de Nationale Vergadering, dwong de ontwerpers van de grondwet vernieuwingen op te nemen die een einde maakten aan ongelijkheid en onvrijheid. Allereerst betrof dat de verhoudingen tussen de godsdienstige gemeenschappen. Gelijkheid en vrijheid gaf burgers het recht om hun godsdienst naar eigen overtuiging te beleven. Om hun geloofsovertuiging konden burgers niet meer worden uitgesloten van functies in staat en maatschappij. In tegenstelling met de Republiek der Verenigde Nederlanden moest de nieuwe staat neutraal zijn en vooral neutraal worden. Tientallen jaren zou het nog duren, voordat gelijke rechten voor katholieken, doopsgezinden, remonstranten, lutheranen, en zeker ook joden, zouden zijn gerealiseerd en de voorrechten van anderen zouden zijn afgebouwd. Voor

burgers en gemeenschappen die naar die gelijkheid snakten, boden de ontwerpen van grondwet een aansporing om deel te nemen aan de referenda. Voor burgers en gemeenschappen die hun voorrechten kwijtraakten, zonder dat zij precies wisten hoe dat allemaal zou uitpakken, was afwachten en niet deelnemen allicht de meest rationele reactie.

De *Staatsregeling van 1798* en het verworpen *Ontwerp van Constitutie* uit 1797 maakten een einde aan institutionele economische ongelijkheid, zoals het achterhaalde politieke en economische onderscheid tussen stad en platteland of het monopolie van gilden in steden, dat een belemmering vormde voor de vrije uitoefening van beroep en ambacht. Ook voor burgers die door deze nieuwe vrijheid voor anderen werden geraakt, was niet deelnemen aan referenda over een grondwet wellicht de meest verstandige oplossing.

Wat betreft de vernieuwingsaspecten van staat en maatschappij die in de ontwerpen van grondwet werden voorgesteld, konden stemgerechtigde burgers daaraan veel motieven ontleen om wel of niet te gaan stemmen, om een *ja* of een *nee*-stem uit te brengen.

Wat was dan het maatschappelijke draagvlak voor deze ontwerpen van grondwet? Van de geschatte 417.000 stemgerechtigde burgers stemde in 1797 en 1798 circa 33%. Van het totaal van 1.880.000 inwoners van de Bataafse Republiek was dit cijfermatig een duidelijke minderheid, zo mag worden vastgesteld.

De (gedetailleerde) vergelijking van de uitslag van 1797 met die van 1798 van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten laat zien, dat de opkomst bij beide referenda niet zoveel van elkaar verschilde. Kaarten, tabellen en diagrammen tonen duidelijke overeenkomsten, maar leggen tegelijkertijd verschillen bloot tussen steden, dorpen en regio's onderling. Tussen provincies waren die verschillen bekend door de officiële publicaties uit 1797 en 1798 van de uitslagen, maar de gearchiveerde uitslagen geven de mogelijkheid om de uitslag veel genuanceerder te beschrijven en te analyseren.

Het opkomstgedrag in de steden draait in veel gevallen rondom die 33%, soms wat meer, soms wat minder. Met uitschieters naar boven en naar beneden. In grove lijnen kan het opkomstgedrag op het platteland vooral worden gerelateerd aan de religieuze gezindheid van een regio. In katholieke regio's in de periferie van de Republiek namen veel meer burgers aan grondvergaderingen deel dan op het overwegend hervormd-gereformeerde platteland.

De verdeling van de *nee*-stemmen in 1797 (80% van het aantal uitgebrachte stemmen) en de *ja*-stemmen in 1798 (93% van het aantal uitgebrachte stemmen) komt overeen met de verdeling van de opkomstcijfers. De verdeling van de *ja*-stemmen in 1797 (20% van het aantal uitgebrachte stemmen) geeft een meer caleidoscopisch beeld. In alle delen van het land

komen *ja*-stemmen voor; in meer dan 200 steden en dorpen haalde het *Ontwerp van Constitutie* zelfs een meerderheid. In verhouding veel *ja*-stemmen komen uit steden, deels met actieve ‘gemenebestgezinde’ sociëteiten, deels in kleine steden met minder dan 2.500 inwoners. De *ja*-stemmen betreffen overigens waarschijnlijk niet zozeer de instemming met de inhoud van het *Ontwerp van Constitutie* als wel de overtuiging dat de Bataafse Republiek een grondwet nodig had en dat het voorliggende ontwerp van grondwet het maximaal haalbare resultaat was.

De *nee*-stemmen in 1798 (slechts 7% van het aantal uitgebrachte stemmen) zijn geconcentreerd in een beperkt aantal grensgebieden behorende tot de katholieke regio's van de Republiek. Waarschijnlijk hebben de spanningen tussen kerk en staat in het bijzonder in (het toekomstige) België, tussen de Franse Republiek en de katholieke kerk een rol gespeeld. Een daadwerkelijke invloed van de Franse revolutie: katholieke geestelijken die vluchtten na de weigering om de ‘eet van haat tegen koningschap en anarchie’ af te leggen speelden daarbij een rol.

Bij de vergelijking van de opkomstcijfers van 1797 met die van 1798 is in het bijzonder aandacht geschonken aan de betekenis van de zuivering van de grondvergaderingen, die in de literatuur bijzonder veel en bijzonder negatieve aandacht heeft gekregen. Zoals het landelijke opkomstcijfer van 33%, zowel in 1797 als in 1798, laat zien, hebben de zuiveringen ogenschijnlijk een beperkte invloed gehad op de opkomst in 1798. Op lokaal niveau zijn zeker plaatsen aan te wijzen waar de zuivering gevolgen heeft gehad voor de uitslag, omdat in 1798 veel minder burgers stemden dan in 1797. In Holland betreft dit vooral Amsterdam, Rotterdam, Weesp en Schiedam. Er zijn echter eveneens regio's aan te wijzen waar de zuivering geen enkele zichtbare invloed heeft gehad. In Bataafs-Brabant bijvoorbeeld, maar ook in Twente, gingen in 1798 veel meer burgers naar grondvergaderingen dan in 1797. In andere delen van de Republiek, in het bijzonder voor het platteland van Friesland, Drenthe en de Veluwe, is vastgesteld of althans aannemelijk gemaakt dat de daling van de opkomst op het conto van burgers kan worden geschreven die niet deelnamen aan grondvergaderingen, waarschijnlijk omdat zij het niet eens waren met de gang van zaken.

Ten slotte is een verklaring gegeven of tenminste empirisch onderbouwd voor de (beperkte) stijging van de opkomst in 1798 in vergelijking met die van 1797. Tot nu toe hebben de meeste historici daarvan geen duidelijke of afdoende verklaring gegeven. De mobilisatie van de stemgerechtigden is hier als belangrijkste verklaring naar voren gebracht. Een paar dagen voor het referendum dienden stemgerechtigde burgers de verklaring van

‘onveranderlijke afkeer’ te tekenen om zo stembevoegd te zijn voor de grondvergaderingen van 23 april 1798. Vooral burgers die voor hun positie, hun ambt, hun pensioen afhankelijk waren van de overheid, hadden belang om in het bezit te zijn van een bewijs van toegang voor de grondvergadering. Naast dergelijke overwegend opportune redenen zijn overigens voorbeelden te vinden van burgers die om meer idealistische redenen deze verklaring hebben ondertekend. De uitslagen van de twee referenda laten vooral een diepverdeelde, uit minderheden bestaande samenleving zien.

De stembevoegde burgers bevestigden in het referendum over de *Staatsregeling* van 1798 al doende het voortbestaan van de *Bataafse Republiek*. Er werd dan wel een nieuwe staat geconstitueerd, maar was er ook één natie die daarin paste? Bestond de *Bataafse natie* wel die de Nationale Vergadering na een stemming in 1797 had geschapen en waarvan het bestaan door de Constituerende Vergadering in 1798 nog eens werd herbevestigd? Of was de *Bataafse natie* vooral een *ingebeelde* gemeenschap, gedragen door een deel van de Haagse politici, en wellicht gesteund door een deel van het electoraat dat in 1797 en 1798 ging stemmen? Een minderheid van stemgerechtigde burgers lijkt met die aanduiding affiniteit te hebben gehad. Was katholiek zijn of hoofd zijn van een huisgezin ‘behoorende tot het godsdienstig Genootschap der Hervormden in deeze Landen’ of jood zijn en deelgenoot zijn van de ‘Joodse natie’, voor veel burgers niet veel belangrijker dan deelgenoot zijn van de *Bataafse natie*? Laten de uitslagen van de twee referenda en het grote petitionnement van de hervormd-gereformeerden misschien niet vooral de mislukking zien van het idee van één politieke gemeenschap, door gemeenschappelijke idealen met elkaar verbonden, samengebracht door een gezamenlijk gedeelde historische lotsverbondenheid in één staat?

‘*In a referendum a mass electorate votes on some public issue*’, aldus de brede definitie van Butler en Ranney.³ Referenda kunnen op veel onderwerpen betrekking hebben en vele vormen aannemen. Deze studie richt zich op de bijzondere en zeldzame categorie van *grondwetgevende* referenda in een vroege vorm van democratie, te onderscheiden van grondwettelijke referenda. Grondwetgevende referenda manifesteren zich als een nieuwe staat wordt gesticht of een nieuwe politieke orde moet worden geïstitutionaliseerd, na oorlog of revolutie. Grondwettelijke referenda zijn gebaseerd op de grondwet, bijvoorbeeld in een

³ Butler en Ranney, *Referendums around the world*: 1.

voorgeschreven herzieningsprocedure. Grondwettelijke bepalingen vormen dan de grondslag voor *constitutionele* referenda. De referenda van 1797 en 1798 waren *constituerende* en geen *constitutionele* referenda.

Reglement E, bijlage bij de *Staatsregeling 1798*, bevat voor de eerste (en enige) keer in de constitutionele geschiedenis van Nederland regels voor een *constitutioneel* referendum. Een fraaie procedure voor herziening van de grondwet, waarbij het zwaartepunt voor het indienen van wijzigingen werd gelegd bij stemgerechtigde burgers. Die mochten na vijf jaar een commissie van herziening kiezen, die wijzigingsvoorstellen zou behandelen. Uiteindelijk zouden alle wijzigingsvoorstellen aan stemgerechtigde burgers in grondvergaderingen worden voorgelegd. Veel onderdelen van die procedure waren ook al te vinden in het in 1797 verworpen *Ontwerp van Constitutie*.⁴ Procedures die vooral een uitdrukking vormen van het ideaal van de achttiende-eeuwse democraten: het volk geeft zichzelf een grondwet, richt een nieuwe staat in en bepaalt hoe hij in het vervolg geregeerd wil worden. Dan was allicht het logische gevolg dat het ‘Bataafse volk’ uitdrukkelijk betrokken zou zijn bij een eventuele herziening van die grondwet. Procedures die zo het politieke gedachtegoed tonen van de grondwetgevende macht van het volk.

Eén aspect valt echter in het bijzonder op: aan de uitvoerende macht, *Staatsraad* genoemd in 1797 en *Uitvoerend Bewind* in 1798, kwam geen enkele inhoudelijke rol toe, anders dan het vervullen van eenvoudige administratieve taken, zoals het bijeenroepen van grondvergaderingen of het vaststellen en publiceren van de uitslagen van stemmingen. Zo werd in de Staten-Generaal in 1795 en in de Nationale Vergadering in 1796-1797 nog gedacht over de rol van de uitvoerende macht. De politieke werkelijkheid was echter dat de *Staatsregeling van 1798* een tweeledige regering creëerde met ‘*energique*’ uitvoerende macht ondersteund door een deskundige bureaucratie in ontwikkeling. Het Uitvoerend Bewind en de zeven agenten (ministers) werden geconfronteerd met grote problemen bij de implementatie van de *Staatsregeling van 1798*.⁵ Voor hen was het eenvoudig onmogelijk om vijf jaar, tot eind 1803, te wachten, voordat een herziening mogelijk zou zijn, met een procedure bovendien die hen geen initiërende en inhoudelijke rol toebedeelde. Het Uitvoerend Bewind vroeg daarom in een brief aan het Vertegenwoordigend Lichaam om vervroegde herziening van de *Staatsregeling van 1798* mogelijk te maken. Ter rechtvaardiging om af te wijken van de constitutionele procedure beriep het Uitvoerend Bewind zich op een artikel uit de

⁴ De Gou (ed.). *Ontwerp van Constitutie* III, ‘hoofdstuk XIV over het maaken van veranderingen in de constitutie.’ Artikel 854-918.

⁵ Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 83-94.

Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger uit 1795: ‘Dat het volk te allen tijde het recht heeft, zynen Regeeringsvorm te veranderen, te verbeteren of eenen geheel anderen te verkiesen’.⁶ Het Uitvoerend Bewind stelde voor om stemgerechtigde burgers in grondvergaderingen op te roepen met het verzoek om in te stemmen met een vervroegde revisie.⁷ Als reactie op de brief vormde de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam een commissie om het verzoek tot herziening te onderzoeken. Na een lang parlementair debat werd het verzoek en het rapport van de commissie in juni 1801 verworpen. Er kwam geen vervroegde revisie.

Een mogelijkheid om uit de politieke impasse te komen die was ontstaan tussen het Uitvoerend Bewind en de agenten (ministers) aan de ene kant en het Vertegenwoordigend Lichaam aan de andere kant ontstond door het reguliere aftreden van één van de leden van het Uitvoerend Bewind en de benoeming van Pijman tot het nieuwe lid daarvan in augustus 1801. Daarmee kreeg de harde lijn binnen het Uitvoerend Bewind de meerderheid die een einde wenste te maken aan de parlementaire macht en invloed van het Vertegenwoordigend Lichaam gebaseerd op de *Staatsregeling van 1798*. Twee Republikeinse leden van het Uitvoerend Bewind werden gedwongen op te stappen. Het overblijvende drietal ontbond vervolgens de twee Kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam, omdat de meerderheid had geweigerd mee te werken aan een nieuwe inrichting van de staat, waarbinnen de rol van het parlement was gedecimeerd.

Een nieuw *Ontwerp van Staatsregeling* lag op tafel, dat veel elementen bevatte uit het *Plan van Constitutie* van de eerste constitutiecommissie uit 1796 en het verworpen *Ontwerp van Constitutie* uit 1797. Zo werden de zeven gecreëerde departementen uit de *Staatsregeling van 1798* weer ontbonden en de aloude provincies hersteld, zonder soevereine macht overigens. De *Bataafse Republiek* werd omgevormd tot het *Bataafse Gemenebest* en daarmee werd symbolisch afscheid genomen van de centraliserende Republikeinse politiek. Binnen de uitvoerende macht bestond echter geen eenstemmigheid over dit ontwerp van grondwet. De Amsterdamse leden, Gogel als agent (minister) van financiën voorop, voorstanders van een landelijk belastingstelsel met centrale inning van belastinginkomsten en een heldere financiële staatshuishouding, waren tegen dit ontwerp van grondwet.

⁶ De Gou (ed.), *Staatsregeling 1801*, 1-3.

⁷ Dit idee doet denken aan voorstellen die in het najaar van 1797 na verwerping van het *Ontwerp van Constitutie* de ronde deden om een herziening van het *Reglement* mogelijk te maken, dat als blokkade werd gezien om tot een grondwet voor een Republiek te komen, *één en ondeelbaar*.

Wie moest dit *Ontwerp van Staatsregeling 1801* goedkeuren? In een dergelijke politieke noodsituatie kon het niet anders dan een beroep te doen op stemgerechtigde burgers. Tussen 1 en 10 oktober 1801 konden zij hun stem uitbrengen. Niet meer in grondvergaderingen, maar door het plaatsen van een handtekening in een *ja*- of een *nee*-register, dat plaatselijke besturen op een aantal publieke plaatsen ter tekening hadden gelegd. Ook burgers die de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ op basis van de *Staatsregeling van 1798* nooit hadden willen tekenen, waren nu bevoegd om te stemmen. Vooraf was bovendien bepaald dat burgers die *niet* stemden tot de voorstemmers werden gerekend, zodat de uitslag van dit referendum vrijwel zeker bij voorbaat vast stond. Men deed eenvoudig een beroep op de zwijgende meerderheid.

De *Staatsregeling 1801* bevatte geen herzieningsprocedure meer. De laatste grondwet die met behulp van een referendum onder dezelfde restricties aan stemgerechtigde burgers werd voorgelegd, was de *Staatsregeling 1805*, die onder grote druk van Napoleon tot stand kwam. De voorstanders van een eenheidsstaat, één en ondeelbaar, vooral op financieel gebied, met behoud van bestaande provinciale besturen, kwamen aan de macht.

De referenda van 1801 en 1805 en de grondwetten waarover werd gestemd, werden al niet meer gedragen door democratische idealen. De constitutieteksten werden niet massaal verspreid, er was geen publiek debat meer. Dat zo snel nieuwe grondwetten en referenda nodig waren als opvolgers van de *Staatsregeling van 1798* had vooral van doen met grote onenigheid onder leidende politici over de inrichting van de nieuwe staat: centraal of decentraal, unitair of federalistisch? Het waren vooral twee constituerende referenda uit nood geboren.

Tweehonderd jaar lang, tot 2005, zijn vervolgens in Nederland geen landelijke referenda meer georganiseerd. Maar vanaf 1798 begint wel het proces waarin de institutionele organisatie van de staat werd vastgelegd in een ‘geschreven’ grondwet. Ook dit is een aspect dat gezien kan worden als een beginpunt van democratisering van Nederland.

Een referendum, zo zou men kunnen denken, is het meest voor de hand liggende middel om goedkeuring voor een eerste grondwet te krijgen. Ook in de achttiende eeuw waren er echter al andere middelen om een grondwet te laten goedkeuren, zoals die van een (gekozen) grondwetgevende vergadering, een gekozen parlement of conventies (in de staten van de zich vormende Verenigde Staten). De politieke situatie waarin de vraag naar de grondwettelijke macht aan de orde komt is weliswaar ongebruikelijk, maar komt toch regelmatig voor: na de

instorting van de ene en de opbouw van een andere politieke orde na oorlog of revolutie (Frankrijk na 1870, Duitsland na 1945, Spanje na 1976) of bij de oprichting van een nieuwe staat na een onafhankelijkheidsverklaring (België in 1830).

De vlucht van de Stadhouder naar Groot-Brittannië in 1795, de verwijdering van de adel uit de provinciale Statenvergaderingen, de eis in sommige provincies om vertegenwoordigers van het platteland toe te laten tot het bestuur, de provincies Brabant en Drenthe die niet meer uitgesloten konden worden van de vergaderingen van de Staten-Generaal, zorgden al met al voor de ineensstorting van de ongeschreven constitutionele orde van de Republiek, gebaseerd op de Unie van Utrecht. Na het Haags vredesverdrag met Frankrijk op 16 mei 1795 stonden de bestuurders voor de opgave een nieuwe staat te stichten en een nieuwe constitutionele orde te scheppen.

Een uitzonderlijke vraag lag ter tafel: aan wie komt de macht toe om in een politieke situatie zonder constitutionele orde een nieuwe grondwet goed te keuren? Het antwoord kan ontleend zijn aan de politieke theorie van de *primaire* of oorspronkelijke grondwetgevende macht, waaraan de naam van de Franse politicus Sieyès verbonden is. Waarschijnlijk zonder al te veel kennis van deze politieke theorie was de keuze voor politici in 1797 en 1798 duidelijk.⁸ Uit omarming van het principe van de volkssoevereiniteit vloeide voort, dat de grondwetgevende macht aan het volk toekwam. Aan het referendum als instrument daarvoor heeft men dan ook niet getwijfeld, zo lijkt het.

Na deze jaren kwam in de geschiedenis van Nederland nog éénmaal het vraagstuk van de oorspronkelijke grondwetgevende macht aan de orde. Het koninkrijk Holland, de opvolger van de Bataafse Republiek, was in 1811 ten onder gegaan. Het land werd een integraal onderdeel van het Frankrijk van Napoleon Bonaparte. Na militaire nederlagen werd Napoleon echter in 1813 op de knieën gedwongen, definitief na de slag bij Waterloo in 1815. In november 1813 werd de onafhankelijkheid van de Nederlandse staat hersteld. In opdracht van de toekomstige koning Willem I ontwierp een constitutiecommissie onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp een grondwet. Omdat Van Hogendorp een ontwerp klaar had liggen, lag het werktempo van de constitutiecommissie aanzienlijk hoger dan in 1796-1798, zodat de tekst na een paar weken klaar was. Wie moest dit ontwerp van grondwet nu goedkeuren als een parlement nog niet bestond? Europa, na de val van Napoleon, richtte zich op de restauratie van de monarchale en aristocratische orde. Volkssoevereiniteit en

⁸ Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 253, 510 noot 79.

grondwetgevende macht aan het volk waren taboe. En hoewel er in de constitutiecommissie wel over is gesproken, was een referendum onmogelijk geworden.⁹

De grondwet van 1814 zou worden voorgelegd aan 600 notabelen, die het volk zouden representeren.¹⁰ Commissarissen-generaal in de departementen (de toekomstige commissarissen van de Koning in de provincie) en leden van de grondwetscommissie stelden lijsten samen. Een door de vorst benoemde commissie maakte een definitieve lijst, die in iedere provinciehoofdstad ter inzage is gelegd. Bezwaren (uit het volk) tegen de lijst kwamen er niet. Slechts 467 notabelen kwamen vervolgens opdagen om een *ja*- of een *nee*-stem uit te brengen in de Grote Vergadering die op 29 maart 1814 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam werd gehouden. In zijn toespraak tot de vergadering refereerde Willem I éénmaal aan de twee referenda: ‘Overtuigd, door hetgeen wij, gedurende twintig jaren, gezien hebben, dat eene hoofdelijke stemming van het geheele volk bijna, uit den aard der zake, niet anders dan eene bloote vertooning is, heb ik juist daarom deze vergadering bijeen geroepen, om zeker te zijn, dat mannen uit alle oorden van het vaderland, uit de achtenswaardigste burgers gekozen, niet bij overijling, maar na een bedaard overleg ten hunnent, zonder werking van invloed of overreding, de vraag beantwoorden zouden, of zij in deze Grondwet genoegzamen waarborg voor hun geluk en voor hunne veiligheid niet alleen, maar ook voor die van hunne kinderen vinden.’¹¹

In 1814 was men dus van mening dat geselecteerde wijze mannen beter konden beslissen dan stemgerechtigde burgers in 1797 en 1798: 448 stemden voor en 26 tegen. Bij nauwkeurig onderzoek zou men in deze aanpak hooguit nog een flinterdunne verbinding tussen volk en grondwet kunnen ontdekken.¹²

De Grondwet van 1814-1815 bevatte (voor het eerst sinds 1798!) een procedure voor wijziging en herziening van de grondwet. De grondwetgever was nu aangeduid: de Koning en de Staten-Generaal. Zij konden door een bijzondere procedure de grondwet laten wijzigen. De Eerste en Tweede Kamer dienden in eerste lezing, door gebruik te maken van de voorgeschreven wetgevingsprocedure, voorstellen tot wijziging van de grondwet goed te

⁹ Van den Berg en Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 201.

¹⁰ Ibidem, 201-202.

¹¹ Lipman, *Constitutioneel Archief van alle koninklijke aanspraken en parlementaire adressen, enz. Verzameld en uitgegeven door mr. S.P. Lipman. Eerste verzameling. Van de omwenteling van 1813 tot de omwenteling van 1830*: 11.

¹² Ambtenaren van het Ministerie van Binnenlandse Zaken hebben in 2005 D66 minister Pechtold van bestuurlijke vernieuwing en koninkrijksrelaties blijkbaar kunnen overtuigen dat deze stemming door notabelen als een nationaal referendum kan worden gezien. Zie: *Tweede Kamer, Vergaderjaar 2005-2006, 30184 Bestuurlijke vernieuwing*, nr. 2 Brief van de minister voor bestuurlijke vernieuwing en koninkrijksrelaties aan de voorzitter van de Tweede Kamer en de aanbieding van de ‘Notitie Referendum’.

keuren. Vervolgens kozen de leden van Provinciale Staten (die de zittende Tweede Kamer al hadden gekozen) aanvullend nieuwe leden voor de Tweede Kamer, zodat een zogenoemde Dubbele Kamer ontstond, die de wetsvoorstellen in tweede lezing opnieuw diende goed te keuren. Door het gecompliceerde, indirecte stemrecht voor de verkiezing van leden van Provinciale Staten bleef een uiterst dunne band bestaan tussen grondwet en stemgerechtigde burgers.

De Grondwet van 1848 bevatte een gewijzigde herzieningsprocedure. De bijzondere procedure in twee lezingen uit de grondwet van 1814-1815 bleef bestaan. Met een gewone wetgevingsprocedure zouden de Eerste en Tweede Kamer met een verklaring het voornemen te hebben om de grondwet te wijzigen, wetsvoorstellen kunnen goedkeuren. Onmiddellijk na aanneming van de wet zouden de Kamers worden ontbonden voor nieuwe verkiezingen. De nieuw gekozen Kamers konden dan met een twee-derde meerderheid de wijzigingsvoorstellen aannemen of verwerpen. Op deze manier werd de stemgerechtigde burger althans formeel weer enigszins betrokken bij wijziging van de grondwet.

Vanaf 1922 werd de besluitvorming over herziening van de grondwet stelselmatig samengebracht met reguliere verkiezingen van de Tweede Kamer. Formeel leidde dat tot ontbinding van beide kamers, maar er was waarschijnlijk geen kiezer die het merkte: ‘aan te nemen valt immers dat niemand [...] zich heeft gerealiseerd dat hij of zij bijvoorbeeld in 1956, of in 1963 of in 1971 heeft beslist over min of meer gewichtige wijzigingen van de Grondwet. Dat geldt ook voor 1982, toen de Nederlandse bevolking heeft beslist over de algemene herziening van de Grondwet die een jaar later van kracht is geworden. Zodoende is het referendumelement in de grondwetsontbinding intussen effectief verdonkeremaand’, aldus Van den Berg.¹³

Vanaf 1848 tot op de dag van vandaag bestaat de fictie dat stemgerechtigde burgers betrokken zijn bij de wijziging van de grondwet. Jammer dat de modale kiezer geen idee heeft dat hij of zij op deze manier betrokken wordt bij grondwetsherzieningen.

Eind jaren tachtig van de vorige eeuw maakte de BBC de televisieserie *The struggle for democracy*. In de serie presenteerden de documentairemakers Watson en Barber twee manieren om naar democratie te kijken: ‘democracy as an idea’ en ‘the practice of democracy’. De eerste categorie is die van de politieke filosofie en politieke theorie: het

¹³ Zie zijn oratie in 2004 als hoogleraar parlementaire stelsel in Maastricht: J. Th. J. van den Berg: ‘*De aanspraak der Natie. Het koninklijk recht van Kameronontbinding en de rol van de kiezer*’.

denken over democratie als verschijnsel. De tweede categorie is die van de empirische sociale wetenschap: het onderzoek naar het praktiseren van democratie.

De praktijk van vroege democratie heeft in deze studie centraal gestaan. De ontdekkingstocht van achttiende-eeuwse burgers naar een (meer) democratische inrichting van staat en maatschappij was richtinggevend. Niets was echter vanzelfsprekend, overal was er de last van het verleden, in Frankrijk de absolute monarchie en in Nederland de oligarchie, de klasse van regenten, die stad en land achter gesloten deuren bestierden. De visie van deze documentairemakers in het begeleidende boek van de serie over democratie stimuleerde deze studie:

‘Democracy is not tidy. It is a rough, obstreperous, messy form of political life. Montesquieu [...] observed that where you find an orderly silence, there you will find tyranny. Wherever we find spirited voices raised in debate, where there is tumult and faction and unceasing talk, where men and women muddle their way to provisional solutions for permanent problems – and so clumsily do for themselves what tyrants or bureaucrats might have achieved much more neatly and efficiently for them – there we can feel assured that we are on the precious turf of democracy. Because democracy is finally – more than any other form of government – about people, just plain people. To be democratic is to disagree about what democracy is.’¹⁴

Deze studie laat fraaie en minder fraaie kanten zien van de introductie van democratie in Nederland. De minder fraaie kanten betreffen natuurlijk de machtsgreep van de Republikeinen op 22 januari 1798, die spraakmakende representanten uit de Nationale Vergadering lieten verwijderen, gevolgd door de zuivering van de grondvergaderingen om er zeker van te zijn dat het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangenomen. De fraaie kanten laten voor de eerste maal openbare debatten zien in een modern parlement. Voor beide referenda deed men zijn best om het *Ontwerp van Constitutie* en vervolgens het *Ontwerp van Staatsregeling* breed te verspreiden, zodat alle stemgerechtigde burgers er in ieder geval kennis van konden nemen en stembevoegde burgers daarover vervolgens konden stemmen. Gegeven omstandigheden en beschikbare middelen was bovenal de organisatie van de twee referenda een geslaagde onderneming. Het ordelijk verloop daarvan mag een prestatie van formaat worden genoemd.

¹⁴ Watson, Barber, *The struggle for democracy*, 1990: XVII-XVIII.

Vanuit democratisch oogpunt waren de referenda van 1797 en 1798, met alle beschreven beperkingen, dan ook unieke gebeurtenissen. Zeker de moeite van het bestuderen waard.

ARCHIEVEN

Archief, Nationaal Archief (Den Haag) (NA)

- 1.01.04 Archieven Staten-Generaal, 1576-1796, inv.nr. 3862-3864
- 1.01.47.19 Archief Admiraliteitscolleges XXIX Wolterbeek, inv.nr. 8
- 2.01.01.01 Wetgevende colleges, inv.nr. 212, 214, 216, 218, 231-235, 300, 311-313, 408, 498-500, 824-830
- 2.01.01.04 Archief Uitvoerend Bewind, inv.nr. 11-16, 22, 23, 32, 47, 672
- 2.01.12 Binnenlandse zaken, 1795-1813, inv.nrs. 185-194
- 2.01.14.02 Archief Oorlog voor 1813: inv.nr. 1, 11, 40.
- 2.01.29.01 Archief Departement van Marine 1795-1810, inv.nr. 346
- 2.01.29.03 Departement van Marine 1795-1811. Aangangsel II. inv.nr. 67, 70, 97
- 2.22.15 Collectie Drukwerk, inv.nr. 11586
- 3.02.01 Archief Provisionele Representanten van het Volk van Holland, inv.nr. 23-24, 30
- 3.02.02 Archief Provinciaal Bestuur van Holland, 1796-1798, inv.nr. 28, 54, 146
- 3.02.04 Intermediair Administratief bestuur van Holland, 1798-1799, inv.nr. 3, 15

Achterhoek en De Liemers, Erfgoedcentrum (Doetinchem)

- 0196 Archief plaatselijk bestuur Steenderen, 1750-1811, inv.nr. 6
- 0220 Archief Ambtsgemeentebestuur Bredevoort, 1795-1811, inv.nr. 65-69
- 0261 Archief stadsbestuur Doetinchem, 1341-1811, inv.nr. 317-318
- 0539 Archief Oud-archief Wisch, 1419-1817, inv.nr. 104, 983-984, 986-987
- 0547 Archief plaatselijk bestuur Ruurlo, 1779-1818, inv.nr. 3
- 0724 Archief plaatselijk bestuur Winterswijk, 1679-1834, inv.nr. 15
- 0885 Archief richterambt Doetinchem, 1661-1811, inv.nr. 5
- 1243 Archief gemeentebestuur Vorden, 1795-1931, inv.nr. 67-68

Alkmaar, Regionaal Archief

- 0001 Archief Stad Alkmaar, 1254-1815, inv.nr. 69-71, 151, 236.
- 0418 Archief Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, inv.nr. 153
- 0420 Archief Regenten van Oost-Graftdijk, 1709-1808, inv.nr. 10

Amsterdam, Stadsarchief (SA)

- 5053 Archief Nieuw Stedelijk Bestuur 1795-1813, inv.nr. 127-142, 147-148, 225-226, 235-237, 353, 555
- 191 Archief Rooms Katholiek Jongensweeshuis Lauriergracht, inv.nr. 124
- 5501 Archief ambacht Nieuwer-Amstel (Amstelveen) 1601-1811, inv.nr. 2, 3, 89.
- 5500 Archief ambacht- en plaatselijk bestuur Ouder-Amstel, 1548-1813, inv.nr. 34.
- 5059 Collectie Handschriften, inv.nr. 101A

Barneveld, gemeentearchief

- Archief ambt Barneveld tot 1812, inv.nr. 6, 41-45, 133, 136

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) (Den Bosch)

- 16 Gewestelijke en departementale besturen Brabant, 1795-1814, inv.nr. 46, 57, 92-93, 99-103
- 1791 Archief dorpsbestuur Boxtel, 1554-1810, inv.nr. B048
- 1794 Archief dorpsbestuur Liempde, inv.nr. 425
- 5011 Archief dorpsbestuur Helvoirt, 1340-1814, inv.nr. 83
- 5039 Archief dorpsbestuur Sint Michielsgestel, 1538-1811, inv.nr. 377
- 6733 Archief dorpsbestuur Sint Oedenrode, 1315-1811, inv.nr. 521
- 7010 Archief dorpsbestuur Maashees en Holthees, 1620-1810, inv.nr. 15
- 7021 Archief dorpsbestuur Vierlingsbeek, 1548-1809, inv.nr. 1
- 7156 Archief stadsbestuur Grave 1290-1810, inv.nr. 148/rood
- 7337 Archief dorpsbestuur Geffen, 1592-1813, inv.nr. 22
- 7386 Archief dorpsbestuur Huisseling en Neerloon, 1697-1813, inv.nr. 42.
- 7687 Archief dorpsbestuur Erp, 1342-1810, inv.nr. 438
- 7697 Archief dorpsbestuur Veghel, 1310-1811, inv.nr. 814

Breda, Stadsarchief

- ARC001 Stadsbestuur Breda (Oud-administratief Archief) 1280-1810, inv.nr. 186-188, 2139, 2141
- COL0013 Familie Reigersman, 1613-1814, inv.nr. 12.
- ARC0707 Archief dorpsbestuur Ginneken en Bavel, 1624-1810, inv.nr. 752.
- ARC0441 Archief dorpsbestuur Princenhage, 1551-1810, inv.nr. 166.
- ABB Archief van het bisdom Breda, 36, deel III, gedeponeerde archieven, doos 21, 22, 23 (omslag 3.319.21a,b,c,d,e,h)

Delft, Stadsarchief Delft (Den Hoorn)

- 1 Stadsarchief Delft, tweede afdeling, 1795-1813, inv.nrs. 1.5-1.6, 2.2-2.3, 30-31.
- 117 Archief Nootdorp, inv.nr. 31

Dinkelland, Archief gemeente (Ootmarssum)

Oud-Archief van stad Ootmarssum, inv.nr. 78

Dordrecht, Regionaal Archief

- 4 Stadsarchieven (Dordrecht) 1795-1813, inv.nrs 32, 34, 128, 170,
- 134 Collectie van keuren en verordeninngen, inv.nr. 30-31, 63

Drents Archief (Assen)

- 01 Oude Staten Archieven (OSA), inv.nr. 116, 125, 130, 135-143, 1182
- Oud-archief Coevorden, 1407-1814, inv.nr. 181

Eemland, Streekarchief (Amersfoort)

Archief Stad Amersfoort, 1300-1810, inv.nr. 1596

Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

- A-10245 Archief Gemeentebestuur Eindhoven, 1437-1810, inv.nrs. 39-41
- A-10255 Archief Gemeentebestuur Bladel, 1683-1810, inv.nr. 323
- A-10270 Archief Gemeentebestuur Netersel, 1554-1810, inv.nr. 83
- A-10271 Archief Gemeentebestuur Nuenen en Gerwen, 1300-1810, inv.nr. 184
- A-10272 Archief Gemeentebestuur Reusel, 1649-1935, inv.nr. 7
- A-10728 Archief Gemeentebestuur Waalre, 1351-1810, inv.nr. 17
- A-12001 Archief Gemeentebestuur (stadsbestuur) Helmond, 1300-1810, inv.nr. 243
- A-13084 Archief Gemeentebestuur Someren, 1301-1810, inv.nr. 129 / VI 14

Franeke, Archief gemeente Waadhoeke

Archief van de grietenij en de gemeente Barradeel, 1609-1920, inv.nr. 41
Archief van de grietenij Franekeradeel, inv.nr. 58, 64, 95

Friesland, Tresoar (Leeuwarden)

- 8 Archief Gewestelijke besturen (BRF) 1795-1813, inv.nrs. 15, 17, 46-47, 55, 72-74, 116-117, 164-165, 197, 318, 326, 328, 342, 343.
- 346 Verzameling plakkaaten, publicaties, enz.
- 7.14 Plakkaatboeken, 1527-1810, inv.nr. 12.

Gelders Archief (Arnhem)

- 0016 Archieven Gewestelijke Besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), inv.nr. 6, 10-11, 107, 111, 128-129, 183, 233-235, 538, 554-555, 570, 8241.

Goes, Gemeentearchief

- 001 Archief stad Goes, 1405-1851, inv.nrs. 157, 158, 159, 401¹, 401², 695, 696, 749, 752, 5156, 5157.

Groninger Archieven, Regionaal Historisch Centrum (Groningen)

- (1) Archief Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv.nrs. 422, 471, 480, 877.
- (3.01) Archief Intermediair Administratief Bestuur van Stad en Lande, 1798-1799, inv.nr. 1, 23.
- 1605 Archief stadsbestuur van Groningen 1594-1816, inv.nrs. 1-61, 1758-1761, 1770-1771.

Den Haag, Haags Gemeentearchief (HGA)

- 0350-011 Archief van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1313-1815 ('Oud-Archief'), inv.nrs. 140, 190-193, 227, 624, 648, 1177-1184.
- 0380-01 Archief buurten van 's-Gravenhage, inv.nr. 106.
Oud-archief Voorburg, inv.nr. 37-4.

Hardenberg, Archief gemeente

Oud-archief stad Hardenberg, 1362-1811: inv.nr. 107.

Harlingen, Gemeentearchief

Archief stadsbestuur Harlingen tot 1816, inv.nrs. 42, 190.

Hattem – Epe – Heerde, Streekarchief (Hattem)

Archief Gemeentebesturen Bataafs-Franse tijd Hattem, 1795-1811, inv.nrs. 27, 159.

's-Hertogenbosch, Erfgoed 's-Hertogenbosch

0001 Archief stad 's-Hertogenbosch (OSA), 1262-1810, inv.nrs. 756-757, 798-799, 889-892, 814-815, 3282-3291.

Langstraat en Heusden en Altena, Streekarchief (Heusden)

0327a Archief dorpsbestuur Drunen, 1369-1811, inv.nr. 45.

0308 Archief stadsbestuur Heusden, 1400-1814, inv.nrs. C39A, C49.

Leerdam, Archief gemeente

Oud-archief Leerdam, inv.nr. 7.

Leeuwarden, Historisch Centrum

1001 Archief stad Leeuwarden, 1426-1811, inv.nrs. 218-220, 228-229, 1764-1765.

3000 Archief grieternij Idaarderadeel, 1479-1811, inv.nrs. 53-64.

Leiden, Erfgoed Leiden en omstreken

0501A Stadsarchief van Leiden 1574-1826 (SA II), inv.nr. 534-535, 550-555, 904, 1280.

0900 Archieven gemeente Noordwijk, inv.nr. 15.

Midden-Holland, Streekarchief (Gouda)

Oud-archief stad Gouda, 1311-1815, inv.nr. 528.

Oud-archief Krimpen aan de Lek, inv.nr. 643.

Oud-archief Schoonhoven, 1271-1813, inv.nr. 1818.

Nijkerk, Gemeentearchief

001 Archief Ambtsbestuur Nijkerk, 1680-1813, inv.nr. 8, 594-595.

Nijmegen, Regionaal Archief

Archief Stad Nijmegen tot 1815: inv.nr. 415, 422; 4073.

Archief polderdistrict Maas en Waal, 1740-1944, inv.nr. 3873.

Noord-Hollands Archief (Haarlem)

- 3061 Ambachts- en gemeentebestuur Zandvoort, 1455-1928, inv.nr. 4.
3814 Ambachtsbestuur Bennebroek, 1654-1811, inv.nr. 40.
3843 Ambachtsbestuur van Tetterode, Aelberstberg en Vogelenzang, 1596-1811, inv.nr. 3-4.
3868 Ambachts- en gemeentebestuur Heemstede, 1560-1919, inv.nr. 12-14.
3993 Stadsbestuur van Haarlem, 1573-1813, inv.nrs 429-432, 447-451, 454-455.

Noordoost-Fryslân, Historisch Informatiecentrum (NOF) (Dokkum)

- 001 Archief Dokkum 1574-1922, inv.nr. 5-8, 91-92, 127-130, 143.

Noordwest-Veluwe, Streekarchivariaat (Harderwijk, Elburg)

- Archief Harderwijk (Oud-archief) tot 1935; inv.nrs. 1459-1460, 1511.
Archief Stad Elburg, 1320-1813, inv.nr. 803.

Overijssel, Historisch Centrum Overijssel (HCO) (Zwolle)

- 003 Staten van Overijssel, Ridderschap en Steden en de op hen volgende colleges, 1580-1810; 003.3 Archief van de provisionele representanten, inv.nrs. 5270-5271, 5277-5278, 5281-5282, 5293, 5296, 5299, 5320-5373, 5376-5377, 5498, 5505, 5514.
0158 Archief gemeente Kuinre en Blankenham, 1593-1853. inv.nr. 223, 278.
1365.1 Archief stadsbestuur Hasselt, vóór 1812, inv.nrs. 31-32, 125, 1431.
0700 Archief stadsbestuur Zwolle 1230-1813, inv.nrs. 1027, 1031.
Archief stad Deventer, Franse tijd, inv.nrs. 47, 58, 70.

Rijnstreek en Lopikerwaard, Regionaal Historisch Centrum (Oudewater)

- B058 Archief Hervormde gemeente Bodegraven 1513-1952, inv.nrs. 220-221.
M058 Archief stad Montfoort, 1485-1813, inv.nrs. 54-55, 633-639.

Rivierenland, Regionaal Archief (Tiel)

- 0001 Oud Archief Tiel, 1352-1812, inv.nrs. 1236, 1257, 1302, 1304, 1319.
0629 Oud Archief Buren, 1575-1815, inv.nr. 7.
1079 Archief ambt en dijkstoel van de Overbetuwe, 1427-1838, inv.nrs. 1599, 1609.

Rotterdam, Stadsarchief

- 1 Oud-Archief van de stad Rotterdam (OSA), 1340-1813: inv.nr. 193, 198-201, 231-232, 288, 555-558, 979-1001.
3 Archieven plaatselijke besturen van Delfshaven en Schoonderloo, 1390-1886, inv.nr. 321, 1330.
7-01 Archieven van het ambacht en de gemeente Overschie, 1548-1941, inv.nr. 33.

Schiedam, Gemeentearchief

292 Archief van het stadsbestuur Schiedam van 1795 tot 1803, inv.nrs. 2811-2813, 2821-2822, 2827-2828; 2838.

Schouwen-Duiveland, Gemeentearchief (Zierikzee)

22 Archief stad Zierikzee, 1275-1939, inv.nr. 58.

0002-1 Archief stad Brouwershaven, 1566-1810, inv.nrs. 10, 58-60.

Steenwijkerland, Gemeentearchief (Steenwijk)

14 Stad Steenwijk tot ca. 1811, inv.nrs. 423, 426, 429.

Súdwest-Fryslân, Archief gemeente (Sneek)

Archief stad Workum, inv.nr. 197.

Archief stad Bolsward, 1402-1816, inv.nrs. 10-11, 16, 90B, 91, 92.

Archief stad Sneek, 1517-1815, inv.nrs 10, 20, 68.

Archief grietenij Wymbritseradeel, 1550-1812, inv.nr. 27.

Archief stad IJlst, 1634-1816, inv.nrs. 8-9, 44.

Tilburg, Regionaal Archief Tilburg

3 Dorpsbestuur Tilburg, 1387-1810 inv.nrs. 1097.2, 1097.4, 1141bis.

3 Dorpsbestuur Goirle, inv.nr. 1292.

845 Dorpsbestuur Oisterwijk 1390-1814, inv.nr. 101.

2000 Dorpsbestuur Oosterhout, 1500-1810, inv.nr. 135.

2200 Dorpsbestuur Baarle, 1550-1811, inv.nr. 20.

Tholen, Gemeentearchief Tholen

Archief gemeente Poortvliet, 1580-1952, inv.nr. 7.

Tytsjerksteradiel, Archief gemeente

Oud-archief Tietjersteradeel. (Inv. H. Eilers), inv.nrs. 7, 10.

Utrecht, Het Utrechts Archief

233 Archief Staten van Utrecht, 1795-1813, inv.nr. 1146-8 t/m 1146-10, 1197-4 t/m 1197-7.

703 Stadsbestuur van Utrecht, 1795-1808; inv.nrs. 1-7, 1-9.

1601 Dorpsbestuur Jutphaas, inv.nrs. 18-19, 627.

Vlaardingen, Gemeentearchief Vlaardingen en Maassluis (Vlaardingen)

Oud-archief Maassluis 1602-1813, inv.nr.56

Vecht en Venen, Regionaal Historisch Centrum (Breukelen)

Archief Maarssen 1614-1813, inv.nr. 51

Archief stad Weesp, 1795-1813, niet geïnvventariseerd.

Voorst, Gemeentearchief Voorst

Oud-Archief gemeente Voorst, inv.nr. 54

Waterlandsarchief (Purmerend)

0131 Archief gemeente Beemster, 1795-1929, inv.nr. 794-1 (oud inv.nr. 40i)

0680 Archief dorpsbestuur Broek in Waterland, 1387-1812, inv.nr. 106-111

West-Brabants Archief (Bergen op Zoom)

0001 Dorpsbestuur Etten-Leur, 1430-1810, inv.nr. 334

0002 Archief municipaliteit Roosendaal en Nispen, 1795-1810, inv.nr. 71

0005 Archief stadssecretarie (SA) Bergen op Zoom, 1397-1810: inv.nrs. 143, 144, 2582

0200 Archief dorpsbestuur Hoeven, 1415-1810, inv.nr. 94

0300 Archief dorpsbestuur Oudenbosch, 1555-1810, inv.nr. 148

0400 Archief dorpsbestuur Fijnaart en Heijningen 1518-1810, inv.nr. 74

0500 Archief dorpsbestuur Standaardbuiten, 1594-1810, inv.nr. 186

0550 Archief Stadsbestuur Willemstad 1575-1819, inv.nr. 369

0600 Archief stadsbestuur Zevenbergen, 1485-1810, inv.nr. 639a

0703 Archief dorpsbestuur Zegge, 1594-1811, inv.nr. 1056

0800 Archief Dorpsbestuur Dinteloord en Prinsenland, 1605-1812, inv.nrs. 80

0900 Oud-archief van de stad Steenberg tot 1810, inv.nr. 261

Westfries Archief, Regionaal historisch centrum voor Westfriesland (Hoorn)

0715-01 Archief stad Medemblik (oud-archief), 1416-1813, inv.nr. 41

1048 Heren van Spanbroek en dorpsbestuur Spanbroek, 1399-1823, inv.nr. 171

0348 Archief stad Hoorn (oud-archief), 1356-1815, inv.nrs. 346-352

Westland, Gemeentearchief Westland (Monster)

Monster, archieven vóór 1930, inv.nr. 212

Wassenaar, Archief gemeente Wassenaar

Oud-archief Wassenaar tot 1895, inv.nr. 70

Zeeuws Archief (ZA), Middelburg

2 Staten van Zeeland, inv.nr. 1179 II, 1185, 3522

2 Gedrukte Notulen van de Staten van Zeeland en opvolgende besturen, inv.nr (nieuw) 3519-3523. (Oude inventaris 2.2: 219-223)

508 Archief Rekenkamer C inv.nr. 3786

2000 Archief stad Veere (ASV), 1349-1816, inv.nr. 1317

Zuidoost Utrecht, Regionaal Historisch Centrum (Wijk bij Duurstede)

- 1 Archief stadsbestuur Wijk bij Duurstede, 1300-1810, inv.nr. 76
152 Archief stadsbestuur Rhenen, 1337-1851, inv.nrs. 464-466, 468.
413 Archief Bestuur Stad en Land van Vianen, 1534-1810, inv.nr. 5

Zutphen, Regionaal Archief

- 1001 Archief Oud-archief van de stad Lochem, 1233-1813, inv.nrs. 7,
 249-250, 403, 1076
1005 Oud-archief van de gemeente Laren, 1662-1813, inv.nr. 98

GEDRUKTE BRONNEN

[In onderstaande lijst zijn alleen gedrukte bronnen opgenomen, die opgevraagd kunnen worden in bibliotheken, inclusief die van archiefdiensten. Met een asterisk (*) staat aangegeven of deze bronnen geheel of gedeeltelijk full-text ter beschikking staan op het internet. Bij pamfletten wordt tevens verwezen naar het nummer in de catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, samengesteld door W.P.C. Knuttel (Den Haag 1889-1920). Proclamaties en publicaties van de Staten-Generaal, de Nationale Vergadering, de Constituerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind zijn verzameld en te vinden in de Jaarboeken der Bataafsche Republiek en de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken. Voor gedrukte *publicaties*, *notificaties* en *circulaires* van provinciale of plaatselijke overheden en van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, wordt in het notenapparaat verwezen naar archieven en inventarisnummers waar deze te vinden zijn.]

Aan het Bataafsche volk, over de redenen ter goed- of afkeuring van het thans aangeboden Ontwerp van Constitutie, uitgegeven door de burgerbijeenkomst, onder de spreuk Tot Nut van 't Vaderland te Amsterdam (Amsterdam 1797). Knuttel 22853 *

Aanmerkingen der Sociëteit van Een-en-Ondeelbaarheid te Amsterdam op het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk, door de Nationale Vergadering het zelve volk ter goed of afkeuring aangebonden (Amsterdam 1797).

Advis over de Nationaale Conventie ter vergadering van de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland op den 22, 23 en 24 july 1795, uitgebragt door J.H. van Swinden, gedeputeerde namens Amsterdam ter gemelde vergadering. Uitgegeven op last van de representanten van het Volk van Amsterdam (Amsterdam 1795).

Beoordeling van de nota door den Franschen minister Noël [...] aan de Nationale Vergadering ingeleverd (Den Haag, 29 juli 1797). Knuttel 22869.

Beoordeling van het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche volk door de Nationale Vergadering ter goed of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen, door eenige burgers, zijnde representanten van het volk van Nederland (Leiden, 1 juli 1797). Knuttel 22864.

Brief van J.L. Huber, lid van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland aan zyne Friesche landgenooten over de aanneeming of afkeuring van het aan 't Volk van Nederland aangeboden ontwerp van Constitutie. (Den Haag, 1 juli 1797). Knuttel 22863.

Dagbladen van het verhandelde ter vergadering van de provisioneele repraesentanten van het Volk van Holland (4 delen) (Den Haag 1795-1796).*

Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het Volk van Nederland en van de Nationale en Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche Volk (9 delen) (Den Haag 1796-1798).*

*Decreeten der Nationale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland (14 delen), (Den Haag 1796-1798).**

*Decreeten der Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk (4 delen) (Den Haag 1798).**

*Decreeten van de provisioneele representanten van het Volk van Holland, 1795-1796 (Den Haag 1795-1796).**

*Decreeten van de vergadering van het Provinciaal Bestuur van Holland 1796-1798 (Den Haag 1796-1798).**

De zaakelijke inhoud van het ontwerp van constitutie bij wijze van samenspraak tusschen twee burgers, onder de naamen van Pieter en Klaas voorgesteld (Amsterdam 1797). Knuttel 22851.

Handelingen van de Representanten van het Volk van Stad en Lande, 1795-1798 (Groningen 1795-1798).

Jaarboeken der Bataafsche Republiek, 1795-1798 (Amsterdam 1795-1798). 13 delen.

Iets aan de burgers [...] zijnde representanten ter nationaale vergadering aangaande hun beoordeling over de kiezers in het ontwerp van constitutie door L. van Rijn (Amsterdam 1797). Knuttel 22866.

Instructie voor de stemopneemers, ter gelegenheid van de benoeming van kiezers. Volgens inhoud der artikelen van het Reglement. op het byeenroepen eener Nationale Vergadering, opgemaakt door een Commissie tot regeling der grondvergaderingen binnen Haarlem. (Haarlem 1796).

Naamlyst der geenen welke hunne hoop en verwagting, dat eene Constitutie op gronden van een en ondeelbaarheid gebouwd, aan het Bataafsche volk zal aangeboden worden, by requeste aan de eerste Nationaale Vergadering, representeerende het gemelde volk, hebben te kennis gegeven (Den Haag 1798).

Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken, of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zijn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteislanden en de volksplantingen van den staet. (delen voor de jaren 1795-1798) Leiden, 1795-1798.

*Notulen der provisionele representanten van het Volk van Zeeland, 1795-1796 (Middelburg 1795-1796). 2 delen. **

*Notulen van de vertegenwoordigers des Volk van Zeeland, 1796-1798 (Middelburg 1796-1798), 3 delen. **

Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk, door de Nationale Vergadering ter goed- of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen. (Den Haag, 1797).

Ontwerp van Staatsregeling, voor het Bataafsche volk, door de Constitueerende Vergadering, ter goed- of afkeuring aan hetzelfde volk voorgedragen. (Den Haag, 1798) Knuttel 22988).

Oproepingsbiljetten van de stemgerechtigde burger van Heteren. (Bibliotheek Haags Gemeentearchief Hb 30).

Plan van Constitutie voor het volk van Nederland, ontworpen door de daartoe aangestelde commissie (Den Haag, 1796).

Plan ter oproeping der Burgers van Nederland tot het verkiezen eener Nationale Conventie, gearresteerd by de Vergadering der provisioneele Representanten van het Volk van Holland, op vrijdag den 24 July 1795, en voordragt des aangaande ter Vergadering van hun Hoog Mogende, door een plegtige Hollandsche Commissie uitgebragt den 28 July 1795 (Den Haag, 1795). Knuttel 22483a.

Plan van oproeping tot het formeren van eene Nationale Vergaderinge ter vergaderinge van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. Gepraesenteert den 29 May 1795. [Den Haag, 1795]. Knuttel 22483.

*Proclamatie der Nationale Vergadering wegens het constituëeren van derzelver vergadering (Den Haag, 1 maart 1796). **

*Proclamatie der Nationale Vergadering, betreffende de afscheiding der kerke van den staat (Den Haag, 18 augustus 1796). **

*Proclamatie door de Nationale Vergadering, waarbij het Ontwerp van Constitutie voor het Bataafsche Volk, ter goed- of afkeuring aan het zelve volk wordt voorgedragen (Den Haag, 2 juny 1797).**

*Proclamatie der Nationale Vergadering tot oproeping der grondvergaderingen, ter benoeming van kiezers tot het doen eener nieuwe keuze van leden tot eene tweede Nationaale Vergadering (Den Haag, 9 juny 1797).**

*Proclamatie der Nationaale Vergadering tegen de schending of verstooring der grondvergaderingen (Den Haag, 4 augustus 1797). **

*Proclamatie der Nationaale Vergadering, wegens den uitslag der stemming over het ontwerp van constitutie, door het volk van Nederland, op den 8 Aug. l.l (Den Haag, 13 september 1797).**

*Proclamatie der Constitueerende Vergadering, als representeerenden het Bataafsche Volk, aan het Bataafsche Volk (Den Haag, 22 januari 1798).**

*Proclamatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, wegens het in civile verzekering neemen enz. van eenige gewezen representanten van het Volk van Nederland (Den Haag, 3 februari 1798).**

*Proclamatie der Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk aan hetzelfde volk betreffende het stemmen over het aangeboden ontwerp van staatsregeling in de grondvergaderingen p maandag den 23 april 1798 (Den Haag, 23 maart 1798). Gepubliceerd door het Uitvoerend Bewind (Den Haag, 27 maart 1798).**

*Proclamatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek wegens de ontbinding der Constitueerende Vergadering en de vorming derzelve van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafsche Volk (Den Haag, 6 mei 1798). **

*Proclamatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek wegens de oproeping der grondvergaderingen tegen den 26 juny aanstaande (Den Haag 24 mei 1798). **

*Proclamatie van het Uitvoerend bewind wegens het spoedig en zonder verlof vertrekken van den lt Generaal Daendels, buiten de Republiek (Den Haag, 18 mei 1798). **

*Proclamatie der agenten Spoors, Pijman, Gogel, Tadama en LaPierre betreffende de vernietiging van het inconstitutioneel Uitvoerend Bewind en Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek en wegens het daarstellen van een intermediair bestuur der Bataafsche Republiek (Den Haag, 12 juni 1798). **

*Publicatie der Nationale Vergadering tot interpretatie van de woorden stemgerechtigde Burgers voorkomende in de proclamatie, geplaatst aan 't hoofd van het Ontwerp van Constitutie den 2. Juny L.L.. (Den Haag, 25 juli 1797). **

*Publicatie der Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk, wegens de aanstelling van het Uitvoerend Bewind (Den Haag 29 januari 1798).**

Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek tot weering der Fransche emigranten van het grondgebied van deezen staat (Den Haag 15 februari 1798).

Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek omtrent het doen continueeren van personen welke in eenige posten of bedieningen zijn gesteld en van het stemregt zijn uitgesloten (Den Haag, 21 april 1798).

*Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, wegens de aanneeming van het Ontwerp van Staatsregeling op den 23. April L.L. door het Bataafse Volk en de vorming der Constitueerende Vergadering in de twee Kamers van het Wetgevend Lichaam (Den Haag, 4 mei 1798).**

*Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, tot het in werking brengen van den tweeden titel der Acte van Staatsregeling, betreffende de uitoeffening van het stemvermogen der Burgeren (Den Haag, 10 mei 1798). **

*Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, bij welke bepaald wordt, wat men in de Staatsregeling te verstaan hebbe bij Lijf- en huisbedienden, welke van het stemrecht uitgesloten worden (Den Haag, 7 juni 1798). **

*Publicatie van het Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, wegens het constituëeren van het Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek (Den Haag, 14 juni 1798). **

*Publicatie van het Intermediair Uitvoerend Bewind wegens de herstelling in het stemregt van [...] burgers, welke daar van zyn uitgesloten geworden, niettegenstaande zy de [...] vereischens bezitten (Den Haag, 18 juni 1798). **

Rapport over de verdeeling van Amsterdam in districten en grondvergaderingen: Overgegeeven aan de Representanten van het Volk van Amsterdam, door D. van Hinloopen, F.Charlé, E. Lespinasse, J.P. Farret, J.H. Meyer Casper, A.G. Verster, J.A. de Roth, en J.H. van Swinden (Amsterdam, 1796).

Rapport over het byeenroepen der grondvergaderingen, ter gelegenheid van het beoordeelen van het Reglement voor het intermediair provinciaal bestuur Van Holland, en het benoemen van leden voor het zelve bestuur. Overgegeeven aan de Raad der Gemeente van Amsterdam, door Jan Hendrik van Swinden, Dirk van Hinloopen, Paulus Charlé, Etienne Lespinasse, Jan Frederik Taunay, Abraham Hoffman, Hermanus Boerrigter, en Laurens Wetzler (Amsterdam 1796).

*Rapport van de burgers Goldberg, Verbeek en Scheffer. Uitgebragt in eene Vergadering van de Societeit voor Eenheid en Orde in Den Haag, over het Ontwerp van Constitutie. Zo als het zelve, door de Nationaale Vergadering, representerende het volk van Nederland aan het Bataafsche Volk ter goed of afkeuring is voorgedragen' (Den Haag, 27 juli 1797). Knuttel 22867. **

*Rapport van de commissie tot de telling en verdeeling van het Volk van Holland (Den Haag, 1796).**

Recessen Landdag Gelderland 1795-1798 (Arnhem, Nijmegen, Zutphen, 1795-1798), 3 delen.*

Reglement voor een intermediair Provinciaal Bestuur van 't volk des Lands van Utrecht, 22 augustus 1796[Utrecht, 1796].

Resolutiën van de Provisioneele Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant; Genoomen in den jaare 1795; (Den Bosch, z.d.) 1 deel.

Resolutiën van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant, Genoomen in den jaare 1796. (Den Bosch z.d.) 1 deel.

*Ten betooge dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land (Harlingen, 1795). Knuttel 22558.**

Volks-telling in de Nederlandsche Republiek, uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland (Den Haag 1796).

Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. Verklaaring der Rechten van den Mensch, zoo als dezelve bij de Conventie is Aangenomen, op den 23 Juny, 1793 (Amsterdam 1795).

*Wederlegging van eenige der voornaemste, zoo in het openbaer als bedektelijk, aangevoerde drangredenen voor het aenneemen van 't ontwerp van Constitutie door eenige burgers zijnde representanten van het volk van Nederland (Den Haag 15 juli 1797, tweede druk). Knuttel 22865. **

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Adams, W.P., *The first American constitutions. Republican ideology and the making of the state constitutions in the revolutionary era* (Chapel Hill 1980).

Oorspronkelijke uitgave in het Duits [1973].

D'Addio M., Ghisalberti, C., e.a. (ed.), *Le costituzioni italiane 1796-1799* (Rome 1993).

D'Alphonse. M., 'Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande', in: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek*, Nieuwe Volgreeks no 1 ('s-Gravenhage 1900).

Aerts, R., 'Een staat in verbouwing. Van Republiek naar constitutioneel koninkrijk.' in: Aerts, R., Liagre Böhl, H. de, Rooy P de, (ed.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen 1999) 11-95.

Andeweg, R.B., 'Politiek gedrag', in: Deth, J.W. van (ed.), *Handboek Politicologie* (Assen 1993) 282-307.

Anker, H., 'Over electoraal onderzoek', in: *Socialisme en democratie* 51.1 (1994) 3-14.

Bannier, G.W. (ed.), *Grondwetten van Nederland; Teksten der achtereenvolgende Staatsregelingen en Grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen* (Zwolle 1936).

Baticle, R., 'Le plébiscite sur la Constitution de 1793', in: *Annales Historique de la Révolution française* 58-58 (1909-1910) 496-524, 5-30, 117-155, 193-237, 327-341, 384-410.

Bauer, K.F., *Der französische Einfluss auf die Batavische und die Helvetische Verfassung des Jahres 1798. Ein Beitrag zur französischen Verfassungsgeschichte* (Nürnberg 1962).

Beekhuis, M., *Bezit verkocht. De verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland en West-Friesland 1722-1741*. [niet gepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis Rijksuniversiteit Leiden 1990].

Beekman, A.A., *De Republiek in 1795. Met de heerlijkheden, ambachten enz.. Detailkaarten in 19 bladen. Met toelichting*. In: *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1913). Met verbeteringen en aanvullingen II, 1935, 14-24.

Belinfante, J.C.E., Buijs, P., 'De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid', in: Berg, H (ed.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Amsterdam, Zwolle 1996) 7-14.

Berg, J. Th. J. van den, 'Tweehonderd jaar grondwetgeving. Historie en actualiteit', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 159 (1998) 299-307.

Berg, J. Th. J. van den, '*De Aanspraak der Natie*'. *Het koninklijk recht van Kamerontbinding en de rol van de kiezer* (oratie Universiteit Maastricht) (Maastricht 2004).

Berg, J. Th. J. van den; Vis, J.J., *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).

Berg, P.A.J. van den, *Codificatie en staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergronden van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811* (Groningen 1996).

Berg, P.A.J. van den, '“Wie behoorde tot het ‘Bataafse volk’? Opvattingen over Bataafs burgerschap en politieke participatie in de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)’, in: *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 7.2 (2005) 211-250.

Besselink, L.F.M., 'Constitutional Referenda in the Netherlands: A debate in the margin', in: *Electronic Journal of Comparative Law* 11.1 (2007) 1-24.
<http://www.ejcl.org>

Beyme, K. von, *Die verfassungsgebende Gewalt des Volkes. Demokratische Doktrin und politische Wirklichkeit* (Tübingen 1968).

Bloemgarten, S., *Hartog de Hartog Lémon. Joods revolutionair in Franse tijd* (Amsterdam 2007).

Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).

Boels, H., *Binnenlandse Zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806* ('s-Gravenhage 1993).

Bogdanor, V., 'Western Europe': in: Butler, D., Ranney, A. (ed.), *Referendums around the world. The growing use of direct democracy* (Houndmills, etc.1994) 24-97.

Boonstra, O., Beekink, E., 'Komen en gaan. Het ontstaan en opheffen van gemeenten in Nederland, 1811-2000.' In: Beekink, E., Boonstra, O., Engelen, Th., Knippenberg, H. (ed.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 153-167.

De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland (Groningen 2011).

Botke, IJ., *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).

Boven, M.W. van, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (Nijmegen 1990).

Boven, M.W. van, Fafianie, A.M., Steijns, G.J.W., (ed.), *Pieter Vreede. Mijn levensloop* (Hilversum 1994).

Bovens, M., Pellikaan, H., Trappenburg, M., (ed.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998).

Brink, G. van den, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).

Broers, O. W. *De gevelstenen van Amsterdam* (Amsterdam 1992).

Brood, P., Nieuwland, P., Zoodma, L., (ed.), *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993).

Bruin, R.E. de, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986).

Bruin, R.E. de, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid van Utrechtse ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie', in: *Jaarboek Oud Utrecht* 14 (1983) 82-116.

Brusse, P., *Gevallen stad. Stedelijke netwerken en het platteland. Zeeland 1750-1850* (Zwolle, Utrecht [2011]).

Brusse, P., Dekker, J., (ed.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel 3 1750-1850* (Utrecht, Zwolle 2013).

Brusse, P., Mijnhardt, W.W., *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (Utrecht, Zwolle 2013).

Buist, M.G., 'Van oude vrijheid naar nieuwe eenheid, 1748-1850', in: Heringa, J. (ed.), *Geschiedenis van Drenthe* (Amsterdam 1985) 475-546.

Buijzer, Allard de, *De Democraten, 1796-1798. Een politiek weekblad in roerige tijden*. [niet gepubliceerde master-scriptie Universiteit van Amsterdam 2011].

Burg, F.H. van der, Boels H., Loof, J.P., (ed.), *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland. De verklaring van de rechten van de mens en van de burger van 31 januari 1795*

toegelicht en vergeleken met Franse en Amerikaanse voorgangers (Leiden, 's-Gravenhage 1994).

Burg, M. van der, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd 1799-1813* (Amsterdam 2009).

Butler, D., Ranney, A. (ed.), *Referendums around the world. The growing use of direct democracy* (Houndmills, etc.1994).

Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840. Tweede Deel: Vestiging van den eenheidsstaat 1795-1798* ('s-Gravenhage 1906).

Colenbrander, H.T., *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908).

Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Den Haag 2005) (in samenwerking met de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht).

Cremers, E., *Het bestuur van Delfland 1795-2007. Stuurlui aan wal* (Hilversum 2007).

Crook, M., *Elections in the French Revolution. An apprenticeship in democracy, 1789-1799* (Cambridge 1995).

Cuperus, A., *Staat der volkstelling of lijst der inwoonders van Friesland* (Leeuwarden 1798).

Daalder, H., 'Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands.' In: *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap onder redactie van J.Th.J. van den Berg, B.A.G.M. Tromp*, (Amsterdam 1990) 21-63. Oorspronkelijke druk [1981].

Daalder, H., *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).

Daalder, H., 'Europe's comparatist from the Norwegian periphery: Stein Rokkan 1921-1979', in: Daalder, H. (ed.), *Comparative European Politics. The story of a profession*, (London, New York 1997) 26-39.

Deegan-Krause, K., 'New dimensions of political cleavage', in: R. J. Dalton; H.-D. Klingemann (ed.), *The Oxford handbook of political behavior* (Oxford 2007) 538-556.

Dekker, J., *Onderdanig en opstandig. Desurbanisatie en de politieke verhoudingen op het platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, Utrecht [2011]).

Deursen, A. Th. van, *De geest is meer dan het lichaam. Opstellen over geschiedenis en cultuur. Samengesteld door Ton van der Schans* (Amsterdam 2010).

Diamond, L., *Developing democracy. Toward consolidation* (Baltimore, London 1999).

Dijk, F. van, *De revolutie van 1795 in Zeeland en de moeilijke geboorte van het eerste parlement* (Goes 1974).

Driessen, A.M.A.J. *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen [1993]).

Edelstein, M., *The French revolution and the birth of electoral democracy* (Farnham, Burlington 2014).

Egmond, M. van, *Covens & Mortier. A map publishing house in Amsterdam 1685-1866* (Utrecht 2009).

Elias, A.M., Schölvink, P.C.M., m.m.v. Boels, H., *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991).

Elias, A., 'La néerlandicité de la constitution de 1798', in: *Annales historiques de la Révolution Française* 362 (2001) 43-52.

Engelsman, A. 'De intermediaire plaatselijke besturen in de provincie Groningen van 1798 – 1808.', in: *Groningsche Volksalmanak*, (1928) 73-111.

Evans, J.A.J., *Voters & Voting. An introduction* (London, etc. 2004).

Elkins, Z., Ginsburg, T., Melton J., *The endurance of national constitutions* (Cambridge 2009).

Eskes, J.A.O., *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1998* (Zwolle 1998).

Elster, J., 'Forces and mechanisms in the constitution-making process', in: *Duke Law Journal* 45.2 (1995) 364-396.

Everard, M. 'In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur.' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001) 67-87.

Falter, J.W., *Hitlers Wähler* (München 1991).

Falter, J.W., Schoen, H. (ed.), *Handbuch Wahlforschung* (Wiesbaden 2005).

- Farrell, D.M., *Electoral systems. A comparative introduction* (Houndsmills, etc 2001).
- Flora, P., (e.a.) *State formation, nation-building, and mass politics in Europe. The theory of Stein Rokkan* (Oxford, New York 1999).
- Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1960).
- Formsma, W.J., *De vorming der Groninger gemeenten* (Groningen 1951).
- Fritschy, J.M.F., (W.), Toebe, J. (ed.), *Het ontstaan van het modern Nederland. Staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996).
- Fritschy, J.M.F., (W.), *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges van een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag 1988).
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990).
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam in zes delen. Deel VI 1792-1798* (Amsterdam, Antwerpen 1962 (heruitgave)).
- Gallagher, M., Laver, M., Mair, P., 'Cleavage structures and electoral change', in: *Representative government in moderne Europe*, (New York, etc. 2001) 234-270. Oorspronkelijke druk [1992].
- Genabeek, J. van, 'De afschaffing van de gilden en de voortzetting van hun functies', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 69-71.
- Gobbers, W., *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk. Ca. 1760-ca. 1810* (Gent 1963).
- Godechot, J., *La grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799* (Paris 1956).
- Godechot, J., (ed.), *Les constitutions de la France depuis 1789* (Paris 1979).
- Godechot, J., *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Paris 1989). Oorspronkelijke uitgave [1951].
- Godefroi, L.S., *De eerste fase van de financiële unificatie van Nederland (1796-1801)* (Rotterdam 1986).

Gogel, J.M., *Memoriën en correspondentiën betreffende de staat van 's rijks geldmiddelen door I.J.A. Gogel, oud minister van financiën en laatst staatsraad in buitengewone dienst en kommandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw* (Amsterdam 1844).

Goodin, R.E., Klingemann, H.-D., (ed.), *A new handbook of political science* (Oxford 1996).

Gou, L. de (ed.), *Dagboek van een patriot. Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout* ('s-Gravenhage 1982).

Gou, L. de (ed.), *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796*; RGP Kleine serie 40 ('s-Gravenhage 1975).

Gou, L. de (ed.), *Het ontwerp van constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Deel I: 10 november 1796-10 april 1797*; RGP Kleine serie 55 ('s-Gravenhage 1983).

Gou, L. de (ed.), *Het ontwerp van constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Deel II: 11 april 1797-13 september 1797*; RGP Kleine serie 56 ('s-Gravenhage 1984).

Gou, L. de (ed.), *Het ontwerp van constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering. Deel III: Indices, concordanties e.d. en facsimile van het Ontwerp van Constitutie*; RGP Kleine serie 57 ('s-Gravenhage 1985).

Gou, L. de (ed.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming. Deel 1: Bronnen vóór 22 januari 1798*; RGP Kleine serie 65 ('s-Gravenhage 1988).

Gou, L. de (ed.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming. Deel 2: Bronnen vanaf 22 januari 1798*; RGP Kleine serie 67 ('s-Gravenhage 1990).

Gou, L. de (ed.), *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming*. RGP Kleine serie 85 (Den Haag 1995).

Gou, L. de (ed.), *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming*; RGP Kleine serie 89 (Den Haag 1997).

Goslinga, W.J., *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen*. ('s-Gravenhage 1936).

Groenveld, S., Schutte, G.J., *Nederlands verleden in vogelvlucht. Delta 2. De nieuwe tijd: 1500 tot 1813*. (Leiden, Antwerpen 1992).

Grijzenhout, F., *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten, 1780-1806*. (Zwolle 1989).

Grijzenhout, F., Van Sas, N., Velema, W., (ed.), *Het Bataafs experiment. Politiek en cultuur rond 1800*. (Nijmegen 2013).

Grijzenhout, F., Raedts, P., *Deze lange eeuw. Metamorfosen van het vaderland 1780-1950. Opstellen voor Niek van Sas* (Amsterdam 2015).

Gueniffey, P., *La nombre et la raison. La Révolution française et les élections* (Paris 1993).

Gueniffey, P., *La politique de la Terreur* (Paris 2000).

Guibal, C.J. , *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934).

Haas, A. de (ed.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*. (Zutphen 2002).

Hagen, E., ‘Een meer of min doodlyken haat’. *Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008).

Hagen, E., *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpennick (1761-1825)* (Amsterdam 2012).

Haitsma Mulier, E.O.G., ‘De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd’ in: Mijnhardt, W.W. (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, Antwerpen 1983) 206-227.

Hamans, P.W.F.M., *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* (Brugge, z.j.)

Hanou, A. (ed.), [Woensel, Pieter van], *De Lantaarn*. (Amsterdam 2002). Oorspronkelijke uitgaven 1792-1800.

Hardenberg, H., ‘Bataafse parlementen en Napoleon’, in: S.J. Fockema Andreae, H. Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964) 142-169.

Harrop, M., Miller, W.L., *Elections and voters. A comparative introduction* (Houndmills, etc. 1987).

Hasselt, van (ed.), *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn, 17de druk, 1996).

Heijden, M.J. M. van der, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandse katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Zundert 1947).

Heiningen, H. van, *De historie van het Land van Maas en Waal*. (Zaltbommel 1965).

Hendriks, F.M., 'De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811) – 1842', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 75 (1960) 3-42.

Hoeven, J. van der, *De plaats van de grondwet in het constitutionele recht*. Aangevulde heruitgave van het academische proefschrift (Zwolle 1988). Oorspronkelijke uitgave [1958].

Hollandse Maatschappij der Wetenschappen, *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806: bronnen voor de totstandkoming' op 27 maart 1997 te Haarlem* (Haarlem 1997).

Hofman, H., 'Een uitdijend heelal? Context van archiefbescheiden', in: Horsman, P.J., Ketelaar, F.C.J., Thomassen, T.H.P.M., (ed.), *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek* ('s-Gravenhage 2000) 45-66.

Holsteyn, J. van, Irwin, G., 'Onderzoek van kiezers en verkiezingen.' In: Hout, W., Pellikaan, H., (ed.) *Leren van onderzoek. Het onderzoeksproces en methodologische problemen in de sociale wetenschappen* (Amsterdam, Meppel 1995) 62-95.

Holsteyn, J. van, 'The Netherlands: national debates and local experience', in: Gallagher, M. Uleri, P.V., (ed.), *The referendum experience in Europe* (Houndsmills, etc.1996) 120-138.

Holsteyn, J.J.M. van, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland* (Oratie Universiteit Leiden) (Leiden 2006).

Hoof, J.P.C.M. van, 'Militairen in de Bataafs-Franse tijd', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau*, 1995 (49), 194-210.

Hoof, M.C.J.C. van, Schreuder, E.A.T.M., Slot, B.J., *De archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811 met retroacta vanaf de dertiende eeuw* (Den Haag 1997).

Horsman, P.J., Ketelaar, F.C.J., Thomassen, T.H.P.M., *Tekst en context van de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van 1898* (Hilversum 1998). Met hierin opgenomen: Muller Fz., S, Feith, J.A., Fruin Th.Az., R., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven, ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland*. Oorspronkelijke uitgave [1898].

Horsman, P., 'De erfenis van Copernicus. Naar een model van de context', in: Horsman, P.J., Ketelaar, F.C.J., Thomassen, T.H.P.M., (ed.), *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*. ('s-Gravenhage 2000) 67-82.

Hoogeveen, L., Zoonen, A. van, *Twee eeuwen stadsbestuurders van Hoorn. 1795-2002* (Hoorn 2002).

Hout, W., Pellikaan, H., (ed.), *Leren van onderzoek. Het onderzoeksproces en methodologische problemen in de sociale wetenschappen* (Amsterdam, Meppel 1995).

Hunt, L., *Politics, culture and class in the French Revolution* (Berkeley, etc, 1984).

Hunt, L., *Inventing human rights. A history* (New York, London 2007).

Huntington, S.M., *The third wave. Democratization in the late twentieth century* (Norman, 1993). Oorspronkelijke uitgave [1991].

Israel, J., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1995).

Israel, J., *A revolution of the mind. Radical Enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton, etc. 2010).

Israel, J., *Democratic Enlightenment. Philosophy, revolution, and human rights, 1750-1790* (Oxford 2011).

Janssen, F.A.(ed.), *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der boekdrukkunst (1801)*. Tekstverzorging, inleiding en aantekeningen door Frans A. Janssen. (Haarlem 1986).

Jensen, L. *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt* (Hilversum 2001).

Jong, R., de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit, Verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887* (Nijmegen 1999).

Jong, R. de, Kolk, H. van der, Voerman, G., *Verkiezingen op de kaart 1848-2010* (Utrecht 2011).

Jourdan, A., Amsterdam en révolution, 1795-1798. Un Jacobinisme batave?, in: *Working Papers European Studies Amsterdam*, Departement Europese Studies, Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 2006).

Jourdan, A., *La Révolution batave entre La France et l'Amerique (1795-1806)* (Rennes 2008).

Kamphuis, H.A., *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire*. [Academisch proefschrift Rijksuniversiteit Maastricht] 1995.

Kamphuis, H.A., *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen, 1795-1807* (Assen 2005).

Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst. (Les survivances du 'système féodal dans le droit néerlandais au XIXe et au XXe siècle)* (Leiden, Zwolle 1978).

Ketelaar, F.C.J., 'Moderne ontsluiting van archieven: alternatief voor bronnenpublicaties?' In: *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 28-44.

Ketelaar, F.C.J., 'Plannen tot gemeentelijke herindeling in Groningen' in: *De historie herzien. Vijfde bundel 'Historische Avonden' uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan* (Hilversum 1987) 61-74.

Ketelaar, F.C.J., 'Levend archief', in: Waalwijk H. , Weterings, J. (ed.), *Spoken is goud, Oraties en colleges van hoogleraren ... en de archivistiek* (s-Gravenhage 2009) 15-27.

Keeverling Buisman, F. (ed.), *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813* (Hoogeveen 1983).

King, G., Keohane. R.D., Verba, S., *Designing social inquiry. Scientific inference in qualitative research* (Princeton, New Jersey 1994).

Klijnsma, M.H., 'De Bataafse referenda: herontdekte precedentes', in: Steur, B.F, e.a., (ed.), *De keuze om te kiezen. Referenda in Nederland* ('s-Gravenhage 2005) 27-33.

Kloek, J., Mijnhart, W., *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Knippenberg, H., Pater, B. de, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

Knippenberg, H., *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen, Maastricht 1992).

Knippenberg, H., 'Van verzuilde naar zwevende kiezers. De politieke kaart in de negentiende en twintigste eeuw', in: Beekink, E, e.a., (ed.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003) 123-151.

Koch, F.C., 'Rotterdam onder de Bataafsche Republiek (tijdvak 16 maart tot 17 juni 1798)', in: *Rotterdams Jaarboekje 1947*, 5 (1948) 256-270.

Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur* (Den Haag 1973).

Kok, J. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van de protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).

Kolk, H. van der, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse.' In: Thomassen, J., Aarts, K., Kolk, H. van der, (ed.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 121-138.

Kooijmans, K., Valk, J.P. de, '“Eene dienende onderneming”. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en haar Bureau 1902-1968,' in: *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985).

Kossmann, E.H., *The low countries, 1780-1940* (Oxford 1976).

Kossmann, E. H., *De lage landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, deel 1 1780-1914. (Amsterdam 1986).

Kossmann, E.H., 'The crisis of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism', in: Wels, C.B. (ed.), *Vaderlands Verleden in Veelvoud, Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500; Deel II 19^e-20^e eeuw* ('s-Gravenhage 1980) 38-54. Oorspronkelijke uitgave [1971].

Kubben, R., *Regeneration and hegemony. Franco-Batavian relations in the Revolutionary Era, 1795-1803* (Leiden, etc. 2011).

Kuiper, J., *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002).

Kreeft, M., 'Een neergaande lijn: het stemrecht in de periode 1795-1848', in: *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 3.2 (2001) 252-266.

Lajusan, A. 'Le plébiscite de l'an III', in: *La Révolution française*, 60 (1911) 5-37, 106-132, 237-263.

Lange, H. de, 'De Gemeenebestgezinde burgersociëteit te Den Haag, 1797-1798', in: *Jaarboek 1970 Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1970) 42-81.

Lange, H. de, 'De politieke actie van een bewuste politieke opinie', in: *De Gids* 134.8 (1971) 505-515.

Lassche, H. A., 'Kerktorens ze blijven aandacht vragen', in: *Kerkbeheer* 1 (2015) 14-17.

Leeb, L.I., *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1977).

Leersen, J. *Vaderlandsliefde, hoorcollege over nationalisme en nationaal gevoel in Europa*, (z.p., 2008).

Linthorst Homan, J., *Het ontstaan van de gemeenten in Drenthe*. (Haarlem 1934).

Luttwak, E.N., *Coup d'état. A practical handbook*. (Revised edition) (Cambridge (Mass.), Londen 2016).

Lijphart, A., *The politics of accommodation: pluralism and democracy in the Netherlands*. (Berkeley 1968).

Lijphart, A., 'The Netherlands: continuity and change in voting behavior', in: R. Rose (ed.), *Electoral Behavior: A comparative handbook*. (New York 1974) 227-268.

Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996).

Lintelo, B.H.A te, *Ketters en papen, De Reformatie de Katholieke herleving 1580-1640* (Hengelo 1988).

Lipman, S.P., *Constitutioneel Archief van alle koninklijke aanspraken en parlementaire adressen, enz. Verzameld en uitgegeven door mr. S.P. Lipman. Eerste verzameling. Van de omwenteling van 1813 tot de omwenteling van 1830* (Amsterdam 1846).

Lipset, S.M., Rokkan, S., 'Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction', in: Lipset, S.M., Rokkan, S., (ed.), *Party systems and voter alignments* (New York 1967) 1-64.

Loots, J., *Door het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).

Lourens, P., Lucassen, J., 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie.' In: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 34-62.

Lourens, P., Lucassen, J., *Inwoneraantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) (ed.), *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden* (Den Haag Rijswijk 2003).

Neele, A., *De ontdekking van het Zeeuwse platteland. Culturele verhoudingen tussen stad en platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle, Utrecht [2011]).

Nimwegen, O. van, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017).

Noordeloos, P., *De restitutie der kerken in den Franschen tijd* (Nijmegen, Utrecht 1937).

Noordeloos, P., 'De houding van den Apostolisch Vicaris A. van Alphen ten opzichte van het ingebruik nemen der genaaste kerken', in: *Bossche Bijdragen XIV* (1936) 1-98.

Mair, P., (ed.), *The West-European party-system*. (Oxford 1990).

Marsh, D., Stoker, G. (ed.), *Theory and methods in political science*. (Houndsmills, etc 1995).

Martens van Sevenhoven, A.H., 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851', in: *Jonkheer Mr. A. H. Martens van Sevenhoven. Een keuze uit zijn geschriften* (Zutphen, Arnhem 1977) 203-257. Oorspronkelijke uitgave [1921].

Meij, J.M. de, 'Hoe belangrijk is de Bataafse staatsregeling van 1798 geweest voor de Nederlandse constitutionele ontwikkelingsgeschiedenis?', in: *Pro Memorie, Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 5.2 (2003) 288-319.

Michman, J., Beem, H. Michman, D., *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Ede, Antwerpen, Amsterdam 1992). Oorspronkelijke uitgave [1985].

Middelaar, L. van, *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin* (Groningen 2009).

Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs-Brabant, 14 september 1629-1 maart 1796* (Utrecht etc. 1953). Twee delen.

Moorman van Kappen, O., Coppens, E.C., (ed.), *De Bataafse omwenteling en het recht. Acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van de Bataafse Revolutie (1795) voor de rechtsontwikkeling in Nederland* (Nijmegen 1997).

Moorman van Kappen, O., Coppens, E.C., (ed.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. Mr. L. de Gou. Tevens acta*

van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van deze staatsregeling voor de rechtsontwikkeling in Nederland (Nijmegen 2001).

Moorrees, C.W., Vermeulen, P.J., *Vervolg van Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's-lands van Utrecht van den vroegsten tijd af tot het jaar 1805* (Utrecht 1856). Deel 1.

Nieuwenhuis, T., *Keeshonden en prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot 1780-1813* (Amsterdam 1986).

Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012).

Oosten, L.H., Versteeg, J.C.J., *Sint Anthoniepolder, een kerk in de Hoeksche Waard. Vijfeneenhalf eeuw kerkgeschiedenis van Sint Anthoniepolder 1357-1907* (Sint Anthoniepolder [2007]).

Ouden, W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801* (Zoetermeer 1994).

Ouden, W.H. den, *De ontknoping van de zilveren koorde* (Zoetermeer 2004).

Overdijk, D.A.J., 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798', in: Moorman van Kappen. O., Coppens. E.C., (ed.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997) 55-77.

Palmer, R.R., *The age of democratic revolutions. A political history of Europe and America, 1760 – 1800* (2 delen, Princeton New Jersey 1989). Oorspronkelijke uitgaven [1959,1964].

Passchier, N.P., Wusten, H.H. van der, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics, 1886-1986.' In: Johnston, R.J., Shelley, F.M., Taylor, P.J., (ed.), *Developments in electoral geography* (London, New York 1990) 39-59.

Perks, W.A.G., 'Geschiedenis van de gemeentegrenzen in de provincie Utrecht van 1795 tot 1940', in: *Provinciale Almanak voor Utrecht*, 34 (1962), Mengelwerk, 3-81.

Perrineau, P., Reynié, D., (ed.), *Dictionnaire du vote* (Paris 2001).

Pfeil, T., 'Tot redding van het vaderland'. *Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998).

Poell, Th., *The democratic paradox. Dutch revolutionary struggles over democratisation and centralisation (1780-1813)* (z.p. 2007).

Poell, Th., 'Het einde van een tijdperk. De Bataafs-Franse tijd', in: *Geschiedenis van Amsterdam*, II-2 (Amsterdam 2005), 429-499.

Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, deel 2, *De Hollandse zending 1727-1795*, deel 3, *Buiten de Hollandse zending, 1700-1795* (Hilversum 1968).

Popkin, J.D., *Revolutionary news. The press in France, 1789-1799* (Durham etc 1990).

Postma, J., *Alexander Gogel (1765-1821) Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017).

Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).

H.J. Prakke. *Kerkgang om nieuws [de kerkespraak]. Praejournalistieke nieuwsvoorziening ter plattelande* (Assen 1955).

Qvortrup, M., *A comparative study of referendums. Government by the people*. Second edition (Manchester, New York 2005).

Ramaer, J.C., 'De Franche Tijd (1795-1815)', in: *Geschiedkundige atlas van Nederland*, ('s-Gravenhage 1926).

Ree-Scholten, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. (Assen, Maastricht, 1993).

Rogge, C., *Geschiedenis der staatsregeling voor het Bataafsche Volk* (Amsterdam 1799).

Rokkan, S. e.a, *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the comparative study of the process of development* (Oslo 1970).

Rokkan, S., *Staat, Nation und Demokratie in Europa. Die theorie Stein Rokkans. Aus seinen gesammelten Werken rekonstruiert und eingeleitet von Peter Flora* (Frankfurt am Main 2000).

Romanelli, R. 'Electoral systems and social structures. A comparative perspective', in: Romanelli, R. (ed.), *How did they become voters? The history of franchise in modern European representation* (The Hague 1998) 1-36.

Romein, J., Romein, A., *De lage landen bij de zee. Een geschiedenis van het Nederlandse volk* (Amsterdam 1973). Oorspronkelijke uitgave [1934].

- Rooden, P. van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Roodhuyzen, Th., *In woelig vaarwater. Marineofficieren in de jaren 1779-1802* (Amsterdam 1998).
- Rooijakkers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. (Nijmegen 1994).
- Rosendaal, J., *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003).
- Rosendaal, J., *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- Rosendaal, J., *Tot nut van Nederland, Polarisatie en revolutie in een grensgebied 1783-1787* (Nijmegen 2012).
- Rosendaal, J. (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798. De eerste Grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).
- Rutjes, M., *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).
- Sanders, J.G.M., e.a (ed.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch, Hilversum 1996).
- Sanders, J.G.M., e.a., (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch, Hilversum 2002).
- Sannes, H., *Geschiedenis van het Bildt, Deel III^A 1795-1955* (Franker 1956).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Sas, N.C.F. van, Velde, H te, 'De eeuw van de Grondwet.', in: Sas, N.C.F. van, Velde, H. te (ed.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 8-19.
- Sas, N.C.F. van, *De Bataafse terreur. De betekenis van 1798* (Nijmegen 2011).
- Savornin Lohman, B.C. de, *De bestuursinrichting van gewest, stad en platteland van Utrecht gedurende de Bataafsche Republiek* (Utrecht 1910).

Schaapveld, K., *Bestuur en bestuurders in Nedermaas, 1794-1814. Met bijzondere aandacht voor het locale bestuur in het kanton Wittem/Gulpen* (Hilversum 2017)

Schama, S., *Patriots and liberators. Revolution in The Netherlands 1780-1813* (New York 1977).

Schneider, M., *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij' ('s-Gravenhage 1939).*

Schutte, G. J., *Een Hollandse dorpssamenleving in de late achttiende eeuw. De Banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989).

Siemens, B.W., 1962 *Historische atlas van de provincie Groningen*. Deel I. Losse kaarten: bladen 1-12 kaart van de kerspelgrenzen; Deel II. *Toelichting behorende bij de Historische atlas van de provincie Groningen: De kaart der kerspelgrenzen 11-47.* ('s-Gravenhage, Groningen 1962).

Slokker, N., *Ruggengraat van de stad, De betekenis van gilden in Utrecht 1528-1818* (Amsterdam 2010).

Smaele, H. de, 'Nieuwe tendensen in het historisch verkiezingsonderzoek.' In: *Revue belge de philologie en d'histoire*, 81.2 (2003) 437-445.

Snel, J.D., 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband', in Lieburg, E.A, van, *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007) 51-91.

Spiertz, M.G., *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw* (Assen 1964).

Spitse, J., *Revolutie in afgelegenheid. Het bestuur van Urk, Emmeloord en Ens tussen 1783 en 1799* (Zutphen 2013).

Steur, B.F.(e.a.) *De keuze om te kiezen. Referenda in Nederland* ('s-Gravenhage 2005).

Sterre, K.M. van der, 'De Bataafse Republiek in wording, 1795-1801', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel IX, (Zeist, Antwerpen 1956) 22-31.

Stouten, J., *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk* (Amsterdam 1982).

Swanborn, P.G. *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (Meppel Amsterdam 1994) Oorspronkelijke uitgave [1981].

Tantner, A., *House numbers. Pictures of a forgotten history* (London 2015).

Tanchoux, Ph, *Les procédures électorales en France. De la fin de l'Ancien Régime à la Première Guerre Mondiale* (Paris 2004).

Tang, G.F.M. van der, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee* (Rotterdam, Gouda 1998).

Taylor, P.J., Johnston, R.J., *Geography of election* (London 1979).

Thomassen, Th., 'Het begrip context in de archiefwetenschap', in: Horsman, P.J., Ketelaar, F.C.J. en Thomassen, T.H.P.M. (ed.), *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, Jaarboek 2000, ('s-Gravenhage 2000) 15-28.

Thomassen, Th., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven, 1576-1795* [Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2009].

Tierney, S., *Constitutional referendums. The theory and practice of republican deliberation* (Oxford 2012).

Timp, W., 'De invoering van de huisnummering', in: *Jaarboek Amstelodamum* 71 (1979) 79-92.

Tippe, K., *Een echte Overijsselschman, Frederik Allard Ebbinge Wubbe (1791-1874), burger, bestuurder en historicus in een rurale omgeving* [proefschrift rijkuniversiteit Groningen 2010].

Tollebeek, J., Verschaffel, H., *De vreugde van Houssaye, apologie van de historische interesse*, (Amsterdam 1992).

Toshkov, D., *Research design in political science* (London, New York 2016).

Ubachs, P.J.H., Evers, I.M.H., *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk (1794-1814)* (Maastricht 1994).

Vaessen, J., 'Over context', in: *Jaarboek 1996 Nederlands Openluchtmuseum*, (1996) 11-29.

Veen, Th., 'Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798', in: *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van Dr. Mr. L. de Gou. Tevens acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van deze staatsregeling voor de rechtsontwikkeling in Nederland* (Utrecht-Nijmegen, 11 en 12 December 1998) (Nijmegen 2001) 9 -33.

Velema, W.R.E., 'Revolutie, Republiek en Constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse Grondwet', in: Sas, N.C.F. van, Velde, H. te (ed.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 20-44.

Velema, W.R.E., 'Rethinking the Batavian Revolution', in: M. Bruijn Lacy, *Dutch Studies in a Globalized World*, (Münster 2009) 11-24.

Velema, W.R.E., 'The Dutch, the French and Napoleon. Historiographical reflections on a troubled relationship', in: Antonio de Francesco (ed.), *Da Brumaio ai cento giorni. Cultura di governo e dissenso politico nell'Europa di Bonaparte* (Milaan 2007) 39-52.

Verheijen, B., *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming 1801-1813* (Nijmegen 2017).

Verstegen, S.W., *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie (1650-1830)* (Zutphen 1990).

Vossestein, K., 'De zuivering van 1798 in Montfoort', in: *Heemtijsdinghen* 4 (1993) 85-104.

Vree, W. van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994).

Vries, J. de , Woude, A.M. van der, *Nederland 1500-1815* (Amsterdam 1995).

Vuijk, S., *Jacob Kantelaar. Veelzijdig verlicht verliezer, 1758-1821* (Zwolle, 2009).

Waalwijk, H., Weterings, J., *Spreeken is goud. Oraties en colleges van hoogleraren... en de archivistiek* (Den Haag 2009).

Walliman, N., *Your research project. 2nd edition. A step-by-step guide for the first-time researcher* (London 2005).

Watson, P., W., Barber, B., *The struggle for democracy*, (London 1990). Oorspronkelijke druk [1988].

Wels, C.B., 'Stemmen en kiezen 1795-1922.', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 313-332.

Winkler, J.R., 'Historische Wahlforschung', in Falter, J.W., Schoen, H. (ed.), *Handbuch Wahlforschung* (Wiesbaden 2005) 543-573.

Wissing, P.W. van (ed.), *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Amsterdam 1996).

Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965).

Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam, Antwerpen: 1987).

Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de 19^e eeuw* (Utrecht 1983). Oorspronkelijke uitgave Wageningen [1972].

Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800.' In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, Nieuwe Tijd. (Haarlem 1980): 102-194.

Woude, A.M. van der, *Leven met geschiedenis* (Amsterdam 2000).

Woude, R. van der, 'Gelijkheid op krukken'. De Bataafse revolutie in de stad Groningen, 1795-1803', in: *Gronings Historisch Jaarboek 1995* 2 (1995) 39-63.

Wusten, H.H. van der, 'Methoden en periodisering van uitslagenonderzoek'. in: *Compendium politiek en samenleving*, Onderzoek van verkiezingsuitslagen, 2003 A 1500-3 – A 1500-6.

Zanden, J.H. van, Riel, A. van, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

Zwager, H.H. *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa. Een historische studie* (Utrecht 1981). Oorspronkelijk uitgave [1958].

INTERNET-BRONNEN

<https://www.delpher.nl/nl/kranten>

<http://c2d.unige.ch/int/>

<http://www.nidi.knaw.nl/en/atlas/1795/>

<http://www.idea.int/vt/definitions.cfm>

<http://www.politiekcompendium.nl/>

<http://www.volkstellingen.nl/nl/>

<http://192.87.107.12:8080/>

<http://www.dbnl.nl>

<http://www.parlement.com>

<http://www.denederlandsegrondwet.nl>

www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php

www.dboverijssel.nl/archieven/8317

.

BIJLAGE 1

VERANTWOORDING VAN HET ARCHIEFONDERZOEK

Auteurs die handleidingen hebben geschreven voor het doen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek stippen archiefonderzoek aan, maar werken deze onderzoeksstrategie onvoldoende uit.¹ Of is één van de redenen dat een gestandaardiseerde aanpak of theorie voor archiefonderzoek ontbreekt? Mijn ervaringen zet ik om in een aanzet voor een dergelijke theorie, waarbij gebruik is gemaakt van min of meer recente ontwikkelingen in de archiefwetenschap. Op basis van archivistische literatuur presenteer ik een model dat als uitgangspunt heeft gefungeerd bij mijn speurtocht. Het model kan andere wetenschappers steun bieden bij hun archiefonderzoek.

§ 1 Archiefonderzoek als onderzoeksstrategie

Archiefonderzoek en literatuurstudie worden vaak in één adem genoemd. Swanborn vat de hele strategie samen met de term bureau-onderzoek.² Hij onderscheidt daarbij vier zelfstandige varianten. De eerste drie zijn: analyse van ambtelijke statistiek, literatuuronderzoek en secundaire analyse van databestanden.³ De vierde variant noemt hij neerslag van verbaal gedrag. Dat zijn gegevens die in allerlei soorten van documenten zijn vastgelegd. Onder deze variant plaatst hij archiefmateriaal, zonder dat op een heldere manier uit te werken.⁴

Ook 't Hart kent als onderzoeksstrategie voor sociale wetenschappers het gebruik maken van bestaande gegevens.⁵ De auteurs in deze bundel plaatsen archieven in twee categorieën. In neerslag van non-verbaal gedrag worden voorbeelden genoemd van allerlei vormen van registraties die in archieven aanwezig kunnen zijn. Zij duiden dit aan met de term 'unobstrusive', sporen van gedrag die per ongeluk of per toeval zijn achtergelaten. In het Nederlands heet dit: resultaten van niet-uitgelokt gedrag.⁶ Vervolgens zijn dan in *neerslag van verbaal gedrag* officieel gearchiveerde politieke documenten opgesomd.⁷ De beste

¹ Swanborn, *Methoden van social-wetenschappelijk onderzoek*, 209-220; Hout en Pellikaan (ed.), *Leren van onderzoek*, 26-30; 't Hart (ed.), *Onderzoeksmethoden*, 293-322, Walliman, *Your research project*, 272-274.

² Swanborn, *Methoden van social-wetenschappelijk onderzoek*, 209-210.

³ Swanborn, *Methoden van social-wetenschappelijk onderzoek*, 216-219.

⁴ Swanborn, *Methoden van social-wetenschappelijk onderzoek*, 219-220.

⁵ 't Hart (ed.), *Onderzoeksmethoden*, 293-322.

⁶ 't Hart (ed.), *Onderzoeksmethoden*, 295-296.

⁷ 't Hart (ed.), *Onderzoeksmethoden*, 298.

omschrijving van archiefonderzoek is te vinden bij Walliman.⁸ *Archival analysis* is bij hem één van de onderzoeksstrategieën, naast ondermeer het experiment, de enquête en het historisch onderzoek. Hij licht de methode nader toe bij de uitwerking van het verzamelen van secundaire data naast het literatuuronderzoek. Voor historisch onderzoek onderscheidt hij drie hoofdtypen van gegevens:

- Historische artefacten: gebouwen, ruïnes, voorwerpen, overblijfselen van mensen en dieren.
- Literaire bronnen: geschiedschrijving, kronieken, dagboeken, brieven.
- Eigentijdse, onpersoonlijke vastlegging van gebeurtenissen, situaties etc, zowel kwalitatief als kwantitatief (archiefbescheiden).

Walliman geeft aan dat één van de hoofdproblemen van dit soort onderzoek is het lokaliseren van de gegevens en het verkrijgen van toegang. Deze bevinden zich in musea, bibliotheken, archieven, overheidsinstellingen of bedrijven. Zijn de gegevens verzameld, dan dient de authenticiteit te worden vastgesteld en moeten de gegevens op een correcte wijze worden geïnterpreteerd, voordat zij geschikt zijn voor gebruik en analyse in onderzoek.⁹ De eisen van Walliman zijn uitgewerkt in een model voor archiefonderzoek. Voordat dit model wordt gepresenteerd, is enige theoretische kennis nodig ten aanzien van archiefvorming, -beheer en -beschrijving.

§ 2 Het begrip archief

Een gestandaardiseerde aanpak of een algemene theorie van het archiefonderzoek bestaat niet. De criteria waaraan dit onderzoek moet voldoen, zijn bepaald door benaderingen die binnen specifieke wetenschapsgebieden zijn geformuleerd. Wel hebben archivariissen ‘theorieën’ ontwikkeld over archiefvorming, -beheer en -ontsluiting. Zij redeneren vanuit de archieven die zij in beheer hebben, niet vanuit onderzoeksstrategieën die tot het domein behoren van de gebruiker van het archief. Deze archieftheorieën worden ontwikkeld binnen het vakgebied van de archivaliek. Ik heb deze theorieën gebruikt voor het ontwerpen van een model.

Om te beginnen moet onderscheid gemaakt worden tussen de betekenis van het begrip *archief* als aanduiding van een organisatie of een gebouw en het begrip archief in de betekenis van een verzameling documenten of een brok vastgelegde informatie. In het vervolg wordt het

⁸Walliman, *Your research project*, 272-275.

⁹Walliman, *Your research project*, 275.

begrip *archief* uitsluitend in de tweede betekenis gebruikt: gearchiveerde (vastgelegde) informatie. Ik gebruik voor de eerste betekenis het begrip archiefinstelling.

Wat is archief? De definitie die lange tijd gezaghebbend is geweest, stamt uit 1898:

‘Een archief is het geheel der geschreevene, geteekende en gedrukte archiefbescheiden, ex officio ontvangen bij of opgemaakt door eenig bestuur of een zijner ambtenaren, voorzover deze bescheiden bestemd waren om onder dat bestuur of dien ambtenaar te blijven berusten’.¹⁰

De meest moderne omschrijving luidt kort en bondig: ‘archief is procesgebonden informatie’. In die twee definities zit een ontwikkeling van honderd jaar denken. In de klassieke archivistiek ligt de nadruk op de archiefbescheiden waaruit het archief bestaat. Deze vorm van archivistiek wordt begeleid door lijsten waarin typen van archiefdocumenten zijn gedefinieerd.¹¹ Moderne archivistiek richt zich primair op context en proces.¹² Die oriëntatie op contextuele informatie volgt ontwikkelingen op andere terreinen van de cultuur- en informatiewetenschappen.

Beide definities van archief hebben één overeenkomst: het uitgangspunt is het begrip archief en niet het afzonderlijke archiefdocument of het afzonderlijke besluitvormingsproces. Dat is een belangrijke notie voor iedere onderzoeker die op zoek gaat naar specifieke gegevens in een archiefinstelling. Op de simpele vraag: ‘Hebt U de uitslagen van twee referenda die op 8 augustus 1797 en 23 april 1798 zijn gehouden?’ kan door een archivaris geen rechtstreeks antwoord worden gegeven. De archivaris zal beginnen met het stellen van contextuele vragen. Wie hield zich bezig met de organisatie van een referendum en het verzamelen van de uitslagen? Welke overheidsinstellingen waren daarbij betrokken? Zijn archieven van die organen bewaard gebleven? In welke archiefinstellingen bevinden die zich dan? Zijn er eigentijdse toegangen op die archieven aanwezig? Zijn er moderne, geautomatiseerde of digitale toegangen op die archieven? Hoe diep is de gearchiveerde informatie ontsloten?

¹⁰ Muller, Fz., Feith, S., Fruin, Th.Az. R., ‘Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven, ontworpen in opdracht van de Vereniging van Archivarissen in Nederland’, in: Horsman, P.J., Ketelaar, F.C.J., Thomassen, T.H.P.M., *Tekst en context van de Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven van 1898*.

¹¹ Den Teuling, *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*.

¹² Thomassen, ‘Het begrip context in de archiefwetenschap’, in: *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, 15-28; Hofman, ‘Een uitdijend heelal?’, in: *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, 45-61.

§ 3 Integriteit en authenticiteit

Deze benaderingswijze van archief is gebaseerd op een principe dat sinds de negentiende eeuw internationaal gangbaar is voor het archiefbeheer en zich sindsdien niet heeft gewijzigd. Een archivaris dient het archief in de toestand te laten zoals de oorspronkelijke archiefvormer het heeft ingericht en achtergelaten. Het idee is dat de oorspronkelijke structuur van het archief, dat wil zeggen de wijze van ordening van de archiefbescheiden en de wijze van opslag, een (historische) afspiegeling vormt van besluitvormings- en informatieprocessen. Een archief bevat niet alleen historische informatie, maar is zelf bron van informatie, kan een zelfstandig object van (historisch) onderzoek zijn. Deze opvatting over het handhaven van de integriteit van een archief maakt het voor wetenschappelijke onderzoekers mogelijk om de authenticiteit van de data zo optimaal mogelijk vast te stellen en de bewaarde gegevens op een correcte wijze te interpreteren.¹³ Het maakt tevens toetsing en kritiek door andere wetenschappers mogelijk. Dat principe voor archiefbeheer heet ‘respect des fonds’ of ‘principle of provenance’. Het (her)ordenen of het uit elkaar halen van een archief op basis van een onderwerp (de inhoud) of soorten documenten (databronnen) zonder acht te slaan op taak en functie van de archiefvormer en de oorspronkelijke structuur (orde) van het archief is vanuit die vakdiscipline niet toegestaan. De archivaris vertaalt daarom vragen om historische informatie naar archieven, archiefstructuren, archiefdocumenten en beschikbare middelen van ontsluiting van gearhiveerde informatie.

Deze principes van het archiefbeheer vormen de basis voor de beschrijving van archief. In die beschrijving van de onderdelen waaruit het archief is opgebouwd, registers, series, dossiers of losse archiefbescheiden, dient de oorspronkelijke archiefstructuur zichtbaar te blijven. Met die beschrijving in de vorm van een zogenoemde ‘beschrijvende inventaris’ zijn vervolgens vaak ingewikkelde wegen beschikbaar die tot de gevraagde informatie kunnen leiden of tot de vaststelling dat die niet bewaard is gebleven. Archiefonderzoek lijkt daarom niet zelden op dolen in een vervallen huis met veel lege kamers.

§ 4 Bronnenpublicaties

Voor (historisch) onderzoekers had de theorievorming door archivariissen en de praktische uitwerking daarvan rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw grote gevolgen. Door middel van de beschrijvende inventarissen werd als het ware een muur van archiefinformatie rondom het archief opgetrokken, die een belemmering vormde voor

¹³ Walliman, *Your research project*: 275.

onderzoekers die efficiënt en doelgericht wensten te werken. De onderzoeker kon niet meer door ruimten dwalen met opgeslagen archieven op zoek naar informatie. Die nieuwe vorm van archiefinformatie gaf de onderzoeker echter wel de mogelijkheid om systematisch kennis te nemen van de inhoud van een archief, waardoor de afhankelijkheid van de specialist werd verminderd. Archivarissen wensten de openbaarheid en toegankelijkheid te bevorderen. De gearhiveerde informatie werd niet meer geordend ten behoeve van het werk van één onderzoeker. Er kwam ook een scheiding tot stand tussen de archivaris als beheerder van historische bronnen en de historicus als beschrijver van historische gebeurtenissen.

Op het moment dat de uitgangspunten van de klassieke archivistiek werden geformuleerd, kwam de professionele publicatie van archiefdocumenten op gang. In Nederland begon dat in 1902 met 's-Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP).¹⁴ Ontdaan van archivistische ballast werden vanaf die tijd geselecteerde archiefdocumenten gepubliceerd die onderzoekers in staat stelden onderzoek te doen zonder een archief te raadplegen of een archiefinstelling te bezoeken. Ook voor deze studie is gebruik gemaakt van dergelijke bronnenpublicaties. Iedere onderzoeker dient zich overigens daarbij te realiseren dat een bewerker van een bronnenpublicatie selecteert uit bestaande archieven of collecties van documenten. Van die selectiecriteria dient men op de hoogte te zijn. Zo concentreerde Colenbrander zich in belangrijke mate op buitenlandse diplomatieke bronnen. De Gou richtte zich op de politieke gedachtewisseling die de totstandkoming van een reeks grondwetten in de periode 1795-1806 hadden begeleid. Beide bewerkers publiceerden slechts een klein deel van de beschikbare archiefbescheiden uit dit tijdvak.

§ 5 Archief en context

Met de archivistische theorie over archiefbeheer kunnen verschillen worden aangegeven tussen archief en andere documentaire bronnen van informatie. Een boek, artikel, krant, televisieprogramma, databank of een aanplakbiljet heeft primair de bedoeling om te informeren. De onderzoeker kan de informatie tot zich nemen, omdat de auteur, de uitgever, de zendgemachtigde of de journalist de bedoeling had om zijn of haar publiek van informatie te voorzien. In bijzondere gevallen is contextuele informatie nodig om de informatiebron te kunnen duiden en gebruiken.

¹⁴ Kooijmans en de Valk, *Bron en publikatie*, 203-283.

'Het belang van informatie over context waarin archief ontstaat, onderscheidt archief juist van andere documentvormen'.¹⁵ Om gearchiveerde informatie te kunnen vinden en op de juiste wijze te waarderen, is *altijd* informatie over context nodig: institutionele kennis, gegevens over doelstellingen, taken en functies van organisaties of personen, kennis van informatie-, communicatie- en besluitvormingsprocessen en archivistische theorie over de omgang met het archief. Zonder contextuele informatie zijn archiefdocumenten ook niet op te sporen. Juist deze noodzakelijke, primaire oriëntatie op contextuele informatie onderscheidt archiefonderzoek van andere vormen van bureau-onderzoek.

De onderzoeker dient zich tevens te realiseren dat een archief niet bedoeld is om publiek te informeren. Gearchiveerde informatie is primair bedoeld als bewijs en verantwoording voor processen, handelingen, acties ten behoeve van partijen en actoren die daarbij waren betrokken. In zijn meest oorspronkelijke vorm heeft het archiefdocument geen publiek. Het begrip archief heeft altijd connotaties als vertrouwelijk, geheim, niet-openbaar, privaat. Publieke bestemming krijgt archief pas na overbrenging naar een archiefinstelling. Daar komt archief ter beschikking voor publiek gebruik. Die overgang wordt begeleid door beschrijvingen, zodat het publiek in staat wordt gesteld om het archief te raadplegen. Door de ontstaansgeschiedenis van archief concentreert deze archiefinformatie zich primair op actor-, functie- en procesbeschrijvingen en niet op de primaire inhoud van een specifiek archiefdocument. Elke onderzoeker die op zoek is naar informatie uit het archief, wordt met deze vormen van archiefinformatie geconfronteerd. Archiefbeschrijvingen zijn toegangen op het archief. Er bestaat een breed scala aan toegangen, die in diepgang van elkaar verschillen; de meest voorkomende is de genoemde beschrijvende inventaris.

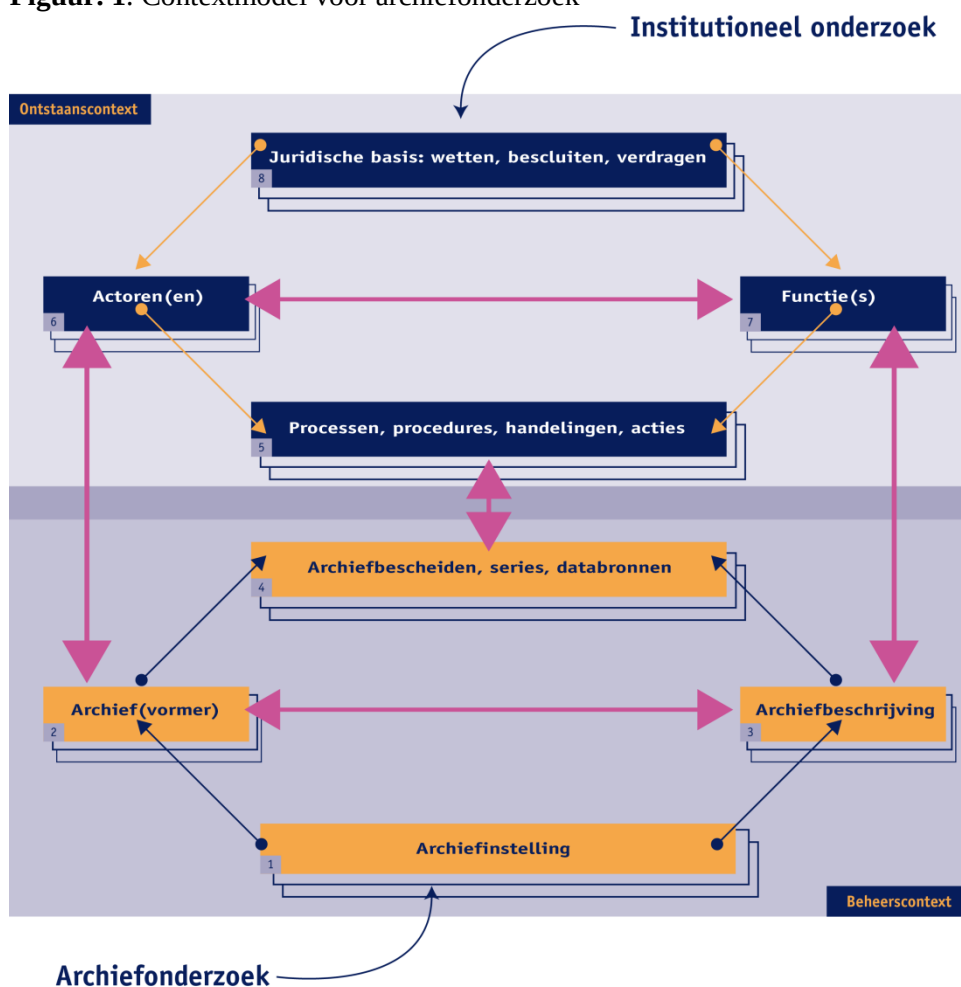
§ 6 Een contextmodel voor archiefonderzoek

De onderzoeker die wil starten met archiefonderzoek moet contextuele informatie verzamelen. Om het onderzoek te ondersteunen is een onderzoeksmodel ontwikkeld, waarmee die contextuele informatie systematisch in kaart kan worden gebracht. Toepassing van het model moet de onderzoeker helpen om antwoorden op onderzoeksvragen in archieven te traceren. Om de relaties te beschrijven tussen contextuele informatie en gearchiveerde informatie is een bijzonder model uitgewerkt, een zogenoemd contextmodel, dat is gebaseerd

¹⁵ Horsman, 'De erfenis van Copernicus', in: *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, 67.

op moderne archivalische literatuur voor archiefbeheer.¹⁶ Dit model is geschikt gemaakt voor archiefonderzoek. Er volgt hier een algemene omschrijving van het model (zie figuur 1).

Figuur. 1: Contextmodel voor archiefonderzoek

Een onderzoeker heeft twee mogelijke uitgangspunten om met zijn archiefonderzoek te starten. In het model is dit afgebeeld door een tweedeling: of hij start door de bestudering van de literatuur en richt zich in bijzonder op het verzamelen en in kaart brengen van institutionele informatie, of hij begint met de bestudering van archiefinformatie zoals die door archiefinstellingen ter beschikking wordt gesteld.

Het model bestaat uit primaire entiteiten die in de context een rol spelen en de relaties daartussen. Entiteiten zijn objecten, die concreet of abstract zijn. De entiteiten kunnen worden beschreven in de vorm van lijsten die een opsomming bevatten van objecten. (Zie voor een dergelijke opsomming het bronnenboek). Alle entiteiten in dit model zijn hiërarchisch

¹⁶ Hofman, 'Een uitdijend heelal?', in: *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, 53-60; Horsman, 'De erfenis van Copernicus', in: *Context. Interpretatiekaders in de archivistiek*, 67-82.

opgebouwd. Tussen de hiërarchische onderdelen van een entiteit bestaan verticale relaties, die in het model *niet* zijn weergegeven.

De procesinformatie wordt gesymboliseerd door pijlen tussen de entiteiten. De pijlen representeren de relaties tussen de entiteiten en zijn dynamisch. Omdat de entiteiten hiërarchisch zijn opgebouwd, geldt dat ook zo voor de onderlinge relaties in de vorm van processen. Ook deze relaties kunnen abstract en concreet zijn. Het dynamisch karakter van procesinformatie wordt weergegeven door het gebruik van werkwoorden. Een voorbeeld van een abstract proces is de creatie van een actor of in gewoon Nederlands de oprichting van een orgaan of organisatie, bijvoorbeeld de instelling van een constitutiecommissie. Een voorbeeld van een concreet proces is het verzenden van de uitslag van een stemming of het in ontvangst nemen van een proces-verbaal. Processen zijn geen objecten, maar laten *sporen* na op objecten: handtekeningen onder een proces-verbaal of onder een besluit, de datering van een brief, aantekening voor ontvangst of agendering van een document, een enveloppe als ontvangstbewijs, een codering voor archivering, het afvinken. Sporen van procesinformatie op objecten komt in de buurt van wat 't Hart en anderen noemen 'unobstrusive measures'. Die vormen belangrijk informatie voor geavanceerd archiefonderzoek.

De kern van het model bestaat uit de relatie tussen archiefbescheiden en proces gesymboliseerd door een pijl in het midden van het model. Op het hoogste abstractieniveau is dit de afbeelding van de definitie van archief, zoals eerder omschreven. Op het meest concrete niveau is dit de afbeelding van een onderzoeksvraag: zijn de uitslagen van twee referenda gemeten op lokaal en regionaal niveau gearchiveerd en waar zijn die te vinden? Het model toont dat die vraag niet rechtstreeks kan worden beantwoord, maar dat het antwoord via de weg van het institutionele onderzoek of van het archiefonderzoek dient te worden gevonden.

BIJLAGE 2

VERANTWOORDING VAN HET KAARTONTWERP

*Deze kaart heeft zeer veel arbeid gekost. Toch is zij hier en daar nog onvolledig. Al zie ik er met voldoening op terug, dat het mij gelukt is vele bijzonderheden op te sporen en in tekening te brengen, ik moet bekennen dat er nog menig punt is overgebleven, waaromtrent ik of in 't geheel geen of niet voldoende licht heb kunnen verkrijgen. Men bedenke, dat, al weet men dat iets bestaan heeft en waar en hoe het ongeveer bestaan heeft, dit nog niet voldoende is om het op eene kaart in tekening te brengen. Door onbekendheid en door onzekerheid moest ik hier en daar iets weglaten.*¹

§ 1 Kaartontwerp

Voor de presentatie van de uitslagen op kaart is in dit proefschrift gebruik gemaakt van een basiskaart die speciaal voor dit doel in 2007 is vervaardigd door Hans de Visser van *UvA-Kaartenmakers* in Amsterdam. Het verzoek was om een basiskaart te ontwerpen die het mogelijk zou maken om de verzamelde uitslagen van twee referenda uit 1797 en 1798 op lokaal en regionaal niveau te kunnen laten zien. De kaart diende de regionale en lokale grenzen van de bestuurlijke onderdelen van de Bataafse Republiek te representeren zoals die in de periode 1797-1798 bestonden. Dat betrof negen provincies met duidelijke grenzen en een groot aantal plaatselijke besturen (gemeenten), waarvan de grenzen gedetailleerd moesten worden onderzocht en die deels onbekend waren.

Als uitgangspunt mocht hij gebruik maken van een kaart die is gereconstrueerd door drs. P. Ekamper van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (*NIDI*) in Den Haag. Ekamper heeft de technische gegevens van de software voor deze kaart ter beschikking gesteld aan *UvA-Kaartenmakers*. Hij ontwierp deze kaart voor de presentatie van de resultaten van de volkstelling van 1795.² De reconstructie van Ekamper leunt in belangrijke mate op het werk van dr. O. Boonstra van de Radboud Universiteit in Nijmegen, die een kaart heeft gemaakt van de gemeentelijke indeling van Nederland in 1811.³ Ekamper was in staat zijn data in te passen in deze kaart, zonder deze op fundamentele punten te moeten wijzigen.

Voor de presentatie van de onderzoeksgegevens moest de kaart van Ekamper en Boonstra op belangrijke onderdelen worden aangepast. De grootste zorg betrof de provincie Groningen, waar buiten de steden Groningen en Appingedam in 1795 geen plaatselijke

¹ Beekman, 'De Republiek in 1795', in *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 1913: 1.

² Zie: <http://www.nidi.knaw.nl/en/atlas/1795/>.

³ Boonstra en Beekink, 'Komen en gaan', in: *Nederland in verandering*, 153-167.

algemene besturen bestonden. Ook van onderop ontstonden in de periode 1795-1798 geen lokale besturen, zoals dat het geval was in een aantal andere gewesten. De Franse gemeentewet introduceerde in 1811 het gemeentebestuur op het Groninger platteland. Wel fungeerde in dat gewest lokale functionarissen, zoals waterschapsbestuurders, rechters, belastinginners, volmachten, etc, maar een daadwerkelijk plaatselijk *algemeen* bestuur ontbrak volledig.⁴ Het referendum van 1797 moest hier worden georganiseerd door de kerkenraden van de Nederlands Hervormde Kerk. In 1798 benoemde het intermediair administratief bestuur voor Groningen plaatselijke besturen voor de organisatie van het tweede referendum. Die plaatselijke besturen functioneerden meer als kiescommissie dan als lokaal bestuur: ze hadden nauwelijks taken en geen geld. In de loop van de periode 1801-1811 verdwenen zij langzaam uit beeld. De gemeentelijke indeling van 1811-1812 was niet geschikt om de beschikbare lokale uitslag van Groningen te presenteren. De kiesgeografische indeling die in 1795-96 was gemaakt voor de verkiezingen van de Nationale Vergadering kwam op belangrijke onderdelen niet overeen met de bestuurlijk-administratieve indeling van 1811-1812. Als oplossing is gekozen voor de ‘kerspelindeling’ zoals die in Groningen bestond onder het ancien régime. ‘Kerspels’ zijn dorpen, in de regel kerkdorpen, tevens kerkelijke gemeenten van de Nederlands Hervormde kerk. Zij waren zeer klein van omvang, in kerkelijk opzicht vaak gecombineerd. Ten behoeve van verkiezingen bestonden in de periode 1796-1801 veel combinaties van dergelijke kerspels, die samen één grondvergadering van 500 inwoners uitmaakten.

Uit de literatuur is verder bekend dat de indeling in gemeenten (*mairieën*) die in 1811-1812 door de Franse autoriteiten was ingevoerd, op sommige plaatsen afweek van de lokale begrenzing zoals die bestond rond 1795. Bijvoorbeeld de wijziging van de grens tussen Den Haag en Monster door de vorming van de nieuwe gemeente Loosduinen, de vorming van de *gemeente* Assen in het schoutambt Rolde, de samenvoeging van Oost-Zaandam en West-Zaandam tot de gemeente Zaandam, het uiteenvallen in een aantal gemeenten van de *stede* Grootebroek en de stede Westwoude in West-Friesland. Ook om die reden diende de kaart van Ekamper en Boonstra te worden aangepast aan de grenzen zoals die rond 1795 waarschijnlijk hebben bestaan.

De kaartlezer zal zich ten slotte moeten realiseren dat de feitelijke en definitieve vaststelling van gemeentegrenzen pas na 1815 is gebeurd in samenhang met de definitieve

⁴ Formsma, *De vorming der Groninger gemeenten*; Ketelaar, ‘Plannen tot gemeentelijk herindeling’, in: *De historie herzien*, 61-74; Kamphuis, *Stad en Lande*, 72-73.

invoering van het kadaster. In verschillende delen van Nederland werd dit proces pas afgerond in de jaren dertig van de negentiende eeuw. Vooral op de zandgronden was de begrenzing niet zeker, omdat woeste gronden rondom dorpskernen vaak in gemeenschappelijk eigendom of gebruik waren.

De gepresenteerde basiskaart suggereert kortom met de gedetailleerde afbakening van lokale grenzen vaststaande feiten over de politieke geografie van Nederland die dat niet in alle gevallen zijn.

§ 2 Werkwijze

De kaart van Ekamper en Boonstra is op drie manieren bestudeerd en vervolgens aangepast.

- De gegevens zijn vergeleken met de kaart die Beekman in 1913 heeft gepubliceerd in de serie *Geschiedkundige atlas van Nederland: De Republiek in 1795. Met de heerlijkheden, ambachten enz.* Detailkaart in 19 bladen.⁵ De bladen die betrekking hebben op Groningen waren niet geschikt, omdat die een indeling bevatten in rechterlijke districten. Voor Groningen is gebruik gemaakt van een kaart die Siemens heeft gepubliceerd met de indeling van Groningen in kerspelen.⁶ Beide publicaties bevatten een uitgebreide toelichting op de gepubliceerde kaartbladen.
- Voor Drenthe, Overijssel en de Achterhoek in Gelderland is gebruik gemaakt van een kaart die Beekman in 1927 heeft gepubliceerd samen met L. Knappert.⁷ Dat heeft betrekking op de begrenzing van een aantal kleine dorpen, die in 1811 tot één burgerlijke gemeente zijn samengevoegd, bijvoorbeeld Roswinkel bij Emmen en Rekken bij Eibergen.
- De gegevens zijn per provincie vergeleken met aanvullende literatuur die beschikbaar is over de ontwikkeling van gemeenten en gemeentegrenzen. Dat betreft: Groningen⁸, Drenthe⁹, Overijssel¹⁰, Gelderland¹¹, Utrecht¹² en Noord-Brabant¹³.

⁵ Beekman, 'De Republiek in 1795', in *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 1913; met verbeteringen en aanvullingen II, 1935, 14-24.

⁶ Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen*, 1962.

⁷ Knappert en Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland: De gereformeerde kerk onder de Republiek omstreeks het midden der 18^e eeuw*, 1927.

⁸ Engelsman, 'De intermediaire plaatselijke besturen in de provincie Groningen', in *Groningsche Volksalmanak*, 1928, 73-111; Formsa, *De vorming der Groninger gemeenten*; Ketelaar, 'Plannen tot gemeentelijk herindeling', in *De historie herzien*, 61-74.

⁹ Linthorst Homan, *Het ontstaan van de gemeente in Drenthe*, 316-350.

¹⁰ Hendriks, 'De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811)-1842', in *Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot beoefening van het Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 75, 3-42.

- Per provincie zijn de gegevens vergeleken met aanvullend gepubliceerd kaartmateriaal. Voor Noord-Brabant in het bijzonder kaarten die behoren bij Sanders en van der Ree-Scholtens.¹⁴ Voor Gelderland is in het bijzonder gebruik gemaakt van kaarten die zijn gepubliceerd door Wissing, die weer gebaseerd waren op een publicatie van Wiggers, Spiertz en Mentink.¹⁵ Voor Utrecht is gebruik gemaakt van *de kaart van de provincie Utrecht in 1795*, in 1990 gemaakt door M. de Lanoy Meijer en voor klanten beschikbaar bij het *Utrechts Archief*.

Als referentie is gebruik gemaakt van de kaart die het NIDI in 2003 heeft gepubliceerd over de gemeentelijke indeling van Nederland op 1 januari 1850) en de bekende kaartjes die Kuyper in de periode 1860-1866 publiceerde per provincie onder de titel *Gemeenteatlas* en waarvan in de jaren zeventig van de vorige eeuw fotografische herdrukken zijn verschenen.¹⁶

§ 3 Resultaten

De provinciegrenzen komen overeen met de kaart van Ekamper en Boonstra behoudens de polder *Hinkelenoord*, die door hen abusievelijk was ingedeeld bij Brabant in plaats van Zeeland.¹⁷ De plaatselijke grenzen zoals die zijn afgebeeld op de kaart van Ekamper en Boonstra zijn op tientallen punten gewijzigd. Hans de Visser heeft de kaart onder mijn verantwoordelijkheid bijgewerkt. De grootste wijzigingen betroffen de plaatselijke grenzen in de provincie Groningen, het rivierengebied van Gelderland en de provincie Noord-Brabant. De indeling van de provincie Friesland in gemeenten bleef ongewijzigd. De wijzigingen in Holland en Zeeland waren marginaal. In die provincies zijn een aantal polders van de kaart verwijderd die tussen 1800 en 1811 waren aangelegd, bijvoorbeeld de Wilhelminapolder die het eiland Wolphaarsdijk verbond met Zuid-Beveland.

¹¹ Martens van Sevenhoven, 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851', in *Jonkheer Mr. A.H. Martens van Sevenhoven. Een keuze uit zijn geschriften*, 203-257; Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe*, 16-25.

¹² Perks, 'Geschiedenis van de gemeentegrenzen in de provincie Utrecht van 1795 tot 1940', in *Provinciale Almanak voor Utrecht*, 1962, 3-81.

¹³ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 1996; Sanders, *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd*, 2002.

¹⁴ Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*; Van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795*.

¹⁵ Van Wissing (ed.), *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*, 275-281.

¹⁶ NIDI, *Bevolkingsatlas van Nederland*, 2003; J. Kuyper, *Gemeente atlasen de provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant, naar officiële bronnen bewerkt*.

¹⁷ Rapport Volkstelling 1796: 41; Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 366; Sanders, *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd*, 513.

BIJLAGE 3

SELECTIE VAN UITSLAGEN BIJ HET LEGER 23 APRIL 1798

Voor het leger zijn gedetailleerde uitslagen van de stemming in de verschillende corpsen en garnizoenssteden bewaard gebleven; ter vergelijking is het aantal burgers dat deelnam aan de ‘civiele’ grondvergaderingen in de stad ernaast geplaatst. De selectie betreft garnizoenssteden waar meerdere militaire onderdelen waren gevestigd. Overal in het land lagen bijvoorbeeld aan de kust kleinere detachementen die niet in de tabel zijn opgenomen. De grote aantallen hebben betrekking op infanteriebataljons. De tabel betreft overigens ca. 83% van het aantal uitgebracht stemmen in het leger.

Tabel bijlage 3: Selectie van de uitslagen van het leger in een aantal garnizoenssteden

	Aantal militairen	stemmende burgers
Garnizoen Den Haag	1.612	1.914
Garnizoen Leiden	1.365	1.424
Garnizoen Haarlem	1.530	1.814
Garnizoen Heusden	345	164
Garnizoen Hoorn	510	447
Garnizoen Enkhuizen	662	312
Garnizoen Alkmaar	1.132	1.189
Garnizoen Edam	557	136
Garnizoen Medemblik	135	190
Garnizoen Groningen	757	1.334
Garnizoen Leeuwarden	973	953
Garnizoen Harlingen	438	283
Garnizoen Franeker	189	280
Garnizoen Coevorden	573	62
Garnizoen Zwolle	1.175	1.335
Garnizoen Kampen	675	589
Garnizoen Deventer	709	471
Garnizoen Tiel	347	167
Garnizoen Wageningen	130	126
Garnizoen Arnhem	1.196	906
Garnizoen Doesburg	570	169
Garnizoen Zutphen	1.004	568
Garnizoen Bergen op Zoom	174	292

Bronnen: NA Den Haag, Archief Oorlog voor 1813, inv. nr. 11

BIJLAGE 4

VERANTWOORDING VAN DE SELECTIE VAN 102 STEDEN

Voor de analyse naar een mogelijk onderscheid in stemgedrag tussen stad en platteland in hoofdstuk 8 zijn 102 plaatsen geselecteerd uit de verzameling van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten, die als stad zijn aangeduid. Als achtergrond fungeert de gedachte dat het onderscheid tussen stad en platteland in deze periode primair sociaaleconomisch van aard is. Sociaaleconomisch zou een scherp onderscheid bestaan tussen stad en platteland. Het stemgedrag van een burger in de stad zou anders kunnen zijn dan dat van een bewoner van het platteland, die zich hoofdzakelijk bezighield met agrarische of maritieme activiteiten en beroepen die daarmee samenhangen.

Om voor dit onderzoek gekwalificeerd te zijn als stad, diende de plaatselijke gemeenschap te voldoen aan één of meer van de volgende criteria: (1) juridisch: in 1795 in het bezit zijn van politieke rechten en/of stadsrechten; (2) ruimtelijk: geconcentreerde bebouwing, afgebakend met wallen of muren, grachten of singels met daarbinnen een stadhuis; (3) economisch: marktplaats en een geordende middenstand en nijverheid door middel van gilden; (4) knooppunt van communicatie en educatie: aanlegplaats voor trekschuiten en koetsen, met kranten en boekwinkels en onderwijsvoorzieningen.

Hoewel het onderscheid tussen stad en platteland op het einde van de achttiende eeuw helder en duidelijk zou moeten zijn, heeft de samenstelling hoofdbreken gekost. Er is gebruik gemaakt van bestaande literatuur. Drie overzichten zijn geraadpleegd, die overigens van elkaar verschillen. Dat betreft allereerst een uitputtend overzicht van alle stadsrechten die in de loop der eeuwen aan Nederlandse gemeenten zijn verleend, geschreven door Cox¹. De studie van Cox heeft een juridisch karakter. Alle Nederlandse gemeenten die in de loop der eeuwen stadrecht verwierven, zijn in dit compendium beschreven. In de lijst van 102 steden zijn geen plaatsen met stadsrechten opgenomen die na 1795 zijn verleend, behoudens Assen en Delfshaven. Plattelandsregio's, in het bijzonder in Noord-Holland, met stadsrechten die uit de middeleeuwen stamden maar geen stedelijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, zijn eveneens niet opgenomen.²

¹ Cox, J.C.M., *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Den Haag 2005). (In samenwerking met de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht).

² Dat betreft onder meer 'stede' Westwoud, 'stede' Grootebroek, 'stede' Abbekerk, 'stede' Hoogwoud.

In 1998 gaven Lourens en Lucassen een lijst uit van Nederlandse steden en hun inwoneraantallen. De aantallen inwoners waren voor een deel gebaseerd op de volkstelling van 1795/1796.³ Alle steden die in deze publicatie voorkomen, zijn opgenomen in onderstaande lijst, behalve steden die zijn gelegen in Zeeuws-Vlaanderen en Limburg, die immers niet tot de Bataafse Republiek behoorde.

Ten slotte is gebruik gemaakt van lijsten die Van der Woude heeft opgesteld in zijn bijdrage in 1981 over de demografische ontwikkelingen in Noordelijke Nederlanden in de serie *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN).⁴

Steden onderscheiden zich van het platteland ondermeer door in het bezit te zijn van het recht om misdaden te vervolgen, te berechten en de vonnissen ten uitvoer te leggen, de zogenoemde criminele rechtspraak. Buiten stadspoorten herinnerden galgen aan die stedelijke macht; een waarschuwing voor alle bezoekers aan de stad. In 1795 werden al die openbare plaatsen van executie van veroordeelden gesloten en afgebroken. Niet alle steden waren overigens in bezit van de criminele rechtspraak, ondermeer die van Friesland niet. Andere steden oefende de strafrechtspraak daarentegen uit over het omringende platteland, onder Middelburg, Breda en 's-Hertogenbosch. De gegevens in onderstaande tabel zijn gebaseerd op de studie van Beekman.⁵

Ten slotte onderscheiden steden zich van het platteland door de organisatie van gilden die plaatselijke ambachten en soms industrieën organiseerden. Hele kleine steden rond 1.200 inwoners en minder tellen niet of nauwelijks gilden. De gegevens in onderstaande tabel zijn gebaseerd op een inventarisatie van Lourens en Lucassen van steden met gilden in 1792.⁶

Alle steden die in onderstaande lijst voorkomen hebben tenminste een geconcentreerde bebouwing, wallen, muren of singels.⁷ Daarnaast kunnen plaatsen voldoen aan de overige vier criteria om als stad te worden aangemerkt. De tabel toont de grote mate van diversiteit.

³ Lourens, P., Lucassen, J., *Inwoneraantallen van Nederlandse steden, ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).

⁴ Woude, A.M. van der, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800.' In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, Nieuwe Tijd. (Haarlem 1980): 102-194 Zie voor de aantallen en de verdeling van de bevolking tussen stad en platteland op basis van de volkstelling van 1795: Van der Woude, 'De demografische evolutie', AGN 5, 123-156, in het bijzonder tabellen 3, 4, 5. De berekeningen in deze studie wijken op punten af, omdat hier gebruik is gemaakt van de grenzen van de Bataafse Republiek en daarbinnen van de grenzen van de provincies. Van der Woude en andere auteurs maken bij de presentatie van hun gegevens gebruik van de indeling van Nederland in provincies vanaf circa 1850.

⁵ Beekman, A.A., *De Republiek in 1795. Met de heerlijkheden, ambachten enz.. Detailkaarten in 19 bladen. Met toelichting.* In: *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1913). Met verbeteringen en aanvullingen II, 1935, 14-24.

⁶ Lourens, P., Lucassen, J., 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie.' In: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 34-62.

⁷ Om deze reden zijn ondermeer Oost- en Westzaandam (lintbebouwing en onvoldoende gescheiden van het omringende platteland: banne Ootzaan en banne Westzaan), Tilburg en Wintersijk niet opgenomen.

Tabel bijlage 4: Selectie van 102 steden

	Aantal inwoners	Politieke rechten	Stadsrechten	Criminele rechtspraak	Gilden
Amsterdam	217.024	X	X	X	X
Rotterdam	51.572	X	X	X	X
Den Haag	42.365				X
Utrecht	32.294	X	X	X	X
Leiden	30.955	X	X	X	X
Groningen	23.770	X	X	X	X
Haarlem	21.227	X	X	X	X
Middelburg	20.146	X	X	X	X
Dordrecht	18.014	X	X	X	X
Leeuwarden	15.525	X	X		X
Delft	14.099	X	X	X	X
Den Bosch	12.841		X	X	X
Nijmegen	12.783	X	X	X	X
Zwolle	12.467	X	X	X	X
Gouda	11.715	X	X	X	X
Hoorn	9.551	X	X	X	X
Arnhem	9.366	X	X	X	X
Schiedam	9.111	X	X	X	X
Amersfoort	8.584	X	X	X	X
Deventer	8.525	X	X	X	X
Alkmaar	8.373	X	X	X	X
Breda	8.250		X	X	X
Harlingen	7.456	X	X		X
Zutphen	6.878	X	X	X	X
Enkhuizen	6.803	X	X	X	X
Kampen	6.481	X	X	X	X
Zierikzee	6.086	X	X	X	X
Vlissingen	5.691	X	X	X	X
Vlaardingen	5.625		X		X
Bergen op Zoom	5.203		X	X	X
Gorinchem	5.133	X	X	X	X
Sneek	4.893	X	X		X
Maassluis	4.817				
Franeker	3.891	X	X		X

Edam-Volendam,	3.847	X	X	X	X
Meppel	3.798				X
Culemborg	3.766		X	X	X
Goes	3.711	X	X	X	X
Steenbergen	3.705		X		
Harderwijk	3.608	X	X	X	X
Steenwijk	3.539		X		X
Buren	3.488		X		
Tielt	3.473	X	X	X	X
Brielle	3.170	X	X	X	X
Workum	3.157	X	X		X
Weesp	3.036		X	X	X
Zaltbommel	2.905	X	X	X	X
Bolsward	2.783	X	X		X
Oss	2.766		X		
Dokkum	2.682	X	X		X
Delfshaven	2.680				X
Woerden	2.602		X	X	X
Leerdam	2.564		X	X	
Wageningen	2.557	X	X	X	X
IJsselstein	2.531		X		
Purmerend	2.499	X	X	X	X
Schoonhoven	2.489	X	X	X	X
Helmond	2.488		X		X
Grave	2.260		X		X
Naarden	2.109		X	X	X
Doesburg, stad	2.074	X	X	X	X
Monnickendam	2.058	X	X	X	X
Veere	2.051	X	X	X	X
Almelo, stad	2.019		X		
Vollenhoven stad	2.013		X		X
Medemblik	2.008	X	X	X	X
Oldenzaal, stad	2.000		X		
Hatterij	1.995	X	X	X	X
Enschede, stad	1.970		X		
Eindhoven	1.959		X		X
Vianen	1.820		X	X	X
Elburg	1.784	X	X	X	X

Tholen	1.771	X	X	X	X
Beverwijk	1.639		X	X	
Heusden	1.636		X	X	X
Rhenen	1.630	X	X	X	
Oudewater	1.605		X	X	X
Appingedam	1.595				X
Coevorden	1.533		X		X
Hasselt	1.528		X	X	X
Hindeloopen	1.500	X	X		X
Montfoort	1.495	X	X	X	X
Wijk bij Duurstede	1.480	X	X	X	X
Groenlo	1.466	X	X	X	X
Blokzijl	1.423		X		X
Sint Maartensdijk	1.367		X		X
Klundert	1.363		X		
Lochem, stad	1.356	X	X	X	X
Doetinchem, stad	1.351	X	X	X	X
Geertruidenberg	1.320		X	X	X
Willemstad	1.295		X	X	
Stavoren	1.236	X	X		X
Muiden	1.180		X	X	X
IJlst	1.144	X	X		
Ootmarsum, stad	1.001		X		X
Delden, stad	1.000		X		
Woudrichem	893		X	X	X
Arnhem	826		X	X	X
Assen	694				
Brouwershaven	690		X		X
's-Heerenberg	679		X		
Sloten	557	X	X		

ABSTRACT

First Steps in Dutch Democracy

Two referenda: The Dutch vote on their first constitution, 1797-1798

In 1797 and 1798 the first steps were taken in the Netherlands towards the development of a democratic system. In 1796-1797 for the first time a written Constitution was drafted for the Batavian Republic, as the Netherlands was called at the time. This Constitution was in 1797 submitted in a national referendum for a vote of the people, but it was rejected. A new draft was written and again submitted the following year. This time the Constitution was adopted.

As there were very few precedents for the exercise of popular sovereignty, many questions arise concerning these referenda. Just who were ‘the people’ who could cast a vote in these referenda? How were the votes cast and how were they counted? In a country with unpaved roads, houses without house numbers, streets without official names, towns and villages without registration of inhabitants, the organizational challenges were daunting.

Over 400,000 eligible voters had to be reached either verbally or in written form. Facilities for 3,750 meeting places on a single day for citizens who would vote had to be located. More than 10,000 citizens were needed to act as tellers. Around 2,000 local administrators had to be found to organize the voting in their city or village. For publicity only in 1797 8,000 placards had to be printed and distributed all over the country. All these numbers indicate the daunting challenges to organize these referenda over 200 years ago.

Very little is known about these referenda. Neither historians nor political scientists have given much attention to these referenda and what they meant for the founding of democracy in the country. It was therefore not possible to rely upon published literature to find the answer to the questions just mentioned. Instead, extensive archival research has been necessary in order to understand how these first steps in democracy were taken.

This archival research was also necessary simply to determine the results of these referenda. At the time the results of the referenda were published only at the national level and for the nine provinces. This has made analysis of the results extremely difficult, for example, to determine who participated in the referenda. Through the archival research it has been possible to produce a dataset of results for 948 geographical units in the country. This research has also made it possible to make corrections to the inaccuracies found in the published results. However, most importantly, it has made it possible to conduct statistical

analysis to answer the central research question of this dissertation: *Based on the voting results of two referendums, how much public support was there for a written and democratic constitution, whose goal was to reform both the State and society?* This goal was to found the political system on the basis of popular sovereignty.

In holding a referendum, it is first necessary to determine who will have the right to cast a vote. The two referenda were organized according to certain rules in a formal set of regulations. At least two pamphlets were issued pleading for the right of women to vote, but with very little discussion the decision was made that men over 20 years of age who were able to support themselves would have the right to vote. Political involvement was thus not limited to the upper class. On paper, at least, there was nearly universal male suffrage, although in the cities as many as 25 per cent of men were not able to support themselves. This generous attribution of voting simply fell into the laps of Dutch male citizens. They did not have to fight for it as they, and women, would have to do in the early twentieth century.

One particular feature that clearly shows the differences with modern times is the call for citizens to attend a ‘primary assembly’, which was the first element in the electoral system. Local administrators were charged with the organization of 3,760 assemblies and the communication with the citizens. These assemblies of the voters were held in churches, town halls, schools, universities, inns, and in some places in Jewish synagogues. In the eyes of many eighteenth-century citizens, the primary assembly was an essential part of democracy, a characteristic feature of this ‘early democracy’.

There was no register of eligible voters in 1797, leaving it up to the local authorities to determine who would receive an invitation to attend the assembly. It is therefore almost impossible to determine the size of the electorate in 1797. Based on figures from later referenda in 1801 and 1802, the Batavian Republic is estimated to have had 417.000 eligible voters, approximately 22% of the total population. Eligible voters were the men of 20 years and older. However, an average of 15% and in some cities more than 25% of men in this age category were not qualified because for at least part of the year they were dependent on benefits from welfare institutions.

The regulations concerning the conduct of the assemblies specified that one assembly should be held for approximately every 500 inhabitants. This meant that in many smaller municipalities, a single assembly was sufficient, but in large cities many assemblies had to be organized. This posed substantial logistical challenges, for whereas in a smaller municipality the courthouse, town hall, school or local church could serve as the meeting place, it was

seldom a problem to organize an assembly. However, in a city such as Amsterdam 433 sites were needed.

In most provinces, voters received a written convocation from a messenger from the municipal authorities. However, in the northeastern provinces of Friesland, Groningen, Drenthe and Overijssel, the authorities were so weak that they could only have the village crier or minister of the Reformed Church announce the convocation in a public setting. As many as twenty-five thousand copies of the text of the constitution were printed by the state printer in The Hague and distributed by coach and barge throughout the country. The logistical challenges were immense. After the distribution there was extensive discussion throughout the country concerning the provisions in the constitution.

The primary assembly was conducted by three to five tellers, who were initially selected by the municipal authorities in 1797, and in 1798 by those present in the assembly. Anonymous voting was not guaranteed. In many towns and villages, particularly outside the province of Holland, especially in 1797 and sporadically in 1798, voting was done ‘openly’. Citizens wrote their votes on a ballot in the presence of tellers. Although there was a ballot box, a vote could be revealed by opening the folded corner of the ballot, below which was the serial number of the voter. Next to the serial number and name of the voter, tellers wrote down ‘Yes’ or ‘No’ on a list. Within a primary assembly, the citizens all knew each other’s votes for those on the outside the voting was secret. This created a ‘collective’ secret ballot.

On Tuesday, August 8, 1797 almost 137,000 men (roughly 33% of the eligible voters) attended their local assembly to cast votes. Several weeks were necessary to collect the votes within the municipalities and provinces, which were then sent to The Hague. On the last day of August, the first unofficial results were announced at the last meeting of the first National Assembly. The official results were declared in the second National Assembly on September 13, 1797. The draft constitution was overwhelmingly rejected, with only 27,941 for and 109,000 against.

Since a constitution was necessary for the establishment of the new political system, the second assembly was faced with the task of writing a new draft. In the discussions in both 1797 and 1798, the overriding question was whether the new Batavian Republic was to be a federal union or a unitary state. In 1798, the proponents of a unitary state excluded their opponents from the National Assembly and in the local council chambers. They dominated the new Constitutive Assembly and direct a new commission to draw up a draft of a constitution for a unitary state.

To ensure the adoption of this second draft, measures were taken to eliminate opponents from voting in the new referendum. Municipal authorities were required to draw up a register of eligible voters. In order to be eligible, a voter had to sign a statement, which translated into modern English reads: “I declare my unwavering aversion to the regime of the Stadholder, federalism, the aristocracy, and anarchy.” This declaration was an attempt to purge the primary assemblies by excluding political rivals and opposition against a new unitary state. In only a few days, maximally two weeks, the municipal authorities had to obtain the written statements of over 150,000 individuals. In principle, only those who had participated in the previous assemblies were to be allowed to sign the statement. In some municipalities, this information could be obtained from the tellers, but in most cases there was no way of knowing exactly who had participated.

In 1797, members of the military were not eligible to vote, but in order to ensure that the draft would be approved in 1798, military personnel were allowed to vote. They did not participate in one of the assemblies, but cast their votes in a muster supervised by their commanding officers. The members of the navy cast their votes in a meeting on their ships.

Once again 25,000 copies of the text were distributed. Newspapers prepared extra editions, but this time there was little public discussion of the provisions in the text. Signing the declaration of “unwavering aversion” by eligible voters, a statement of loyalty, was the main objective for all local authorities. On Monday, April 23, 1798 the assemblies were held and the results were sent to The Hague as in the year before. This went much faster because only a week later, on May 1, the results were published. Given the restrictions on eligible voters, it is not so surprising that the new draft was approved overwhelmingly. Including the military vote, 155,860 (93%) yes votes were cast, with only 11,688 (7%) against. Once again, approximately 33% (excluding the military) of eligible voters cast a vote.

For two centuries it has been impossible to draw any conclusions concerning these results, other than that in 1797 the referendum was soundly defeated and in 1798 it was overwhelmingly approved. The reason for this is that the results of both referenda were only published for the national level and for the nine provinces. To investigate the central research question of this dissertation it was therefore necessary to painstakingly reconstruct the results at lower levels of administration. Years of searching through more than 150 archives, scattered around the Netherlands, were necessary to compile new data that allowed for statistical research.

Five datasets have been drafted containing 948 cities, villages and rural districts. (It was impossible to collect the results of all 3,760 primary assemblies, because de data have been lost in most cities of Holland, especially in Amsterdam). The description of these datasets with this 948 units is as follows: (1) the results of two referenda in absolute numbers; (2) the results of two referenda with the number of yes and no votes in percentages; (3) the results of the two referenda converted to exactly 500 inhabitants; (4) the number of voters that had signed the declaration of ‘unwavering aversion’ in April 1798; (5) the number of apparently eligible voters in 1801-1805.

As a by-product of this archival research, it was possible (and necessary) to make corrections to the results as published. In some cases, mistakes in addition were found. In others, results that arrived in The Hague too late due to the problems of communication in the eighteenth century and were not included in the published results, have been added to the those results.

The new datasets provided the opportunity for more nuanced description and analysis. First new basic results can be presented. In 1797 all nine provinces rejected the draft, but now it has been concluded that in 210 cities and villages the majority of the voters accepted the draft of the constitution, including large cities as Dordrecht and Middelburg (and their countryside) and also much smaller cities throughout the country. In 685 cities and villages however the draft was rejected. In 11 villages, with a low turnout, there was a tie in number of votes. In only 42 villages did no one vote, even if there were tellers waiting for them. With the numbers of the apparently eligible voters of 1801-1805 it is possible to calculate the participation in nine provinces. Only in Batavian Brabant did a majority of the voters (57%) participate in de primary assemblies and reject the draft with an overwhelming majority (98%). The lowest level of participation was in the province of Groningen (15%), with almost a majority for the draft (46% of the votes).

In 1798 all nine provinces accepted the new draft, but now it has been concluded that almost all cities and villages (906 of 948) did as well. Only 31 villages rejected the constitution, in 2 villages there was a tie in number of votes and only in 9 villages did people not vote or were the results lost. An overwhelming majority in Batavian Brabant accepted the new draft with a majority of voters participating in primary assemblies (turnout 75%). In 15 villages in this province, however, the voters rejected the constitution (14% of the votes). Groningen had yet the lowest level of participation, at again 15%, but now almost all voters accepted the new draft of the constitution.

With these new datasets it became possible to examine the degree of participation in these referenda. With the numbers of the apparently eligible voters of 1801-1805 it was possible to calculate the participation in nine provinces, but it was impossible to do that with the same numbers for all 948 cities, villages and rural districts because lack of data, doubt of the quality of data or notorious bad data.

So the results for all 948 research units have been calculated per 500 inhabitants, because a primary assembly was held for each 500 inhabitants and the census survey of 1795-96 is reliable. (Although this is the best option for examining results, it has the disadvantage that the number of eligible voters was not equal in each group of 500. This may have a minor impact on the results.) The percentage of participants per 500 inhabitants in 948 research units was collapsed into four categories and these are presented in maps of the country for the two referenda.

The detailed comparison of the referendum results of 1797 with those of 1798 in 948 cities, villages and rural districts shows that the turnout for both referenda did not differ greatly. Maps, tables and box-and-whiskers plots show definite similarities but at the same time reveal differences among the cities, villages and regions. The major differences in turnout between the nine provinces were already known from official publications of the results in 1797 and 1798, but now the maps shows the differences between 948 cities, villages and rural districts.

When the turnout numbers for 1797 and 1798 are compared across these 948 units, a strong correlation ($r=.73$; $\rho=.80$) emerges. Cities and villages with a high level in attendance in 1797 have in general a high level in 1798; cities and villages with a low level in 1797 have also a low level in attendance in 1798. At the provincial level the correlations ranged between very strong ($r=.80$; $\rho=.85$) in Holland and weak ($r=.32$; $\rho=.56$) in Zeeland.

A question in the limited literature over the referenda has been whether there was a relationship between the level of 'no' votes in 1797 and 'yes' votes in 1798. Did no-voting in 1797 convert to yes-voting in 1798? A first indication of this relationship is found by comparing these results across the various units. At the national level the correlation is strong ($r=.66$; $\rho=.69$), while the correlations at the provincial level varied between very weak for Groningen ($r=.18$; $\rho=.30$) and Zeeland ($r=.20$; $\rho=.34$), but strong for Holland ($r=.78$; $\rho=.77$). It may be concluded that there is relation between no-voting in 1797 and yes-voting in 1798, but only at the level of the 948 research units, but with significant local and regional

differences. However, with the collected *aggregate* voting results of these two referenda it is impossible to say anything about the voting behavior of individual voters.

One hypothesis has been that the ‘yes’ voters in 1797 were excluded or did not participate in 1798. There is little indication in these data to support this conclusion. There is no correlation between the percentage of ‘yes’ votes in 1797 and the turnout in 1798 ($r=.006$) across the full 948 research units. The ‘yes’ votes of 1797 were probably not so much in agreement with the contents of the draft constitution as with the conviction that the Batavian Republic needed a constitution and that the current draft constitution was the most viable solution. It is then understandable that they were also able to vote ‘yes’ for the new draft in 1798. But again, this outcome and this possible motive say nothing about the voting behavior of an individual voter.

Finally, an explanation is given, or at least established empirically, for the rise in absolute numbers in turnout in 1798 (139,495 without the military) compared with that of 1797 (136,937) despite the purging of the primary assemblies. Until now, most historians have not provided a clear or adequate explanation for this rise. The mobilization of the electorate is presented here as the most important explanation. A few days before the referendum, voters were required to sign the statement of ‘unwavering aversion’ to the administration of the Stadholder, federalism, the aristocracy, and anarchy’ in order to be eligible to vote in the primary assemblies of April 23, 1798. In particular, those citizens who were dependent on the government for their position, their office and their pension felt it would be beneficial to have access to the primary assembly. In addition to such predominantly opportunistic reasons, there are also examples of citizens who signed the statement for more idealistic and political reasons.

When comparing turnout figures from 1797 with those of 1798, particular consideration has been given to the purging of primary assemblies, which has received a great deal of negative attention in the literature. As the national turnout of 33% shows, both in 1797 and in 1798, the purges apparently had limited influence on the turnout. At the local level there are places where purges did affect the outcome, because in 1798 far fewer citizens voted than in 1797. In Holland this mainly concerns Amsterdam, Rotterdam, Weesp and Schiedam. There are, however, regions where the purges had no visible impact. In Batavian Brabant, for example, but also in Twente, many *more* citizens went to primary assemblies in 1798 than in 1797. In other parts of the Republic, particularly the rural areas in Friesland, Drenthe and the Veluwe, it has been established, or at least made plausible, that the decline in turnout can be

attributed to the number of citizens who did not participate in primary assemblies, probably because they did not agree with the state of affairs.

Finally the voting results are examined along two cleavages structures found in the Batavian Republic. First, major distinctions existed between cities and rural districts, not only physical, but also economical as political. The two drafts of the Constitution broke up economic and political differences: the rural districts obtained the same rights as the cities. With the datasets it is possible to make a distinction between cities and rural areas in order to analyze voting behavior. In qualify as cities, units had to satisfy at least one of four criteria: 1) having city and political rights in the *Ancient Regime*, 2) existence of city walls or enclosing canals, 3) functioning as a center of economic activity, as evidenced, for example, a market, 4) being a center of administration, communication and education. The Batavian Republic was quite urbanized for this period, with 43% of the population living in the 102 cities that satisfied at least one of these criteria. The remainders of the units were classified as rural. As even these rural areas were not totally isolated and possessed local authorities that could conduct the referenda, and with almost no serious tensions with neighboring cities it is perhaps not so surprising that the turnout between the cities and rural areas did not differ greatly.

This conclusion at the national level is not supported by analysis of the various provinces, where differences are found. These differences, however, are not so much due to the urban-rural dichotomy, but to the differences in religious composition.

Secondly, in the Batavian Republic there existed a strong distinction between Catholics and Protestants. Before 1795 Catholics and other denominations were tolerated, but without many political and religious rights. The first declaration of human rights in 1795 gave them hope for a better position in the Dutch society. So the question is whether there was a relationship between turnout in 1797 and 1798 and religious preference. A census in 1809 provided the results of the religious composition of all local communities in the Netherlands at that time. These data provide the possibility to analyze the religious composition for 948 research units in 1797-1798. In the Batavian Republic 66% of the population was Protestant and 31% was Catholic. Four provinces were predominantly Protestant, one province predominantly Catholic and four provinces had a mixed religious composition.

An indication of the relationship between religion and turnout is found by comparing these data. The percentages of Protestants and Catholics per 500 inhabitants across 948

research units are compared with the turnout percentages per 500 inhabitants for each of the two referenda.

In 1797 a reasonably strong positive correlation with turnout emerges for Catholics ($r = .58$) and an even strong negative correlation emerge for Protestants ($r = -.58$) at the national level. In 1798 the correlation is much stronger ($r = .76$ for Catholics and $r = -.75$ for Protestants). In general, the higher a percentage Catholics in one of the 948 research units, the more higher the attendance; the higher a percentage Protestants, the lower the attendance. This is a general trend, however, with great local and regional differences. Even in provinces with a mixed religious composition the correlations shows large differences. A strong correlation existed in Holland also in 1797 ($r = .70$ for Catholics and $r = -.72$ for Protestants) and a little bit stronger in 1798 ($r = .75$ for Catholics and $r = -.75$ for Protestants). In Utrecht, Gelderland and Overijssel the correlations are not as strong as in Holland. Only in 1798 is the correlation strong in the provinces of Gelderland and Overijssel. These outcomes shows the cleavages between Catholics versus Protestant and the results of a polarization between Augustus 1797 and April 1798, especially in parts of Gelderland and Overijssel.

With the datasets of aggregate voting results for 948 research units it is almost impossible to conclude something for religiously-mixed cities, villages and rural districts. So the further analyses have concentrated on regions, almost overwhelming Catholic (85% or more of the population) or almost predominantly Protestant (85% or more of the population). One of the clearest results of the analysis was that, turnout behavior in the countryside and small cities were related predominately to the religious persuasion of the region. In Catholic regions on the periphery of the Republic (especially Batavian Brabant), many more citizens participated in primary assemblies than in the predominantly Protestant rural areas (a belt from Zeeland, the southern parts of Holland, the regions between great rivers in the southern part of Gelderland, the Veluwe, the IJssel-delta in Overijssel, Friesland and Groningen).

The two drafts of the Constitution both incorporated reforms that would end inequality between religious communities. Equality and freedom gave citizens the right to practice their religion of choice. Citizens could no longer be excluded from political and societal functions on the basis of their religious beliefs. For Catholic citizens and communities yearning for this equality, the drafts offered an incentive to participate in the referenda. For Protestant citizens and communities that lost their religious and political privileges, without knowing exactly how things would unfold, waiting and *not* participating was probably the most rational response.

However, within the 31 major cities with more than 5.000 inhabitants, a very weak or no relationship was found between religious preference and participation.

Religious preferences are important to understand the turnout by two referenda in 948 research units, but only as a partial explanation. The possibilities to analyze voting behavior on behalf of aggregate data are modest. Above all, the results of the two referenda show a deeply divided society of religious minorities.

At the end of the eighteenth century, the organization of not one but two referenda on a draft constitution was an extraordinary venture. Together with elections to the National Assembly, these were the first experiments in electoral democracy at the national level in the Netherlands. Citizens became acquainted with the way in which democracy could be put into practice, in a country that had had little experience with such phenomenon.

CURRICULUM VITAE

Jos de Jong (Dongen, 10 april 1954) bezocht de John F. Kennedy HBS in Dongen en deed in 1971 eindexamen HBS A. Vervolgens behaalde hij in 1974 het diploma als volledig bevoegd onderwijzer aan de Pedagogische Academie Gerardus Majella, eveneens in Dongen.

Na een aantal jaren in het onderwijs te hebben gewerkt, maakte hij de overstap naar het archiefwezen. In 1981 behaalde hij het diploma voor middelbaar archiefambtenaar. Hij werkte een aantal jaren als archivaris op het Algemeen Rijksarchief (het huidige Nationaal Archief) in Den Haag. In 1990 maakte hij een overstap naar het toenmalige ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur (WVC) als leidinggevende in de sector Informatievoorziening en informatiebeheer. Vervolgens was hij in de periode 1996-1999 projectleider voor de bewerking van de historische archieven van de Nederlandse Spoorwegen (NS). Na een korte periode als adviseur op het Nationaal Archief te hebben gewerkt, maakte hij in 2001 de overstap naar adviesbureau Koenen en Baak (KBP) in Voorburg/Den Haag.

In de periode 2000-2007 studeerde hij politicologie aan de Universiteit Leiden, Campus Den Haag, dat hij afsloot met een doctoraal examen. Vanaf 2008 was hij als zogenoemde buitenpromovendus verbonden aan de Universiteit Leiden.

Sinds 2003 is hij gemeentearchivaris van Venlo.

DANKWOORD

Promoveren is omzien. Eerst en vooral naar de afgelopen tien jaar, die nodig bleken te zijn om dit proefschrift te schrijven. Zonder het geduld en de aanmoedigingen van Joop van Holsteijn en Joop van den Berg was dit nooit gelukt. Beiden waren en bleven overtuigd van het bijzondere karakter van mijn project. In de laatste etappe hebben de leden van de leescommissie, Ruud Koole, Erik Ketelaar, Niek van Sas, Galen Irwin en Joris Oddens het manuscript voorzien van gedetailleerd en waardevol commentaar.

Onderzoek doen is ontspanning, maar schrijven is vooral inspanning, ‘hard labour’ om een Vlaamse uitdrukking te gebruiken. Zonder de niet aflatende hulp en steun van Jenny M. Ytsma, tevens mijn paranymf, zouden trouwens geen leesbare teksten op tafel zijn gekomen.

Soms waren grote en kleine duwtjes in de rug nodig om verder te kunnen. In willekeurige volgorde. Pastor Brand, (oud-)archivaris van het bisdom Breda, gaf toestemming om het archief van het bisdom te raadplegen. Jacques Schoeber, (oud-) medewerker Onderzoek en Statistiek bij de gemeente Venlo, hielp bij het verwerken van gegevens en het maken van statistische berekeningen in SPSS en voorzag de hoofdstukken 6, 7 en 8 van commentaar. Peter Ekamper van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) stelde de software van een basisontwerp van een kaart van de Bataafse Republiek ter beschikking. Frank Stege, informatiemanager bij de gemeente Venlo, tevens één van de bijzondere ICT-ers die begrijpt wat archivariissen drijft, verschaftte faciliteiten die het mogelijk maakten dit proefschrift met kaartbeelden te verrijken. Galen Irwin stelde bij de bespreking van mijn doctoraalscriptie in 2007 de eenvoudige vraag wat er eigenlijk met die ene soldaat was gebeurd, die op 23 april 1798 op het Malieveld in Den Haag in het openbaar een neestem had uitgebracht: ontslagen, in de gevangenis geworpen, of gefusilleerd? Ik had er nooit bij stilgestaan. De vraag vormde echter een stimulans om onderzoek te doen in de archieven van landmacht en marine, waardoor ik terecht kwam in scheepsjournalen met erg mooie gegevens over de stemming op de vloot. In hoofdstuk 5 wordt daarvan verslag gedaan.

Enkele mensen in mijn omgeving begrijpen dat het schrijven van een proefschrift intellectuele topsport is. Maar dan moet er op z’n tijd gerust worden om het te kunnen volhouden. Theo Huys en Jacques van Rensch waren bereid te luisteren naar alle dips, downs en dilemma’s en gaven bruikbare adviezen en tips. Frans Hermans nam in 2016 en 2017 belangrijke taken op het gemeentearchief van mij over, zodat ik mij volledig kon concentreren op het afronden van het manuscript; hij las bovendien kritisch de hoofdstukken 3 en 4.

Wie aan topsport denkt te doen, heeft zo nu en dan aanmoediging nodig uit het publiek. Vaste klanten van het gemeentearchief en mijn collega's van de gemeente Venlo die regelmatig vroegen hoe het met 'de scriptie' stond. Els Gelissen-Janssen behoorde tot hen en was tevens bereid om mij als paranymf te ondersteunen. De gemeente Venlo die op momenten dat het nodig was extra verlof toekende.

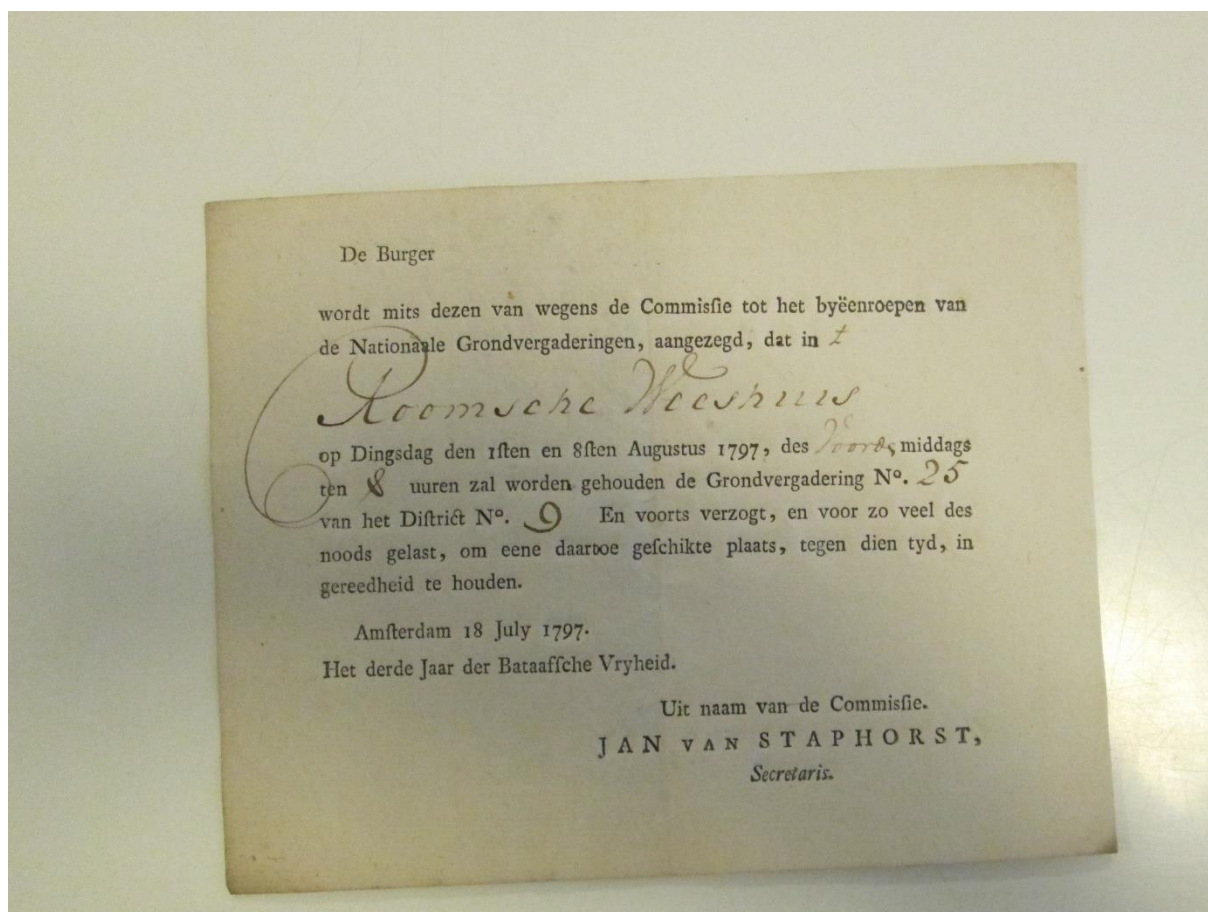
Langer dan iemand anders heeft Bert Smolders dit project gadegeslagen en gesteund. Meer dan 30 jaar zag hij het gezwoeg, de fraaie archiefvondsten, de hoop en de wanhoop, en de stress vanwege de vraag of het boek ooit klaar zou komen. Aan hem wordt het boek opgedragen.

Ik heb in ieder geval het gevoel tenminste één groot project in mijn leven te hebben kunnen afronden. Misschien geeft dat voldoende energie om met het materiaal dat is blijven liggen verder te gaan. Dan is promoveren misschien toch ook nog vooruitzien.

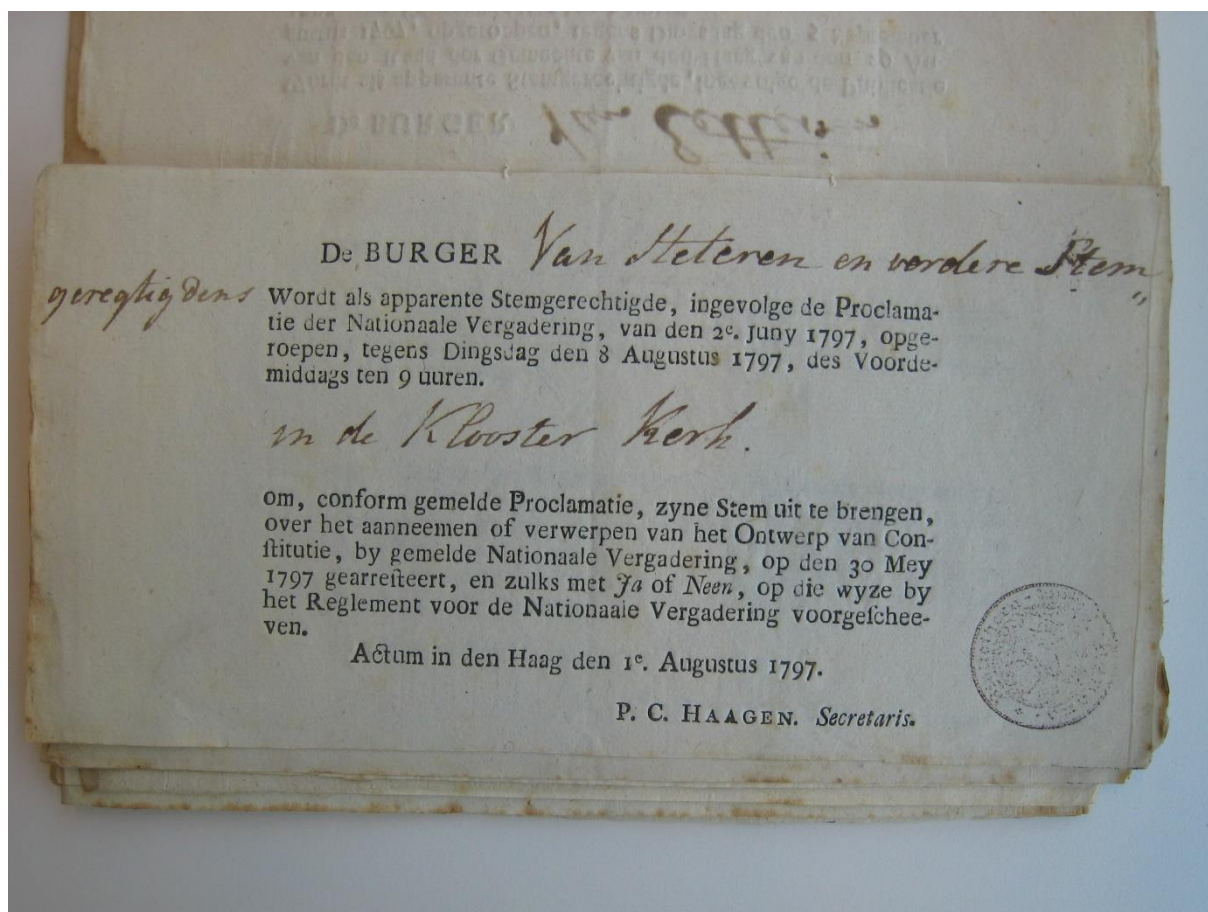
KATERN MET AFBEELDINGEN

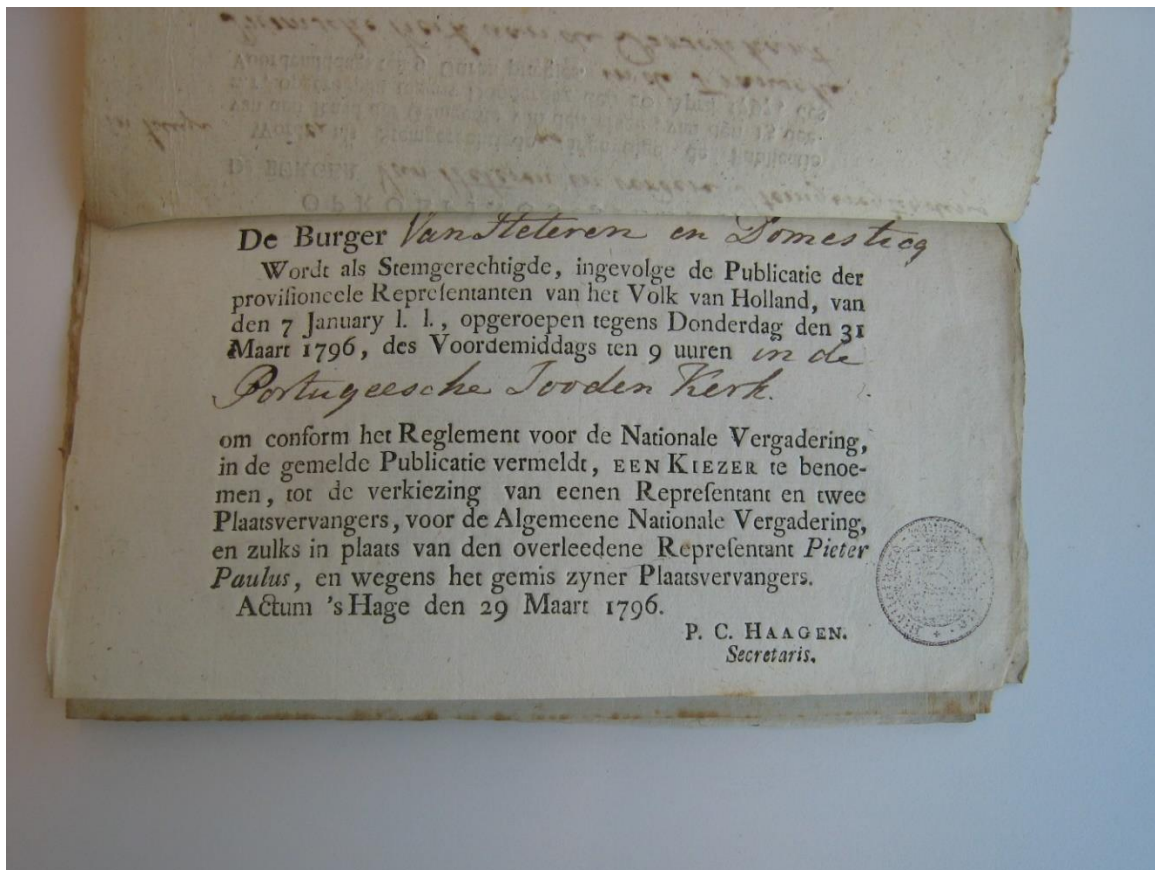
Afbeelding 1. Amsterdam. Gevelijst van het pand Keizersgracht 672, Museum van Loon, Amsterdam. Dit pand heeft nog de huisnummering zoals die in maart 1796 in heel Amsterdam in opdracht van het stadsbestuur op alle huizen werd aangebracht: D7. G15. No 712. Dit betekent: district 7, grondvergadering 15, huisnummer 712. De huisnummers bleven tot 1852/1857 in gebruik, de nummering van het district en de grondvergadering verloor snel aan betekenis. Het nummer van het district was na juni 1798 al niet meer van belang door een nieuwe indeling van Amsterdam in districten. De grondvergadering verdwijnt na 1803 definitief.

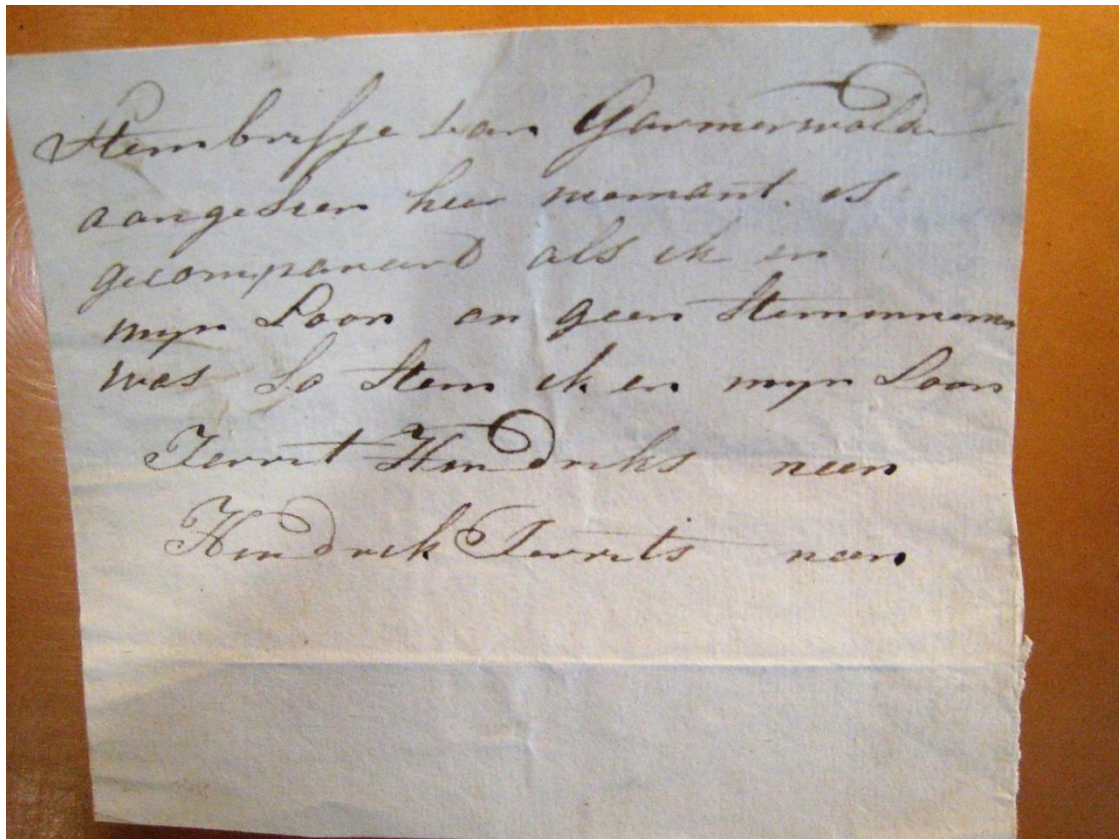
Afbeelding 2. Amsterdam (1797). Aanzegging van de 'commissie voor de organisatie van de grondvergaderingen in Amsterdam' aan het bestuur van het 'Roomsche Weeshuis voor Jongens' aan de Lauriergracht, midden in de Jordaan, om lokalen ter beschikking te stellen voor de grondvergaderingen. In dit weeshuis werden zes grondvergaderingen gehouden, drie in de voormiddag en drie in de namiddag. Het biljet had zowel betrekking op de grondvergaderingen voor de verkiezingen op 1 augustus als voor het referendum van 8 augustus 1797.

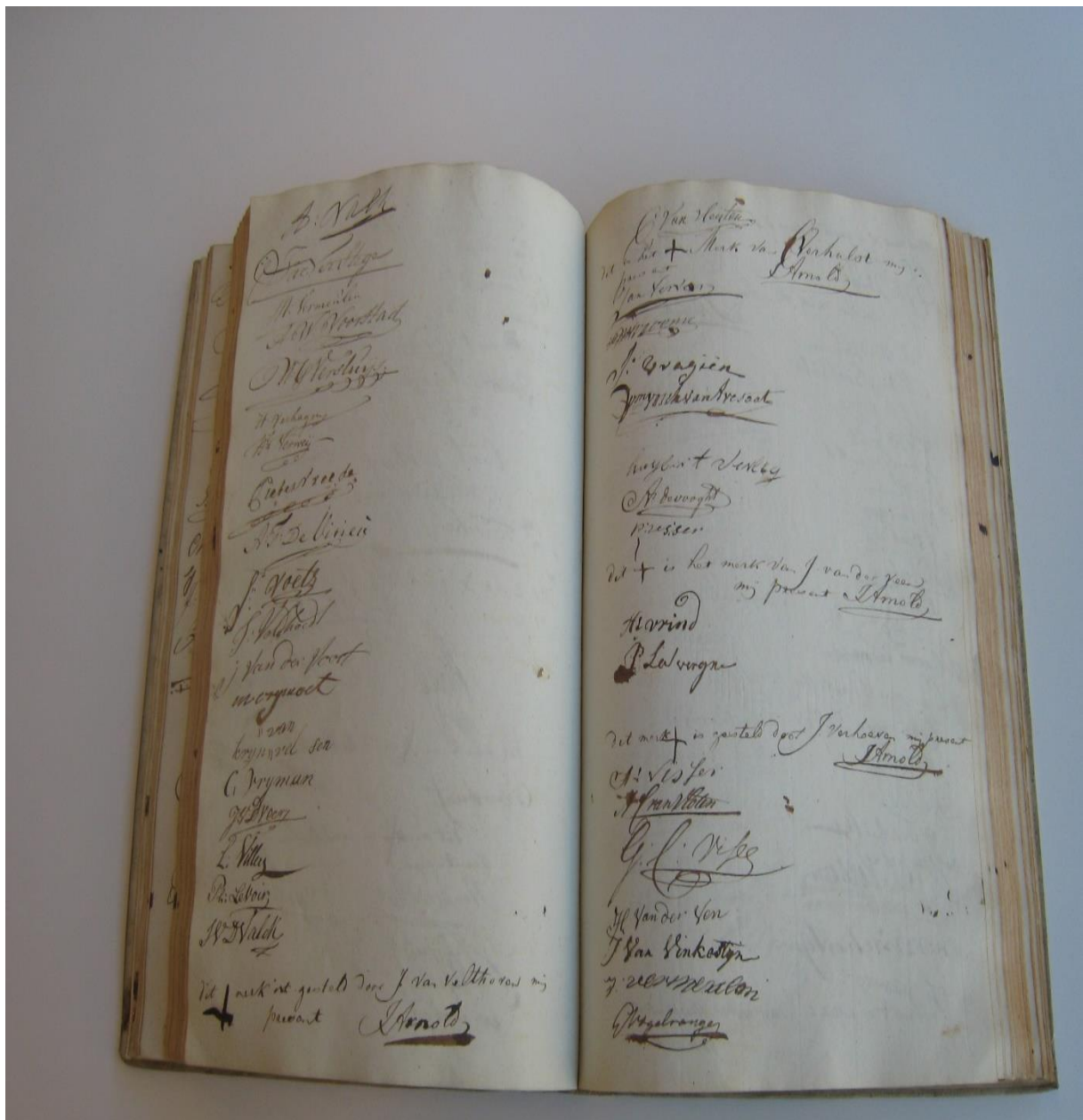
Afbeelding 3: Den Haag (1797). Convocatiebiljet voor de burger Van Heteren, die woonde naast de Kloosterkerk in Den Haag, voor de grondvergadering in de Kloosterkerk op 8 augustus 1797 om 9 uur in de ochtend. Merk de aantekening op 'en verdere Stemgeregtigdens'. Omdat het biljet aan huis werd afgegeven, konden ook knechten, huispersoneel, volwassen kinderen of andere mannelijke familieleden stemrecht hebben. De heer des huizes besliste.

Afbeelding 4: Den Haag(1797). Ingevuld convocatiebiljet voor de burger Van Heteren die woonde naast de Kloosterkerk in Den Haag. Hij werd opgeroepen voor een stemming op 31 maart 1796 na het overlijden van Pieter Paulus, de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering. De twee plaatsvervangers (op 27 januari 1796 gekozen) die in een dergelijke situatie werden opgeroepen hadden al zitting in de Nationale Vergadering. Een herstemming was niet voorzien in het *Reglement*. Deze grondvergadering werd gehouden in de Portugese synagoge, gelegen aan de Princessegracht in Den Haag. De toevoeging ‘en domesticq’ heeft betrekking op de huisknecht. Zijn baas bepaalde of hij wel of niet kon deelnemen aan een grondvergadering.

Afbeelding 5 Groningen (1797). Bewaard gebleven stembiljet van vader en zoon Gerrit Hendriks en Hendrik Gerrits, die beiden *neen* stemden. In Garmerwolde werd geen grondvergadering georganiseerd. Zij stuurden hun stembiljet dan maar naar het provinciebestuur in Groningen, die deze stemmen heeft meegeteld.

Afbeelding 7. Den Haag (1798). Willekeurige pagina uit het register van stembevoegde burgers die op 16 april 1798 de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' hebben getekend. In het register staan 1998 namen van Haagse burgers. Een aantal personen plaatste een kruisje, omdat zij niet kunnen schrijven.

VRIJHEID, GELIJKHEID,
BROEDERSCHAP.

NOTIFICATIE.

De Raad der Gemeente van Amsterdam notificert bij beezen aan deszelfs Medeburgers / en de Ingezetenen derzelve Stad en Jurisdicte / dat bezelve / om te niet te voldoen aan de Publicatie van de Nationale Vergadering / representeerende het Volk van Nederland / van den 9den Junij 1797 / betreffende de Opvoeping van de Grondvergaderingen / door den 1sten en 8sten Augustus aanstaanden / goedgebonden heeft eene Commissie / (haare Zittingen op het West-Indisch Huis houdende /) tot berijchting van alles / wat daar toe betrekkelijk is / te benoemen / bestaande uit de Burgers:

JAN VAN STAPHORST,
PIETER DE CLERCQ, JUNIOR,
JACOBUS BERNARDUS KAPPELHOFF,
GERRIT TEN SANDE,
ABRAHAM DE HAAN,
PIETER VAN DEN BROEKE,
CAROL LOTH,
JOANNES WILLEM VAN HASSELT,
PAULUS VAN SCHORRENBURG, DIRKSZ.,
JAN KONIJNENBURG,
JOANNES ANDREAS JOLLES,
DIRK VAN HINLOOPEN, en
HARMANUS BOERRIGTER;

met volle magt en qualificatie / om alles / wat tot die zaak betrekkelijk is / te berichten / en bepaallijk / om / uit naam van den Raad der Gemeente / de Stemopneemers door iedere Grondvergadering te benoemen / en van bezelve de berijchte belofte afnemen / welke belofte van gelijke kracht zal zijn als of zij in de Vergadering van den Raad ware gedaan.

Gearresteerd en Gepubliceerd den 7den Julij 1797; het derde Jaar der Bataafsche Vrijheid.

JAN BROUWER, JOACHIMSZ., vt.

Ter Ordonnantie van den Raad voorn.

F. J. PELLETIER.

Te Amsterdam, ter STADS-DRUKKERY, op het Rockin, en te bekomen by Pieter Hendrik Dronenberg.

Afbeelding 8. Amsterdam (1797). Publicatie van het stadsbestuur van Amsterdam waarbij de benoeming werd bekend gemaakt van de commissie die was belast met de organisatie van de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797. De commissie hield zitting in het West-Indisch Huis.

GELYKHEID, VRYHEID, BROEDERSCHAP.
PUBLICATIE.

DE REPRESENTANTEN VAN HET
 VOLK VAN BATAAFSCH-BRA-
 BAND, allen den geenen, die de-
 ze zullen zien of hooren leezen, Heil en
 Broederschap!

Alzo by het 108de Art. van het Regle-
 ment, waarop de NATIONAALE VERGADERING
 is saamen geroepen, vastgesteld is: „ dat
 „ het, door dezelve gedresleerd, Ontwerp der
 „ Constitutie voor deze Republiek, naar de
 „ respectieve Provincien zoude moeten worden
 „ verzonden, om in ieder van dezelve AF-
 „ ZONDERLYK door het Volk te wor-
 „ den onderzocht, en goed- of afgekeurd;” en
 Wy alnu van gezegde Nationaale Verga-
 dering ontfangen hebben een aantal Exem-
 plaren, zo in plano als in octavo, van
 een by Haar gedresleerd Ontwerp van Con-
 stitutie, het welk dus, ingevolge voorm.
 108de Art. afzonderlyk door het Volk van
 de Gewest, en dus Provinciaaliter zal moe-
 ten worden goed- of afgekeurd.

ZO IS 'T, dat Wy goedgevonden heb-
 ben, alle Onze Medeburgers binnen deze
 Provincie opteroepen, om op Dingsdag den
 8sten Augustus aanstaanden, ieder binnen zyne
 Gemeente, op zodanige plaats of plaatlen,
 en op zodanige tyden des dags, als daartoe
 later door de Plaatfelyke Bestuuren, ieder
 in den zynen, zal of zullen worden aange-
 wezen, te compareeren voor eene daartoe
 tot het Plaatfelyk Bestuur benoemde Com-
 missie of Commissiën, ten einde ieder afzon-
 derlyk op de, door dezelve Commissie of
 Commissiën te doene Vraag: Keurd gy het
 Ontwerp van Constitutie, by de Nationaale Ver-
 gadering, op den 3sten May dezes Jaars geërre-
 goed? door beantwoording met Ja of Neen!
 zyne goed- of afkeuring te kennen te gee-
 ven; wordende de ondercheide Plaatfely-
 ke Bestuuren, op hunne verantwoordelyk-
 heid gelast, aan Ons, voor den 15^{den} Aug-
 uust, een exacte Lyst dezer Stem-
 ming, met opgaave der Naamen van de

voor- en tegen-stemmenden te doen toe-
 komen.

En, daar van het aanneemen of verwer-
 pen van voorzëgd Ontwerp van Constitutie,
 het wel- of kwalykvaaren van de meeste
 Provincien dezer Republiek, en in 'tby-
 zonder de opkomst of ondergang van Ba-
 taaffsch-Brabant, moet afhangen, willen Wy
 Onze weldenkende Medeburgers aange-
 maand hebben, om met ter zyde stelling
 van alle party-zugt, het voors. Ontwerp be-
 daard, en zonder vooringenomenheid te be-
 oordeelen, ten einde na een geregeld onder-
 zoek, door 't Volk dezer Provincie dieswe-
 gens zodanige Stem worde uitgebragt, dat
 men zich voor het tegenwoordig Geslagt
 kunne verantwoorden, en geene verwytinge
 van het Nagelagt te wagten hebbe: ter-
 wyl Wy verwagten, dat alle weldenkenden
 hunne Stemmen over dit aller-belangrykst
 stuk ten voorm. dage volyverig zullen uit-
 brengen, en dat de respectieve Leden der
 Plaatfelyke Bestuuren, de overige Leden
 hunner Gemeente daarin met een goed
 voorbeeld zullen voorgaan.

Eindelyk lasten en beveelen Wy allen Of-
 ficieren, of derzelver Plaatswaarneemers,
 de noodige zorge te draagen, dat in, voor
 of na de Stemming de rust binnen de Ge-
 meente, waar by zy fungeeren, niet worde
 verstoord, of de Stemmers in het vry uit-
 brengen hunner Stemmen verhinderd, pro-
 cedeerende tegen zodanigen, die zich daar-
 aan mogten schuldig maaken, als tegen open-
 baare Oproermaakers.

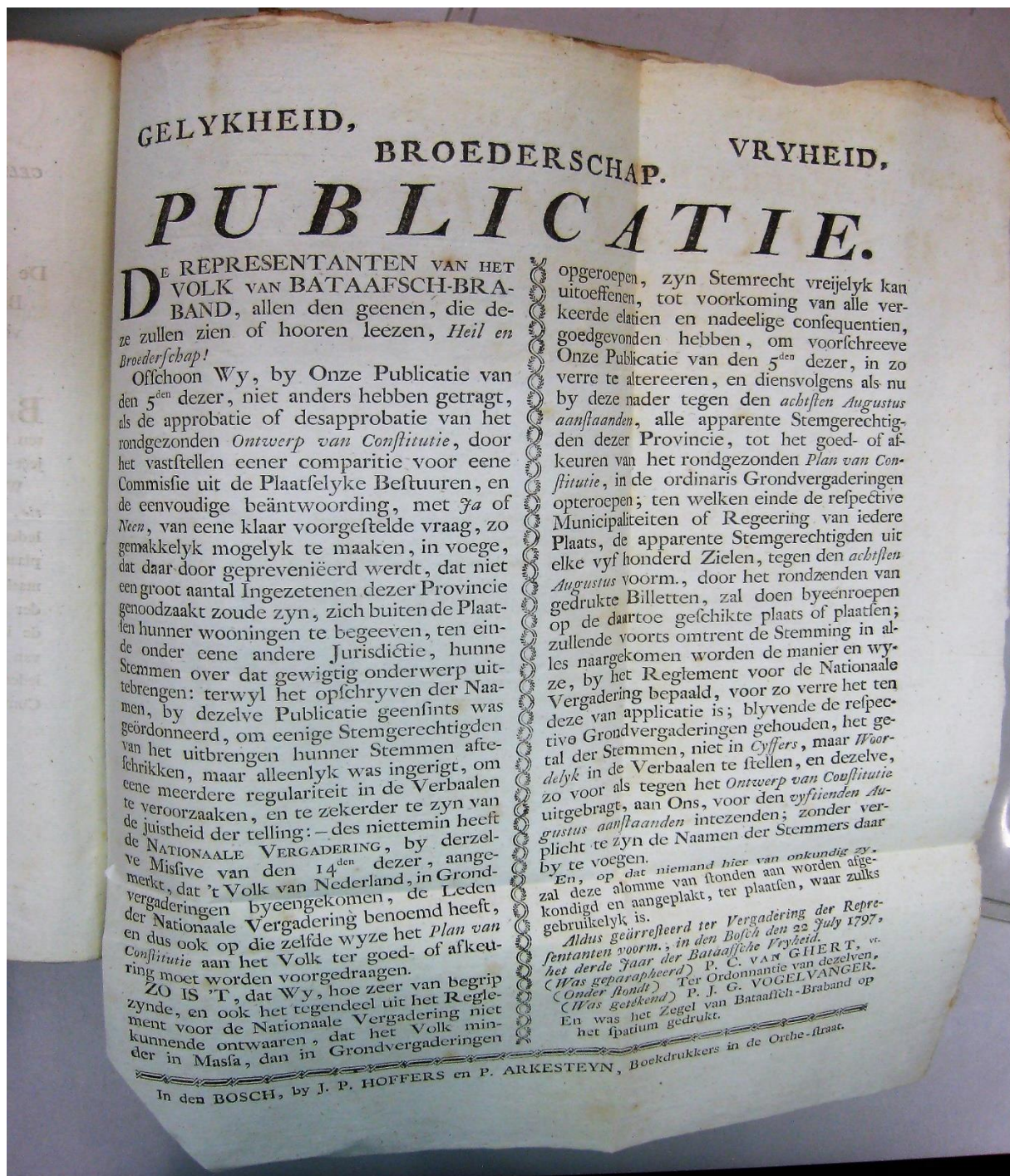
En, op dat niemand hiervan onweetend zy,
 zal deze alomme worden afgekondigd en aange-
 plakht, ter plaatse, daar zulks gebruiklyk is.

Aldus geërreleerd ter Vergadering der Repre-
 sentanten voorm., in den Bosch den 5 July 1797.
 het derde Jaar der Bataafsche Vryheid.
 (Was gearapheerd) P. C. VAN GHERT, „
 (Onder stont) Ter Ordonnantie van dezelve,
 (Was geskend) DE BRUYN, Griffier.

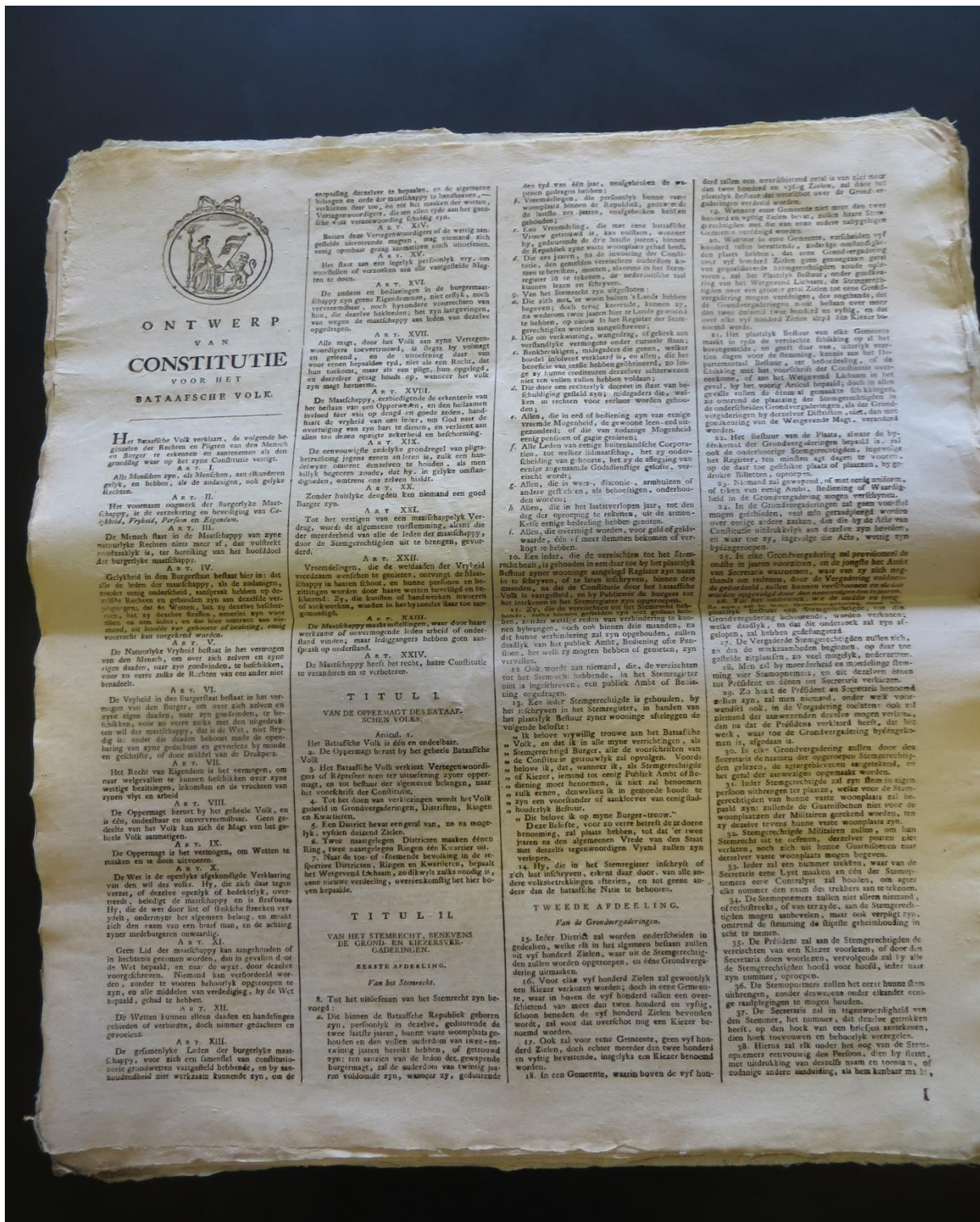
En was het Zegel van Bataaffsch-Brabant op
 het spacium gedrukt.

In den BOSCH, by J. P. HOFFERS en P. ARKESTEYN, Boekdrukkers in de Orthe-sstraat.

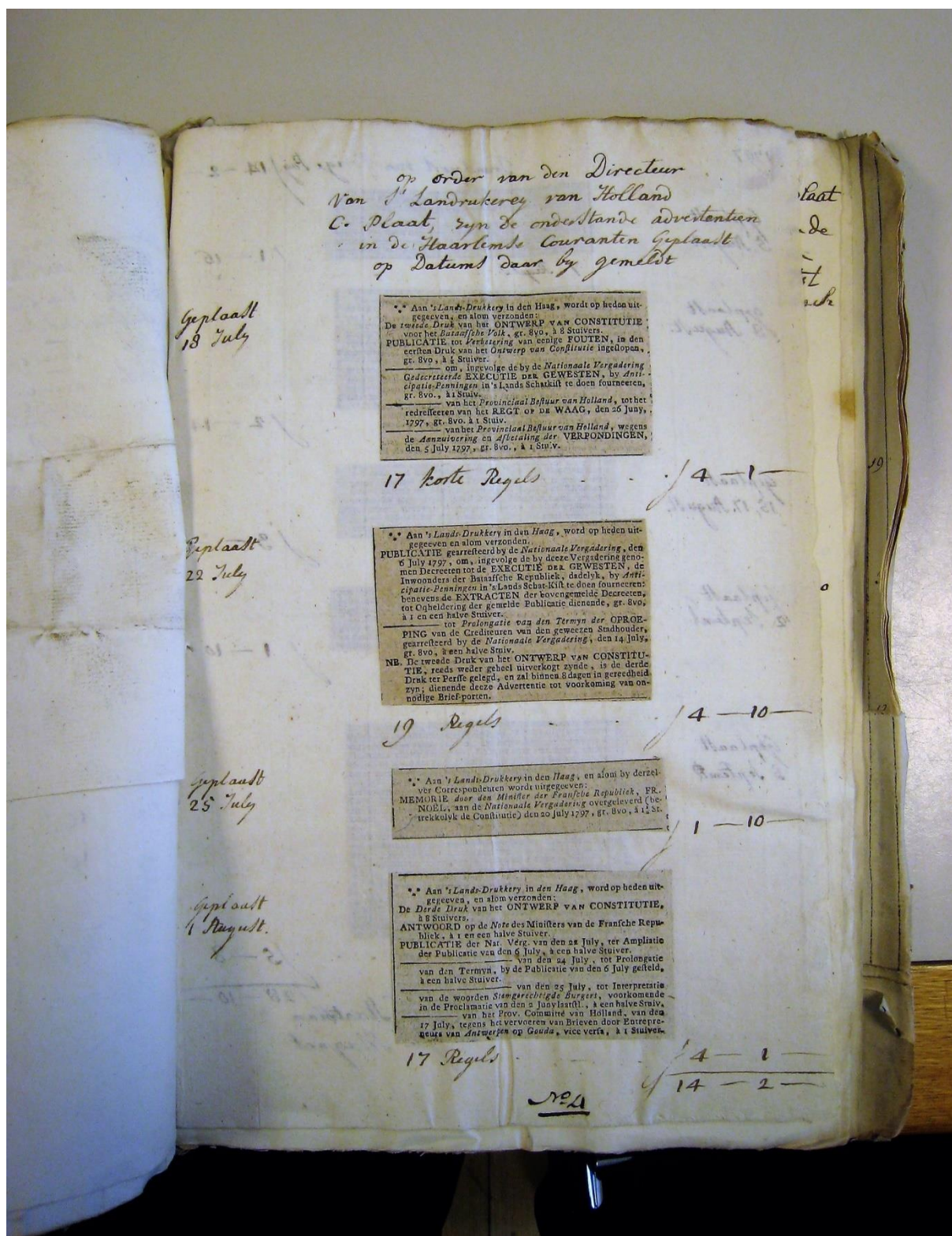
Afbeelding 9. Bataafs Brabant (1797). (Eerste) publicatie van het provinciebestuur van Bataafs Brabant van 5 juli 1797, waarbij burgers werden opgeroepen om op 8 augustus 1797 te stemmen. Deze publicatie zou tot grote beroering leiden in de Nationale Vergadering, omdat de burgers voor een commissie uit het plaatselijk bestuur dienden te verschijnen in plaats van in grondvergaderingen.

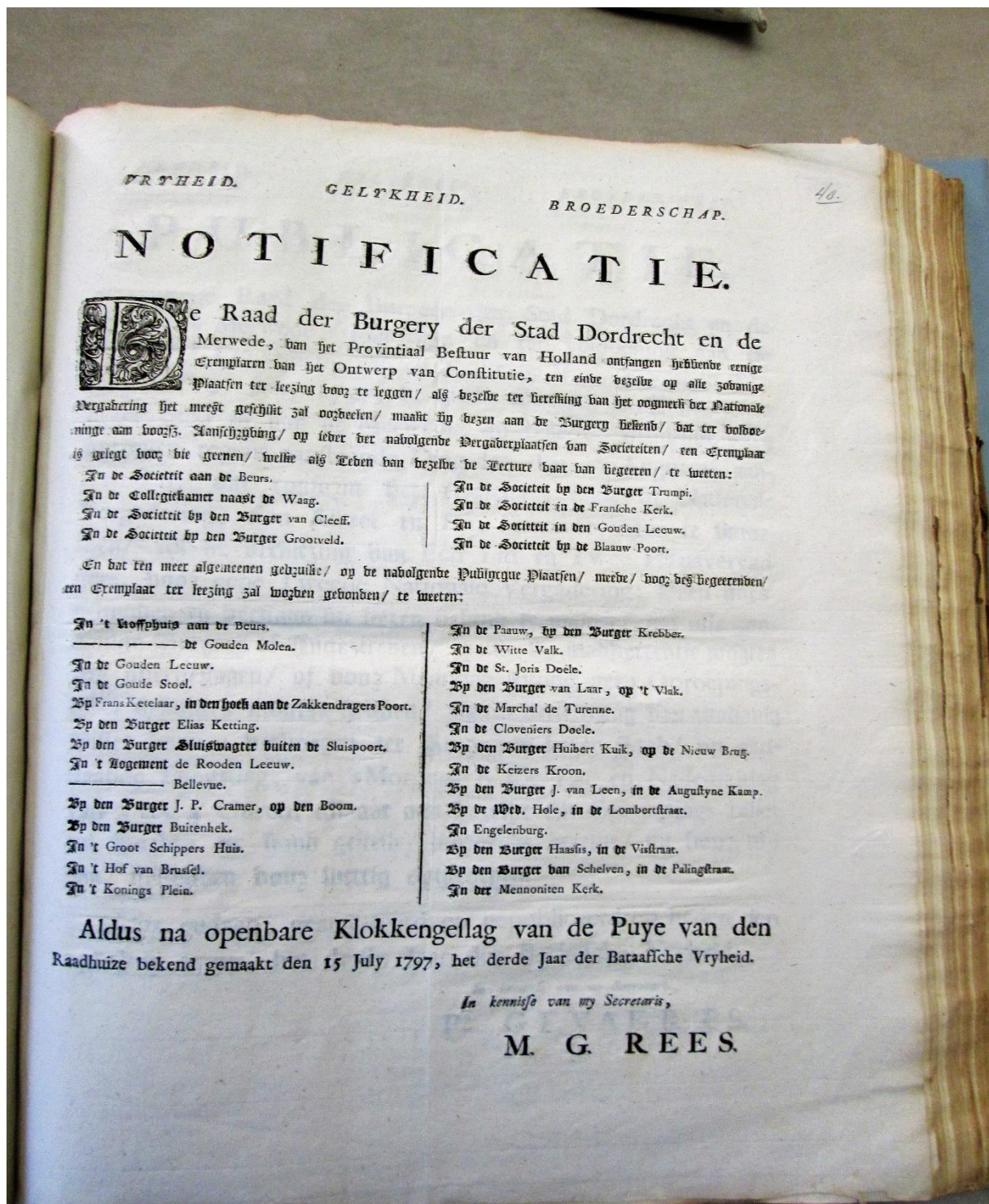
Afbeelding 10 Bataafs Brabant (1797). (Tweede) publicatie van het provinciebestuur van Bataafs Brabant van 22 juli 1797, waarbij burgers werden opgeroepen om in grondvergaderingen te stemmen. De publicatie van 5 juli werd voor een groot deel ingetrokken na ingrijpen van de Nationale Vergadering. .

Afbeelding 11. Nationale Vergadering. Affiche met daarop de tekst van het Ontwerp van Constitutie. Dit is blad 1 van 16 bladen, die naast en onder elkaar zouden moeten worden aangeplakt.

Afbeelding 12: 's-Lands-Drukkerij, Den Haag. Overzicht van advertenties geplaatst in de *Haarlemse Courant* voor verschillende uitgaven van de drukkerij, waaronder de tweede en derde druk van het *Ontwerp van Constitutie* in juli 1797. De advertentiekosten zijn ernaast geschreven.

Afbeelding 13. Dordrecht (1797). Notificatie van het stadsbestuur van Dordrecht met de aanwijzing van de plaatsen waar Ontwerp van Constitutie ter inzage ligt. Deze publicatie is voorgelezen vanaf de pui van het stadhuis.

De B U R G E R

Wordt als apparente Stemgerechtigde, ingevolge de Proclamatie der Nationaale Vergadering, van den 2^{en} Juny 1797, opgeroepen, tegens Dingsdag den 8 Augustus 1797, des

om, conform gemelde Proclamatie, zyne Stem uit te brengen, over het aanneemen of verwerpen van het Ontwerp van Constitutie, by gemelde Nationaale Vergadering, op den 30 Mey 1797 gearresteert, en zulks met *Ja* of *Neen*, op die wyze by het Reglement voor de Nationaale Vergadering voorgeschreven.

Actum

den Augustus 1797.

De B U R G E R

Wordt als apparente Stemgerechtigde, ingevolge de Proclamatie der Nationaale Vergadering, van den 2^{en} Juny 1797, opgeroepen, tegens Dingsdag den 8 Augustus 1797, des

om, conform gemelde Proclamatie, zyne Stem uit te brengen, over het aanneemen of verwerpen van het Ontwerp van Constitutie, by gemelde Nationaale Vergadering, op den 30 Mey 1797 gearresteert, en zulks met *Ja* of *Neen*, op die wyze by het Reglement voor de Nationaale Vergadering voorgeschreven.

Actum

den Augustus 1797.

De B U R G E R

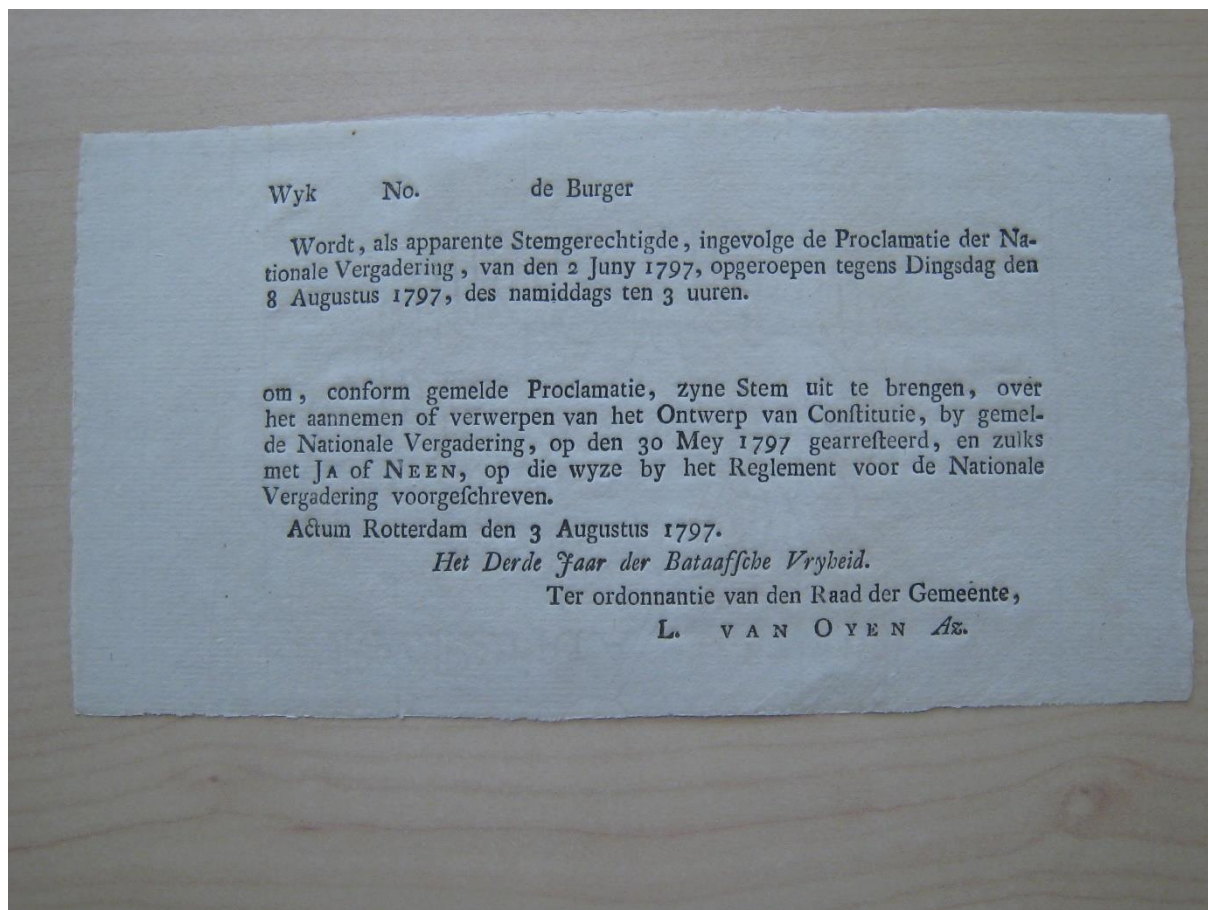
Wordt als apparente Stemgerechtigde, ingevolge de Proclamatie der Nationaale Vergadering, van den 2^{en} Juny 1797, opgeroepen, tegens Dingsdag den 8 Augustus 1797, des

om, conform gemelde Proclamatie, zyne Stem uit te brengen, over het aanneemen of verwerpen van het Ontwerp van Constitutie, by gemelde Nationaale Vergadering, op den 30 Mey 1797 gearresteert, en zulks met *Ja* of *Neen*, op die wyze by het Reglement voor de Nationaale Vergadering voorgeschreven.

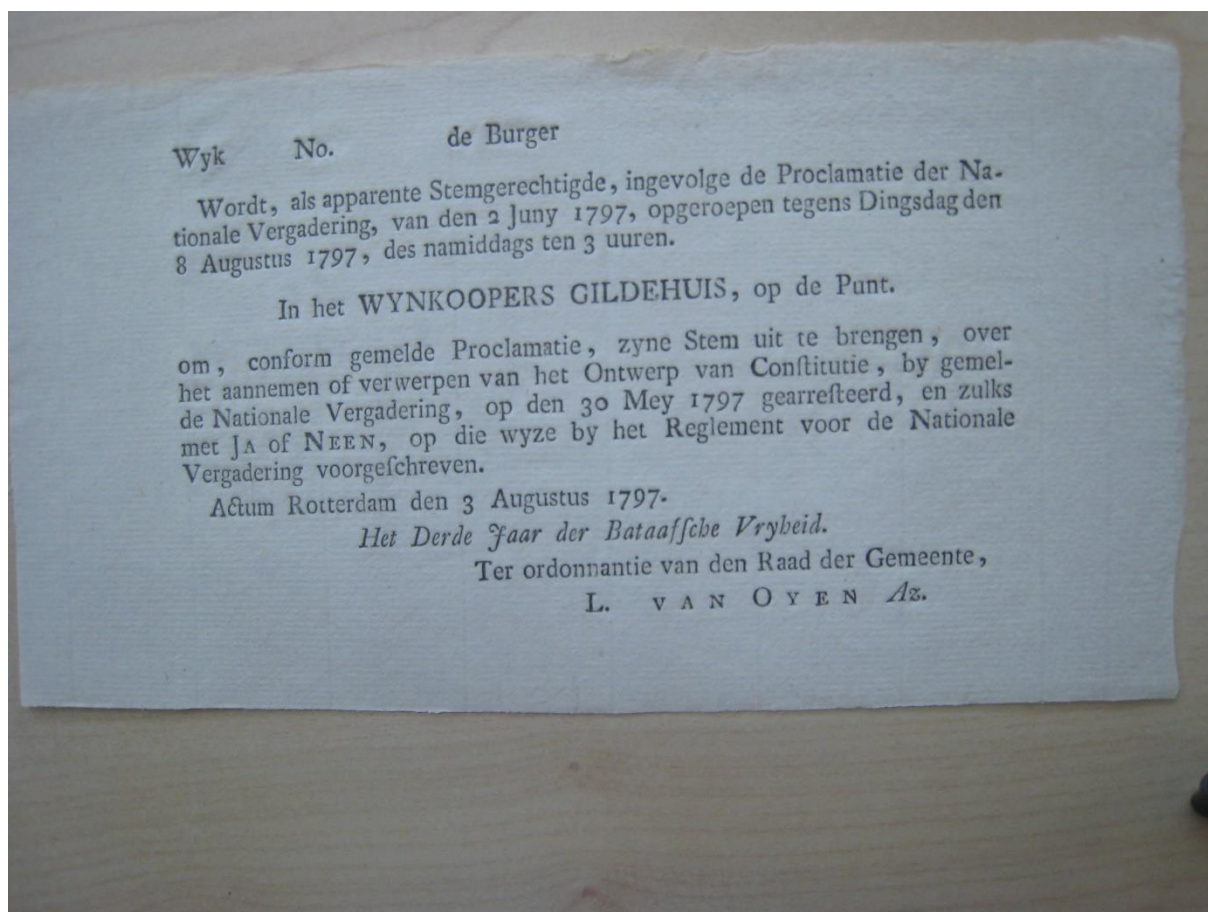
Actum

den Augustus 1797.

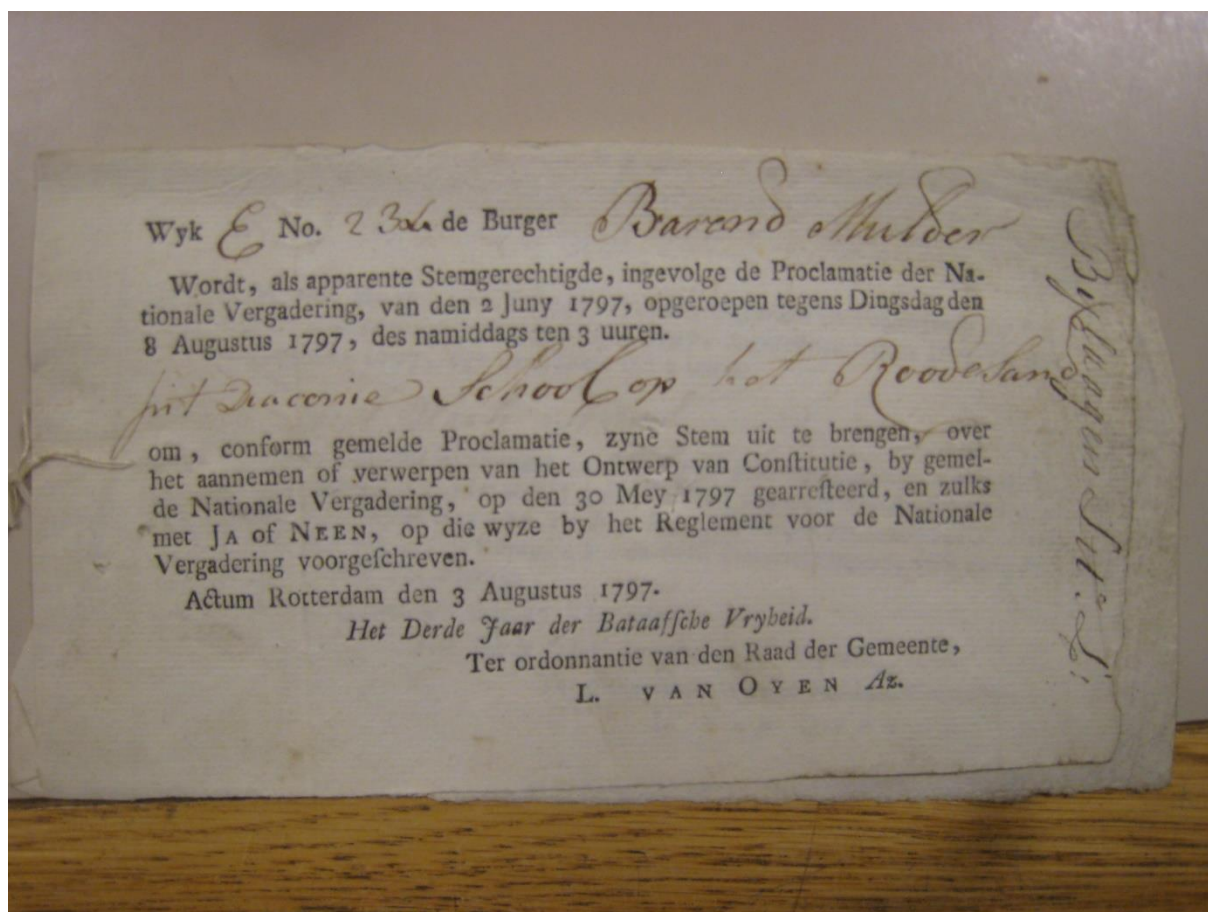
Afbeelding 14 Holland (1797). Model van een convocatiebiljet zoals voorgeschreven door het provinciebestuur van Holland. Stadsbesturen moesten zelf opdracht geven voor het drukken van voldoende exemplaren voor hun stad en het bijbehorende district.

Afbeelding 15. Rotterdam (1797). Model van een convocatiebiljet dat in Rotterdam is gebruikt om stemgerechtigde burgers op te roepen voor de grondvergadering van 8 augustus 1797.

Afbeelding 16. Rotterdam (1797). Een model van een convocatiebiljet dat in Rotterdam is gebruikt om stemgerechtigde burgers op de roepen voor de grondvergadering van 8 augustus 1797. Nu is de vergaderplaats van de grondvergadering afgedrukt.

Afbeelding 17: Rotterdam (1797). Ingevuld convocatiebiljet voor Barend Mulder die werd opgeroepen voor de grondvergadering in de Diaconieschool op het Roodezand. Mulder woonde in wijk E, huis 2304. In Rotterdam waren huizen per wijk genummerd.

VRIJHEID, GELIJKHEID,
BROEDERSCHAP.

P U B L I C A T I E.

De Nationaale Vergadering, representeerende het Volk van Nederland, bij Proclamatie / in dato 2 Junij laatstleden / alle Stemgerechtigde Burgers van Nederland hebbende opgeroepen / ten einde op Dinsdag / den 8ten Augustus 1797 / door JA of NEEN, hunne beslissende stemmen uitbrengen over het aannemen of verworpen van het ONTWERP VAN CONSTITUTIE VOOR HET BATAAFSCHE VOLK, door gemelde Nationaale Vergadering, ter goed- of afkeuring, aan hetzelfde Volk voorgedraagen;

ZOO IS HET, dat de Raad der Gemeente van Amsterdam / ingevolge de beschrijving der Hoogst-Reconstitueerde Magt van dit Gewest / het Provinciaal Bestuur van Holland / in dato 28 Junij 1797 / alle de apparente Stemgerechtigde Burgers deezer Stad / en derzelver Jurisdictie / door deeze oproept / om in hunne Grondvergaderingen te verschijnen / ieder in die Grondvergadering van dat District / waartoe hij behoort / en waarvan de Nummers op het Huis / waarin hij woonachtig is / geschilderd zijn / en wel de veertien Districten van het De / en de dertien Grondvergaderingen van het District van De en Meer / welken tot deeze Stad en derzelver Jurisdictie behooren / op zodanige tijden en plaatsen / als by aangeplakte Billetten zal worden aangelwezen.

En berrnits het raadpleegen over eene Constitutie is het gewigtigst werk / dat ooit door een Volk kan worden ondernomen / zoo zij door deeze ieder / wien het algemeen belang van het Vaderland ter harte gaat / op 't ernstigst aanbedolen / om met die oplettendheid / welke het groot belang van het Vaderland eordert / zijne raadplegingen voortzetten / en door wijs beraad en kloekzinnigheid te regelen / ten einde in staat te zijn / om / na eene bedaarde beschouwing / en na alles onbevooroordeeld te hebben overwogen / zijne keuze te kunnen bepaalen.

En ten einde niemand hiervan onkundig blijve / zal deeze worden afgekondigd en aangeplakt / op alle plaatsen / waar men zulks gewoon is te doen.

Gearresteerd den 19den en Gepubliceerd den 20sten Julij 1797; het derde Jaar der Bataafsche Vrijheid.

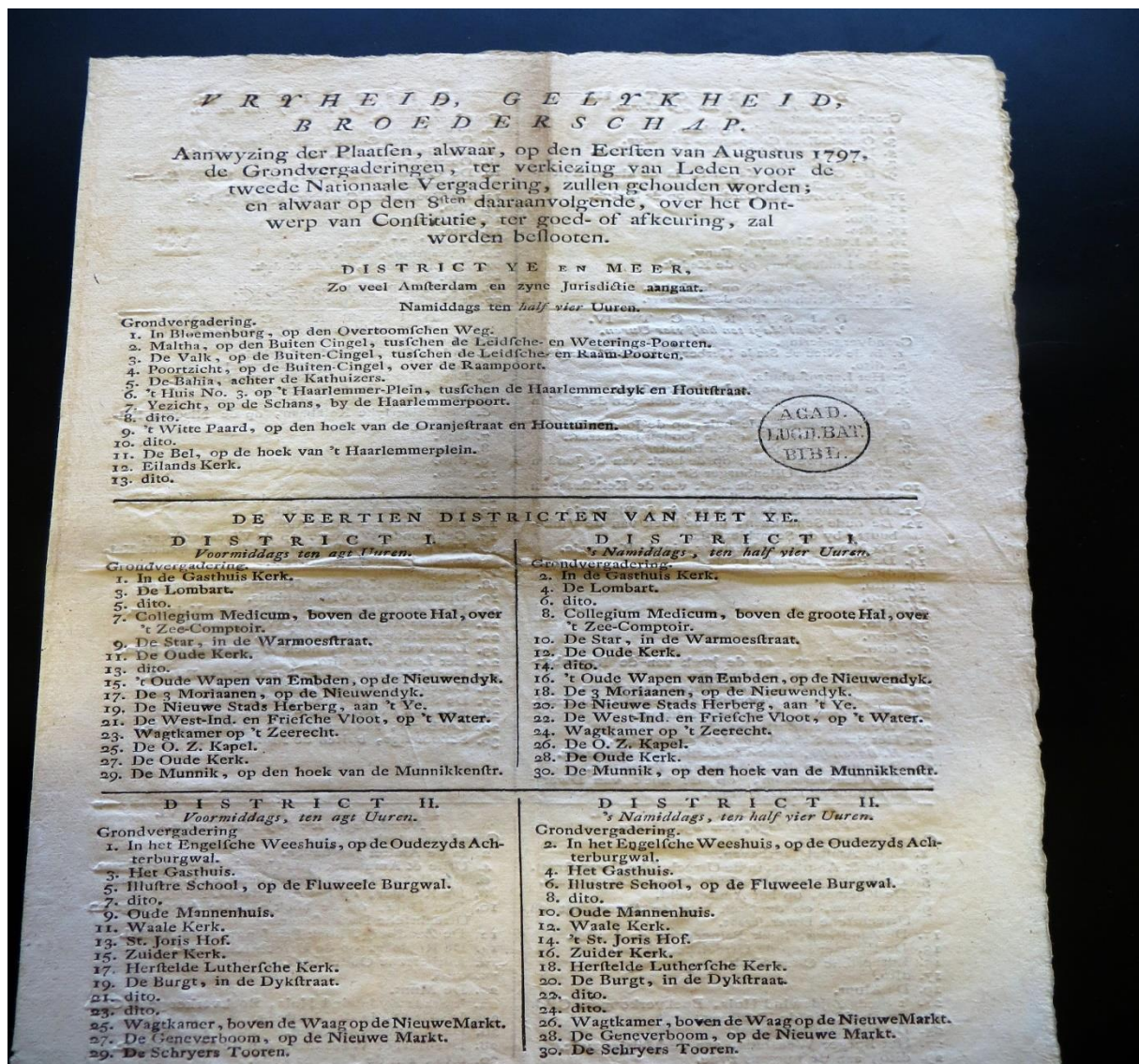
JAN BROUWER, JOACHIMSZ., vt.

Ter Ordonnantie van den Raad voorn.

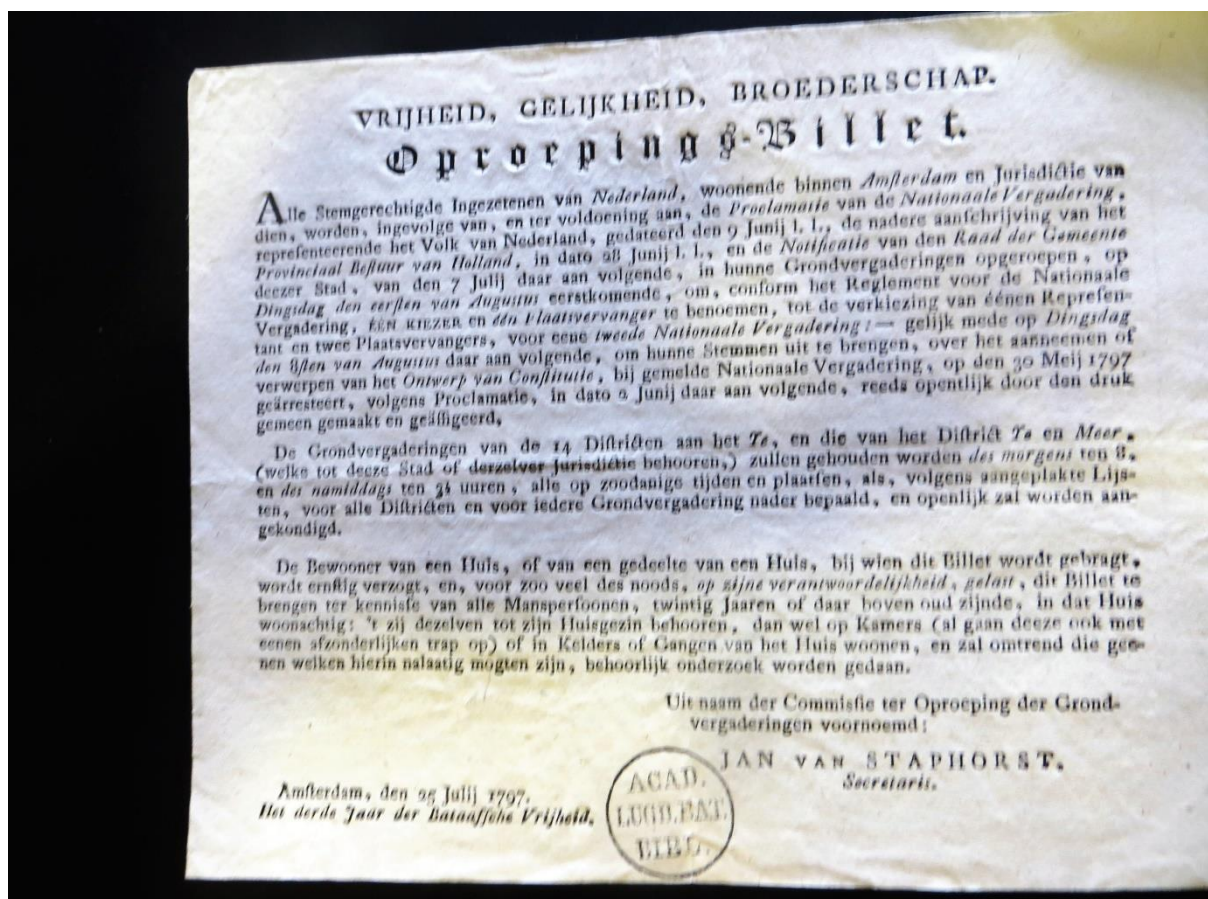
G. BRENDER & BRANDIS.

Te Amsterdam, ter STADS-DRUKKERY, op het Rockin, en te bekomen by Pieter Hendrik Dronkberg.

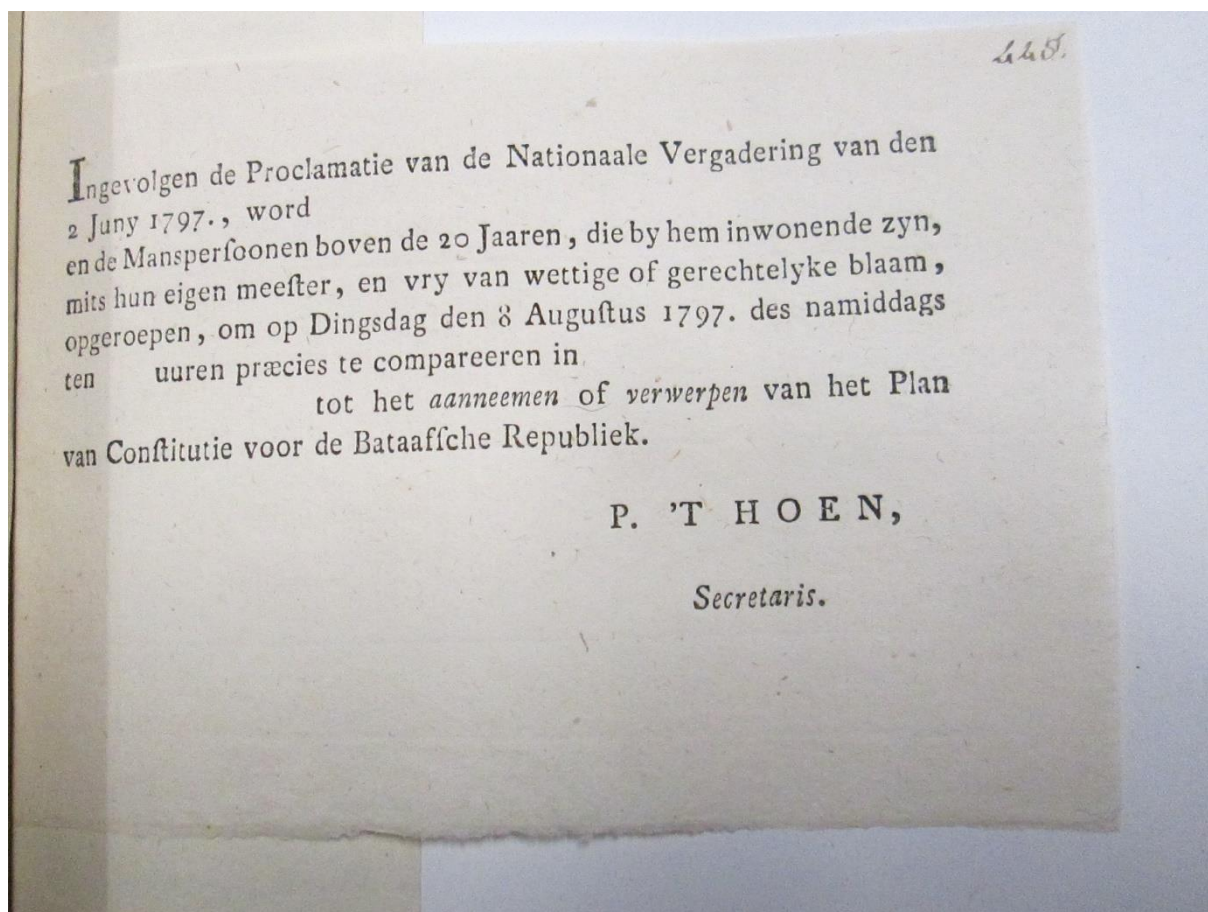
Afbeelding 18: Amsterdam (1797). Publicatie van het Stadsbestuur van Amsterdam van 20 juli 1797 waarbij alle stemgerechtigde burgers worden opgeroepen om op 8 augustus 1797 te stemmen over het *Ontwerp van Constitutie*.

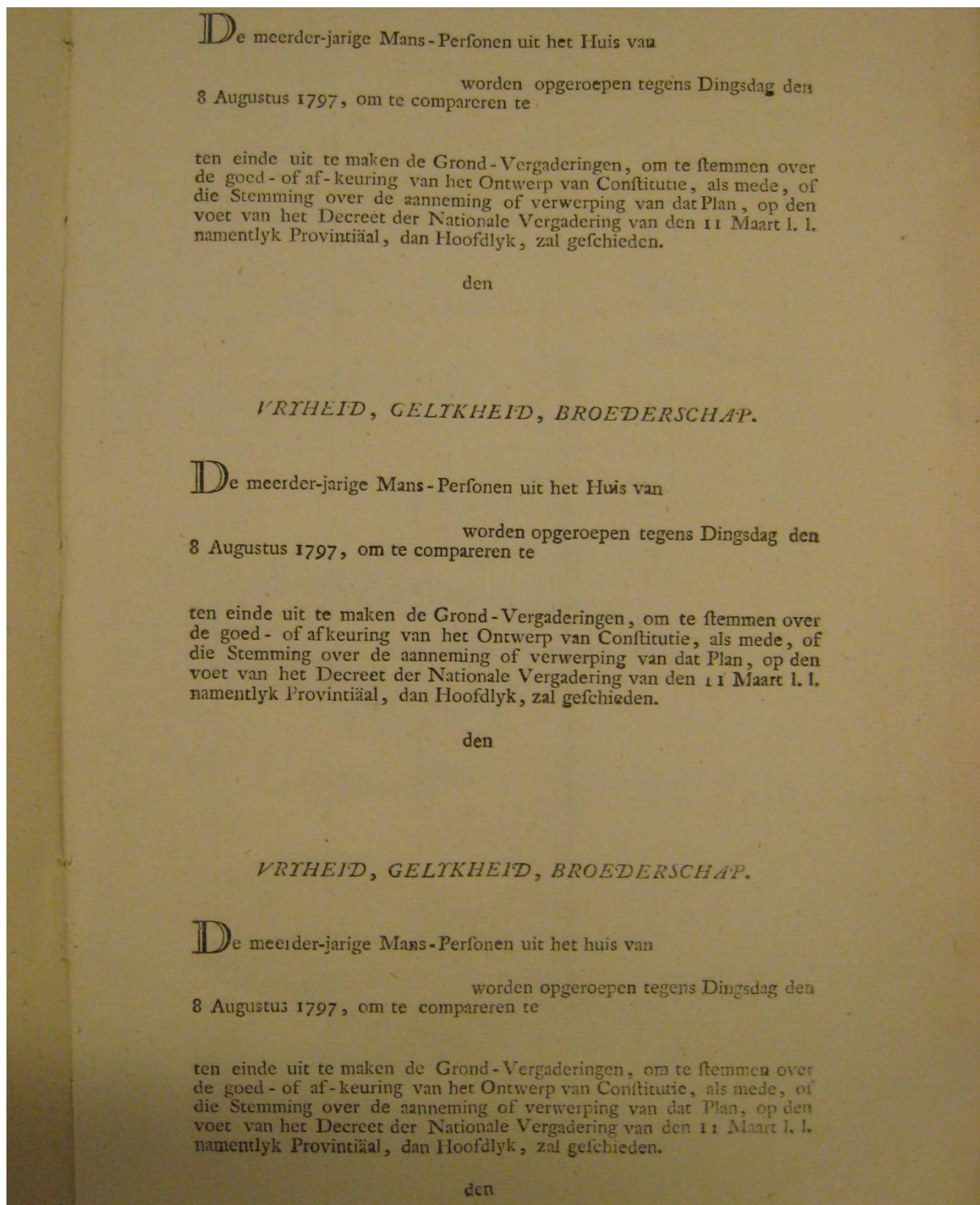
Afbeelding 19: Amsterdam (1797). Affiche dat in Amsterdam werd aangeplakt met de aanwijzing van de plaatsen waar de grondvergaderingen werden gehouden. Dit is één van de vier vellen. Districten 1 en 2 omvatten het centrum van de stad. Eén deel van de grondvergaderingen werd om 8 uur in de ochtend gehouden, het andere deel om half 4 in de middag. In de Oude Kerk werden drie grondvergaderingen gehouden. In De Burgt in de Dykstraat kwamen zowel in de ochtend als in de middag drie grondvergaderingen bijeen. De Illustre school op de Fluwelen Burgwal is een gebouw van de Universiteit van Amsterdam. Verder staan bekende herbergen op de lijst, zoals de Star in de Warmoesstraat en het Oude Wapen van Emden op de Nieuwedijk. Het affiche illustreert het organisatievermogen van het stadsbestuur van Amsterdam.

Afbeelding 20 Amsterdam (1797). Convocatiebiljet uit Amsterdam. In Amsterdam zijn geen biljetten aan individuele burgers uitgereikt. Het biljet riep de Amsterdammers op voor zowel de grondvergaderingen van 1 augustus voor de verkiezingen voor de (tweede) Nationale Vergadering als voor het referendum op 8 augustus. De bewoner van een huis die een dergelijk biljet in handen had, diende andere 'manspersonen' die tot het huisgezin behoorden te verwittigen, evenals andere bewoners van kamers, kelders of gangen.

Afbeelding 21. Utrecht (1797). Model van een convocatiebiljet dat in de provincie Utrecht is gebruikt om stemgerechtigde burgers op te roepen voor de grondvergadering van 8 augustus 1797. Ook in deze provincie werden de biljetten aan huis uitgereikt, waarschijnlijk aan de mannelijke hoofdbewoner van het huis, die moest zorgen voor verwittiging van huisgenoten die voldeden aan de eisen voor het stemrecht. Zie ook convocatiebiljetten uit Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. P' t Hoen is vooral bekend om zijn patriottische opvattingen, in het bijzonder als journalist van de *Post van de Neder-Rijn*, een periodiek dat verscheen tussen 1781 en 1789. Minder bekend is zijn vooraanstaande positie als secretaris van het provinciebestuur van Utrecht van 1795 tot 1801. Overtuigd aanhanger van een democratisch en unitair Nederland. Pieter 't Hoen werd de schuilnaam van Frans Goedhart, de oprichter van de illegale verzetskrant *Het Parool* in de periode 1940-1945.

Afbeelding 22. Gelderland (1797). Model van een convocatiebiljet dat in de provincie Gelderland is gebruikt om stemgerechtigde burgers op te roepen voor de grondvergadering van 8 augustus 1797. Dit model laat zien dat het biljet aan huis werd afgegeven. Op het vel papier staan drie modellen afgedrukt, die blijkbaar van elkaar moesten worden gesneden door plaatselijke bestuurders.

V R Y H E I D. G E L Y K H E I D. 19

B R O E D E R S C H A P.
P U B L I C A T I E.

G E C O M M I T T E E R D E R E P R A E S E N T A N T E N
V A N H E T V O L K V A N D R E N T H E

D O E N T E W E T E N.

Alzo de Nationale Ver-

gadering Repreſenterende het Volk van Nederland, aan de Hoogſtgerconſtitueerde Magten heeft ingefonden derzelver Proclamatie van den 9 Juny 1797. waar by het Volk van Nederland op Dingsdag den 1. Aug. 1797. een ieder in de Grondvergadering/ waar toe hy behoort/ wordt opgeroepen/ ten einde als dan te benoemen de kiezers tot het doen van een nieuwe keuſe van Leeden tot ene tweede Nationale Vergadering, die de tegenswoordige zal moeten verhangen/ en den volgende dag/ die ſijn zal den 2. Aug. 1797. bepalen om op denſelven de keuſe der Leeden door de kiezers te worden gedaan.

Ook by Proclamatie van den 2 Juny 1797. aan het hoofd van het ontwerp van Conſtitutie nopens alle Stemmereg- tigde Burgers opgeroepen om elk in ſijn Grondvergadering ſijne heilſigſte Stem uit te brengen/ zo door als tegen het ontwerp van Conſtitutie/ tegens Dingsdag den 8 Aug. 1797. Derwaagende/ dat de Geconſtitueerde Magten zullen zorgen/ dat op dien dag alle de Grondvergaderingen gehouden worden/ om aan h. V. het reſultat der Stemmen en wel van het getal der Stemmen die in ieder Grondvergadering 30 voor als tegen het ontwerp ſijn uitgebragt/ binnen 14 dagen daar na/ en wel door den 22 Aug. worden ingefonden: ook een antal Exemplaren van het ontwerp van Conſtitutie om te worden geaſſigneert en ter leſing gelegd op alzoane plaatſen/ als ter beſteeling van het oogmerk in ieder Gemeente zal nodig ſijn.

Wy hebben verſchalen goedgebragt/ beſen te gelijſ met gemel- de Proclamatie en Ontwerp van Conſtitutie/ de Carſpelen rond te zenden tegens woordſchreven dagen/ (als by Publicatie van den 19 Jan. 1796) Onze Stemmereg- tigde Ingezetenen door deſen in plaats van gebuilde Wiſſeten/ als by art. 12. by het Reglement bepaalt/ op te roepen om agtervolgens woordſchre- ven Proclamatie en Reglement door de Nationale Vergadering beſtaant in de Grondvergaderingen/ als by Onze Publicatie van den 19 Jan. 1796 ſijn bepaalt/ ter plaatſen/ alwaar op den 26 Jan. 1796 de Grondvergaderingen ſijn gehouden/ op Dingsdag den 1. Aug. 1797. 5 woordſchreven om negen uren/ ten einde als dan te benoemen de kiezers en Plaats- verbaargers tot het doen van een nieuwe keuſe van Leeden tot een tweede Nationale Vergadering, inhoegen als by de Procla- matie van de N. V. van den 9 Juny l. l. is verhaaret; ter- wijl het uur van den volgende dag/ den 2. Aug. om door de kiezers de keuſe der Leeden tot de Nationale Vergadering te doen/ bepalen 5 middags om een uur ter Hoofdplaatſen als by Onze meergemelde Publicatie van den 19 Jan. 1796 ſijn onſchreven/ namentlijk Zweel, Meppel en Vries.

En op Dingsdag den 8 Aug. 1797. 5 moogens om tien uur de by Proclamatie van de N. V. in dat den 2 Juny 1797. opgeroepene Stemmereg- tigde Burgers/ om elk in ſijn

Grondvergadering ſijne heilſigſte Stem door een dubbelſij- ge of neen, een ronde beſchikking van goedkeuring of herbe- ring over het ontwerp van Conſtitutie uit te brengen/ als by Proclamatie van den 2. Juny 1797. verbaert is verbaert.

Zallende de Municipaliteiten of Scholteſſen van Zweel, Meppel en Vries, terſtond na dat de keuſe der Repræſentanten en Plaatsverbaargers zal ſijn afgelopen/ aan Ons kennis ge- ven van de benoemde perſonen/ en of deſelbe aan de by het Reglement bepaalde reguſſigen volboen/ als meede of de woord- ſchreven Vergaderingen in goede orde ſijn gehouden en af- gelopen.

Gelijſ ook de Municipaliteiten of Scholteſſen/ een ieder van ſijn district/ waar in de Grondvergaderingen worden gehouden by Ons zullen inſenden het getal der Stemmen/ zo door als tegen het ontwerp der Conſtitutie ſijn uitgebragt/ door de Stemmereg- tigde Burgers ingeſchreven/ als meede of de woordſchreven Voordſchreven opgeſteld.

Stemlyst der Stemmen uitgebragt door de Stemmereg- tigde Burgers in de Grondvergadering gehouden te over het annemen of het verwerpen van het ontwerp der Conſtitutie.

Namen en roe-Namen
der Stemmereg- tigde.

Ja. N. N. Neen.

Totaal

Totaal

Dat deze Stemming alzo is afgelopen beſchikken wy Stem- mynemers in de Grondvergadering voornoemd. Datum

den afzonderlijk verſameld door na dat de Stemming is geſchied/ op dat in ſtaat mogen ſijn deſelbe aan de Nationale Vergadering in tijds in te zenden/ tevens by deſen kennis gebede/ dat door ieder Grondvergadering twee exemplaren van het ont- werp van Conſtitutie hebben ingezonden om ter leſing gelegd te worden ter plaatſen in de Grondvergaderingen/ alwaar de Municipaliteiten of Scholteſſen het beſt geboeglyſt voordelen/ waar van door Publicatie zullen kennis geven.

En op dat niemand hier van onkundig en/ zal deze alomme worden gepubliceert en geaſſi- geert ter plaatſen/ alwaar men zulſig te doen gewoon is.

Actum Assen den 1 July 1797.

Het derde jaar der BATAAFSCHE VRYHEID.

W. TONCKENS ^{vg.}

Ter Ordonnantie van Dezelve
H. V O S, Secret.

Afbeelding 23. Drenthe (1797). Publicatie van het provinciebestuur van Drenthe van 1 juli 1797 waarbij burgers werden opgeroepen voor de grondvergaderingen van 1 en 8 augustus 1797 om 10 uur in de ochtend. Deze publicatie kwam in plaats van convocatiebiljetten. De publicatie bevat ook een model voor een oroles/verbaal.

Afbeelding 24. Friesland. Publicatie van het provinciebestuur van Friesland van 14 juli 1797, waarmee burgers werden opgeroepen voor het referendum van 8 augustus 1797. Deze publicatie kwam in plaats van convocatiebiljetten. Overigens waren Friese burgers wel met een dergelijk biljet opgeroepen voor de grondvergaderingen van 1 augustus 1797 voor de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering.

VRYHEID. GELYKHEID. BROEDERSCHAP.

PUBLICATIE.

De provisoniele Reppesentanten des Volks van Overijssel doen te weten: Also de Nationale Vergadering / ingevolge den last / by het Reglement op derzelver byeenroeping en werkzaamheid aan haat opgedragen / thans een ontwerp van Constitutie voor het Batavische Volk aan het zelve heeft voorgelegd / en reukens goedgekeurd heeft / dat alle stemgerechtigde Burgers op Dingsdag den 8ten Augustus moesten worden opgeroepen / om daar over hunne stem met Ja of Neen uit te brengen / gelijc uit de Proclamatie van dezelve vergadering / den 2^{den} Junij laatscheden geatfesteerd / is te vernemen. Zo is 't / dat wy / ten einde alles wat tot die stemming betrekking heeft in eene geregelde Orde te doen aflopen / hebben geacht gebonden te arresteren en vast te stellen / gelijc wy arresteren en vaststellen by dezen de navolgende artikelen.

1. Dat alle de stemgerechtigde Burgers dezer Provincie worden opgeroepen op Dingsdag den 8. Augustus aanstaande des voormiddags ten negen uren ieder in zyne gewone grondvergadering te verschijnen / ten einde als dan hunne beslissende stemmen voer het aannemen van het voornoemde ontwerp van Constitutie met Ja, of voer het verworpen van dat ontwerp met Neen, uit te brengen.

2. Dat het benoemen van stemopnemers op dezelfde wyze zal geschieden als dit by de verkiezing van Reppesentanten in de Nationale vergadering heeft plaats gehad.

3. Dat de stem opnemers voer dat met de stemming een aanhang gemaakt worde / een Afsct zullen opmaken van alle de stemgerechtigde Burgers in hunne grondvergadering tegenwoordig.

4. Dat zy vervolgens agter den naam van ieder als voorgezchreven opgetekenden stemgerechtigden volgens de stem die dezelve zal hebben uitgezagt zullen schryven het woord Ja of Neen.

5. Dat zy deze originele stemlijst met hunne onderteekening zullen bekrachtigen.

6. Dat zy vervolgens van deze Afsct een dubbeld zullen formieren / het zelve met hunne onderteekening authenticeren en voorts binnen tweemaal vier en twintig uren overgeven / in de Steden aan de Municipaliteiten en ten platten Lande aan de Schouten of Sigters van het ampt waar in de grondvergadering is gehouden.

7. Dat zy vervolgens de originele lijst in enen omslag zullen doen / en dien Enchetteren / en vervolgens ter bewaring aan den Secretaris der Municipaliteit of aan den Sigter of Schout van het ampt waar onder het huis / in 't welk de grondvergadering bevoort / gelegen is / zullen overgeven.

8. En dat de Municipaliteiten / Schouten en Sigters / de lijsten aan hun volgens artikel zes overgegeven ter Griffige zullen moeten bezorgen voer of op Dingsdag den vyftienden Augustus aanstaande / stellende op den omslag den datum / waar op de afzending voer hen is gedaan.

Werdende alle Municipaliteiten / Schouten en Sigters ten ernstigsten aangemaand aan de executie hier van met allen puer de hand te houden.

Terwyl wy voer 't overige alle onze Medeburgers / stemgerechtigde Ingezeten den dezer Provincie / willen hebben vermaand / gelijc wy dezelve vermaanden by dezen / om wel te overwegen dat van de bevestiging van dien dag de verbaart of misfchiet de onherstelbare ramp van de Republiec / van ons allen in 't byzonder van onse kinderen / ja van onse later nageslacht zal afhangen / en dat zy verhalven niet in gezeke blyven als dan getrouweijc en als Burgers dien het Vaderland ter harte gaat op te houden / om hunne stemmen voer of tegen / zo als zy zig tot het ern of ander in gemoede zullen verplicht agten / uit te brengen / op dat zy zig zelve niet ten enigsen dage mogen te verwipen hebben / dat zy voer hunne onverschilligheid / laanwicheit / of gezeke aan moed om by zig zelve een besluit te nemen / hebben medegewerkt om voer dat Vaderland onheilen te berokkenen / welk het als dan buiten hunne en buiten onzer aller vermogen zy zoude te hervellen.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie zal kunnen pzetenderen / zal deze alomme worden gepubliceerd en geaffigeerd / waar men zulks te doen gewoon is.

Albus gedaan ter Vergadering van de provisoniele Reppesentanten des Volks van Overijssel te Zwolle den 13 Julij 1797.

Ter Ordonnantie van Welgemelde Reppesentanten,

GERH. DUMBAR.

Te ZWOLLE, gedrukt by FRANÇOIS CLEMENT, Drukker van de provisoniele Reppesentanten van het Volk van Overijssel.

Afbeelding 25. Overijssel (1797). Publicatie van het provinciebestuur van Overijssel, waarmee burgers werden opgeroepen voor het referendum van 8 augustus 1797. Waarschijnlijk kwam ook deze publicatie in plaats van convocatiebiljetten.

De Stemgerechtigde Burgers, behoorende tot het District N^o.
en uitmakende de Grondvergadering

N. te

Ingevolge de Proclamatie van de Nationale Vergadering, representerende het Volk van Nederland, van den 2. Juny 1797., op heden den 8. Augustus 1797. byeen gekomen zynde, om derzelver Stem over *het Ontwerp van Constitutie voor het BATAAFSCHE VOLK* uittebrengen, is gebleken:

Dat Stemgerechtigde Burgers door het woord *Ja* dezelve Constitutie hebben goedgekeurd.

En dat Stemgerechtigde Burgers door het woord *Neen* dezelve Constitutie hebben afgekeurd.

Verklarende wy Ondergetekenden op ons woord van eef, en verantwoordelykheid, dat deze Stemming in behoorlyke orde en conform de wyze, voorgeschreven by het Reglement voor de Nationale Vergadering also is geschied.

Actum

den 8. Augustus 1797.

} Stemophnemers.

} oudste en jongste in Jaaren.

Afbeelding 26. Holland (1797). Model van het proces-verbaal zoals dat werd voorgeschreven in Holland om de uitslag van het referendum van 8 augustus vast te leggen. Het model is gebaseerd op het besluit van het provinciebestuur van Holland van 28 juni 1797. Een dergelijk proces-verbaal kan het geheim van de stemming hebben bevorderd.

Geesteren

Gehouden bij de Boer Egbert in de Boerschap, Geesteren
 Gerichth's Tolmest' van, den 8 Augustus 1797, des 11
 middags om 9 Uur Dinsd' daerom geopenbaert de Volgende
 Item Gezegde Boer Egbert en hebben hierna het
 goed, de Boerschap van het Boerschap van Geesteren
 het Boerschap van het Boerschap van Geesteren
 het Boerschap van het Boerschap van Geesteren

Gerrit Jan wulferink zegt ja
 Gerrit (Kraan) zegt ja
 Hendrik laarhuus zegt ja
 Jan laarhuus zegt ja
 Hendrik boijenk zegt ja
 Gerrit Jan (Krijkhaker) zegt ja
 Jan Blukken zegt ja
 Gerrit paalhaar zegt ja
 Hendrik hünzenk zegt ja
 Jan wylenk zegt ja
 Jan mensenk zegt ja
 Jan's meijer zegt ja
 Jan meijer zegt ja
 Prolet (Hottens) huus zegt ja
 Bales o'de voshaar zegt ja
 Bärnades hotten huus zegt ja
 Jan Hendrik Snijders zegt ja
 Jan's mensenk zegt ja
 Jan nishuus zegt ja
 Jan (Brembroek) zegt ja
 Jan (Cunberink) zegt ja
 Jan Hendrik (Hilberink) zegt ja
 Jesse volmerenk zegt ja
 Albert o'de volmerenk zegt ja
 Jan Hendrik haamerenk zegt ja
 Jan's kinnna zegt ja
 Bärnades (Kraan) zegt ja
 Jan Elberink zegt ja

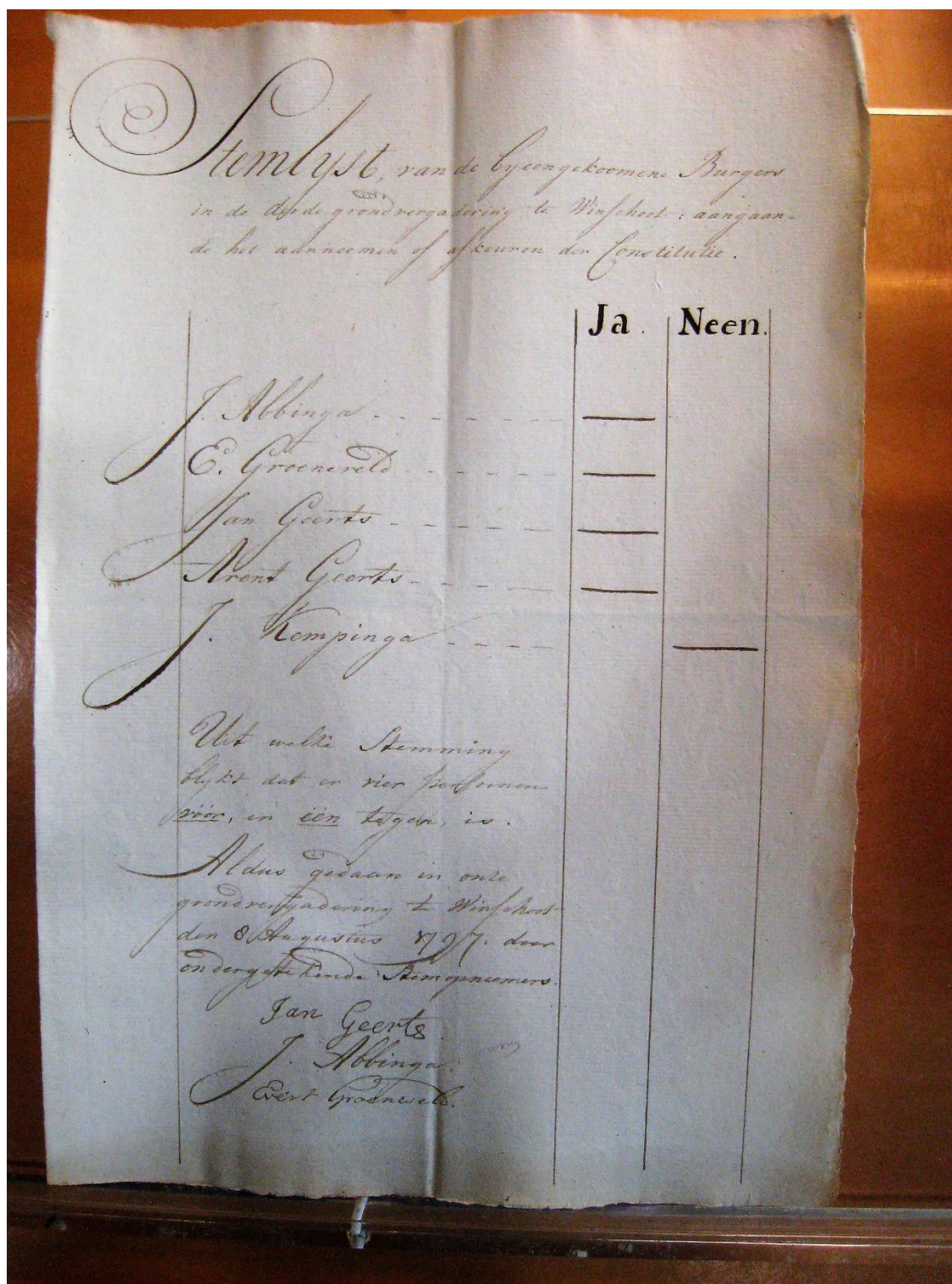
Afbeelding 27. Overijssel (1797). Eerste bladzijde van het proces-verbaal van de stemming bij 'Boer Egbert' in het boerschap Geesteren, behorende tot het platteland van Ootmarsum. De stemming was niet geheim. Dit proces-verbaal laat duidelijk zien dat de stemming mondeling was door toevoeging van het woord 'zegt'.

Don't District of Grönberg-gadering No. 5. by congercepon
Don & August 1897 in Braen hets on berlammen
over & plan van Constitution-von of beger.

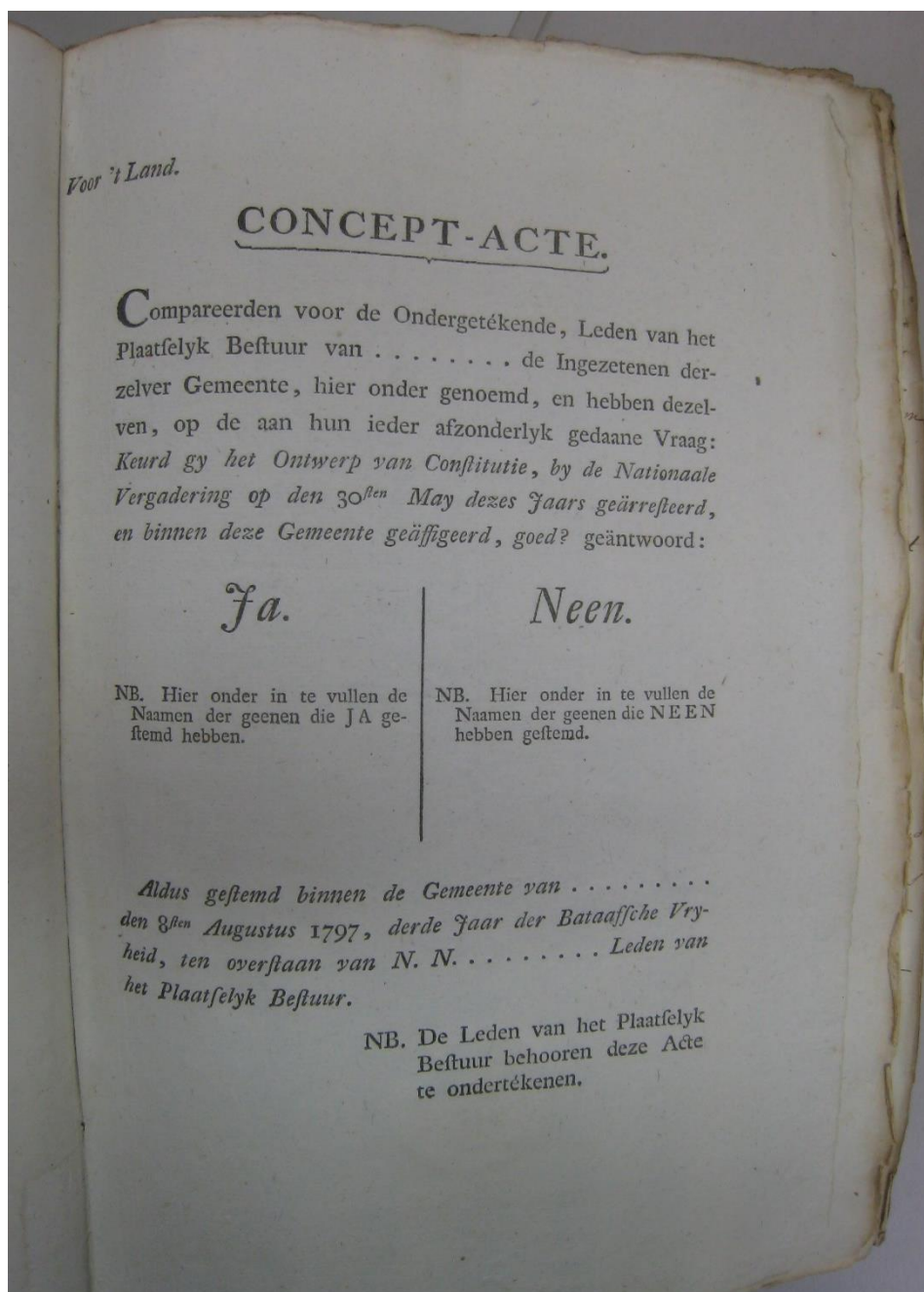
J. Posthoff
Dirk Weesman
B. Wilken

Stem of name

557

Afbeelding 31 Groningen (1797). Proces-verbaal van grondvergadering no 3 in Winschoten. De uitslag van de stemming is niet geheim. Naast de drie stemopnemers kwamen slechts twee andere burgers op in deze grondvergadering.

Afbeelding 32 Bataafs Brabant (1797). (Eerste) model van het proces-verbaal zoals dat door het provinciebestuur werd vastgesteld, behorende bij de publicatie van 5 juli 1797. Over die publicatie, de bijbehorende circulaire en dit model voor een proces-verbaal ontstond grote beroering in de Nationale Vergadering. Stemgerechtigde burgers dienden te verschijnen voor een commissie uit het plaatselijk bestuur in plaats van te stemmen in grondvergaderingen. De uitslag van de stemming was ook niet geheim als dit proces-verbaal zou zijn gebruikt.

P R O J E C T.

De Stemgerechtigde Burgers, behoorende tot de Grondvergadering van *de Gijsel 't Laar de agterstraat ende raame*. Die gehouden is in de *School*. op heden byeen gekomen zynde, om derzelver Stemmen, over het *Ontwerp van Constitutie*, voor het Bataaffche Volk, geërresteerd by de *Nationaale Vergadering* op den 30sten May laatstleden, uittebrengen, is gebleeken:

Dat het getal van Stemgerechtigde Burgers door het woord *Ja* dezelve Constitutie hebben goedgekeurd.

En dat het getal van *Zes en negentig*. Stemgerechtigde Burgers door het woord *Neen* dezelve Constitutie hebben afgekeurd.

Verklaarende wy Ondergetekenden op ons woord van Eer, en verantwoordelykheid, dat deze Stemming in behoorlyke orde is geschied.

Actum *Van Helvoirt* den 8sten Augustus 1797, derde Jaar der Bataaffche Vryheid.

<i>Jan van de Ven</i> <i>Wilhelmus Beex</i> <i>Anton Simmermans</i> <i>Horiaan van Abeelen</i> <i>Pieter van Abeelen</i>	{ { { {	Stemopneemers. Oudste en Jongste in Jaaren.
--	------------------	--

NB. Het getal van Stemgerechtigde Burgers niet in Cyffers, maar Woordelyk te stellen.

En Verklaare wy Ondergetekenden Schepenen Van Helvoirt dat hetgeen voorsz door de daal by genoemde Stemopnemers, benevens de Oudste en Jongste in Jaaren is geschied en door hyn eygen hand is onderteykend. Actum Helvoirt dato en Jaare als voorsz.
M. van den Polijberg
H. van den Broek

Afbeelding 33 Bataafs Brabant (1797). Eén van de zeer zeldzaam bewaard gebleven processen-verbaal uit Bataafs Brabant, zoals die uiteindelijk zijn gebruikt. Proces-verbaal van de stemming in een grondvergadering in Helvoirt gehouden in de school met de opsomming van de gehuchten 'de Gijsel, 't Laar, de Agterstraat en de Raame' waar de burgers woonden die tot deze grondvergadering werden gerekend. Niemand van de opgekomen 96 burgers bracht een ja-stem uit. De stemming was geheim.

S T E M L Y S T

Der gestemd hebbende Burgers, In- en Opgezetenen van dit Gewest, met aantekening van hunne *respective Grondvergaderingen*, waar in dezelve, ingevolge de Proclamatie van de *Nationale Vergadering* reprefenteerende het Volk van Nederland, van den 2 Juny 1797. waaren opgeroepen, om het hun voorgelegd Plan of Ontwerp van *Constitutie* voor het Bataafsche Volk, op den 8 Augustus daar aan volgende door een goedkeurend voor aan te neemen of wel door een afkeurend *TEGEN* te verwerpen. — En is na eene naauwkeurige opneeming van alle de ingekoomen Stemlysten gebleken dat gestemd hebben —

Voor Tegen			Voor Tegen			Voor Tegen			Voor Tegen		
No.			No.			No.			No.		
1.	Te Utrecht.	24. 21.	43.	Te Utrecht.	— 20.	95.	Nederlaagbroek.	— —	142.	Emmenes Binnen.	15. 25.
2.	—	12. 31.	49.	—	2. 19.	96.	Driebergen.	— —	143.	Emmenes Buiten.	5. 24.
3.	—	8. 16.	50.	—	5. 9.	97.	Bunnik en Vegen.	1. 32.	144.	—	9. 15.
4.	—	— 24.	51.	—	1. 22.	98.	Odyk.	— 26.	145.	Bunchooten.	1. 7.
5.	—	— 31.	52.	—	— 7.	99.	Rheenen.	— —	146.	—	— —
6.	—	3. 11.	53.	—	1. 10.	100.	—	23. 3.	147.	Zoest.	1. 31.
7.	—	7. 12.	54.	—	— 22.	101.	—	— —	148.	—	— 15.
8.	—	18. 11.	55.	—	1. 16.	102.	Stichts Veenendaal.	1. 4.	149.	—	1. 15.
9.	—	22. 20.	56.	—	2. 4.	103.	—	— 6.	150.	Oostveen C. S.	— —
10.	—	6. 20.	57.	—	1. 11.	104.	—	— 3.	151.	—	6. 2.
11.	—	17. 19.	58.	—	— 32.	105.	—	1. 6.	152.	Westbroek.	13. 7.
12.	—	12. 3.	59.	—	2. 7.	106.	Zuileflyn C. S.	— 6.	153.	Oostbroek.	— 6.
13.	—	19. 11.	60.	—	1. 2.	107.	Amerongen.	— 9.	154.	De Bilt.	— 3.
14.	—	3. 13.	61.	—	3. 15.	108.	—	— 10.	155.	Oud Maarleveen.	1. —
15.	—	5. 20.	62.	—	1. 23.	109.	Woudenberg.	3. —	156.	Zuilen C. S.	— —
16.	—	— 25.	63.	—	3. 15.	110.	—	3. —	157.	Nieuw Maarleveen.	13. 9.
17.	—	4. 26.	64.	—	3. 18.	111.	Renswoude.	9. —	158.	Maarfen.	4. 18.
18.	—	3. 18.	65.	—	3. 14.	112.	—	— —	159.	—	8. 9.
19.	—	4. 5.	66.	—	1. 23.	113.	Maar en Maarbergen.	1. —	160.	Tienhooven.	4. 3.
20.	—	6. 11.	67.	Monifoort.	— 30.	114.	Leusden C. S.	2. 14.	161.	Breukeleveen.	1. 9.
21.	—	6. 16.	68.	—	— 29.	115.	—	— —	162.	Breukelen C. S.	2. 10.
22.	—	4. 19.	69.	—	1. 28.	116.	Saoutenburg.	1. 33.	163.	—	— 12.
23.	—	10. 23.	70.	Linschooten.	— 45.	117.	Zaai.	— —	164.	—	— 15.
24.	—	3. 23.	71.	Broek en Papcop.	1. 9.	118.	—	— —	165.	Camerik C. S.	1. 24.
25.	—	26. 6.	72.	Willes Cop.	3. 29.	119.	—	— —	166.	—	— 13.
26.	—	22. 26.	73.	Lange Ruize Weide.	1. 22.	120.	Amerfoort.	5. 13.	167.	Zagveld.	— 26.
27.	—	4. 20.	74.	Vieuen.	1. 38.	121.	—	9. 13.	168.	Oostveen C. S.	— 26.
28.	—	7. 17.	75.	De Meeren.	3. 14.	122.	—	3. 9.	169.	Harmelen.	2. 37.
29.	—	11. 8.	76.	Vreeswyk of de Vaart.	13. 46.	123.	—	2. 17.	170.	Abcoude.	1. 57.
30.	—	15. 5.	77.	Hagelstyn.	6. 50.	124.	—	6. 19.	171.	— en 't Veen.	2. 86.
31.	—	9. 10.	78.	Lopik en Lopiker Capel.	— 32.	125.	—	— —	172.	Nigtevegt.	8. 11.
32.	—	1. 1.	79.	Willige Langerak.	1. 36.	126.	—	1. 36.	173.	Nederhorst den Berg.	— 11.
33.	—	3. 5.	80.	Juphaas Overeynd.	— 22.	127.	—	3. 16.	174.	Vreeland.	2. 29.
34.	—	— 10.	81.	Juphaas Nedereynd.	3. 20.	128.	—	— 16.	175.	Kortenboef.	1. 63.
35.	—	10. 21.	82.	Houten en 't Gooy.	4. 15.	129.	—	6. 25.	176.	Bismbrugge.	9. 36.
36.	—	7. 15.	83.	Schonsauwen.	— 44.	130.	—	5. 14.	177.	Loenrefloot.	— —
37.	—	11. 23.	84.	Schikwyk.	— —	131.	—	11. 26.	178.	Loenen en Nieuwerfluis.	9. 26.
38.	—	— 3.	85.	Tul en 't Waal.	— —	132.	—	10. 21.	179.	Ankeveen.	— 25.
39.	—	— 8.	86.	Langerak over Lecq.	7. —	133.	—	3. 21.	180.	Thaamen.	5. 45.
40.	—	9. 18.	87.	Wyk by Duursede.	— 35.	134.	—	5. 17.	181.	Thaamen en Uithoorn.	1. 44.
41.	—	7. 15.	88.	—	— 36.	135.	—	— —	182.	Uithoorn.	— 49.
42.	—	13. 3.	89.	—	— 40.	136.	—	— —	183.	Denmerik.	— 44.
43.	—	7. 22.	90.	—	— 53.	137.	Hoogeland.	— 86.	184.	Mydrecht.	— 81.
44.	—	7. 12.	91.	Werkhoven.	— —	138.	—	— —	185.	—	— 22.
45.	—	11. 11.	92.	Kooten.	— —	139.	—	— —	186.	—	— 42.
46.	—	3. 20.	93.	Doorn.	4. 1.	140.	Baaren.	18. 11.	187.	Mydrecht en Wilnis.	— 64.
47.	—	— —	94.	Overlaagbroek.	— 141.	141.	—	11. 10.	188.	Wilnis en Westveen.	— 30.
Transport 386. 762.			Transport 467. 1706.			Transport 622. 2282.			Totaal 750. 2460.		

Zeven Honderd en Vyftig voor het Ontwerp van *Constitutie* en dus aangenoomen, en Drie Duizend Vier Honderd en Zestig *TEGEN* hetzelfde en dus verworpen hebben.

Utrecht 23 Augustus 1797.

Het derde jaar der Bataafsche Vryheid.

1797
1798

Afbeelding 34 Utrecht (1797). Publicatie van het provinciebestuur van Utrecht van 23 augustus 1797 waarbij de (gedetailleerde) uitslag van de stemming in deze provincie bekend werd gemaakt.

VRYHEID. GELYKHEID.
BROEDERSCHAP.

PUBLICATIE.

De proviſionele Repreſentanten des volks van Overijſſel doen te weten: dat de ſtemliſten der reſpectie grondbegaderingen op den 8^{ſten} dezer maand binnen deze Provintie vergaderd geweest om het ontwerp van Conſtitutie door de Nationale Vergadering voorgedragen goed of af te keuren / by ons ingekomen en geexamineerd zynde / verbonden iſ / dat het zelve ontwerp by eene meerderheid van tien duyzend drie honderd een en tagtig tegen drie duyzend een honderd zeven en vyftig ſtemmen, namens deeze Provintie door het volk iſ verworpen; op dat een iegelyk ſig daar naar moge kunnen gedragen.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie zal kunnen pretenderen / zal deeze alomte worden gepubliceerd en geaſſigneerd / waar men zulks te doen gewoon iſ.

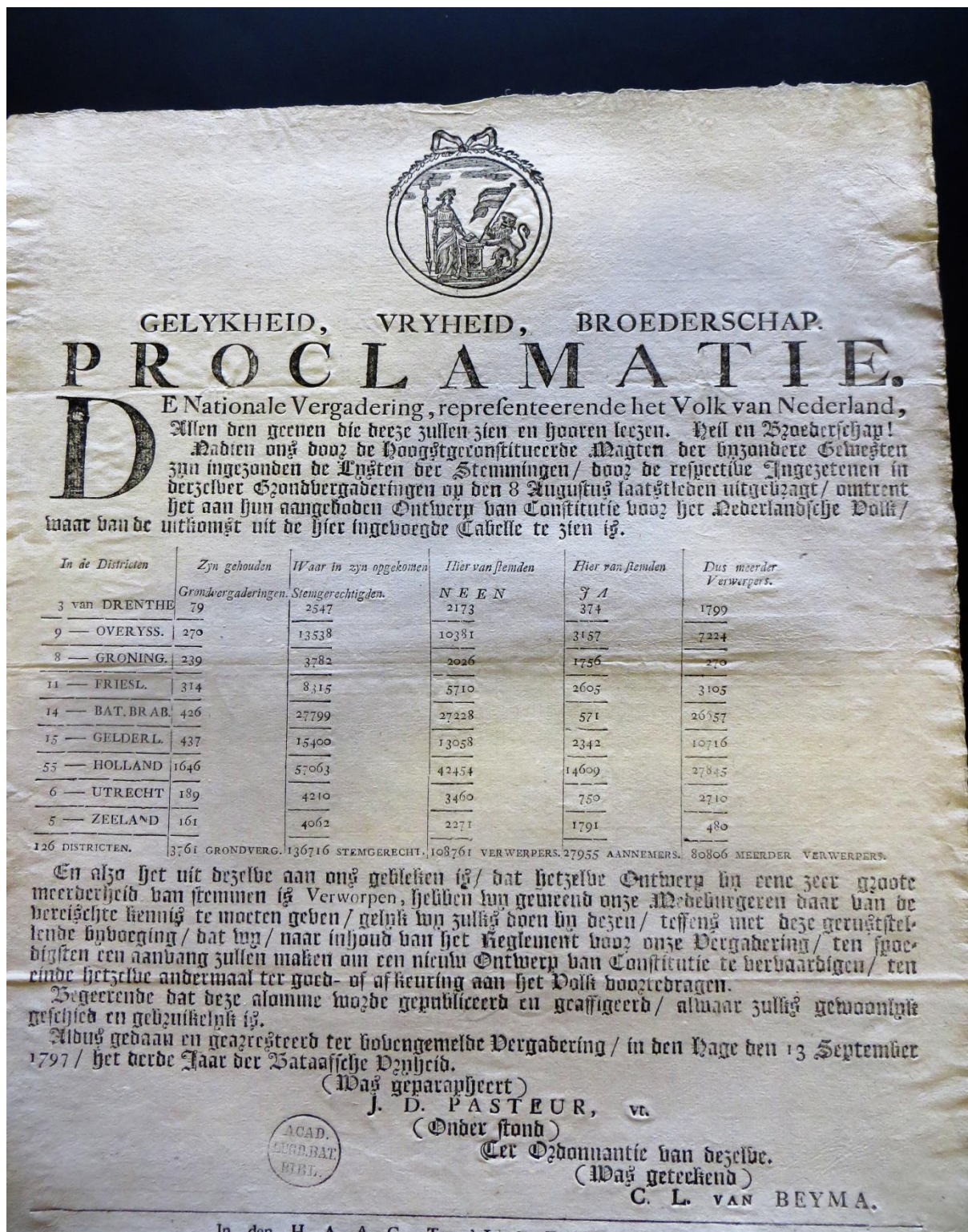
Alus gedaen ter Vergadering van de proviſionele Repreſentanten des Volks van Overijſſel te Zwolle den 17 Auguſtus 1797.

Ter Ordonnantie van Welgemelde Repreſentanten,

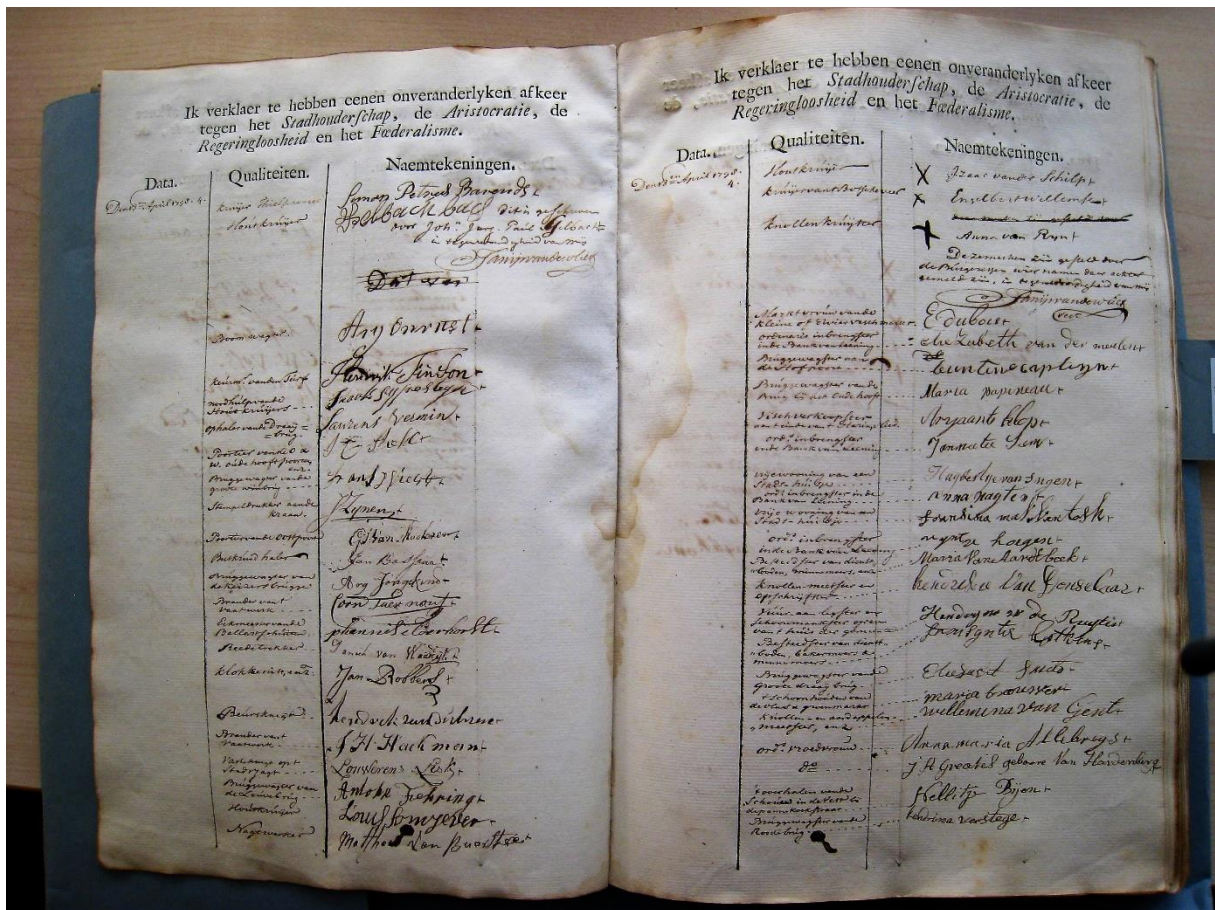
GERH. DUMBAR.

Te ZWOLLE, gedrukt by FRANÇOIS CLEMENT, Drukker van de proviſionele Repreſentanten van het Volk van Overijſſel.

Afbeelding 35. Overijſſel (1797). Publicatie van het provinciebestuur van Overijſſel van 17 augustus 1797 waarmee de officiële uitslag van het referendum van 8 augustus 1797 werd meegedeeld.

Afbeelding 36 Nationale Vergadering. Proclamatie van de Nationale Vergadering van 13 september 1797 waarmee de officiële uitslag van het referendum van 8 augustus 1797 wordt meegedeeld. Een proclamatie werd voorgelezen vanaf de pui van stadhuizen en gerechtshuizen op het platteland en vervolgens aangeplakt.

Afbeelding 37 Rotterdam (1798). Register met handtekeningen onder de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ door mannen en vrouwen die voor de uitoefening van hun beroep afhankelijk waren van de overheid. In dit register staan 1.200 namen. Lang niet alle personen zijn stemgerechtigd. Zij werden door de ondertekening ook niet stembevoegd. Ook vrouwen hebben getekend. Personen die niet konden schrijven, plaatsten een kruisje.

GELIJKHEID, VRIJHEID,
BROEDERSCHAP.

NOTIFICATIE.

DE ADMINISTRATIVE MUNICIPALITEIT VAN AMSTERDAM, bij Afschijf van het Administratief Bestuur van het voormaalg Gewest Holland / in dato 6 April laatstleden / kennis bekomen hebbende / dat dezelve tot Agenten ter regeling en zuivering der Grondvergaderingen van de veertien Districten aan het He / heeft benoemd de Burgers:

FREDERIK BUCHNER,
CORNELIS VAN DER BURG,
ISAAC MOSES BOCK,
PIETER GORDIJN,
JACOB GROEN,
JOAN GEORGE HOLTZHEIJ,
HENDRIK HEUSKEN,
JOHANNES PLOEG GERRITSZ,
RUDOLPH HENDRIK PORTENER,
GERRIT ROMEIJN,
ADRIANUS SCHIERHOUT EN
JAN HENDRIK TELTING.

ZO IS HET, dat de Municipaliteit voornoemd / vermeend heeft / zulks ter kennis van de Gemeente te moeten brengen / ten einde een iegelijk die het aangaat / dezelve Agenten in gemelde qualiteit erkenne; met last op een ieder / welke mogt worden verzocht / of des noods gerequireerd / voor dezelve te verschijnen / aan zodanig verzoek of requisitie / onverwijld te voldoen; zullende de voornoemde Agenten / hunne zitting houden in het West-Indisch Huis / op de Sarnaalenmarkt.

Gearresteerd den 10den en Gepubliceerd den 11den April 1798, het
Vierde Jaar der Bataafsche Vrijheid.

NICOLAAS VAN VEEN PIETERSZ., vt.

Ter ordonnantie van de Municipaliteit voorn.

F. J. PELLETIER.

Te Amsterdam, ter STADS-DRUKERY, op het Rockia, en te bekomen bij Pieter Hendrik Dronberg.

Afbeelding 38. Amsterdam (1798). Publicatie van het stadsbestuur van Amsterdam waarbij de benoeming van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen wordt bekend gemaakt. De commissie houdt zitting in het West-Indisch Huis.

VRVHEID, GELYKHEID,
BROEDERSCHAP.

AFKONDIGING.

De Municipaliteit der Stad Leyden brengt bij deze ter kennis van alle Burgers en Inwooners derzelve Stad, dat het Ontwerp van Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, door de Constitueerende Vergadering ter goed- of afkeuring aan het zelve Volk voorgedragen, van morgen af, ter leezing voor een ieder zal voorleggen in de Pieters- Hooglandsche- en Maarekerken; in welke bekwaame plaatsen daar toe zijn gereedgemaakt; van des morgens ten negen, tot des avonds ten zeven uren: Ook legt reeds in sommige Herbergen en publieke Plaatzten ter leezing een Exemplaar van het voornoemde Ontwerp. En vertrouwt gemelde Municipaliteit, hiermede te voldoen aan de Aanschrijving van het Administratief Bestuur van het voormalig Hollands Gewest van den 4^{den} dezer.

Aldus gearresteerd bij de Municipaliteit der Stad Leyden, den 8. April 1798., *het vierde Jaar der Bataafsche Vrijheid.*

Gezien door JOANNIS GIEBE,
Voorzitter.

En den 9^{den} daar aan volgende den Volke gepubliceerd

Bij mij

J. C. POTGIETER,
Secretaris.

Te Leyden by P. H. TRAP, Ordinaris Stads-Drukker, 1798.

Afbeelding 39. Leiden (1798). Publicatie van de terinzagelegging van het *Ontwerp van Staatsregeling* in de Pieterskerk, de Hooglandse Kerk en de Marekerk. Ook in Leiden zijn exemplaren ter inzage gelegd in sommige herbergen, maar die zijn niet met name genoemd.

GELYKHEID, VRYHEID, BROEDERSCHAP!

NOTIFICATIE.

De Administratieve MUNICIPALITEIT der Stad Delft, als uitmakende de Hoofdplaats van het District de Delft N° 37, Notificeert by heeren aan alle Haare Medeburgen, dat Zy ter volboeninge aan de Aanschryvinge van het Administratief Bestuur van het Voormalig Hollands Gewest van dato den 4. April laatstleeden, heeft goedgebondeu om op de nabolgende Plaatsen een Exemplaar van het door de Constituerende Vergadering, Representerende het Bataafsche Volk, aangenoomen Ontwerp van Staatsregeling, als meede der Proclamatie van doozne Constituerende Vergadering, ter Leezinge aan de Burgers van dit District doozteleggen; als: In de Societeit VOOR EEN-EN ONDEELBAARHEID, aan de Oostzyde van de Oude Delfte; in de Herberg DE VERGULDE ZON, by den Burger FRANS DIELWART; in de Herberg HET VERGULDE VLIES, by den Burger CORNELIS VAN BELLECOM; in de Herberg DEN GOUDEN MOLEN, by de Wed. van HENDRIK MIDDENDORP. En laatstelyk in de Herberg DEN BOLK, by den Burger FRANS RODENRYS, aan de Buyten Waterfloot dezer Stad; zullen de deze Leezinge kunnen gebaan worden van sonden aan na de Publicatie dezer en geduuren tot den 23. dezer Maand, alszynde de Dag, waar op hetzelfde Ontwerp door de daar toe verklaard gewoorden zynde Stemgerechtigde Burgers zal moeten worden Aangenoomen of Verworpen.

Alsdus Gedaan en Gearresteerd by opgemelde Municipaliteit den 9. April 1798. Het Vierde Jaar der BATAAFSCHE VRYHEID, en Gepubliceert den 10. daaraanbolgende.

M. s'GRAVESANDE, vt.

In kennisfe van my Secretaris,

PIETER SNOECK.

Te DELFT Gedrukt, by N. Z. VAN DER KLOOT, 'sLands Klein-Zegel-en Stads-Drukker, &c.

Delft I 2. 33

Afbeelding 40. Delft (1798). Publicatie van de terinzagelegging van het *Ontwerp van Staatsregeling* op verschillende plaatsen in de stad Delft.

PUBLICATIE.

Gelykheid, Vryheid, Broederschap.

De Municipaliteit der Stad Schiedam/ van het uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiecq ontfangen hebbende/ eenige Exëmplaaren van het ontwerp van Staatsregeling voor dezelve Republiecq, den 17 Maart dezes Jaars by de Constituërende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, gearresteerd; heeft goedgebonden hetzelve/ zo veel mogelijk is/ ter kennisse van haare Meedeburgers te brengen; en notificeerd mitsdien by dezen/ dat van heden af/ op elk der navolgende plaatzen een Exëmplaar van hetzelve ontwerp, ter visie en exäminatie leggen zal; als:

In de Stads Doelen. In het Koffyhuis van de *Erven van David Schoenmaker*. In het Koffyhuis van *Casper Bierhoff* en in de Herbergen van de *Weduwe Huygen*, *Gerardus Swaan*, *Jacobus Crabbé Junior*, *Dirk Bos* en de *Weduwe Stolk*.

Aldus gedaan en gearresteerd den 16de April 1798. *Het vierde Jaar der Bataafsche Vryheid*. En gepubliceert den 17de daaraanvolgende.

In kennisse van my

J. W. HOEKWATER.

Te Schiedam gedrukt by *Abraham Bakker*, Stads-Drukker.

Afbeelding 41. Schiedam (1798). Publicatie van de terinzagelegging van het *Ontwerp van Staatsregeling*. Het stadsbestuur van Schiedam gebruikt nog het stadswapen op de officiële publicaties. Afbeeldingen van wapens op borden, koetsen, in kerken en stadhuizen etc. werden gezien als overblijfselen van het feodale verleden en dienden uit het openbare leven te verdwijnen. Vergelijk de publicaties van de stadsbesturen van Den Bosch en Leiden, zonder dergelijke klassieke attributen.

N O T I F I C A T I E.

De Municipaliteit der Stad Dordrecht en de Merwede, van het Administratief Bestuur van het voormalig Hollandsch Gelwest/ ontfangen hebbende eenige Exemplaren van het Ontwerp van Staatsregeling, ten einde dezelve op alle zodanige Plaatsen ter lezing voors te leggen/ als dezelve ter bereiking van het oogmerk der Constitueerende Vergadering/ representerende het Bataafsche Volk/ het meest geschikt zal oordeelen; maakt by dezen aan de Burgern bekend/ dat ter voldoeninge aan voorsz. Aanschrijving/ op ieder der nabolgende Vergaderplaatsen van Societeiten/ een Exemplaar is gelegd voors die geenen/ welke/ als Leden van dezelve/ de Lecture daar van begeeren/ te weeten:

In de Societeit aan de Beurs.
In de Societeit by den Burger van Cleeff.
In de Societeit by den Burger Grootveld.
In de Societeit by den Burger Trumpi.

In de Societeit in de Fransche Kerk.
In de Societeit in de Gouden Leeuw.
In de Societeit by de Blaauw Poort.

En dat/ ten meer algemeenen gebzuike/ op de nabolgende Publycque Plaatsen/ meede/ voors des begeerende/ een Exemplaar ter lezing zal worden gehouden/ te weeten:

In 't Hooftshuis aan de Beurs.
By den Burger de Wys aan de Tolbrug.
In de Gouden Leeuw.
By Frans Ketelaar, in den hoek aan de Zakkendragers Poort.
By den Burger Elias Ketting.
In 't Logement de Rooden Leeuw.
In 't Logement Belle Vue.
By den Burger Buitenhok.
In 't Groot Schippers Huis.
In 't Hof van Brustel.
In 't Konings Plein.

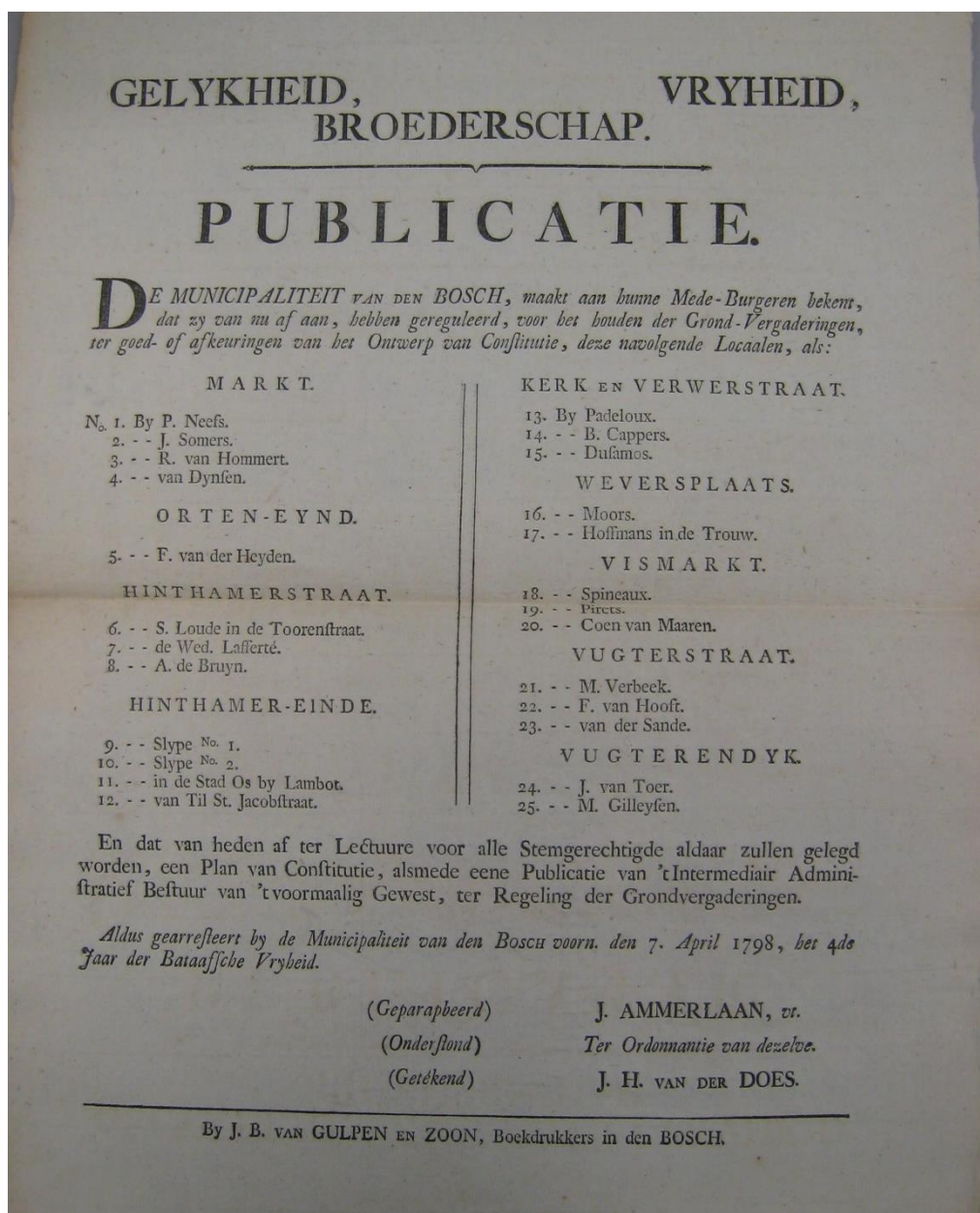
In de Paauw, by den Burger Krebber.
In de Witte Valk.
In de St. Joris Doele.
In de Marchal de Turenne.
In de Cloveniers Doele.
By den Burger Huibert Kuik, op de Nieuw Brug.
In de Keizers Kroon.
By den Burger J. van Leen, in de Augustyne Kamp.
By de Wed. Hole, in de Lombertstraat.
By den Burger Haastis, in de Visstraat.
By den Burger van Schelven, in de Palingstraat.
In der Mennoniten Kerk.

Aldus na openbare Klokkengeslag van de Puy van den Raadhuize bekend gemaakt, den 11 April 1798, het vierde Jaar der Bataafsche Vryheid.

In kennis van my Secretaris,

M. G. R E E S.

Afbeelding 42 Dordrecht (1798). Publicatie van de terinzagelegging van het Ontwerp van Staatsregeling.

Afbeelding 43. Den Bosch (1798). Publicatie van de terinzagelegging van het *Ontwerp van Staatsregeling*. De 25 lokalen zijn de plaatsen waar de grondvergaderingen werden gehouden. De indeling is gebaseerd op de negen blokken waarin de stad was verdeeld. In die negen blokken zorgden de armmeesters voor de armenzorg. Een blok is in Den Bosch een stadswijk. In principe ontving het stadsbestuur 25 exemplaren, voor elke grondvergadering één. De publicatie verschijnt daags nadat de constitutieteksten in de stad zijn aangekomen.

De Municipaliteit der Stadt Dordrecht en de Merwede, ten einde de Agenten, tot Regeering en zuivering der Grondvergaderingen, door het Administratief Bestuur van het voormeld Hollandsch Gewest, benoemd voor het District van de Merwede, zoo veel mogelijk in dezen raak behulpzaam te zijn, heeft goedgevonden, alle Burgers deezer Stadt en Merwede, welke in zig bevinden, de qualiteiten, hier onder vermeld, en vervat in de Proclamatie van de Confinueerende Vergadering, representerende het Bataafsche Volk, van den 23 April 1798, mitsgaders de Instructie, bij het uitvoerende bewind, in dato 13 Maart laatstleden voor gem. Agenten gearresteerd; op te roepen en uit te nodigen bij deen, ten einde op den Raadhuize deezer Stadt, voor gem. Agenten te compareeren, omme, door dezelve tot het Stemrecht bevoegd geoordeelt zijnde, bij de Municipaliteit, de gefelde Verklaring af te leggen, en te onderteekenen, aan dewelke alsdan een Declaratoir van zijn Stemrecht zal worden ter hand gefield, ten dezen einde zal, zoo door de Agenten voorn., als door eene Commissie uit de Municipaliteit, worden gevaceerd, Zondag, Maandag, Dingsdag en Woensdag, den 13, 14, 15, 16, 17, 18 April aanstaande, des Morgens van Negen tot Een, en 's Namiddags van Drie tot Zeven Uren.

Werdende een ieder, wel ernstig gewaarschouwd, omme, wanneer hij de voorn. qualiteiten of vereischens, niet in zig mogte bevinden, niet voor gemelde Agenten te verschijnen, om zig tot het Stemrecht voor te doen, en hun alzo, waare 't mogelijk, te misleiden, dewijl men zig daar door zoude blootstellen aan de onaangename gevolgen, welke uit dusdanige handelwijzen zouden voortvloeijen. — Gelijk in tegendeel een ieder welke in zig de bevoegdheid, tot 't Stemrecht bezit, wordt vermaand, om door onagtsaamheid, deeze gelegenheid, tot 't aanneemen van het Stemrecht, niet te laten voorbijgaan, dewijl zij zig het gemis daar van, en der voordeelen hier aan verknogt, zelve zouden te wijten hebben.

Tot het Stemrecht zullen kunnen worden toegelaten:

Alle Personen, die den ouderdom van volle 20 Jaaren hebben bereikt, in de Lasten der Maatschappij hun aandeel dragen, en inboorlingen zijnde, ten minsten gedurende de laatste Twee Jaaren, dog vreemdelingen zijnde, ten minsten gedurende de laatste Tien Jaaren, in deeze Republiek hunne vaste woonplaats gehouden hebben, — en welke in handen der Municipaliteit, zullen afleggen, en in een daar toe geformeerd Register onderteekenen de navolgende Verklaring:

„Ik houde het Bataafsche Volk voor een vrij en onafhankelijk Volk, en beloof aan het zelve trouw, Ik verklaare mijnen onveranderlijken afkeer van het Stadhouderlijk bestuur, het Fœderalisme, de Aristokratie en Regeeringeloosheid, Ik beloof dat ik in alle mijne verrigtingen, het zij als Stem-oeffenend Burger, het zij als Kiezer, alle de voorschriften der Staatsregeling getrouwelijk zal opvolgen, en nimmer mijne stem geven aan iemand, wien ik houde te zijn, een voorstander van het Stadhouderlijk, Fœderatief of Aristokratisch bestuur.”

Van het Stemrecht zijn uitgesloten.

Alle die in Eed of bediening zijn van eenige vreemde Mogendheid, of daar van eenig Pensioen genieten.

Alle Leden van eenige buitenlandsche Corporatien, tot welker Lidmaatschap; het zij ondercheiding van geboorte, het zij de aflegging van eenige Godsdienstige gelofte vereischt word.

Alle Lijf- en Huisbedienden, die tot Personelijke dienst behooren, en inwoonen bij hun welke zij dienen.

Alle die in Wees, Diaconie, Armhuizen of andere Gestigten, als behoeftigen onderhouden worden.

Alle die in het laatste afgelopen half Jaar, tot den Dag der oproeping te rekenen, uit de Armenkasfen zijn bedeeft geworden.

Die om verkwinging, wangedrag, of gebrek aan verstandelijke vermogens, onder Curateele staan, Bankbreukigen, mitsgaders, die geen, wiens Boedel insolvent verklaard is, die hunne Creditreuren derzelver agterweezen, niet ten genoegen zullen hebben voldaan, niet tegenstaande zij het beneficium van Cessie mogten hebben verkregen.

Die door een Regterlijk Decreet in staat van beschuldiging gesteld zijn, mitsgaders die welke in Regten voor Eerloos gehouden worden.

Alle die overtuigd worden, voor Geld, of Geldswaarde, Een of meer Stemmen bekomen, of verkogt te hebben.

Alle de geene welke voor den 22 Januarij laatstleden, volstrekt in geene Grondvergaderingen zijn opgekomen.

Eindelijk zullen nog ingevolgen de Publicatie van het Uitvoerend bewind der Bataafsche Republiek, in dato 2de April laatstleden, niet in de Grondvergaderingen worden toegelaten, die Burgers, die zig tot het dragen der Wapenen onwillig hebben verklaard, en niet vallen in de termen van het Reglement, volgens het welk zij van de driedubbelde Contributie zijn gelibereerd.

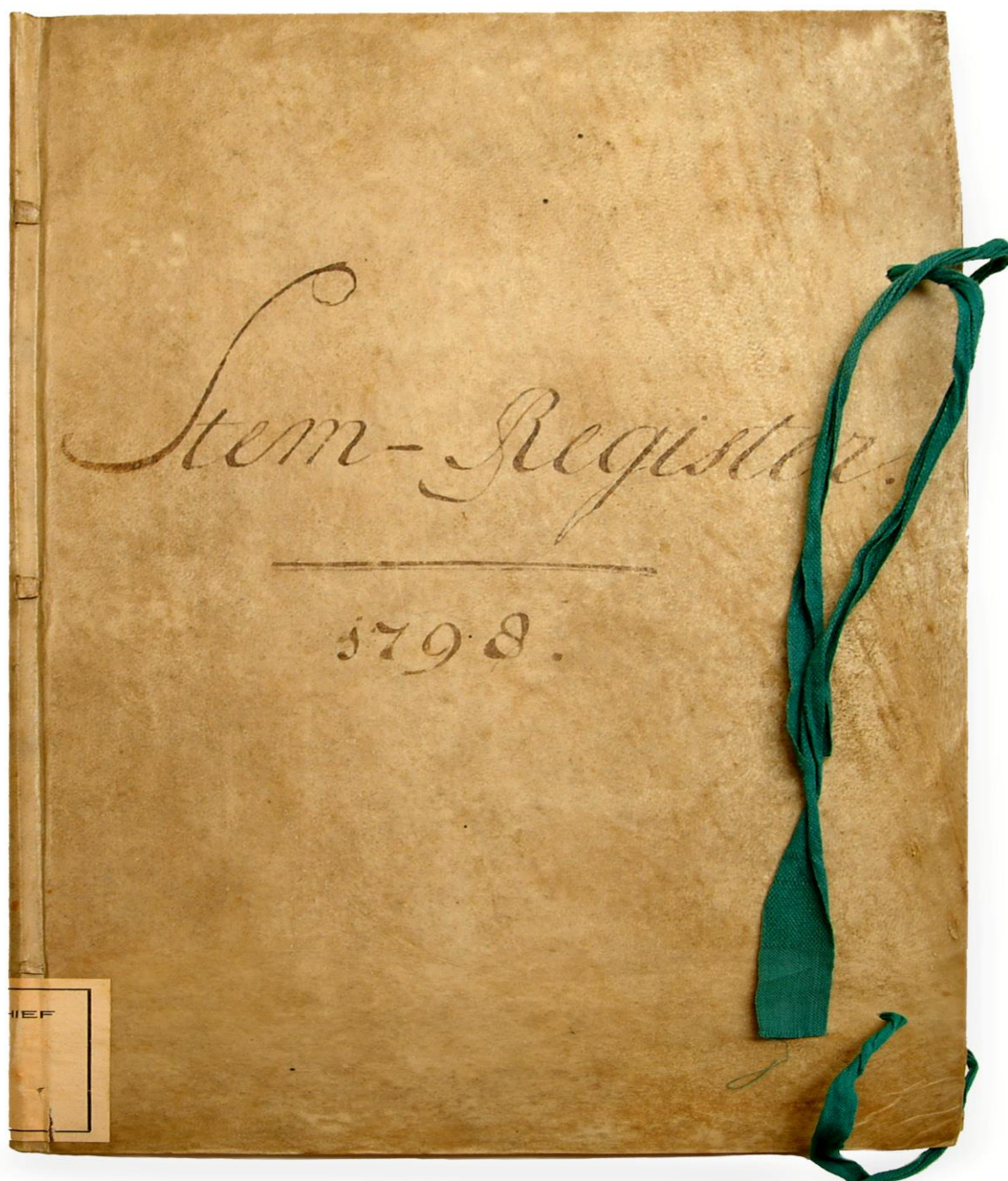
Actum Dordrecht den 11 April 1798, het vierde Jaar der Bataafsche Vrijheid.

N.B. Een ieder Stembevoegde zij bedagt, de Letter en Nummer zijner woonplaats, des, opgaave te doen, in welcke Grondvergadering hij bevorens is opgekomen.

Ter ordonnantie van de Municipaliteit der Stad Dordrecht en de Merwede.

H. L. v. d. SANTHEUVEL.

Afbeelding 44 Dordrecht (1798). Circulaire van het stadsbestuur van Dordrecht rondgebracht aan stemgerechtigde burgers om te verschijnen voor de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, om vervolgens na toelating de verklaring af te leggen van onveranderlijke afkeer. Zie ook de 'N.B.' waarbij burgers zelf moeten aangeven welke grondvergaderingen zij hebben bezocht.

Afbeelding 45. Tiel (1798). Stemregister van de stad Tiel. In dit boek bevinden zich drie registraties van stembevoegde burgers. Eén met de lijst van burgers die de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' hebben afgelegd om zo te mogen deelnemen aan het referendum van 23 april 1798. De registratie werd geopend op 10 april 1798.

V R Y H E I D, G E L Y K H E I D,
O N D E E L B A A R H E I D.

NOTIFICATIE.

De Agenten tot regeling en zuivering der Grondvergaderingen van de veertien Districten aan het Yc, maaken door dezen / aan hunne Medeburgere bekend / dat alle die geenen / welke vermeenen door hun / in het beneemen van hun Stemrecht / te zijn bevoegd / en een Certificaat van Civisme kunnen produceeren / door 6 Persoonen geteekend / (en bekend te staan in het principe van den 22 Januarij l. l. niet alleen / maar dat dezelve zullen moeten verantwoorden / dat hij / die meent in zijn recht bevoegd te zijn / ook staat in bovengemelde principes;) zich kunnen bevoegen ter hunner Vergadering / zitting houdende in het West-Ind. Huis / van Saturdag morgen 9 uren / tot 8 abonds 10 uren; doch wel indagtig te zijn op de Acte van Civisme te stellen de Nummer van hun District en Grondvergadering; terwyl zij / aan den anderen kant / van hunne Medeburgers eischen / dat ieder / welke enige gegronde aanklagte tegen hunne / tot het Stemrecht bevoegd verklaarde Medeburgers / heeft / en hieraan het noodige bewijs zoude kunnen produceeren / met hunne naamtekening bekrachtigd / hetzelve ter hunner kennisse brengt. Een ieder op het allerernstigste vermaanende / Agenten voornoemd / in deze / niet te misleiden.

Gearresteerd en Gepubliceerd den 20sten April 1798; het vierde Jaar der Bataafsche Revolutie.

Uit Naam van Agenten voornoemd:

J. M. BOCK, *Secretaris.*

Te STADS-DRUKKERIJ, op het Rockin; en worden uitgegeven bij Pieter Hendrik Drankberg.

Afbeelding 46. Amsterdam (1798). Publicatie van de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen, aangeplakt in de nacht van vrijdag 20 op zaterdag 21 april 1798, waarbij burgers die niet waren toegelaten om de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' te tekenen alsnog de gelegenheid kregen om dat te doen, op vertoon van een acte van civisme te tekenen door 6 personen. Pas na registratie konden burgers toegelaten worden tot de stemming op 23 april 1798.

GELIJKHEID, VRIJHEID, BROEDERSCHAP.

De Commissie, door en uit de Administratieve Municipaliteit van Amsterdam, benoemd tot het byeenroepen der Nationaale Grondvergaderingen, tegen den 23sten deezer, voor zo verre deeze Stad en derzelver Jurisdic tie betreft, notificeert by deeze, dat op Maandag den 23sten April 1798, de Grondverga-
deringen, ter goed- of afkeuring, over het **ONTWERP VAN STAATS-
REGLING**, in de volgende plaatsen zullen worden gehouden, als in:

DISTRICT I EN MEER.

Namiddag, ten vyf Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Bloemendaal, by Schot, op den Overtoomfchen Weg.
2. Misha, op de Buiten Cingel, tuschen de Leidiche-
en Weterings-Poorten.
3. De Valk, op de Buiten Cingel, tuschen de Leidiche-
en Raam-Poorten.
4. Feerzicht, op de Buiten Cingel, over de Raampoor.
5. De Bahia, agter de Kathuizers.
6. t Huis N° 3, op 't Haarlemmer Plein, tuschen de
Haarlemmerdyk en Houtstraat.
7. Yezicht, op de Schans, by de Haarlemmerpoort.
8. dito.
9. Witte Paard, op den hoek van de Oranjestraat en
Houttuinen.
10. dito.
11. De Bel, op de hoek van 't Haarlemmer Plein.
12. Elends Kerk.
13. dito.

DE VEERTIEN DISTRICTEN VAN HET YE.

DISTRICT I.

Voormiddag, ten agt Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Gasthuis Kerk.
2. De Lombard.
3. dito.
4. Collegium Medicum, boven de groote Hal, over het
Zee-Comptoir.
5. De Star, in de Warmoesstraat.
6. De Oude Kerk.
7. dito.
8. 't Oude Wapen van Embden, op de Nieuwendyk.
9. De 3 Moorlaanen, op de Nieuwendyk.
10. De Nieuwe Stads Herberg, aan 't Ye.
11. De West-Indische en Vreemde Vloot, op 't Water.
12. Wagtkamer, op 't Zeerecht.
13. De Oudeyds Kapel.
14. De Oude Kerk.
15. De Munnik, op den hoek van de Munnikenstraat.

Namiddag, ten half Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Gasthuis Kerk.
2. De Lombard.
3. dito.
4. Collegium Medicum, boven de groote Hal, over het
Zee-Comptoir.
5. De Star, in de Warmoesstraat.
6. De Oude Kerk.
7. dito.
8. 't Oude Wapen van Embden, op de Nieuwendyk.
9. De 3 Moorlaanen, op de Nieuwendyk.
10. De Nieuwe Stads Herberg, aan 't Ye.
11. De West-Indische en Vreemde Vloot, op 't Water.
12. Wagtkamer, op 't Zeerecht.
13. De Oudeyds Kapel.
14. De Oude Kerk.
15. De Munnik, op den hoek van de Munnikenstraat.

DISTRICT II.

Voormiddag, ten agt Uuren.

- Grondvergadering.
1. In het Engelse Weeshuis, op de O. Z. Achterburgwal.
2. Het Gasthuis.
3. Illustre School, op de Fluweele Burgwal.
4. dito.
5. Oude Mannenhuis.
6. Waale Kerk.
7. St. Joris Hof.
8. Zuider Kerk.
9. Herfelde Lutherische Kerk.
10. De Burgt, in de Dykstraat.
11. dito.
12. Wagtkamer, boven de Waag, op de Nieuwe Markt.
13. De Geneverboom, op de Nieuwe Markt.
14. De Schreijers Tooren.

Namiddag, ten vier Uuren.

- Grondvergadering.
1. In het Engelse Weeshuis, op de O. Z. Achterburgwal.
2. Het Gasthuis.
3. Illustre School, op de Fluweele Burgwal.
4. dito.
5. Oude Mannenhuis.
6. Waale Kerk.
7. St. Joris Hof.
8. Zuider Kerk.
9. Herfelde Lutherische Kerk.
10. De Burgt, in de Dykstraat.
11. dito.
12. Wagtkamer, boven de Waag, op de Nieuwe Markt.
13. De Geneverboom, op de Nieuwe Markt.
14. De Schreijers Tooren.

DISTRICT III.

Voormiddag, ten agt Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Admiraliteits Lynbaan.
2. Oost-Indisch Compagnies Magazyn.
3. Het Groene Huisje, by de Ooster Kerk.
4. Ooster Kerk.
5. De Gekroonde Kachel, in de kleine Kattenburger-
Afsat.
6. De Tuoren van Cordaan, op de Kadyk.
7. dito.
8. dito.
9. 't Land Magazyn.
10. 't Wagthuis, aan 't Funy.
11. De Lindeboom, op de Kadyk.
12. dito.
13. De Plant Royal, op de Kadyk.
14. 't Kweekschool voor de Zeevaart.

Namiddag, ten vier Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Admiraliteits Lynbaan.
2. Oost-Indisch Compagnies Magazyn.
3. Het Groene Huisje.
4. Ooster Kerk.
5. De Gekroonde Kachel, in de kleine Kattenburger-
Afsat.
6. De Tuoren van Cordaan, op de Kadyk.
7. dito.
8. dito.
9. 't Land Magazyn.
10. 't Wagthuis, aan 't Funy.
11. De Lindeboom, op de Kadyk.
12. dito.
13. De Plant Royal, op de Kadyk.
14. 't Kweekschool voor de Zeevaart.

DISTRICT IV.

Voormiddag, ten agt Uuren.

- Grondvergadering.
1. In de Nieuwe Stads Herberg, in de Plantagie.
2. dito.
3. Het Leproenhuis.
4. De Bischop, op de Breesfaat.
5. De Visch-Negotie, op de hoek van de Jooden Visch-
markt.
6. Het rechte oude Meehuis, op de Jooden Breesfaat.
7. Vergulde Bekken, op de Jooden Breesfaat.
8. De Hout, op de Jooden Breesfaat.
9. De Blaauwe Druif, op de hoek van de Jooden Bree-
faat en Oudenburgerstraat.
10. G. H. Groen, op de hoek van de Kerkstraat en Nieuwe
Rapunburgerstraat.
11. De Nieuwe Stads Herberg, in de Plantagie.
12. De oude Schenkluis, op de hoek van de Vinkebuurt,
by de Scharbierluis.
13. De Nieuwe Stads Herberg, in de Plantagie.
14. De Plant Royal, op de Kadyk.

15. dito.
16. dito.
17. dito.
18. dito.
19. dito.
20. dito.
21. dito.
22. De Eendragt, op de hoek van de Rapenburgergragt,
over de Plantagie.
23. De Roefenobel, in de Oudenburgerstraat.
24. Baravia, hoek Oosterliche Kaai en Bannierstraat.
25. Witte Zwaan, in de Batavierstraat.
26. West-Indisch Buitenhuis.
27. Het Stads School, op 's Gravenheide.
28. H. Barndje, hoek van de Batavierdwalstraat.
29. Bagehus, op de St. Anthonius Breesfaat.
30. De Geneverboom, op de hoek van de Dwarsboomdreef
en Keizersstraat.

DISTRICT V.

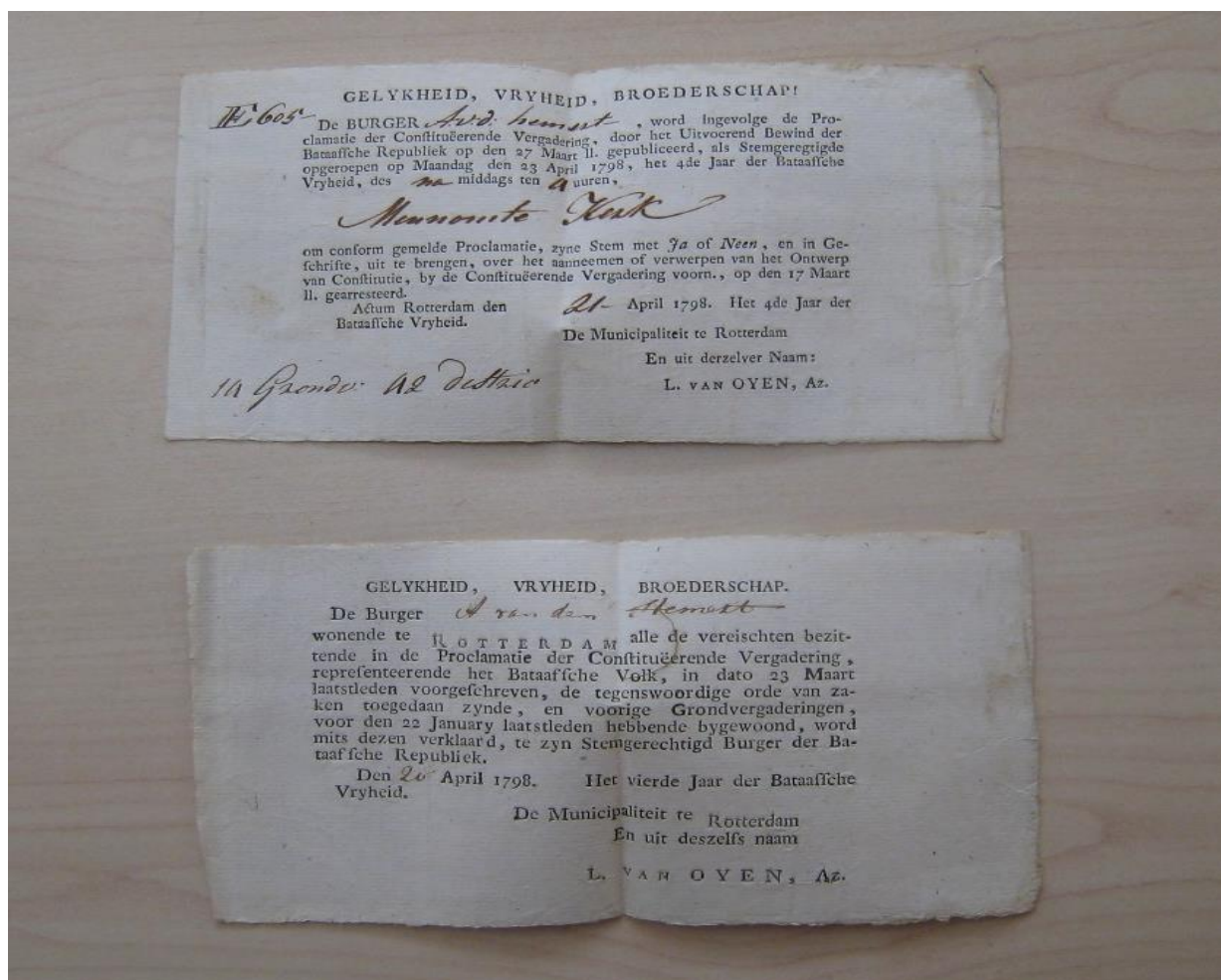
Namiddag, ten vier Uuren.

- Grondvergadering.
1. In 't Gravelandische Veenhuis.
2. Zydehal, op de Groene Burgwal.
3. In de Engelse Kerk, op de Groene Burgwal.
4. De Zaal, in de Staatstraat.
5. De Visch-Negotie, op de hoek van de Jooden Visch-
markt.
6. De Keizerlyke Kolfbaan, op de Nieuwe Keizersgragt.
7. dito.
8. dito.
9. dito.
10. dito.
11. Het Rhyns Annyvat, op de Leproengragt.
12. Oudeyds Huiszigenhuis.
13. Hoogthuis, op den Amstel.
14. Het Gekroonde Wynvat, op de Weesperstraat.
15. Het Kasteel van Bergen, op de hoek van de Keizers-
gragt en Weesperstraat.
16. Carverhof.
17. Keizerlyke Kolfbaan, op de Nieuwe Keizersgragt.
18. Disconie Oude Vreemdenhuis.
19. Oude van Batavienhuis, Nieuwe Keizersgragt.
20. Lutherische Betsedelinghuis.
21. Land van Belofte, hoek Weesperstraat en Plein.
22. Het Loon, over dit.
23. Het Groenewoud, op het Vreemde Eiland.
24. Concordia, op het Roovers Eiland.
25. De Stenden Brug, aan den Amstel.
26. Vreemde, vromby de Seepster Brug.
27. Luchthout, aan den Amstel, Weespergragt.
28. Schouwagt, buiten de Muiderpoort.

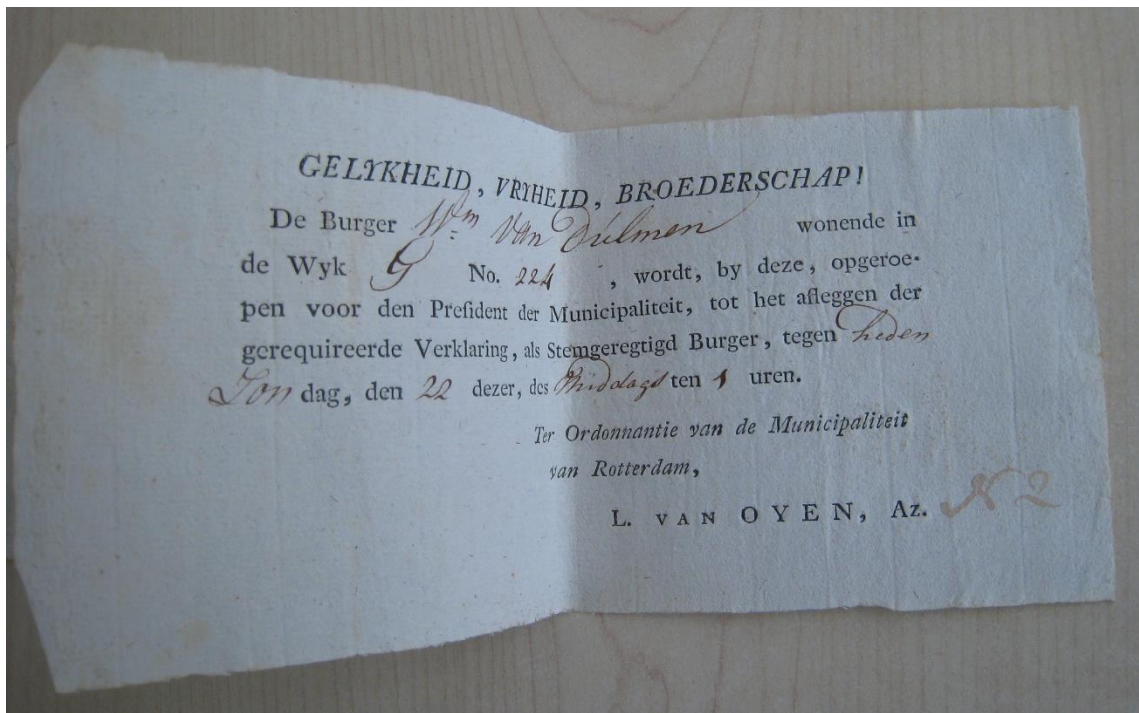
Afbeelding 47: Amsterdam (1798). Deel van het affiche dat in Amsterdam werd aangeplakt met de aanwijzing van de plaatsen waar de grondvergaderingen werden gehouden.

Afbeelding 48. Rotterdam (1798). Convocatiebiljet voor de burger A. van den Hemert die woonde in wijk E, huisnummer 605. Hij werd opgeroepen om op vrijdagavond 20 april 's avonds om 9 uur de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' af te leggen op het stadhuis van Rotterdam.

Afbeelding 49. Rotterdam (1798). Twee biljetten van de burger A. van den Hemert. Het eerste biljet is een convocatiebiljet. Van Hemert woont in wijk E, huisnummer 605. Hij werd opgeroepen voor grondvergadering no. 14 (district 42) die werd gehouden in de Doopsgezinde kerk om 4 uur in de namiddag. Het tweede biljet verklaart dat van den Hemert stemgerechtigd is. Hij heeft voorgaande grondvergaderingen bezocht. Het biljet werd aan hem uitgereikt, nadat hij de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' had afgelegd op vrijdagavond 20 april.

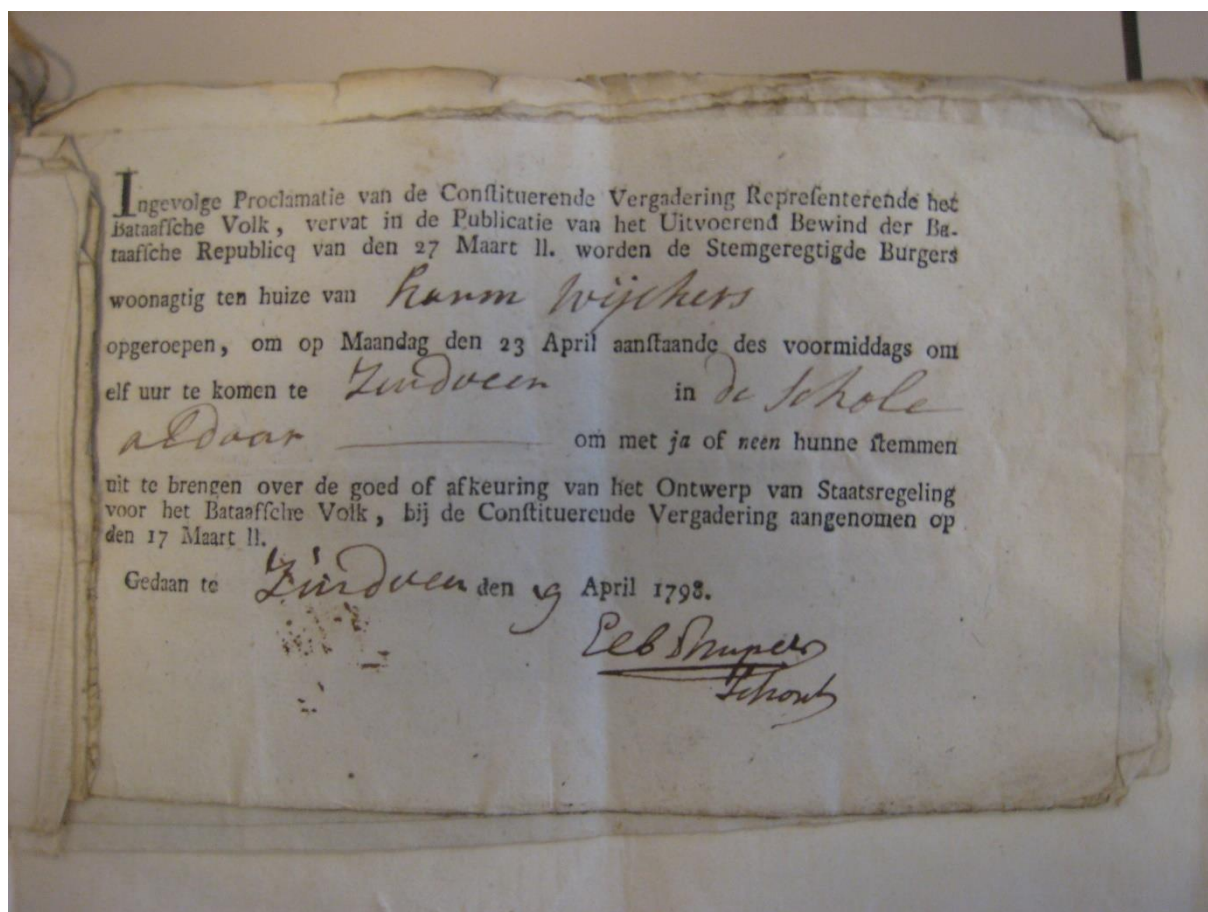
Afbeelding 50. Rotterdam (1798). Convocatiebiljet voor W. van Dulmen, die woont in wijk G, huisnummer 224. Hij wordt opgeroepen om op zondag 22 april om 1 uur 's middags de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' af te leggen op het stadhuis van Rotterdam. Deze late uitnodiging vormt een illustratie van de organisatorische problemen die er in 1798 zijn geweest in de voorbereiding van het tweede referendum.

N A A M - L Y S T		
Der B U R G E R E N,		
Welke tegen Maandag den 23 April 1798. zyn opgeroepen		
In de 5. Grondvergadering van het 41. District		
vergaderende.		
In het Roomsche Arm. Huis van de		
Leeuwestraat's Kerk, op den Dyk		
A. N. 220 tot 270 ingesloten.		
Wyk	No.	
A	227	N. C. de Zigt
	228	Ant. van Tolke - absent
	228	L. E. Jacobs - stemopnemer
	243	A. de Vos - absent
	243	A. de Vos Junior
	257	G. Schleimberg
	258	P. de Vos
	260	J. Van der Horst
	260	C. Van der El
		J. Vinster - absent -
		J. Dipselwerck
		Lambertus David
		D. Consul - stemopnemer
		C. Huysbrecht
		A. Boerendonck
		H. Van den Heuvel - stemopnemer
		L. Koster
		P. Salomon
		E. C. Wilmme
		P. Jonge Wier
		Jan Appelt Secretaris

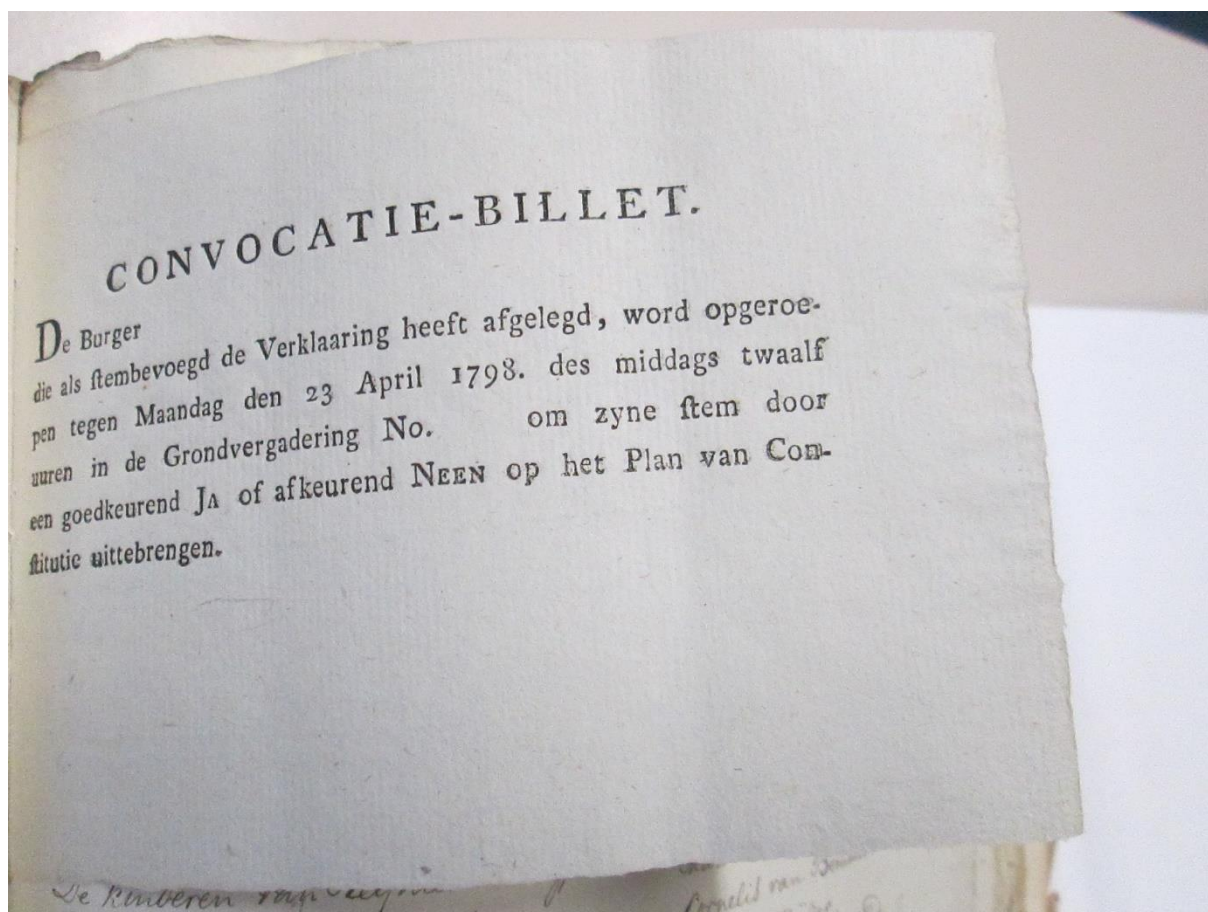
Afbeelding 51: Rotterdam (1798). Lijst van personen die zijn opgeroepen voor het bijwonen van de grondvergadering 5, district 41, in het RK-armenhuis, behorend tot de RK kerk aan de Leeuwestraat. De eerste negen personen zijn topografisch opgeroepen. Zij woonden in wijk A bij de opgesomde huisnummers. De andere personen, zonder wijk en huisnummer, woonden in andere delen van de stad. Dit wordt amalgameren genoemd. Deze lijsten werden op het stadhuis aangelegd, nadat de burgers de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' hadden afgelegd. Vervolgens zijn deze lijsten gebruikt in de grondvergadering met de namen van de toegelaten stembevoegde burgers. Tijdens de grondvergadering werd aangetekend wie als stemopnemers en secretaris hebben gefungeerd.

De Stemgerechtigde Burger *Meine Wijchers*
ten huize van
worden bij dezen opgeroepen, om te compareren voor *de municipaliteit*
van *Zuidveen* *smorgens te 9 uur*
op den *19* April 1798. om als dan hoofd voor hoofd afteleggen en onderte-
kenen de navolgende verklaring
„Ik verklaar mijnen onveranderlijken afkeer van het Stadhouderlijk Be-
„stuur, het Foederalisme, de Aristocratie en de Regeringloosheid.”
Actum te *Zuidveen* den *10* April 1798.
Het vierde jaar der Bataafsche Vrijheid.
P. R. van Veen

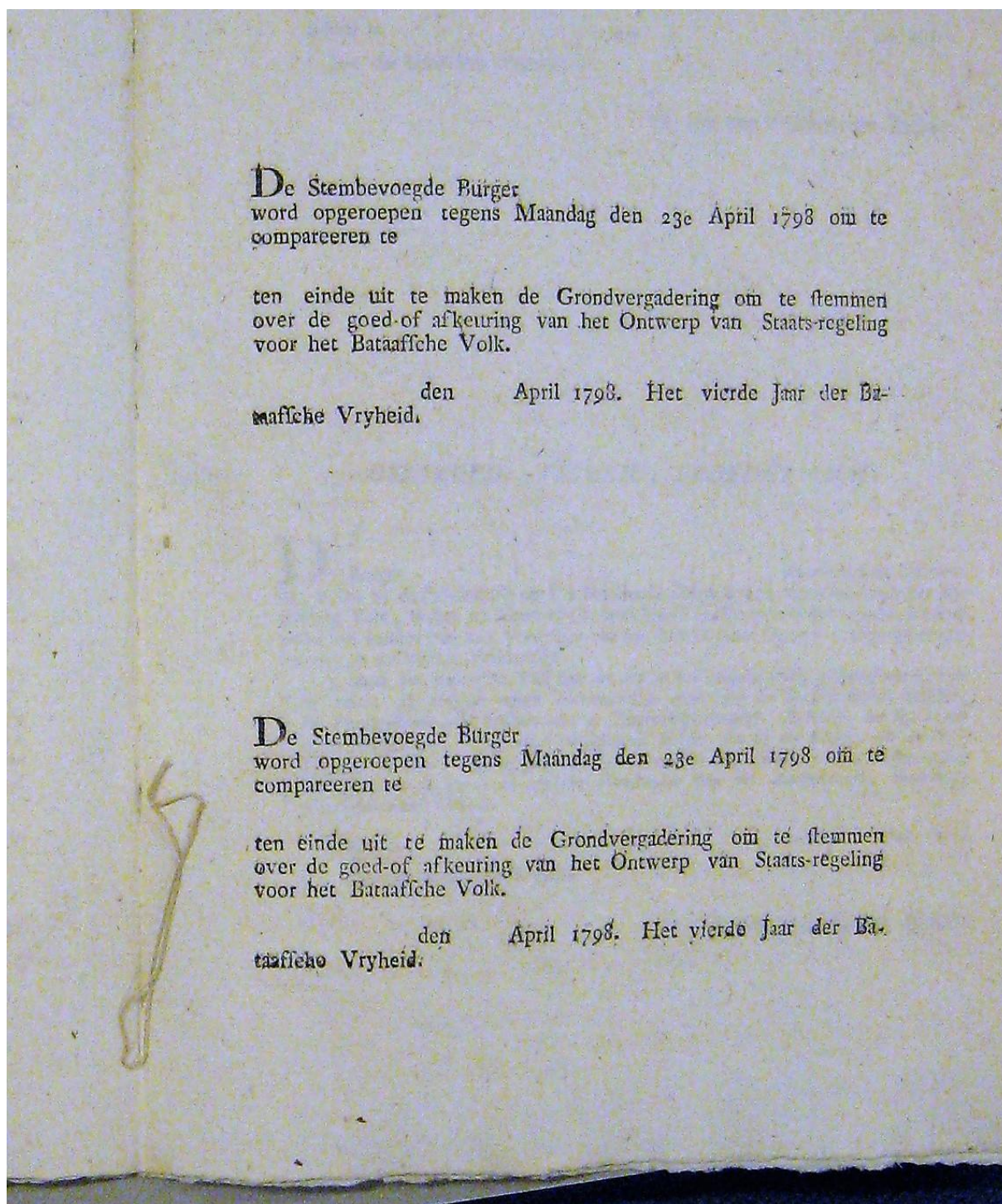
Afbeelding 52. Overijssel (1798). De stemgerechtigde burger Meine Wijchers te Zuidveen bij Steenwijk werd op vrijdag 19 april 1798 opgeroepen om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen ten overstaan van het plaatselijk bestuur van Zuidveen.

Afbeelding 53. Overijssel (1798). Convocatiebiljet voor de stembevoegde burger Harm Wijchers om te verschijnen in de grondvergadering in de school te Zuidveen om 11 uur in de ochtend. Hij kreeg dit biljet uitgereikt, nadat hij de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' had getekend.

Afbeelding 54 Utrecht (1798). Model van een convocatiebillet dat in de provincie Utrecht werd gebruikt, nadat de burger de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' had afgelegd en ondertekend. Dit biljet stimuleerde plaatselijke besturen om de grondvergaderingen te openen om 12.00, begin van de middag.

Afbeelding 55. Gelderland (1798). Model van een convocatiebiljet dat in Gelderland werd gebruikt om stembevoegde burgers op de roepen voor de grondvergadering van 23 april 1798. In Gelderland werd het tijdstip van opening van de grondvergaderingen overgelaten aan de plaatselijke besturen.

GELIJKHEID, VRIJHEID, BROEDERSCHAP.

De Burger de vereischten bezittende, welke by de Proclamatie der Constituerende Vergadering, repræsenterende het Bataafsche Volk, in dato 27 Maart 1798, opzigtelyk het Stem-recht zyn bepaald, heeft op heden, in handen van den Voorzitter van het Bestuur dezer Gemeente, afgelegd en getekend, de navolgende verklaring:

" Ik houde het Bataafsche Volk voor een vry en onafhankelyk Volk, en beloof aan het zelve trouw. Ik verklaar mynen onveranderlyken afkeer van het Stadhouderlyk Bestuur, het Foederalisme, de Aristocratie, en Regering-loosheid. Ik beloof, dat ik, in alle myne verrigtingen, het zy als Stem-oeffenend Burger, het zy als Kiezer, alle de Voorschriften der Staats-Regeling getrouwelyk zal opvolgen, en nimmer myne Stem geeven aan iemand, wien ik houde te zyn een Voorstander van het Stadhouderlyk, Foedraticf, of Aristocratisch Bestuur.

Actum te den het vierde
Jaar der Bataafsche Vryheid.

Op last van 't Gemeente-Bestuur

GELIJKHEID, VRIJHEID, BROEDERSCHAP.

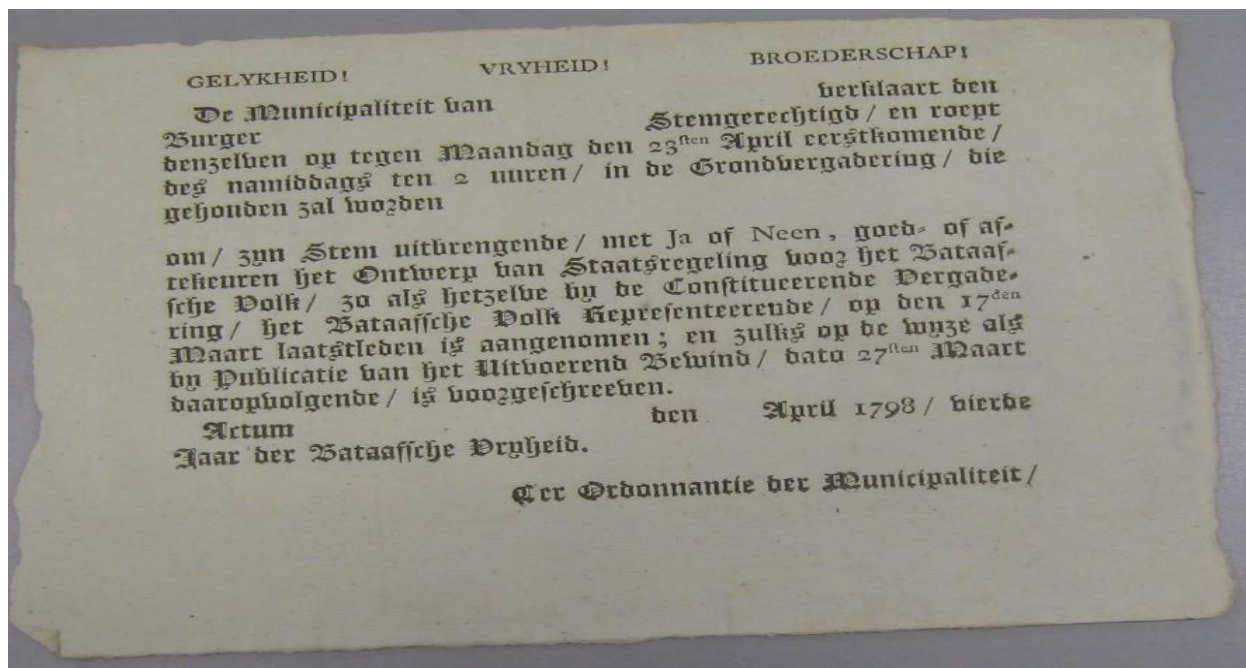
De Burger de vereischten bezittende, welke by de Proclamatie der Constituerende Vergadering, repræsenterende het Bataafsche Volk, in dato 27 Maart 1798, opzigtelyk het Stem-recht zyn bepaald, heeft op heden, in handen van den Voorzitter van het Bestuur dezer Gemeente, afgelegd en getekend, de navolgende Verklaring:

" Ik houde het Bataafsche Volk voor een vry en onafhankelyk Volk, en beloof aan het zelve trouw. Ik verklaar mynen onveranderlyken afkeer van het Stadhouderlyk Bestuur, het Foederalisme, de Aristocratie, en Regeering-loosheid. Ik beloof, dat ik, in alle myne Verrigtingen, het zy als Stem-oeffenend Burger, het zy als Kiezer, alle de Voorschriften der Staats-Regeling getrouwelyk zal opvolgen, en nimmer myne Stem geeven aan iemand, wien ik houde te zyn een Voorstander van het Stadhouderlyk, Foedraticf, of Aristocratisch Bestuur.

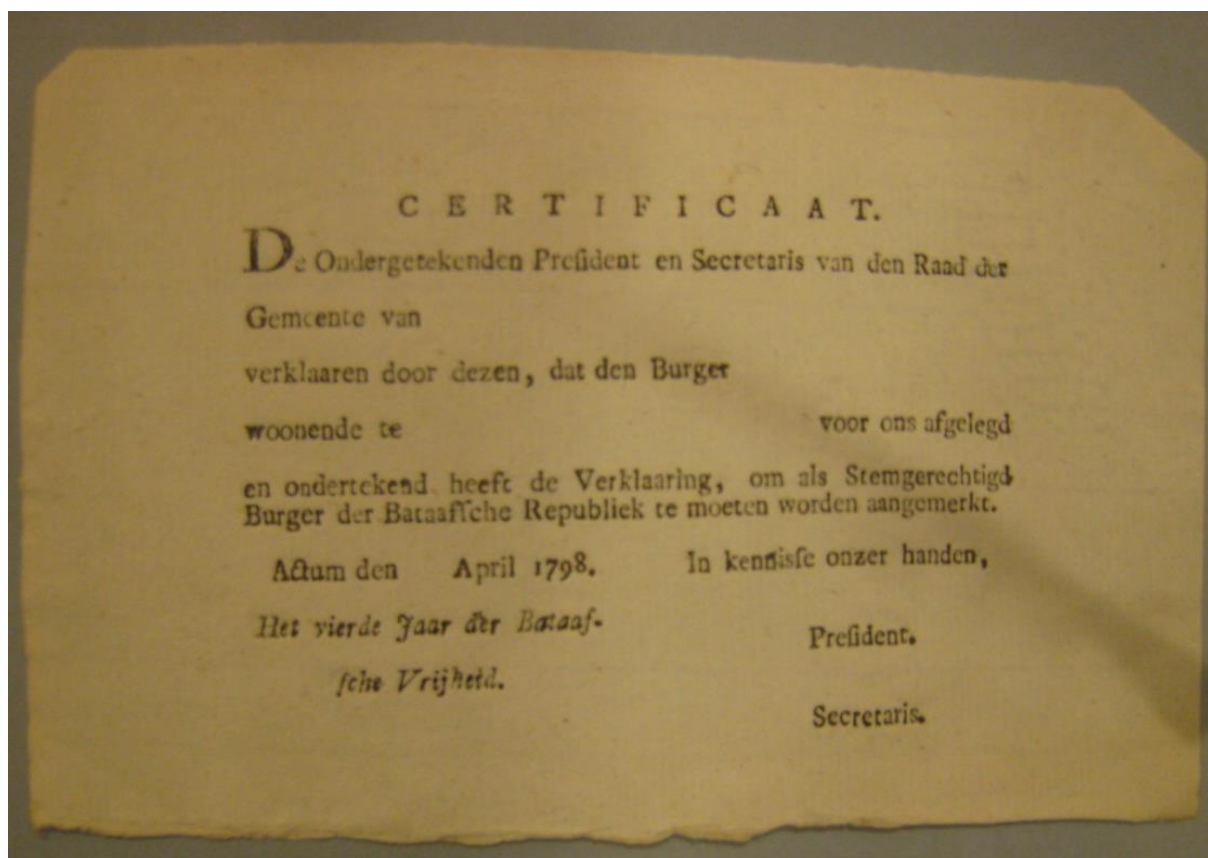
Actum te den het vierde
Jaar der Bataafsche Vryheid.

Op last van 't Gemeente-Bestuur

Abbeelding 56. Gelderland (1798). Model van een certificaat dat aan de burger werd uitgereikt die de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' had getekend. Een dergelijk certificaat of acte was bedoeld als bewijsstuk dat de burger stembevoegd was.

Afbeelding 57. Bataafs Brabant (1798). Model van een convocatiebiljet uit te reiken aan de burger die de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' had afgelegd. De grondvergaderingen begonnen in Bataafs-Brabant op 23 april 1798 om 2 uur in de middag. Deze biljetten werden niet meer aan huis afgegeven, maar uitgereikt na de ondertekening van de verklaring van onveranderlijke afkeer.

Afbeelding 58. Friesland (1798). Model van een certificaat dat aan de burger in Friesland werd uitgereikt, nadat hij de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' had getekend. Bedoeld als bewijsstuk dat de burger een stembevoegde burger was. Dit certificaat was de voorloper van de 'acte van burgerschap' die burgers kregen uitgereikt na inschrijving in het openbaar stemregister in de periode mei-juli 1798. Dit certificaat wilden burgers in bezit hebben als zij op de één of andere manier met de overheid te maken hadden.

GELIJKHEID, VRIJHEID, BROEDERSCHAP.

J. Vermasen
De Burger de vereischten bezitten-
de, welke by de Proclamatie der Constituerende Vergadering, repræsenterende het Ba-
taafsche Volk, in dato 27 Maart 1798, opzigtelyk het Stem-recht zyn bepaald, heeft op
heden, in handen van den Voorzitter van het Bestuur dezer Gemeente, afgelegd en ge-
tekend, de navolgende verklaring:

" Ik houde het Bataafsche Volk voor een vry en onafhankelyk Volk, en beloof aan het
" zelve trouw. Ik verklaar mynen onveranderlyken afkeer van het Stadhouderlyk Be-
" stuur, het Foederalisme, de Aristocratie en Regeering-loosheid. Ik beloof, dat
" ik, in alle myne verrigtingen, het zy als Stem-oeffenend Burger, het zy als Kiezer, alle
" de voorschriften der Staats-Regeling getrouwelyk zal opvolgen, en nimmer myne Stem gee-
" ven aan iemand, wien ik houde te zyn een voorstander van het Stadhouderlyk, Foedratief
" of Aristocratisch Bestuur.

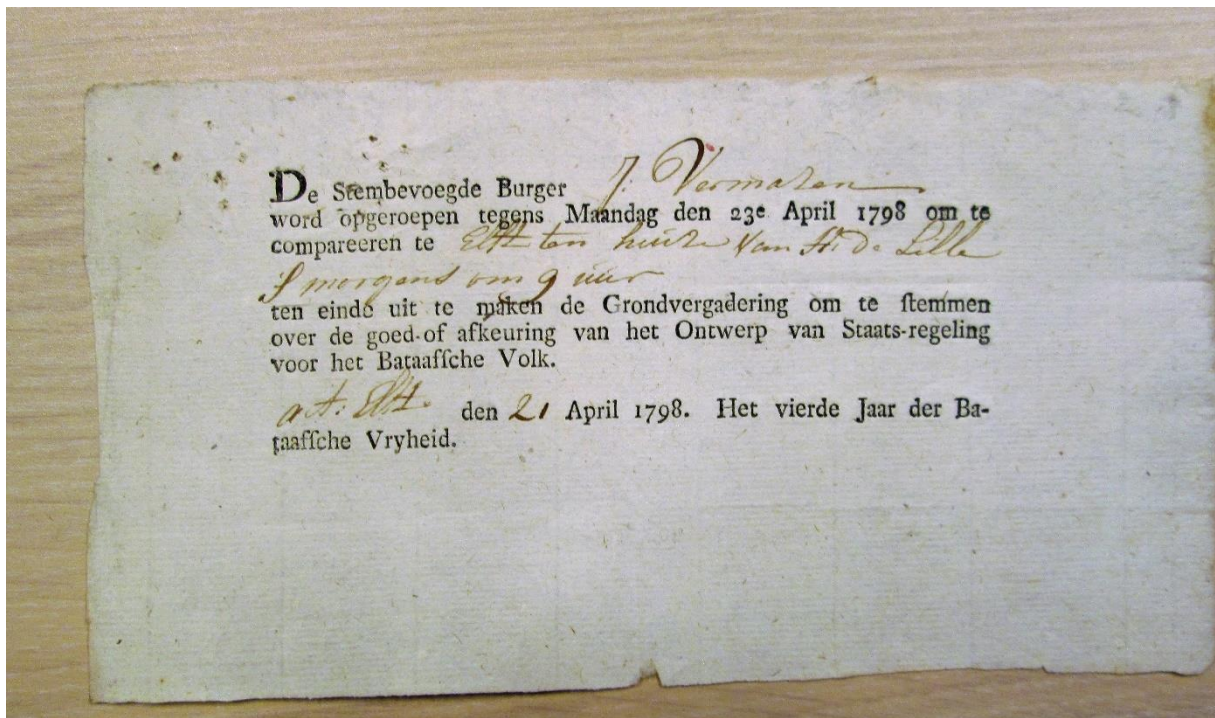
Actum te *Elst*
Jaar der Bataafsche Vryheid.

den *16 april 1798* het vierde

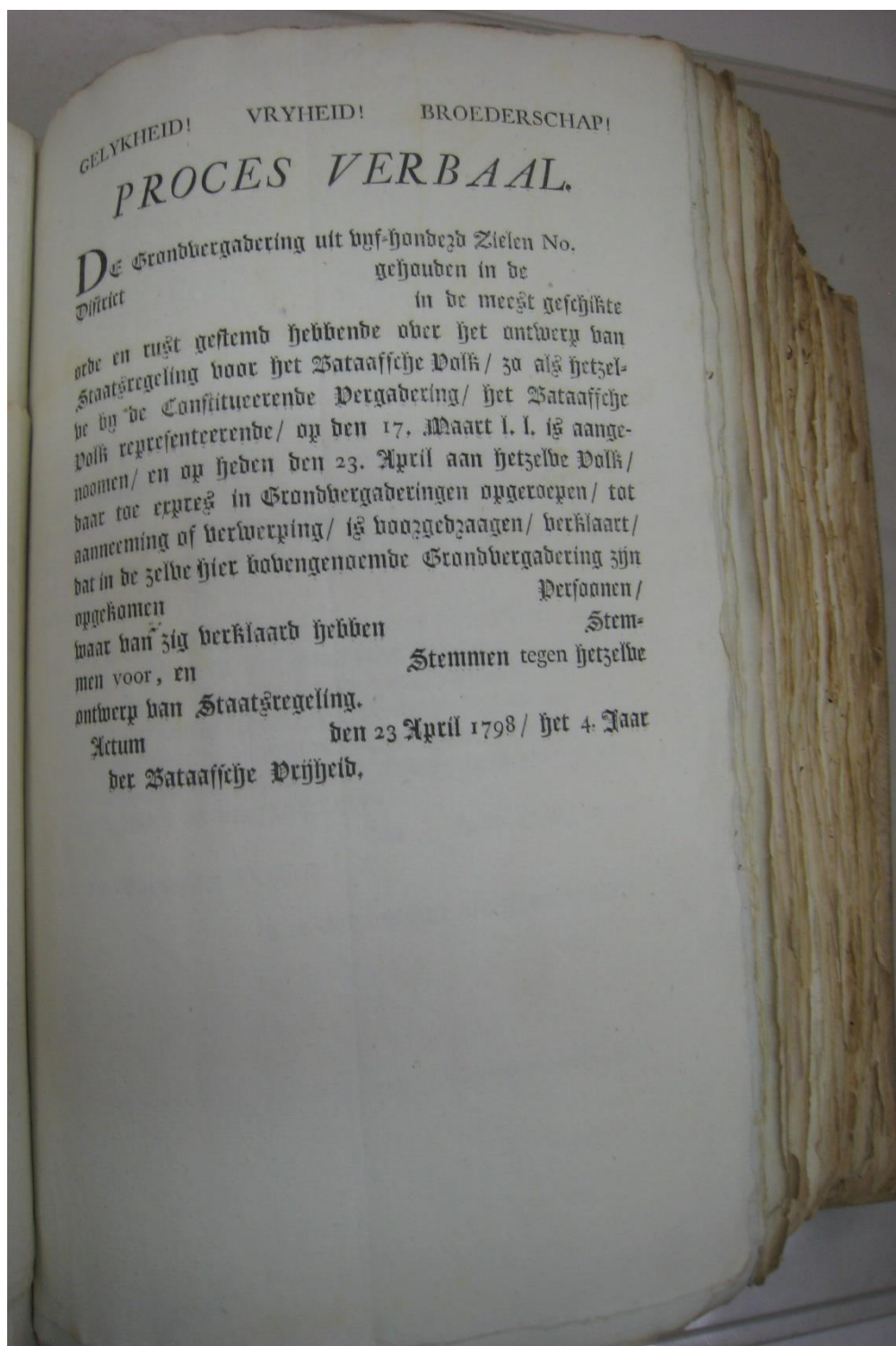
Op last van 't Gemeente-Bestuur

J. Vermasen

Afbeelding 59 Gelderland (1798). Acte of certificaat waaruit blijkt dat J. Vermasen, op 16 april 1798 in Elst de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' heeft afgelegd.

Afbeelding 60. Gelderland (1798). Ingevuld convocatiebillet voor J. Vermasen, die werd opgeroepen voor de grondvergadering in Elst op maandag 23 april 1798 om 9 uur in de ochtend. Het biljet werd uitgereikt op zaterdag 21 april.

Afbeelding 61. Bataafs-Brabant (1798). Model van het proces-verbaal dat op 23 april 1798 in de grondvergaderingen moest worden gebruikt. De tekst van het proces-verbaal was voorgeschreven door het Uitvoerend Bewind in de publicatie van 23/27 maart. 1798. Provinciebesturen gaven drukkers de opdracht om een model te drukken. De stemopeners dienden in elke grondvergadering dit proces-verbaal in te vullen.

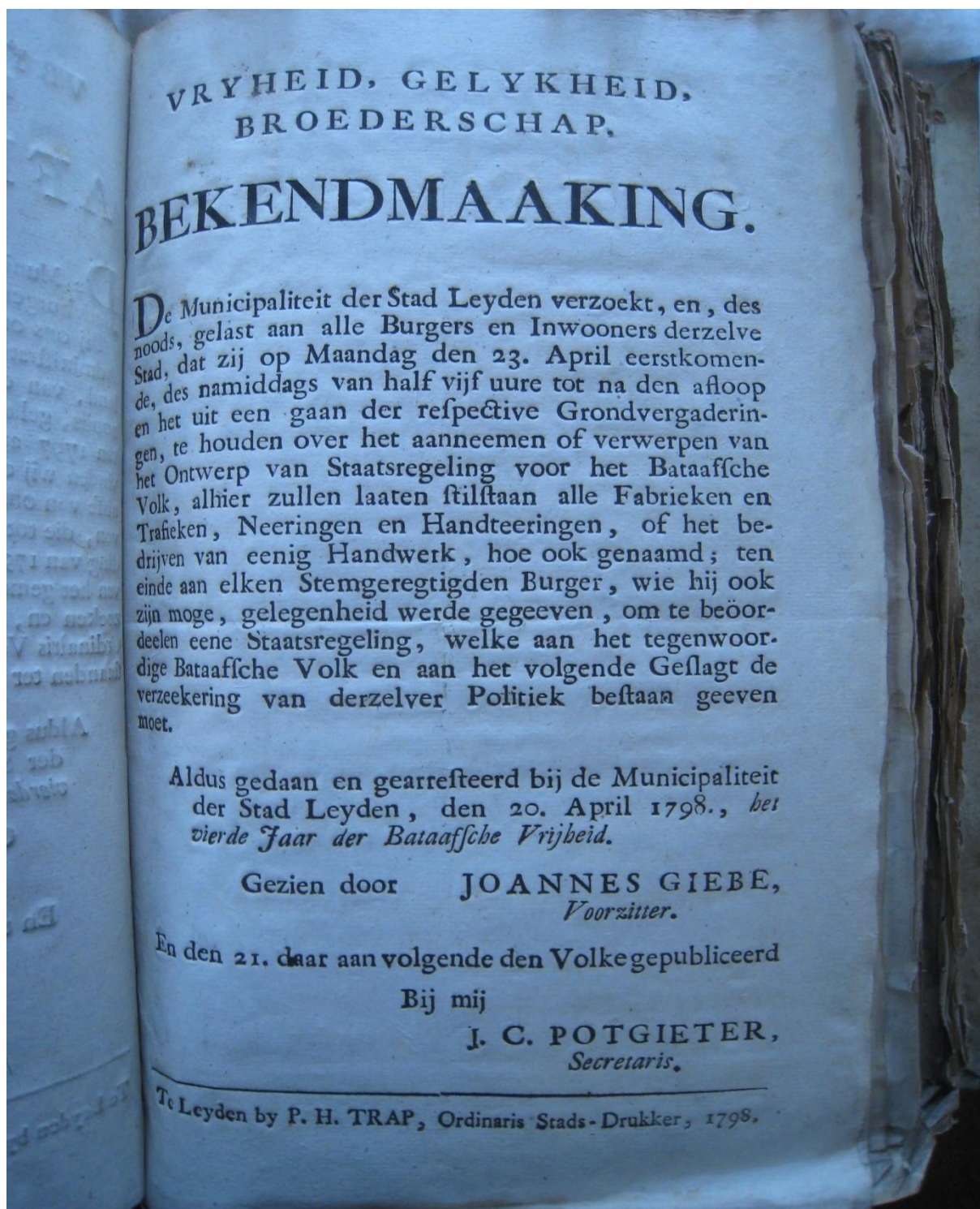
GELYKHEID, VRYHEID,
BROEDERSCHAP.

De Grond-Vergadering uit vyf honderd Zielen,
No. 4. District 5de *Appingedam Hoofd-Plaats*
gehouden in de *Kerk te Stedum*
in de meest geschikste orde en rust, gestemd hebben-
de over het Ontwerp van Staats-regeling voor het
Bataafsche Volk, zo als hetzelfde by de Constituee-
rende Vergadering, het Bataafsche Volk representee-
rende, op den 17 Maart laatstleden is aangenomen,
en, op heden den 23 April, aan het zelve Volk,
daartoe expresse in Grond Vergaderingen opgeroepen,
tot aanneeming of verwerping is voorgedraagen, ver-
klaart, dat in dezelve hier bovengenoemde Grond Ver-
gadering zyn opgekoomen *vegen* Perfoonen, waar van
zich verklaard hebben *alle* Stemmen voor, en
geen Stemmen tegen hetzelfde Ontwerp van Staats-
regeling.

Actum den 23 April 1798, het vierde Jaar der Ba-
taafsche Vryheid.

J. J. Kiehoff voorzitter
J. Schaeffer, med. vergadering
B. H. Bruggeman
Joh. Wardi
Wieland Kladen Schreier

Afbeelding 62 Groningen (1798). Proces-verbaal van de stemming in de kerk te Stedum op 23 april 1798 (District 5, hoofdplaats Appingedam, grondvergadering 4). Alle ingezonden processen-verbaal van de stemming zijn in Den Haag uit archieven verdwenen, behalve die voor de provincie Groningen. Het proces-verbaal is ondertekend door de vijf stemopnemers, die de opgekomen burgers zelf uit hun midden hadden kunnen kiezen.

Afbeelding 64. Leiden (1798). Publicatie van het stadsbestuur van Leiden waarbij alle werkzaamheden in fabrieken en trafieken en overige economische activiteiten op 23 april 1798 na half vijf werden stilgelegd in verband met het houden van grondvergaderingen. Waarschijnlijk werden de grondvergaderingen in Leiden geopend om 5 uur in de namiddag.

GELYKHEID, VRYHEID, BROEDERSCHAP.

PROCLAMATIE.

HET UITVOEREND BEWIND DER BATAAFSCHE REPUBLIEK, aan de Ingezetenen derzelve Republiek / Hiet en Broederschap! doet te weten:

Wat uit het resultaat van de Stemming der Bataafsche Burgers / in de respectieve Grondvergaderingen / op den 23. April l. l. verschenen / om zich te verklaren over de goedkeuring of afkeuring van het aan hun aangeboden Ontwerp van Staatsregeling / by het opmaken van derzelver aantal / is gebleken / dat hetzelfde Ontwerp / uit een aantal van 165,510 Stemgerechtigde Burgers / die in de respectieve Grondvergaderingen waren opgekomen / door 153,913 Stemmen goedgekeurd / en door 11,597 Stemmen verworpen is / en dat dus hetzelfde Ontwerp / door rene meerderheid van 142,316 Stemmen / is aangenomen; zoodanig zelfs / dat / het 30 men de Stemming Genestelpk berekene / het 30 by Grondvergaderingen / het 30 eindelijk / by de individueele Stemming der Burgers in massa / altho hetzelfde resultaat gehouwen wordt / de aanneming naamlyk van het Plan van Staatsregeling / by Derzeer van den 2. dezer lopende maand / hetzelfde Staatsregeling / als door het Bataafsche Volk aangenomen / erkent en herhaard heeft als de Burgerlyke en Staatkundige Grondwet der Republiek.

Wat wyders de Constituerende Vergadering / deze aangenomen Grondwet / als den algemeenen wil des Bataafschen Volks / zullende verbleyden / op den 4. dezer / heeft besloten / zich zelve / als zoedanig / te onthouden / en te hooren tot dat Verteenwoordigend Ligchaam / het welk by de boeznende Staatsregeling is daargesteld / zoedanig / dat uit de Leiden / die in zich behouden de radicale vereischten / om in het Verteenwoordigend Ligchaam Zitting te nemen / zyn zamengesteld de Eerste en Tweede Kamer van hetzelfde Ligchaam / ingevolge het boeznende der meergemelde Staatsregeling / met bygeboegde bepaling / dat het nog

onthoorend derde gedeelte van Leiden door het Verteenwoordigend Ligchaam / met alle de Plaatsverhangers daartoe behooren / door het Bataafsche Volk zal worden benoemd en daargesteld / zoo dat de nieuwe verheeling der Districts-Grondvergaderingen zal zyn gerespectueerd.

Wat het Uitvoerend Bewind / betrouwend / dat ieder Bataafsche Burger de volste goedkeuring zal hechten aan dezen maatregel / waar door de / voor dit Gemeentebest / onontbeerlyke Oude is daargesteld / en dat alzoa de voorgestelde Wet in ieder der Leiden hare hemel naars en handhabers zal vinden / alle Bewindstichters en Amptenaren ontbiede / om aan deze Oude van Zaken de noodige bescherming te verlenen / op dat het Bataafsche Volk een duurzaam genot smaake / van die Grondwettige Oude is daargesteld.

En op dat niemand hier van onkundig 30 / gelaat het Uitvoerend Bewind / in naam des Bataafschen Volks / dat deze alomme zal worden afgekondigd en aangeplakt / waar zulks te geschieden gebruykelyk is.

In den Haage / den 6. May 1798. Het 4de Jaar der Bataafsche Vryheid.

(was Separaphceert)

B. WILDRICK, vt.

(Gaderstand)

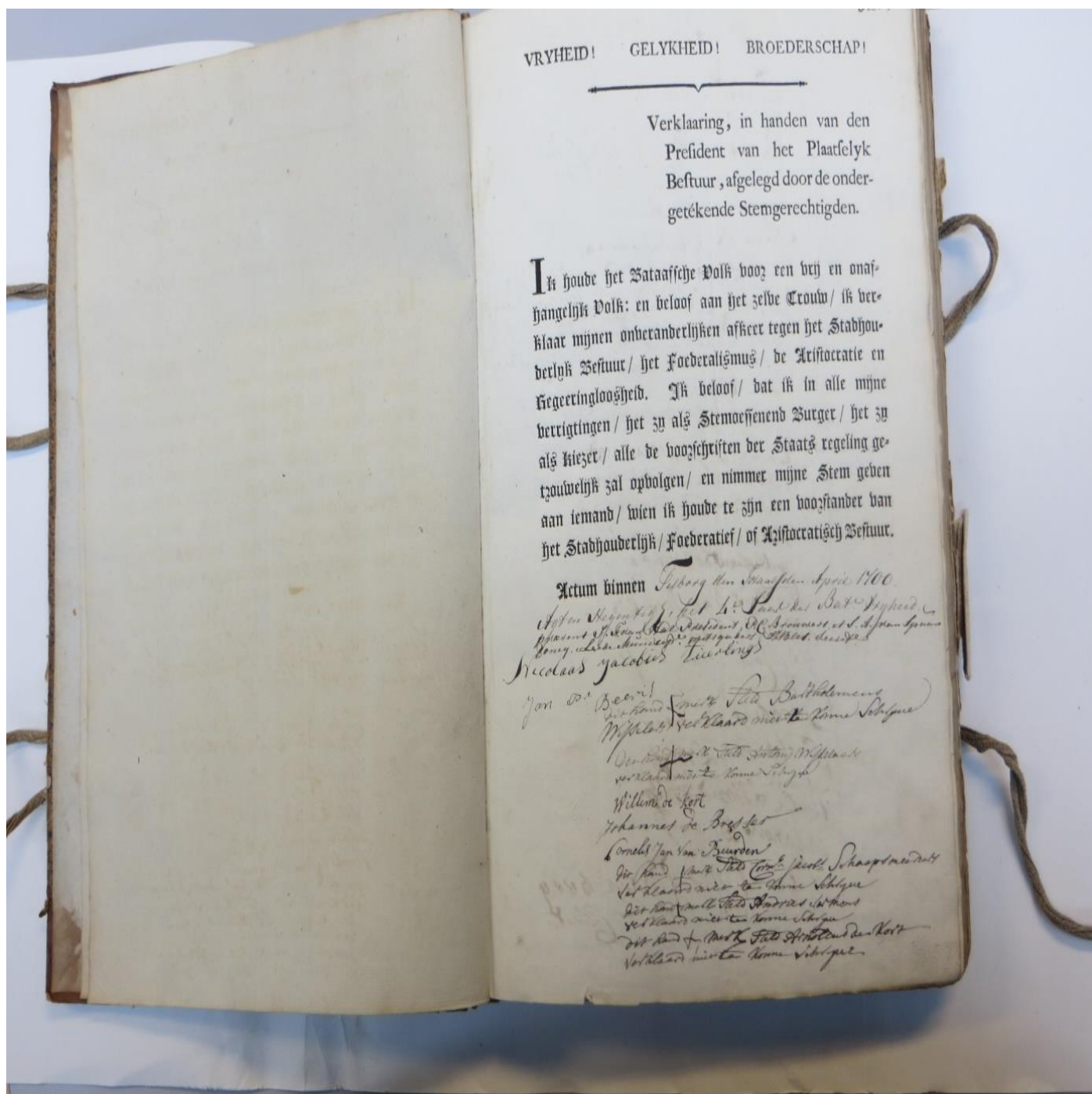
Ter ordonnantie van het
zelve,

(was Getekend)

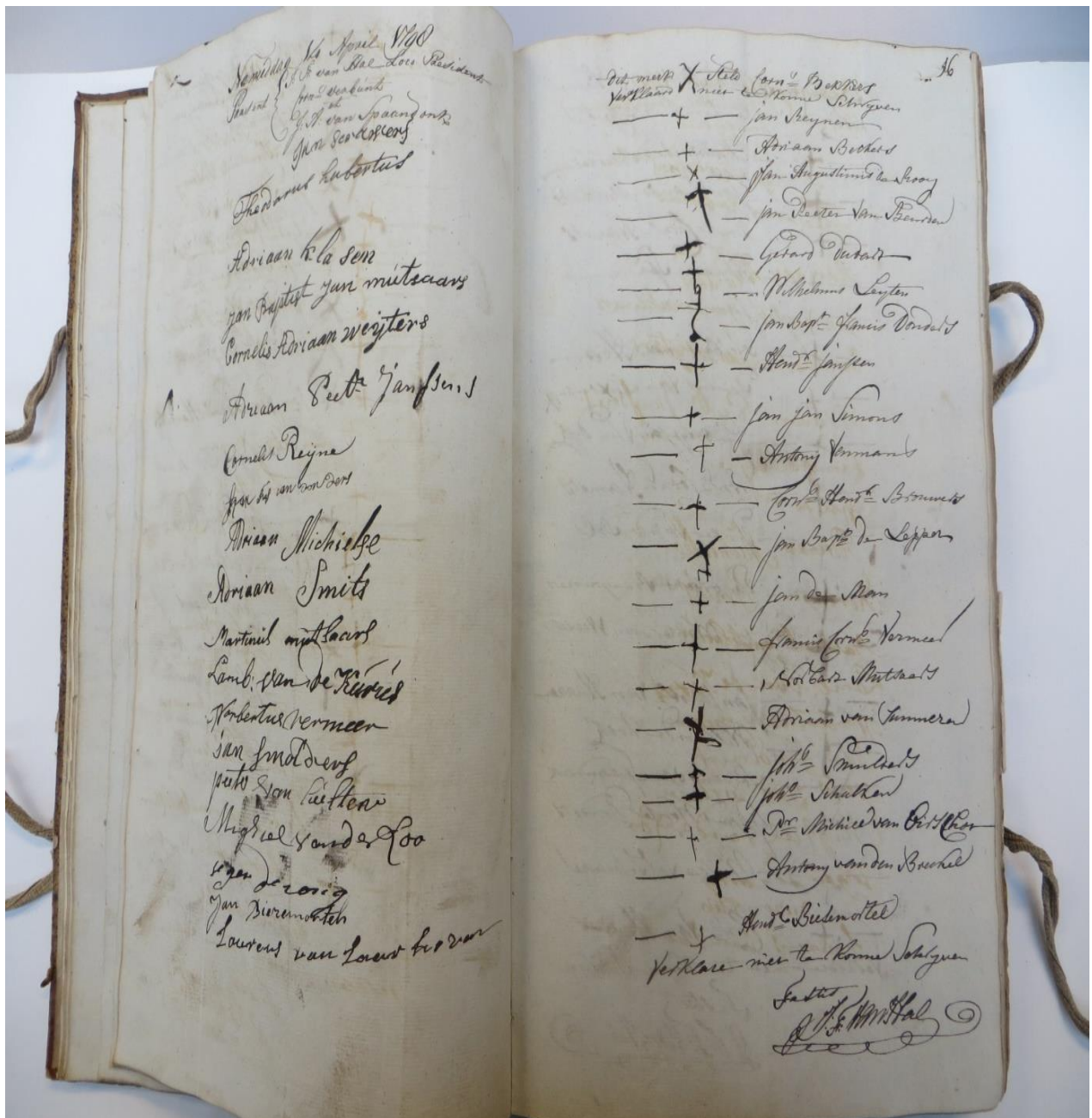
S. DASSEVAEL.
Prov. Alg. Seer.

In den HAAG ter 's Lands Drukkery 1798.

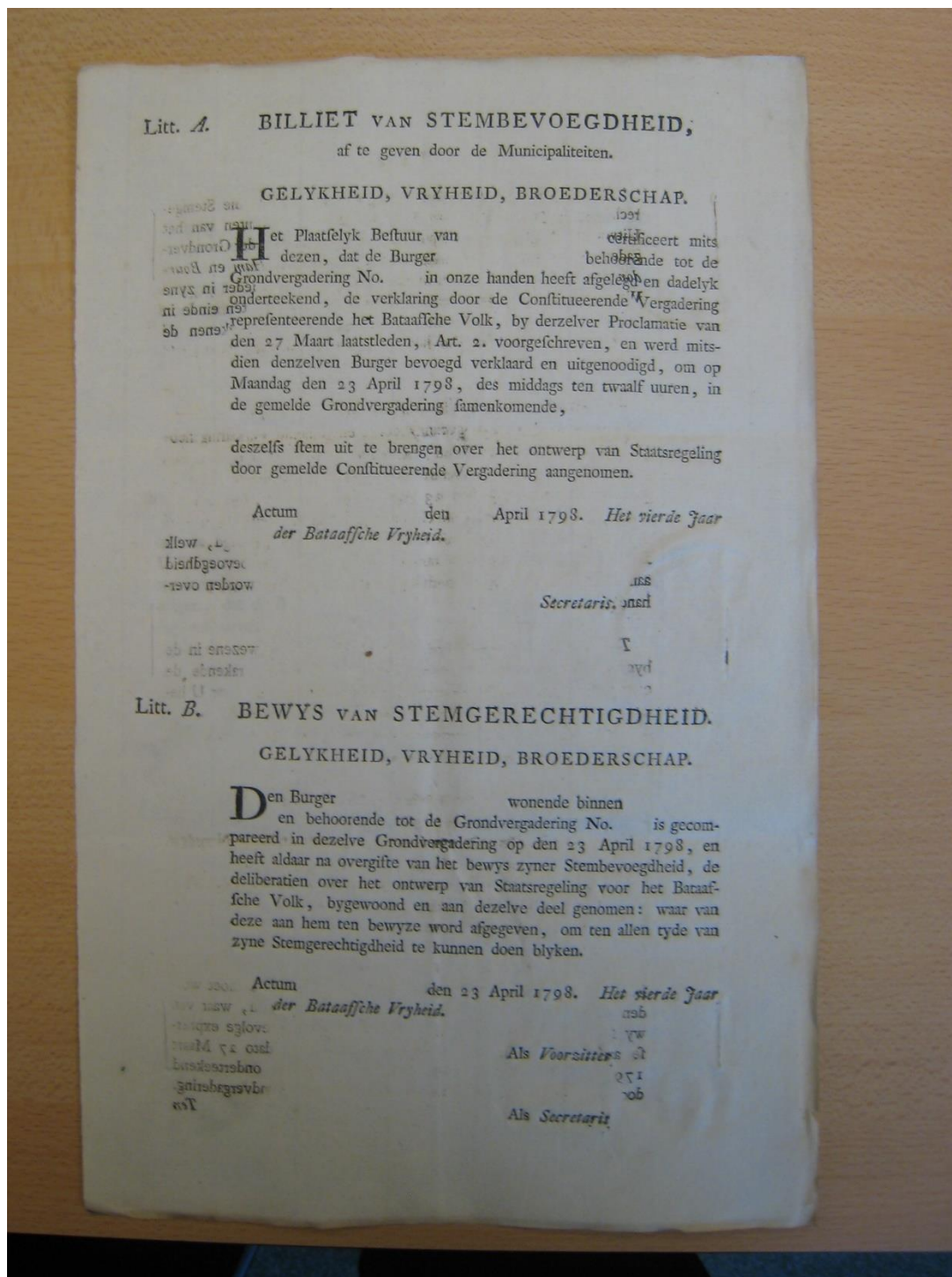
Afbeelding 65. Proclamatie van het Uitvoerend Bewind waarbij de uitslag van het referendum van 23 april 1798 wordt afgekondigd, met de mededeling dat de Constituerende Vergadering zich heeft omgezet in een Eerste en Tweede Kamer.

Afbeelding 66 Tilburg (1798). De eerste bladzijde van het register met handtekeningen onder de verklaring van 'onveranderlijke afkeer'. De gedrukte opening van het register werd toegestuurd door het provinciebestuur van Bataafs Brabant. In Tilburg begint de inschrijving op 12 april 1798. Er staan 'kruisjes' bij personen die verklaard hebben niet te kunnen schrijven.

Afbeelding 67 Tilburg (1798). Bladzijden uit het register met handtekeningen onder de verklaring van 'onveranderlijke afkeer'. Op de linker bladzijde de burgers die konden schrijven en op rechter bladzijde de analfabete burgers, met daaronder de verklaring van een lid van het dorpsbestuur van Tilburg dat bovenstaande personen niet konden schrijven, bevestigd door Van Hall die namens het plaatselijk bestuur de verklaring afnam. In dit register staan 1.124 namen, waarvan 503 een kruisje plaatsten.

Afbeelding 68. Zeeland (1798). Twee modellen die in Zeeland zijn gebruikt. Het eerste model is een convocatiebiljet voor de burger die de 'verklaring van onveranderlijke afkeer' had getekend en zo stembevoegd voor de grondvergadering van 23 april. Het tweede model is een certificaat of acte die de burger kreeg uitgereikt als hij zijn grondvergadering had bezocht.

Afbeelding 69. Den Bosch (1798). Register met handtekeningen van burgers die de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' hebben ondertekend, nadat zij door de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen waren toegelaten. De agenten hebben zich in Den Bosch meer met de 'zuivering' ingelaten dan op andere plaatsen in Bataafs-Brabant.

Afbeelding 70 Den Bosch (1798). Twee pagina's uit het register met handtekeningen van burgers die de verklaring van 'onveranderlijke afkeer' hebben ondertekend.